JAIKRISHNADAS AYURVEDA SERIES
NO. 36

CARAKA-SAṂHITĀ

CRITICAL NOTES

(Incorporating the commentaries of Jejjaṭa, Cakrapāṇi, Gaṅgādhara and Yogīndranātha)

Vol. IV

(Cikitsāsthāna to Siddhisthāna)

By
Prof. PRIYAVRAT SHARMA
Formerly Director, Postgraduate Institute of Indian Medicine
Banaras Hindu University
Varanasi

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA
A House of Oriental and Antiquarian Books
VARANASI **DELHI**

Publishers

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

P.O. Chaukhambha, Post Box No. 1032
Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane
VARANASI - 221001 (India)
Telephone : 333476 , Telegram : Gokulotsav

Branch- Bunglow Road, 9 U.B. Jawahar Nagar
(Near Kirorimal College)
Delhi-110007 Phone : 2911617, 238790

First edition : 1994
Price : Rs. 400-00

Printers - Charu Printers, Varanasi-1

Preface

It was in 1981 that the first volume of the Caraka-saṃhitā was published. Now, in 1993, this fourth and the last volume is coming out. Thus it took more than a decade to complete the series. It is unnecessary to fix responisbility for the delay on one or the other, the only thing for which I crave indulgence of the readers who had to wait patiently for such a long time.

As informed in the preceding volume, a section on medicinal plants of the Caraka-saṃhitā is being appended to the present volume. It contains discussion on plants based on the four comms. taken for study in the critical notes. The other aspects of discussion on identification have not been touched upon here for which the readers are advised to refer to the Appendix II of the vol. II and the author's Dravyaguṇavijñāna, vol. V.

The main body of the text contains critical notes on the sections on cikitsā, kalpa and siddhi which are the back-bone of the Ayurvedic Medicine. The cikitsāsthāna of Caraka is said to be the best one (Carakastu cikitsite) in which principles of treatment and effective formulations in respect of a number of common diseases are described. This has been done in a very systematic manner. In the context of every disease, at first, the principles of treatment are given on the lines of which the cases have to be dealt with. Then comes the wholesome diet (pathya) which occupies an important position in Ayurvedic medicine. Thereafter single drugs and compound formulations useful in the disease are given. Lastly comes the prayer to gods when the human endeaver fails. This scientific course of treatment is recognized and appreciated even in modern times. But the superiority of Ayurveda lies in its holistic approach which is covered by diet, drugs and activites (anna, auṣadha and vihāra) on the theory of tridoṣa. Caraka is so particular about the doṣas that he does not give any importance to the nomenclature of diseases.

Kalpasthāna deals with the preparation of formulations useful in medicine. Besides, it mainly describes the common drugs used for vamana and virecana. Siddhisthāna, as its title suggests, is very important because of dealing the topics concerned with pañcakarma also known as saṃśodhana cikitsā. According to Āyurveda, Saṃśamana cikitsā must be preceded by saṃśodhana cikitsā because until unless vitiated doṣas and malas are eliminated and the body is purified the desired

result of the treatment may not be obtained. Secondly, if the above course is followed methodically the disease does not recur. In pañcakarma consisting of vamana, virecana, āsthāpana, anuvāsana and śirovirecana the physician has to be quite vigilant so that these interferences do not create any complications(vyāpad) and if arisen they are controlled effectively. Thus the word (siddhi) denotes prevention as well as management of the complicaions leading to the success in physician's effort. Ending of the text with the siddhisthāna suggests successful achievement of both the objects of Āyurveda e.g. maintenance of positive health and alleviation of disorders. It also indicates successful completion of the text. The word 'siddhi' being auspicious it also wishes for all those who are engaged in the holy mission of amelioration of the sufferings of the Humanity.

The Caraka-saṃhitā needs constant study with critical acumen and deep insight. The commentators have expressed their views which can be utilized as a fruitful and sound material for further study and research. I will feel satisfied in my ambition if readers get inspiration for such study.

Dr. S.D. Dube, Reader, Department of Dravyaguna, Faculty of Ayurveda, Banaras Hindu University has collaborated in preparing the portion on medicinal plants including the Appendix for which the author is highly thankful to him.

I am extremely grateful to all those who helped, in one way or the other, in fulfilling the gigantic task. I also wish to extend my heart-felt thanks to all the readers all over the globe who liked and patronized this edition during these years.

Thanks are also due to the publishers, Chaukhambha Orientalia, for completing the publication of the four-volume set of the Caraka-saṃhitā, as planned, in spite of numerous difficulties.

15th August, 1993 P.V. Sharma

Gurudham, Varanasi

Cikitsāsthāna

Kalpasthāna

Siddhisthāna

Abbreviations

AH	Aṣṭāṅgahṛdaya
BS	Thakur Balwant Singh (Glossary of Vegetable Drugs in Bṛhattrayī)
Ci	Cikitsāsthāna
Ck	Cakrapāṇidatta (Comm. on the Caraka-saṃhitā)
CS	Caraka-saṃhitā
DB	Dṛḍhabala
DL	Ḍalhaṇa
DN	Dhanvantarinighaṇṭu
GD	Gaṅgādhara Roy (Jalpakalpataru comm. on CS)
JJ	Jejjaṭa (Comm. on CS)
JN	Yogīndranātha Sen (Comm. on CS)
Ka	Kalpasthāna
MN	Mādhavanidāna
Ni	Nidānasthāna
RN	Rājanighaṇṭu
Sa	Śārīrasthāna
Si	Siddhisthāna
SS	Śusruta-saṃhitā
SU	Sūtrasthāna
U	Uttaratantra

CARAKA-SAṂHITĀ

CHIKITSĀSTHĀNA

CHAPTER I

1. 1–2. The cikitsāsthāna begins with rasāyana which promotes longevity and prevents diseases by providing strength and immunity and as such is commensurate with the object of Āyurveda. Vājīkaraṇa is also important in daily routine for keeping the person healthy and prosperous.[1]

Yogīndranātha (henceforth JN) gives brevity of the subject as the reason for describing rasāyana and vājīkaraṇa before the actual therapeutics.[2] In my opinion, it is not brevity but importance which is creditable for its first place.

1. 3. Here synonyms of 'bheṣaja' are given. It is the author's style that he presents different aspects of the entity by way of synonyms as synonyms of 'rūpa' etc. are said in the context of nidāna.[3]

Cakrapāṇi (henceforth Ck) says that 'bheṣaja' means mainly the four-limbed therapeutics of which drug is only a part but because of prevalence it is also said as bheṣaja[4].

Gaṅgādhara (henceforth GD) gives derivation of the synonyms individually. 'Cikitsita' is derived from the verbal root 'kita' in the sense of alleviating disorders. Thus 'cikitsita' means 'the means for alleviating disorders'.[5] The hidden sense in this word having suffix 'san' (used in the sense of desire) is that the physician only intends and does his level best to alleviate disorder but can't guarantee the favourable result.

The word 'vyādhihara' also carries the same meaning e. g. that which removes diseases.[6]

---

1. रसायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानम् । तयोरपि च रसायनमेव वर्षसहस्रायुष्ट्वादिकारणतया महाफलमिति तदभिधीयते ॥ Ck.

2. तत्र व्याधिहरचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यतया लाघवात् स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनमिति रसायन-वाजीकरणरूपं यत्तदादौ अभिधीयते ॥ JN.

3. करोति चैवमादौ प्रधानाभिधेयपर्यायाभिधानं, यथा निदाने हेतुरूपादिपर्यायकथनम् ॥ Ck.

4. एतच्च पर्यायाभिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव भेषजस्य'''एवंभूतभेषजाङ्गरूपतया तु स्थावरजङ्गमद्रव्यरूपस्य भेषजस्य भेषजत्वमेवान्तरव्यवहारकृतं ज्ञेयम् ॥ Ck.

5. चिकित्सितं ''' कितधातोः रोगापनयनार्थं स्वार्थे सनन्तत्वे करणे क्तान्तप्रयोगः । रोगापनयनसाधनमित्यर्थः । रोगनिवृत्तिजनकव्यापारकरणमित्यर्थः । GD.

6. व्याधिहरं व्याधीन् हरति यत् तत् ॥ GD.

'Pathya' is related to 'pathin' (srotas = channels) and thus means 'that which is beneficial for channels'.[1]

'Sādhana' is that by which cure of diseases is achieved'.[2]

'Auṣadha' means 'that which is prepared from herbs and is useful in disease'. This synonym indicates the prevalence of herbs in treatment of diseases.[3]

In Cakrapāṇi's view, remedy is called as 'prāyaścitta' as it destroys the disorders caused by unrighteousness like expiating rites.[4] GD reads 'prāyaścitya' and interpretes it as 'that which acts often like fire in case of deseases.[5]

'Praśamana' means 'that by which the disorder is pacified well'.[6]

'Prakṛtisthāpana' is that by which the body components are brought back in normal state.[7]

'Hita' is that which is wholesome because of its supporting nature.[8]

It is known as 'bheṣaja' because it is used as instrument by physicians to alleviate disorders.[9]

JN interprets in similar manner though in somewhat different words.[10] About 'prāyaścitta', he says that it is so called because it destroys the accumulated demerits due to constant devotion. The remedy also destroys the diseases similarly.[11]

1. 4. Treatment is said to be of two types—

1. Promotive–(a) which provides strength and immunity to the healthy and thus checks natural decay as due to old age etc. and (b) which promotes sexual

1. पथ्यं पथिषु स्रोतःसु हितम् ॥ GD.
2. साधनं प्रकरणात् रोगाः साध्यन्ते निवर्त्यन्तेऽनेनेति ॥ GD.
3. औषधं ओषधिभिर्निष्पन्नं व्याधिहितं, तदुपलक्षणत्वात् सर्वं चिकित्सितमौषधं रूढम् । GD.
4. प्रायश्चित्तमिति भेषजसंज्ञा प्रायश्चित्तवद् भेषजस्याधर्मकार्यव्याधिहरत्वेन ॥ Ck.
5. प्रायश्चित्यं दुःखेषु प्रायो योऽग्निरिव तत् प्रायश्चित्यं, चित्यो ह्यग्निरुच्यते ॥ GD.
6. प्रशमनं प्रकर्षेण शमयति येन तत् । GD.
7. प्रकृतिस्थापनं प्रकृतौ लोकानां धातून् स्थापयति येन तत् । GD.
8. हितं पोषकत्वात् ॥ GD.
9. भेषजं भिषजां रोगजयनार्थमिदं यत् तत् । GD.
10. चिकित्सितं व्याधिप्रतिकारसाधनं, ··· प्रकृतौ स्वास्थ्ये धातुसाम्यलक्षणे स्थापयति यत् यत् प्रकृतिस्थापनम् । JN.
11. प्रायश्चित्तमिति प्रयतत्वाद् वोपचितमशुभं नाशयति इति प्रायश्चित्तं तपःप्रभृतिकं कर्म, ··· इहापि अशुभस्य विकारसंज्ञकस्य नाशकतया भेषजस्य प्रायश्चित्तमिति संज्ञा ॥ JN.

vigour and (2) curative-which removes diseases of the suffering people.[1] The word 'ārta' is significant in the sense that it indicates the painful conditions due to abnormal states and not the natural process of decay.[2]

The above view of Ck indicates two things—(1) He presents the definition of preventive medicine in negative way e. g. such treatment which removes the deficiencies by providing strength. Hence he uses the word 'vyādhihara' and not 'vyādhipratiṣedhaka' which would have denoted the positive character of prevention. Perhaps he is bound with the synonym 'vyādhihara' given in the previous verse; (2) He classified disorders is two groups–(a) the svābhāvika or sahaja (natural disorders) like senility etc. which do not cause exciting pains (b) the asvābhāvika (unnatural) disorders which give rise to such pain.

GD reads **'स्वस्थस्यौजस्करं'** meaning that which promotes ojas etc.[3] the first and the second type of medicine are covered by 'svasthavṛttikara and doṣapraśamana respectively.[4]

JN interprets the word 'ūrjaskara' as 'that which promotes strength, complexion etc'.[5]

1–5a. Non-therapeutics (unwholesome entities) is said as of two types–bādhana and sānubādhana. Ck interprets 'bādhana' as 'that which creates trouble only for the time being such as unwholesome things in small quantity while 'sānubādhana', according to him, is 'that which causes chronic diseases like leprosy etc'.[6]

GD interprets 'abheṣaja' as 'dhātu-pradūṣaṇa'–one of the three types of dravyas. 'bādhana', according to him, is 'that which creates hurdles by causing immediate death such as by unknown drug, poison, fire, thunderbolt, weapon etc.

---

1. स्वस्थत्वेन व्यवह्रियमाणस्य पुंसो जरादिस्वाभाविकव्याधिहरत्वेन तथाऽप्रहर्षव्यवायक्षयित्वानुपचितशुक्रत्वाद्यप्रशस्तशरीरभावहरत्वेन ऊर्जः प्रशस्तं भावमादधातीति स्वस्थस्योर्जस्करम् ।। Ck,
2. रोगनुदिति वचनेनैवार्त्तविशेषतायां लब्धायां यत् 'आर्तस्य' इति करोति, तेन सहजजरादिकृतां पीडामनुद्वेजिकां परित्यज्य ज्वरादिना स्वाभाविकेन रोगेण पीडितस्येति दर्शयति ।। Ck.
3. ओजस्करं प्राधान्यादोज इत्युपलक्षणं, तेन ओज आदिकरम् । GD.
4. तत्र स्वस्थवृत्तौ यदुक्तं तदिदं स्वस्थस्यौजस्करमाह, तत्र दोषप्रशमनं यदुक्तं तदत्रार्तस्य रोगनुत् उच्यते ।। GD.
5. ऊर्जस्करं बलवर्णाद्युपचयकृत् । JN.
6. बाधनमिह तदात्वमात्रबाधकं यथा-स्वल्पमप्यपथ्यम्, सानुबाधनञ्च दीर्घकालावस्थायिकुष्ठादिविकारकारि। Ck.

while 'sānubādhana, is 'that which causes disorders (by cumulative effect) for a certain period of time such as 'dūṣīviṣa' etc.'[1]

JN says–'abheṣaja' is 'that which is opposite to 'bheṣaja'. Instead of 'sānubādhana', he takes it as 'anubādhana' by analysing the word as 'sa + anubādhana' (with anubādhana) and quotes Vṛddha Vāgbhaṭa in his support. 'bādhana', according to him, is 'that which kills immediately and 'anubādhana' that kills after some time. He criticises Ck and GD who have taken the word as 'sānubādhana'.[2]

1. 5b–6. The energy-promoting in the healthy may be either promotive of sex (vṛṣya) or that of all the dhātus in general (rasāyana)–but at the same time it also alleviates the disorders of the diseased. Ck interpreting it says–'that which is mainly vṛṣya or rasāyana but also acts as destroyer of disease is energy-promoting whereas the other group of disease–alleviating is mainly pacifier of disorders like fever etc. but also seems to be promoter of sex and dhātus. For example, the formulations 'sarpirguḍa' etc. prescribed for kṣata–kṣīṇa are also useful as vṛṣya and rasāyana. Similar is the case with the 'yogarāja' prescribed in pāṇḍuroga and 'agastya-harītakī' in the context of kāsa. On the other hand, the action of rasāyana formulations on the disease is also evident. Thus both act is both ways the difference is only of the degree in these respective areas.[3] Others say that the drugs which are only curative can be taken as rasāyana but those which, in addition to this, provide firmness and longevity.[4]

GD, however, says that promotive drugs are of two types–vṛṣya and rasāyana, the latter, apart from being energy-promoting, also acts specially as pacifier of

1. अभेषजं धातुप्रदूषणं, बाधनं सद्यःप्राणहरतया बाधकारकं यथा त्वविज्ञातभेषजं विषाग्निशस्त्रवज्रादिकम् । सानुबाधनं कालानुबन्धेन बाधकरं दूषीविषादि । GD.

2. अभेषजं भेषजविपरीतम्-अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् इति । अनुबाधनेन सह वर्तमानं सानुबाधनम् । सहशब्दः समुच्चयार्थः, बाधनमनुबाधनञ्चेति द्विविधमभेषजमनौषधम् । तथा च-अनौषधं पुर्वाद्विविधं बाधनमनुबाधनञ्चेति वृद्धवाग्भटः (अ० सं० सू० १२) । अनु पश्चाद् बाधनम् अनुबाधनम् । सद्यः प्राणहरं बाधनम् । कालान्तरेण प्राणहरं अनुबाधनम् । सानुबाधनमिति चक्रपाणिगङ्गाधरौ, तच्चिन्त्यम् ॥ JN.

3. यद् वृष्यं प्रायो भवति, तथा रसायनं यत् प्रायो भवति, आर्त्तस्य रोगहरं (च) यत्, बाहुल्येन तत् स्वस्थस्योर्जस्करमुच्यते । यत्तु द्वितीयमार्त्तरोगहरं तत् प्रायेण ज्वरादिशमनं रसायनं वाजीकरणञ्च भवति, यथा क्षतक्षीणोक्तं सर्पिर्गुडादि रसायनं वृष्यञ्च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो योगराजो रसायनत्वेनोक्तः, तथा कासाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी रसायनत्वेनोक्तेत्याद्यनुसरणीयम् । रसायनोक्तानाञ्च ज्वरादिहरत्वमत्र सुव्यक्तमेव रसायनग्रन्थेषु ॥ Ck.

4. अन्ये तु ब्रुवते, यद् व्याधिमात्रहरं न तद् रसायनं, किन्तु शरीरसंयोगदार्ढ्यादिदीर्घायुःकर्तृत्वसाधारणधर्मयोगादुपचरितव्याधिहरं रसायनमिहोच्यत इति । Ck.

diseases whereas the former though also acts on diseases has no special role in the same. This is the difference between rasāyana and vṛṣya,[1] evidently there is difference in approach of Ck and GD–the former taking, by the word 'dwitīya', curative whereas the latter takes 'rasāyana'.

By the word 'prāyaḥ' Cakrapāṇi takes 'commonly' which GD takes as it is by the first word but by the second one he takes 'specially'.[2]

Similarly, by the word 'ubhaya', Ck takes promotive as well as curative but GD takes vṛṣya and rasāyana.[3]

JN clarifying the issue further says that the word 'prāyaḥ' is used twice just to denote the double activity of both.[4] How both have double activity is further elucidated by him as follows—the promotive drugs because of bringing back the equilibrium of dhātus also pacify the disorders and the curative drugs accomplish the other activity by improving strength, complexion etc.[5]

1. 7–8. Rasāyana is defined as 'the way for attaining excellent rasas etc. (dhātus)'. Ck while interpreting it says that by 'rasādi' not only physical but mental faculties such as memory etc. are also meant.[6]

GD defines rasāyana as that which promotes longevity, memory etc.[7] and it does so by producing excellent dhātus. Thus the second half of the verse 8, which is generally taken as the definition of rasāyana, has been made as the explanatory clause for the definition which is evolved from the preceding lines of the stanza. Even of the last line, he presents his own interpretation. By the word

1. स्वरस्थस्यौजस्करमपि द्विविधं वृष्यं रसायनञ्चेति । ··· तथा च रसायनं प्राचुर्येण रोगाणां विशेषेण प्रशमकं स्वस्थस्यौजस्करंच, वृष्यन्तु न प्रायेण रोगाणां विशेषेण प्रशमकं किन्तु प्रशमकमिति रसायन-वृष्ययोर्भेदः ।। GD.
2. विशेपार्थ इति बाहुल्यार्थ इत्यर्थः । Ck.
प्राय शब्दो विशेषार्थ एकः, परस्तु बाहुल्यार्थोपचरित एवेत्युक्तेः । GD.
3. उभयं रसायनं वृष्यञ्चेति द्वयम् । GD.
4. ऊर्जस्करस्य व्याधिहरत्वं व्याधिहरस्य चोर्जस्करत्वं उभयोरुभयार्थकारित्वं रव्यापयितुं उभयत्र प्रायशब्द-ग्रहणम् । JN.
5. तथा च ऊर्जस्करेऽपि धातुसाम्यकरणशक्तत्वाद् व्याध्युपशमः संभवति । व्याध्युपशमे तु बलवर्णाद्युपचयो नियत एव । JN.
6. रसादिग्रहणेन स्मृत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । Ck.
7. दीर्घायुःस्मृत्यादिकर्तृत्वं रसायनत्वम् । GD.

'śastānām', he takes persistent youthfulness etc. as mentioned in the context of such formulations. The word 'rasādi' has also been interpreted as those (dhātus) originated from rasa'.[1]

Further he criticises the definition given in another text according to whi h rasāyana is that which destroys 'senility-desease'.[2] If it means lestroyer of bo a senility and disease then it would be too narrow to include the rasāyana which promotes longevity, memory etc. In case it means senility itself as disorder then it would not cover the rasāyana which alleviates diseases, the first option of definition may be acceptable if by the word 'jarā', deterioration of life-span, memory etc. is meant because the measure destroying 'jarā' must improve memory, life-span etc. Further he remarks that mere dyeing of hairs can't be called rasāyana as 'jarā' is not only greying of hairs but also presence of wrinkles etc.[3]

JN reads 'vṛṣatā' in place of 'Praṇati' (V. 8). Explaining it he says that by this man becomes intensely potent in sexual act like bull. It indicates that rasāyana generally is also vṛṣya.[4]

While dealing with the definition of rasāyana, he adds that the word 'sastānāṃ', is read as 'saptānāṃ' by Vṛddha Vāgbhaṭa which means that rasāyana is that which provides all the dhātus from rasa to śukra and through them longevity, memory etc. rasāyana may also be defined as 'that which replenishes the dhātus rasa etc'.[5]

1. 9–12. The word 'apatyasantānakara' has been interpreted by Ck as 'that which produces lineage of progeny such as sons, grandsons etc. The reason given

---

1. शस्तानां प्रशस्तानां यथायोगवक्ष्यमाणशताधिकाद्यायुःपर्यन्ततारुण्यावस्थावस्थानानां रसादीनाञ्च रसकार्यरक्तादीनां धातूनामयनं लाभोपायो रसायनं तस्माद् दीर्घायुःस्मृत्यादिकं रसायनाल्लभते । GD.
2. तन्त्रान्तरे तु-वज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद् रसायनम् इति । GD.
3. तत् कश्चिद् व्याचष्टे-जराव्याध्योर्विध्वंसीति, तन्न, दीर्घायुःस्मृत्यादिकररसायनेऽव्याप्तेः । यत् तु जरैव व्याधिर्जराव्याधिस्तस्य विध्वंसीति, तन्न, व्याधिहररसायनेऽव्याप्तेः । जराशब्देनात्र दीर्घायुःस्मृत्यादिकमुच्यते चेत् तदा पूर्वकल्पः साधुः, साधुश्च येनैव जरा विध्वस्यते तेनैवावश्यं दीर्घायुःस्मृत्यादयो जन्यन्ते इति व्याप्त्या जराविध्वंसकरत्वेनैवैकान्ततो दीर्घायुःस्मृत्यादिकरत्वप्राप्तेरिति । कपालरंजनादिकं भेषजं न रसायनं, पलितमात्रं हि न जरा, परन्तु वलिपलितादि । GD.
4. वृषः वृष इव मैथुनातिशयसमर्थः, तस्य भावः वृषता तां वृषतां, एतेन रसायनमात्रस्यैव वृष्यत्वमुक्तं भवति । JN.
5. रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां लाभोपायः प्राप्त्युपायः । दीर्घायुःस्मृत्यादीनां लाभस्तु तद्द्वारेण, अतः रसायनमित्युच्यते रसानामयनं आप्यायनं रसायनम् । रस इति धातूनामुपलक्षणम् । JN.

for this is that the son born of the semen produced by vājīkaraṇa is potent enough to procreate further.[1]

GD, however, interprets in a different way. He says that it produces multitude of progeny.[2] Explaining the derivation of the word 'vājīkaraṇa', he says that it is so called because it makes the non-horse person horse-like. He also quotes others' views according to which the word 'vājī' means one who possesses 'vāja' (semen) and thus 'vājīkaraṇa' would mean 'that which makes semen-less man full of semen'[3]. He has formulated the definition of 'vājīkaraṇa' as 'that which promotes multitude of progeny etc'.[4]

JN takes the views of both in interpreting the word 'apatyasantāna'. It may be either producing the lineage or multitude of progeny.[5]

For endlessness due to lineage of progeny, he quotes a verse from Manu meaning that by son one wins over the worlds, by grandson gets endlessness and by great-grandson achieves the abode of the sun.[6] On derivation of the word, he follows GD.[7]

1. 16–24. The method of application of rasāyana is of two types–kuṭīprāveśika and vātātapika. Kuṭīprāveśika is that which is done on entering into a hut[8] and vātātapika is that which is done also on exposure to air and the sun.[9]

GD adds that Caraka did not mention the persons suitable for rasāyana

---

1. अपत्यसन्तानः अपत्यपरम्परा, तेन पुत्रपौत्रकरमित्यर्थः ।
वाजीकरणजनिताच्छुक्राज्जातः पुत्रः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ Ck.
2. अपत्यानां सन्तानं समूहस्तत्करं यत् । GD.
3. येनावाजीव नरो वाजीव क्रियते, अवाजिनं वाजिनमिव करोति वा यत्तद् वाजीकरणमिति । वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी अवाजिनं वाजिनं-करोतीति वाजीकरणमित्यन्ये । GD.
4. अपत्यसन्तानादिकरत्वं वाजीकरणत्वम् । GD.
5. अपत्यसन्तानकरं पुत्रपौत्रकरम् ··· अपत्यानां सन्तानः समूहस्तत्करं वा । JN.
6. पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ मनुः ९।१३७
7. अवाजी वाजीक्रियते अनेन, येन पुमान् स्त्रीषु वाजीव अप्रतिहतमैथुनः क्रियते, अतस्तद्वाजीकरणमुच्यते ॥ JN.
8. कुटीप्रवेशेन यत् क्रियते तत् कुटीप्रावेशिकम् । Ck.
कुटीप्रवेशेन निर्वृत्तः प्रयोगः कुटीप्रावेशिकः ॥ GD.
9. वातातपसेवयाऽपि यत् क्रियते तद् वातातपिकम् । Ck.
वातातपोपसेवनेनापि निर्वृत्तः प्रयोगो वातातपिकः ॥ GD.

while Suśruta mentioned only the persons unsuitable for the same because in them rasāyana can't be applied properly.[1]

The word 'trigarbhā' is interpreted by Ck as 'having three interior chambers one after the other'. JN also supports this. GD, however, says that it should be from both-front as well as side-which can be made by erecting four walls.[2]

The place should be equipped with medicines, physicians and brāhmaṇa. Elucidating it GD says that medicines would be required for purification, combating its complications and other benifits of the patient. The physician should be well-qualified and able to promote health. The brāhmaṇa should be auspicious and well-versed in Atharvaveda.[3]

Interpreting the word 'saṁśodhanaiḥ' Ck says that it means emesis, purgation, non-unctuous enema and head-evacuation. Commenting further he says that though by plural number the word indicates all the evacuatory measures, the use of only harītakī etc. is prescribed because of their applicability in the case of rasāyana. Others, however, contend that evacuation should be performed only by the use of harītakī etc., the plural number indicates that this should be continued till purification is completed.[4]

GD takes by 'sāmsodhana' harītakī etc. to be described hereafter and other similar drugs. In case there is excess in accumulation of doṣa it should be eliminated by pāñcakarma.[5]

1. अत्राचार्येणासम्यगुपयोगाभिप्रायेण सर्वेषामधिकार इति कृत्वा रसायनाधिकारिणो नोक्ताः। सुश्रुतेन सम्यगुपयोगप्रतिषेधाभिप्रायेण अनधिकारिणो रसायनस्योक्ताः। एभ्योऽन्ये अधिकारिण इति बोध्यम् ॥ GD.

4. त्रिगर्भा प्रथममेकं गृहं, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, तस्याभ्यन्तरे च तृतीयम्, एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अन्तराणि यस्यां सा, त्रिगर्भामिति अन्तस्त्रिप्रकोष्ठाम् ॥ Ck.
त्रिगर्भा वामदक्षिणतः सम्मुखपश्चाद्भागतश्चत्रीणि गर्भकोष्ठानि यस्यास्ताम्, इति चतसृभिर्भित्तिभिस्त्रिकोष्ठा भवति ॥ GD.

5. औषधन्तु तस्य संशोधनादिक्रियार्थं तद्व्यापत्प्रतीकारार्थं तत्पुरुषोपभोगार्थादिकं यावद् भवति। द्विजश्चाथर्ववेदविन्मांगलिकः, वैद्यश्च प्राणाभिसरः स्वगुणसम्पन्नः ॥ GD.

4. संशोधनैरिति वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनैः। ··· यद्यपीह संशोधनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वाण्येव संशोधनानि संमतानि, तथापीह रसायने विशेषेण यौगिकत्वाद्धरीतक्यादिप्रयोग एवोक्तः। अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगेणैव परं संशोधनं कर्त्तव्यमित्याहुः, संशोधनैरिति बहुवचनं पुनर्याविच्छुद्धेर्हरीतक्यादिप्रयोगस्यैव करणं दर्शयति। Ck.

5. संशोधनैर्वक्ष्यमाणैरत्र हरीतक्यादिभिरपरैर्वा तद्विधैरतिदोषसद्भावे तु पञ्चभिश्च कर्मभिः शुद्धः ॥ GD.

JN does not attach any importance to this topic and says that plural number here has no significance.[1] He quotes a verse from Suśruta (ci-27) to lay stress on evacuative measures as preparatory to rasāyana.

On this basis, GD advances his ideas further. He says that because of necessity of evacuation prior to rasāyana, it should be understood as contra-indicated in children and old persons as evacuation is prohibited for them. In support of this, he quotes Suśruta who says that rasāyana may be useful in young or middle age. In the body degenerated with senility rasāyana may prove only a waste. Thus the ideal period of life suitable for rasāyana would be from the beginning of adolescence (16 years) to the age of sixty years. Even in children and the old technically there is no restriction for the use of rasāyana if they are capable of tolerating the shocks and strains of the evacuative measures.[2]

I. 25–28. GD comments that guḍa, viḍaṅga and pippalī should be taken old as prescribed in scripture. Further he says that the harītakī-cūrṇa, as in plural number, should be taken equal to total quantity of the other eight drugs saindhava etc.[3]

JN also repeats the latter statement of GD but ascribes it to the authority of his father with the argument that it is purgative.[4]

Ck says–the period (3, 5 or 7 days) for giving barley gruel is based on the three degrees of evacuation.[5] JN follows it.

I. 29–37. These verses contain properties, actions and uses of harītakī and āmalakī. Ck comments that though there are other miraculous rasāyana drugs

1. संशोधनैः वक्ष्यमाणैः, बहुवचनमविवक्षितम् ।। JN.

2. संशोधनशुद्धवचनेन बालवृद्धयोः रसायनप्रयोगे प्रतिषेधो बोध्यः, संशोधनस्य बालवृद्धे प्रतिषेधात् । सुश्रुतेऽप्युक्तं-'पूर्वे वयसि मध्ये वा ··· इवार्पितः ।।' इति । ··· तथा च यौवनारम्भात् प्रभृति षष्टिवर्षवयो यावद्रसायनं प्रयुञ्जीतेति बोध्यम् । ··· ··· चरकाचार्यस्याभिप्रायोऽयं न खलु रसायनप्रयोगो व्यर्थः स्याद् वृद्धानां बालानां च संशोधनासहत्वे रसायनप्रयोगासम्यक्त्वम् । यस्तु वृद्धो बालो वा नातिबलहीनः संशोधनसहः स रसायनाधिकारी चैत्यतः पूर्वे वयसीत्यादिनियमो नोक्तः । सुश्रुतादौ पुनरेवमेवाभिप्रायः, न तु बालवृद्धौ प्रतिषिद्धौ प्रयोगसम्यक्तानपायाभिप्रायेण पूर्वे वयसीत्याद्युक्तम् । GD.

3. गुडं पुरातनमैक्षवं विडङ्गमपि पुरातनं पिप्पलीं च पुरातनीम् । ··· हरीतकीचूर्णानि सैन्धवादिविश्वभेषजान्तैः अष्टभिः समानि बहुवचनात् । GD.

4. अत्र सैन्धवादिभिरष्टाभिस्तुल्यं हरीतकीचूर्णं बहुवचननिर्देशात्, विरेचनौषधत्वाच्चास्या इति मत्पितृचरणाः । JN.

5. त्रिरात्रादिविकल्पत्रयं हीनमध्योत्तमशुद्धिविषयम् । Ck.

which prolong life–span exceedingly, harītakī and āmalakī are described first in this chapter because they are both curative and promotive. Between these two also, though āmalakī is said as the best among age-sustaining drugs, harītakī is described first because of its excellence in curative effect.[1]

Harītakī possesses five rasas—madhura, amla, kaṭu, tikta and kaṣāya (only lavaṇa is absent). Ck says that such properties are caused by specific permutations of bhūtas under the impulse of adṛṣṭa (invisible factor) and as such no reasons can be adduced for this.[2]

It distroys all the diseases on proper combination (with other drugs) processing etc. The separate mention of kuṣṭh etc. denotes its specific effect on them. Even having purgative action, it is indicated in atisāra and grahaṇī because of its action in eliminating the blocked doṣa.[3]

GD quotes a number of verses from other texts (tantrāntara) describing properties of the different types of harītakī. On this he comments that it denotes only preponderance because all types have got, more or less, all the actions. That is why Caraka has not mentioned the types.[4]

In the word 'vayasaḥ sthāpanī, 'vayas' denotes mainly the youthfulness.[5]

1. 38–40. Though it is already said (Su. 25) that Himālaya is the best of all the habitats of medicinal plants, repetition of the same emphasises that rasāyana drugs should be taken only those which grow in Himālayas.[6]

'Yathāvidhi' denotes that the procedure of collection of drugs with auspieious measures, worship of deities etc. must be observed in case of rasāyana drugs.[7]

---

1. यद्यपि द्रव्यान्तराणि दशवर्षशतायुष्कररसायनाधिकृतानि सन्ति, तथापि हरीतक्यामलके एव रोगहरत्वायुष्कररत्वरूपोभयधर्मयोगादध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्येते । तत्रापि यद्यपि 'आमलकं वयःस्थापनानां' इत्युक्तम्, तथापि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकर्षवतीति कृत्वा हरीतक्यग्रेऽभिहिता । Ck.
2. हरीतक्यादिषु पंचरसत्वाद्युत्पादोऽदृष्टवशाद् भूतसन्निवेशविशेषप्रभावकृतः । तेन नात्रोपपत्तयः क्रमन्ते । Ck.
3. सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगसंस्कारादिना । सर्वरोगहरत्वमभिधायापि कुष्ठादिहन्तृत्वाभिधानं विशेषेण कुष्ठादिहन्तृत्वोपदर्शनार्थम् । प्रवर्तकत्वेऽप्यतीसारग्रहणीहरत्वं विबद्धदोषप्रवर्तकतया ज्ञेयम् । Ck.
4. जातिभेदेन कर्मभेदवचनं प्राचुर्याभिप्रायेण, परन्तु सर्वासामेव सर्वकर्मकरत्वं ··· ··· तस्मादत्र न जातिविशेषो विवक्षितः । GD.
5. वयः शब्देन प्राधान्याद् यौवनमुच्यते ।। GD.
6. यद्यपि हिमवानौषधभूमीनाम् इत्युक्तं, तथापि रसायने हिमवत्प्रभवाण्येव भेषजानि ग्राह्याणीति दर्शयितुमोषधीनामित्याद्यभिधानम् । Ck.
7. यथाविधीति यथा भेषजग्रहणं देवतार्चनादिपूर्वकं स्यात्तथाऽवश्यं रसायने कर्त्तव्यम् । Ck.

The word 'agada', according to Ck, denotes freedom from defects caused by winds, fire etc.[1]

GD, however, interprets the word 'agada' as 'not affected by diseases'.[2]

JN combines both the above views.[3]

1. 41–57. Ck says that each drug of the five root-pentads should be taken separately in the quantity of ten palas as prescribed by Jatūkarṇa.[4] According to him, each root-pentad is to be taken in the quantity of ten palas and thus each constituent drug in the quantity of two palas.[5]

JN supports Ck and contradicts GD. He has, in favour, also quoted the relevant extract from the Aṣṭāṅgasaṅgraha.[6]

Ck interprets 'one diet' as 'diet not in the afternoon (but in the forenoon)'.[7] GD takes curiously just the reverse.[8]

1. 58. 'Piṣṭasvedanavidhinā' is read as 'piṣṭvā svedanavidhinā' by GD. Ck, according to the former reading, says that the āmlaka fruits should be steam-heated by keeping over grass etc. put on the month of the vessel filled with water.[9] GD, according to his own reading, interprets that the fruits should be made into pulp and then heated with steam such as by putting them on a cloth tied over the mouth

1. अगदानीत्यनेन पवनदहनाद्यदोषं फलस्य दर्शयति । Ck.
2. अगदानि केनचित् फलव्याधिनानुपतापितानि । GD.
3. अगदानि निरामयाणि, पवनदहनाद्यदुष्टानीत्यर्थः । JN.
4. पंचानामित्यादौ प्रतिद्रव्यं दशपलभागग्रहणम्, उक्तं हि जतूकर्णे-'इति पञ्च पञ्च मूलानि, तेषां प्रतिद्रव्यं दश पलानीति' । Ck.
5. मिलितानां पंचपंचानां दशपलोन्मितान् भागान् समुदायेन पंचाशत्पलोन्मितान्, ··· ··· इत्येषां पञ्चानां पञ्चमूलानां पञ्चविंशतिद्रव्याणां यथोक्तान् भागान् प्रत्येकं पलद्वयोन्मानेन पञ्चकस्य दशपलोन्मितान् भागान् मिलित्वा पंचाशत्पलोन्मितानुपकल्पयेत् । GD.
6. दशपलोन्मितानिति प्रतिद्रव्यम्, तदुक्तं जतूकर्णेन-तेषां प्रतिद्रव्यं दशपलानि इति । तेन सार्धं पलशतद्वयं भवति-यदाह वृद्धवाग्भटः-पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् । पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ (अ० सं० उ० ४९)। इत्थञ्च प्रतिपञ्चमूलं दशपलाभिप्रायेण समुदायेन पञ्चाशत्पलोन्मितानिति गङ्गाधरेण जल्पकल्पतरौ यदुक्तं तत् हेयम् । JN.
7. एकमनपराह्णिकमाहारम् । Ck.
8. इत्थञ्चैककालमाहारमपराह्णे कुर्यादिति भावः । GD.
9. पिष्टस्वेदनविधिनेति-यथा पिष्टकं तोयपरिपूरितपात्रोपरिदत्ततृणादिसंस्थितं स्वेद्यते, तथा तत् स्वेदनीयमित्यर्थः ॥ Ck.

of a vessel filled with cow's milk or on another porous vessel put on the mouth of a vessel filled with milk.[1]

JN follows Ck with a slight modification. He interprets as 'the material tied in a cloth and covered with an earthen saucer is heated with water steam.[2]

'Kṣudraguḍa' here is interpreted by Ck as 'phāṇita' but elsewhere said that it becomes phāṇita ofter being sticky.[3]

1. 59–61. The word 'dharaṇīdhara-sāra' is interpreted by Ck as 'having firmness like sāra (iron) of mountains',[4]

JN follows Ck but does not mention 'lauha'.[5]

1. 62–74. Ck, commenting on the word 'gatarasatvam' (complete extraction), says that it becomes on remaining one fourth of water (after boiling).[6] Regarding the quantity of oil and ghee, he says that twelve palas should be taken as the total quantity of both together and not separately because of the dual combination.[7]

Though honey and ghee are added in equal quantity (six palas), they do not become incompatible because of combination with other drugs.[8]

JN supports the reading 'ṛddhi' and says that this is the reading adopted in the siddhayoga and the cakradatta. In Vāgbhaṭa, 'ṛddhi' is not read there and because of the mention of 'dvikākolī' kṣīrakākolī is suggested in its place.[9]

1. 75. Here quantity of the drugs is not mentioned. Interpreting this Ck

---

1. दशशतगुडकं पिष्ट्वा गोदुग्धं बृहद्भाण्डे दत्वा तद्भाण्डमुखे वस्त्रं बद्ध्वा तदुपरि तदामलकं दत्वा, किं वा, बृहद्भाण्डे दुग्धं दत्वा तद्भाण्डमुखे प्रचुरच्छिद्रयुक्तं भाण्डमन्यत् निधाय तत्र भाण्डे तदामलकं दत्वा चुल्ल्यां निधायाग्निनाऽधस्ताज्ज्वाला देया । GD.
2. यथा पिष्टकं सजलपात्रस्योपरि पोट्टलिकाबद्धं शरावादिनाच्छादितं जलोष्मणा स्विद्यते । JN.
3. See the discussion in Vol. III, P. 246 (SU. XXVII. 242).
4. धरणीधरसार इति उष्ट्रमुखवत्, तेन धरणीधराः पर्वताः, तेषां सारो लौहं तद्वत्सार इत्यर्थः । Ck.
5. धरणीधरस्य पर्वतस्य सार इव सारो यस्य सः । JN.
6. गतरसत्वमिह चतुर्भागस्थितजले भवति । Ck.
7. तैलसर्पिषोरिति समासनिर्देशादुभाभ्यामेव द्वादश पलानि, न पृथक् पृथक् । Ck.
8. अत्र षट्पलत्वेन समयोरपि मधुसर्पिषोर्द्रव्यान्तरयुक्तत्वेनाविरुद्धत्वम् । Ck.
9. सिद्धयोगचक्रदत्तयोः ऋद्धिरित्येव पाठः । वाग्भटद्वये तु ऋद्धिर्न पठिता, तत्र द्विकाकोलीतिवचनात् ऋद्धिस्थाने क्षीरकाकोलीत्यवगम्यते ॥ JN.

says that the quantity of the total powder should be equal to the total quantity of curd etc. or each drug may be equal to the latter.[1]

GD is silent on this point but JN follows the first interpretation of Ck.[2]

The word 'anannabhuk' is interpreted by Ck as 'abstaining from any other food'[3] but GD allows non-cereals.[4]

After the treatment, the patient is rehabilitated and brought to normal diet by the gradual intake of gruel etc.[5]

The use of vegetable soup or milk is prescribed according to the power of digestion.[6]

1. 76. GD curiously advocates the use of old ghee in this formulation. Further he adds that the juice of vidārī should be equal to ghee.[7]

1. 77–80. The iron powder is to be mixed in one-fourth quantity as prescribed by Jatūkarṇa.[8]

Rasāyana by promoting pure sattva acts as an instrument of salvation.[9]

2. 3. Rasāyana destroys sleep. In this context, 'sleep' means abnormal sleep or it may mean godly ever alertness.[10]

---

1. द्रव्यादीनामत्र मानं नोक्तं, तेन प्रधानस्य चूर्णस्य दध्यादिभिर्मिलितैः समानमानत्वं, किं वा, प्रत्येकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वम् ॥ Ck.
2. दध्यादीनां प्रधानचूर्णेन समानमानत्वं बोद्धव्यम् । JN.
3. अनन्नभुगिति सर्वथाहारान्तराभुक् । Ck.
4. यावत् प्रयोगं तावन्नान्नं भुञ्जीत, बुभुक्षायां फलमूलदुग्धादिकं भुञ्जीत । GD.
5. प्रत्यवस्थापनमिति यवाग्वादिक्रमविशेषणं, तेन प्रयोगान्ते यदा अन्नसंसर्जनं कर्त्तव्यं तदा यवाग्वादिक्रमेणेति । Ck.

   यवाग्वादिभिः मण्डपेयाविलेपीक्रमेण अशित्वा प्रकृतेः स्वभावस्यावस्थापनं कार्यम् । GD.
6. यूषेण पयसा वेति विकल्पोऽग्निबलापेक्षया । Ck.
7. पुराणस्य गव्यसर्पिषः । GD.
   विदारीस्वरसेन सर्पिःसमेन । GD.
8. अयश्चूर्णस्य चतुर्थो भागः, यत एतदयश्चूर्णं चतुर्थभागमत एवास्मिन् प्रयोगे जतूकर्णेन, 'अयश्चूर्णपादयुक्तम्' इति कृतम् । Ck.
9. मोक्षसाधनत्वञ्चेह रसायनस्य विशुद्धसत्त्वकर्तृतयोच्यते । इह रसायनस्य स्वर्गापवर्गसाधनत्वं विशुद्धसत्त्वकर्तृत्वात् ॥ JN.
10. निद्राहरत्वं रसायनस्य वैकारिकनिद्राहरत्वेन, किं वा देववत् सर्वदा प्रबुद्धो निद्रारहितो भवति । Ck.

In 'prabhā-varṇa-svarottamakaram', ordinarily 'uttama' should be placed first but such type of usage is often seen in Caraka which may be solved by 'mayūra-vyaṃsakādi'.[1]

JN gives definition of some of the words. 'Tandrā' is non-receptivity of sense objects as oppressed by sleep. Śrama is fatigue due to exertion whereas 'klama' is exhaustion without exeition, 'ālasya' is lack of enthusiausm in work.[2]

According to him, 'grāmya' means diet of mostly unwholesome nature. Further he informs that the Aṣṭāṅga–saṅgraha reads its variant as 'prājya' which means excessive because excessive food produces all the doṣas.[3]

2. 4–6. This formulation has to be kept in containers made of gold, silver and earth which are regressively superior in quality otherwise their would have been mention of only earthen vessel which is also easily available.[4]

'By prescribed method' means 'by entering into hut'.[5]

JN follows Ck.[6]

2. 7. 'Palāśataruṇā' means youthful mature tree of palāśa, it should not be too young or old.[7]

The word 'uttara' with 'kṣārodaka' signifies that alkaline water should be in ample quantity so that its level remains higher than that of the subjected material.[8]

GD reads 'palāśatarubhasmanaḥ' instead of 'palāśataruṇaḥ' which means 'of the ash obtained from palāśa tree'.

---

1. उत्तमानि प्रभादीनि करोतीति प्रभावर्णस्वरोत्तमकरम् । एवंजातीयश्च पूर्वनिपातानियमोऽप्रतिबन्धेन चरकेऽस्ति । स मयूरव्यंसकादिपाठाद् द्रष्टव्य: । Ck.

2. तन्द्रा निद्रार्त्तस्येव विषयाग्रहणम् । श्रम आयासकृत:, अनायासकृतस्तु क्लम:, आलस्यं कर्मणि अनुत्साह: । JN.

3. ग्रामे भव: ग्राम्य: तस्मात्तथाविधादपथ्यप्रायादाहारात् । अष्टाङ्गसंग्रहे तु ग्राम्यादित्यत्र प्राज्यादिति पाठ: । प्राज्यात् प्रभूतात्, बहुभोजनस्य सर्वदोषकरत्वम् । JN.

4. सौवर्णादिपात्रेषु यथापूर्वं वरगुणत्वम्, अन्यथा समानगुणत्वे सर्वेषां मृत्पात्रस्य सुलभत्वेनातिदुर्लभंतरं सौवर्णपात्रं नोपदेशमर्हति ॥ Ck.

5. यथोक्तेन विधिनेति, कुटीप्रावेशिकेन । Ck.

6. सौवर्णादिपात्रेषु यथापूर्वं गुणोत्कर्ष: । तद्घृतं यथोक्तेन कुटीप्रावेशिकेन विधिना प्रयुंजान: पुमान् । JN.

7. पलाशतरुण: तरुणपलाश:, अनेन बालवृद्धपलाशवर्जनमुच्यते । Ck.

8. क्षारोदकोत्तरमिति यथा क्षारोदकं भाव्यादुपरि भवति तथा कर्त्तव्यमिति दर्शयति । Ck.

JN follows the reading of GD but also compromises with Ck by stating that the tree taken for preparing ash should be 'taruṇa' (youthful but not having fruits). It should not be too young because of immaturity andold because of diminution in properties.[1]

2. 8. JN says that the formulation be kept in a container outside the house so that rainwater falls on it. After keeping it thus for four months it should be removed at the end of the rainy season.[2] This interpretation is not given either by Ck or GD.

2. 9. Ck says that the word 'yāvadāśiḥ' suggests that the procedure as followed in the preceding formulation should be followed here too.[3]

About ghee etc., GD adds that ghee and honey should be one year old while tila oil should be of less than a year. Each should be in equal quantity i. e. two āḍhakas so as to make the total of six āḍhakas.[4]

2. 10. Here also GD advocates the use of ghee, honey and tila oil in the above manner.[5]

2. 12. The drugs (in the group) ending with punarnavā one of the ten drugs mentioned in the vayaḥsthāpana mahākaṣāya.[6]

GD reads a different version.[7] JN also follows it. Surprisingly JN says that balā etc. ten drugs mentioned as vayaḥsthāpana by Caraka[8] (Su. ch. 4) but, in fact, it is not found.

1. पलाशतरुभस्मनः पलाशक्षारस्य । क्षारार्थं तरुणः पलाशतरुर्ग्राह्यः, तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्येति वृद्धवाग्भटवचनात् तरुणपलाश इति असञ्जातफलः, किन्तु प्राप्तयौवनः पलाशतरुः नतु शिशुस्तरुः, शिशौ गुणसम्पत्तेरजननात् वृद्धे च गुणक्षयसंभवात्तरुण इति । JN.

2. घृतभाजनस्थं प्रावृषि वर्षासु ··· ··· स्थापयेद् गृहाद् बहिः, येन तदुपरि वारिवर्षणं स्यात् । चतुरो मासानित्थं संस्थाप्य वर्षान्ते च तदुद्धृत्य ··· ··· प्रयोजयेत् ।। JN.

3. यावदाशीरिति आशीः फलश्रुतिः, तेन तद्वर्षान्ते इत्यादि ग्रन्थोक्तविधिविधानं दर्शयति । Ck.

4. सर्पिषः संवत्सरातीतस्याढकद्वयं द्वात्रिंशच्छरावं, वत्सरानतीतस्य तिलतैलस्य द्वात्रिंशच्छरावं, वत्सरातीतस्य मधुनश्च द्वात्रिंशच्छरावं ··· ··· सर्पिस्तैलमधूनां मिलित्वा षड्भिराढकैः । GD.

5. तैलस्यानतीतवत्सरस्य ··· ··· षड्भिस्तैलमधुसर्पिषामाढकैः । GD.

6. पुनर्नवान्ता दश षड्विरेचनशताश्रितीये–'अमृताऽभया धात्री युक्ता श्रेयसी श्वेताऽतिरसा मण्डूकपर्णी स्थिरा पुनर्नवा' इति सर्वाः वयःस्थापनोक्ताः । Ck.

7. दश ये वयःस्थापना व्याख्याताः, तेषां स्वरसाः नागबलावत् । GD.

8. बलादिसुरसान्ताः दश औषधयः प्राक् षड्विरेचनशतीये वयःस्थापना उक्ताः । JN.

2. 13. The use of bhallātaka should not exceed thirty nuts (per day).[1] The total number of nuts used should be utmost one thousand and as such when this number is reached, the use should be stopped. It may be discontinued earlier also in view of the prakṛti of the patient.[2] The number (one thousand) is not completed by the course of increase and decrease in the number of nuts and as such it may be completed by repeating the course.[3]

Others, in view of the Suśruta's prescription of the course upto one hundred nuts, want to solve the contradiction by interpreting the Suśruta's statement in such a manner as to bring it to thirty only but such attempt is not at all desirable because there the course is of two thousand nuts whereas in Caraka it is only of one thousand fruits. Moreover, Suśruta's context is of treatment of disease whereas in Caraka it relates to rasāyana.[4]

Ck advocates completion of the course by repeating it but the total number (of one thousand fruits) is reached by maintaining the maximum dose of thirty nuts (for a week) as interpreted by GD and JN[5] (see graph).

2. 15. In cooking of oil (1 āḍhaka = 2 kg. 560 gm.) the quantity of paste (only a karṣa = 10 gm.) is too little, Ck is silent on this point but GD and JN have supported it. In my view, it should be proportionately higher and as such the reading 'kalkenākṣamātreṇa' is changed as 'kalkenāṣṭabhāgena'.

2. 16. Ck says that, according to suitability, processing or combination of bhallātaka with ghee etc. should be done such as ghee, milk, soup and oil are to be processed with bhallātaka; honey, sesamum powder, parched grain flour and

1. नातः परमिति त्रिशतः परेण प्रयोगो न भल्लातकस्य । Ck.

2. सहस्रपरो भल्लातकप्रयोग इति उपयुक्तभल्लातकसंपिण्डनया यदा सहस्र पूर्यते तदैवोपरमः कर्तव्यः, सहस्रादर्वागपि च प्रयोगपरित्यागः प्रकृत्याद्यपेक्षया भवत्येव । Ck.

3. सहस्रसंख्यापूरणञ्चेहैकेन वर्धनह्रासक्रमेण न भवति, तेन पुनरावृत्त्या च त्रिशत्पर्यन्तं प्रयोगः कर्तव्य', यथा हि भल्लातकप्रयोगाभ्यासेन सहस्रसंख्यापूरणं भवति तथा कृत्वा परित्यागः कर्तव्यः । Ck.

4. अन्ये त्वत्र सुश्रुते अर्शश्चिकित्सोक्तशतपर्यन्तं भल्लातकप्रयोगेण समं विरोधं पश्यन्तः सुश्रुतप्रयोगस्याप्यन्यथा व्याख्यानेन त्रिशत्कमात्रं प्रयोगमिच्छन्ति, तच्च व्याख्यानं नातिसंगतम् । किञ्च सहस्रद्वयस्य तत्रोपयोगो विहितः, अत्र सहस्रपर्यन्तः प्रयोगः तेन व्याधिविषयोऽन्य एव स प्रयोगः, अयन्तु रसायनविषयः । Ck.

5. एकविंशेऽह्नि त्रिशत् ··· ··· तथा चापकर्षेण द्वाविंशेऽह्नि त्रिशत्, त्रयोविंशे चतुर्विंशे पञ्चविंशे षड्विंशे सप्तविंशे च त्रिशत् । GD.
त्रिशत्प्राप्तौ तु सप्तरात्रं त्रिशत्प्रयोगः कार्यः ··· ··· एवं कृत्वा हि सहस्रप्रयोगो घटते । JN.

saturations are to be combined with that and in case of jaggery and salt, either combination or processing may be adopted. In processing with salt, bhallātaka burnt in closed pot should be taken equal to salt. Others, however, take processing of all of them with bhallātaka.[1]

On this GD is silent and JN has followed Ck.

2. 17–22. Bhallātaka is said as similar to fire because of causing heat and blisters.[2] JN also gives the same interpretation.

3. 3. That cooking in the fire of cow-drug etc. only leads to potency is indicated by the word of sages as said–'only the sages know the result of formulation and combinations'. At other places also, the similar interpretation may be given.[3]

GD, by the word 'ayaścūrṇa' takes gold besides iron[4]

3. 7–8. Ck interprets 'kālayuktena' as 'with unlimited period of time' because rasāyana does not succeed in one who has limited life-span.[5]

GD reads as 'kālayuktirna' having the same meaning. JN interprets 'kālayuktena' as 'having long duration'.[6]

3. 32–35. Jejjaṭa (JJ) comments that pippalī administered in this way does not produce any harmful effect because it is used in a proper way and in a difinite order of increasing and decreasing the dose.[7]

Excessive use of pippalī like salt and alkali is prohibited but its use in rasāyana is exception because here it is used in combination with other substances

---

1. अत्र च यथायोग्यतया भल्लातकेन सर्पिरादीनां संस्कारः संयोगश्च ज्ञेयः। एवञ्च सर्पिःक्षीरयूषतैलानां संस्कारो यथान्यायं भल्लातकेन, क्षौद्रपललसक्तुतर्पणानां भल्लातकेन योगः, गुडलवणयोस्तु संस्कारः संयोगो वा। लवणे संस्कारपक्षे हि लवणसमं भल्लातकमन्तर्धूमदग्धं ग्राह्यम्। अन्ये तु सर्पिरादीनां सर्वेषामेव भल्लातकेन संस्कारं व्याख्यानयन्ति। Ck.

2. अग्निसमानीति दाहस्फोटकर्तृतया। Ck.

3. इह गोमयाग्न्याद्युपकरणनियमेनैव शक्त्युत्कर्षो भवतीति ऋषिवचनादुन्नीयते। यदुक्तं—'ऋषयस्त्वेव जानन्ति योगसंयोगजं फलम्' इति। एवमन्यत्रापि इतिकर्तव्यतानियमो व्याख्येयः। Ck.

4. अयो लौहं कान्तादिसंपुटितं मारितं लौहशास्त्रोक्तविधिना मारितञ्च स्वर्णम्। GD.

5. कालयुक्तेन चायुषेति अनियतकालयुक्तेन चायुषेत्यर्थः। नियतकालायुषं प्रति तु न रसायनं फलवदित्युक्तमेव। Ck.

6. कालयुक्तेन दीर्घकालयुक्तेन। JN.

7. प्रयोगसमसाद्गुण्याद् दोषा न भवन्ति। ··· ··· प्रयोगसमसाद्गुणभावो-यथा वृद्धिस्तथैवापकर्षः। JJ.

(not singly) and in a definite cov se (of increasing and decreasing the dose). Moreover, śakti (potency) of drugs is specific to actions which can be known through scriptures only and is not subjected to human reason. Thus they are beneficial only if combined with the specified substances otherwise are harmful. Besides, as rasāyana if used in a person properly prepared with specific evacuations and in specific order they are beneficial otherwise lead to accumulation of doṣa.[1]

Commenting on the number of fruits, he says that by the (indefinite) numbers five, seven and ten, it is indicated that even three, four, six, nine and eleven fruits may also be used but not more than eleven. Moreover, the order of increasing and decreasing the number should also be followed.[2]

About the other usage of pippalī in the order of three fruits at a time Jejjaṭa says that the particular time of administration is prescribed looking to variations of doṣas in different patients,[3] such as in forenoon, noon and afternoon by the patients having predominance of kapha, pitta and vāta respectively.

Ck commenting generally says that because of indefinite order of numbers the other numbers may also be used.[4] Regarding prohibition of the excessive use of pippalī, he gives arguments as advocated by Jejjaṭa.[5]

GD is silent on these points.

JN says that the various options in numbers are based in relation to prakṛti, sātmya, sattwa etc.[6] About the other usage of these fruits, he says that a person

---

1. यथा वा रसायनप्रयोगादृते नेष्यत एवातिप्रयोगः । ··· ··· द्रव्यान्तरासंपर्कात्युपयोगादिभ्यो दोषावहत्वम्, रसायने पुनर्द्रव्यान्तरयुक्ताः समुपयुज्यन्ते उत्कर्षापकर्षात् । ··· ··· प्रत्यर्थंनियतत्वाच्छक्तीनां, प्रत्यर्थंनियता हि शक्तयो द्रव्याणाम्, ताश्चागमैकसमधिगम्या एव । ततश्च यैरेव द्रव्यैर्युक्ता उपयुज्यमाना आम्नाताः, तैरेव गुणावहाः, अन्यैस्तु दोषावहाः । नात्र पुरुषोत्प्रेक्षाः प्रभवन्तीति । ततश्च रसायनप्रयोगे विशिष्टशोधनशुद्धस्य यथोक्तेन क्रमेण च गुणमावहन्ति, अन्यत्र ··· ··· भवन्ति हि प्रायशः दोषसञ्चयानुबन्धाः इति । JJ.

2. क्रमेण तु भिन्नैर्नैतज्ज्ञापयति यत् त्रिचतुरा अप्युपयोक्तव्याः, षड् वा नवैकादश वा परं नात्युपयोज्याः । ··· ··· उत्कर्षापकर्षौ विधेयाविति: । JJ.

3. न ह्येकस्य प्रयोक्तुर्यः क्रमः किन्तर्हि प्रयोक्तॄन् भिन्नानपेक्ष्य दोषादिविशेषात् । केनचित् पूर्वाह्णे, केनचित् मध्याह्ने, केनचिदपराह्णे । JJ.

4. पञ्चेत्यादौ संख्याव्यतिक्रमेणानुक्तसंख्यानामपि पिप्पलीनामुपयोगं सूचयति । Ck.

5. यद्यपि 'त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्पलीं क्षारं लवणम्' इत्युक्तं, तथाऽपीह द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः, किंवा, उक्तपिप्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्सर्गापवादन्यायात् स निषेधो ज्ञेयः । Ck.

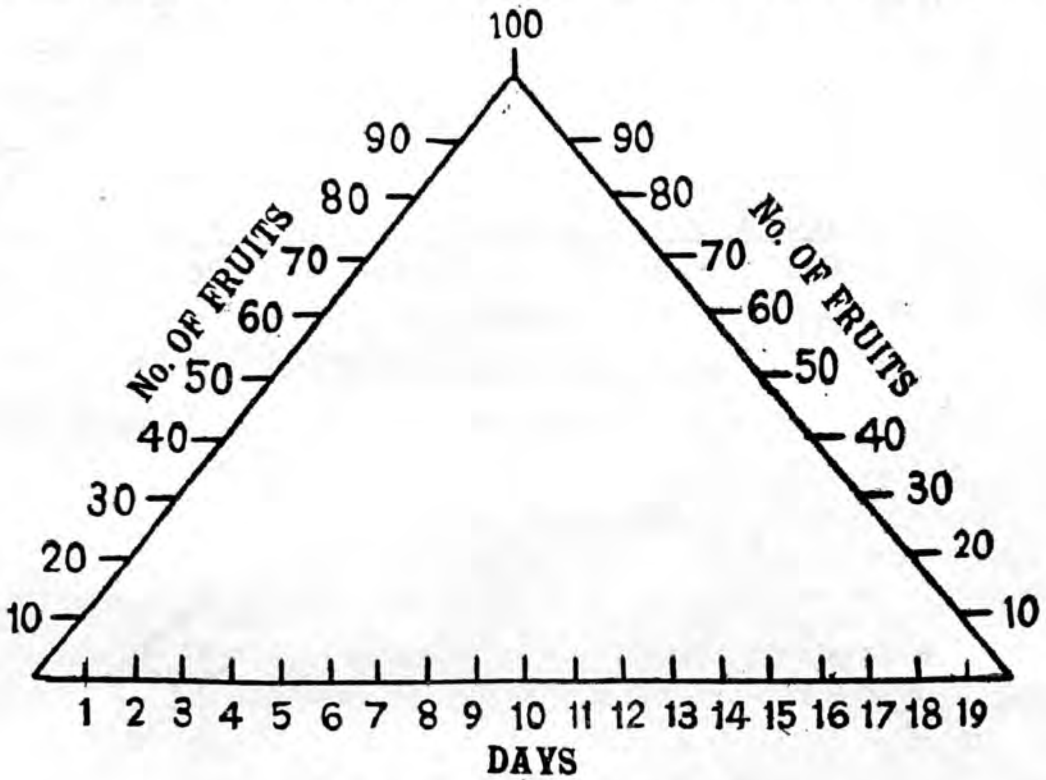
6. संख्याविकल्पः प्रकृतिसात्म्यसत्त्वाद्यपेक्षया । JN.

should use it in the dose of three fruits thrice a day (in forenoon, before meal and after meal). This interpretation goes against that given by Jejjaṭa according to whom the three optional times are for three different persons and not for one person.

3. 36–40. Jejjaṭa, interpreting 'payasā sārdhaṃ', says that the quantity of milk also be increased and descreased proportionately.[1]

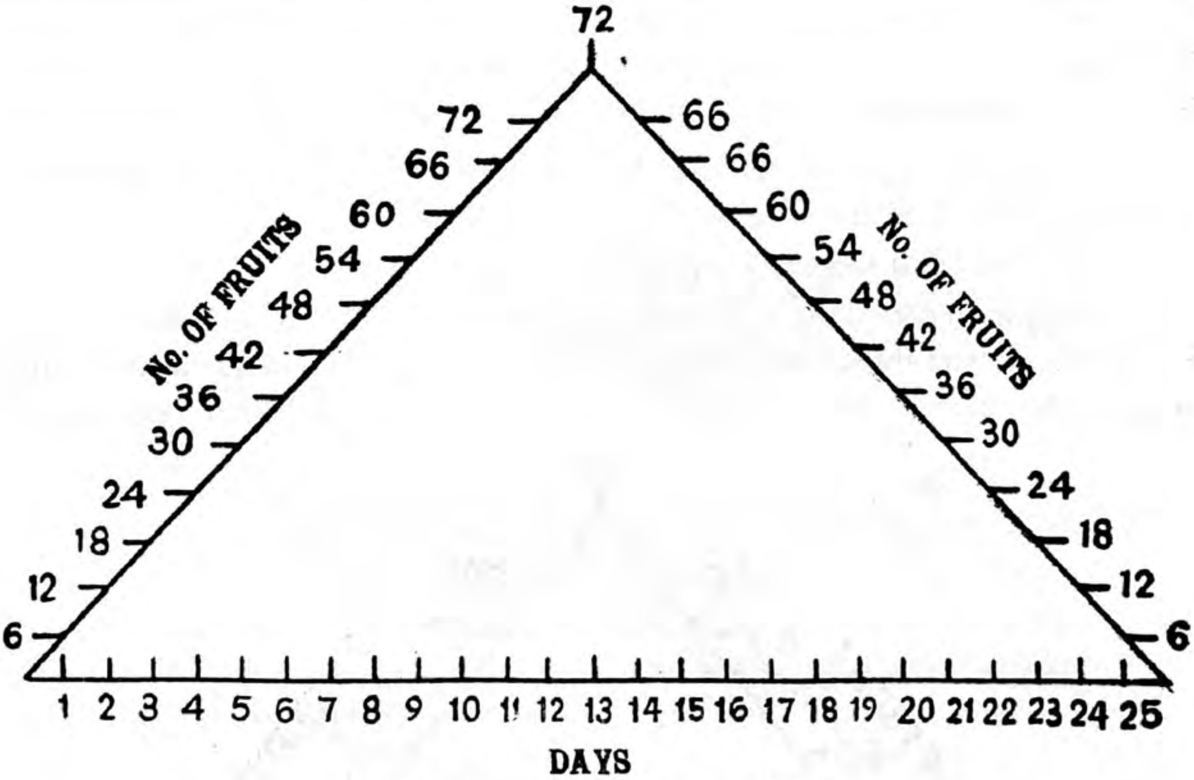
Ck informs that there is a variant 'śītīkṛtā' for 'cūrṇīkṛtā'.[2]

GD gives in details the course of pippalī-vardhamāna. There are three courses e. g. of ten, six and three fruits which are completed in 19,25 and 36 days according to him. The total number of fruits comes to 1000, 1014 and 1026 respectively.[3]

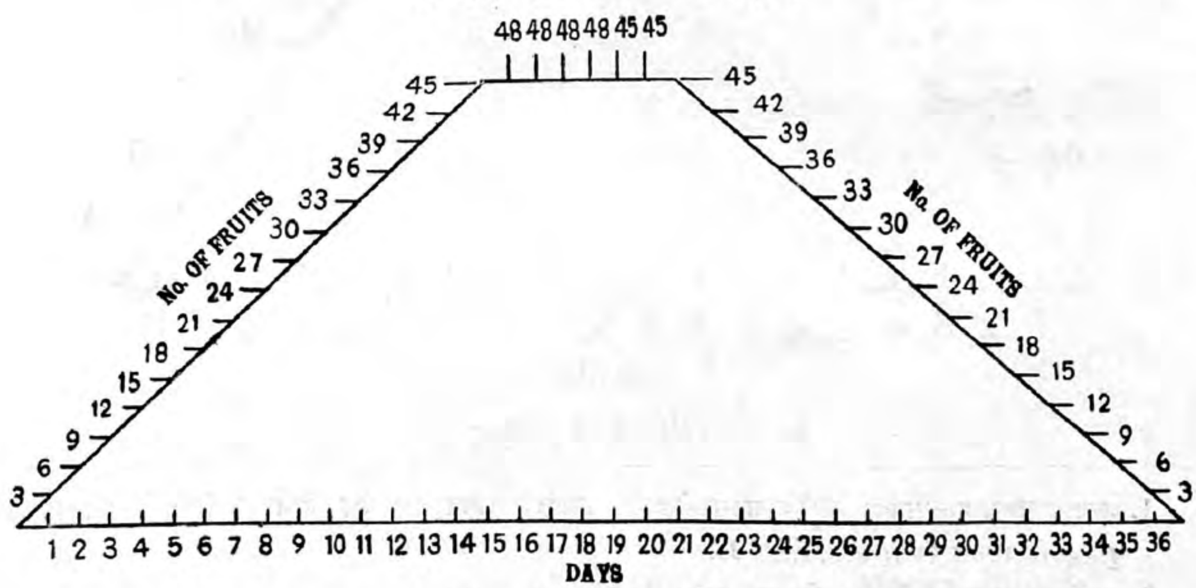

1. Pippalī-vardhamāna (a)

1. अस्यायमभिप्रायः–यावता क्षीरेण शतमालोड्यते तावता, यावता च दश तावता क्षीरेणेति क्षीरस्यापि वृद्धिहानी वर्धयेत् पयसा सार्धमिति । JJ.
2. चूर्णीकृता इत्यत्र शीतीकृता इति वा पाठः । Ck.
3. In the Second and the third course, the number of fruits exceeds much the total number (1000) prescribed in the text. Hence I have proposed the alternative courses (see graph).

2. Pippalī-vardhamāna (b.)

3. Pippalī-vardhamāna (c)

These three courses are meant for three types of persons according to strength. The forms of the drug-kalka, śṛta and cūrṇa-are also based on the same. In this way,

the reading 'śītīkṛtā' is appropriate as 'cūrṇa' is always included in 'piṣṭa' which is meant for strong persons and not for weak ones. The statement of Hārīta and Bhoja that the course of five or seven fruits is meant for the persons of medium strength is also accepted.[1]

JN has adopted the reading 'śītīkṛtā' and has criticised Ck hereby for accepting the reading 'cūrṇīkṛtā' because cūrṇa is heavier than kalka and as such can't be recommended for weak persons. Thus only the reading 'śītīkṛtā' is proper.[2]

3. 41–47. GD interprets 'jaraṇānte' as 'prātaḥkāle' (in morning) because by that time the food taken in the previous day is digested. It also suggests that harītakī should not be used in cases of doubt in the digestion of the previous food.[3]

JN follows GD[4]

3. 48–50. According to Jejjaṭa, 'cākaṣāyaṃ' is the proper reading instead of 'ca kaṣāyaṃ'. It would mean that śilājatu possesses four rasas except amla and kaṣāya e. g. madhura, tikta, kaṭu and lavaṇa.[5] In vīrya also it is neither too hot nor too cold. This property is described generally for śilājatu but there may be variations in different types which can be explained in term of predominance.[6] He also mentions about the additional two types produced from tin and lead as described in other texts but does not accept it.[7]

---

1. त्रिधा प्रयोगस्त्रिधापुरुषाभिप्रायेण । तत्रापि कल्कश्रृतचूर्णीकृतत्वेन त्रिधा प्रयोगः प्रवरमध्यबलाबलानामुत्कर्ष-मध्यमापकर्षभेदेनाचार्येणोक्त इति बोध्यम् । चूर्णीकृता इत्यत्र शीतीकृता इत्येव पाठो युक्तः, ह्रस्वबलैरुप-युक्तत्वेनोक्तत्वात् । अन्यथा 'बलिभिःपिष्टा' इत्यनेन चूर्णतुल्यत्वलाभेऽबलबलिनोस्तुल्यप्रयोगःस्यादिति चूर्णापेक्षया शीतकषायस्याल्पवीर्यत्वात् । मध्यबलस्य पञ्च सप्त वा पिप्पल्यः क्रमवृद्ध्योपयुज्यन्ते यदुक्तं हारीतभोजाभ्यां तदनेनाप्रतिषिद्धम् । GD.
2. 'चूर्णीकृताः ह्रस्वबलैः' इति चक्रपाणिधृतः पाठः, स च सर्वत्रैव हेयः। चूर्णस्य कल्कात् बलिभिः सेव्यत्वेनोक्तात् अभेदात् हीनबलैः सेव्यत्ववचनं कथमपि संगमयितुं न शक्यते । ··· ··· 'शीतीकृता ह्रस्वबलैः' इति पाठ एव साधीयान् । JN.
3. पूर्वदिनाहारस्य जरणान्ते अर्थात् प्रातःकाले । यावत् पूर्वदिनाहारपाकशङ्का तावन्नाभयां प्रयोजयेदिति ख्यापनाय जरणान्ते इत्युक्तम् । GD.
4. जरणान्ते पूर्वदिनभुक्तस्य परिपाकान्ते अर्थात् प्रातः । JN.
5. This may also be related to four sources e. g. gold, copper, silver and iron respectively.
6. 'अनम्लं चाकषायं च कटु पाके शिलाजतु' इत्यत्र चोद्यते-अम्लकषायवर्जाश्चत्वारो रसाः सर्वेषु मधुरतिक्त-कटुकलवणाः । ··· ··· विरुद्धवीर्यसंवादे किञ्चदपोह्यते न सर्वमेकस्य । JJ.
7. तन्त्रान्तरे त्रपुसीसधातुप्रभवमपि द्वयमुक्तम् ··· ··· तथापि तयोरत्र न संभवः । JJ.

Regarding bhāvanā he says that the excellence in potency attained from it indicates that śilājatu in spite of being yogavāhī does not leave its properties while taking those of other drugs.[1]

GD takes vīrya not only as śīta-uṣṇa but the potency by which drug acts.[2]

JN names some of the drugs alleviating vāta, pitta and kapha.[3].

Ck says that though Suśruta by adding two types produced from tin and lead has described six types of śilājatu generally useful in diseases and rasāyana therapy, yet here in the context of rasāyana the four types useful in the same are described.[4]

GD interprets 'anamla' as 'that with slightly sour taste' and not 'completely without it'.[5]

JN interprets that śilājatu possesses slightly sour and astringent tastes.[6] Regarding four types, he says that these are mainly prescribed for rasāyana effect thus the existence of two other types is not contra-indicated.[7]

3. 51–55a. As there is no mention of the quantity of loha, both should be taken, according to general rule, in equal quantity.[8]

GD prescribed drying of śilājatu after it is taken out of the liquid and for this he has modified the textual reading as 'prakṣipyoddhṛtamāvānam'.[9]

JN, though does not modify the reading, supports GDs'idea.[10]

1. तद् सुभावितं वीर्योत्कर्षं परं याति अनेनैतज्ज्ञापयति-योगवाहित्वेऽप्यजहत्स्वार्थताद्दनान्यद्रव्यगुणविशेषता च । JJ.
2. वीर्योत्कर्षं कर्मकरणशक्त्युत्कर्षं ······ न तेनात्युष्णशीतवीर्यंत एवोत्कर्षं याति क्रियते येन या क्रिया तद्वीर्यमित्युक्तेः । GD.
3. वातपित्तकफघ्नैः क्रमात् रास्नादशमूलबलापुनर्नवैरण्डशुण्ठीमधुकानां द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायन्तीगुडूचीजीवनीयानां क्रिमिजिद्वचात्रिफलाघनमुख्यपञ्चमूलपञ्चकोलानाञ्च क्वाथैः । JN.
4. सुश्रुते यद्यपि त्रपुसीसभवं प्रक्षिप्य षड्विधशिलाजतु सामान्येन रोगे रसायनाधिकारे चोक्तं, तथापीह रसायनाधिकारे तदधिकृतचतुर्विधमेवोक्तम् । Ck.
5. अनम्लमितीषदम्लं न त्वम्लरसरहितम् । GD.
6. अनम्लं कषायं ईषदम्लकषायं रसे । JN.
7. इह हेमादिसंभवानां चतुर्णां वचनं मुख्यतया रसायने अधिकृतत्वात्, न तु तेन अन्ययोनि शिलाजतु प्रतिषिध्यते । JN.
8. लौहैः सहेति भागानियमे लोहसमानभागता शिलाजतुनः । Ck.
9. शिलाजतु कोष्णे वातहरादिक्वाथे प्रक्षिप्य अथैनं रौद्रे शोषयेत् । GD.
10. शिलाजतु प्रक्षिप्य उद्धृतं उद्धृत्य संशुष्कम् । JN.

3. 55b–61. The words 'hema' etc. denote the stony source of gold etc. from which śilājatu exudes.[1]

Madhura vipāka of śilājatu produced from silver should be taken as exception.[2] Uṣṇa and śīta vīryas of śilājatu are of moderate degree and not of excessive one as indicated by the word 'anuṣṇāśīta'.[3]

GD interprets the varieties in vipāka and vīrya on the basis of prabhāva.[4]

3. 62–65. The plural number in the word 'prayoga' is justified by the plurality of types, bhāvanā (impregnation) and āloḍana (suspension).[5]

Interpreting 'sarvakāla', some say that it means 'whole life' but, in fact, it should be taken as 'one year' because the period of rasāyana administration is the same and by that time the body becomes quite strong to resist the disintegrating action of kulattha.[6]

Ck follows Jejjaṭa.[7] Further he says that though heavy substances are contra-indicated, milk etc. are prescribed specifically.[8]

GD, however, says that kulattha is to be avoided for the whole life but other substances (vidāhī etc.) may be taken after the rasāyana therapy is over.[9]

---

1. हेमादिशब्देनेह हेमादिसंभवस्थानभूतशिलोच्यते, यतो न साक्षात् सुवर्णादिभ्य एव शिलाजतु स्रवति । Ck.
2. यस्तु रूप्यभवे कटुरसे विरुद्धः पाक उक्तः, स उत्सर्गापवादन्यायेन ज्ञेयः । Ck.
3. वीर्यन्तु ताम्रभवस्योष्णस्य तथा त्रपाणाञ्च शीतत्वयुक्तानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो नास्ति, अतः सामान्यगुणकथने नात्युष्णशीतमितिपदेन उष्णस्य शीतस्य च वीर्यस्य प्रकर्षो निषिध्यते, तेनानुष्णाशीतत्वं विधीयते, ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतमुष्णं वाभिहितमपि न बलवद्भवतीति लभ्यते । Ck.
4. कटुविपाके प्रभावात् शीतश्च, अन्यथा मधुरत्वेन मधुरपाकः शीतश्च, कषायत्वेन कटुविपाक उष्णश्च स्यात् । GD.
5. नन्वेक एव शिलाजतुप्रयोगे बहुवचनं किमित्युच्यते ? जाति-भावनालोडनबहुत्वात् प्रयोगबहुत्वं युज्यते । बहुवचनं तु आलोडनादिभेदबहुत्वेन इति न विरोधः । JJ.
6. ननु सर्वत्वं कालस्य कीदृक् ? यावज्जीवितमित्येके, अन्ये त्वाचक्षते-अत्यन्तविरुद्धत्वात् रसायनस्याप्यन्तवता फलेन भवितव्यं नात्यन्तिकेन, तस्मात् संवत्सरं परिहारस्तस्यैतावानेव कालः ··· ··· सवत्सराच्चात्यन्त-दृढता कायस्य स्यादतः संवत्सरं परिहारः । JJ.
7. शिलाजतुप्रयोगेष्विति बहुवचनमालोडनादिभेदेन प्रयोगभेदं बुद्धिस्थीकृत्य ज्ञेयम् । ··· ··· सर्वकालमिति यावद्रसायनाहिताः गुणाः सन्ति । केचित्तु यावज्जीवं कुलत्थवर्जनमाहुः । Ck.
8. शिलाजतुप्रयोगे गुरुनिषेधेऽपि विशेषवचनात् क्षीरादिप्रयोगः । Ck.
9. सर्वकालं यावज्जीवं ··· ··· कुलत्थाः सर्वकालं वर्ज्याः, विदाह्यादीनि प्रयोगानन्तरं यदृच्छया सेव्यानीति भावः । GD.

JN interprets it vaguely as 'always'.[1]

4. 3. The Himalayas are already, 'śiva' (auspicious etc.) and as such the specific mention of the epithets' 'śiva' etc. denotes the relative importance of northern part because the other parts are not so.[2]

GD interprets 'śiva' as 'auspicious because of being abode of Lord Śiva'.[3]

4. 4–5. Āyurveda was already delivered to sages through Bharadwāja as described earlier (in Su. Ch. 1) but it is repeated here just to emphasise on amelioration of diseases for the welfare of the mankind for which the sages themselves went to Lord Indra.[4]

Ck interprets that though sages acquired Āyurveda from Indra through Bharadwāja, Indra repeats that with the suspicion that they might have been confused due to mental deterioration caused by rural living.[5]

GD has modified the reading 'ārṣaṃ brahma ca prati maitrīṃ' as 'ārṣaṃ brahma ca maitrīṃ'.

JN has adopted the GD's reading but has made a compromise in his comm.[6]

4. 6. The word 'saṅkramya' is read as 'saṅkramayya' by GD and has been interpreted as 'in proper order'.[7]

JN interprets it as 'after delivering wholly'.[8]

Ck. is silent on this.

---

1. सर्वंकालं सर्वदा । JN.
2. नन्वत्र शिवादिगुणयुक्त एव हिमवान् किं शिवादिग्रहणेन, उच्यते, अस्यापि केचिद् भागाः प्राग्दक्षिणपश्चिमाः न तथा । तेनोत्तरहिमवद्भागप्रापणार्थं शिवादिग्रहणम् । JJ.
3. शिवं शिवकरं शिवकरशिवनामकपरमदेवताध्युषितत्वात् । GD.
4. ननु च प्रागेव भरद्वाजेन महर्षिनियोगादिन्द्रादुपेत्य प्रकाशितः । तदन्तर्भूतानि च रसायनानि अष्टांगावतारे प्रदर्शितानि प्रथमाध्याय एव । अपि च ऋषीणाममलज्ञानानां रजस्तमसोरभावाद् विस्मृतिर्नोपपद्यते । अत्रोच्यते, यद्यप्येवं तथापि प्रजानुग्रहाय··· ···भवन्तः । महाभ्युदयकारि चैतद् रसायनं, तस्माद् भूय उपदेशो न्याय्य इति । JJ.
5. यद्यपि च ऋषयो भरद्वाजद्वारा इन्द्रादधिगतायुर्वेदाः, तथापि ग्राम्यवासकृतमनोग्लान्या न तथा स्फुटार्थो वर्तंते इति शङ्कया पुनरिन्द्रस्तानुपदिशति । Ck.
6. क्वचित् आर्षं ब्रह्मचर्यं प्रतीति पाठः । तत्र प्रतिशब्दः मैत्र्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः । JN.
7. संक्रमय्य सम्यक्क्रमात् । GD.
8. संक्रमय्य कार्त्स्न्येन दत्वा । JN.

4. 7. Jejjaṭa says that these divine herbs are meant for the sages accomplished with penance, knowledge etc. and not for others.[1]

4. 8–10. Jejjaṭa says that the word 'bhavadvidhaiḥ', indicates that not only sages but the house-holders and mendicants too who are strong enough to control themselves can use these herbs. 'Viṣaya' means the proper place and in this context it is Himalayas where the herbs are most potent.[2]

Ck interprets 'viṣayābhijāḥ' as 'those growing in their proper holy habitat'. It further means that such herbs do not grow in unholy places and, if grown, they are devoid of potency.[3]

4. 11–12. Here 'kṣetra' means 'the places other than Himālayas etc.' 'Teṣāṃ' means the persons other than the sages such as mendicants etc. 'Madhyama karma' means improper use or unseen factor.[4]

GD reads 'nikarmaṇā' in place of 'ca karmaṇā' interpreting as 'bad deeds.[5]

JN adds that the herbs grown in bad habitat should not be used.[6]

4. 27–29. Jejjaṭa raises the question as to how the indoor method of rasāyana is said to be beneficial for the disease-free when it is prescribed in various diseases also as in case of cyavanaprāśa which is mentioned as usefual in cough and dyspnoea etc. the reply is that this method is generally adopted for acquiring memory etc. and as such its use in treatment of diseases is secondary.[7]

---

1. अत्र प्रतिविहितश्च उपात्ततपोज्ञानसंभाराणामनुपहतात्मनां शक्तिर्महर्षीणामुपदेशश्च तमेवाधिकृत्य नान्यथा । JJ.
2. तस्माद् भवद्विधैर्जितात्मभिरिति करोति । एतज्ज्ञापयति-अन्यैरपि अमुनिभिरपि कृतात्मभिः तमोबलवद्भिर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः नैता न शक्याः ओषधयः सेवितुम् । विषयाभिजाः शक्यन्त एव सेवितुम् । ⋯ ⋯ उचिते सोमगुणयुक्ते च विषयेऽभिजाताः विषयाभिजाः, स चासौ विषयो हिमवानिति, तत्र हि ता उत्कृष्टवीर्या भवन्ति । JJ.
3. विषयाभिजा इति स्वोचितपुण्यदेशे जाता इत्यर्थः । अपुण्ये तु देशे दिव्यौषधिजन्मैव न भवति, भवन्त्योऽपि निर्वीर्या भवन्तीति भावः । Ck.
4. क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रशस्तदेशव्यतिरिक्तक्षेत्रधर्मैः । तेषामिति ऋषिव्यतिरिक्तानां वानप्रस्थादीनाम् । मध्यमेन च कर्मणा इति असम्यक् प्रयोगेण, किंवा, अनतिमहताऽदृष्टेन । Ck.
5. निकर्मणा निकृष्टकर्मणा । GD.
6. अत्यन्तमप्रकृष्टे क्षेत्रे जातास्तु न सेव्या एवेति भावः । JN.
7. ननु च कुटीप्रावेशिको रोगिणामपि निर्दिष्टश्च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः । कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ॥ लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् । तस्मादरोगाणामिति विरुद्धम् ? उच्यते, मेधादीनामेव प्रायशः प्राप्त्यभिधानात् । JJ.

For 'kṣaṇināṃ' Jejjaṭa's reading is 'kṣamiṇāṃ' meaning 'those who are patient and not disturbed by various desires relating to family and wealth.[1]

Ck reads 'kṣaṇināṃ' meaning 'those having enough time'.[2]

GD follows Jejjaṭa's reading.[3] JN also supports the same.

4. 30–35. The word 'asaṅkīrṇa' has been interpreted by Ck as 'one having pure food'[4] but according to GD, it is 'one free from narrowness and having respect for different religions'.[5] JN supports him and interprets it simply as 'free from narrowness'.[6]

4. 36–38. 'Hatātman', according to Jejjaṭa, is 'nihilist'.[7] For 'arujobhyaḥ', he reads 'arajobhyaḥ' meaning 'devoid of rajas'.[8] He also informs about the other reading 'ajarebhyaḥ' meaning 'longlived but unqualified'.[9]

GD interprets 'hatātman' as 'one having no faith in vedic scripture',[10] while JN takes it as 'unfortunate'.[11]

4. 39–51. Jejjaṭa says 'grahas are those (vessels) by which brāhmaṇas take soma'. He also gives its description.[12] The word 'somābhipatita' seems to be read as 'somo'tipīta' by Jejjaṭa. It is interpreted as 'purged excessively'.[13]

'Stotram' is also 'śastram' according to Jejjaṭa. He also discusses the difference between śastra and stotra.[14]

---

1. क्षमिणां कृतक्षमाणां, न पुत्रदारकुटुम्बधनपर्येषणाकुलानामित्यर्थः । JJ.
2. क्षणिनां कृतक्षणानाम् । Ck.
3. क्षमिणां क्षमाशीलानाम् । GD.
4. असङ्कीर्णः असङ्कीर्णभोजी । Ck.
5. असङ्कीर्णं नानाधर्ममेलकेन सङ्कीर्णभावरहितम् । GD.
6. असङ्कीर्णं सङ्कीर्णभावरहितम् । JN.
7. हत आत्मा यैस्ते हतात्मानः नास्तिकाः । JJ.
8. अरजोभ्य इति कोऽर्थः ? अत्र हि नञर्थो नाम अपोद्धारिका तदर्थपोद्धृत्य ··· ··· तथाचक्षते अरजोभ्योऽप्य-द्विजातिभ्यो न वाच्यम् । JJ.
9. ये चान्येऽन्यथा पठन्ति-अजरेभ्योपि द्विजातिभ्यः शुश्रूषेति । JJ.
10. हतात्मसु साङ्गवेदवचनेष्वनिष्ठादिभिर्हतमनोबुद्धिस्वभावेषु । GD.
11. हतात्मसु हतभाग्येषु । JN.
12. द्विजातिभिस्तत्र यैः सोमाः गृह्यन्ते ते ग्रहाः । किष्कुप्रमाणाः असंलग्नमध्यास्त्रिभागमात्रखातास्ते च संमार्गभाजः । JJ.
13. सोमोऽतीव पीतोऽतिविरेचित इत्यर्थः । JJ.
14. ननु शस्त्रस्तोत्रयोः को विशेषः ? उच्यते, साभगाः स्तोतारः तैः स्तुतं बहृ्वृचं प्रशंसन्ति । JJ.

The word 'prāṇācārya' is also read as 'prāṇivarya' by Jejjaṭa. 'Prāṇivarya' means 'liked by the people' or 'best among the people'.[1]

Here 'veda' means 'Āyurveda'.[2]

Ck informs about the reading 'somātipacita' in place of 'somābhipatita' which indicates excessive intake of soma.[3]

Explaining the difference between śastra and stotra he says the former is also stotra but different from sāma and ṛk.[4]

GD reads 'somānnipatitaḥ' meaning 'fallen from gentleness'.[5]

The word 'grahāḥ' is interpreted by him as 'methods of intake'.[6]

JN reads 'somātipatitaḥ' meaning 'by excessive intake of soma'.[7]

4. 52–54. Jejjaṭa has adopted the reading 'dwijaḥ' instead of 'trijaḥ'. Vaidya is once again born after completing his education. That is why he is worth-worshipping doubly.[8]

Discussing the significance of 'vā' with 'brahma' and 'ārṣa, he says that in brāhmaṇas brāhma and in vaiśyas ārṣa or other sattva enters.[9]

Ck says that 'vaidya' is so called because of acquiring knowledge and 'dwija' because of acquiring new birth after completing education.[10]

Explaining the alternatives of brāhma and ārṣa sattva, he says that this is according to the specific function of the vaidya. The former is related to those

1. प्राणिवर्यं प्राणिनां वरणीयं ईप्सितम् । ··· ··· अथवा उपपादितावयव एव वर्यशब्दः श्रेष्ठवाची इति । JJ.
2. वेदपारगमायुर्वेदपारगमिति यावत् । JJ.
3. सोमातिपचित इति वा पाठः, तत्राप्यतिपचनेन सोमपानातियोगं दर्शयति । Ck.
4. शस्त्राणीति केचित्, संशस्यतेऽनेनेति कृत्वा सामऋग्व्यतिरिक्तं स्तोत्रमाहुः । Ck.
5. सोमात् सौम्यभावात् । GD.
6. ग्रहाः ग्रहणार्थं विधयः । GD.
7. सोमातिपतितः सोमातिपातयोगेन युक्तः, तेन क्षपितवीर्यः । JN.
8. तेन द्विपूजनीया वैद्यजातिर्भवति । JJ.
9. ननु च ब्राह्मं वा आर्षं वेति कस्माद् विकल्पः ? एकस्यैव कस्मान्न नियमः कृतः ? उच्यते, ब्राह्मणस्य वेदार्थपरिज्ञानादायुर्वेदज्ञानाच्च ब्रह्मसत्वानुप्रवेशः, सांसिद्धिकत्वाच्च ब्रह्मसत्वमाविशति। वैश्यमार्षमिति यथासंख्येन प्रत्येतव्यम् । ··· ··· अथापि वेति शक्रयमवरुणादिगन्धर्वान्तानीत्येतज्ज्ञापयांबभूव । JJ.
10. तेन विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना द्विजत्वं भवतीत्युक्तं भवति । Ck.

who strikes at the root of pain and work for spiritual ascent and the latter is for the other professional physicians.[1]

GD (also JN) reads 'trijaḥ'. He says that the six castes or types of brāhmaṇa after completing education in two types of vidyā (parā and aparā) become thrice-born (already twice-born after upanayana).[2] In the interpretation on the word 'trijaḥ' in the preceding verse, he details the six castes as brāhmaṇa, mūrdhābhiṣikta, ambaṣṭha, kṣatriya, kṣatriya-māhiṣya and vaiśya.[3]

JN has further clarified this point. He says that the vaidya is first born of the mother's womb, he is twice-born after initiation and thrice-born after completing Āyurvedic education. Nobody can become vaidya simply by virtue of his birth or initiation but only after acquiring scholarship.[4]

4. 55–62. According to Jejjaṭa, the profession of medicine for pecuniary benefits is bad but if the patient being relieved of illness offers presents in gratefulness to the vaidya, to accept it is not unethical. Here both physician and patient are within ethical standards.[5]

---

1. ब्राह्मं वा आर्षं वा इति विकल्पो वैद्यविशेषाभिप्रायाद् भवति, तयोर्यो नैष्ठिकचिकित्सार्थस्तस्य ब्राह्मम्, इतरस्य तु लोकानुग्राहिण आर्षमिति व्यवस्था । Ck.
2. साङ्गानां वेदानामध्ययनेन यज्ज्ञानं सा विद्या, सा च द्विधा परा चापरा च ······ तद्द्विविधविद्याया अध्ययनेन समाप्तौ सत्यां भिषजस्तृतीया जातिः वैद्यत्वे, न पुनर्जन्मत उच्यते ।······अत एव ब्राह्मणानां षड्विधानामुपनयनसंस्कारवेदारम्भ इव वैद्यत्वे तेषां वेदाध्ययनसमाप्तिश्चेत्तदा तेषां ब्राह्मणत्वादिवद् वैद्यत्वं भवतीति त्रिजन्मत्वम् ।······तस्माद् वैद्यस्त्रिजो द्विजेषु श्रेष्ठः स्मृतः । GD.
3. त्रिजातिः ब्राह्मणमूर्धाभिषिक्ताम्बष्ठान्यतमो ब्राह्मणः, क्षत्रियमाहिष्यान्तरः क्षत्रियो वैश्यो वेति षण्णामन्यतमः संस्काराद् द्विजन्मवान् । GD.
4. वैद्यस्य तृतीया जातिः जन्म उच्यते । प्रथमा जातिः मातृगर्भतो जन्म, द्वितीया जातिरुपनयनात्, तृतीया तु वैद्यविद्यासमाप्तौ । ··· ··· न तु पूर्वेण प्रथमेन जन्मना उत्पत्तिलक्षणेन, न चोपनयनलक्षणेन द्वितीयेन जन्मना वैद्यो भवति । न हि जातमात्रः कश्चिद् वैद्यो भवति, किन्तु शास्त्रमधीत्य विद्यायोगादेव । JN.
6. चिकित्सापण्यविक्रयं न करोति यस्तु तस्मादुपकारिणे तु ददाति प्राणदो गुरुरिति कृत्वा तस्माद् गृह्णतोऽपि न दोषः । ··· ··· इत्येवं वैद्यातुरौ नापराध्येते इति । JJ.

CHAPTER II

1. 1–2. Both rasāyana and vājīkaraṇa are invigorating for the healthy; rasāyana, in the long run, also promotes virility and potency, but not immediately as vājīkaraṇa.[1]

Ck says that because of being invigorating, vājīkaraṇa is described after rasāyana.[2]

GD says that after the chapter on rasāyana, in the serial order in the context of the regimen for the healthy, vājīkaraṇa is being described.[3]

In the jurisdiction of promotive therapy, vājīkaraṇa is started after rasāyana.[4]

1. 3–4a. Vājīkaraṇa is that by which man is made like a horse.[5] After intake of rasāyana when all the dhātus are promoted there should not be loss of the chief dhātu (semen) and for this vājīkaraṇa is to be taken.[6]

The word 'puruṣa' signifies that the child and the old are not fit subjects for the same. Women and enunchs are already eliminated as they are not under its jurisdiction.[7]

Vājīkaraṇa should be taken regularly. Though it does not promote all the dhātus like rasāyana yet by its constant use like food semen is promoted.[8]

This is prescribed from the point of view of involvement in worldly affairs

---

1. स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद् वृष्यं तद् रसायनमित्युक्तत्वाद् रसायनं वाजीकरणमपि सद् भवति न तु तदात्व एव यथा वाजीकरणम् । JJ.
2. स्वस्थस्यौजस्करसामान्यात् रसायनमनु वाजीकरणं वाच्यम् । Ck.
3. अथ रसायनाध्यायानन्तरमतः स्वस्थविध्यधिकारादुद्देशानुक्रमाद् वाजीकरणमाह । GD.
4. ऊर्जस्कराधिकारात् रसायनानन्तरं वाजीकरणमारभते । JN.
5. वाजीवाश्वसधर्मा येन क्रियते तद् वाजीकरणम् । JJ.
6. रसायनात्तस्य हि समुपचितधातोः प्रधानधातुपरिक्षयो मा भूदित्यनुशब्दो ··· ··· पश्चाद्वचनम् । JJ.
7. पुरुषग्रहणं बालात्यन्तवृद्धनिरासार्थं, न पुनः स्त्रीषण्डव्युदासार्थं तेषां वाजीकरणाप्राप्तेः । JJ.
8. नित्यग्रहणं सदा सेवनं ज्ञापयति । यथा रसायनं प्रयुक्तं सर्वधातूनां ,पुष्टिमादधाति नैवं वाजीकरणं, तद्धि सततमुपयुज्यमानमाहारवच्छुक्रधातुवृद्धिमादधातीति । JJ.

and as such does not come in conflict with the injunctions for recession because the former is meant for progress of the mankind and the latter for liberation.[1]

Food, sleep and celebacy are mentioned as three supports for the body then why this instruction for involvement in sex ? It means that this should be used properly and with restraint. Secondly, the holding up of semen also causes certain disorders.[2] Perhaps that is why some authors have read 'abrahmacaryam' in place of 'brahmacaryam.[3]

'Putra' here means 'good progeny' including female child which also is means of virtue.[4]

According to Ck, vājīkaraṇa is that by which a non-horse becomes horse-like potent is sexual intercourse.[5]

The word 'anvicchet' signifies that the achievements of vājīkaraṇa are less in comparison to those of rasāyana.[6]

'Puruṣa' here means 'youthful' and thus eliminates the child and the old for whom sex is prohibited.[7] 'Nityam' signifies that vājīkaraṇa is to be used not occasionally like rasāyana but always like food.[8] Only the persons with self-discipline should use vājīkaraṇa because other may misuse it.[9] There is no conflict between

---

1. प्रवर्त्तकं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलक्षणमाश्रित्य तदुच्यते यन्निवृत्तिकृते हि स उपदेशः । 'कोशकारो यथा ह्यंशून् ... ... निवर्तते' इति नैःश्रेयसिकं धर्ममाश्रित्य ब्रह्मचर्योपदेशः, अयञ्चाभ्युदयिकमिति न परस्परविरोधप्रसक्तिरिति । JJ.
2. त्रयः उपष्टम्भकाः भवन्ति-आहारःस्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति । एभिरुपष्टब्धमित्यादेरुपदेशात् कथमत्र स्त्रीनिषेवणमभिहितम् ? यथा एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धं शरीरं भवतीति । शुक्रविधारणे च दोषाभिधानं ... ... तस्माद्युक्तं निषेवणमिति । JJ.
3. See Astangasangraha Su. 9. 36., Astangahrdaya Su 7. 52.
4. पुत्रायत्ता हि धर्मादय इति व्यभिचारि ... ... सत्पुत्रेभ्य इति । ... ... पुत्रप्राधान्याच्चैवमभिधानं दुहितृप्राप्तावपि धर्मादयो भवन्ति । JJ.
5. अवाजी वाजीवात्यर्थं मैथुने शक्तः क्रियते तद् वाजीकरणम् । Ck.
6. अन्विच्छेदिति रसायनान्महाफलात् तदपेक्षयाऽल्पफलं वाजीकरणं पश्चादिच्छेत् । Ck.
7. पुरुष इति पदेन तरुणपुरुषग्राहिणा बालवृद्धौ निषिद्धव्यवायौ निराकरोति । Ck.
8. नित्यमित्यनेन न रसायनवत् सकृत्प्रयोगो वृष्यस्य किन्तु आहारवत् सर्वदोपयोग इति दर्शयति । Ck.
9. आत्मवानित्यनेन दुरात्मनो वृष्यकरणं निषेधयति, स हि वृष्योपयोगादुपचितधातुः सन्नगम्यागमनमपि कुर्यात् । Ck.

vājikaraṇa and the prescribed celibacy because sexual intercourse properly done in proper time does not go against it.[1]

GD interprets 'anvicchet' as 'search for'.[2]

JN gives the definition of vājīkaraṇa as given by Ck.[3]

1. 4b–8a. Of all the vājīkaraṇa measures, woman is the best one because of her being source of pleasure. Besides, she is also like the field for the progeny, nevertheless, every women can't be vājīkaraṇa but only the exhilarating one because otherwise she would bear an abnormal child.[4] It is called 'kṣetra' because it acts as base for the progeny as field does for the crop.[5]

Mention of 'śarīra' with 'strī' eliminates a portion, soul and mind.[6] Though the qualities sound etc. are present also in other substances, in women they are specially pleasure-giving.[7] The repetitive mention of 'yā' indicates the degree of the vājīkaraṇa property. For instance, one quality may characterise the first degree, two or three qualities the second degree while all these together characterise the maximum one.[8]

According to Ck 'kṣetra' is so called because the seed of semen sprouts there.[9] 'Sikṣitā' means 'trained in sixty four arts as described in kāmaśāstra'.[10]

---

1. वाजीकरणसेवया चेह युक्तयैव ऋतुकाले च मैथुनं प्राधान्येनाभिप्रेतं, तेन तिस्रैषणीये 'त्रय उपस्तम्भाः' इत्यादिग्रन्थेन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं तद् ऋतुकाले यथाविधिकृतमैथुनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः। Ck.

2. आत्मवान् पुरुषो नित्यं वाजीकरणद्रव्यमन्विच्छेत् वाजीकरणद्रव्यान्वेषां कुर्यात्। GD.

3. अवाजी वाजीव अश्व इव अत्यर्थं मैथुने शक्तः क्रियते अनेन तद् वाजीकरणम्। JN.

4. सर्ववाजीकरणेभ्योऽपि स्त्र्येव वाजीकरणमानन्दहेतुत्वात्। न केवलं वाजीकरणं क्षेत्रञ्च पुत्रस्य। ··· ··· न हि या काचिद् योषा वाजीकरणं किन्तु स्त्री या प्रहर्षिणी, अप्रहर्षिण्यपि क्षेत्रं भवति किन्त्वपत्यं विकृतं जनयति। JJ.

5. क्षेत्रमिव क्षेत्रमपत्याधारभूतत्वात्। JJ.

6. ननु स्त्रीग्रहणेन पर्याप्तत्वाच्छरीरग्रहणं किम्? उच्यते, एकदेशानामात्ममनसाञ्च व्यावर्तनार्थम्। JJ.

7. ननु च कार्यद्रव्ये सर्वस्मिन्नेव पञ्चापि शब्दादयः कोऽतिशयः स्त्रीष्वित्यत आह ··· ··· एतदुक्तं भवति–यथा तस्यानन्तराविर्भूतास्तथा नान्यत्रैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्रीतिजनका बाह्याः। स्त्रीशरीरे तु सर्व एव प्रकर्षेण प्रीतिजनकाः। JJ.

8. या येति बहुशः किमुच्यते, पृथगपि वृष्या, द्वित्रादिभिर्वृष्यतरा, समस्तैर्वृष्यतमेत्यस्यार्थस्य प्रापणार्थं या येति बहुत्वम्। JJ.

9. क्षेत्रमिव क्षेत्रं, तत्र शुक्ररूपबीजप्ररोहणात्। Ck.

10. शिक्षितेति कामशास्त्रोक्तगीतवादित्रलास्यादिचतुःषष्टिकलाशिक्षिताः। Ck.

GD says that the totality of the desired objects is found only in women. There may be objects but not the desired ones. Likewise, there may be a few desired objects but not all of them. Thus the 'saṅghāta' of 'iṣṭa artha' is found only in women.[1]

From 'lakṣaṇa' GD takes only the external physical signs while Jejjaṭa takes both external and internal.[2]

JN does not distinguish between these two but states generally.[3]

1. 8b–16a. Jejjaṭa reads 'mṛjādhairyavacohāvaiḥ' instead of 'vayorūpavacohāvaiḥ'. He interprets 'mṛjā' as physical beauty and 'dhairya' as serenity.[4]

The qualities of woman stimulate sex by the influence of daiva (previous deeds) or karma (efforts in this life as vaśīkaraṇa etc.).[5]

Naturally men have different types of inclination and interests and as such a particular woman is not liked by all men.[6]

GD reads 'nānābhaktyā' as 'nānābhuktyā' and 'vivardhante' as 'nivartante'. He interprets 'nānābhuktyā' as 'various enjoyments'.[7] 'Nivartante' here would mean 'accomplished'.

He interprets 'vṛṣyatamā' as 'that which promotes 'vṛṣa' (semen).[8] He allows sexual intercourse even during menstrual period in case of intense desire.[9]

JN interprets 'karma' as worldly actions as love-making etc.[10]

1. इष्टानामिन्द्रियार्थानां शब्दादीनां संघातः समुदायः स्त्रीष्वेव विद्यते नान्यत्र ··· ··· यदि चान्यत्रार्थानां संघातो वर्तते न तर्हि इष्टानामर्थानां संघातः, यदि चेष्टा अर्था वर्तन्ते न च तर्हि इष्टानामर्थानां संघातस्त्वन्यत्र वर्तते । GD.
2. लक्षणैः शोभनचिह्नैः । GD.
लक्षणैर्बाह्यैरान्तरैर्विद्याविनयादिभिश्च । JJ.
3. या लक्षणैः शुभैरुपलक्षिता । JN.
4. मृजा शरीरलावण्यमुक्तम्, धैर्यं सर्ववस्तुष्वचापलं गाम्भीर्यम् । JJ.
5. विवर्धन्त इति वृष्यत्वं संपादयन्ति । ··· ··· दैवादिति प्राक्तनकर्मणः, कर्मण इति ऐहिकाद् वशीकरणादि कर्मणः । Ck.
6. नानाभावा हि मानवाः इत्यनेन रूपादिगुणयोगेन न सर्वपुरुषान् प्रति स्त्रीणां प्रियत्वमिति दर्शयति । Ck.
7. नानाभुक्त्या बहूपभोगेन । GD
8. वृष्यतमा वृषाय हिततमा, वृषस्तु खलु शुक्रधातुः । GD.
9. न वा तदानीं गम्या, रागात्तु गम्या । GD.
10. कर्मणः ऐहिकात् प्रीतिकरणादिकर्मणः । JN;

1. 16b–24a. Jejjaṭa explains that these formulations provide pleasure, some from the very beginning and others at the end[1]. It should not be doubted that snigdha, madhura etc. might increase kapha in persons of kapha–prakṛti and as such how it would prove as pleasure-giving because vājīkaraṇa is to be used after proper purification by which kapha and pitta are eliminated and digestion is improved. Then it does not harm in any way[2].

There also should not be the objection that by these measures there may be excessive loss of semen and consequent rise of diseases and as such they should not be recommended because it is not that work is not initiated because of the presumption of obstacles. Moreover, everything has got both merits and demerits and should be used to extract the merits as far as possible barring the demerits aside[3].

Ck interprets 'upabhogasukha' in two ways—(1) that which provide pleasure in sex, (2) that which are pleasant in use[4].

JN accepts the first interpretation[5].

1. 33b–38a. The word 'rasa' (v. 35) is for kvātha[6] (decoction).

GD reads 'madhūkaṃ' instead of 'madhukaṃ' and interprets flower or fruit of madhūka'[7].

JN clarifies the quantity of decoctives by saying that the word 'kuḍavonmitāṃ' should be understood in relation to all the drugs by changing the gender and number[8].

1. 38b–41a. Ck interprets 'utkārikā' as 'that similar to the shape of the rubbish heaped out by rats'[9].

---

1. एतदुक्तं भवति—वाजीकरणं संयोगाश्च मधुरस्निग्धशीतास्त उपभोगसुखा वीर्यापत्यविवर्धनाः । कटुकादीनि यानि तान्यपि उदर्के सुखयन्ति । JJ.
2. इदमत्र चिन्त्यते—श्लेष्मप्रकृतेर्गुरुस्निग्धमधुरशीतानि सामान्यात् कफवृद्धिमादधति कथं तेषामुपभोगसुखता ? ... ... एतदुक्तं भवति—कृतसंशोधनस्यापहृतकफपित्तस्यैधिताग्नेर्नं दोषाय वाजीकरणयोगाः । JJ.
3. यथोक्तादधिकनिःसृतं व्याधये संपद्यत एव, यद्येवं वृष्ययोगारम्भो दोषकृत् स्यात् । एतच्च न, अपत्यार्थप्रवृत्तेः । ... ... 'न हि किंचिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते' इति । JJ.
4. उपभोगे मैथुने सुखं कुर्वन्तीत्युपभोगसुखाः, किंवा उपभोक्तुं सुखाः उपभोगसुखाः । Ck.
5. उपभोगे स्त्रीसम्भोगे मैथुने सुखाः सुखकराः । JN.
6. रसे इति क्वाथे । Ck.
7. मधूकं मधूकपुष्पं फलं वा । GD.
8. तेन कुडवोन्मितामिति पदं जीवकर्षभकादिष्वपि लिङ्गवचनविपर्ययेण यथायथं योज्यम् । JN.
9. उत्कारिका मूषिकोत्कराकारा । Ck.

JN takes 'utkārikā' as 'halwā'[1].

---

2. 3–9. Some say that here ṣaṣṭika rice should be taken as cooked with milk and not with water but this is not correct. 'Āsikta-kṣīra' means 'that sprinkled with milk'. People also say that 'these ṣaṣṭika grains are soaked with milk[2]. 'Mātrā' means 'tulya' (equal) or 'stoka' (little) quantity[3]. Similarly, the quantity of māṣa powder etc. is not mentioned as it is suggested by the word 'āvāpa' itself, āvāpa is taken as a quarter. Others also say that āvāpa should be taken in a quantity by which the mixture should not become too thick or too diluted[4].

Ck interprets 'āsiktakṣīra' as 'that grown by sprinkling of milk' and in support of this quotes Jatūkarṇa'[5]. The juice of balā etc. should be in equal quantity or as the word 'mātrā' denotes 'little', it should be in little quantity[6]. 'Prabhūta' indicates the profuse quantity of honey and sugar by which excessive sweetness comes in[7].

Here heating and frying of a combination of honey is not under contradiction because of the specificity of the formulation as in Suśruta heating is prescribed of honey in the formulation 'triphalāyaskṛti'[8].

Ck takes 'ātmaja' as 'śukra'[9].

GD reads 'kṣīramarditaṃ' as 'kṣīramoditaṃ' and interprets 'swollen with milk as if cooked'[10]. He takes 'ātmaja' as 'progeny'[11]. By 'mātrā' he takes 'equal quantity'.[12]

---

1. उत्कारिका हल्वा इति ख्याता । JN.
2. क्षीरेण पाचितं नोदकेनेति केचित् आचक्षते इति, तन्न । आसिक्तं क्षीरं येषु ते आसिक्तक्षीराः । लोकोऽप्येवं ब्रूते पीतदुग्धाः षष्टिका इति । JJ.
3. मात्रया तुल्यैरित्युपस्कारेण मात्रया स्तोकेनेत्यर्थः । JJ.
4. माषादीनां चूर्णानि कियत्प्रमाणानीति नोक्तम्, आवापशब्देनैवोक्तत्वात् । आवापश्चन्द्रपाद इत्यामनन्ति । अन्येऽप्याचक्षते—प्रायेणावापो यावता नातिसान्द्रं नातिद्रवमिति । JJ.
5. आसिक्तक्षीरमिति क्षीरसेकवृद्धम्, यदुक्तं जतूकर्णे - 'क्षीरसेकवृद्धं षष्टिकं पक्वं' इत्यादि । Ck.
6. अत्र बलादिरसानां तुल्यमानता, किंवा, मात्राशब्दस्याल्पवचनत्वाद् बलादिरसानामल्पमात्रत्वम् । Ck.
7. प्रभूतत्वं मधुशर्करयोर्यावताऽत्यर्थमधुरत्वं स्यात्तावज्ज्ञेयम् । Ck.
8. अत्र च प्रयोगमहिम्नैव मधुयुक्तस्यापि प्रयोगस्यापि भर्जनक्रियायामग्निसंयोगो न विरोधमावहति, तथाहि सुश्रुतेऽपि त्रिफलायस्कृतौ मधुनोऽग्निसंबन्धो भवत्येव । Gk.
9. आत्मजमिति हर्षभूतात्मजं शुक्रमिति यावत् । Ck.
10. क्षीरमोदितं तत्क्षीरेण स्विन्नवत् पुष्टं भवति । GD.
11. आत्मजमपत्यम् । GD.
12. मात्रया तद्रसतुल्येन । GD.

JN mostly follows Ck. He takes 'mātrā' as 'equal quantity'.[1] Regarding interpretation of 'ātmaja', he accepts the views of both Ck and GD[2].

2. 10-13. Jejjaṭa reads 'pūpādhānā' as one word instead of two words as 'pūpā and dhānā'[3]. He also quotes ācārya in support of the effectivity of the formulation[4]. He adds that as it is difficult to extract semen from these birds and animals their eggs may be taken which exert similar effect[5].

Ck also follows the views of Jejjaṭa regarding taking of eggs instead of semen[6].

'Vartikā' is a kind of edible having shape like wick[7]. Though preparations are many because of the unity of drug the formulation is taken as one.[8]

GD interprets 'vartikā' as 'vaṭaka'[9].

2. 24–26. About raśalā Jejjaṭa says—'curd mixed with sugar and pressed in cloth and then spiced with caturjātaka (twak, elā, patra and nāgakeśara) and camphor is known as rasālā[10].

Ck, however, quotes a verse on rasālā'[11]. Interpreting the word 'yuktyā' he says that marica etc. should be added in such a quantity that there may not be pungency etc.[12] GD explains it further by saying that it should be neither too sweet nor too pungent[13].

2. 27. 'Simulating moon-rays' is an epithet for ṣaṣṭika rice suggesting that the

1. मात्रा तुल्यमानता । JN.
2. आत्मजमपत्यं ··· ··· अथवा आत्मजं शुक्रम् । JN.
3. पूपाधाना इति—पूपानामाधानास्तेषां स्त्रियां समाधानं भक्तिविशेषात् पथ्यं भवति, एक एव प्रयोगो न द्वितीयः । JJ.
4. आचार्या हि वारिजा वारिचारिणः परं वृष्या इति । JJ.
5. एषां शुक्रस्य गृहीतुमशक्यत्वादण्डैरपि तत्कार्यकरणम् ॥ JJ.
6. शुक्राणीति यद्यप्युक्तं, तथापि चटकादिशुक्रग्रहणस्याशक्यत्वात् समानगुणानि तदण्डान्यपीह गृह्यन्ते । Ck.
7. वर्तिका वर्त्तिकाकाराः भक्ष्याः । Ck.
8. अयं तुल्यद्रव्यतया विविधभक्ष्यरूपोऽप्येक एव योगः । Ck.
9. वर्त्तिका वटका वा । GD.
10. रसाला—दधि शर्करया सह पटमृदितं चातुर्जातककर्पूरमात्रया युक्तं लोके रसालेत्युच्यते । JJ.
11. रसालालक्षणं—सचातुर्जातकाजाजि सगुडार्द्रकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुघृष्टं ससरं दधि ॥ Ck.
12. युक्त्येति यथा कटुत्वाद्यधिकं न भवति तथा मरिचादियोगः कर्तव्यः । Ck.
13. युक्त्या यथा नातिमधुरं नातिकटुकञ्च भवति । GD.

grains should be entire and washed properly to eliminate the impurity. Others, however, take it as adjective for white ṣaṣṭika which is superior in quality. Thus the word 'candrāṃśu-kalpa' signifies the variety of the cereal and not the processing[1].

Ck takes it as 'excessively white'[2].

2. 30–31. 'Pleasing to mind' is due to its stimulating property[3]. 'Yogyaṃ' means 'capable of being used as aphrodisiac[4].

GD reads 'aṣṭavarṣaṃ' and interprets 'for a period of eight years'[5]. Commenting on the word 'yogyaṃ', he says that it indicates aphrodisiac nature of all of them independently but they are tittle beneficial for semen[6].

JN reads 'aṣṭavarṣān' and follows GD in its interpretation[7]. He reads 'yojyaṃ' instead of 'yogyam'.

2. 32. Ck interprets 'pauruṣa' as 'śukra'[8].

JN follows it.

---

3. 3–5. Jejjaṭa says that cows are mostly fed on grasses and leaves and as such here 'parṇa' is mentioned not 'māṣa' because the fruits (seeds) are unsuitable for them, the feeding on other grasses and leaves bring the aphrodisiac quality while the same on leaves of māṣa etc. enhance this quality further[9].

Milk of primipara is aphrodisiac because of her developed dhātus. The word 'puṣṭa' indicates that milk of the cow nourished by other suitable diet has also got the excellence. Milk inherits the property of its source[10].

---

1. षष्टिकौदनं विशिष्यते चन्द्रांशुकल्पत्वं, तस्याप्यपेतकणमलस्य अखण्डितधौतस्य ज्ञापनार्थम् । अन्ये तु – गौरषष्टिकस्य प्रवरत्वात् तद्विशेषणार्थं चन्द्रांशुकल्पमिति सादृश्यान्न कल्पनेनेति । JJ.
2. चन्द्रांशुकल्पमिति अत्यर्थशुक्लम् । Ck.
3. मनस उत्कर्षप्रदत्वादेव प्रियं हितमिति । JJ.
4. योग्यमिति वृष्यप्रयोगसमर्थम् । Ck.
5. अष्टवर्षमित्यष्टवत्सरं व्याप्यास्यौषधस्य वीर्यसद्भावाद् वराङ्गनासु समर्थो भवति । GD.
6. अत्र योग्यमित्यनेन स्वातन्त्र्येणैषां वाजीकरणत्वं किन्तु वृषाय हितत्वमात्रमिति ख्यापितम् । GD.
7. अष्टवर्षान् अष्टौ वर्षान् व्याप्य समर्थो भवेत् । JN.
8. पौरुषार्थिभिः शुक्रार्थिभिः । Ck.
9. माषभृतामिति वचनमयुक्तमिति पर्णग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयति शुष्काः स्तम्बवन्तो न फलानीति तान्यसात्म्यानि, प्रायशो गवां तृणपर्णोचितत्वात्, तस्मान् माषपर्णभृतामित्युच्यते । अन्यतृणपर्णभृताया एव क्षीरं वृष्यमुच्यते, माषपर्णादिभिर्वृष्यैः पुष्टायाः नितरां वृष्यत्वमापादयति । वाजीकरणार्थश्चायमारम्भः । JJ.
10. गृष्टिरेकवारप्रसूता, तस्या उपचितधातुत्वात् । पयोऽपि कारणानुविधानात् तद्वदेव भवति । पुष्टग्रहणं चैतज्ज्ञापयति सात्म्येनोपचितायाः क्षीरेऽपि ज्यायस्त्वभाव इति । JJ.

'Having four nipples' etc. indicates that the cow is free from congenital defects, is auspecious and milk of such cows exhibits aphrodisiac effect due to prabhāva which is beyond the human reason[1].

Ck comments that upward horn is a sign of pure and profuse milk[2].

In the context of food 'ikṣu' suggests its stem and 'arjuna' its leaves. Thus there are three options about food—ikṣu, arjuna and māṣaparṇa[3].

In the last verse there are three formulations—boiled milk, unboiled milk and that added with sugar, honey and ghee. This is supported by the quotation from Jatūkarṇa[4].

GD explains 'śṛta' as 'boiled upto one-half' and honey as 'fresh honey'[5].

JN explains 'puṣṭa' as 'not diseased'[6].

3. 6–7. These are five separate formulations with śukrala etc[7].

Ck also says the same thing while commenting on the word 'paryāya'[8].

GD clarifies that the drugs should be one-eighth of the milk and water four times. It should be boiled till water completely evaporates[9].

JN adopts the reading 'vayaḥsaṁsthāpanaiḥ' instead of 'kṣīrasañjananaiḥ' on the evidence of Vṛddha Vāgbhaṭa which he supports though this version could not be found in any ms. of the Caraka Saṁhitā[10].

---

1. तथा हि, लौकिकैः चतुःस्तन्यादिभिर्विशेषणैः त्रिस्तनत्वविशालत्वाविशङ्कटत्वादयो गवां दोषा इत्येवंविधा मङ्गल्या चतुःस्तनादियुक्तेति । लोकश्च ब्रूते—नास्ति गोष्वलक्षणमिति । एवं विधायाः पयः प्रभावाद् वृष्यता-मासादयति । नात्र पुरुषोत्प्रेक्षा क्रमते । JJ.
2. ऊर्ध्वश्रृङ्गत्वं विशुद्धबहुक्षीराया एव भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । Ck.
3. इक्ष्वादेति इक्षुदण्डभक्षा, अर्जुनादा अर्जुनवृक्षपत्रभक्षा । इक्ष्वादा वा, अर्जुनादा वा माषपर्णभृता वेति विकल्पत्रयम् । Ck.
4. पयः श्रृतमश्रृतं वेति द्वौ योगौ । शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं तदिति तृतीयः । एतद् प्रयोगोऽपि जतूकर्णे—तस्याः क्षीरं शर्कराक्षौद्रयुक्तं वा केवलं श्रृतमश्रृतं वा । Ck.
5. श्रृतमर्धावशिष्टपक्वमश्रृतं धारोष्णमपक्वं वाऽनुरूपतया शर्करानूतनमधुसर्पिर्भिर्युक्तं पाययेत् । GD.
6. पुष्टां न रुग्णाम् । JN.
7. शुक्रलैर्जीवनीयैश्च बृंहणैर्बलवर्धनैः क्षीरसञ्जननैश्च पृथगेते पञ्च । JJ.
8. पर्यायेणेति पृथक् पृथक् प्रयोक्तव्यं, तेन पंचभिर्गणैः पंच योगा भवन्ति । Ck.
9. पृथक् पृथक् दशभिर्दशभिः सिद्धं दुग्धादष्टमांशैश्चतुर्गुणजलेन ... ... क्षीरं पक्त्वा जलक्षयेऽवशिष्टं पयः ... ... प्रयोक्तव्यम् । GD.
10. वयःसंस्थापनैरिति वृद्धवाग्भटधृतः पाठः, स एव समीचीनः प्रतिभाति । अस्मत्सङ्गृहीतेषु सर्वेषु चरकपुस्तकेषु क्षीरसञ्जननैरिति पाठः । JN.

3. 8–10. The mention of both 'vṛddha' and 'saptatika' indicates that it may be used even after the age of seventy years (if the dhātus are not much deteriorated) but not in too old. Though sexual intercourse is contra-indicated in this age, there is no difficulty in cases where dhātus are replenished by the use of aphrodisiacs which provide them both sexual potency and virility usually absent in this age-group[1].

Ck comments that the person becomes 'vṛddha' before the age of seventy years. The sexual effect on the latter is due to prabhāva of aphrodisiacs.[2]

GD takes 'sāptatika' as qualifying 'vṛddha' meaning 'even seventy years old'. The word 'api' includes 'other persons'[3],

3. 11. Boiling of milk with golden rings creates miraculous potency[4],

The ring-like shape of gold is beneficial here by prabhāva.[5]

JN on the evidence of Vṛddha Vāgbhaṭa, adds that such use may also be prescribed with silver, copper etc[6].

3. 12–13. The stream of milk should be concentrated upon the paste of pippali. This should be done till this becomes worth drinking[7].

3. 15–17. 'Jīvanīya', 'snigdha' and 'rucikārin' mean the three groups of drugs

---

1. वृद्धः साप्ततिक एवेति द्वयं किमर्थमन्यतरोक्त्यैव सिद्धत्वात् । उच्यते, सप्ततेरूर्ध्वमपीत्येषोऽभिप्रायः अपरिक्षीणधातुः न तु जीर्णतरः इति । ननु च पूर्वोक्तव्याघातः 'सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गन्तुमर्हति ॥' इति, तन्न । अकृतवाजीकरणस्यायं प्रतिषेधः । तस्याप्युपरि स्त्रियं व्रजतोऽत्यर्थं शुक्रक्षयादनर्थः स्यात् । वाजीकरणोपयोगादाप्यायितशुक्रस्य न दोष इति । युवेव परिहृष्यतीति एतावति वाच्ये प्राप्नोत्यपत्यं विपुलमिति एतज्ज्ञापयामास सप्ततेः परतो न सामर्थ्यं अपत्योत्पादने नापि हर्षोऽस्य तु वाजीकरणस्यायं प्रभावः येनोभयमपि निर्दोषमभिगमनमपत्योत्पादनञ्चेति । JJ.

2. वृद्धः सप्ततेरर्वागिति ज्ञेयम् । सप्ततिकस्य तु यद्यपि शुक्रनिवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि वृष्यप्रभावाद् भवतीति विज्ञेयम् । Ck.

3. साप्ततिकोऽपि वृद्धः, अपिशब्दादन्योऽपि पुमान् । GD.

4. मण्डलैःश्रृतस्य विचित्रशक्त्युत्पादः । JJ.

5. मण्डलरूपाकृतिरिह सुवर्णस्य प्रभावाद्वृष्यप्रयोगोपकारिणी भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । Ck.; also see Ck's comm' on Cs. Su. 26. 13.

6. रूप्यताम्रादीनामप्येवं विधिर्ज्ञेयः । JN.

7. क्षीरधारावदोहिता इति पिप्पलीकल्कादुपरि क्षीरधारावदोहः कर्तव्यः । क्षीरञ्च तावद् दोह्यं यावता पानयोग्याः पिप्पल्यो भवन्ति । Ck.

enumerated in the chapter on mahākaṣāyas[1]. Ck also quotes Jatūkarṇa who also reads this formulation.

According to GD, māṣa should be dehusked and disintegrated. Tila should be the black variety and mudga the golden one[2].

3. 18. As observed elsewhere, the quantity of sugar etc. should be one-fourth of ghee[3].

GD further clarifies it. Ghee should be one prastha (640 gm.) new and of cow. Sugar etc. should be added together as one-fourth of ghee. They should be separately as pippalī 1 pala (40 gm.), sugar $3\frac{1}{2}$ pala (140 gm.) and honey $3\frac{1}{2}$ pala (140 gm.)—thus total quantity being 8 pala (320 gm.)[4]. In fact, as the quantity of ghee is only 640 gm. that of the substances to be added (sugar etc.) should be 160 gm.

JN, however, says that sugar etc. should be added in such quantity as there should not be too much of sweetness or pungency[5].

3. 20–30. Jejjaṭa explains the significance of the word 'strīṣu' by saying that man acts potently only in women and not elsewhere[6]. In my opinion, the plural number in 'strī' denotes the sexual potentiality in relation to a number of women.

Interpreting the word 'kṛtaika-kṛtyaḥ', he says that it means 'kṛta' (accomplished) and 'ekakṛtya' (having similar purpose) but others take it as one word meaning 'the work done even by one of them (and appreciated by all), indicating their similar mind and behaviour[7].

---

1. जीवनीयानामिति षट्ककषायवर्गोक्तानां जीवकर्षभकादीनां दशानां, स्निग्धानामिति स्नेहोपगानां मृद्वीकादीनां दशानां सप्तककषायवर्गोक्तानाम्, तथा रुचिकारिणामिति चतुष्ककषायवर्गोक्तानामाम्रादीनां हृद्यानां दशानामिति । Ck.
2. माषाणां तुषरहितानां विदलानां ··· ··· तुषरहितयोः कृष्णतिलसुवर्णमुद्गयोः । GD.
3. घृतं शतावरीत्यादौ शर्करादीनां प्रक्षेप्याणामन्यतोदृष्टन्यायाद् घृतात्पादिकत्वम् । Ck.
4. घृतं नव्यं गव्यघृतमनुक्तमानात् प्रस्थोन्मितम् । ··· ··· अत्र शर्करादीनां प्रक्षेपः समानमानेन लभ्योऽपि घृतात् पादिको मिलित्वा देयः । पुनर्युक्त्या पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपो बोध्यो यथा नातिव्यक्तकटुकत्वं भवति, तेन पलमेकं पिप्पलीचूर्णस्य, सार्धत्रिपलं शर्करायाः, सार्धत्रिपलञ्च क्षौद्रस्येति मिलित्वाऽष्टपलं घृतात् पादिकं भवति । GD.
5. शर्करादीनां तावन्मानं यावता तन्नातिमधुरं नातिकटुकञ्च स्यात् । JN.
6. तथा स्त्रीग्रहणञ्च तत्रैव वृषायते नान्यत्रेति । JJ.
7. कृतैककृत्या इत्यादि । अत्रैवं विग्रहं कुर्वन्ति—कृताश्च एककृत्याश्च कृतैककृत्याः, अत एव सिद्धार्थाः । एतदुक्तं भवति, कृतकृत्यत्वादनाकुलाः एककार्यास्तुल्यप्रयोजनाः । अन्ये तु—एकमेवेदं पदमिति कृत्वा वर्णयन्ति । ततश्चायमर्थः, कृतमेकेनापि कृत्यं कार्यं तत् सर्वेषां च बहुमतं, ततश्चैकचित्तास्तुल्यशीला इति । JJ.

Jejjaṭa reads 'kalāsvabāhyāḥ' in place of 'kalāsu kuśalāḥ' meaning 'not divorced from arts'.

Interpreting the significance of the frequent repetition of 'ye', he says that it is not possible to find all these qualities in a single person, the purpose can be served even by one, two or three friends[1].

In the following verses the items and objects favourable to person are detailed which arouse the impulse of sex. These, however, are taken from all the seasons. Spring is the most favourable season and as such it has been given the first and predominant place[2].

Ck clarifies that in these verses diet and behaviour for the persons desiring aphrodiac effects are described[3]. Interpreting 'vṛṣāyate' he says that by this semen gets nourished and inclined to move out[4].

GD reads 'kalāḥ suvāhyāḥ yaiḥ' in place of 'kalāsu kuśalāḥ' meaning 'by whom the arts are well borne'[5].

JN reads 'saṅkalpaprabalāḥ' in place of 'saṅkalpapravaṇāḥ'[6].

4. 3–10. Explaining the significance of the word 'pumān', Jejjaṭa says that there must be manhood which is stimulated by the aphrodisiacs and secondly it can't be sudden but takes its own course[7].

---

1. ननु च ये ये इति भूयो भूयः कस्मात् प्रयुज्यते, एकेन निर्दिष्टेनादावन्ते वा लभ्यत एव ? उच्यते, सर्वगुणाना-मेकस्मिन् पुरुषे अविद्यमानत्वात्, तस्माद् ये य इति भूयो भूयः कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति—एकेनापीह कृतेन कृत्याद्यन्यतमोपेतेन वयस्येन सह वृषायते, द्वित्रादिभिर्वेति । JJ.
2. एवं सिद्धेऽपि यत् किंचित् मनसः प्रियमिति यत् कृतवान् विहङ्गानां रुतैरिष्टैरित्यादि तत् सर्वत्र हर्षप्रदानां भावानां विशेषानेव विवक्षितवानिति पिण्डः । वसन्तस्यादावेव मन्मथोद्दीपनत्वाद् विहङ्गानां रुतैरित्यादि, निदाघे मत्तद्विरेफाचरिता इत्यादि, प्रावृषि नद्यः फेनोत्तरायाश्चेत्यादि, शरदि रम्यचन्द्रोदयाः निशाश्चेत्यादि, हैमन्तशिशिरयोस्तुल्यत्वात् रतिभोगक्षमाः रात्र्यः संकोचागुरुवल्लभाः इति । ... ... जातमदश्च कालो वसन्त इत्यर्थः, तस्मिंश्च प्रायशः कुसुमायुधो दीप्यते । इतश्चैतदेवं येनानुपूर्वी हेमन्तचर्यामुज्झित्वा वसन्तमेव निर्दिष्टवान् । JJ.
3. घृतक्षीराशना इत्यादिना तु वृष्यत्वार्थिन आहाराचाराभिधानम् । Ck.
4. वृषायते इति उपचितप्रवृत्त्युन्मुखशुक्रो भवति । Ck.
5. कलाः सुवाह्याः—कामानां नानाविधकौतुकादिनानाकला यैर्यस्यैः सुवहनीयाः । GD.
6. संकल्पः प्रबलो यस्य सः संकल्पप्रबलः । JN.
7. स्त्रियो व्रजेदिति ह्युक्ते पुंग्रहणं लभ्यत एव नार्थः पुमान् शब्दपाठेन ? तत्रैतत् स्यात्—पुमान् स्त्रियं व्रजति, तस्यापि वाजीकरणप्रभावादपत्यमात्रत्वं स्यात् । यथा पुंसवनकर्मणा गर्भपरिवृत्तिः, रसायनेन दीर्घायुष्ट्वाद्येवं स्त्रीगमनशक्तिः सद्यो भविष्यतीति, एवं मा भूदिति पुमान्ग्रहणं न्ययोक्षीत् । JJ.

Explaining 'kāla' in 'kālayogabala', he further says that 'kāla' is of two types-age (youthful) and season (hemanta and vasanta). He, in this connection, quotes 'ācārya' according to whom age is a physical condition dependent on measure of time[1].

Jejjaṭa reads 'prayatnaiṛ vāhyante' and interprets 'prayatna' (measures) as described in the chapter 'aupaniṣada'[2] (of kāmasūtra).

Concluding he says that aphrodisiac succeeds after purification, in condition of stimulated agni and used according to strength otherwise causes harmful effects[3].

Physical strength not necessarily contributes to virility and as such these two things are mentioned separately[4].

Those having slim physique become potent and virile because of being śukrasāra[5]. 'Abhyasana' means frequent sexual intercourse and 'prayatna' means 'use of aphrodisiacs'[6]. The mention of nirūha and anuvāsana signifies that the aphrodisiac measures are successful in persons who have undergone these methods of purification[7].

GD reads 'alpāyuṣaḥ' in place of 'alpāśrayāḥ'. He also reads 'kāmayogabalāḥ' instead of 'kālayogabalāḥ' meaning 'getting strength by sexual stimuli'[8]. For the word 'abhyasana' he proposes other two options—'abhyaśana' (nourishing diet) and 'avyasana'[9] (absence of worry). He interprets 'prayatna' as 'sexual flirting'[10].

---

1. स च कालो द्विविधः यौवनमृत्वाख्यश्च । एतदुक्तं भवति – यदा हेमन्तादिना कालेन समागतबलो, वसन्तेन चोद्दीपितमदनो भवति, यौवनञ्च सत्त्वेन्द्रियोत्सवभूतं प्रतिपद्यते तदा बलवत्त्वमासाद्य प्रवर्तते इति । कथञ्च वयः काल्य इति ? उच्यते—आचार्या हि कालप्रमाणापेक्षिणी शरीरावस्था वयः । JJ.
2. केचित् प्रयत्नैर्वाह्यन्ते औपनिषदोक्तैः । JJ.
3. एतदुक्तं भवति—शुद्धानामेधिताग्नीनां यथाबलं प्रयुक्तं वाजीकरणं यथावत् सिध्यति, अन्यथाऽनर्थाय । JJ.
4. जातबलत्वे सत्यपि नावश्यमपत्यभागित्वं भवतीति कृत्वा 'यथा जातबलः' इत्युक्तेऽपि 'यथा चापत्यवान् भवेत्' इत्युक्तम् । Ck.
5. अल्पाश्रया अल्पशरीराः एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवन्तो बहुप्रजाश्च भवन्ति । Ck.
6. अभ्यसनध्रुवा इति व्यवायाभ्यासेनैव व्यवायसमर्था भवन्ति । एवं प्रयत्नैर्व्यज्यन्त इति वृष्यप्रयोगैः स्त्रीषु प्रवर्तन्ते । Ck.
7. निरूहानुवासनशुद्धानां वृष्यप्रयोगाः फलदाः भवन्तीति निरूहानुवासनाभिधानम् । Ck.
8. कामयोगबला यदा नानाप्रकारोद्दीपनहेतुभिः कन्दर्पयोगो भवति तदा तेन बलवन्तः स्युः । GD.
9. अभ्यशनेति पाठे सम्यगाहारादिना बलपुष्टितो मैथुनसमर्थाः भवन्ति । अव्यसनेति पाठे शोकादिव्यसनाभावे सति मैथुनसमर्थाः । GD.
10. प्रयत्नैः स्त्रीमुखचुम्बनालिङ्गनकुचमर्दन ··· ··· संयोजनादिभिः । GD.

JN restricts the word 'bala' to 'sexual potency'[1]. In my view, 'bala' here denotes physical strength. Aphrodisiac promotes all the three–physical strength, sexual potency and virility.

He adopts the reading 'kāmayogabala' but also informs and interprets the other variant 'kālayogabala'.

4. 11–14. 'Tapte sarpiṣi' means the heating of ghee till it transcends the state of navanīta (butter) and is free from acidity due to remnant of buttermilk. By thus heating they get consolidated[2]. Here sourness of only curd and pomegranate is desirable and of nothing else as the sour substances are generally harmful to śukra[3].

Ck reads 'sārike' instead of sādhite' and interprets 'dāḍimasāra' as 'juice of dāḍima'[4].

GD reads 'bharjayet' in place of 'varttayet'.

4. 17–18. 'Phalasārike' means 'processed with fruit of dāḍima, āmalaka etc.'[5].

GD reads 'phalasādhite'[6].

4. 19–22. 'Kuṭṭakaṃ' denotes 'pieces made by pounding'[7].

4. 28–29. According to general rule, the quantity of sugar and honey should be one-fourth.[8]

Ck reads 'niṣkvāthān jaleṣu ca' instead of 'niṣkvāthanalvaṇeṣu ca' (nalvaṇa meaning droṇa).

---

1. जातं बलं मैथुनसामर्थ्यं यस्य स जातबलः । JN.
2. अयमभिप्रायः–सर्पिषा तप्तेन नवनीतावस्थामतिक्रान्तेन नवनीतावस्थायां हि सावशेषकालशेयावयवत्वादम्लानुगतं प्रयोगे नेष्यते । ननु सर्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते, कथं पुनर्नवनीतप्रसक्तिरिति ? उच्यते—आचार्यका नवनीतं घृतं जातमित्यस्ति नवनीते घृतव्यपदेशः । तस्मात्तदपवपनार्थमिति व्याख्यानयन्ति । तेन च तप्तेन ताः संहृतिमासादयन्ति । JJ.
3. दधिदाडिमाम्लमिष्यते नान्यच्छुक्तादि, तस्य शुक्लक्षयहेतुत्वेनाम्नात् । अम्लोऽम्लं पच्यते, अम्लश्च पाकः शुक्लनाशनः इत्येषः प्रथमः । JJ.
4. दाडिमसारश्च दाडिमरसः । Ck.
5. फलसारिके इति दाडिमामलकादिफलसारसंस्कृतम् । Ck.
6. फलसाधिते दाडिमफलदधिसाधिते । GD.
7. कुट्टकमिति कुट्टनेन अणुशः कृतम् । Ck.
   कुट्टकं खण्डखण्डीकृतम् । GD.
   कुट्टकं कुट्टनेन अणुशः कृतं खण्डम् । JN.
8. शर्करामधुसंयुक्तमित्यत्र प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं शर्करामधुनोः । Ck.
   शर्कराया अर्धशरावं मधुनश्च अर्धशरावं मिलित्वा घृतपादिकम् । GD.

4. 30–32. 'Pādāṁśikaiḥ' means 'one-fourth in relation to ghee'[1].

4. 33–35. Utkārikā should be prepared by re-cooking[2].

4. 36–45. Jejjaṭa, explaining the significance of the word 'bhāvita', says that one should go for sex only after the drug is wholly assimilated and not just after the intake[3]. Commenting on 'snigdha' and 'madhura' he says that the substances like curd and honey though amla and rūkṣa act as aphrodisiac because of prabhāva. Drugs act not only by guṇa but also by prabhāva which is inexplicable and knowable only by scriptures[4].

One should go to woman only when fully impelled by himself and also stimulated by women's gestures.[5]

After sexual intercourse, bath, food etc. are to be taken according to their proper time.[6]

The two examples of pond with little water and dried wood indicate that in the first example there is prospect of further filling with water and as such in children there may be loss of dhātus but not total destruction whereas in old people there is total destruction even only by contact like dried and rotten wood. Secondly, there is predominance of kapha in children which sustains life whereas in old people the aggravated vāta hastens the process of decay.[7]

---

1. पादांशिकैरिति घृतापेक्षया पादप्रमाणैः। Ck.
2. उत्कारिका कार्या इत्यत्र पुनः पाकेनैवोत्कारिकाकरणम्। Ck.
3. भावितग्रहणेनैतज्ज्ञापयति—यावत् सर्वात्मनाऽन्वितं देहे द्रव्यं स्यात्तावद् गन्तव्यम्, न प्रयोगान्तरमेवेति। JJ.
4. ननु दध्यादीनि अम्लत्वेऽपि शुक्रजननानि मध्वादीनि रूक्षाण्यपि यत् किंचित् मधुराण्येतद् विरोधीति? उच्यते, प्रभावाद् दधिमध्वादीनि रूक्षाण्यपि वाजीकरणानि। न केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कारकाणि किन्तु प्रभावादपि। द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्यः शास्त्रैकसमधिगम्य एवेति न विरोधः। JJ.
5. ननु चात्मवेगेन चोदीर्ण इति व्यर्थः, न हि परवेगेनोदीर्णता संभवति? उच्यते—अयमभिप्रायः—यावदिच्छयोद्भूतवेगः परां हर्षकाष्ठामारूढस्तावत् प्रमदां व्रजेत्। उक्तञ्च—नानुद्भूतहर्ष इति। किंच, स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितो हावभावसंवाहनादिभिरित्यर्थः। JJ.
6. ननु चार्धरात्रे स्नानादीनामयुक्तत्वादारम्भवैयर्थ्यम्? उच्यते, चापलादनियतगामिनोऽपि प्रायशो दृश्यन्ते। तस्माद् यदा स्नानान्नादयः संभवन्ति तदैव कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। JJ.
7. द्विदृष्टान्तोपादानं किमर्थं तटाकमिव काजलं जन्तुजग्धमिव काष्ठमिति? बालस्यानुत्पादितशुक्रत्वात् वृद्धस्योपक्षीणशुक्रत्वाच्च दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकसिद्धेरिति, उच्यते—बालवृद्धयोर्यद्यप्यल्पशुक्रत्वं तथापि तटाकस्याल्पजलत्वेऽपि आगामिजलपूरणं संभवति, तस्य हि कालुष्यक्षोभणादयो भवन्ति, न पुनरत्यन्ततटाकविनाशः। एवं बालस्याप्यल्पवीर्यत्वादल्पा रसादयो वृद्धस्य त्वपचयादेवापचयोऽभिगमने एव शुष्करूक्षकाष्ठस्येव जन्तुजग्धस्पृष्टमात्रस्य विनाश इति, अयं विशेषोऽभिधित्सित इति। किंच, बालस्य कफभूयिष्ठत्वाच्छुक्लक्षयेऽपि नात्यन्तविनाशः, श्लेष्मणोपष्टब्धत्वात्। वृद्धस्य तु शुक्रक्षयाद् वातभूयिष्ठत्वात् भूयो मातरिश्वाप्यायितबलोऽसूनेव हरतीति युज्यते दृष्टान्तद्वयम्। JJ.

Strength of body and that of mind is divided in three degrees–superior, inferior and medium. Harṣa (exhilaration) depends on the strength of body and mind and sexual potency depends on exhilaration. Here exhilaration means not only physical or mental but (erection) of penis preceded by psychic pleasure.[1]

Ck almost follows Jejjaṭa[2]. He further says that due to infliction of body and mind by kṣaya etc. there is no 'harṣa' in spite of sufficient nutrition and consequently no sexual potency[3].

GD interprets 'udīrṇa' as 'udgataliṅga'[4] (with penis erected). He reads 'abhicārāt' instead of 'avicārāt'. Concluding he says that harṣa (penile erection) requires strength of both body and mind even in absence of either it can't happen[5].

JN reads 'hṛṣṭasya' in place of 'tṛptasya' on the authority of the Aṣṭāṅga-saṅgraha which he quotes[6].

4. 46–49. Śukra permeates the whole body. To clarify this Caraka has given three examples. Jejjaṭa initiates discussion by asking question what is the necessity of these examples ? can it not be served by any one of them ! He answers–no. All these have their own significance and as such all are purposeful. The example of sugarcane indicates that as the juice permeates the whole cane but is manifested by the process of churning so śukra, in some persons, is manifested likewise by moderate sexual intercourse. In the second example of curd, as butter comes out of it only with a little effort so in some persons śukra comes out even by thought of sex. Lastly, there are persons whose śukra comes out after great effort like extraction of

---

1. देशबलसत्वबलयोस्त्रित्वं प्रवरावरमध्यभेदेन । ··· ··· तस्माद् देहबलं सत्त्वबलं चापेक्षते हर्षः, शक्तिश्च हर्षाज्जायते । आपेक्षिकी शक्तिश्चात्र स्त्र्यभिगमनलक्षणा । हर्षश्चात्र मानसप्रसादपूर्वको वरांगमथनस्येष्टो, न केवलः शरीर एव मानस एव वा । JJ.

2. बालस्य तडागदृष्टान्तेन पुनरपि शुक्रसद्भावं कफप्राधान्यं च दर्शयति । वृद्धस्य तु जन्तुजग्धत्वादिदृष्टान्तेन विनष्टस्यापुनर्भावं शुक्रस्य तथाऽभूयिष्ठतां च दर्शयति । Ck.

3. एतेन सत्यपि तृप्तिजनिते बले क्षयादिना देहमनसोरुपहतत्वाद्धर्षो न भवति, हर्षाभावाद् व्यवायशक्तिर्न भवतीत्युक्तं भवति । Ck.

4. उदीर्ण उद्गतलिङ्गः । GD.

5. हर्षो लिङ्गोद्गमहेतुस्तु देहबलसत्त्वबलोभयापेक्षी, नहि केवलदेहबलाद् भवति न वा केवलमनोबलाद् भवति । शक्तिश्च मैथुनशक्तिर्लिङ्गोद्गमाक्रमादिरूपा हर्षजा, स च हर्षो न धातूनां शुक्रस्य वा क्षयाद् भवति सति च मनोबले देहबलाभावात् । भयाच्चाविश्रम्भादिभ्यश्च हर्षो न भवति सत्यपि देहबले मनोबलाभावात् । GD.

6. इह शुक्रक्षयादिना देहमनसोः दुर्बलत्वात् कथंचित् सत्यपि हर्षे व्यवायशक्तिर्न भवति । उक्तंच ··· ··· । JN.

oil from sesamum seeds. Thus the three examples are set looking to the three types of persons[1].

Explaining the significance of 'saṃsparśane' in addition to 'dehe', Jejjaṭa says that the word 'deha' is very wide in sense including even hairs etc. where śukra is absent. To denote this difference, these words are read separately[2].

Ck, following Jejjaṭa, explains the significance of these examples in the similar way. They indicate the persons from whom śukra can be expelled with moderate, little and great effort[3].

'Saṃsparśana' means 'having touch sensation'—thus hairs etc., which are devoid of it, are not locations of śukra[4].

The example of wet cloth indicates that the discharge of semen, in no way, affects the source organs[5].

Ck defines 'harṣa' as emotion leading to determination (for sex), expulsion of semen, erection of penis etc.[6]

Thus semen is an inrtrument for manifesting the (embodied) self which is unmanifest. Similarly 'ārtava' (ovum) also plays the similar role[7].

GD interprets 'saṃsparśana' as 'tvak' (skin) particularly at the sexual organs. Śukra and also mind follows upto this point[8]. He reads 'tarṣāt saratvācca' as 'saratvāt saukṣmyācca'. He also reads 'aṇupravaṇabhāvācca' as 'anuplavana-bhāvācca' interpreting 'anuplavana' as 'movement'[9].

1. त्रिदृष्टान्तेनैतज्ज्ञापयति–यथा दृष्टान्तनानात्वं तथा दार्ष्टान्तिकस्यापि नानात्वम् । यथेक्षौ सर्वत्रानुगतोऽपि रसो मध्यमानया चेष्टया आविष्क्रियते, एवं पुमानपि कश्चिदेवंविधो भवति यस्य ··· ··· क्रियया भवति प्रवृत्तिरन्त्यधातोः । अन्यस्त्वेवंविधः पुमान् यस्य संकल्पमात्रेणैव दध्न इव नवनीतमल्पेनैव प्रयासेन व्यज्यते । तथाऽन्यस्य पुंसस्तिलेभ्यस्तैलमिव महता प्रयासेनाभिव्यक्तिर्नीयते । तस्मात् पुरुषनानात्वाविष्करणाय दृष्टान्तत्रयोपादानमिति । JJ.
2. देहस्य सकलार्थवाचकत्वात् केशादीनामपि ग्रहणं स्यात् । तदन्तर्भूतत्वात्तेष्वपि शुक्रमिति स्यात् प्रतीतिस्तन्निषेधाय द्वयोरपि ग्रहणम् । JJ.
3. इक्ष्वादिदृष्टान्तत्रयेणानतिप्रयत्नाल्पप्रयत्नमहाप्रयत्नवाह्यशुक्रान् पुरुषान् यथाक्रमं दर्शयति । Ck.
4. संस्पर्शन इति संस्पर्शनवन्ति, तेन केशादौ संस्पर्शनाव्याप्तेः शुक्रमपि नास्तीति दर्शयति । Ck.
5. आर्द्रपटदृष्टान्तेनाश्रयानुपघातेन शुक्रस्रवणं दर्शयति । Ck.
6. हर्षः संकल्पपूर्वकशुक्रोद्रेकध्वजोच्छ्रायादिकरीच्छा । Ck.
7. एतेन, अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तशरीरनिर्वृत्तौ शुक्रं हेतुरित्युक्तं भवति । शुक्रं चेह प्रकरणागतत्वेनोक्तं, तेन आर्तवमप्यात्मनो रूपद्रव्यं ज्ञेयम् । Ck.
8. देहे संस्पर्शनं त्वक् विशेषत उपस्थं, तत्र सर्वत्र शुक्रमनुगतं मनश्च त्वक्समवायि व्यापकञ्च भवति । GD.
9. अनुप्लवनं प्रचलनम् । GD.

JN, about location of śukra, says that it permeates all over the body through the śukradharā kalā particularly in majjā (marrow), muṣka (testicles) and stana (breasts)[1]. He has made a compromise by reading 'aṇuplavanabhavacca', meaning plavana as 'having nature of moving out[2].

4. 50–51. Ck informs about the variants 'vyajyate' and 'vyajyāt' in place of 'vrajet'. These denote the sexual potency by which man goes frequently to woman and expresses his manhood[3].

This definition covers all the three types of vājīkaraṇa e. g.– (1) śukravṛddhikara (that which increases semen) like māṣa (2) śukrasrutikara (that which impels discharge of semen) such as determination (for sex) etc. and (3) śukrasrutivṛddhikara (that which promotes discharge as well as quantity of semen) such as milk etc. All these three types of vājīkaraṇa provide potency and strength for frequent sexual acts[4].

GD, interpreting the word 'adhikaṃ', says that it is in terms of period, frequency, women and intensity[5].

JN further clarifies that vājīkaraṇa is that by which non-horse becomes horse e. g. by which man becomes sexually potent like horse[6].

---

1. शुक्रं शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वाङ्गव्यापित्वेन स्थितम्, विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु । JN.
2. प्लवनभाव: बहिर्निर्गमनस्वभाव: । JN.
3. व्रजेच्चाभ्यधिकमिति पुनः पुनर्गच्छेत् । व्यज्यते इति वा पाठः, तत्रापि भूयो गमनेन नारीषु पुंस्त्वेन व्यज्यते । व्यज्यात् इति पाठेऽपि स एवार्थो विद्वद्भिः सुचिन्तनीयः । Ck.
4. अनेन निरुक्तेन त्रिविधमपि वृष्यमवरुध्यते, यथा शुक्रवृद्धिकरं च माषादि, तथा (शुक्र)स्रुतिकरं संकल्पादि, शुक्रस्रुतिवृद्धिकरं क्षीरादि, तथा यदुक्तमन्यत्र–'शुक्रस्रुतिकरं किंचित् किंचिच्छुक्रविवर्धनम्। स्रुतिवृद्धिकरं किंचित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥' इति । त्रिविधमपि हीदं व्यवाये बलवत्त्वं पुनः पुनर्व्यवायशक्तिञ्च करोति । Ck.
5. अधिकमिति कालतो वारतो नारीतश्च वेगबलतश्चाधिकमिति । GD.
6. अवाजी वाजीव क्रियते अनेन इति वाजीकरणम्, येन पुमान् वाजीव मैथुनसमर्थः क्रियते तद् वाजीकरणम् । JN.

CHAPTER III

1–2. Therapy has been said of two types promotive (including preventive) and curative. The former is described in the preceding two chapters, now the latter is being taken up. Here too, jvara (fever) has been given the top position because of its importance due to earliest origin (among the physical disorders) and inevitable occurrence during birth and death.[1]

Ck, GD and JN express the same idea.

3. In the word 'Vijvara' 'jvara' is used in wide sense denoting 'disease' in general and as such this epithet means 'free from ignorance and physical diseases so that the facts could be explained in right way Moreover, if the teacher is himself diseased, his preachings on elimination of disorder would only be a matter of ridicule.[2]

The use of the word 'vivikta' is significant because it specifies that teachers should be approached when they are quiet and calm in a secluded and peaceful place.[3]

Query about fever should not be taken as repetition (because it is already described in the section on Nidāna) as here specific disorder is meant and management, which is briefly mentioned earlier, has to be described in detail.[4]

Ck interprets in the same way but in simpler words.[5]

---

1. द्विविधं भेषजमुक्तं-स्वस्थस्योर्जस्करं व्याधिनिर्घातकरञ्च । स्वस्थस्योर्जस्करं रसायनवाजीकरणतन्त्रे निर्लोठितन्, (इदानीं) व्याधिनिर्घातकरस्यावसरः । संप्रति च वक्तव्ये ज्वरस्यैव प्राधान्यादग्र उत्पन्नत्वाच्च जन्मप्रलययोरवश्यंभावित्वात् प्राधान्यं, कथं यावता च कामादीनामभिघातनिमित्तानाञ्च प्रागुत्पन्नत्वात् ? न, शारीराणामित्यभिप्रायः । JJ.

2. विज्वरवचनं कस्मात् ? यदि व्याधितः स्वयमुपदिशति स हास्यो भवति । ज्वरशब्दस्य रोगपर्यायत्वादज्ञान-शारीरव्याधिनिर्मुक्त इति यथास्थितवस्तुप्रकाशनम् । JJ.

3. विविक्ताद्यभिधानादेतज्ज्ञापयति-एकान्ते सुप्रसन्ना आसीनाश्च गुरवः प्रष्टव्याः । JJ.

4. ज्वरसन्देहग्रहणं कस्मात् प्रस्तुतत्वान्निदाने च निर्लोठितत्वात्, न, ज्वरस्य सर्वरोगाभिधानाद विशेषज्वराभिप्रायाददोषः । सन्देहः रुद्रकोपपरिग्रहाभ्यां प्रवृत्तेः चिकित्सासूत्रमात्रार्थमनुक्तविषयार्थनिश्चयत्वाददोषः । JJ.

5. विज्वरमिति विज्वरशब्दो नीरोगोपदर्शकः, यतो ज्वरशब्देन चात्र सामान्येन रोगोऽभिमतः । नीरोगत्वेनेह रोगप्रशमनपृच्छाश्रयतां गुरोर्ब्रवीति । ज्वरसंदेहमिति ज्वरनिदानोक्तातिरिक्तज्वरधर्मविषयं संदेहम् । विविक्त इत्यादिना एवं गुरवः प्रष्टव्या इति । Ck.

GD interprets the word 'sānta' as 'jīvanmukta'[1] (liberated while living).

4–10. 'Dehendrīyamanastāpī' is neither a question nor elucidation but only denotes the importance of the topic as well as peculiar nature of the disease.[2]

The question arises–deha (body) itself, because of being substratum, is wide enough to include senses as well as mind, what is the significance of their separate mention ? Moreover, body and mind are described as two locations of dlseases then what is the necessity of the third one 'indriya'[3] ?

All these three are quite distinct in this respect. For instance, tumour etc. are located in body, narcosis etc. in mind and disturbance in clarity etc. are located in senses. Jvara afflicts all the three simultaneously the symptoms of which are already described clearly. Hence, the mention of all the three is significant.[4]

Others analyse the word 'dehendriyamanas' as 'dehendriya' and 'manas', the former meaning tactile sense which pervades all the senses and covers the whole body. Thus there are only two locations of the disease.[5]

Separate mention of 'balī' (severe) shows its acute fatal nature.[6]

Ck says—jvara is chief among the disorders because it afflicts body, senses and mind. There are diseases purely physical like tumour etc., purely mental as delusion etc., and purely sensory as timira (an eye–disease) whereas jvara afflicts all the three simultaneously with high temperature and disturbance in mind and senses.[7]

---

1. शान्तं सर्वतोनिवृत्तं जीवन्मुक्तमित्यर्थः । GD.
2. देहेन्द्रियमनस्तापीति न तु प्रश्नो नापि व्याकरणं, न, अर्थगरीयस्त्वप्रख्यापनात्, सर्वव्याधिवैलक्षण्यादारम्भः । JJ.
3. देहग्रहणादिन्द्रियमनोग्रहणं, (इन्द्रियं) मनश्च तर्हि किमिति पृथगुक्ते यतो हि आश्रयपरितापादाश्रितपरितप्तेरिन्द्रियमनसी परितप्येते, कुड्योपघाते तदाश्रितचित्राभिघातवत् । शरीरमनसोर्व्याध्यधिष्ठानत्वात् इन्द्रियाश्रयत्वमधिकम् । JJ.
4. न, देहेन्द्रियमनसां भिन्नत्वात् । तद्यथा-अर्बुदादयो देहाश्रिताः, मदादयो मन आश्रिताः, इन्द्रियाश्रितास्तु व्यक्त्याकुलत्वादयोऽस्य युगपत् सर्वव्यापित्वम् ··· ··· इति व्यतिरेकादेवात्र त्रयाणां ग्रहणं साधु । JJ.
5. अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति-अधिष्ठानद्वयमेव (न त्रयम् इति, तेन) देहेन्द्रियञ्च मनश्च देहेन्द्रियमनसी ते तप्तुं शीलं यस्य । देहेन्द्रियमित्यनेन स्पर्शनेन्द्रियमभिप्रेतम्, कुतः, तस्य व्यापकत्वात्, तच्च हि सर्वेन्द्रियाणि व्याप्नोति । JJ.
6. देहेन्द्रिय (मनस्) तापित्वेन बलित्वे सिद्धे बल्यभिधानमाशु संक्षेप्तृत्वादिभिर्बले प्रधानतया । JJ.
7. देहेन्द्रियमनस्तापीत्यादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेषणम् । केचिद् देहमात्रतापिनोऽर्बुदादयः, केचित् मनस्तापिन एवातत्वाभिनिवेशादयः, केचिदिन्द्रियतापिन एव तिमिरादयः, अयं तु त्रितयतापी । ··· ··· अत्र शरीरतापित्वं संतापादिना, मन इन्द्रियतापित्वं च वैचित्यमित्यादिना वक्ष्यति । JJ.

It is originated first among the somatic disorders and not the mental ones as they were already existing earlier.[1]

Jvara is called 'bali' (severe) as it causes various disorders.[2]

GD interprets prakṛti (inherent cause), pravṛtti (initial manifestation), prabhāva (inexplicable effect), kāraṇa (causes of manifestation) and adhiṣṭhāna (location).[3]

He interprets 'balakālātmalakṣaṇam' in a different way taking balakāla (time of aggravation) and ātmalakṣaṇa[4] (self-nature) while Ck has interpreted as 'bala, kāla and ātmalakṣaṇa'[5] all the three separately. Similarly. GD reads 'vidhibhedañca' instead of 'vidhibhedācca' as accepted by JJ and Ck. In both these cases, JN follows GD.

11. 'Eka artha' (one meaning) characterises pain.[6]

'Nāma' and 'paryāya' carry the same meaning why both are mentioned ? Paryāya sometimes denotes other meaning as well. 'Vikāra' etc., though meaning diseases in general, here denote specifically pyrexia. Others interpret that if only 'paryāya' were there it might create doubt (as to paryāya of what) and as such 'Nāma' is given.[7]

Ck further clarifies that the synonyms 'vikāra' etc. denote specific meaning 'fever' on the basis of the context.[8] Explaining the simultaneous use of 'nāma' and 'paryāya', he says that the word 'nāma' is only in the sense of expression and

---

1. सर्वरोगाग्रज इति शारीरसर्वरोगाग्रजः, मानसास्तु रोगाः ज्वरादेः प्रागवस्थिता एव सत्ययुगादावपि । JJ.
2. बलित्वञ्चास्य भूरिविकारकर्तृत्वात् । JJ.
3. प्रकृतिं समवायिकारणं, प्रवृत्तिं प्रथमतः प्रकाशविस्तारम्, प्रभावं अचिन्त्यक्रियां, कारणानि अभिव्यक्तिहेतून्, अधिष्ठानमाश्रयमधिकरणमिति यावत् । GD.
4. बलस्य कालंचात्मलक्षणं स्वरूपलक्षणम् । GD.
5. बलं च कालश्चात्मलक्षणं चेति बलकालात्मलक्षणमिति द्वन्द्वः । Ck.
6. एकोऽर्थो दुःखलक्षणः । JJ.
7. नामपर्याययोरेकार्थत्वादयुक्तमभिधानम् । शब्दानामभिधानं पर्यायः । यथा सन्ति त्वर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । एते च पर्यायाः सर्वेषां व्याधीनां सामान्या अपि सन्तापलक्षणस्यार्थस्य विशिष्टस्य प्रतिपादनाय निहिताः । ...... नामपर्यायशब्दयोरन्ये परिहारं वर्णयन्ति । यदि पर्यायग्रहणमेव केवलं स्यात्, संशयप्रायैर्वा, तस्माद् विशेषणायोपादीयते नामपर्यायैरिति । JJ.
8. विकारादयश्च यद्यपि सामान्येन रोगाभिधायिनः तथापि प्रकरणादिह ज्वर एव विशिष्टे व्याधौ वर्त्तन्ते । Ck.

'paryāya' means synonyms[1] or 'nāma-paryāya' may mean synonyms which are actually in use and not obsolete.[2]

GD does not touch these points but reads 'ekārtha' instead of 'eko'rtho'. JN also adopts this reading.

12. Interpreting 'prakṛti' of jvara, JJ says it is of two types—(1) originated and (2) natural. Physical and mental doṣas come in the latter.[3]

Here the word 'dehī' denotes 'body' and not soul which is free from disorders.[4]

Ck further explaining it, adds that 'prakṛti' here denotes 'svabhāva' ('self-being') and the cause which is transformed in the effect.[5]

About 'dehī' he puts his ideas in simple way and says that it denotes physical puruṣa and not only soul which is untouched by any change.[6]

GD further explains—prakṛti is that which on modification gets transformed into effect.[7] Again he discusses that the two types of jvara mentioned here are not in conformity of those (innate and exogenous) mentioned earlier (in ch. mahārogādhyāya Su. 20) as the latter concerns only with the somatic diseases. Though fever is also caused by accidental factors, it is not mentioned here as it is already included in the words 'śārīra' and 'mānasa'. Moreover, vitiation of psychic and somatic doṣas always precede manifestation of exogenous disorders.[8]

JN further elucidates the definition of prakṛti by giving traditional example of

---

1. नामशब्दः प्रकाशने, तेन एकोऽर्थो नाम ज्वरलक्षणो रोगलक्षणो वा पर्यायैरुच्यते । Ck.
2. किंवा, नामपर्यायैरिति नामरूपैः पर्यायैः व्यवह्रियमाणैः पर्यायैरित्यर्थः । यतः पर्यायोऽव्यवह्रियमाणोऽपि भवति । Ck.
3. प्रकृतिरिदानीं व्याक्रियते ··· ··· सा च द्वयी उत्पत्तिकृता स्वाभाविकी च । उत्पत्तिकृता दोषाः शारीर-मानसाः, शारीरा वातादयो, मानसौ रजस्तमसी, स्वाभाविकी पंचत्वलक्षणा यमस्वभावेत्यर्थः । JJ.
4. देह्यात्मेत्युच्यते, तस्य देहः स्वस्वामिभावेन ··· ··· देहश्च देहिवत्, गुणश्च गुणिवदिति तन्त्रयुक्तिन्यायात् । JJ.
5. प्रकृतिशब्देनेहे स्वभावः, तथा यत्कारणमयं कार्यं भवति तदुच्यते । Ck.
6. देहिशब्देन शरीरवान् पुरुषोऽभिप्रेतो न केवल आत्मा, तस्य निर्विकारत्वात् । Ck.
7. या विक्रियमाणा यद्रूपान्तरमापद्यते तस्य सा प्रकृतिरित्यर्थः । GD.
8. ननु आगन्तुनिजविभागादिति यदुक्तं तदनेन विरुध्यते इति चेन्न, तत्र शारीरव्याध्यभिप्रायेणागन्तुनिज-विभागात् इत्युक्तत्वात् । ननु ज्वरस्याप्यागन्तुजत्वमस्ति तस्य प्रकृतिस्त्वनेन लभ्यते इति चेन्न, अत्र शारीर-पदेन शारीरागन्त्वाद्यभिघातजादेर्मानसपदेन मानसागन्तोः कामशोकजादेः संग्रहात् । ··· ··· तस्मादागन्तो-रप्युत्पत्तेः पूर्वमागन्तुहेत्वदृष्टविशेषेण शारीरमानसदोषदुष्टिः अवश्यं मन्तव्या इति । GD.

thread and cloth, thread being prakṛti (material cause) of cloth.[1] The causative nature of doṣas is proved by anvyayavyatireka (law of agreement in presence and absence).[2]

13. Jvara is of the nature of Yama, god of death, as it causes death. It is called Kṣaya, because of causing decrease (of dhātus), Tamas because of disturbing the mind, Jvara because of producing high temperature and Mṛtyu as it causes death.[3]

Others read 'yamātmajaḥ'. In that case, it would mean 'caused by 'yama' (dual) such as psychic-somatic or greed-wrath or it may mean 'progeny of yama'.[4]

'Pāpmā' is left in Jejjaṭa's comm. Ck interprets it as 'that produceable by sin'.[5] The plural number indicates that kṣaya etc. are different aspects of jvara.[6] Here the word 'mṛtyu' denotes signs indicating death and not death itself because death can't be said as cause of itself.[7]

Or kṣaya etc. which are well known disease–entities different from fever are mentioned here in the context of fatal nature like that of fever.[8] Ck also informs of a version pañcapratyaya' having the same sense.

GD, however, reads, **'मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः'** and interprets mṛtyu as mṛtyuhetu (cause of death) and 'ātmaja' as caused by adharma originated by self-done evil deeds.[9]

JN reads the above with slight change as **'मृत्योः'** instead of **'मृत्युः'** and interprets that Jvara is said as 'ātmaja' (son) of mṛtyu (yama).[10] He also mentions the reading **'मृत्युश्चोक्तो यमात्मजः'**.

---

1. प्रकृतिः उत्पत्तौ कारणं बीजभूतम्, पटस्य तन्तव इव । JN.
2. एवं दोषाणां भावाभावयोर्ज्वरस्य भावाभावाभ्यां ज्वरस्य दोषप्रकृतिकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । JN.
3. क्षयहेतुत्वात् क्षयः, मोहनात्मकत्वात्तमः, सन्तापहेतुत्वाज्ज्वरः, मारणात्मकत्वान्मृत्युः । JJ.
4. अन्ये तु "यमात्मजाः" इत्येवं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च ··· ··· यमौ प्रसूत इति यद्वत् । तस्माद् यमाच्छारीरमानसदोषाद यमाल्लोभाद् द्रोहाद् वा । अथवा यमात्मजा यमसूनवः इति । JJ.
5. पापनिर्वर्त्यत्वात् पाप्मा । Ck.
6. अत्र च "उक्ताः" इति तथा "यमात्मकाः" इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकर्तृत्वादिधर्मभेदविवक्षया ज्ञेयम् । Ck.
7. अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसूचकं रिष्टमुच्यते, यतो न मृत्युरेव मृत्युकरो भवति । Ck.
8. किंच क्षयादयः स्वनामप्रसिद्धाः यमस्वरूपाः भिन्ना एव ज्वरात्, इह ज्वरस्य तु यमात्मकत्वाभिधानप्रसंगात्तेऽप्युच्यन्ते । Ck.
9. मृत्युर्मृत्युहेतुरुक्तः, आत्मजः स्वयंकृतदुष्कर्मजनिताधर्मजत्वादुक्तः । GD.
10. अयं ज्वरः मृत्योः यमस्य आत्मजः पुत्र इति चोक्तः । JN.

14. 'Pravṛtti' means 'initial origin.[1] Initial origin of jvara from hoarding has been described in detail and that from Rudra's wrath in brief (which is to be detailed here).[2]

Ck defines 'pravṛtti' as 'first manifestation'.[3] He interprets that (simple) manifestation of jvara took place from hoarding and the severe (dāruṇa) one from Rudra's wrath.[4] He utilises the word "पूर्वम्" in two ways—first by relating it with its earlier description in nidānasthāna and again by attaching it to "रुद्रकोपात्" which would mean that the first manifestation of jvara took place from Rudra's wrath and the second one from Parigraha (hoarding).[5]

GD reads 'Parigrahaḥ' (in place of 'Parigrahāt').[6] He also reads' "रुद्रकोपाच्च दारुणात्" as "रुद्रकोपात् सुदारुणात्".

JN interprets it by Sāmānya and Viśesa. Parigraha is sāmānya (general) and Rudra's wrath as viśeṣa (specific) cause of jvara.[7]

15–25. The inevitable presence of jvara in the form of mental confusion during birth and death was even in the initial age (of truth) which continued further in the succeeding age but then it had to cross the boundary and to emerge also in-between due to other etiological factors—or the initial age of righteous persons who did not suffer from disease.[8]

GD has read some words differently as—

तपोविघ्नं शमीकर्तुं	Instead of	तपोविघ्नाशनाः
यज्ञसिद्धिकृतः	"	यज्ञसिद्धिप्रदाः
शत्रुनाशनम्	"	सत्रनाशनम्
त्वमपि चावान्तरेषु च	"	त्वमपचारान्तरेषु च

1. प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः प्रथमजन्म । JJ.
2. परिग्रहात् प्रवृत्तिरुक्ता विस्तरेण, रुद्रकोपादुच्यते निदाने संक्षेपेण (उक्ता) । JJ.
3. प्रवृत्तिः प्रथमाविर्भावः । Ck.
4. परिग्रहाज्ज्वरादिप्रवृत्तिमुक्तां स्मारयति, तदा रुद्रकोपाद् दारुणा प्रवृत्तिर्ज्वरस्य । Ck.
5. सा निदाने पूर्वमुद्दिष्टा ··· ··· पूर्वमिति पदेन रुद्रकोपप्रभवा प्रथमा, परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्शयति । Ck.
6. परिग्रह आद्यप्रकाशः । GD.
7. रोगाणां संभवे हेतुर्द्विविधः सामान्यविशेषभेदेन । तत्रादौ सामान्यहेतुमाह-परिग्रहादिति । ··· ··· सामान्य मुक्त्वा विशेषमाह-निदान इति । JN.
8. अत्र च सत्ययुगेऽपि जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरस्य विद्यमानत्वाद् द्वितीययुगेऽपि जन्ममरणयोर्भवनं न ज्वरस्या नुपपन्नम् । तेन यो जन्मादौ निधने च व्यवस्थितः स इदानीमपचारान्तरेषु भविष्यतीति योजनीयम् । किंवा सत्ययुगे च जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरो निष्कल्मषाणां पुरुषाणां नासीदेवेति मन्तव्यम् । Ck.

The last reading means the existence of jvara in the life-period between birth and death.[1]

JN, among the above readings, follows Ck in case of the second and the fourth and GD in that of the first and the third. He has further elucidated the point of existence of jvara in life.[2]

26–27a. Interpreting 'prabhāva, Jejjaṭa says—'prabhāva' is superior becoming' which means extraordinary force (power) from birth and is known from inference on the basis of its result.[3] 'Santāpa' is prabhāva of jvara because if it were due to pitta it would not be found in that caused by vāta and kapha. 'Santāpa', apart from pyrexia, denotes distress and is mentioned as the specific symptom of jvara.[4] 'Santāpa' does not mean external heat only but also internal one as observed in cartain types of sannipāta jvara. 'Santāpa' can't be taken as distress in general as it would, in that case, include all the diseases. Therefore, psychosomatic distress found in eight types of fever alone can be said as 'santāpa'.[5]

Jejjaṭa distinguishes between prabhāva and ātmalakṣaṇa as follows—ātmalakṣaṇa is the specific symptom only while prabhāva, besides this, includes other associated symptoms like tṛṣṇā (thirst).[6]

Ck defines Prabhāva as unconditional power.[7]

27b. Jejjaṭa discussing difference between prakṛti and kāraṇa ksays—prakṛti is of two types-initial (originating) and natural which denote only the emergence of the disorder while kāraṇa is the etiologocal factor while operating thereafter till

1. अवान्तरेषु जीवत्कालेऽपि । GD.
2. जन्ममरणयोः, मध्ये चापि अपचारान्तरेषु अपथ्यविशेषेषु ज्वरकृत्सु । JN.
3. अथ कोऽयं प्रभावः ? भवनं भावः, उत्पत्तिरात्मलाभो जन्म, प्रकृष्टो भावस्तेषां जन्मसामर्थ्यं शक्तिरसाधारणी । पूर्वज उत्पत्तिविशेष एव यद्भूतस्तथालक्षणः कार्यानुमेयः प्रभावशब्देनोच्यते । JJ.
4. प्रभावो यज्ज्वरस्य सन्तापः, अन्यथा यदि पित्तस्यायं केवलस्य धर्मः स्यात्, वातश्लेष्मारब्धयोर्न स्यात् । ··· ··· इन्द्रियमनसोर्नीरूपत्वात् कथमत्र सन्तापः, न, पीडाया अपि तापवाचित्वात् । ··· ··· आत्मलक्षणेऽपि प्रदर्शनात् । JJ.
5. ननु (न शीताङ्गसन्निपातादिषु नावलोक्यते देहसंतापः) भ्रमरकवारकसन्निकर्षाणामतापलक्षणत्वात्, न, अन्तः सन्तापादिति । ब्रूमः । यदि पीडाऽत्र सन्तापशब्देनाभीष्टा स्यात् सर्वव्याधीनामात्मलिंगं स्यात् । तस्मादष्टासु (ज्वरविधासु) । अनुगतो देहमनस्ताप एवात्र सन्तापशब्दवाच्य इति । JJ.
6. ननु प्रभावात्मलक्षणयोः को विशेषः, उभयत्र सन्तापस्याविशिष्टत्वात् ? उच्यते, विशिष्टलिंगसहचरितत्वादन्यत्वं तृष्णादिभिः । JJ,
7. प्रभवश्चानौपाधिकी शक्तिरुच्यते । Ck.

samprāpti leading to production of the result in the form of prodroma of fever.[1]

Ck interpreting 'eight causes' says that it may denote use of rough substances etc. which are vitiating factors for vāta etc. or doṣas (vāta etc.) themselves which have attained the stage of pathogenesis for fever. The former is distant and the latter immediate cause of the disease. Rough substances etc. produce fever indirectly through vitiating doṣas.[2]

JN says that, in the context of nidāna, vāta etc. mean only vitiated ones as only they are capable of producing disorders. This vitiation (of doṣas) takes place after the use of respective etiological factors. Thus the latter are also included in 'nidāna'.[3]

28–29. Though premonitory symptoms are described in the section on Nidāna, here some of them which are generally found are mentioned.[4]

GD says that these are repeated for clarification.[5]

30. Two locations of diseases are already mentioned. Its repetition here emphasises on the dual location of fever while others are located in one of them.[6]

The word 'kevala' means 'whole' which includes external senses as well. This shows that body and mind are inevitably afflicted by fever.[7]

'Bala-kāla' means 'time of aggravation or manifestation of fever'.[8]

---

1. ननु प्रकृतिकारणयोरन्यतमाभिधानं युक्तं, तयोरविशेषात् । प्रक्रियतेऽस्मात् (अस्याः ?) इति प्रकृतिः । ··· प्रकृतिश्च द्विधा व्याख्याता-औत्पत्तिको स्वाभाविकी च । तत्र तयोः संभवमात्रं व्याख्यायते । कारणं त्वनन्तरोत्पादकं संप्राप्त्यन्तं यतोऽनन्तरं कार्योत्पादो ज्वरपूर्वरूपस्य । JJ.
2. अष्टौ कारणानीति रूक्षादयस्त्रयो ज्वरारम्भकवातादिकर्तृत्वेनोक्ता······कण्ठरवेणोक्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसंप्राप्तिप्राप्तान् ······ कारणानीतिपदेन ग्राहयन्ति । प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसंबद्धाः दोषाः गृह्यन्ते, रूक्षादयस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणानीति वदन्ति । ··· ··· रूक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपावान्तरव्यापारत्वेन भवत्वेव, यथा यागस्य स्वर्गकर्तृत्वम् । द्विविधंच कारणं रोगाणां व्यवहितं रूक्षादि, प्रत्यासन्नं च दोषा इति शास्त्रसिद्धान्त एव । Ck.
3. इह वातादयः कुपिता एव बोद्धव्याः, तेषां कुपितानां रोगान् प्रति कारणत्वात् । स च प्रकोपो यथोक्तनिदानसेवनाद् भवति, एवं ज्वरनिदानस्यापि संग्रहः । JN.
4. यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि, तथापीह प्रकरणवशाद् यानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि पठ्यन्ते । Ck.
5. यद्यपि निदानस्थाने मुखवैरस्यमित्यादीनि पूर्वरूपाण्युक्तानि तथाप्यत्र शिष्यव्यवसायार्थं पद्येन पुनः पूर्वरूपाण्युक्तानीति न पुनरुक्तदोषः । GD.
6. अधिष्ठानद्वयं व्याधीनां प्रतिपादितम् । एवमिह पुनरुक्त्याऽस्य द्वयाश्रयत्वात्, अन्येषां पुनरेकाश्रयत्वम् । JJ.
7. केवलमिति कृत्स्नं, तेन बाह्येन्द्रियाणामप्यवरोधः । अनेन देहमनसी अप्यवश्यं ज्वरेण तप्येते इत्युक्तम् । Ck.
8. बलस्याभिवृद्धिलक्षणस्य ज्वराभ्यागमनलक्षणस्य वा कालो बलकालः । Ck.

GD interprets that the fever caused by vāta etc. are located in entire body while those casued by emotions (passion, anxiety etc.) are located in both body and mind.[1]

31. This verse describes the specific nature of jvara. Specific nature means invariable character.[2]

Here the word 'santāpa' denotes distress in generāl which is pyrexia in body and functional disturbance in mind and senses.[3]

In the context of prabhāva of jvara, 'santāpa' is mentioned as inexplicable effect while here it is said as invariable symptom. This is the difference. Others say that santāpa associated with anorexia etc. is prabhāva while that dissociated with them is self-character.[4]

'Kiñcit' in the latter half of the verse qualifies 'bhūta' which includes all the living creatures like animals, birds etc.[5] or it may denote body and mind which again confirms the psychosomatic nature of the disease.[6] In this way, the division of fever as physical and mental is only in view of the small period like quality-less state of dravya.[7]

Affiliation of body and mind is simultaneous and not alternating as in the latter case the consistency of the sign of the disorder would be affected.[5]

1. वातादिदोषज ··· ··· ज्वराणामधिष्ठानं केवलं शरीरम् , कामशोकभयादिजज्वराणामधिष्ठानं समनस्कं शरीरमुच्यते । GD.
2. ज्वरप्रत्यात्मिकं लिंगमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्मलिंगमित्यव्यभिचारिलक्षणम् । Ck.
3. इह सन्तापशब्देन सामान्येन पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात्तापलक्षणैव भवति, मनसि तु तथा चेन्द्रियेषु देहगुणगृहीतेषु वैचित्यादिरूपा वैचित्यमित्यादिग्रन्थवक्तव्या ज्ञेया । Ck.
4. ज्वरप्रभावे सन्तापोऽचिन्त्यकार्यतयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारित्वेनेति विशेषः । अन्ये तु-अरुच्यादियुक्तः सन्तापः प्रभावो भवति, अरुच्यादिरहितस्त्वात्मलक्षणं भवति । Ck.
5. भूतशब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते, ततश्च ज्वरेण भूतमाविशता न किंचित् मनुष्यादि न तप्यते किन्तु तप्यत एव, ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः । Ck.
6. किं वा ··· ··· ज्वरेण भूतमाविशता न हि किञ्चिच्छरीरं मनो वा न तप्यते, किन्तु तप्यत एव, अतो देहमनस्तापः सर्वज्वरेषूपपन्न इत्यर्थः । Ck.
7. अस्मिश्च पक्षे ··· ··· शरीरस्य यद् देहमात्राश्रयत्वं मानसस्य यन् मनोमात्राश्रयत्वं वक्तव्यं तत् सूक्ष्मकालाभिप्रायेण । तस्मिश्च सूक्ष्मकाले ज्वर उभयतापकोऽप्यनन्तरोत्पद्यमानोभयतापित्वधर्मापेक्षया भवत्येवं देहमनस्तापी यथा प्रथमक्षणोत्पन्नं द्रव्यं निर्गुणं, अनन्तरोत्पद्यमानं सगुणं द्रव्यमुक्तं द्रव्यलक्षणे । Ck.
8. अत्र देहमनःसन्तापौ मिलितौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिंग भवेताम् ? न तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्ज्वरे देहसन्ताप एव क्वचिज्ज्वरे मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यं, ततश्चानयोर्व्यभिचारान्नाव्यभिचारिलिंगत्वं, तस्मान्मिलितावेव देहमनःसन्तापावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम् । Ck.

GD reads 'prātyātmika' in place of 'Pratyātmika' having the same meaning.[1]

JN says—Indriyas are included in 'deha'. Thus santāpa being inevitable symptom is the invariable character of jvara.[2]

32–35. JJ interprets **'दोषकालबलाबलात्'** as 'strength and weakness of doṣa and kāla'. He also quotes others who emphasise on 'strength and weakness of the time of doṣa'.[3]

Here 'kāla' includes 'prakṛti' and 'dūṣya' as well.[4]

Joining together of 'tṛtīyaka' and 'caturthaka' signifies their peculier nature as viṣamajvara.[5]

Ck further elucidates—the classification of fever into five types does not cover all the fevers because of the clear statement that 'these types are usually caused by sannipāta' and thus fevers caused by single doṣas can't be included in it. Moreover, santata etc. have also specific periodicity and as such those having no such periodicity are different from them. Thus the fevers originated from strength and weakness of time of doṣa are of five types only.[6]

Accordingly, he interprets **'दोषकालबलाबल'** as 'strength and weakness of time (period) caused by doṣa' or 'doṣakāla' may mean time of (exacerbation of) fever and 'balakāla' its severity or otherwise. Others (Jejjaṭa etc.), however, interpret it as 'strength and weakness of doṣa and time'. For instance,s antata jvara originates

---

1. आत्मा आत्मा इति प्रत्यात्मं, तस्येदं प्रात्यात्मिकं, प्रतिज्वरं यल्लिङ्गं सर्वत्र देहमानसः सन्तापः ज्वरस्यात्मलक्षणमित्यर्थः । GD.

2. इह इन्द्रियाणां देहे अवरोधः । ··· ··· इत्थं च सति ज्वरे सर्वत्र सन्तापस्यावश्यंभावात् सन्तापो ज्वरस्याव्यभिचारि लक्षणम् । JN.

3. दोषश्च कालश्च दोषकालौ, तयोर्बलाबलं, तस्माद् दोषकालबलाबलात्र पुनर्व्युत्क्रान्ताभिहितम् । ··· ··· अन्ये त्वाचक्षते–दोषभेदात् समसंप्राप्त्या निदाने द्विषष्टिभेदभिन्नो ज्वरः किल लेशतो व्याख्यातोऽपि ··· ··· एष कालबलाबलत्वेन सन्ततादिभेदात् पञ्चविधो भवति, न वातादिजातिं जहाति । JJ.

4. ननु प्रकृतिदूष्ययोरपि कार्यः परिग्रहः दोषकालवत् ··· ··· कालग्रहणादवरोधं वर्णयन्ति । JJ.

5. तृतीयकचतुर्थकयोः समासकरणं विषमज्वरख्यापनार्थम् । JJ.

6. पुनः पञ्चविधो दृष्टः इत्यत्र न पञ्चविधेन भेदेन सर्वज्वरव्याप्तिः, यतः 'प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः' इति वक्ष्यति । ततश्च केवलवातादिज्वराणां न सन्ततादिभेदेन ग्रहणम् । तथा सन्ततादीनां कालनियमो वक्तव्यः, ततश्च ये कालानियतास्ते सन्ततादिभिन्ना एव । तस्माद् दोषकालबलाबलाद् ये ज्वराः भवन्ति ते पञ्चविधा एवेति वाक्यार्थः । Ck.

due to strength of both doṣa and time which is not so in case of satatajvara.[1] But with this interpretation, all the fevers would be included and to restrict it in five types (santata etc.) would be difficult.[2] Others, nevertheless, interpret by putting 'kāla' after 'balābala' but it is stretching too much.[3]

About tṛtīyaka and caturthaka, he says that the dual compound indicates association of exogenous factor etc.[4]

GD says that the word 'mānasa' denotes psychosomatic as caused by anxiety etc. and not only psychic as emotions of passion, anger etc.[5] Moreover, he relates the further classification to innate and exogenous types of each of psychic and somatic fever. For instance, as exogenous 'sārira' fever originates from injury with stick etc. so mānasa-śārīra' (mānasa) are originated from anxiety etc. Amoug the latter, that caused by passion, grief etc. is saumya while that caused by anger etc. is āgneya.[6]

He interprets **'दोषकालबलाबल'** on the lines of Ck but more clearly.[7]

Explaining the words 'Prākṛta' and 'Vaikṛta', JN says–Prakṛti here means nature of time and not nature of doṣa. That caused by nature of time is prākṛta otherwise vaikṛta.[8]

He interprets **'दोषकालबलाबल'** according to JJ and includes prakṛti and dūṣya also in further explaining 'balābala'.[9]

36–37a. The word 'Pūrvaṃ' indicates that later on the somatic fever afflicts mind also and vice versa. Thus though all the fevers are psycho-somatic, the above

1. दोषकालबलाबलात् इति दोषकृतात् कालबलाबलात्, कालबलाबले ज्वरकालप्रकर्षाप्रकर्षौ। ··· ··· किंवा, दोषकालो दुष्टिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः, तस्य बलाबलात् प्रकर्षाप्रकर्षादित्यर्थ। ··· ··· अन्ये तु-दोषश्च कालश्च दोषकालौ, तयोर्बलाबलादिति वदन्ति। ··· ··· सततकादौ कालस्याबलत्वं भवति। Ck.
2. अत्र पक्षे दोषकालबलाबलाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते, ततश्च सन्ततादिपञ्चज्वरनियमो दुर्घटः स्यात्। Ck.
3. अन्ये तु व्युत्क्रमाभिधानेन 'दोषबलाबलकालात्' इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति। एतच्चाशब्दं व्याख्यानम्। Ck.
4. तृतीयकचतुर्थकाविति समासनिर्देशेन तृतीयकचतुर्थकयोरागन्त्वनुबन्धत्वादिसाधारणधर्मयोगितां दर्शयति। Ck.
5. अत्र मानसः समनस्कशारीरो न तु मानसदोषमात्रजाः कामक्रोधादयः परन्तु शोकादिज इति। GD.
6. तस्येदं विवरणम्-साध्यश्चासाध्यश्चेति। GD.
7. दोषबलेन कालबलात् दोषाबलेन कालाबलात्। GD.
8. प्रकृतिरिह कालप्रकृतिः कालस्वभावः, ··· ··· न तु दोषप्रकृतिः, कालप्रकृतिकृतः प्राकृतः ··· ··· अन्यकालकृतो वैकृतः। JN.
9. दोषः कालश्च तौ, तयोर्बलमबलञ्च तद् दोषकालबलाबलम्। तस्माद् दोषकालबलाबलात् दोषाणां तुल्यदूष्यप्रकृतिबलाबलाभ्यां ज्वरः पुनः पञ्चविधो भवति। JN.

sequence signifies application of respective treatment at proper time according to predominance of psychic or somatic factor.[1]

Disturbance in mental functions etc. are mentioned here as 'mānasa santāpa' because the word 'tāpa' means 'affliction' in general.[2]

Disorders in senses means change in their nature which amounts to non-reception of objects etc.[3]

37b–38a. The classification of saumya and āgneya may be applied to all the fevers as far as possible because there is no group beyond these two.[4]

Vāta, because of asociation with pitta, shows reverse character e. g. desire for cold. Similarly, the same with kapha has more pronounced desire for cold.[5] The fevers having mixed character such as kaphapaittika and sānnipātika are different from the above two and would come into the category other than these.[6]

GD contradicts the views of Ck and says that there can't be any third category in addition to the two – saumya and āgneya rather such cases may be called as 'saumyāgneya' just as eunuch is called 'dviretāh' (hormophrodite) and not one having a third retas other than sperm and ovum.[7]

JN supports GD.[8] He explains desire for cold in vātapaittika jvara on the

---

1. पूर्वमिति वचनादुत्तरकालं शारीरो ज्वरो मनस्यपि भवति, एवं मानसो मनस्युत्पादानन्तरं देहेऽपि भवतीति ज्ञेयम् । एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोधिष्ठानत्वं, तथापि यो देहाश्रयी प्रथमं शारीरदोषेण बलवता प्रारब्धः स्यात् स तद्दोषचिकित्सयैव चिकित्स्यः, एवं मानसोऽपि मानसदोषचिकित्सयैव चिकित्स्य इति दर्शयितुं शारीरमानसभेदोपदर्शनं साधु । Ck.
2. वैचित्त्यादयो मानससन्तापशब्देनोच्यन्ते, तापशब्दस्य पीडावचनत्वादित्यर्थः । Ck.
3. वैकृत्यमिति स्वभावान्यथात्वं, तच्चार्थाग्रहणाद्यनुमेयम् । Ck.
4. सौम्याग्नेयत्वं च सर्वज्वरेषु यथासंभवं योज्यम्, ··· ··· जातिद्वयानतिक्रमात् । JJ.
5. एवं व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे चेद् वायुः संयोगमहिम्ना विपरीतानुकारी दृष्टः ··· ··· वातकफात्मको विशेषेणोष्णमिच्छतीत्यर्थः । Ck.
6. व्याभिश्रलक्षणः इति उक्तव्याभिश्रदोषलक्षणज्वरव्यतिरिक्तः कफपैत्तिकः सान्निपातिकश्च, स चोष्णशीताभिप्रायतया सौम्याग्नेयराशिद्वयातिरिक्त एव ज्वरः । Ck.
7. व्यामिश्रलक्षणः पित्तकफात्मकः सन्निपातात्मकश्च एतदुभयं शीतोष्णं द्वयमेवेच्छतीति सौम्याग्नेय उच्यते न त्वधिकः, प्रत्येकतो हि भेदो न समुदायस्य यथा नपुंसकस्य द्विरेतस्त्वं न तु शुक्रशोणिताभ्यामधिकमस्य किंचिद् रेतोऽस्तीति । GD.
8. व्याभिश्रलक्षण उभयात्मकः वातयुक्तपित्तश्लेष्मकृतः ज्वरः, एतदुभयं शीतमुष्णञ्च इच्छति । JN.

basis of the yogavāha character of vāyu by which it produces heat in combination with pitta.[1]

38b–39a. JJ says—yogavāha character of vāyu can't be accepted because it is cold but it can be done so on the basis of other views according to which it is neither hot nor cold.[2]

Ck defines 'yogavāha' as 'that which on contact with other acquires the properties of the latter'.[3] The use of word 'tejas' and 'soma' are significant as they also denote external environment and the role of vāyu therein.[4]

GD also explains in the same way.[5]

Vaiśeṣikas take vāyu as neither hot nor cold (anuṣṇāśīta). JN contradicts it and supports its cold character but only due to being yogavāha it produces heat in combination with pitta.[6]

39b–41. JJ does not read the verses describing 'antarvega' and 'bahirvega' jvaras.[7]

GD comments that explicit mention of easy curability of bahirvega indicates the difficult curability of antarvega jvara.[8]

JN informs that antarvega is called as 'gambhīra' by Suśruta.[9]

---

1. ननु वातपित्तात्मकः कथमुष्णारब्धः स्यात् ? सत्यपि पित्तस्यौष्ण्ये वायोः शैत्यात् । ··· ··· इति चेत्, न, वायोर्योगवाहितया पित्तसंयोगे तस्यापि दाहकारित्वात् । JN.
2. ननु वायोर्योगवाहत्वमयुक्तं, शीतत्वात्, न, अन्यसिद्धान्तवत् अनुष्णाशीतत्वमुच्यते । JJ.
3. योगाद् योगिनो गुणं वहतीति योगवाहः । Ck.
4. "पित्तेन" इति वक्तव्ये यत् "तेजसा" इति करोति, तेन बाह्येनाप्यातपादिना युक्तो वायुर्दाहं करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तार्थं सूचयति । शीतकारित्वं तु वायोः शीतत्वेनैव यत् सिद्धं तत सोमरूपकफपानीयादि-योगाद् विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् । Ck.
5. योगं येन सह वायोः संयोगस्तस्य गुणानुरूपेण गुणं वहतीति योगवाहः । ··· ··· वहिश्चरोऽपि वायुरनुभूयते तेजसा यदा युक्तो वाति तदा उष्णकृत्, सोमसंश्रयात् जलादिसौम्यभावेन यदा युक्तो वाति तदा शीतकृदिति । तथाऽन्तश्चरोऽपीति भावः । GD.
6. एवं योगवाहत्वदर्शनात् वैशेषिका वायुमनुष्णाशीतमाहुः । ··· ··· एकस्य दाहशीतोभयकारित्वं तस्यानुष्णा-शीतत्वे हि उष्णशीताभ्यां सह योगात् संभवति, तन्न, वातः प्रकृत्या शीतः ··· ··· पित्तसंयोगे वायुनापि दाहः ··· ··· इति तद्योगवाहत्वात् । JN.
7. अन्तर्वेगबहिर्वेगव्याकरणमन्तदार्हादिश्लोकद्वयेन केचित् पठन्ति । JJ.
8. सुखसाध्यत्वमेव चेत्यनेनान्तर्वेगस्य दुःखसाध्यत्वमिति ज्ञापितम् । GD.
9. सुश्रुते चायं गम्भीरसंज्ञः । JN.

42–47a. The statement that the prākṛta jvara occurring in spring and autumn is easily curable indicates the difficult curability of vātaja jvara (occurring in rainy season). 'prākṛta' means occurring in its natural time.[1]

This is a general observation but if the disease is severe and caused by potent and numerous factors it is not curable (even if it is prākṛta and occurring in spring and autumn) whereas the vaikṛta jvara (not occurring according to seasons) becomes difficult or incurable even if caused by a few etiological factors.[2]

'उष्णमुष्णेन संवृद्धं' indicates that perversion in behaviour (and diet) is responsible for occurrence of fever in these seasons.[3] The first description of the fever occurring in autumn shows the paittika nature of the disease.[4]

'Kopa' means 'liquefication'. Some take it as 'moving to initiation of action' but it is not correct because action for pathogenesis begins earlier in the stage of accumulation.[5]

The prefix 'saṃ' denotes its emergent nature.[6]

How sun-rays which are dissimilar to kapha cause its aggravation ? The reply is that not only similar but also dissimilar entities aggravate kapha because aggravation is not increase in quantity but liquefication which enables the doṣa for moving in further stages. In case of vāyu which is formless kopa is agitation in its components.[7]

Ck says—here doṣa vitiated by nature of time is 'Prakṛti' and fever produced by such doṣa is known as 'Prākṛta'.[8]

---

1. बहिर्वेगस्य साध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतापादनात् तदनुषंगात् प्राकृतस्यापि वातजस्य कृच्छ्रसाध्यत्वं ख्यापितम् । ··· ··· कस्माच्चायं प्राकृत:, यत: आह-कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्ट: प्राकृतो ज्वर: इति । JJ.
2. उत्सर्गश्चायम् । तत्रापि यदि हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणो भवति, नासौ साध्य: इति । ··· ··· वैकृत: पुनरल्पहेत्वादिजोऽपि कृच्छ्रसाध्यो वेति ख्यापितं भवति । JJ.
3. विहितव्यत्ययाचारतामेव ख्यापयन्नाह-'उष्णमुष्णेन संवृद्धं इति । JJ.
4. ननु च प्राग् वसन्तस्य सूत्रितत्वात् कस्मात् प्रागभिधानं शरद: ? उच्यते, व्याधेरस्य पित्तात्मकत्वेनाम्नात् । JJ.
5. कोपश्च विलयनं, कार्यारम्भाभिमुख्यं वेति केचित्, तन्न, दोषसंचयादेव व्याध्यारम्भादिकार्यदर्शनात् । JJ.
6. संशब्दासज्जनादाचितं द्रागिति नान्यत्रापि कालं प्रतीक्षते । JJ.
7. गभस्तयो भास्करस्य श्लेष्मणस्त्वसमाना: कोपहेतव: कथम् ? अथासमाना अपीष्यन्ते कोपका: । ··· न वयं ब्रूम: (अ) समानैर्वृद्धिराधीयते, अपि तु विलयनमात्रं क्रियते । ···तस्माद् विलयनमात्रमेव कोप: । नापि विलीनं प्रसराद्यवस्थामास्कन्दति । ननु च वायोरपि कोप उक्तस्तस्य कथं विलयनम् ? अवयवक्षोभलक्षणं ब्रूम इत्यनवद्यम् । JJ.
8. तत्रेह कालस्वभावप्रकुपितो दोष: प्रकृतिरुच्यते, तज्जातीयाच्च दोषाद्भूतो ज्वर: प्राकृत उच्यते । Ck.

He says that the fever occurred in spring and autumn which is easily curable is taken here as 'prākṛta'. That occurred in rainy season is not such and so it is not called as 'prākṛta'. In this context, the use of the words 'prākṛta' and 'vaikṛta' is based on the idea of easy and difficult curability respectively.[1] To support this, he quotes Jātukarṇa.

A question arises—when there is amlavipāka of all the plants in rainy season what would be the fate of the vipākas determined for individual drugs ? The reply is that it would be adjusted like āvasthika (conditional) pāka in no way affecting the niṣṭhāpāka. Others, however, say that in rainy season, plants become amlavipāka and produce acidity and burning due to decreased digestive power. The former view is acceptable.[2]

He suggests **'विसर्गाच्च'** as alternative reading for **विसर्गस्य'.** Concluding he says that vāta and pitta are weak in the beginning but gradually their strength increases. The same is with kapha in autumn.[3]

GD reads **'उद्रिक्त'** in place of **'उक्लिष्टं'** and **'विसर्गाच्च'** instead of **'विसर्गस्य'.** He further says—by nature of time vāyu stays pacified and as such it does not associate with pitta together with kapha.[4]

JN follows GD.

47b–48a. JJ says—vitiation of doṣas is of two types (1) preceded by accumulation or (2) not preceded by the same. Treatment is also prescribed of two types accordingly–saṃśodhana in the former and saṃśamana in the latter.[5]

---

1. य एव सुखसाध्यो वसन्तशरदुदभवः प्राकृतः स एवेह प्राकृतशब्देनोच्यते इत्यर्थः, वर्षाकालभववातिकस्तु न सुखसाध्य इति, तेन नासौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसंज्ञाव्यवहारो हि यथाक्रमं सुखसाध्य–कृच्छ्रसाध्यबोधप्रयोजनकः । Ck.
2. ननु यदि वर्षास्वम्लविपाकित्वं सर्वासामोषधीनां, तदा प्रतिद्रव्याभिहितविपाकस्याव्यवस्था स्यात् । तस्य कालवशेनाम्लत्वदर्शनात्, मैवम्, यथा निष्ठापाकेन यन्मधुरं द्रव्यं तद् यथावस्थिकेन पाकेनाम्लं भवति ··· — तथेहापि कालमहिम्नाऽम्लविपाकित्वमपि भविष्यति । ··· ··· अन्ये तु, वर्षासु वह्निमान्द्याद् विदाहनिमित्तमोषधीनामम्लविपाकित्वमिति ब्रुवते ··· ··· तस्मात् कालमहिम्नैव पाकान्तरमोषधीनां साधु । Ck.
3. तत्र वसन्तादौ दुर्बलं वातपित्तं, मध्ये तु मध्यं, अन्ते तु प्रबलं भवति, एवं शरद्यपि कफो भवति । Ck.
4. कालस्वभावात् वायोः प्रशान्तस्य कफस्य च चयारम्भात् कफ एवानुबध्यते, न तु वायुरित्यर्थः । GD.
5. दोषाणां प्रकोपश्चयपूर्वकोऽचयपूर्वकश्च । ··· ··· शरद्विधित्वे द्वैविध्यं प्रणयन्ति शास्त्रकाराः-संशोधनं संशमनञ्च । संशोधनं चयपूर्वकं प्रकुपितस्य, ··· ··· कालस्वभावादम्लविपाकाद् यदि पित्तस्य ··· ··· कोपस्तदवजयनार्थं संशमनं क्षिप्रमुपदिष्टवान् । JJ.

Concluding he says that this rule should be applied in other diseases as well.[1]

GD adds that by the occurrence of disease in beginning, end or middle of autumn and spring some indication is found about strength or otherwise of person as well as doṣa.[2]

Moreover, in rainy season there is decrease in digestive power which leads to vitiation of all the doṣas.[3]

Ck explains–'Kālaprakṛti' means 'doṣa associated with naturs of time'.[4] He repeats that vātika jvara though occurred in its time (rainy season) is not prākṛta because it is difficult to treat. That only which having occurred in its time is easily curable be called as prākṛta. Others, however, say that vātika jvara arisen in rainy season is prākṛta though difficult to treat.[5]

GD says—jvara is called prākṛta in view of the nature of season not of the dosic constitution of the person nor of the easy curability. Moreover, the word 'prāya' shows that prākṛta jvara caused by vāta is easily curable otherwise difficult.[6]

JN says that vātika jvara in rainy season is prākṛta but mostly difficult. The word 'prāyeṇa' indicates that sometimes it is cured easily.[7]

50a. Complications have not been enumerated here, they may be known from other texts. Hiccough, dyspnoea, cough, vomiting, diarrhoea, unconsciousness, body-ache, thirst, anorexia and constipation-these are said as ten complications of fever.[8]

---

1. एषा च परिभाषाऽन्येष्वप्यातङ्कान्तरेषु द्रष्टव्या । JJ.
2. शरद्वसन्तयोराद्यन्तमध्यजातत्वेन ज्ञानाद्धि पुरुषस्य दोषस्य च बलाबलज्ञानं भवति । GD.
3. प्रायेणानिलजो दुःख कृच्छ्रसाध्य इत्यर्थः । कस्मादनेकमुखत्वाच्चिकित्सायाः, ज्वरस्तु प्रायशो ह्यामाशय-समुत्थस्तत्समुत्थानां व्याधीनां (लंघनादीन्यौषधानि) प्रायशस्तानि च वायौ नेष्यन्ते । वर्षासु चादानदुर्बल-देहानामग्निमान्द्यं भूयो दोषैः क्रियते, तन्निमित्तजः सर्वदोषप्रकोपः । JJ.
4. कालप्रकृतिमिति कालस्वभावसंबद्धं दोषम् । Ck.
5. विरुद्धोपक्रमत्वाद् दुःखत्वेन न प्राकृत्वं वातिकस्य, यतः प्राकृतत्वेऽपि यः सुखसाध्यः स एव प्राकृत उच्यते इति भावः । एवं तावत् सर्वो वातजो वैकृतः । ··· ··· अन्ये तु ब्रुवते-वर्षाकाले वातजोऽपि प्राकृतः किन्त्वय कृच्छ्रः । Ck.
6. कालस्यर्तुरुपस्य प्रकृतिं स्वभावमुद्दिश्य प्राकृतो ज्वरो निर्दिष्टः, न तु पुरुषाणां दोषप्रकृतिमुद्दिश्य न वा सुखसाध्यपरत्वेन । ··· ··· प्रायशब्देनानिलजः प्राकृतो ज्वरः सुखः । कालेष्वन्येषु ··· ··· वैकृतः सोऽपि दुःखः । GD.
7. अनिलजः वातजः प्राकृतः, तस्य प्रकृतत्वात् । प्रायेण बाहुल्येन दुःख कृच्छ्रसाध्यः, भिन्नोपक्रमत्वात् । ··· ··· प्रायेणेत्यनेन कदाचिद् दैवानुकूलत्वात् सुखसाध्योऽपि भवतीति द्योत्यते । JN.
8. उपद्रवास्तन्त्रे न ज्ञापितास्ते तन्त्रान्तराज्ज्ञातव्याः । (हिक्का-श्वास-कासच्छर्द्यतीसार)मूर्च्छाङ्गभेदपिपासा-रोचकाः कृच्छ्विट्कता चेति दशोपद्रवाः ज्वरमुपद्रवन्तीत्याख्यायन्ते । JJ.

Ck says-though complications are not mentioned explicitly, the diseases having general character of complications are understood here.[1]

GD comments-if disorder is mild and patient is strong, fever is easily curable. In such conditions almost all the diseases are easily curable.[2]

Discussing further he says-regarding diseases occuring in autumn and spring, only those caused by doṣa (pitta or kapha) accumulated due to time factor and aggravated due to heat of the sun are easily curable and not others caused by respective aetiological factors.[3] The difficult character of vātika jvara is due to many exciting factors and association of other two doṣas. The word 'prāya' indicates that if such factors are a few, it would be easily curable.[4]

He also tries to reconcile the apparent contradiction in view of Jatūkarṇa and Caraka-Suśruta. He also criticises Ck (without naming) who does not accept the prākṛta nature of jvara on the evidence of Jatūkarṇa. The statement that jvara having similarity in season and doṣa is easily curable is also questioned. He interprets that the word "tulyartudoṣatvaṃ" means condition of similarity in season and doṣa which is vitiated by meagre causes (and not by potent ones). The statement of Vāgbhaṭa may also be interpreted by adding 'prāyeṇa'[5].

50b-51a. "bahulakṣaṇaḥ" shows that it is not necessary that the disease caused by many factors should have proportionately numerous symptoms because mainfestation of symptoms depends on conjunction of other accessory factors in materialising the pathogenesis including past deeds.[6]

Ck follows this emphasising on degree of digestive power.[7]

GD criticises the views which explain this by past deeds, accessory factors such as dūṣya etc. (evidently JJ and Ck) and vikṛtiviṣamasamavāya and tries to interpret it more rationally.[8]

---

1. ज्वरोपद्रवाः यद्यपि साक्षान्न पठिताः, तथापि सामान्योपद्रवलक्षणयुक्ताः रोगा इह ज्ञेयाः । CK.
2. अल्पदोषेषु बलवत्सु जनेषु ज्वरः सुखसाध्यः, एवंभूताश्च सर्वे प्रायेण सुखसाध्याः भवन्ति । GD.
3 तस्मात् कालप्रकृतिजात् वर्षास्वम्लविपाकिजलादितः सञ्चितपित्तस्य शरद्यादित्यतेजसाभिव्यक्तितो जाता रोगाः सुखसाध्याः, न तु स्वकारणकुपितात् पित्तात् । एवं कफस्यापि व्याख्येयम् । GD.
4 तेन पित्तकफयो. शरदि वसन्ते च सूर्यसन्तापमात्रस्य प्रेरकत्वमिव प्रावृषि वायोः प्रेरकाः बहवः तथा पित्तकफयोश्च कुपितयोः संसर्ग इति प्रावृषि वातकृता दुःखाः ।........................प्रायपदेन भूमेर्जलक्लिन्नत्वशीतवातवर्षादीनां प्रेरकाणामल्पत्वे तु ज्वरः सुखसाध्य इति ख्यापितम् । GD.
5. जतूकर्णस्तु ....प्रायेणेति व्याख्येयम् । GD.
6. ननु यो हेतुभिर्बहुभिर्जातः स बहुलक्षण एव भवति, किं तदुक्त्या? उच्यते-रोगाणां संप्राप्त्युत्पत्तिविशेषानुबन्धादिभ्यो वैश्वरूप्यम् ....दूष्यादिसहकारिकारणसान्निध्याभ्यां बह्वबहुलक्षणका अनैकान्तेन बहुलक्षणा एवोत्पद्यन्ते । JJ.
7. उच्यते-पुरुषस्याग्निबलादिविशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषगुणा अपि न बहुलक्षणं रोगं कुर्वन्ति, तथा संप्राप्तिविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणत्वं भवति । CK.
8. अत्र कश्चिद् भाषते......तन्मतत्रयं न मनोरममेव ।.......तस्माद् ब्रूमः........बलिभिरिति तत्त्वम् । GD.

JN explains 'bahulakṣaṇa' as symptoms in high degree and totality.[1]

51b-52a. According to JJ, the period of 7, 10 and 12 day is related respectively with delirium, giddiness and dyspnoea and that too with vāta, pitta and kapha because intensity of their action is in the same order. The word 'vā' indicates that there may be some variation in the period. Further he says that this can't be made a rule that delirium, giddiness and dyspnoea are in fever caused by vāta, pitta and kapha as otherwise is also seen. Therefore these symptoms may be taken jointly.[2]

He adds that there can't be adduced any reason because it depends on the nature of the disorder. For instance, śaṅkhaka and rohiṇī are fatal in three days while sannyāsa if untreated, kills instantaneously.[3] Ck follows Jejjaṭa. Moreover, he says that others interpret it by relating the three pariods with delirium, giddiness and dyspnoea and not with doṣas.[4]

GD emphasises more on intensity of fever. Other ideas are similar to the above.[5]

JN gives more emphasis on doṣas.[6]

52b-53a. JJ interprets the word 'gambhīra' as 'located in dhātus' or 'too deep for understanding'. Others take it as 'antarvega' (directed inwards).[7]

Ck takes 'gambhīra' as 'antarvega' or 'situated in deep dhātus'.[8] Similarly, the word 'dairgharātrika' may mean 'chronic' or 'fatal'.[9]

GD takes 'gambhīra' as 'antarvega' and criticises those who take it as 'antardhātustha' or 'difficult to understand'.[10]

1. बहुलक्षणः अतिमात्रसर्वरूपश्चापि। JN.
2. सप्ताहात् सप्रलापो वाताधिकः, सभ्रमो दशाहात् पैत्तिकः, सश्वासः कफाधिको द्वादशाहात्। कस्मात्? व्यवस्थितविकल्पश्चायं क्षिप्रमध्यचिरकारित्वाद् वातादीनाम्।..............वाशब्दप्रणयनादयमर्थः-सप्ताहादर्वागपि दशाहात् पूर्वमपि द्वादशाहात् परेणापीति। ....यच्चोक्तं वातपित्तकफा यथासंख्यं प्रलापभ्रमश्वासैर्मारयन्तीति, तन्न, वातेनापि भ्रमः पठ्यते, पित्तेनापि प्रलापः, श्वासस्तु त्रिभिरपि। तस्मात् त्रितयमपि प्रलापादिकं वाताधिके पित्ताधिके श्लेष्माधिकेऽपि योज्यम्, तीक्ष्णत्वञ्चेति। JJ.
3. नात्र हेतवः क्रमन्ते। शंखकरोहिण्यौ त्रिरात्रान्ततः, संन्यासोऽनुपक्रमात् सद्यो हन्तीति। एवमादिस्वाभाविकं शास्त्रादनुवर्त्तव्यम्। JJ.
4. अन्ये तु सप्ताहात् सप्रलापः, दशाहात् सभ्रमः, द्वादशाहात् सश्वासो हन्तीति व्याख्यानयन्ति। CK.
5. तीक्ष्णोऽत्युग्रवेगो ज्वरो यदि प्रलापभ्रमश्वासैस्त्रिभिर्मिलितैर्युक्तस्तदा वातिकः सप्ताहात्, पैत्तिको दशाहात् श्लैष्मिको द्वादशाहान्तरं हन्यात्। GD.
6. दोषत्रयापेक्षया विकल्पत्रयम्। JN.
7. गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः, अथवा गम्भीर इव गम्भीरः, यस्य न शक्यते निश्चय आधातुं वातादीनामन्यतमस्य। तथान्ये व्याख्यानयन्ति-अन्तर्वेगं तन्त्रान्तरप्रामाण्यात्। JJ.
8. गम्भीरोऽन्तर्वेगः, किंवा गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः। CK.
9. दैर्घरात्रिको दीर्घकालानुबन्धी, किंवा, दीर्घां रात्रिं मरणरूपां करोतीति दैर्घरात्रिकः। CK.
10. गम्भीरोऽन्तर्वेगो ज्वरोऽसाध्यः।...........कश्चिदन्तर्धातुस्थो ज्वरो गम्भीर इत्याह, परे तु गम्भीर इव यत्र वातादीनां निश्चयो न कर्तुं शक्यते इत्याहुः, तद् द्वयं न साधु। GD.

JN, however, takes it as 'located in deep dhātus' and not antarvega and thus goes against GD.[1]

53b-61a. JJ reads "sāmāḥ" in place of "stabdhāḥ" and interprets "guravaḥ" as 'vivṛddhāḥ' (aggravated). He defends his stand and criticises those who read 'stabdhāḥ' and interpret "guravaḥ" as "sāmāḥ" (associated with āma) because santata (jvara) is caused by the strength of doṣa which is indicated by the word. "guravaḥ"[2]

The word "visṛtāḥ" is interpreted as 'spread unevenly, variously or contrarily'.[3]

Pacification or fatality of fever depends on digestion of mala or dhātu.[4]

The periodicity is again explained on the basis of nature.[5]

When doṣas are strong they make even contrary kāla etc. in their favour.[6]

Ck says-'moreover, in my view, santata is caused only by tridoṣa jointly and so kāla etc. are favourable to one of the doṣas.[7]

The word'dvādaśa' contains seven dhātus, three doṣas, urine and stool (two malas). 'Śuddhi' of doṣa here means 'normalisation'. That santata is located in twelve entities rejects the view that it is caused by one doṣa.[8]

GD explains pacification and fatality on malapāka and dhātupāka respectively as said above. Regarding dhātupāka he says that it is known by the symptoms such as delirium, giddiness and dyspnoea and otherwise malapāka. He contradicts others who take dhātupāka as pāka of śukra etc. and their exit with urine etc.[9]

JN quotes Hārīta about the period of santata jvara and says that statements of both (Caraka and Hārīta) are authoritative.[10]

---

1. गम्भीरः गम्भीरधातुस्थः, अन्तर्वेग इत्यन्ये। JN.
2. स्तब्धा इत्यन्ये पठन्ति ....गुरवः सामास्ते व्याख्यानयन्ति, तन्न, दोषबलात् सन्ततो भवति, तस्मात् पूर्वोदित एवार्थः । JJ.
3. विषमं सृता विविधं विपरीता वा सृताः । JJ.
4. नन्वविशिष्टसामग्र्युत्पन्नत्वात् कथमेकः प्रशमं यातु, अन्यश्च तथाविधो मारयतु वा किमिदं वैचित्र्यम्? उच्यते-धातुमलपाकात्। JJ.
5. क्रमं भिन्दन्नेतज्ज्ञापयति-कदाचिदधिकदिनैरपि, कदाचिदल्पैरेवाहोभिः। ....स्वभावश्चैष दोषाणां षष्टिकषष्टिरात्रपाकवत्। JJ.
6. बलीयांसो दोषाः..........कालमतुल्यमपि तुल्यं कुर्वन्ति। JJ.
7. किञ्च, त्रिदोषारब्ध एवास्मन्मते सन्ततः, तस्य चान्यतरं दोषं प्रति कालादीनां तुल्यत्वं संभवत्येव। CK.
8. द्वादशेति सप्त धातवस्त्रयो दोषाः मूत्रं पुरीषञ्च। दोषाणाञ्चेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया। द्वादशाश्रयत्वेन सन्ततस्यैकदोषारब्धत्वं यदुच्यते, तन्निरस्तमेव ज्ञेयम्। CK.
9. शीघ्रं प्रशमं मलपाकात् प्रशान्ति याति शीघ्रं वा धातुपाकाद्धन्तीति।.........सुतरां प्रलापभ्रमश्वासैः सन्ततज्वरे धातुपाको ज्ञेयोऽन्यथा तु मलपाक इति। कश्चिद् व्याचष्टे, उत्तरोत्तरपरिवृद्धिबलह्रासाभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रत्वादिना धातुपाको ज्ञेयोऽन्यथा तु मलपाक इति, तन्न, तथात्वे जीवनदर्शनात्। GD.
10. हारीतः पुनराह.....तन्मते वातोत्तरे ....चतुर्दश दिनानि, पित्तोत्तरे ....अष्टादश दिनानि, श्लेष्मोत्तरे च.......द्वाविंशति दिनानि मोक्षवधयोरवधिः। द्वयमपि चैतदार्षं वचः प्रमाणम्। JN.

Interpreting the word 'santata', he says-it is called 'santata' because in it doṣa immediately pervades all over the body.[1] According to Suśruta's statement, it is so called because it stays continuously for the period of a week etc.[2]

61b-62. The word 'prāyaḥ' indicates that satata jvara is located, besides raktadhātu in māmsadhātu also. Further dhātus are not involved as they are difficult to be affected.[3]
It is caused by single, dual or aggregated doṣas.[4]

Ck says that the word 'prāyaḥ' shows that satata is located in māmsa etc. also besides rakta.[5] Thus he does not restrict it to māmsa dhātu as Jejjaṭa has done.

Increase or decrease in the fever is due to the time factor. It increases in the time favourable to doṣa otherwise decreases.[6] The specific periodicity of fever is due to particular pathogenesis.[7]

GD says that the word 'prāyaḥ' shows that, due to particular pathogenesis, doṣa located in blood may give rise to anyedyuṣka type of satata as well.[8] He reads 'Kālavṛddhīkṣayātmakaḥ' as epithet of doṣa and "Sapratyanīkaḥ" as that of jvara.[9] He contradicts the view that satata fever increases twice in day and the same in night and says that doṣa located in rakta may produce anyedyuṣka satata which has the characteristic double rise in twenty four hours.[10]

JN says that in satata fever increases twice-once in day and again in night-or twice in day and again twice in night because there is no mention of any rule in this regard.[11] Caraka, in the context of caturthakaviparyaya, mentions, 'viṣama jvara', thus the four satate etc. should be taken as 'viṣama jvara' as also confirmed by other texts.[12] He quote

1. दोषस्याशु सर्वशरीरे सन्तत्या व्याप्त्या ज्वरस्य सन्तत इति संज्ञा। JN.
2. तन्मते सप्ताहादिषु सन्तत्या नैरन्तर्येण अवस्थानात् सन्तत इत्युच्यते। JN.
3. प्रायोग्रहणात् मांसमप्यधिष्ठाय प्रवर्तते। यद्येवमन्येऽपि मेद आदयः कस्मान्नाश्रयाः भवन्ति। उच्यते-अन्ये दुष्करदूषणाः। JJ.
4. एकद्वन्द्वसन्निपातारब्धः । JJ.
5. प्रायोग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसधातुमप्याश्रयत इति दर्शयति। CK.
6. कालवृद्धिक्षयात्मकमिति काले वृद्धिक्षयोचिते काले वृद्धिः क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा। तेन दोषानुगुणे काले ज्वरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्ते च काले क्षयो भवति। CK.
7. ज्वरस्य कालप्रकृतिदूष्याणां मध्येऽन्यतमाद् बलप्राप्तौ सत्यामपि दोषसंप्राप्तिमहिम्ना हि कालभावित्वनियमो ज्ञेयः। CK.
8. प्राय इत्यनेन सम्प्राप्तिविशेषेणान्येद्युष्कमपि सततं ज्वरं कुरुते रक्ताश्रयो दोष इति ख्यापितम्। GD.
9. कालवृद्धिक्षयात्मक इति दोषविशेषणम्।......सप्रत्यनीकं प्रत्यनीकभेषजकन्तम्। GD.
10. कश्चित्-"अहनि द्वौ कालौ रात्रौ च द्वौ कालाविति व्याचष्टे, तन्न।..........अन्येद्युष्कं ज्वरमपि शोणितं संश्रित्य दोषो ज्वरं सततं कुर्यात् स चाहोरात्रं द्वौ कालावनुवर्तते। GD.
11. अहोरात्रे द्वौ कालौ अहनि एकवारं रात्रौ एकवारं इति द्वौ कालौ। अहन्येव द्वौ कालौ, रात्रावेव द्वौ कालौ इति वा। नियमस्यानभिधानात्। JN.
12. चतुर्थकविपर्ययस्य विषमज्वरेष्वन्यतमत्ववचनात् सततकादयश्चत्वारो विषमज्वराः ज्ञेयाः, तन्त्रान्तरसंवादाच्च। JN.

Sušruta, Kharanāda and Vāgbhaṭa on this.

At the end, he gives definition of viṣama jvara.[1]

63-67. Commenting on the periodicity of anyedyuṣka etc. JJ says that it is due to the nature of disease which is quite surprising like šankhaka etc. Or it may be like periodic intensity of poisons or due to condition of srotas.[2] He discusses the topic by quoting Agnivešatantra, Jatūkarṇa, Ksārapāni, Dāruvāha and Tantrāntara.

Ck comments that the verse 'māṃsasrotāṃsyanusṛtaḥ' is read by some authors. Here too by abnormality of srotas vitiation of dhātus is understood. In case where it is not read, inclusion of dūṣyas is taken on the basis of other texts.[3]

GD interprets that when doṣa located in rakta is weak, it produces anyedyuṣka jvara. Moreover, the doṣa may spread to māṃsa and then by obstructing medas-carrying srotas may cause such fever curable with drugs.[4]

68-69. Fever is not manifested even in the presence of causative factor till it gets the exciting time.[5]

The word "adhišete" is significant because doṣa 'stays in location'.[6] In tertian and quartan fever etc., not only time is important but increase of doṣa and consequent decrease in strength of contrary factors which produces fever in particular day and time.[7]

GD says that doṣa is, in such cases, also vitiated by particular etiology.[8] Further he reads "Pratyanīkaṃ" meaning 'fatal'.[9]

1. विषमज्वरस्वरूपं तत्रोक्तं-"विषमो विषमारम्भ क्रियाकालोऽनुषङ्गवान्" इति। अन्यत्र च-"यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। तापतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः।।" इति। JN.
2. व्याधिस्वाभाव्याद्, विचित्रा हि व्याधीनां स्वभावः शंखकवदित्युक्तम्। विषवेगवद् वा.........काले ज्वरयति, स्रोतोवशाद्वेति। JJ.
3. "मांसस्रोतांस्यनुसृतः" इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति। अत्रापि स्रोतोदुष्ट्या धातुदुष्टिरवगन्तव्या। ये तु तृतीयकचतुर्थकयोर्दूष्यप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्ययाद् दूष्यावरोधः। CK.
4. शोणितं संश्रित्य दोषो बलहान्या अन्येद्युष्कमपि ज्वरं कुर्यात्। ....रक्ताश्रयो दोषोऽल्पबलः सन् मांसमपि गत्वा मेदोवहाः सिरा रुद्ध्वा अन्येद्युष्कं ज्वरं सप्रत्यनीकं भेषजसाध्यं ....जनयति। GD.
5. कारणसान्निध्येऽपि सति कस्मान्न सर्वदा जनयति, यावदतिशयं कालं न प्राप्नोति।JJ.
6. अधिशेत इत्यधिष्ठाय तिष्ठति। CK.
7. न केवलं कालमात्रमपेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयकादिकरणे दोषः, सा च वृद्धिस्तृतीयके त्र्यहेण, चतुर्थके चतुरहेणैव भवतीति भावः।............दोषवृद्ध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा ज्वरयतीत्यर्थः। CK.
8. दोषोऽपि विचित्रतन्निदानकुपितो धातून् रक्तादीनधिशेते। GD.
9. प्रत्यनीकं नाशकं तृतीयकं कुरुते। ....चतुर्थकं प्रत्यनीकं तदातुरस्य मारकं कुरुते इत्यर्थः। GD.

70. Doṣas are called 'mala' as they make the śarīra-dhātus impure. This is their natural potency like that of poison.[1] Regarding increase in particular time, he says that doṣa reaching the culminating point by increase in its strength and decrease in that of contraries produces such fevers.[2]

Ck interprets "sve sve sthāne" as 'in respective locations' like blood etc.[3]

GD reads 'śleṣmasthāne' in stead of "sve sve sthāne" evidently basing on Suśruta's concept of kaphasthānas.[4]

JN explains 'gatabalāḥ' as 'weakened' by (increased) strength of contraries.[5]

71-72. Doṣas become weak in other sites and as such produce tṛtīyaka and not santata etc. For instance, trika-sacral region is the normal site of vāyu and para sthāna (other place) for kapha and pitta where they are weakened. The rule of prescribed site is for doṣas in normal state and not in abnormal one as they, by nature, pervade the whole body.[6]

There is no paittika type of caturthaka as ūrustambha is only tridoṣaja and not of any other type. The statement of Hārīta too about involvement of pitta means only its association and not predominance.[7]

Ck follows Jejjaṭa.

GD says that tertian fever, even being tridoṣaja, is of three types by nature because of exerting three types of effect.[8]

73. In caturthaka (quartan), there is fever in beginning and end and in between two days are free from fever but in caturthaka- viparyaya (reverse quartan) the position is quite reverse-there is no fever in beginning and end and in between two days are with fever.[9]

---

1. मलिनीकरणाद् दोषाः मला इत्युच्यन्ते .... सामर्थ्यं यथा विषस्य वेगकरणसामर्थ्यम्। JJ.
2. एवमसौ परां काष्ठामापन्नः प्रत्यनीकबलक्षयादात्मीयकालबलाच्च ....चतुर्थकं करोति। JJ.
3. स्वे स्वे रक्तादौ स्थाने स्थिताः भवन्ति। CK.
4. मलाः दोषाः श्लेष्मस्थाने आमाशये हृदये कण्ठे शिरसि च व्यवस्थिताः सन्तो यथाक्रमं ....ज्वरयन्ति। CD.
5. गतबलाः प्रत्यनीकबलेन दुर्बलीकृताः। JN.
6. परस्थाने दुर्बलं येन ....तृतीयकं करोति। ....प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमः, प्रकुपितानामनियमः। सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माण इत्याम्नायात्। JJ.
7. पैत्तिकचतुर्थकाद्युक्ता व्युत्पत्तिर्न संभवति, तेन नोच्यते॰ यथैक उरूस्तम्भस्त्रिदोषजो नैकद्विदोषजः ....हारीतस्यापि वचनेन पित्तप्राधान्यं चतुर्थके न प्रतीयते प्रत्युतानुबन्धाभिधानं, तदनुबलत्वेन तल्लिङ्गदर्शनात्। JJ
8. तृतीयको ज्वरस्त्रिदोषजोऽपि त्रिविधः स्वभावात् त्रिधाप्रभावत्वात्। GD.
9. चतुर्थक आद्यन्ते अहनी ज्वरयति, द्वे अहनी मुञ्चति, अयं पुनर्मध्ये ज्वरयति आद्यन्तयोरपैत्येव विपर्ययः। JJ.

In this verse, the former 'dhātu' denotes doṣa as found in scriptures[1] but Sivasaindhava, Āṣāḍhavarman etc. take both the words 'dhātu' for doṣa.[2]

The word 'dvidhātu' means 'asthi and majjā'.[3]

GD interprets that caturthaka-viparyaya, though different from five types which originate from tridoṣa located in five dhātus, is also a viṣamajvara because of having the character of viṣamatva (irregularity).[4]

74. (Viṣama) jvara is mentioned as of five types but how more are described? They all are included in the above types like yakṛddālyudara, mada etc.[5]

The word 'prāyaḥ' shows that they may originate even from one or two doṣas. Others interpret that they are always sannipātaja but out of three doṣas one or two may be prominent ones.[6] As regards their origin from one or two doṣas, it is also correct if they are caused by doṣa (or doṣas) aggravated by their etiology in the form of prakṛtisamasamavāya.[7]

Some take these five types of fever as viṣama jvara.[8] Even in santata there is irregularity in time because of its continuance (unmanifestedly) after the period of twelve days. Others, however, do not include santata in viṣama jvaras. Some, again, take only tertian and quartan as viṣama because of its taking long time in manifestation.[9]

GD informs that Suśruta has described the 'viparyaya' in respect of three viṣama jvaras-anyedyuṣka, tṛtīyaka and caturthaka but Caraka has accepted only the last one.[10]

---

1. धातुशब्दो आद्यो दोषेषु वर्तते, दोषा ह्यपि धातुशब्दं लभन्त इत्याम्नायात्। JJ.
2. शिवसैन्धवा आषाढवर्मप्रभृतयोऽन्यथा व्याख्यानयन्ति-वातादीनामन्यतमो द्वयोर्दोषयो: वातपित्तयो: श्लेष्मा, पित्तकफयोर्वायुर्वातश्लेष्मणो: पित्तं व्यवस्थितम्। JJ.
3. धातुद्वयस्थोऽस्थिमज्जस्थ: । JJ.
4. चातुर्थकविपर्ययो ज्वर: पंचविधात् ज्वरादन्योऽपि विषमज्वर एव विषमत्वसामान्यात् विषमाख्य एव, न तु क्रमेण रसादिपञ्चधातुगतत्रिदोषजत्वसामान्यात्। GD.
5. ननु च सन्ततादय: पंच ज्वरा: इति सूचितं, भाष्ये त्वधिकोऽपरो व्याख्यात: ....उच्यते-अत्रैवावरुद्धत्वाद्, यकृद्दाल्युदरमदादिवत्, अन्यथा नवोदराणि, मदाश्च षट् स्यु: । JJ.
6. प्रायोग्रहणादेकदोषद्विदोषजा अपि भवन्ति। अन्येऽन्यथा व्याख्यानयन्ति ....सन्तता: सन्निपातजा:, तेषामयं भूयस्त्वेन व्यपदेश: । JJ.
7. ये पुनर्निदानेरिता: प्रकृतिसमसमवायारब्धास्ते एकदोषद्विदोषजा अपि भवन्तीति साधु। JJ.
8. एते पञ्चापि ज्वरा: केषाञ्चिद् विषमज्वरत्वेन सम्मता: । CK.
9. सन्तते तु द्वादशाहविसर्गेण त्रयोदशाहे पुनरनुबन्धात् कालवैषम्यमस्ति, तेन सोऽपि विषम इति। अन्ये तु, सन्ततं परित्यज्य सततकादींश्चतुरो विषमज्वरानिच्छन्ति ....अन्ये तु-तृतीयकचतुर्थकावेव विषमौ, विषमाणां चिरेणोत्पादात्। CK.
10. सुश्रुते तु अन्येद्युष्क-तृतीयक-चातुर्थकानां विपर्ययाख्याश्च त्रयो विषमज्वरा उक्ता:। ....नितरां चरकाचार्यश्चातुर्थकविपर्ययमेवोक्तवान् ।GD.

Interpreting the Suštura's statement some say that in caturthaka-viparyaya fever continues for three days with a gap of one day thereafter. This, however, does not tally with Caraka's description.[1]

75-83. Why šukra being the chief dhātu is not involved in the causation of (irregular) fever? The answer is that because of irregularity doṣas take a long time in reaching the extremely minute channels carrying šukra and by that time having been subdued do not produce fever at all or cause manifestation of fever at the interval of five or ten days.[2]

Types of fever transform into one another due to strength or weakness of seasons, day and night, doṣas and mental condition and also under the influence of past deeds. JJ and Ck have clarified these points by citing examples in each case.

Commenting on jvara situated in dhātus, GD says that in such cases symptoms of respective dhātus do not subdue those of doṣas but both are present simultaneously according to strength.[3] Further he says that in all fevers doṣas at first associate with rasa dhātu in conjunction with āma. At this stage, it has got symptoms of all the three rasa, doṣa and āma. When āma is digested, only two remain. Thereafter if doṣas transcend rasa and vitiate rakta and so on, fever situated in other dhātus originate.[4]

By 'udvega', he takes nausea or mental depression.[5]

GD has changed the readings in many places as follows-

Ck	GD
Dainyaṃ	Šitam
Raktoṣṇāḥ	Raktotthāḥ
Satṛṇmohaḥ	Adhikastṛṣṇā
Svedastīvrā Pipāsā Ca	Svedastīvrapipāsā Ca
Pralāpo vamyabhīkṣṇaśaḥ	Pralapāratyabhīkṣṇaśaḥ
Svagandhahasyāsahatvam	Sagandhasyāsahatvam

1. कश्चिच्च सौश्रुतं व्याचष्टे ....दिनत्रयं भूत्वैकदिनं न भवतीति चातुर्थकविपर्ययश्चरकोक्तचातुर्थकविपर्ययान्नैकवाक्यः । GD.
2. ननु शुक्लमपि प्रधानो धातुः तत्स्थैर्दोषैः कस्मात् (ज्वरो नारभ्यते ? उच्यते-) अनियतकालत्वादत्यन्तसूक्ष्माणि तद्वहानि स्रोतांसि यावता कालेन यान्ति दोषास्तावता विमर्दं प्राप्य नैव वा ज्वरयन्त्यल्पत्वात् कदाचित् पंचाहादिभिः कदाचिद् दशाहादिभिः । GD.
3. एतानि तु दोषाणां रसादिधात्वाश्रितत्वे भवन्ति न च वातादिलिंगानि परिभूय भवन्ति, तेन वातादिजानां ज्वराणां यानि यानि लक्षणानि उक्तानि तानि चैतानि च दोषाणां यथाबलं भवन्ति। GD.
4. पूर्वं वातादयः पृथग्द्वन्द्वाः सन्निपतिता वा रसधातुमन्वेत्यैव ज्वरमुत्पादयन्ति तदामरससबन्धात्.........लक्षणानि भवन्ति रसदोषामरसानाम्। निरामत्वे तु रसस्य दुष्टस्येमानि गुरुत्वादीनि वातादिदोषलक्षणानि च भवन्ति। तत्र यदि रसमुत्क्रम्य दोषा रक्तं दूषयन्ति तदा रक्तोत्था पिडकेत्यादीनि लक्षणानि दोषलक्षणानि च भवन्ति ....निष्कर्षः । GD.
5. उद्वेगश्छर्दुद्वेगस्तेन च मनस उद्वेगश्च दैन्यमिति यावत्। रसस्य हृदयस्थत्वेन हृदयोत्क्लेशस्यान्यत्र तन्त्रे दर्शनात्। GD.

Prakūjanam	Sakūjnam
Tamasaścātidarśanam	Tamasaścāpi daranam
Sārdham	Sa ca

He emphasises on "raktottha" by interpreting 'originating from rakta' and not from pitta.[1]

In māṃsastha jvara, he adds 'piṇḍikodveṣṭana' (cramps in calf muscles).[2]

The word 'śukrasthāna' means 'śukra itsalf as location' and not 'site of śukra' becuase there is no particular site of śukra as it pervades the whole body.[3]

Alongwith vāyu, agni and soma, JN includes pṛthivī to make it four. His idea is that at the time of origin four subtle bhūtas enter into the body with soul. In the same way while leaving the body soul departs with these four.[4]

In fact, 'vāyu, agni and soma stand here for Vāta, pitta and kapha. The statement that after loss of prāṇa (life), three doṣas leave the body is quite significant. It shows that tridoṣas are present only in the living body to perform the biological functions and as soon as life ceases, they also abstain. Tridoṣas stay only in living body and not in dead one or inaminate objects. They are indicative of life by way of their functions.

GD also has missed this point. He says that in such type of fever, the person succumbs to death but can't get oneness (kaivalya=liberation).[5]

84-89. 'Bhrama' is interpreted as 'bhrānti' (delusion) by JJ.[6]

Causative factors also because of being indicative of particular type of fever serve the purpose of symptom and as such 'hetu' is mentioned here with 'lakṣaṇa'.[7] From 'bhrama' he takes giddiness or delusion.[8]

In place of "Śiroruk parvaṇāṃ bhedo dāho romṇāṃ praharṣaṇam" GD and JN read "R(L)omaharṣaśca dāhaśca parvabhedaḥ śirosujā" The word

1. रक्तोत्था न तु पित्तादुत्था। GD.
2. पिण्डिकोद्वेष्टनं च बोध्यं तन्त्रान्तरदर्शनात्। GD.
3. शुक्रस्थानगते शुक्रमेव स्थानं न तु शुक्रस्य स्थानं शुक्रगतत्वार्थलाभात् शुक्रस्य स्थाननियमाभावाच्च। GD.
4. चकारात् क्षित्या च। .... वाय्वादिभिश्चतुर्भिः सूक्ष्मभूतैः।..........उत्पत्तौ चतुर्भिः सूक्ष्मभूतैः तन्मात्राख्यैः सह आत्मनो देहात् देहान्तरसंसरण कतिधापुरुषीये प्रागुक्तम् ....मरणकाले तैश्चतुर्भिः सूक्ष्मभूतैः सहैवात्मा मातापितृजस्थूलदेहात् बहिर्गच्छति। JN.
5. शुक्रस्थानगते हि ज्वरे मरणमेव, न तु कैवल्यमिति भावः। GD.
6. भ्रमः भ्रान्तिः। JJ.
7. हेतवोऽपि ज्वरविशेषगमकत्वेनाकृतिरूपा भवन्त्येवेति कृत्वा हेतुकथनमपि यत् कृतं तदप्युचितम्। CK.
8. भ्रमः येन चक्रस्थितमिवात्मानं मन्यते, किंवा भ्रमः भ्रान्तिः। CK.

"Svedāpravarttanam" is interpreted as 'excessive sweating' by GD and 'absence of sweating' by JN.[1]

90-109a. JJ, explaining the significance of the word 'ūrdhvam' (in "Sannipātajvarasyordhvam"), says that here those symptoms and signs are described which are not observed in the fever caused by single doṣas. Moreover, they are concerned with doṣas in prakṛtisamasamavāya and not in vikṛtiviṣamasamavāya as in the latter case it is not possible to define all the manifestations.[2]

Ck goes further and criticises those who take 'vikṛtiviṣamasamavāya' by the word 'ūrdhvam', because in that case it would not be possible to include the symptoms originated by simple aggregation of doṣas. In fact, the majority of symptoms are often caused by vikṛtiviṣamasamavāya but those manifested from prakṛtisamasamavāya are also found. Thus it would be safe to interpret "(ata)ūrdhvam" as 'hereafter'.[3] Ck follows JJ in quoting a verse from Bhāluki as definition of koṭha.[4]

GD criticises the Kashmir recension adopting "sannipātajvarasyordhvaṃ trayodaśavidhasya hi" and says that it is not correct because the authors do not enumerate the symptoms caused by prakṛtisamasamavāya as they can be understood by respective doṣas separately and as such read only the symptoms caused by vikṛtiviṣamasamavāya. Thus only "Kṣaṇe dāhaḥ kṣaṇe śītam" etc. may be accepted as symptoms of sannipāta jvara.[5]

The word "nirbhugne" is interpreted by GD as 'expanded' on the lines of JJ and not as 'too crooked' as Ck has said.[6]

109b-110a. JJ says that 'doṣa' here denotes 'mala'.[7]

1. स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य आ समन्तात्कारेण प्रवर्तनमतिस्वेद इत्यर्थः । GD.
स्वेदस्य अप्रवर्तनं अप्रवृत्तिः अनिर्गमः । JN.
2. यस्य च लक्षणानि न सन्ति प्रत्येकं दोषेषु ....तदेतदूर्ध्वशब्देन ख्याप्यते ....यतः प्रकृतिसमसमवायारब्धानामिहोक्तानि, विकृतिविषमसमवायारब्धानां लक्षणानि न शक्यन्तेऽत्र ....वक्तुम्। JJ.
3. सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमिति अत्रोर्ध्वब्देनाधिकवाचिना प्रकृतिसमसमवायारब्धसन्निपातज्वराद्यान्यधिकानि विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरस्य लक्षणानि, तानि वक्ष्यामीत्यर्थ इति केचिद् व्याख्यानयन्ति............वयं तु ब्रूमः............ सामान्येन यान्यत्र प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि विकृतिविषमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिसमसमवायारब्धानि च लक्षणान्युच्यन्ते। अत ऊर्ध्वमिति पदस्य चातः परेणेत्यर्थः । CK.
4. कोठो भालुकीये--"वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमांल्लोहितोऽस्रकफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" । CK.
The reading "वरटीदंशनिकाशः" in JJ is better.
5 अत ऊर्ध्वं काश्मीराः पठन्ति "सन्निपातज्वस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि" ....तन्न युक्तिसिद्धम्। प्रकृतिसमसमवायेन दोषजानां व्याधीनां प्रत्येकशो हि पाठो नाचार्याणां रीतिर्ग्रन्थगौरवात् , दोषभेदविकल्पेन तेषां सर्वेष्वेव व्याधिषु भिषग्भिरुन्नेयत्वात्। विकृतिविषमसमवायेन तु यद् यल्लक्षणं भवति तदेवाचार्याः प्रायेण पठन्ति। तस्मादत ऊर्ध्वं विकृतिविषमसमवायारब्धसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह-क्षणे दाहः इत्यादि। GD.
6. निर्भुग्ने भुग्नत्वान्निर्गते विस्फारिते इत्यर्थः, अन्तःप्रविष्टे इत्यन्ये, कोटराक्षे वा अतिकुटिले इति कश्चित्। GD.
7 मलोऽत्र दोषशब्दार्थः । JJ.

Ck says that because of the qualifying word 'vibaddha', the word 'doṣa' here means 'mala'.[1] The word 'sampūrṇa' here means 'strong.'[2] No mention of 'sukhasādhya' indicates that sannipāta jvara is not easily curable.[3]

GD interprets 'doṣa' as 'pitta etc.'[4]

JN follows Ck.[5]

111b-114a. In the context of the fever caused by injury, the word 'prāyaḥ' indicates that it affects rakta particularly while other dhātus may also be affected.[6] In nidānasthāna, this type of fever is said as being located in blood but here it is described as vitiating it because there is no difference between dūṣya and adhiṣṭhāna. Vāyu having vitiated the blood stays therein.[7]

Ck says that the words 'prāyaḥ' and 'pradūṣayan' indicate that the vitiation of blood is marked while that of māṃsa etc, is less.[8]

JN says that the word 'prāyaḥ' indicates that sometimes māṃsa etc. may also be affected.[9]

114b-118a. 'Abhiṣaṅga' (association) may be of emotions (lust etc.) and of bhūtas (invisible agents) and thus the fever caused by the same would be of two types but essentially is one because of their psychic location and thus division in four types is not disturbed.[10] The statement in nidānasthāna that fever caused by abhiṣaṅga is associated with vāta and pitta is meant for that originated from passion etc.[11]

Ck follows JJ. He further says that in Kashmir recension they read the verse as fever caused by the contact of poisonous air is also included in 'abhiṣaṅgaja'. Those who do not read it also include it in the same. Others, however, carry it under that caused by doṣa.[12]

1. अत्र दोषशब्दो विबद्धोपपदान्मले वर्तते। CK.
2. सर्वाणि च सम्पूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स सर्वसम्पूर्णलक्षणः। CK.
3. असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम्। CK.
4. पित्तादिदोषप्रवृत्तौ सत्याम्। GD.
5. दोषे मले विबद्धे। JN.
6. प्रायोग्रहणादेतज्ज्ञापयति-विशेषेण रक्तमन्येऽपि धातवो दूष्यन्ते। JJ.
7. ननु निदानेऽभिघातजो वायुरस्राधिष्ठान उक्तः..........उच्यते-दूष्याधिष्ठानयोर्नानात्वाभावात्। तदेव हि दूषयिता वायुस्तच्चाधिष्ठाय................भेदः। JJ.
8. प्रायो रक्तमिति अत्यर्थं रक्तं दूषयन् मांसादि चाल्पं दूषयतीत्यर्थः ....तथाऽपीह रक्तस्य साक्षाद् दुष्टिः तथा मांसादीनां मनाग् दुष्टिः सूच्यत इति विशेषः। CK.
9. प्राय इत्यनेन कदापि मांसादीनामपि दुष्टिरिति ख्याप्यते। JN.
10. नन्वभिषङ्गजो द्विविधो कामाद्यभिषंगजो भूताभिषंगजश्च कथं चतुष्ट्वम् ? उभयोर्मानसत्वादैक्यमित्यभिप्रायः। JJ.
11. ननु निदाने उक्तम्-अभिषंगजः पुनर्वातपित्ताभ्यामिति ....कामाद्यभिषंगजः प्रायो भवति। JJ.
12. अत्र काश्मीराः "विषवृक्षानिलस्पर्शात्" इत्यादिग्रन्थं विषज्वराभिधायकं पठन्ति, विषजोऽप्यभिषंगज एव प्रविशति। ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिषंगजे एव विषौषधिगन्धजस्याप्यवरोधः। अन्ये तु-विषजं विषजनितपित्तकृतत्वेन दोषज एव क्षिपन्ति। CK.

In my view, 'abhiṣaṅgaja' should be restricted to mental affections as supported by JJ like 'abhighāta' which is limited to bodily affections.

GD explains that fever due to passion etc. arise even without accumulation of doṣas. If there is consequent association of doṣa it is then called 'doṣāgantuja'.[1]

From anger vāyu also increases along with pitta. So in anxiety there is also pitta alongwith vāyu. The difference is only of predominance.[2]

118b-128a. Except the first verse, all the verses onwards are read only in Kashmir recension and are not very popular.[3] That is why both JJ and Ck did not comment on this portion.

'Abhicāra' is the method (of exorcism) which is done with utterance of particular mantra and offerings. 'Siddhas' are those who attained accomplishment by birth, herbs, hymns, penance and meditation.[4]

Ck says that abhicāra is meant for killing (or injuring) by atharvan hymns, offerings etc.[5]

By 'siddha', GD takes teacher, elders, accomplished persons and sages.[6]

128b-129a. 'Kevala' means 'pure' (unmixed). 'Nija' means symptoms of physical doṣas. They are specific in etiology such as exertion etc. and are causes of innate fevers whereas injury etc. are those of exogenous one. Similarly, their management is also specific such as contact of the desired object in fever caused by lust.[7]

Ck makes it more clear. He interprets 'kevala' as 'devoid of innate doṣas.[8] They are also specific in etiology and therapeutics in comparison to the innate fever.[9]

JN adds specific symptoms on the authority of Caraka.[10]

1. अभिषंगज्वरस्तु स यः कामाभिषक्तस्य.........शारीरदोषसंचयादिनिमित्तमन्तरेण कामादिकारणाभिषंगमात्राद् भवति।...............यदि कामदिरपि तत्र हेतुः स्यात्तदा तल्लक्षणमपि स्यात् , तदा दोषागन्तुज उच्यते। GD.
2. कामादिभिर्वायुः प्राधान्येन कुप्यति, क्रोधात् पित्तं प्राधान्येन कुप्यतिः तत्राप्राधान्येन शोकात् पित्तरक्तकोपः क्रोधाद् वायुकोपः। GD.
3. "सन्निपातज्वरस्योक्तं" इत्यादिग्रन्थमत्र काश्मीराः पठन्ति, स च नातिप्रसिद्धः। CK.
4. तत्राभिचारो नाम विशिष्टमन्त्रजपद्रव्यहोमपूर्वः ....सिद्धाः जन्मौषधिमन्त्ररूपतपस्समाधिसिद्धाः। JJ.
5. अभिचारो हिंसार्थोऽथर्वमन्त्रहोमादिः। अभिशापोऽभिशपनमेव। सिद्धाः मन्त्रौषधतपःशमादिसिद्धाः। CK.
6. सिद्धानां गुरुवृद्धसिद्धर्षीणाम्। GD.
7. कैवलाः शुद्धाः ' ....निजैः शारीरैः दोषलिंगैः ....विशिष्टो हेतुरभिघातादिकः श्रमादिभ्यो विशिष्यते। औषधं च लंघनादिभ्यो रसभोजनादिकं कामादिज्वराणामिष्टलाभाश्वासादिकं ....देवताराधनादि। JJ.
8. केवला इति निजदोषरहिताः। CK.
9. हेत्वौषधविशिष्टाश्चेति निजज्वराद् विशिष्टहेतवो विशिष्टौषधाश्च भवन्ति। तत्र विशिष्टो हेतुरभिघातादिः, भेषजञ्च परिषेकमन्त्रादि। CK.
10. विशिष्टलिंगाश्चापि भवन्ति। एवं विशिष्टहेतुलिंगौषधत्वात् ते निजाद् विशिष्यन्ते। JN.

129b-132a. JJ calls the heat of digestive fire 'arbula' and interprets 'dehoṣmā' as 'dhātūṣmā'.[1]

The question arises-heat pertains to pitta then how it rel es to vāta and kapha ? The answer is-the word 'ūsmā' here denotes 'śakti' (energy or power) or because of pāñcabhautika nature they also possess heat.[2]

'Saṃsṛṣṭāh' means 'two combined' and 'sannipatitāh' means 'all the three combined'.[3]

'Pakti' means 'digestive fire' (situated in abdomen) as it is the causative agent of 'pakti' (digestion). Its actual site is grahaṇī.[4]

Ck here distinguishes three types of ūsmā (heat)-doṣosmā, Jāṭharāgnyūṣmā and dehoṣmā.[5]

Regarding heat caused by vāta and kapha, Ck adds other arguments. This may be due to prabhāva (specific power) of the location of fever having divine nature or due to pitta involved generally in all fevers as in all types of fever pitta is essential.[6]

The word 'kevala' here means 'whole'.[7]

GD interprets 'nirasya' as 'throwing out of koṣṭha (abdomen) externally in the body.[8]

JN interprets 'svena' as 'innate body-heat'.[9]

132b-133a. JJ reads "savibandhatvāt" in place of "sanniruddhatvāt". The word 'prāyaḥ' is understood here as there is exception.[10]

Ck clarifies it further.[11]

1. जाठरः स्वेनोष्मणार्बुलाख्येन....(देहोष्मणो बलम्) धातूष्मण इति यावत्। JJ.
2. ननु पित्तस्योष्मा विद्यते वातश्लेष्मणोः कुत ऊष्मा ? न, शक्त्याख्येनोक्तत्वात् । अथवा तयोरपि ऊष्मा विद्यते-"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः" इति वचनात्। JJ.
3. संसृष्टा इति युग्मभूताः। सन्निपतिताः इति त्रयोऽपि मिलिताः। CK.
4. पक्तिमिति पक्तिहेतुतया जाठराग्निं ब्रूते। स्वस्थानादिति ग्रहण्याः, ग्रहणी हि जाठराग्निस्थानम्। CK.
5. स्वेनेति दोषोष्मणा, तेनेति जाठराग्न्यूष्मणा, देहोष्मण इति सकलदेहचारिणः प्राकृतोष्मणः। CK.
6. किंवा, तेनेत्यनेन दिव्यरूपज्वराधिष्ठानप्रभावकृतं दोषाणामूष्माणं ग्राहयति। किंवा, ज्वरसामान्यसंप्राप्तिपित्तोष्माणं निदर्शयति, सर्वत्र हि ज्वरे पित्तमवश्यं भवति। CK.
7. केवलमिति समस्तम्। CK.
8. निरस्य कोष्ठान्यन्तरात् शरीरे बाह्यत उत्क्षिप्य। GD.
9. स्वेन देहस्य स्वकीयेनोष्मण। JN.
10. प्राय इति वाक्यशेषः, कुतः, अपवादात्। JJ.
11. स्वेदं ना नाधिगच्छति इत्यत्र प्राय इति योज्यं, क्वचिज्ज्वरे स्वेदस्याप्यभिहितत्वात्। CK.

GD reads."saṃvibaddhatvāt".He further says that the word 'prāyaśaḥ' indicates that perspiration is there in fever caused by pitta etc.[1]

JN says obstruction of the channels carrying rasa and sveda while GD says involvement of the channels carrying urine, stool etc. also.[2]

133b-137a. 'Doṣa' here means 'doṣa associated with mala'.[3]

137b-138a. Hunger etc. often appear by the period of eight days, even if they do not appear, the fever becomes free of āma by that period[4] Whether these signs appear singly or collectively? they may appear singly as indicated by not joining the words together.[5]

JJ quotes Bhaṭṭāra Haricandra and says that the stage of 'nirāmatā is reached in eight days because of the maturation of seven dhātus (rasa etc.) in seven days. Caraka and Sūśruta also support this. It may be concluded that the 'acute āmatā' (doṣāmatā) goes off by eight days while rasāmatā continues even further for wich digestive remedy is applied.[6]

Hunger etc., in case of maturity of doṣas, may appear even before eight days. On the other hand, they may continue even further when the period of eight days is the yard stick for administering drugs either for maturation of doṣas (if they are immature) or for their pacification (if they are mature). Therefore, the signs (hunger etc.) and the period (of eight days) should be taken into consideration singly or jointly according to condition.[7]

GD does not read the verse describing the symptoms of fever under maturation (pacyamāna) as it is only a precursor of the nirāma stage.[8]

Mention of both symptoms and period is significant in the sense that the symptoms may appear even earlier or may continue further also.[9]

1. प्रायश इत्यनेन पित्तादिज्वरे स्वेदाधिगमनं भवतीति ख्याप्यते। GD.
2. स्रोतसां रसस्वेदवाहिनाम्। JN.
स्रोतांसि पुरीषमूत्रस्वेदादिवहानि..............रुद्ध्वा। GD.
3. दोषाणामिति मलसंबद्धानां दोषाणाम्। CK.
4. क्षुदादयोऽष्टाह (कालाद् भवन्त्येव प्रायः) यद्यष्टाहाद् भवन्ति तदा नैराम्यं, असत्स्वपि क्षुदादिषु अष्टाहेन नैराम्यमाह। JJ.
5. क्षुदादयः किं व्यस्ता उत समस्ताः ? उच्यते, न, व्यस्ता अपि कुतोऽसमासकरणान्न हि क्षुदादीनां बलीयसी (प्रवृत्तिरर्वाक् सप्ताहादतोऽत्रा) समस्तं लक्षणं ....उपदिष्टवान्। JJ.
6. आसप्तानां रसादीनां सप्तरात्रेण पाकादष्टाहेन नैराम्यं ....तस्यायमभिप्रायः-तरूणामताऽष्टाहादपैति, रसामता परेणापीति तदर्थं पाचनम्। JJ.
7. अत्र च क्षुदादयो दोषपाकाद् भवन्तो विनाऽप्यष्टाहं निरामदोषारब्धज्वरलक्षणं भवन्ति। अष्टाहस्तु क्षुदादीन् विना दोषपाकेऽसत्यपि भेषजदानयोग्यां ज्वरस्य व्याधेर्निरामतां ब्रूते...........तस्मात् क्षुदादयोऽष्टाहश्च व्यस्तं समस्तञ्च लक्षणं यथोक्तन्यायाज्ज्ञेयम्। CK.
8. आमनिरामयोरन्तरालावस्था च पच्यमानावस्था निरामत्वस्य प्रागवस्थैव। GD.
9. क्षुधाद्यनुत्पत्तावप्यष्टाहो निरामत्वं ज्ञापयति क्षुधाद्युत्पत्तौ पुनरष्टाहं विनापि निरामत्वमिति ज्ञापनार्थं क्षुधादिलिंगानि चाष्टाहकालंच लिंगत्वेनोपदिदेशेति। GD.

GD does not agree to the view that there are two types of sāmatā-doṣasāmatā and rasasāmatā-because doṣas are sāma because of association of sāma rasa and until unless the latter is eliminated the former can't be free from āma. In fact, they are simultaneous and would subside also simultaneously.[1]

138b-139a. 'Kriyākrama' means 'line of treatment'.[2]

GD explains that first of all etiological factors are eliminated and this has been stated in the present verse.[3]

He interprets 'pravāta' as 'common air' and not aritificial one (as of fan etc.).[4]

'Kaṣāya' here means 'kaṣāya rasa' (astringent taste) and not the five kaṣāyakalpanā (pharmaceutical preparations).[5]

JN interprets 'Pravāta' as 'wind'.[6]

139b-140a. 'Laṅghana' here is restricted to 'fasting' one of the ten lightening measures.[7]Apparently it goes against the provision of light diet or desaturation in prodromal stage but the latter is based on the idea that during that stage the predominance of doṣas is not evident. Or this may be interpreted as light diet in prodromal stage and desaturation in the initial stage of fever particularly in case of sāma doṣa. This has exceptions such as fever caused by wasting etc.[8]

'Kṣaya' here means the eighteen types of wasting. Although there is no mention of fever due to wasting, the commentators interpret like this. But others do not agree with them because the decreased doṣas are not capable of producing fever, non-aggravated doṣas can't spread and as such are unable to cause any disorder.[9]

1. कश्चित्तु दोषामताऽष्टाहकालप्राप्त्याऽपैति रसामता तु ततोऽप्यूर्ध्वमनुवर्तते इति ज्ञापनार्थमष्टाह इति लिङ्ग......तत्र ब्रूमः..........रसामतापायमन्तरेण कथं दोषस्य निरामत्वं सम्पद्येत दोषामता हि आमरसान्वयात् उक्ता, तस्माद् रसामतापायेनैव दोषामतापाय इत्यनुभवात् युगपदेव रसदोषयोः सामता निरामता च तुल्यकारणैरिति। GD.
2. क्रियायाश्चिकित्सायाः क्रमः परिपाटी। CK.
3. तत्रादौ "संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्" इति ज्ञापनाय ज्वरनिदानवर्जनरूपमौषधमाह-नवज्वरे इत्यादि। GD.
4. प्रख्यातं प्रसिद्धं वातं, न तु कृत्रिमवातम्। GD.
5. कषायञ्च रसमेव वर्जयेत् , न तु स्वरसादिपंचकषायं वर्जयेत्। GD.
6. प्रवातः प्रवहद्वातः। JN.
7. लंघनं दशसु परिभाषितं लंघनबृंहणीयेऽत्र पुनरुपवासे वर्त्तते। JJ.
8. ननु ज्वरे लङ्घनमेवादाविति नियमाद् व्याहन्यते (लघ्वशनमपतर्पणं वे) ति, तन्न। दोषावस्थाविशेषव्यवस्थापनादुपदिष्टवचनाच्चैतत् प्रकाशयति। ....तस्मात् पूर्वरूपदर्शने लघ्वशनमपतर्पणं वा.........अथवा व्यवस्थितविकल्पोऽसौ पूर्वरूपदर्शने लघ्वशनं ज्वरादावपतर्पणम्।..........यदि सामं दोषावस्थाविशेषं पश्येत् तदा लंघनमेव कुर्यात्, न लघ्वशनं, तथोपदिष्टवचनात्।...........उत्सर्गश्चायं नापवादः। JJ.
9. क्षयशब्दस्याविशेषोक्तेरष्टादशानामपि प्रत्यवस्थापनम्। न च तज्जो ज्वर आम्नातः शास्त्रे। टीकाकारास्तु व्याख्यानयन्ति।.............अन्ये तु वृद्धा नेच्छन्ति। कस्मात् ? क्षीणानां ज्वरकरणसामर्थ्याभावान्न प्राकृतज्वरकरणे सामर्थ्यात् नापि वैकृतज्वरकरणे। ....उपपत्तिरपि-नह्यप्रकुपिताः प्रसरन्ति, नाप्रसृताः कृत्स्नदेहमनुयान्त्यननुगताश्च न ज्वरं कर्त्तुं शक्नुवन्ति। JJ.

Vāta would have been understood by 'kāma, šoka' etc. what is the significance of ts separate mention? It is because of differance in their origin and treatment.[1]

Ck clarifies it further. The ten lightening measures are applied according to ondition and as such laṅghana here means fasting.[2]

The application of pācana in fever (Su. 22. 21) means that this should be done in he beginning of drug therapy and not in that of fever. Similarly, prescription of emesis n Hārīta-saṃhitā is meant for fever having predominance of kapha.[3]

'Kṣaya' means fever caused by wasting of dhātus or rājayakṣmā (consumption).[4]

'Anila' (vāta) indicates here vāta devoid of āma or vāta aggravated by wasting ecause in that aggravated by obstruction in passage, laṅghana, in proper degree, is dvised.[5]

Mention of fever caused by kāma, šoka etc. in addition to that due to vāta indicates hat in the former, even without association of vāta, laṅghana should be applied.[6]

140b-142a. 'Prāṇa' here means 'strength'.[7]

142b-143a. Inspite of earlier mention of laṅghana, its reiteration indicates its ligestive function which is required mainly in fever as it originates from 'āmāšaya'. In act, laṅghana is of three types- anašana (fasting), pācana (digestion) and doṣavirecana elimination of doṣas).[8]

'Kāla' means 'period of eight days'.[9]

---

1. ननु वातजस्य (किमिति पृथगुपादानं कृतमत्र काम) शोकभयश्रमजेभ्यः.........उच्यते।.........तस्मादुत्पत्तिचिकित्सितभेदाद् वातजः पृथगधीतः। JJ.
2. लंघनशब्देनेहानशनं विवक्षितं.....यद्यपि....दशविधमेव लंघनमुक्तं तथापि तेषामिहावस्थाविशेषेण विनियोगाल्लंघनमेवेति नियमोऽपवादविषयं त्यक्त्वा..............ज्ञेयः। CK.
3. यत्तु लंघनबृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वोक्तं........"पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत्" इति, तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं कर्तव्यमिति ब्रूते, न ज्वरादौ। तेनेह लंघनाभिधानं न विरुध्यते। हारीते तु "पित्तश्लेष्मविशुद्ध्यर्थं कुर्याद वमनमादितः" इति यदुक्तं, तत् "कफप्रधानान्" इत्यादिवक्ष्यमाणावस्थायां ज्ञेयम्। CK.
4. क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं, किंवा राजयक्ष्मज्वरं गृह्णाति। CK.
5. अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणं, किंवा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम्।............यस्तु मार्गावरणेन वायुः कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायः सामो भवति, तत्र च लंघनं मात्रया कर्तव्यमेव। CK.
6. अनिलज्वरमुक्त्वापि कामादिज्वराभिधानं ....तेन प्रथममपि वातासंबन्धे कामादिज्वराणामलंघनीयत्वोपदर्शनार्थम्। CK.
7. प्राणाविरोधिनेति बलाविरोधिना। CK.
   अत्र प्राणो बलम्। GD.
8. पुनर्लङ्घनाभिधानं किम्? अत्र ब्रूमः। विमानस्थाने पाचनमग्रमुपदिष्टम्। ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायशो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां पाचनादीन्येवोक्तानि तत्र च प्रधानं लंघनमेवावोचत्। .... अपि च त्रिविधं लंघनम्-अनशनं, पाचनं, दोषावसेचनञ्चेति। JJ.
9. काल इति अष्टाहः। CK.

Use of bitters means its application in processing of gruel, water etc. as independent drug is prohibited in acute fever.[1]

The mention of 'immature doṣas' along with 'acute fever' indicates that in case of immaturity of doṣas even after the stage of 'taruṇa' (acute), application of kaṣāya is mainly advised for digestion and not laṅghana etc.[2]

GD says that the mention of 'yavāgū' in plural shows its use in all the three forms-peyā (liquid), maṇḍa (scum) and vilepī (paste). These too are processed with drug and not otherwise.[3] He advises use of bitters in preparation of vegetable soups which may be administered to young and old patients etc. even in acute fever.[4]

143b-145a. "vātakaphajvare" means 'fever caused by vāta and kapha separetely and jointly'. Hot water is useful in all these three conditions.[5] In vātapaittika and kaphapaittika fevers also hot water should be given except in severe aggravation of pitta.[6]

'Tiktaka' here means drugs musta etc. mentioned in the succeeding verse.[7]

GD, by hot water, takes water boiled and reduced to one-half and hot in touch.[8] He also interprets the fever caused by intake of wine as paittika[9] whereas Ck takes it in both ways-kaphaja as well as paittika. In the former hot while in the latter cold water processed with bitters is prescribed.[10]

Commenting on the words 'dīpana' and 'pācana', he says that whatever is dīpana is not necesserily pācana also though vice versa is correct.[11]

He suggests different sort of management with regard to drinking water in vātapittaja and pittakaphaja fevers. The former should be managed like paittika fever while the latter with water boiled with bitters cold in predominance of pitta and hot in

1. तिक्तको रसोऽत्र यवागूपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्तरुणे निषिद्ध एव। CK.
2. "अविपक्वानां दोषाणा" इति कृत्वापि "तरुणे ज्वरे" यत् करोति, तेनाष्टाहादूर्ध्वमतरुणे ज्वरेऽपक्वेषु दोषेषु प्राधान्येन कषायपानं पाचनमधिकृतं, न लङ्घनादय इति दर्शयति। CK.
3. यवाग्वः पेयामण्डविलेपी चेति त्रिधाभिप्रायेण बहुवचनम , ताश्चौषधसिद्धा एव, न तु निरौषधाः । GD.
4. व्यञ्जनादिरूपेण प्रयोगे तिक्तको दोषपाचन इत्यर्थः । सम्यग्लंघिते बालवृद्धादिषु च नवज्वरे व्यञ्जनोपयोगसंभवात्। GD.
5. तयोः पृथक् समुदितयोरप्युष्णमविरोधि। JJ.
6. वातपैत्तिके पित्तश्लैष्मिके च किं पेयमित्युच्यते, उष्णमेव, कस्मादाचार्यवचनात्। ....तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्न-पित्तज्वरे.........प्रदेयम्। JJ.
7. तिक्तकैः श्रृतमिति वक्ष्यमाणमुस्तादिभिः श्रृतम्। CK.
8. उष्णमिति ......अग्निवेशवचनादर्धावशिष्टं अहिमं स्पर्शतो यज्जलं वर्त्तते तज्जलं ....तद्यात्। GD.
9. अत्र मद्योत्थे ज्वरें मद्यकृतपित्तजत्वात् .... । GD.
10. मद्योत्थे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं देयम्। CK.
11. यत्तु दीपनं तदेव पाचनं भवतीति नाशङ्क्यम्, घृतं हि दीपनमपि नामदोषपाचनम्। ....अस्तु च, यत्तु पाचनं तदेव दीपनमिति सत्यम्। GD.

that of kapha. Or hot water would be given in all fevers except that caused by wine and pitta.[1]

Kaṣāyas (watery extracts) are prohibited in acute fever then how water boiled with bitters is prescribed? Here 'kaṣāya' means kaṣāya (astringent) rasa and not pharmaceutical form. Hence there is no any objection to the use of bitters. Moreover, main drug therapy is prohibited in acute fever and not the use of drugs secondarily in processing of waters, gruels etc.[2]

145b-146a. 'Nāgara' (šuṇṭhī) even pungent is used in combination of other drugs except in raktapitta as it is beneficial for stomach (and fever originates from it).[3]

For preparation of this boiled water, water whould be sixteen times of the drug and reduced to one-half. Others prescribed definite quantity-one karṣa (10 gm.) drug and one prastha (640 ml.) water. However, according to old tradition, drug is taken one pala (40 gm.) and boiled in water one āḍhaka (2.56 liters) reduced to one-half. Jejjata favours the last one.[4]

Ck says that though method of preparing the water is not prescribed in this text, it should be done according to tradition which is also authoritative.[5]

GD says that though šuṇṭhī is not bitter, it is prescribed because of its usefulness in disorder of stomach, kapha, loss of appetite and fever. He also informs that Tīsaṭācārya reads padmakāṣṭha (padmaka) in place of šuṇthi[6] (Cikitsākalikā, 100).

146b-147a. 'Utkliṣṭa' means 'directed for outward movement' as indicated by nausea etc.[7] As here doṣa itself is outraged, unction and sudation are not needed for that purpose or may be applied little.[8]

1. वायोर्योगवाहत्वात् पित्तसंयोगेन दाहकर्तृत्ववचनात् पित्तवद् व्यवस्था वातपित्तजे, पित्तकफजे तु तिक्तकरसस्य पित्तकफयोर्विपर्ययात् तिक्तकश्रृतशीतमेव व्यवस्थीयते। तत्र पित्ताधिक्यञ्चेच्छीतमेव, कफाधिक्ये तु तिक्तकैः श्रृतमुष्णमेवेति व्यवस्था। .... अथवा साधारण्येन ज्वरहिततया यदुक्तमुष्णं जलं तदेव पैत्तिकज्वरमद्योत्थज्वरव्यतिरिक्तज्वरेषु व्यवस्थेयमिति। GD.
2. ननु कषायांश्च विवर्जयेदित्युक्तं कथमत्र तिक्तकैः श्रृतं जलं विधीयते ? उच्यते, कषायरसस्य तरुणज्वरे वर्जनात् अविरुद्धत्वात् तिक्तकंश्रृतशीतसलिलविधिः। ....तोयपेयादिसंस्कारार्थं प्रयुज्यमानं द्रव्यं गौणभेषजं शोधनशमनार्थन्तु प्रयुज्यमानं मुख्यमेषजमिति। GD.
3. ननु नागरस्य कटुकत्वात् कथं प्रयोगः ? उच्यते, आमाशयसमुत्थत्वात् ज्वरस्येष्यत एवान्यद्रव्यसंयुक्तस्य जलसंस्कारार्थमावापो, रक्तपित्ते त्वन्यै (रोषधैः ....) गम्यते। JJ.
4. अस्ति चात्र तन्त्रान्तरमनुग्राहकं द्रव्याणां चिरसंस्थितानामपि ...... षोडशभिरपां भागैरुपसंसृज्यार्धावशेषं कारयेत्। .... तथाऽन्येऽतिनिश्चिताः पठन्ति-"यच्चास्य श्रृतशीताम्बु ......पेयादिसंविधौ"।। वैद्याश्च पलं द्रव्याणामावाप्योदकाढके क्वाथयन्त्यर्धाढकञ्च शेषयन्ति। तस्मान्निष्प्रकम्प्यो वृद्धवैद्यव्यवहारः। JJ.
5. परिभाषा च स्वतन्त्रानुक्तापि वृद्धव्यवहारसिद्धा प्रमाणीभूतैव। CK.
6. नागरं शुण्ठी, तत्तु तिक्तकं यद्यपि न भवति तथाऽप्यत्रामाशयदुष्टिकफवह्निमान्द्यज्वराणां हितत्वाद् विहितम्। तीसटाचार्यस्तु शुण्ठीमपठन् पद्मकाष्ठं पठति। GD.
7. उत्क्लिष्टानिति हृल्लासादिना बहिर्गमनोन्मुखान्। CK.
8. अत्र च वमने स्वयमेवोत्क्लिष्टत्वाद् दोषस्य दोषोत्क्लेशप्रयोजनकौ स्नेहस्वेदौ न क्रियेते, अल्पौ वा क्रियेते। CK.

In vāta and pitta also emesis is prescribed if they are in association of predominant kapha and are situated in āmāśaya.[1]

147b-149a. Interpreting the word 'asunirharāḥ' JJ says-such doṣas can't be easily eliminated as they are merged in śākhās (rakta etc) and are situated in minute vessels, pathways, ligaments and muscles or it may mean fatal (asu=prāṇa, nirhara=taking away).[2] Doṣas at improper time, either before or after, become difficult to eliminate.[3]

Ck interprats "sarvadehānugāḥ"as 'spread in minute vessels, skin etc'.[4] 'Sāma' means 'viscid and unmoving because of association with āma'.[5]

GD reads "durvinirharāḥ" in place of "asunirharāh" He interprets "dhātusthāḥ" as 'situated in rasadhātu'.[6]

JN interprets as unagitated and not present in āmāśaya.[7]

149b-155a. Emesis and lightening are administered according to condition sometimes separately and sometimes combined. Others say-lightend on the day when emesis is administered.[8]

'Softening of fever' means 'maturity of doṣas' [9] if this stage is not reached then upto six days.[10]

The word "yathāsva" may mean either respective drugs suitable for disease or the spicy substances for processing of the gruel.[11]

"Pittakaphādhike" here means constitution having predominance of kaph and pitta, JJ reads "Ūrdhvage Kaphapitte"[12]here "Kaphapitte" means combined not separate.[13]

1. कफोत्तरत्वात् कफस्थानगतत्वाच्च वातपित्तयोर्वमनम्। JN.
2. असुनिर्हरा: नैते सुखेन निर्हर्त्तुं शक्यन्ते। यस्माच्छाखास्ववलीना: ....दु:खनिर्हरा:,
सूक्ष्मसिरास्रोत:स्नायु-मांसपेश्यन्तरव्यवस्थिता: सामा: घनीभूता: विलीनाश्च। अथवा असुनिर्हरा: प्राणहरा: । JJ.
3. अप्राप्तकालाश्चातीतकालाश्च सामा अनुन्मुखा:, अप्राप्तकाला: परिशुष्का अतीतकाला: दु:खनिर्हरा: भवन्ति। JJ.
4. सर्वदेहानुगा: इति सूक्ष्मसिरात्वगाद्यनुगता: । CK.
5. सामा इति सामत्वेन स्त्याना अप्रचलाश्च। CK.
6. धातुस्था: रसधातुस्था: । GD.
7. अनुपस्थिता: अनुत्क्लिष्टा: आमाशये अनुपस्थिताश्च। JN.
8. कदाचिद्वमितं कदाचिल्लङ्घितम्, विचित्रा हि दोषावस्थास्तद्वशात्। अन्ये तु व्याख्यानयन्ति-वमितं यस्मिन्नहनि तस्मिन् लंघितं काले। JJ.
9. ज्वरमृदूभाव: पक्वदोषतेत्यर्थ: । JJ.
10. निरामज्वरिलिङ्गं यदा तु न स्यात्तदा षडहम्। JJ.
11. यद् यस्य भेषजं तद् यथास्वम्, अथवा यवागूनां प्रतिस्वं संस्कारकम्। JJ.
12. पित्तकफाधिकप्रकृतिरत्र गृह्यते। JJ.
13. कफपित्ते समुदिते गृह्येते न वियुक्ते। JJ.

However, Bhaṭṭāra Haricandra and his followers read "Ūrdhvage raktapitte ca" and prohibit the use of gruel totally in raktapitta.[1]

Ck interprets "Pittakaphādhike" differently as 'that in which pitta and kapha come out excessively' and as such in pittaja and kaphaja fever, with no such aggrevation, it is allowed. He also mentions the other view.[2] Further, he supports the reading "Ūrdhvage raktapitte ca" on the authority of Suśruta and also on the argument that gruel would not be permissible even in case of vātajvara where kapha and pitta come out in vomiting.[3]

GD says that the plural number in 'yavāgū' indicates its three types. In the present context it is peyā (liquid gruel).[4]

JN says that laṅghana is prescribed in all cases while emesis is done only in cases having profuse doṣa predominantly kapha.[5] Gruel may be continued before or after six days according to condition.[6]

155b-156a. JJ quotes a verse enumerating fruits useful in fever- These are drākṣā,dāḍima, kharjūra, priyāla and paruṣaka.[7]

In treatment of raktapitta directed upwards tarpaṇa is already prescribed but the present reference shows that the fever arisen in patient of raktapitta also should be treated with tarpaṇa. 'Tarpaṇa' means 'flour of parched grains dissolved in water.[8]

156b-160a. Out of the two-mudga soup and meat soup-one may be selected according to suitability and strength. For weak patients the former and for other the latter should be selected.[9]

GD reads "Mudgasūpa" in place of "Mudgayuṣa"

160b-161a. In cases where āma is still present pācana (digestive) and in those

1. तस्मात् सर्वत्र प्रतिषेधः । JJ.
2. "पित्तकफाधिके" इत्यनेन पित्तकफयोरतिमात्रोद्गमे सति पेयाया आदानं बोधयति। तेन कफजे ज्वरे पित्तजे ज्वरेऽनुदभूतदोषे च पेया दातव्या। ....अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिकेषु पुरुषेषु यवागूप्रतिषेधमिच्छन्ति। CK.
3. यदि तु "ऊर्ध्वगे कफपित्ते च" इति पाठस्तदा वातज्वरिणोऽपि .... पेया न देयेत्यर्थः"। सुश्रुते तु .... इत्युक्तं, तेन "ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते" इति पाठो युक्तः। CK.
4. बहुवचनेन निर्देशाद्धि यवाग्वास्त्रैविध्यं ज्ञापितम् (मण्डः, पेया, विलेपीति) ....अत्र यवागूः पेया। GD.
5. लंघनं सर्वत्र, वमनं निर्हरणं तु बहुदोषेषु कफप्रधानानित्यादिना उक्तावस्थेष्वेव। JN.
6. तेन षड्हादूर्ध्वमपि, षडहादर्वागपि। JN.
7. "द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्हेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्।" JJ.
   This is also quoted by CK.
8. "ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं" (चि० 4) इति वचसा यवागूं बाधित्वा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथाप्यूर्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमविधानमेतत्। तर्पणं तोयपरिप्लुताः सक्तवः। CK.
9. मुद्गयूषस्य जांगलरसस्य विकल्पः सात्म्यापेक्षो बलापेक्षश्च ज्ञेयः। दुर्बलो हि दुर्बलाग्निः प्रायो भवति, तत्र मुद्गयूषो लघुत्वेन देयः, इतरस्य तु जांगलो रसः। CK.

where it is already digested, śamanīya (pacificatory) measures should be adopted.[1]

Pācana is that which induces agni for its function of digestion.[2] If fever continues even after āma is digested, one should apply śamanīya measures.[3]

Some say that pācana and śamana are prescribed for kapha and pitta respectively but it is not correct. Pācana is for all the doṣas.[4]

How the period of six days is to be counted-from the day of appearance of fever or from that of starting gruel? JJ holds the latter view and quotes, besides Caraka, Suśruta, Hārīta and Kharnāda in his support.[5]

Ck interprets that after six days from appearance of fever, light diet should be given on seventh day and kaṣāya-pāna on the eighth day. Thus it would also corrobrate with the mention of eight days as one of the signs of nirāma jvara.[6]

Pācana means digestive of āmadoṣa and śamanīya is pacificatory of mature doṣa.[7]

He quotes Suśruta, Caraka, Puṣkalāvata, Hārīta and Kharanāda and concludes with his view.[8]

JN says that the word 'kaṣāya' here denotes five types of preparations such as juice etc. and not kaṣāya (astringent) rasa.[9]

161b-163a. Decoction etc. of astringent drugs only are contra-indicated because of its obstructive nature. Those of other drugs are applicable as they are not obstructive.[10]

"Stabhyante" means 'become immobile'[11]. The prohibition of kaṣaya does not mean prescription of madhura but non-contrariety of the use of preparations of tikta

1. यत्रापाकस्तत्र पाचनम्, इतरत्र शमनमिति। JJ.
2. पच्यतेऽनेनेति पाचनम्। अग्निः पचति (यद्धि पाकाय वह्निं) योजयति तत् पाचनम्। JJ.
3. पक्वेऽप्यामे यदि ज्वरानुवृत्तिः स्यात्तदा शमनम्। JJ.
4. यच्चान्यैरुच्यते श्लेष्मपित्तावजयनं प्रति यथासंख्यं पाचनशमनीययोः प्रयोगः ....तन्न, सर्वेषामेव दोषाणां पाचनत्वात्। JJ.
5. चरकाचार्यस्य पेयाषडहोऽभिप्रेतः षडहः। .....सुश्रुताचार्यस्यापि नैव ज्वरषडहोऽभिप्रेत :.....आचार्यहारीतस्यापि नैव ज्वरषडहोऽभिप्रेतः.........खरनादस्यापि ज्वरषडहो नाभिप्रेतः ....तस्मान्न लंघनषडहो न ज्वरषडह इति स्थितम्। JJ.
6. षडहेऽतीते इति ज्वरहादारभ्य षडहेऽतिक्रान्ते, अतः सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं मात्रया स्वरूपेण च यत् तत् प्रतिभोजितं ज्वरितमष्टमेऽहनि कषायं पाययेदिति वाक्यार्थः। CK.
7. पाचनमिति आमदोषपाचनम्, शमनीयमिति पक्वदोषोपशमनम्। CK.
8. तस्माज्ज्वराहादारभ्य षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजिते कषायपानम्, तथा षडहं यावद् यवागूपचार इति। CK.
9. कषायं पंचविधकल्पनं स्वरसादिकम्, न तु कषायं रसं तस्य प्राक् प्रतिषेधात्। JN.
10. कषायरस एव यः कल्पनाया परिभाषितः कषायः स्तम्भित्वान्नेष्यते, इतरस्तु संज्ञित इष्यत एव। कषायरसरहितः परिभाषितः कषायस्तु स्तम्भी न भवत्येव। JJ.
11. स्तभ्यन्ते अविचलधर्माणो भवन्ति। CK.

dravyas.[1] Others say that on the seventh day prescription of 'kaṣāya' relates to drugs of madhura rasa etc. as then the fever remains associated with āma and as such use of kaṣāya rasa is contra-indicated. Thus it may be concluded that upto the sixth day of fever, all kaṣāyas are prohibited and on the seventh day only 'kaṣāya kaṣāya' comes under this category.[2]

163b-164a. The soup should be combined with amla (sour) substances ḍādima etc. in case of vāyu and in that of kapha (and also pitta) it should be free from amla.[3]

Ck interprets that vegetable soup is given when kapha is strong and digestion is also powerful while meat-soup is given in case of predominance of vāyu and debility.[4] The option about amla should be decided according to suitability and digestion.[5] 'Laghu' relates to both quantity and nature.[6]

164b-165a. The particular stage comes after ten days when kapha is decreased due to laṅghana etc. and vāta and pitta are increased due to continuous temperature and wasting of dhātus.[7]

The word 'pāna' indicates prohibition of the use of ghee in the form of enema, anointing etc.[8]

The use of ghee does not go against the general provision of allowing it in the later phase as the rule is a general one and not restrictive.[9]

JN comments that the anti-kapha property of ghee due to processing is in the context of decreased state of kapha (and not predominant one).[10]

---

1. तेन कषायकषायप्रतिषेधेन तिक्तद्रव्यकृतषडङ्गादिकल्पनाकषायस्य विहितस्याविरोधः साध्यते, न त्वविहितस्वरसादिविधानं क्रियते। CK.
2. अन्ये तु ब्रुवते......मधुरादिद्रव्यकृतकषायस्य सप्तमेऽहन्यप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽहनि प्रतिषेध इत्युपदर्शनार्थं, "न तु कल्पनमुद्दिश्य" इत्यादि कृतम्। ततश्च ज्वरादिषडहे सर्वकषायप्रतिषेध एव, सप्तमदिवसप्राप्ते तु तरुणे कषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भवति। CK.
3. व्यवस्थितविकल्पोऽयम्। अम्लैर्वायौ, कफे (पुनरनम्लैः), पित्तेऽपि पुनरनम्लैर्यावतोऽम्लस्य स्निग्धत्वात्। JJ.
4. यदि कफप्रबलता बलवदग्निश्च तदा यूषैः, वातप्राबल्ये तु दुर्बलत्वे च रसैरिति व्यवस्था। CK.
5. अम्लविकल्पोऽपि सात्म्यापेक्षयाऽग्न्यपेक्षया च ज्ञेयः। CK.
6. लघ्विति मात्रालघु प्रकृतिलघु च रक्तशाल्यादिकम्। CK.
7. इयं च मन्दकफवातपित्तोत्तरत्वरूपाऽवस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहिम्नैव सर्वज्वरे व्यक्ता भवति........दशाहादुत्तरं तु लंघनादिना कफः क्षीणो भवति, ज्वरसन्तापेन च रूक्षेण धातुशोषणाच्च वातपित्ते वर्धेते। CK.
8. सर्पिरिति वक्तव्ये अधिकपानग्रहणेनानुवासनाभ्यंगादिना सर्पिष उपयोगमस्मिन् काले निषेधयति। CK.
9. यत्तु पेयाकषायसर्पिःक्षीरविरेचनानां षडहे षडहे देयत्वं तत प्रायिकम्। तेन दशाहादूर्ध्वं द्वितीयषडह एवावस्थाविशेषप्राप्तौ सर्पिर्दानं न विरोधि। CK.
10. इह संस्कारात् घृतस्य यत् कफशमनत्वमुक्तं तत् कफस्य मन्दीभावे एव बोद्धव्यम्। CK.

165b-167a. This stage is faced when the fever is originated from severe āma doṣa and is not managed properly.[1] Even after lightness comes, predominance of kapha is not eliminated and the patient is not lightened fully, the intake of ghee should not be allowed.[2]

GD reads "bhavatyalam" in place of "balam hyalam".

167b-168a. Milk is beneficial in condition of constipation as well as movement of doṣas. Or in case of constipation cow-milk and in that of diarrhoea, goat-milk is prescribed.[3]

GD interprets the word "baddhapracyutadoṣa" as doṣas which are displaced but not thrown out.[4]

JN follows Ck.

168b-169a. The plural number in the word 'virecana' indicates that some suitable formulation should be selected for the purpose.[5] Ck, however, takes both emetics and purgatives by 'virecana'.[6] He also interprets that when fever does not respond to any other treatment then only purgative should be used because it is liable to create many complications.[7]

GD supports Ck.[8]

169b-171a. Ck says that milk is 'anulomaka' and as such eliminates doṣa. In practice, anulomaka is used as purgative.[9]

GD says that the milk should be processed with some purgative drug and hot.[10]

171b-172b. Jejjaṭa interprets 'pittāśaya' as 'lower part of āmāśaya'.[11]

'Pakvāśaya' is the seat of vāyu mainly but kapha and pitta also are there because

1. इयञ्चावस्था प्रबलसामदोषारब्धत्वाज्ज्वरस्य तथाऽसम्यगुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम्। CK.
2. लघुत्वे तु जाते कफोत्तरताऽलङ्घितता च नापयाति न तदा सर्पिष्पानमेवानुवृत्तं कर्तव्यमित्यर्थः। CK.
3. तत्र क्षीरं तावद् यथा बद्धे प्रवर्तकं भवति तथा प्रच्युतेऽपि सविबन्धदोषप्रवर्तकतयोपकारकं भवति।......किंवा, बद्धदोषे गव्यं क्षीरं सरत्वाद् देयं, प्रच्युते तु संग्राहित्वाच्छागं देयम्। CK.
4. बद्धा न बहिर्निर्गताः किन्तु प्रच्युताः स्वस्थानतो हि क्षरिता दोषाः। GD.
5. विरेचनैरिति बहुवचनं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति-यद्यस्मै यौगिकमिहोक्तं च तत्तस्मै विदध्याद् विरेचनमिति। JJ.
6. विरेचनैरिति बहुवचनेन वमनविरेचने अपि गृह्येते। CK.
7. विरेचनस्य बहुव्यापत्कतया इतरकर्मासिद्धावेव कर्तव्यतां दर्शयति। CK.
8. विरेचनैरुर्ध्वाधःशोधनैः। GD.
9. पयस्त्वनुलोमकतया दोषहरं भवति। अनुलोमकत्वं च विरेचनत्वेन व्यवह्रियत इति विरेचनादेयत्वे क्षीरमुक्तम्। CK.
10. पयसा किञ्चिद्विरेचनद्रव्यसाधितेनोष्णेन। GD.
11. पित्ताशयमागतं.......... आमाशयाधो व्यवस्थितम्। JJ.

oṣas pervade the entire body.[1]

According to Ck, in this stage (of jīrṇa jvara) as kapha is not agitated it should e made so by application of unction and sudation before emesis is administered.[2]

Purgative should be given in condition of pitta single or combined with kapha and ı that of kapha located in site of pitta.[3]

172b-173a. The word 'purāṇa' denotes 'quite old'.[4]

173b-174a. Both 'gaurava' and 'šūla' relate to 'širasaḥ.[5] 'Vibandha' of indriyas neans 'obstruction to their normal movement.[6]

JN interprets 'vibandha' as 'obstruction by viscid mucus'[7] and 'ruci' as 'relish' for ood or sense objects.[8]

174b-176a. After 'šītoṣṅa', 'dravya' should be understood.[9] The use of cold or hot vould be according to doṣa or the causation of fever.[10] Ck favours the latter idea.[11] He urther says that cold or hot would be decided on particularity of drug and processing.[12]

GD explains it further by saying that in šītajvara uṣṅa (aguru etc.) and in dāhajvara ītа (candana etc.) should be applied.[13]

176b-177a. "Tvaṁmātrašeṣāḥ" means that doṣas leaving the other dhātus stay in tvak only.[14] Ck interprets 'āgantu' as 'bhūta'.[15]

177b-179a. 'Kriyākrama' means 'krama' (order) of kriyā (remedial measures).[16]

पक्वाशयस्तु कतस्थानं, कुतस्तत्र कफपित्ते, न, "सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः"......सर्वत्र कार्यदर्शनात्। JJ.
एतच्च जीर्णज्वरविहितं वमनं स्नेहस्वेदाभ्यां दोषमुत्क्लेश्य कर्तव्यमिति विशेषः। CK.
पित्ते केवले कफसंसृष्टे वा पित्तस्थानगते श्लेष्मणि चापि विरेचनम्। JN.
"पुराणे" इति पदमत्यर्थपुराणतामाह। CK.
गौरवे शिरसः, शूले च शिरसः। JJ.
कः पुनरिन्द्रियविबन्धः? स्वस्वविषयेष्वप्रवृत्तिः। JJ.
विबद्धेषु श्लेष्मणोपरुद्धेषु। JN.
रुचिः अन्नेषु रसग्रहणम्, चक्षुरादीनां यथास्वग्रहणेच्छापि। JN.
शीतोष्णवीर्यकृतं, द्रव्यशब्दलोपोऽत्र। JJ.
(तथा हि पित्ते शीतम्)........अथवा शीतोष्णसमुत्थाज्ज्वरान् विभज्य.......प्रदद्यात्। JJ.
उष्णाभिप्रायं शीताभिप्रायं च विभज्य। CK.
शीतोष्णता च द्रव्यमहिम्ना संकारेण च ज्ञेया। CK.
शीतज्वरे जीर्णे उष्णैरगुर्वादिभिर्द्रव्यैः.....दाहप्रबले जीर्णज्वरे शीतैश्चन्दनादिभिः। GD.
त्वङ्मात्रशेषा इति धात्वन्तरत्यागेन त्वङ्मात्रावस्थितदोषजन्याः। CK.
आगन्तुर्भूतरूपः। CK.
क्रियाणां भेषजानामानुपूर्वीक्रमेण। JJ.

'Siddha' means 'unfailing'.[1] Jejjaṭa informs about a variant 'šālayaḥ' of 'purāṇāḥ'. Here repetition of 'šālayaḥ' is justified to eliminate other varieties of šāli.[2]

'Jvarita' denotes, apart from fever, other similar disorders.[3]

GD interprets 'yavāgū' as maṇḍa, peyā and vilepī.[4]

179b-188a. Bhaṭṭāra Haricandra explains ten formulaions of gruel. Ohers, however, taking 'lājapeyā' as separate interpret as eleven.[5]

In spite of being uṣṅavīrya use of šuṇṭhī is beneficial because of its madhurapāka and digestive action.[6]

'Parikartikā' is a type of vātika pain located in a particular region in which pain is felt as if anus is being cut.[7]

Ck explains it further.[8] About preparation of gruels, he says that the quantity of processing drugs, water and rice may be fixed on the basis of tradition.[9] In this connection, by quoting authorities, he described three methods of preparation of gruels. (1)kvāthasādhya (prepared with decoction)- in this method, decoction is taken in the quantity of one añjali (Kuḍava-160 gm.) and boiled in water one āḍhaka (2.56 litres) remaining one-fourth. This decoction is used for preparing gruel. (2) kalkasādhya (prepared with paste)-in this, the paste of the substance is taken one pala (40 gm.) and pippalī and šuṇṭhī 1/2 karsa (5 gm.) cooked in water one prastha (640 ml.). There is another type where pippalī and šuṇṭhī are not given such as jivantyādi yavāgū. At the end, he describes the method which is respected in old tradition. (3) it is also kvāthasādhya but differs in method of preparation and quantity of ingredients. Here dravya is taken in quantity of one karṣa (10 gm.) and is boiled in water (640 ml.) reduced to one-half.[10](For detailed discussion and conclusion see Ck's commentary on C. Su. ch. 2.)

1. सिद्ध इत्यव्यभिचारी। JJ.
2. अन्ये तु पठन्ति "(शालयः) षष्टिकैः सह"......पुनः शालिग्रहणं यवकादिपरिहारार्थं, तेऽपि हि शालय इत्युपचर्यन्ते। JJ.
3. ज्वरितानामिति.......अन्येषामपि व्याधीनां तत्साध्यानामासज्जनार्थं परिभाषेयम्। JJ.
4. यवाग्वो मण्डपेयाविलेप्यः। GD.
5. दश यवाग्वो व्याख्यानयन्ति हरिश्चन्द्राः.........अन्ये त्वेकादश व्याख्यानयन्ति" लाजपेयां सुखजराम्" इत्येषा प्रमथ्या। JJ.
6. नागरं मधुरपाकित्वात् पित्ते न विरुध्यते, आमपाचनार्थमिष्यत एव। JJ.
7. परिकर्तिका विशिष्टदेशव्यवस्थिता वातवेदना, परिकृन्ततीव (गुदमिति सा परिकर्तिका)। JJ.
8. शुण्ठ्यास्तु मधुरपाकित्वेन पाचनत्वेन च पित्ते प्रयोगः। CK.
9. अत्र च यवागूनां साधनद्रव्यजलतण्डुलपरिमाणे वृद्धवैद्यव्यवहाराः पूजिताः प्रमाणीकर्तव्याः। CK.
10. क्वाथसाध्ययवाग्वादिद्रव्यमाने तु वृद्धवैद्यव्यवहारपूजितेयं परिभाषा। CK.

GD reads 'śālaparṇī' in place of 'pṛśniparṇī'. About method of peparation, he says that pippalī and śuṇṭhī represent sharp drugs and 'dravya' in 'kalkadravya' denotes mild ones, hence for average drugs the quantity may be fixed as 1/2 pala (20 gm.) or three karṣas (30 gm.). This should be cooked along with rice in water one prastha (640 ml.). The quantity of rice will be 1/14, 1/6 or 1/4 of the water according to the form of the product maṇḍa, peyā and vilepī respectively. This is the gruel prepared with paste. In the type prepared with decoction, pippalī etc. should be cooked in water 640 ml. reduced to one-half. Now gruel should be prepared with this decoction, the quantity of rice decided as above.[1]

188b-194a. Soup is prepared like gruel.[2] In processing, care should be taken to make it free from hotness and heaviness so that there may not be loss of digestive fire due to heaviness and relapse of fever due to hotness.[3]

JN takes variation of quantity only.[4]

194b-196. The verse 'gharmāmbu' is taken as unauthoritive by some commentators but it is not so because in this stage anupāna has to be prescribed.[5]

Though 'kaṣāya' is already prohibited earlier, here it relates to diet.[6] Prohibition of heavy, hot etc. does not indicate prescription of their contraries such as light, cold etc.[7]

It is the style of the ancient authors that they make repetitions off and on apprehending some misunderstanding.[8]

The word 'prāyaśaḥ' indicates that heavy, hot etc. diet may be given in cases of fever caused by wasting, vāyu etc. the separate mention of 'kaṣāya' indicates its universal prohibition.[9]

---

1. अत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुद्रव्यपरम्, तेन मिश्रितमध्यमवीर्ययोरुभयभागित्वादर्धपलं त्रिकर्षं वा ....इति कल्कसाध्या यवागूः। क्वाथञ्च वारिप्रस्थे........इति क्वाथसाध्या यवागूः। GD.
2. यूषकरणञ्च यवागूसाधनवत्। CK.
3. मात्राविकल्पज्ञ इत्यनेन-तावत्या मात्रया तेन च संस्कारकृतेन विकल्पेनानुष्णलघुना लावादयो देयाः, येन गौरवादग्निवधमुष्णत्वाद् वा ज्वरावृत्तिं न जनयन्तीति। CK.
4. मात्रायाः विकल्पः। JN.
5. घर्माम्ब्वादिश्लोकं चैकेऽनार्षं वदन्ति, तन्न, अनुपानव्यवस्थायामुष्णपानीयमद्ययोर्हितत्वं पूर्वमनुक्तमेवेति तदुपादानम्। CK.
6. पूर्वं तु कषायनिषेधो यद्यपि सामान्येन कृतः, तथाऽपीहान्नप्रतिषेधप्रस्तावादत्यहितप्रतिषेधाच्च पुनः क्रियते। CK.
आहारविषयश्चायम। JJ.
7. न च प्रातिलोम्येन लघुशीतरूक्षकषायस्य विधानमेतत्प्रतिपादितम्, (तस्यानिष्टत्वात्) अत्र तु गुरूष्णादिप्रतिषेधमात्रं प्रतीयते, न च कर्तव्यता प्रतीयते। JJ.
8. आचार्याः उक्तानपि पुनः पुनरुच्चारयन्त्यनर्थमाशंकमानाः। JJ.
9. प्रायश इत्यनेन क्षयानिलजादिषु ज्वरेषु गुरूष्णस्निग्धमधुरानप्याहारान् दापयेत्। कषायांस्त्वाहारान् सर्वत्रैव वर्जयेदिति ज्ञापनार्थं पृथक् पदं कषायांश्चेति। GD.

197b-200a. Jejjaṭa interprets the use of these five formulations in different conditions. In other's view, they are universally applicable because of their specific action (on fever). Some take it as six formulations making pāṭhā- uśīra and udīcya-uśīra as two formulations. Others, however, take one formulation from kirātatiktaka to udīcya naming it as 'pāṭhāsaptama.'[1]

Ck has commented exhaustively on these verses. He interprets 'pākya' as 'śṛta' (decoction).[2] śītakaṣāya is prepared by keeping the pounded drug in hot water overnight.[3]

In preparation of śīta kaṣāya, though quantity of drug and water is not mentioned, drug should be taken in the quantity prescribed for decoctions and water in the quantity which is to be taken because there is no decrease of water (in the process). Or the prescribed method may be followed e.g. one pala of drug should be kept in six and four palas of water for preparing śīta (kaṣāya) and phāṇṭa respectively. śītakaṣāya, because of its mild vīrya and cold property, should be applied to those having mild doṣa and burning sensation.[4]

Ck prescribes kirātatiktādi for vātakapha and pāṭhādi for pitta. In support of pāṭhāsaptaka, he quotes Jatūkarṇa.[5]

Regarding method of preparation, he says that the method described in vimānasthāna ch. 7, should be followed generally.[6] As regards quantity of drug, water and decoction, this may be fixed on the criteria of 'gatarasatva' (complete extraction) which is generally obtained by drying three-quarters of water, thus, as general rule, decoction is reduced to one quarter.[7]

---

1. (तत् केवलपित्ते। वातपैत्ति) के च सनागरं पर्पटकं, मन्दाग्निपित्तकफप्राये सदुरालभं पर्पटकं......शीतप्राये किराततिक्तकं.......विश्वभेषजम्, दाहबहुले पाठामुशीरं सोदीच्यमिति। अन्ये व्याख्यानयन्ति-पंचाप्यमी सार्वयौगिकाः, कुतः व्याधिप्रत्यनीकत्वात् यथा कुष्ठे खदिरं, ग्रहण्यां तक्रं, प्रमेहे हरिद्रेति।अन्ये तु षड्योगान् व्याख्यानयन्ति....तस्मात्पाठामुशीरं वोदीच्यमुशीरमिति योगद्वयम्। गौडास्तु.....किराततिक्तकं....पाठासप्तम इति। JJ.
2. पाक्यमिति श्रृतम्। CK.
3. शीतकषायस्तु द्रव्यं संक्षुण्णमुष्णोदके प्रक्षिप्य निशास्थितम्। CK.
4. अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य पानीयस्य मानं नोक्तं ....शीतकषायः स्वल्पवीर्यतया तथा शैत्यगुणयोगाच्चाल्पबलदोषे दाहाभिभूते च देयः। CK.
5. किराततिक्तादिश्चतुर्थो वातकफे, पाठादिश्च पित्ते, किराततिक्तादिना च मेलके सति पाठासप्तकं जतूकर्णप्रत्ययात् कफपित्ते भवति। CK.
6. यद्यपि क्वाथसंविधानं विशेषेण नोक्तं, तथापि व्याधितरूपीये यत् क्वाथकरणसंविधानमुक्तं.......तदेव सर्वकषायकरणसंविधानं ज्ञेयम्। CK.
7. यावद् द्रव्यं यावता जलेन पक्वं सत् गतरसं भवति........एतच्चौषधानां गतरसत्वं द्रवभागत्रयक्षय एव भवतीति दृश्यते, तेन चतुर्भागावशिष्टता सर्वक्वाथे.......कर्तव्या। CK.

The quantity of water for decoction is fixed according the nature of drug. It is four, eight and sixteen times for soft, hard, and harder substances respectively.[1] But where there is little quantity of drug, profuse water is given even in case of soft drugs. If the quantity of decoction is from one karṣa to one pala, sixteen times water should be given even in soft drugs. After a pala till kuḍava, it should be eight times.[2]

The dose of decoction is not fixed as it varies according to patient. However, generally for average patients it is one kuḍava (160 ml.).[3]

The quantity of liquids and fresh drugs is to be doubled only from kuḍava onwards. Even there if mention is in terms pala, it should not be doubled.[4] In case of fresh drugs too, where dry drugs are prescribed then only fresh ones should be doubled otherwise not.[5]

At the end he says that only scripture (theory) followed by practice may be taken as authoritative.[6]

GD gives derivation of the word 'pākya '.[7] He takes here only three formulations. The first one is indicated in pittaja fever associated with kapha and vāta. The other two 'sanāgaram' and 'kirātatiktādi are applicable in all types of fever.[8]

JN explains it further. He says that parpaṭa is combined with mustā, śuṇṭhī or durālabhā according to doṣa etc.[9] He also adds that decoction is used in vataja fever associated with kapha and cold infusion in that associated with pitta.[10]

200b-203. These five formulations are meant for five types of fever (santata etc.) respectively. Others say that such restriction is not there, these may be applied in any one of the five types according to condition.[11]

---

1. क्वाथार्थजलदानं तु द्रव्यापेक्षया भवति। तत्र मृदुनि द्रव्ये चतुर्गुणेन जलेन, कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे तु षोडशगुणेन पाके सति चतुर्भागावशेषे गतरसत्वं भवति। CK.
2. यत्र त्वल्पं क्वाथ्यद्रव्यं तत्र यथा यथाऽल्पत्वं भवति तथा तथा मृदुन्यल्पेऽपि द्रव्ये भूरि जलं दीयते, स्तोकेन जलेन क्वाथ्यद्रव्यस्य गतरसत्वाभावात्। तेन, कर्षादारभ्य पलपर्यन्तक्वाथे मृदुन्यपि षोडशगुणं जलं दीयते, पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं जलं दीयते। CK.
3. अत्र पेयक्वाथमात्राऽपि तु इयत्तया नोक्ता, तस्याः पुरुषाद्यपेक्षया नानात्वात्......पले च क्वाथ्ये षोडशपलस्य पादशेषतायां
4. कुडवादावेव माने द्वैगुण्यं भवति।..........कुडवादिमानयोग्यस्यापि यत्र द्रव्यस्य पलोल्लेखेन मानं गृह्यते तत्रापि न द्वैगुण्यम्। CK.
5. आर्द्रद्वैगुण्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्काणामुपयोग उक्तस्तेषामार्द्रप्रयोगे द्वैगुण्यं भवति, ये तु नित्यमार्द्रा एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम्। CK.
6. सर्वथा व्यवहारानुगतमेव शास्त्रं प्रमाणीकर्तव्यम्। CK.
7. पाक्यं पाकेन निष्पाद्यं क्वाथरूपमित्यर्थः। GD.
8. मुस्तञ्च पर्पटकञ्च.......कफवातानुबन्धे पित्ताधिकेऽयं योगः........सर्वेष्वेव ज्वरेषु पाक्यं शीतकषायं वा। GD.
9. दोषादिविशेषापेक्षया कदाचित् मुस्तया कदाचित् शुण्ठ्या कदाचिद् दुरालभया वा युक्तं पर्पटकम्। JN.
10. श्रृतकषायपानं कफानुबन्धवातज्वरे, पित्तानुबन्धे तु शीतकषायपानम्। JN.
11. यथासंख्यम (त्र प्रयोज्याः प्रशमनाय ज्वराणां) सन्ततादीनां,.........अन्ये तु मन्यन्ते, पञ्चापि यथादोषं पञ्चानामपि सन्ततादीनामिष्यन्ते। JJ.

GD interprets that 'kaṣāya' is for 'kvātha' (decoction), others take it for both kvātha and hima (cold infusion).[1]

204-209. The madhukādi formulation is meant for cases having predominance of pitta as it is to be given in the form of cold infusion.[2]

Young leaves of jātī are used.[3] The word 'tadvad' means 'cold infusion as mentioned earlier'.[4]

Some take three formulations of the drugs from vatsaka to balā while others take only one.[5]

Jaggery is to be added later and as such its quantity should be one quarter of the decoctive drug. This should be understood in all such cases of 'praksepa' (addition).[6]

GD interprets that vatsaka and āragvadha make one formulation.[7]

Vrddha Vāgbhata reads 'madhūka-puspa' in place of 'madhūka-musta.'[8]

210-214. Vaidyas of Kashmir and Sindhu read these two formulations šatyādi and brhatyādi which are taken as unauthoritative in this region.[9]

Ck says that though these formulations are meant for sannipāta jvara, they are described here because of the context of 'kasāya'.[10]

215. Here the word 'adhyāya' denotes 'catuska' (quadruplet).[11]

216-217. In the first verse 'due to vitiation of vāyu' is understood.[12] Though pitta is slightly unctuous, it becomes rough when its wet portion is dried up by laṅghana etc.[13]

1. कषाया इति क्वाथरूपाः । अन्ये क्वाथाः हिमाश्चेत्याहुः । GD.
2. मधूक.........पित्तोत्कटस्य, कुतः ? शीतकषायोपदेशात् । JJ.
3. जात्याः पल्लवाः गृह्यन्ते । JJ.
4. तद्वदिति पूर्ववन्निशि स्थितम् । JJ.
5. वत्सकारग्वधावित्यादिना बलामियन्तेन केचिद् योगत्रयं केचिदेकमेव योगं वदन्ति । CK.
6. गुडस्य प्रक्षेप्यत्वेन क्वाथ्यद्रव्यापेक्षया पादिकत्वम् । एवमन्यत्रापि प्रक्षेपे बोद्धव्यम् । CK.
7. वत्सकेत्यादिभ्यां द्वाभ्यामेको योगः । GD.
8. वृद्धवाग्भटे मधूकमुस्तेत्यत्र मधूकपुष्पेति पाठः । JN.
9. काश्मीरसैन्धवभिषजः शट्यादिबृहत्यादियोगौ पठन्त्यस्मिन् प्रदेशे तौ चानार्षौ । JJ.
10. अत्र कषायप्रकरणागतत्वात् सन्निपातचिकित्सावसरमप्युल्लंघ्य सन्निपातहरौ शट्यादिबृहत्यादियोगौ पठति । CK.
11. भेषजाध्याये भेषजचतुष्के, चतुष्केऽपि हि.......अध्यायशब्दो वर्तत एव । CK.
12. लंघनादिभिर्लघुभोजनान्तैः.......मारुतकोपादिति । JJ.
13. पित्तं हि सस्नेहमपि क्षपितार्द्रभागं लंघनादिना रौक्ष्यमादधाति । JJ.

How ghee being cold stimulates agni which is quite opposite to it? Even by cold increase in agni is observed as in body (by external cold) or it may be explained on the basis of specificity (prabhāva).[1]

Though the word 'tejas' has several meanings, here it denotes pitta because of the context.[2] Pitta is composed of tejas and ap, though tejas is contrary to ap it can't subdue it completely but makes it hot.[3]

When hot and unctuous causes are there, unctuousness would appear (in pitta) and when hot and rough factors are present roughness would appear. The effect will be according to the cause.[4] There is no any contradiction in this because unctuousness and roughness are not simultaneously present but they appear according to cause and as such pitta is sometimes unctuous and some time rough.[5]

Some read. "rūkṣe tejo jvarakaraṃ"[6]

Ck says that the word "rūkṣasya" signifies that even if after application of kasāya etc. association of āma continues or kapha is predominant and as such there is no roughness, ghee should not be administered.[7]

Here the word 'tejas' means 'heat of the body' which is of fire thrown out of stomach and that produced in the form of fever due to specific nature of the disease.[8]

Though this heat is essentially of pitta which is unctous, in certain conditions it becomes rough when its unctuousness is eliminated along with āma and consequently the heat also becomes rough. Unctuousness in pitta is due to association of liquidity and not essentially.[9] This condition comes in chronic stage due to specific mature of

1. न च घृतस्य शैत्यात् कथं सर्पिष उष्णेनाग्निना विरोध इत्येवमाशंकनीयम्। सत्यपि शीतेऽग्निवृद्धिर्दृष्टा बहिः शरीरे च........इत्याद्याश्रयाभिविशेषेण......अपथ्यमपि व्याधिप्रशमकं भवति। JJ.
2. यद्यपि तेजःशब्दः.......तथापि पित्ते वर्तते। कुतः ज्वेरवचनात्। JJ.
3. पित्तं तेजसोत्कृष्टेनाद्भिश्चैवारब्धम्। सलिलस्योष्णता न तु द्रवत्वाभिभवः। JJ.
4. यदोष्णस्निग्धानि.....कारणान्युपयुज्यन्ते तदा स्नेहगुणस्य प्रादुर्भावः। यदा तु रूक्षोष्णादयो हेतवो.......तदा रौक्ष्यस्य। कारणभेदात् कार्यभेदः। JJ.
5. ननु चैवं ब्रुवाणो भवान् परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं पित्ते मन्यते रूक्षं स्निग्धं च। पृथग् व्यवस्थितानां भावानां परस्परपरिहारलक्षणः सहानवस्थानलक्षणः (प्राप्यते च विरोधः), न तु कारणभेदादेकत्र समानरूपतया व्यवस्थितानाम्।......वस्तुतस्तु कारणभेदात् कदाचित् पित्तं स्निग्धं...........रूक्षं प्रादुर्भूतम्। JJ.
6. अन्ये तु वदन्ति ......रूक्षे तेजो ज्वरकरमित्यपि पाठः। JJ.
7. रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि सामतानुबन्धात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति। CK.
8. तथाऽपीह तेजःशब्देनोष्माऽभिधीयते.......स चोष्मा आमाशयविक्षिप्तस्याग्नेयस्तथा देहभवो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वररूपो ज्ञेयः। CK.
9. अयं चोष्मा सूक्ष्मविचारे यद्यपि पित्तस्य भवति......पित्तं च यद्यपि ......स्निग्धमुक्तं, तथाप्यवस्थावशात् पित्तं निरामं सन्निःस्नेहं भवति, स्नेहश्च पित्तगुणो द्रवयोगनिमित्तको न सांसिद्धिकः। ....तेन निःस्नेहस्य पित्तस्योष्मा रूक्ष एव भवति। CK.

disease.[1] Ghee due to unctuousness pacifies vāyu as well as rough pitta which is the cause of fever.[2]

Ghee is prescribed in heat of fever because of its cold property but this is not said here as it is well known.[3]

Others take pitta itself from 'tejas'. Pitta is of two types-with or without liquidity. The former is unctuous and the latter becuase of loss of liquidity by laṅghana etc. becomes rough and this is meant here.[4]

Others, however, take kapha by the word "anubala". Thus ghee pacifies all the three doṣas but Ck's inclination is to the first interpretation.[5]

Some read "rūkṣe". in place of "rūkṣam" which would mean 'that whose body is roughned by kaṣāya etc. This reading is supported by earlier commentators like Bhāsadatta, Swāmidāsa, Āṣāḍhavarman, Brahmadeva etc. Kharnāda has also similar reading and as such it should not be ignored or refuted.[6]

218. The kaṣāyas should be used as materials for cooking of ghee. Others say that kaṣāyas should be taken after mixing with ghee.[7]

GD takes old ghee which (four times) is to be cooked with the paste of kaṣāyadravyas. However, if dravyas are three or more, they should be used in form of both paste and decoction.[8]

219-221. Ghee is prescribed in chronic fever as it subdues the intensity of fever. Ghee should be used after processing.[9]

In preparation of pippalyādi ghrta some take pippalyādi drugs in form of paste as well as decoction while others take only as paste. As there is no specific mention of

1. इयं च व्याध्यवस्था व्याधिप्रभावादेव जीर्णावस्थायां भवति। CK.
2. ज्वरिणो योऽनुबन्धो धातुरनिलः स्यात् स च स्नेहवध्यः, ...चकाराद्रूक्षं तेजो यज्ज्वरकरं तदपि सर्पिःकृतस्नेहवध्यमिति। CK.
3. अत्र ज्वरोष्मणि पित्तधर्मे सर्पिस्तावच्छैत्यादिविहितं भवतीति प्रसिद्धत्वान्नोक्तम्। CK.
4. अन्ये तु तेजःशब्देनेह पित्तमेव ग्राहयन्ति। पित्तं हि द्विविधं-सद्रवं, निर्द्रवं च। यत् सद्रवं तत् सस्नेहं, यत्तु लंघनादिना क्षपितार्द्रभागं निर्द्रवं तद्रूक्षं भवति, तदिह 'रूक्षं तेजः' इत्यनेन गृह्यते।CK.
5. अन्ये तु "यः स्यादनुबलो धातुः" इत्यनेनानुबन्धरूपं कफं ग्राहयन्ति। ततोऽनुबन्धः कफः, रूक्षं पित्तं, वातश्च स्नेहसाध्यो भवतीत्यर्थः.....त्रिष्वपि दोषेषु सर्पिःप्रयोगोऽनुमतः।............ अस्माकं तु पूर्वव्याख्याने एव स्वरसः। CK.
6. अन्ये तु "रूक्षं तेजो ज्वरकरं" इति पठन्ति। तत्र रूक्षे इति कषायादिभी रूक्षीकृतशरीरे इति ज्ञेयं....अयं च पाठः पूर्वटीकाकृद्भिर्भासदत्त-स्वामिदासाषाढवर्म-ब्रह्मदेवप्रभृतिभिरपि व्याख्यातत्वान्न प्रतिक्षेपणीयः। खरनादेनापि समानोऽयं पाठः।CK.
7. सर्पिषा सह योजिताः सर्पिःसाधनत्वेन प्रयुक्ताः। अन्ये तु कषायाणां सर्पिषा मिश्रीकृतानां.......प्रयोगमिच्छन्ति। CK.
8. सर्पिषा पुराणसर्पिषा योजिताः कल्कीकृत्य सर्पिश्चतुर्गुणं दत्वा पक्त्वा प्रयोक्तव्याः।.......तस्मात् त्रिप्रभृतिद्रव्येण योगे तेषामेव द्रव्याणां कल्कक्वाथौ प्रयोजयेदिति। GD.
9. ज्वरस्य वेगोपशमकारित्वात् जीर्णज्वरावस्थायां घृतमाम्नातं, तच्च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम्। JJ.

liquid, water should be taken. Ck says that the drugs should be used as paste and cooked with water four times.[1]

Here the quantity of ghee is not specified and as such may be taken as desired. In cases where the quantity is specified, it denotes that the disease would be pacified by taking this total quantity. Hence the statement about the quantity is significant and not at random.[2]

JN, like GD, takes old cow ghee.[3]

222-223. Ck discusses different views on the quantity and proportion of liquids in preparation of ghee and concludes that liquid is to be taken four times of sneha and as such if there are more than one liquid they should be four times combined together and not separately.[4]

224-226. Here also on the pattern of the above ghṛta, each decoction and milk should be taken in double quantity.[5]

227-233. Madanaphala should be used with pippalī in aggravation of kapha, with indrayava in that of kapha and pitta and with liquorice in burning sensation.[6] In other cases too, the options should be taken as fixed (for certain condition) otherwise there would be no sense in putting options.[7]

GD reads "pracchardanaṃ" in place of "praskandanaṁ". JN follows him.

234-239. Jejjaṭa defines parikartikā as cutting pain in pakvāśaya (colon) associated with pain in pelvic region, slight mucous (discharge) and difficulty in sitting.[8] In formulations where there is no indication of use, they should be used as the foregoing ones.[9]

Ck defines method of preparation of milk. According to him, it is drug 1/2 pala (20 gms.), milk four palas (160 ml.) and water sixteen palas (640 ml.) and after boiling

1. पिप्पल्यादौ घृते पिप्पल्यादीनां विशेषानुक्तेः कषायत्वं कल्कत्वं चैके ब्रुवते, अन्ये तु कल्कमेवेच्छन्ति। द्रवकार्यन्तु द्रवस्यानुक्तत्वात्तोयेनैव कर्तव्यम्।...तस्मात् कल्कमात्रेणैव पिप्पल्यादिद्रव्यं जलञ्च चतुर्गुणं देयम्। एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। CK.
2. अत्र च पक्तव्यघृतस्य प्रमाणानिर्देशादव्यवस्थितमानमेव सर्पिरिच्छातः पक्तव्यं, यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति तत्र तावन्मात्रेणैव स्नेहसाध्यरोगोपशमो भवतीति ज्ञेयम्। ......तस्मान्न यादृच्छिकं क्वचिदाचार्यस्य मानाभिधानमनभिधानं च। CK.
3. पुराणं घृतं गव्यम्। JN.
4. वासाद्ये घृते.......द्विगुण एव क्वाथो ग्राह्यः; स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रवः......तच्च मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकम्। CK.
5. बलाद्येऽपि क्वाथपयसोः पूर्वोक्तक्वाथक्षीरसाहचर्यात् प्रत्येकं द्विगुणत्वं ज्ञेयम्। CK.
6. मदनं सर्वगदे वृद्धे श्लेष्मणि पिप्पलीभिः, पित्तश्लेष्मणीन्द्रयवैः, दाहप्राये मधुकेन। JJ.
7. व्यवस्थितविकल्पाश्चैते द्रष्टव्याः। अन्यथैकेनैव कृती स्यात्। JJ.
8. परिकर्तिका नाम बस्तिशूलाल्पश्लेष्मकृच्छ्रोपवेशी छिद्यत इव पक्वाशयः। JJ.
9. यत्र यत्र च विषयनिर्देशो नास्ति तत्र तत्र पूर्वोत्पन्न एव विषयो द्रष्टव्यः। JJ.

reduced to milk only. This is the general rule. There are certain exceptional circumstances where particular methods are employed but they are limited for that only and can't be generalised.[1]

He also defines parikartikā as cutting pain in rectum etc.[2] In formulation nāgara etc., honey should be added afterwards in equal quantity as it can't be cooked. [3]

Cold or hot milk should be given according to liking or cold in condition of aggravated pitta and hot in that of aggravated vāta.[4] GD says-hot milk in vātakapha and cold one in vātapitta.[5]

240-249. The word "jvaraharān" indicates that the enemas should be prepared of antipyretic drugs.[6] In 'ardhodaka' (v. 242) 'ardha' denotes 'equal'.[7]

250-253. For preparation of jīvantyādi anuvāsana (unctuous enema), in yamaka (ghee and oil combined) milk should be equal to sneha and water three times so that the total quantity of liquid becomes four times of milk.[8] In successive formulations too, 'sneha' means 'yamaka'.[9]

254-255. Snuffing oil here means aṇutaila.[10]

257. The word 'sahasradhauta' means 'washed number of times'.[11]

258-259. Here oil is preferred to ghee as the former is sūkṣma (penetrating) and panacea by processing.[12]

Fermented beverages (wine etc.) are colder in contact that sandal etc. particularly in condition of heat.[13]

---

1. एतच्च द्रव्यस्यार्धपलं, क्षीरं पलचतुष्टयं, पानीयं पलानि षोडश दत्वा क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः, एवंप्रकारा मानव्यवस्था।.....प्रदेशान्तरयोगोक्तं हि मानं तदेव प्रदेशान्तरेऽपि मानलिङ्गं भवति यत् परिभाषानुगतं, यत्तु परिभाषान्तरबाधकं मानं तत् स्वविषय एवावतिष्ठते। CK.
2. परिकर्तिका परिकर्तनाकारा गुदादिवेदना। CK.
3. नागरमित्यादौ क्षौद्रस्य पाकानर्हत्वेनोत्तरकालं द्रव्यान्तरतुल्यमानस्यैव प्रक्षेपो ज्ञेयः। CK.
4. उष्णं शीतं चेति विकल्प इच्छाविशेषकृतः, प्रबले वाते उष्णं, पित्ते त्वतिबले शीतम्। CK.
5. वातकफेऽत्युष्णं, वातपित्ते शीतम्। GD.
6. ज्वरहरानिति वचनेन ज्वरहरैर्द्रव्यैः निरूहानुवासनकल्पनां दर्शयति। CK.
7. क्षीरतुल्यस्य जलस्य ग्रहणमर्धशब्दस्य समविभागवचनत्वाज्ज्ञेयम्। CK.
8. जीवन्त्याद्येऽनुवासने यमके क्षीरं स्नेहसमं, जलं तु त्रिगुणमिति स्नेहाच्चातुर्गुण्यं द्रवस्य कार्यम्। CK.
9. मदनैश्च श्रृतः स्नेह इत्यत्रानन्तरोक्तः सर्पिस्तैलरूप एव यमकस्नेहो ज्ञेयः। एवं सिद्धः स्नेह इत्यत्रापि ज्ञेयम्। CK.
10. नावनिकं तैलमिति अणुतैलम्। CK.
11. सहस्रशब्दो विपुलार्थः, तेनानेकधा धौतं सर्पिरित्यर्थः सूचितः। CK.
12. उच्यते, तैलस्य सौक्ष्म्यात्। सर्पिर्हि स्थूलं तैलं त्वन्यथा.....तैलं च संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं च भवति। JJ.
13. विशेषवान् शीतस्पर्शो मद्यादीनां चन्दनादिभ्यः इति। उच्यते, अभिव्यञ्जककारणाभावात्। स्वस्थो हि मद्यादीनां विशेषवर्ती शीततां नोपलभते, व्यंजकसंनिहितं दाहादि यदा त्वाविष्कृततमं भवति तदा। JJ.

Ck explains further the preference of oil. He adds that oil is more effective in vāta by direct contact (massage) than ghee.[1]

Naming of formulations is significant because it facilitates their use particularly in learned circle.[2]

260-266. "spṛšet" indicates that their only contact is desired and not putting on for long.[3]

267. There is specific peculiarity due to rasa, vīrya, vipāka and prabhāva in drugs such as piṇḍītaka etc. this is also in (different types of) same group.[4]

GD reads 'mūṣakaparṇī' in place of 'mūlakaparṇī'.

268-271. 'Saṃsarga' here means of vāta and kapha.[5] Sveda is of two types igneous and nonigneous the former being stronger.[6]

When in combination of vāta and kapha vāta is strong, heavy, hot and unctuous measures are applied and in case of predominance of kapha light, hot and rough measures are wholesome.[7]

In fever caused by vāta and kapha cold is experienced due to synergistic action of vāta, thus in fever caused by vāta and kapha singly also, there is cold.[8]

GD informs that some take 'kuṭī' as described under the chapter on rasāyana.[9] Interprating 'annapāna', he says 'as prepared with brhat pañcamūla etc. which destroy vāta and šleṣma doṣas separately as well as jointly.[10]

272-283a. Pacifications such as intake of kaṣāya, ghee etc.[11]

1. अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतञ्च शीतलं, शीतं च दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथापि सूक्ष्ममार्गानुसारितया व्यवायितया तथा स्पर्शनेनाधिकवातहरतया तैलमेवाभ्यङ्गप्रस्तावे चन्दनाद्यं कृतं न घृतम्। अन्ये घृतादपि तैलं संस्कारवाहितरमिति कृत्वा तैलमिहोक्तमिति ब्रुवते। CK.
2. तद्विद्यानां वैद्यानां तया संज्ञया व्यवहारो भविष्यति, एतदर्थं संज्ञाकरणम्। CK.
3. स्पृशेदिति वचनान्न चिरं धारयेदिति दर्शयति। CK.
4. पिण्डीतकप्रभृतीनामस्त्येव प्रातिस्विको भेदो रसवीर्यविपाकप्रभावकृतः, एकजातीयानामपि, अन्यथोपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्। JJ.
5. संसर्गे वातकफयोः.....स्वेदो हि वातश्लेष्महरः ख्यात एव। JJ.
6. द्विविधश्च स्वेदः साग्निको निरग्निकश्च। या कुटी साग्निका सा बलीयसि शीते, अनग्निकाऽल्पे। एवं शयनाच्छादने अपि। JJ.
7. तेन वातकफसंसर्गे यदा वातो बलवान् तदा गुरूष्णस्निग्धमन्नपानं, यदा तु कफो बलवांस्तदा लघूष्णरूक्षप्रायं विधेयमित्यर्थः। CK.
8. अयं च वातकफजो ज्वरो विशेषेण वायोर्योगवाहितया शीतो भवतीति कृत्वेहोक्तः। तेन केवलकफजः केवलवातजोऽपि शीताभिप्रायो ज्ञेय एव। CK.
9. कुटीप्रावेशिकरसायनविधौ या कुटी पूर्वमुक्ता सैव कुटीति केचित्। GD.
10. वातश्लेष्महराणि वातहर-श्लेष्महरतदुभयहरबिल्वादिपंचमूलादिकृतानि। GD.
11. शमनैरिति कषायसर्पिःपानादिभिः शमनैः। CK.

283b-284. Fevers with āma e.g. vātika, paittika and vātapaittika while kaphaja and kaphapittaja even if devoid of āma are subjected to laṅghana. That caused by only pitta should not be subjected to laṅghana.[1]

In case of pitta, laṅghana is prescribed in sāma stage when it has got liquidity but when liquidity is lost laṅghana is not advised.[2]

'Laṅghanīyokta' means ten types of laṅghana described in the chapter laṅghana-bṛṃhaṇīya with emesis etc. prohibited conditionally and physical exercise etc. prohibited totally.[3]

285b-287a. 'Tara' and 'tama' are related to 'saṃsṛṣṭa' and 'sannipatita' respectively and 'sāma' to both.[4]

'Doṣakrama', means both 'doṣa and 'krama' and 'krama of doṣa',[5] or it may mean 'treatment contrary to pathogenesis caused by specific doṣa'. This treatment is general as well as spacific to the disease.[6]

Promotion of one doṣa means that of the lowest one e.g.[7] decreasing two doṣas and increasing one is the mode of treatment[8] so that the balance of doṣas is restored.[9] Or vardhana (vardha- cutting) and kṣapaṇa mean saṃśodhana and saṃśamana respectively.[10] 'Kaphasthāna' is āmāśaya and treatment is based and proceeded on that line.[11] 'Kaphasthāna' is significant as it eliminates pittasthāna (which is also āmāśaya) and emphasises on treatment of kapha (and āma which is similar to kapha).[12]

Ck says that both 'tara' and 'tama' are applied to saṃsarga as well as sannipāta according to the condition of doṣa.[13] He takes 'doṣa' and 'krama' separately meaning

---

1. सहामेन वर्तन्त इति सामाः । के ते-वातिकाः पैत्तिका वातपैत्तिकाः । निरामा अपि कफजाः कफपित्तजाश्च। केवलपैत्तिको न लंध्य इति कफपित्तद्वन्द्वारब्धा इति ज्ञापयति। JJ.
2. सामपित्तजस्य तु आमक्षयार्थं लंघनं शस्यत एव.........तदपि सामत्वेन सद्रवपित्तापेक्षया, क्षीणद्रवांशे तु पित्ते लङ्घनं न कर्तव्यमेव। CK.
3. लंघनीयोक्तमिति वचनेन लंघनबृंहणीयोक्तं दशविधं लंघनमवस्थानिषिद्धवमनादिसर्वथानिषिद्धव्यायामादिरहितं च ग्राह्यम्। CK.
4. संसृष्टांस्तरैः, सन्निपतितांस्तमैः, समैरुभयानपि। JJ.
5. (दोषश्च क्रमश्च) दोषक्रमौ तयोरपेक्षा यस्य स दोषक्रमापेक्षः, किंवा दोषस्य क्रमो दोषक्रमः, तस्मिन्नपेक्षा यस्येति। JJ.
6. अथवा विशिष्टदोषारब्ध-रोगजातिप्रत्यनीकक्रमापेक्षी। प्रतिव्याधिदोषक्रमः सामान्यो वैशेषिकश्च समन्वाख्यातः । JJ.
7. वर्धनैनैकदोषस्य.......पारिशेष्याद्धीनस्येति गम्यते। JJ.
8. तस्मादयमेव चिकित्साक्रमः द्वयोः क्षपणं वर्धनमेकस्य। JJ.
9. क्षीणस्याप्यायनेन वृद्धस्य च ह्रासनेन समस्य परिपालनेन समत्वविशेषार्थश्चायमारम्भः । JJ.
10. स चायं प्रकारः संशोधनं संशमनं च। वर्धनं छेदनमभिप्रेतं वर्ध छेदन इति धातुः । JJ.
11. तस्मादामाशयः श्लेष्मणः स्थानम्। तदानुपूर्व्योपदेशात्। JJ.
12. कफस्यैव क्रियाणां प्रसक्त्यर्थम्।......आमाशयसमुत्थो ज्वरः । श्लेष्मा तु विशेषेण आमसमानगुणत्वादुपक्रम्य इति। JJ.
13. तरतमैः समैरिति संसर्गे एकोल्वणे उल्वणतरैः, सन्निपाते च वृद्धतरवृद्धतमदोषारब्धे दोषानुसारेणैव......समैस्तु समदोषारब्ध-संसर्गः सन्निपातश्च ज्ञेयः । CK.

'condition of doṣa' and 'measures of treatment' respectively.[1] Treatment of sannipāta jvara by increase, decrease or according to kaphasthāna is in dyulvaṇa (having predominance of two doṣas), ekolvaṇa (having predominance of one doṣa) and some types respectively. The category of dyulvaṇa includes cases of sannipāta having doṣas as weak, medium and strong.[2]

In some type of sannipāta jvara, kaphasthāna (upper part of āmāśaya) along with kapha has to be treated.[3] In other diseases due to sannipāta, vāta is treated first.[4] Others take pitta by kaphasthāna' and cite Suśruta in support of this. It can be reconciled that the statement of Suśruta is with regard to chronic tridoṣa whereas that of Caraka is for acute one.[5]

In 'kaphasthāna' some take dual compound (kapha and sthāna) but it has got the same sense as above.[6] Though increase of any doṣa is not desirable it is done as lesser evil.[7]

Out of twenty five types of sannipāta twelve types with decreased doṣas are unable to produce fever.[8]

289b-290a. Though 'śākhā' denotes all the dhātus, here it is restricted to blood only as indicated by its treatment (blood-letting).[9] Blood should be let out from the mid-arm.[10]

292b-296a. Interpreting 'karma sādhāraṇam' Ck says that it is general treatment consisting of divine as well as rational measures.[11] In this context, 'viṣama jvara' denotes only tertian and quartan fevers.[12]

---

1. दोषापेक्षीत्यनेन अनेकसकलदोषगतवृद्धवृद्धतरत्वादिविशेषे......क्रमापेक्षीत्यनेन च ज्वरितचिकित्सितोक्तलंघनादिक्रमापेक्षा दर्शिता। CK.
2. अतश्च वर्धनैनैकदोषस्येत्यनेन द्व्युल्वणानां त्रयाणां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकित्सोक्ता।......क्षपणेनैकदोषस्येत्यनेन .... एकोल्वणास्त्रयः सन्निपाताश्चिकित्सिताः।......परिशिष्टसमसन्निपातचिकित्सामाह-कफस्थानानुपूर्व्या वेति। CK.
3. तेन कफस्थानानुपूर्व्या जयेदिति कफस्थानं प्रथमं जयेत्, स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्यापि ग्रहणम्। CK.
4. ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते सम एव वातः पूर्वं चिकित्स्यते। CK.
5. सुश्रुतवचनं हि जीर्णत्रिदोषाभिप्रायेण ज्ञेयम्, एतच्च प्रथमोत्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सितं कफस्थानानुपूर्व्या ज्ञेयम्। CK.
6. ये तु कफश्च स्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वते।..........नार्थविरोधः। CK.
7. इयं चैकदोषवर्धनादिरूपा सन्निपातचिकित्सा यद्यपि न विशुद्धा। ....तथापि......अल्पदोषबहुगुणतया क्रियत इति ज्ञेयम्। CK.
8. स्वमानक्षीणद्वादशसन्निपातस्य तु ज्वरानारम्भकत्वमेव। CK.
9. यद्यपि शाखा रक्तादयो धातवस्तथापि अत्र रक्तमेव शाखाशब्देनाभिहितवान्। कुतः? यत आह रक्तावसेकात् प्रशाम्यति। JJ.
10. रक्तमोक्षस्थानं च बाहुमध्यं ज्ञेयम्। CK.
11. कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे दोषे च साधारणी चिकित्सा दैवव्यपाश्रया बल्यादिरूपा युक्तिव्यपाश्रया दोषानुरुपकषायपानादिरुपा वा। CK.
12. विषमज्वरशब्देन तृतीयकचतुर्थकावेवाभिमतौ। CK.

296b-310a. 'Mahatī mātrā' (large dose) means the dose which is digested in twenty four hours. In other context, the dose of six palas is called as the large one.[1]

310b-323a. Commenting on 'nāmasahasra', Ck says that it is as described in the Mahābhārata.[2]

317b-323a. Fever in cases of wounds arises as complication and as such subsides on treatment of original disease.[3]

324-328. These signs of remission of fever are observed in sannipāta jvara only.[4] During this period, attenuated doṣas also produce such symptoms as a lamp being put out flickers in splendid light.[5]

330-332. Repetition of word 'vyavāya' indicates its utter prohibition. Others take this as careless reading.[6]

333-343. This text is read in the tradition of Kashmir.[7]

---

1. महती मात्राऽहोरात्रपरिणमनीया, अन्यत्र तु षट्पली मात्रा महती मात्रोक्ता ।CK.
2. नामसहस्रेणेत्यादि महाभारतोक्तनामसहस्रेण । CK.
3. अयं ह्युपद्रवरूपो ज्वरः, उपद्रवश्च मूलव्याधिचिकित्सयैव शाम्यतीति भावः CK.
4. एतानि च लक्षणानि सन्निपातज्वरे एव भवन्तीति ज्ञेयं नान्यत्र, अदर्शनादेव । CK.
5. एतानि लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण क्रियन्ते यथा निर्वाप्यता प्रदीपेनालोको महान् क्रियते । CK.
6. "व्यवायमतिचेष्टाश्च" इत्यत्र.........इत्यादौ व्यवायपाठेन व्यवायस्यात्यन्तनिषिद्धतोच्यते, अन्ये तु प्रमादपाठ एवायमित्याहुः । CK.
7. अनन्तरं "असञ्जातबलो यस्तु" इत्यादिग्रन्थं काश्मीराः पठन्ति । CK.

CHAPTER IV

1-2. Treatment of raktapitta is dealt with after that of jvara because the former arises from heat of the fever.[1]

Ck explains that initially raktapitta originated from heat of fever.[2]

3-4. Interpreting 'pañcagaṅga', Jejjaṭa says-it is a beautifly place. JN analysing its derivation, says-pañcagaṅga is the place where five holy rivers meet.[3]

5-6. 'Annavidāha' (buring of food) occurs by intake of vidāhī dravyas but it can be otherwise also if alimentary canal is affected by pitta.[4]

GD defines annavidāha as indigestion or semidigestion.[5]

JN says-uṣṇa etc. vitiate pitta and through that cause raktapitta. In all cases, vitiation of doṣas is the direct cause[6] (of the disease).

7-8. Pitta is originating source of rakta.[7] Pitta goes to rakta from the chief seat, āmāśaya, due to specific pathogenesis.[8]

GD interprets 'raktayoni' as 'because of source similar to that of rakta'.[9]

"tadyoni" qualifies pitta meaning 'that of which the original source is rakta'.[10]

10. 'Varttate' means 'moves up and down'. Some read it as 'vardhate'.[11]

As liver and spleen are the main seats of blood, they are also seats of raktapitta formed by combination etc. with blood.[12]

---

1. ज्वरचिकित्सानन्तरं रक्तपित्तचिकित्सितव्यपदेशः, ज्वरसन्तापाद् रक्तपित्तोत्पत्तेः । JJ.
2. आद्युत्पत्तौ ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमनु रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते। CK.
3. पञ्चगङ्ग इति मनोरमो देशः । JJ.
   पञ्च गङ्गाः पुण्यनद्यो यत्र सः, तस्मिन् पञ्चगङ्गे देशविशेषे । JN.
4. अन्नविदाहस्तु स्वरूपविदाहिद्रव्यभक्षणाद् भवति, तथा पित्तेनान्नवहस्रोतसो दुष्टत्वादविदाहिभोजनेनापि भवति। CK.
5. अन्नविदाहोऽपरिपाकोऽर्धपाको वा । GD.
6. उष्णादीनि पित्तप्रकोपणानि, रक्तपित्तं प्रति तेषां हेतुत्वं तद्द्वारेण परम्परया। JN.
7. रक्तयोनिः रक्तकारणं पित्तम्। JJ.
8. प्रधानस्थानादामाशयरूपात् पित्तस्येह रक्तगमनं ज्ञेयं, रक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमहिम्ना भवति। CK.
9. रक्तस्य योनिर्योनिर्यस्य तत्त्वात् रक्तसमयोनिकत्वसामान्यात्। GD.
10. तद् रक्तं योनिः उत्पत्तौ कारणं यस्य पित्तस्य तत् तद्योनि। JN.
11. वर्त्तते ऊर्ध्वमधश्च याति, "वर्धते" इति वा पाठः । CK.
12. यस्माद् रक्तस्यापि यकृत्प्लीहानौ एव स्थानं प्रधानं, तेन रक्तसंयोगादिनिष्पन्नस्य रक्तपित्तस्य तदेव स्थानमिति भावः । CK.

GD interprets that raktapitta takes seat not only in liver and spleen but also in blood vessels originating from them.[1]

11-13a. Defining 'mecaka' Jejjata says- mecaka is the colour of cloth etc. softened with šelu, arka etc.[2] Ck says that it is the colour of black cloth etc. softened with sulphur etc.[3] Mecaka is black like piece of collyrium according to GD.[4] According to JN, it is glistening black like polished black gem.[5]

Ck discusses the question that when pitta itself is raktapitta how it is termed as 'kaphaja', 'vātaja' etc. answer is that in general pathogenesis pitta itself is producer of raktapitta as vāyu in gulma and pitta in fever but when it is combined with aggravated kapha or vāyu during pathogenesis the symptoms of kapha or vāyu are manifested predominantly instead of pitta as in kaphaja gulma and jvara. In paittika raktapitta where there is no association of kapha or vāyu, pitta exhibits its symptoms forcefully.[6]

Thus it is also not correct that while kaphaja raktapitta moves upwards and vātaja one downwards, there is no way for paittika type because paittika raktapitta too moves upwards or downwards and due to effect of passage it gets combined with kaphá or vāta, which does not exhibit its symptom as it is anubandha and not anubandhya. In the latter case only it is known as vātika or kaphaja and exhibits its symptoms and not in the former one where it is only due to contact with passage and thus is unable to produce any symptoms.[7] Others say that when pitta accumulated elsewhere is combined with raktapitta later on it is called paittika raktapitta.[8]

GD is silent on this point. JN, however, says that when vāta or kapha aggravated by its own cause and manifesting its own symptoms combines with raktapitta, it is called

1. तत् पित्तं प्लीहानं यकृच्च.......प्लीहयकृन्मूलानि रक्तवाहीनि स्रोतांसि चाधिष्ठाय वर्तते प्रवर्त्तते। GD.
2. शेल्वर्कादिभिः मसृणीकृतस्य वस्त्रादेर्यो वर्णः स मेचकः। JJ.
3. कृष्णस्य वस्त्रादेः ससारगन्धकादिभिः मसृणीकृतस्य यो वर्णः स मेचकः। CK.
4. मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवत् कृष्णम्। GD.
5. मेचकं स्निग्धकृष्णं मसृणीकृतकृष्णमणिसदृशवर्णम्। JN.
6. ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं, तत् कथं श्लैष्मिकं भवति ? उच्यते-सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव रक्तपित्तनिर्वर्तकं यथा सर्वगुल्मेषु वायुः, यथा सर्वज्वरेषु पित्तमारम्भकं तदेव यदोल्वणेन कफेन स्वलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति तदा सामान्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं पित्तमुत्सृज्य श्लेष्मणैव सान्द्रत्वादिस्वलक्षणकारिणा व्यपदिश्यते-श्लैष्मिकं रक्तपित्तमिति......यत्तु कफवातविरहितेन केवलेनैव पित्तेन बलवता जनितं रक्तपित्तं पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणं भवति तत्पैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते......श्लैष्मिकादिरक्तपित्तापेक्षया पैत्तिके रक्तपित्तेऽत्युल्वणं पित्तं भवति यतस्तत्रैव पित्तं स्वलक्षणानि करोति, नान्यत्र। CK.
7. एवं व्यवस्थिते यदुच्यते केवलपैत्तिकस्य रक्तपित्तस्य मार्गो नास्ति.......तदपि न, यतः पैत्तिकस्याप्यूर्ध्वगमनमधोगमनं वा भवत्येवः परं पैत्तिकं यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमहिम्ना कफसंयुक्तं भवति, यच्चाधो याति तद्वातस्थानसंबन्धाद् वातानुगतं भवति..........तेन यथोक्तलक्षणकारिणा दोषेणानुबन्ध्येन वातिकत्वादिव्यपदेशो रक्तपित्तेषु, न मार्गसंबन्धानुगतेनास्वलक्षणकारिणाऽनुबन्धरूपेणेति। CK.
8. अन्ये तु "प्रदेशान्तरचितेन पित्तेन यदोत्तरकालं रक्तपित्तस्य संबन्धो भवति तदैव पैत्तिकं रक्तपित्तं भवति "इति ब्रुवते। CK.

as vātika or kaphaja and when it is caused by only pitta and is not combined with any other dosa, it is paittika.[1]

In my view, Ck's interpretation on kaphaja and vātaja type making there kapha and vāta as anubandhya does not seem to be proper. In fact, raktapitta being a nānātmaja (specific) disorder of pitta, the latter is always anubandhya and other dosas combine with it as anubandha. Therefore the statement of Ck that kapha and vāta aggravated by their own causative factors and producting their own symptoms are anubandhya and they stand as such in kaphaja and vātaja types of raktapitta is not correct. In these types also, pitta is anubandhya and other two dosas are associated as anubandha.

13b-14. Intepreting "ekadoṣānugam", Ck says-this means associated with symptoms of one doṣa and having not come in contact in passage only. On the same lines, 'dvidoṣa' and 'tridoṣa' are explained.[2] If the contact in pasage is accepted, there could be no pure raktapitta because by contact with kapha or vāyu in passage it would always be 'dvidoṣaja'.[3]

15-21. In v. 13 palliability of dvidoṣaja type is already mentioned, the reason for repeating it in v. 21 is that in the former case, the two doṣas are as 'anubandha' and in the latter one as 'anubandhya'.[4]

In place of "śāntaṃ prakupyati" GD reads "bhūyaḥ pravartate" (v. 21).

22. Here "ekamārga" though used in general sense indicates the type with upward movement as that with downward movement is palliable.[5]

Favourable time such as hemanta and śiśira (early and late winter).[6]

If symptoms of curable and palliable are mixed together, the latter would prevail and in case of the mixture of symptoms of palliable and rejectable also, the latter is meant.[7]

23-24. The word 'prāyaḥ' indicates the possibility of change in this order. Thus

1. यदा तत् स्वकारणोद्भूतेन वातेन श्लेष्मणा वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति तदा वातिकमिति श्लैष्मिकमिति च व्यपदिश्यते। यदा पुनः दोषान्तरासंसृष्टं केवलपित्तारब्धं तदा पैत्तिकमिति। JN.
2. एकदोषानुगमित्युक्तैकदोषलक्षणयुक्तम्.........न तु मार्गसंबन्धानुगतमपि। CK.
3. तथाहि सति केवलं रक्तपित्तं न स्यादेव, तथा संप्राप्तिसंप्राप्तं दोषं गृहीत्वा मार्गसंबन्धानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद् द्विदोषजत्वमेव सर्वदा स्यात्। CK.
4. यद् द्विदोषानुगमित्यनेनानुबन्धरूपदोषद्वययोगाद् याप्यत्वमुच्यते, यत्तु पूर्वं द्विदोषजं याप्यमित्युक्तं तदनुबन्ध्यदोषद्वयजन्याभिप्रायेणेति न पौनरुक्त्यम्। CK.
5. एकमार्गमिति सामान्यवचनेऽप्यूर्ध्वमार्गमेव लभ्यते, अधोगस्यैकमार्गगस्यापि याप्यत्वात्। CK.
6. सुखे काले इति हेमन्ते शिशिरे च। CK.
7. तत्र च साध्ययाप्यलक्षणमेलके याप्यत्वमेव, याप्यासाध्यमेलकेऽसाध्यत्वमेव। CK.

sometimes unctuous hot may be the cause of the downward type while rough-hot of the upward type.[1]

JN further explains that hot and rough increase pitta and vāta, the latter being seated in pakvāśaya moves downwards. On the other hand, unctuous and hot increase kapha and pitta the former being seated in uras (chest) moves upwards.[2]

25-28. The word 'aśnataḥ' indicates its origin from saturation. 'Doṣa' here means 'excreta' in the form of doṣa because of dependence on āmadoṣa.[3]

"Baladoṣavicāriṇā" is significant because when there is decrease in strength of doṣa, the discharge should be checked.[4]

29-30. Lightening or saturation may be used after considering passage, association of doṣa and etiology. For instance, if passage is upward, doṣa are pitta (associated with āma) and kapha and etiology is unctuous-hot, lightening is prescribed otherwise saturation which means intake of food such as gruel.[5]

JN further clarifies tarpaṇa as bṛṃhaṇa.[6] Besides passage etc., place, time etc. should also be considered.[7]

31-35. Prakṛti is the natural heaviness, lightness etc. of substances. Substance of favourable nature should be used for preparing saturation or liquid gruel considering time and association of doṣa.[8] Kharjūrādi formulation, though sweet, is useful in upward type of raktapitta as it is specifically contrary to it.[9]

JN interprets 'tarpaṇa' as 'flour of parched paddy' (lājasaktu), dissolved with liquid.[10]

36-48. Koradūṣa is read as one of etiological factors of raktapitta then how it is said as wholesome for the same ? The fact is that in combination with others such as niṣpāva, māṣa etc. it becomes like that otherwise singly because of its kaṣāya, madhura

1. प्राय:शब्देन कदाचिद्रूक्षोष्णमपि ऊर्ध्वगस्य हेतुर्भवति, तथा स्निग्धोष्णमपि अधोगस्येति दर्शयति। CK.
2. उष्णरूक्षाभ्यां पित्तवातयोः प्रवृद्ध्या। वातस्य पक्वाशयस्थानत्वात् तत्संसर्गादधोगमनम्।.........स्निग्धोष्णाभ्यां श्लेष्मपित्तयोः प्रवृद्धत्वात्, श्लेष्मण उरःस्थानतया तत्संसर्गादूर्ध्वगमनम्। JN.
3. आमदोषाश्रितत्वात् दोषरूपमलाश्रितम्। CK.
4. बलदोषविचारिणेति यदैव बलह्रासं संपश्येत् हीनदोषत्वं वा तदैव स्तम्भनं कार्यम्। CK.
5. तत्रोर्ध्वमार्गः, सामं पित्तं कफो दोषः, स्निग्धोष्णञ्च निदानं लंघनप्रयोजकं, तद्व्यतिरिक्तन्तु मार्गादि भोजनरूपतर्पणप्रयोजकम्। तर्पयतीति तर्पणमशनम्, तेन यवागूस्तर्पणं च ग्राह्यम्। CK.
6. तर्पयतीति तर्पणमशनम्, बृंहणमिति यावत्। JN.
7. चकाराद् देशकालाद्यवस्थां चापि। JN.
8. प्रकृतिः स्वाभाविकी द्रव्याणां गुरुलाघवादिरूपा.....एतेन कालं दोषानुबन्धं च ज्ञात्वा यस्य यत्स्वभावं द्रव्यं युक्तं भवति तेन तर्पणं यवागूर्वा कार्येत्यर्थः। CK.
9. एतच्च जलमत्र मधुरमप्यूर्ध्वगे कफसंसृष्टेऽपि रक्तपित्ते यौगिकं भवति, रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनीकत्वात्। CK.
10. तर्पणं द्रवेणालोडिताः लाजसक्तवः। JN.

ıd laghu properties it alleviates raktapitta. Similarly, mention of gaṇḍīra too in both ays may be explained in this way. Or gaṇḍīra is of two types-terrestrial and aquatic e latter being useful in raktapitta.[1]

GD explaining the words 'sūpa' and 'yūṣa' says-sūpa is thick liquid while yūṣa is in one prepared in eighteen or fourteen times water reduced to a quarter.[2]

The word 'yūṣaśāka' may be interpreted as yūṣa and śāka' or 'śāka prepared as ṣa.'[3] Ck accepts the former one.

48-51. Rabbit being kaṣāya alleviates raktapitta and also becomes laxative by ocessing with vāstūka. Similarly, partridge, peacock etc. being hot are vāta-alleviating ıt become useful also in raktapitta in combination with udumbara etc. In such cases tion is exhibited by the effect of combination with specific substances. Such power of mbination is inexplicable.[4]

GD reads "bisotpalādinām" in place of "bilvotpalādīnām." JN follows GD.

52. The 'anubala' (subsidiary) doṣas are vāta and kapha because pitta is chief.[5]

54-61. In v. 55, 'bala' has come twice. The former one denotes natural strength hile the latter one that due to time factor.[6]

After elimination of doṣas, in downward type if vāyu is strong, meat-soup and rice ould be given instead of gruel etc.[7]

62-72. Some prescribe aṭarūṣakādi formulation in jaundice.[8]

In decoction of vāsā (v. 65), paste of priyaṅgu etc. combined should be one karṣa 0 mg.) and honey one karṣa (10 gm.) as prescribed in rules. Others take one karṣa each of the drugs singly but it becomes too much. Therefore, the former course is

---

कोरदूषस्य रक्तपित्तहेतुत्वं निष्पावमाषसूपादियुक्तस्यैव महिम्ना निदाने प्रोक्तं, अयन्तु कषायमधुरलघुत्वात् कोरदूषः केवलो रक्तपित्तहर एवेतीह पठ्यते। एवं गण्डीरोऽपि। ....किंवा स्थलजंजलजभेदेन गण्डीरो द्विविधः........इतरस्तु जलजः शाकवर्गे पठितो यः स इह कफाधिके रक्तपित्ते ज्ञेयः । CK.

सूपो घनद्रवरूपः, यूषोऽष्टादशगुणे चतुर्दशगुणे वा तोये पादावशिष्टः स्वच्छरूपः । GD.

यूषशाकं यूषं शाकञ्च,यूषवद् विपाचितं शाकं वा। JN.

अत्र शशः कषायत्वाद् रक्तपित्तहरो भवत्येव, विबन्धहरेण वास्तुकेन संस्कृतत्वाद् विबन्धहरोऽपि भवति। एवं तित्तिरिमयूरादयो.......प्रतिनियतसाधकद्रव्योपन्यासात् संयोगमहिम्नैव कार्यकरा भवन्तीति ज्ञायते.......संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात्। CK.

दोषाविति वातकफौ, पित्तं तु नायकमेव नानुबलम्। CK.

अक्षीणबलमांसस्येत्यनेन सहजा बलहानिरुच्यते, बलवत इत्यनेन कालकृतं बलमुच्यते। CK.

यदि मारुतो बली स्यात्तदा मांसौदन एव देयः । CK.

यदि मारुतो बली स्यात्तदा मांसरसो देयः ।JN.

अटरूषकमृद्वीकेत्यादि कामलाहरं केचिदाहुः । CK.

proper.[1]

In v. 70, the reading "raktapittanut" is accepted by Ck instead of "raktapittikah" as indicated by his comm.[2]

In v. 71, Some take padma and keśara as separate.[3]

73-77. Uśīra etc. combined separately with candana become eight formulations[4] beginning with kirātatikta.[5]

By the word 'kalka', 'cūrṇa' is also taken. Others take it (cūrṇa) by 'phāṇṭa'. In fact, kalka itself without liquid is called cūrṇa.[6]

If taken by groups (gaṇaśaḥ) there are three distinct groups- uśīrādi, kirātatiktādi and tugādi. Even in this case, candana should be taken in equal quantity as said by elders.[7]

GD interprets 'samasta' as 'all the drugs from uśīra to samaṅgā. From 'gaṇaśaḥ', he takes two gaṇas- uśīrādi and kirātatiktādi.[8]

JN follows GD but puts a new point of 'ardhagaṇa' (half of the group). The drugs may be used collectively, individually or as half of the group according to their availability.[9]

78. Ck interprets 'balājala' as 'cold water prepared with balā'.[10] GD takes it as decoction of balā root.[11]

83-88. Ck comments that in vāsāghrta some take paste of vāsā flowers four palas in ghrta one prastha as otherwise it becomes too much. The quantity of honey should

1. अटरूषकनिर्यूह इत्यादौ प्रियङ्ग्वादीनां मिलितानां कल्कः कर्षः, क्षौद्रस्य च कर्षो ग्राह्यः, परिभाषाबलात्।.........अन्ये तु ब्रुवते-चूर्णादीनां कर्षमानत्वं स्वतन्त्रप्रयोगे भवति.........प्रत्येकं कर्षमानत्वे भेषजभूयस्त्वं भवति, तेनात्र मिलितैः कर्षमानस्य कर्तव्यता युक्ता। CK.
2. खदिरस्येत्यादौ पुष्पचूर्णानीति बहुवचनत्वाद् रक्तपित्तनुदिति विशेषणं पुरूषस्य ज्ञेयम्। CK.
3. केचित्तु पद्मानां पुष्पचूर्णानि केशरस्य नागकेशरस्य च पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यादित्याहुः। GD.
4. तेन प्रत्येकमुशीरादीनां चन्दनसमानां प्रयोगं दर्शयति, तथा चाष्टौ प्रयोगाः भवन्ति। CK.
5. किरातादिकेऽपि पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानीत्यनेन समचन्दनत्वं प्रत्येकं द्रव्यप्रयोगाणाम्। CK.
6. कल्कग्रहणेन चूर्णस्यापि ग्रहणं क्रियते......अन्ये तु चूर्णमपि फाण्टशब्देन गृह्यते इति ब्रुवते।......तेनेह निर्द्रवः कल्क एव चूर्णशब्देनोच्यते। CK.
7. गणश इति उशीरादिगणशः, किराततिक्तादिगणशः, तुगादिगणशश्चेति.......यदा गणशः प्रयोगो भवति तदापि चन्दनस्य समो भागो देय इति व्याख्यानयन्ति वृद्धाः। CK.
8. एते उशीरादयः समस्ता समंगान्ता एकीभूताः, गणशो वा-उशीरादिचन्दनान्त एको गणः, किराततिक्तादिचन्दनान्तस्तु अपरो गणः, इति द्वौ गणौ पृथक् पृथक्। GD.
9. इह उशीरादिः किराततिक्तादिश्च इत्येवम्। गणशः समस्ताः सर्वो गणः अर्धगणो वापि पृथक् पृथक् एकैकं द्रव्यं वा यथालाभम्। JN.
10. बलाजले बलासाधितशीतजले। CK.
11. बलाजले वाट्यालकमूलक्वाथे। GD.

e one-fourth of ghee.[1]

GD comments-some say that in case where root and other soft and hard drugs re mixed together it should be decocted in eight times water reduced to one-eighth.[2]

89-90. In 'madhudraveṇa', quantity of honey should be one-fourth.[3]

Commenting on "pittajvaranāšanāni" Ck says that in the context of fever it should e taken in relation to jīrṇajvara and not paittika jvara while in other contexts, together ith other indications, paittika jvara may be taken.[4]

GD reads "madhūdrumeṇa" instead of "madhudraveṇa" and interprets another hrta formulation with madhūka plant.[5] JN has criticised it adversely and has supported he reading "madhudraveṇa" on the authority of Vrddha Vāgbhata which he quotes.[6]

91-92. Ghee-bolus, when prepared, should be wrapped in bhūrjapatra.[7]

93-94. The use of kṣāra in raktapitta is explained on the basis of prabhāva. The sh of šītavīrya drug is also šīta otherwise why bhasma of uṣṇavīrya drugs is not rescribed. ?[8]

The word 'yukti' denotes 'dose'.[9] Ck explains further the use of kṣāra and says hat it dissolves the mucus in throat and destroys raktapitta by prabhāva.[10]

GD takes 'kešara' as 'nāgakešara' separate from utpala which is refuted by JN on he evidence of Vrddha Vāgbhata.[11]

97-101. Defining 'avapīḍa', Ck says-the expressed juice of pounded drug which is

---

वासाकुसुमकल्के केचित् पुष्पकल्कस्यातीव बाहुल्यं भवतीति कृत्वा प्रस्थे घृते चतुष्पलं पुष्पकल्कं वदन्ति। सक्षौद्रमिति वचनेन घृतात् पादिकत्वम्। CK.

कश्चिदत्र मूलकठिनाकठिनद्रव्यसंघातेऽष्टगुणं जलं दत्वाऽष्टमांशशेषं क्वाथं चतुर्गुणं दत्वा। GD.

मधुद्रवेणेति पादिकेन मधुना द्रवीकृतम्। CK.

पित्तज्वरनाशनानीत्यनेन सकलचिकित्सितवाक्यानि पित्तज्वरहराणि ज्ञेयानि, ज्वरचिकित्सिते तु घृतानि जीर्णज्वरहन्तृतयोक्तानि न पित्तज्वरहन्तृतया भवन्ति। CK.

मधूद्रुमेण मधूकपत्रवृन्तस्वरसेन.......घृतं लिह्यात्। GD.

जल्पकल्पतरौ तु-मधुद्रवेणेत्यत्र मधुद्रुमेणेति पाठः........स च पाठो निर्मूलकः।............मधुद्रवेणेति पाठ एव समूलकः। JN.

सर्पिर्गुडकान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत्। JJ.

स (क्षारः) कथं रक्तपित्ते प्रयुज्यते, प्रभावात्, यच्छीतानां दग्धानामपि शीतत्वमन्यथोष्णवीर्यस्यापि द्रव्यस्य भस्म प्रयोक्तव्यम्। JJ.

युक्तिशब्दोऽत्र मात्रावचनः। CK.

). यद्यपि क्षारस्तीक्ष्ण उक्तस्तथापि कण्ठस्थकफविलयनार्थमुत्पलनालादिकृतगुणानुविधानात् क्षारो दीयत एव रक्तपित्ते, रक्तपित्तहरत्वप्रभावादुत्पलनालादिक्षारो भवत्येव रक्तपित्तहरः। CK.

जल्पकल्पतरुकारस्तु इह केसरशब्दं नागकेसरवचनतया व्याचष्टे.......तच्चिन्त्यम्.......वक्ष्यमाणवृद्धवाग्भटवचनात्। JN.

administered (as snuff) is known as avapīḍa. This should be applied when the impurity of blood is eliminated.[1]

JN makes it more clear.[2]

1. अवपीडश्च द्रव्यमापोथितं कृत्वा पीडयित्वा रसो दीयते यः स उच्यते, अयं च निःसृते रक्तदोषे सति देयः । CK.
2. द्रव्यं कल्कीकृतमवपीड्य सुतो रसो यन्नासायां दीयते सोऽवपीडसंज्ञः नस्तःकर्मभेदः । JN.

CHAPTER V

3. No gulma can originate without vitiation of vāyu. Here vāyu chiefly obstructs the passage independently.[1]

4-5. The word 'atipīḍana' means obstruction.[2] GD also interprets on the same line.[3] JN, however, interprets it as 'excessive pressing'.[4]

6-7. This deals with the pathogenesis of four types of gulma (except the raktaja one which is described separately).

"kaphañca pittañca" means either kapha or pitta (according to condition).[5]

In kaphaja gulma kapha is increased independently. Similarly in paittika and sannipātaja types pitta and pitta-kapha are aggravated independently and vāyu taking up these produces gulma. In vātika gulma, vāta is aggravated independently and pitta-kapha being in normal state are taken up in causation of gulma.[6]

'Passages' here means all of them-upward, downward and oblique.[7]

Pakvāšaya is situated below pittāšaya and āmāšaya.[8]

As even laymen call bower etc. of creepers collectively lumped together as 'gulma' so here also because of being situated as a mass of lump it is known as gulma.[9]

GD interprets "uddhūya" as taking upwards from the normal place.[10] He adds that though dvandvaja (dual)types are not mentioned they should be kept in mind while treating a patient.[11]

Explaining the word 'gulma' he says that it is so named because it is felt in touch like a bolus.[12]

---

1. सर्वो हि गुल्मो वातप्रकोपं विना नोत्पद्यते। (अत्र च गुल्मनिदाने) स्वातन्त्र्येण यो मार्गावरणेन स आवरकस्तस्य प्राधान्यात्तद्व्यपदेशं लभते। JJ.
2. निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धेर्हेतुभिरावरणमुक्तम्। अतिपीडनैर्वेत्यनेन तदेवोच्यते। CK.
3. अतिपीडनात् कोष्ठे वायोर्यथावच्चलनरोधात्। GD.
4. अतिपीडनैः पाण्यादिर्भिरतिपीडनैर्वा। अथवा बाह्याभिघातैरतिपीडनैः। JN.
5. कदाचित पित्तं, कदाचित् कफः। CK
6. तत्र कफजे स्वतन्त्रो वृद्धः कफः, पित्तजे स्वहेतुवृद्धं स्वतन्त्रं पित्तं सन्निपाते च यथोक्तगुणौ पित्तकफौ उद्धूय वायुः गुल्मं करोति। वातगुल्मे तु स्वतन्त्रः प्रकुपितो वायुः प्रकृतिस्थौ पित्तकफावुद्धूय गुल्मं करोतिति ज्ञेयम्। CK.
7. मार्गानित्यूर्ध्वाधस्तिर्यङ्मार्गान्। CK.
8. पक्वाशये इति पित्ताशयामाशययोरधोभागे एव। CK.
9. यथा अज्ञा अपि लतासमूहादौ संघातेनावस्थिते गुल्म इति व्यपदिशन्ति, तथेहापि संघातेनावस्थानाद् गुल्मेत्यभिधानं प्राप्नोति। CK.
10. उद्धूय स्वस्थानादूर्ध्वं नीत्वा। GD.
11. त्रयो द्वन्द्वजातवन्तोऽपि न गण्यन्ते.....भेषजार्थन्तु तानपि प्रतिसन्दध्यात्। GD.
12. स्पर्शनि गुडीवत् गुडकाकार उपलभ्यते इति गुल्मो नाम। GD.

JN interprets "udhūya" as causing to move from normal place.[1] In his opinion, the name 'gulma' is based on its form like knotty substance.[2] Interpreting "yathādoṣaṃ" he says-gulma though caused by vāta when gets combined with pitta or kapha aggravated independently and having their own symptoms, it is called as pittaja or kaphaja. Where it is not combined with any other dosa and only vāta is originator it is vātaja.[3]

8a. The word "pārśvayoḥ" includes side of uterus as well. Uterus is the specific site of raktagulma; other gulmas are situated in other five sites.[4]

8b-11. Ck interprets the word 'vikalpa' as 'varying moment to moment'.[5] JN says it 'unstability'.[6]

12-13. Ck commenting on 'āmābhighāta' says it as affection of āma causing (aggravation of) pitta.[7] 'Defective blood' indicates the origin of pitta in the form of excreta.[8]

GD interprets 'āmābhighāta' as 'abortion'.[9]

JN reads "śramābhighātau." He, however, interprets 'āma' as undigested juice.[10]

16. Types of gulma caused by two doṣas (dvandvaja) are not enumerated as they are in the state of prakṛtisamasamavāya and do not exhibit any peculiar symptom. The sannipātaja gulma is described because it has got peculiar symptoms and effects which are not observed in single doṣas.[11] However, dvandvaja types may be kept in consideration while treating a patient.

17. Some say that the tridoṣaja type caused by aggregation of single doṣas in prakṛtisamasamavāya and having no such symptoms is curable.[12]

---

1. उद्धूय स्वस्थानात् चालयित्वा । JN.
2. ग्रन्थिरूपेणावस्थानाद् गुल्मः गुल्मसंज्ञः । JN.
3. गुल्मो वातारब्धोऽपि यदा स्वकारणोद्भूतेन पित्तेन कफेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृज्यते तदा पित्तज इति कफज इति च व्यपदिश्यते। यदा पुनःदोषान्तरासंसृष्टः केवलो वातः आरम्भकः तदा हि वातज इति। JN.
4. रौधिरस्यापि गुल्मस्य गर्भाशयपार्श्वस्थितत्वेन पार्श्वे एवाशये भवतः। अन्येषां रौधिरव्यतिरिक्तानामेतत् पंचस्थायत्वं, रौधिरस्य तु गर्भाशय एव विशिष्टं स्थानं भवति। CK.
5. विकल्पः क्षणे क्षणेऽन्यथात्वम्। CK.
6. विकल्पः अन्यथात्वं अनियतत्वम्। JN.
7. आमाभिघातः पित्तजनको ज्ञेयः । CK.
8. रुधिरं च दुष्टमित्यनेन दुष्टाद् रुधिरान् मलभूतस्य पित्तस्य जन्म दर्शयति। CK.
9. आमाभिघात आमगर्भपातः । GD.
10. आम अजीर्णो रसः । JN.
11. प्रकृतिसमसमवायत्वात् स्वविलक्षणकार्याकर्तृतया प्रत्येकदोषे द्वन्द्वजगुल्मा अभिनिविष्टा एव, प्रत्येकोक्तचिकित्सामेलकेन चिकित्स्या.......सन्निपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणादतिरिक्तानि लक्षणानि तत्प्रभावश्चासाध्यत्वादिर्वक्तव्य एवेति युक्तं तस्य भेदेनोपादानम्। CK.
12. केचिदेतल्लक्षणव्यतिरिक्तलक्षणस्तु यः प्रत्येकदोषजोक्तसंसर्गमात्रलक्षणः प्रकृतिसमसमवायसन्निपातजन्यः स साध्य एव गुल्म इति वदन्ति। CK.

JN raises the question-when tridoṣaja gulma is said as incurable why its treatment is prescribed? The answer is the sannipātaja gulma which is caused by unequal doṣas, is chronic and in debilitated person is incurable otherwise curable though with difficulty.[1]

18-19. The word 'ṛtau' indicates the woman who is capable for conception and is neither child nor aged.[2] The same idea is taken by the word 'striyam' by Ck.[3] 'Samagarbhaliṅga' means appearance of signs of pregnancy such as opulence of breast, etc.[4]

Treatability of the disease after tenth month is due to the specificity of the nature of the disease as in earlier treatment there are chances of injury to uterus, excessive haemorrhage etc. To eliminate the doubt of pregnancy is no reason because the pregnancy may continue even after ten months and the lumped nature is also distinguishing character from the same.[5]

GD contradicts the interpretation based on the word 'strī' and says that it is to distinguish its origin from menstrual blood and nourishing blood.[6]

JN explains it more clearly. Interpreting 'samagarbhaliṅgah', he mentions signs of pregnancy such as disappearance of menses, lactation, blackishness of nipples etc.[7] 'Strībhavah' means that it is only in women and not in men.[8]

To pass the period of ten months for treatment is for diagnosis as well as technical convenience in JN's view.[9]

20-26. 'Sneha' means all its four types.[10]

'Basti' means both nirūha and anuvāsana.[11]

29-31. 'Varti' means phalavarti; the word 'ānulomika' denotes contraindication

1. उच्यते-सन्निपातजस्य गुल्मस्य यदसाध्यत्वं तद् विषमदोषजस्य चिरोत्थितस्य दुर्बले पुंसि जातस्य च बोद्धव्यम्। यः पुनरभिनवः समदोषजः बलवति पुरुषे च जातः स कृच्छ्रसाध्यः। JN.
2. ऋतावित्युक्त्या या गर्भग्रहणसमर्था सैव गृह्यते न कन्यका प्रतनुकार्तवा परिणतवयस्का च। JJ.
3. स्त्रियमित्यनेन कुमारीमतिवृद्धाञ्च निषेधयति। CK.
4. समगर्भलिंग इति स्तनपीनत्वादि गर्भसमानं लिङ्गं भवति। CK.
5. मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति प्रभावाद् दशममासातिक्रमे एवास्य सुखा चिकित्सा भवति, अर्वाक् चिकित्सायां तु शोणितातिसुतिगर्भाशयोपघातादि स्यात्। ....तथा संपिण्डितत्वं गर्भलक्षणाद् विरुद्धलक्षणमुक्तं, तेन दशममासादर्वागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव। CK.
6. स्त्रीशब्देन रक्तस्य रजःसंज्ञकत्वं ख्यापितं द्वितीयधातुरक्तस्य व्यावृत्तिश्च कृता। यस्तु स्त्रीशब्देनातिवृद्धबालानां व्यावृत्तिं व्याख्यातवान्, तन्न युक्तं, तयोरार्त्तवासम्भवात्। GD.
7. गर्भसमलक्षणः आर्तवादर्शन-स्तन्यागमन-स्तनमण्डलकृष्णत्वादिभिरन्यैर्गर्भलक्षणैर्युक्तः। JN.
8. स्त्रीभवःस्त्रिया एव भवति, न तु पुंसः। JN.
9. स च गुल्मः दशमे मासे चिकित्स्यः, तदा रक्तगुल्मत्वेनावधारणात् सुखसाध्यत्वाच्च। JN.
10. स्नेहैरिति चतुर्भिरपि स्नेहैः। CK.
11. बस्तिरिति निरूहोऽनुवासनं च। CK.

of strong purgative which aggravates vāta.[1]

32. As gulma is located in rakta, blood-letting should be done locally by horn and generally by venesection from arm. Location of gulma in rakta may be seen in the context of its inflammation.[2]

JN interprets 'anilādīnām' as vāta and pitta-vātika gulma having aggravated pitta.[3]

36-37. 'Vyamlatā' is interpreted as 'vidāha'.[4] GD says it as 'pāka'.[5] JN follows GD.[6]

42-45. Suśruta does not accept inflammation of gulma but here as it is established in the site it becomes object of inflammation. That which is not so established is not inflammed. The process of inflammation is the same as in vidradhi.[7]

Some do not read the last verse.[8]

GD explains it further. He says that the gulma which is seated deeply in muscle and does not move in channels get inflamed due to aggravation of rakta and pitta if not treated properly, otherwise there is no inflammation. Thus there is no contradiction in the statements of both the authorities.[9] He interprets "Dhānvantariya" as 'Vaidyas of the clan of Dhanwantari' and "yogyā" as 'yogyatā' (capability) acquired by practice.[10]

JN says that gulma is inflamed lately or not at all. Even Suśruta admits its inflammation by reading 'api'(gulmascāpi na pacyate.).[11]

56b-61a. Explaining "doṣaprakṛtigulmartuyogyaṃ" Ck says-favourable to alkali, doṣa is kapha, prakrti is kaphaja, gulma is stable and season early or late winter.[12]

1. वर्तय इति फलवर्तयः । आनुलोमिकैरिति वचनेन तीव्रविरेचनं वातकोपनं निषेधयति। CK.
2. रक्तस्रावणं गुल्मप्रदेशे एव श्रृंगादिना रक्ताधिष्ठानत्वाद् गुल्मस्य, बाहुसिराव्यधेन रक्तस्रावणं गुल्मस्येतरचिकित्सयाऽप्रशमे ज्ञेयम्। रक्ताधिष्ठानत्वं च गुल्मपाकप्रस्तावे दर्शनीयम्। CK.
3. अनिलादीनां वातपित्तयोः पित्तोल्वणवातगुल्मस्य। JN.
4. व्यम्लतां विदाहम्। CK.
5. व्यम्लतां पाकम्। GD.
6. व्यम्लतां व्यक्तीभावं पाकम्। JN.
7. गुल्मस्य च पाकः सुश्रुते निषिद्धः.......तथापीह कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते, यस्तु अकृतवास्तुपरिग्रहः स न पच्यत इतीहाप्यनुमतम्। यस्तु कृतवास्तुपरिग्रहतया पच्यत इति उच्यते तस्य विद्रधित्वेन पाको जायत इति संज्ञामात्रेण विसंवादः । CK.
8. केचित्तु श्लोकमेनं न पठन्ति। CK.
9. यो हि गुल्मो गूढमांसोत्तराश्रयो न चान्तःस्रोतोविवरेऽनुसरति निश्चल एव वर्तते स यदि विरेचनादिक्रियया नोपक्रम्यते तदा रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् पाकमेति। यः पुनर्न गूढमांसोत्तराश्रयो.........इत्यभिप्रायेणाचार्यद्वयवचनमविरुद्धं बोध्यम्। GD.
10. धान्वन्तरीयाणां धन्वन्तरिवंश्यानां वैद्यानाम्। कृतयोग्यानां अभ्यासेन शस्त्रकर्मादिषु कृता योग्यता समर्थता यैः । GD.
11. गुल्म.......चिरेण पाकमेति, नैव वा पाकम्। 'गुल्मश्चापि न पच्यते' इति अपिशब्देन गुल्मः पच्यते अपि इति गुल्मस्य पाकित्वं तत्रापि समुच्चीयते। JN.
12. तत्र क्षारानुगुणो दोषः कफः, प्रकृतिः श्लैष्मिकी, गुल्मश्च स्थिरः, ऋतुर्हेमन्तः शिशिरो वा। CK.

71-73. The five liquids are to be taken equal to ghee.[1]

74-75. In this formulation though the quantity of paste is large, it should be prepared like this as prescribed.[2]

79-84. Commenting on 'prāgbhakta', Ck says-it means 'before meal so that by transformation it comes closer to meal.[3] 'Kārmuka' means 'capable of action'.[4]

JN interprets 'prāgbhakta' as in morning before chief meal.[5]

94-95. Gulma is curable by the use of plenty drugs and as such the dose of 16 palas of milk is not improper.[6] Though combination of milk and garlic is contradictory, it is admitted due to peculiarity of the disease and sage's words.[7]

96. Here by 'taila' eraṇḍa taila (castor oil) is meant on suitability and the authority of Jatūkarṇa.[8]

GD takes 'tilataila' (sesamum oil).[9] JN follows Ck.

97. There is controversy in 'pañcamūlī. Ck takes smaller one while GD takes bigger one. JN follows GD.[10]

98. 'Pippalī-yūṣa' means 'soup in which pippalī is chief'.[11] JN also supports it but GD changes the reading as "yūṣeṇa pippalyāḥ" and interprets that pulse-soup and juice of pippalī or mūlaka[12] but it does not look proper as juice of pippalī is not used in medicine.

99-102a. "nāḍīprastarasaṅkaraiḥ" indicates that in gulma other types of sudation are not beneficial.[13]

105-109. In nīlinīghṛta there is no mention of kalka (paste) and without it there

1. हपुषाद्ये बदररसादीनि पंचद्रवाणि पठितानि पाकार्थं तानि स्नेहसमानि ग्राह्याणि। JN.
2. अत्र च घृते कल्कभूयस्त्वं भवदपि कल्पनीयं, वचनादेव। CK.
3. प्राग्भक्तमिति भोजनस्य प्राक्, परिणामेन वा यथा भोजनात् प्रत्यासन्नं भवति। CK.
4. कार्मुका इति कर्मणि समर्थाः। CK.
5. प्राग्भक्तं भक्तभोजनात् प्राक् प्रातः। JN.
6. गुल्मस्य बहुभेषजसाध्यतया षोडशपलक्षीरमानं न दोषावहं भवति। CK.
7. क्षीररसोनयोश्च यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धः तथापि व्याधिमहिम्ना महर्षिवचनादविवादः। CK.
8. तैलं प्रसन्नेत्यादौ यौगिकत्वाज्जतूकर्णसंवादाच्चैरण्डतैलं ज्ञेयम्। CK.
9. तैलं तिलतैलम्। GD.
10. पंचमूलीत्यत्र प्रथमकल्पनया शालपर्ण्यादिपञ्चमूलीग्रहणं ज्ञेयम्। CK.
बिल्वादिपंचमूलीक्वाथेन। GD.
11. पिप्पलीप्रधानो यूषः पिप्पलीयूषः। CK.
12. मुद्गादिविदलकृतेन यूषेण पिप्पल्या रसेन मूलकानां रसेन वा। GD.
13. नाडीप्रस्तरसंकरैरित्यनेन गुल्मे स्वेदान्तरस्यायौगिकत्वं सूचयति। CK.

can't be knowledge of (degree of) cooking; hence kalka should be used for this even if there is no mention. This should consist of the drugs of decoction because of their effectivity and availability. Ck refutes it by saying that the power in preparation of ghrtas etc. are peculiar and as such should not be disturbed by any change.[1]

After purgation, diet of meat-soup is given instead of routine diet of gruel etc. because it is suitable for the therapeutic measure.[2]

110-113. Both overeating and fasting affect digestive fire adversely and as such should be avoided.[3]

122. Here some take harītakī as one- eighth of ghee while others take one-fourth as usual.[4] JN says that his father (Kj.Dwarakanath Sen) accepted the former view.[5]

123-125. In this formulation, as remnant decoction is one prastha, the quantity of ghee etc. should also be the same.[6]

126-127. This vāsāghrta is different from that described in the context of raktapitta as in the former decoction is prepared by giving water eight times reduced to one-eighth whereas in the latter it is four times reduced to one fourth as usual.[7]

JN contradicts this statement by saying that both the formulations are the same only to elucidate the quantity of liquids etc. it is repeated here.[8]

147-148. Here water should be given three times, making the total liquid four times[9] (one part being milk).

GD informs that it is also known as 'pañcakolaghrta'[10]

---

1. नीलिनीत्यादौ कल्को न श्रूयते, कल्काभावे च पाकज्ञानं नास्ति, पाकस्य हि मृद्वादिना त्रैविध्यमुक्तं, तस्मात् कल्कानभिधानेऽपि पाकज्ञानार्थमपि कल्को देय:; स च क्वाथद्रव्यैरेव योग्यतया सान्निध्याच्च देय इति वदन्ति। मैवं, विचित्रत्वाद् घृतादिसाधनशक्तेः यथोक्ते यथोक्तमेव परं ज्ञेयं न त्वनुक्तं कल्पनीयं, कल्पनायां च युक्तिर्नास्त्येव । यतो विनाऽपि कल्कदानं क्वाथादिद्रवेण स्नेहपाको भवत्येव, विनाऽपि कल्कं स्नेहपाकज्ञानस्योक्तत्वात्, तस्मादाचार्येण यथोक्तं तथैव कार्यम्। CK.
2. अत्र विरिक्तस्य पेयादिक्रममौत्सर्गिकं बाधयित्वा रसभोजनं प्रयोगसात्म्यत्वादुच्यते। CK.
3. अतिसौहित्यमतिलंघनं चोभयोरप्यग्निवधहेतुतया वर्जितम्। CK.
4. पथ्यापादमित्यत्र हरीतक्या गुरुत्वेन घृतापेक्षया पादत्वेनाष्टमो भागो भवतिः एके तु........वचनाच्चतुर्थमेव भागं प्रस्थे घृतेऽष्टपलरूपं वदन्ति। CK.
5. हरीतक्या गुरुत्वेन घृतापेक्षया पादिकत्वमिति मत्पितृचरणाः। JN.
6. द्राक्षां मधूकमित्यादौ क्वाथशेषस्य प्रस्थस्य साहचर्याद् घृतादीनामपि प्रस्थमानत्वम्। CK.
7. वृषं समूलमित्यादौ क्वाथस्याष्टगुणजलदानेऽष्टभागशेषत्वमिति रक्तपित्तोक्तवासाघृताद् विशेषः। तत्र हि सामान्यपरिभाषया वृषाच्चतुर्गुणं जलं चतुर्भागावशिष्टं च गृह्यते। CK.
8. वासाघृतं रक्तपित्तचिकित्सिते.......प्रागुक्तं यद्यपि तथाऽपीह पुनरुच्यते द्रवादिमानं विशिष्य अभिधातुम्।.......इत्थं च पित्तगुल्मे चैकं रक्तपित्ते पुनरन्यत् इति वासाघृतद्वयं कल्पयता चक्रपाणिना..........यदुक्तं तच्चिन्त्यम्। JN.
9. अत्र त्रिगुणं जलं ज्ञेयम्। CK.
10. पंचकोलघृतमित्यन्ये। GD.

149-151. Milk should be equal to the decoction (15 palas) and sneha one-fourth of the total liquid. Or milk is taken equal to sneha (5 palas) and decoction 15 palas.[1]

154-160. The quantity of caturjātaka should be one pala collectively.[2]

169-171. "Mahāvāstuparigrahaḥ" means 'that which extends to a large space.'[3]

172-182. 'Uttara' means 'ghee to be taken after meal' or it may mean uttarabasti.[4] Jīvanīya ghrta to be described in vātarakta.[5]

GD interprets 'uttara' as 'thereafter'.[6]

1. त्रिवृतामित्यादौ पंचदशपलानि क्वाथ्यानि.......क्षीरमपि साहचर्यात् पंचदशपलम् एतदुभयद्रवपादः स्नेहोऽत्र पक्तव्यः। किंवा,.......स्नेहसमेन क्षीरेण क्वाथेन च पंचदशपलेन पंचपलः, स्नेहो द्रवपादिकः कर्तव्यः। CK.
2. इह चतुर्जातकान् मिलितात् पलम्। CK.
3. महावास्तुपरिग्रह इति भूरिदेशव्यापकः। CK.
4. उत्तरं भोजनोत्तरकालं पानम् किंवोत्तरबस्तिः। CK.
5. जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्तव्यम्। CK.
6. तत उत्तरं जीवनीयेन......सर्पिषानुवासनं प्रयोजयेत्। GD.

CHAPTER VI

4. In 'prameha-hetuḥ', 'prameha' means 'kapha-prameha.' GD refutes the view that this is applied to all types of prameha generally as kapha is associated in all of them.[1]

JN, however, supports the other view.[2]

5-6. The word 'kṣīṇeṣu' means 'diminution in relation to increased vāta'. Thus vāyu which increases gradually after increase of kapha or pitta is not incurable.[3]

'Dhātu' here means majjā, ojas and lasīkā.[4] GD takes all the ten dūṣyas by it.[5] JN takes vasā, majjā, ojas and lasīkā.[6]

7. 'Samakriya' means 'doṣa and dūṣya similar in treatment' such as doṣa kapha and dūṣya medas etc. are similar in relation to treatment e.g. application of pungent, bitter etc.[7] On the contrary, 'viṣamakriya' is that where treatment of doṣa and dūṣya contradict each other such as pungent etc. are beneficial for dūṣya (medas etc.) but contrary to doṣa[8] (pitta).

The word 'mahātyaya' means 'producing severe complication due to drawing out of deep dhātus like majjā etc. and showing immediate effects'.[9]

GD clarifies it further.[10]

JN says that kaphaja premeha is 'samakriya' because both doṣa and dūṣya are amenable to apatarpaṇa treatment.[11] Though this similarity goes against the general

1. प्रमेहहेतुः कफप्रमेहहेतुरित्यर्थः । केचित्तु एतेन सर्वप्रमेहेषु कफानुबन्धः ख्यापितः, सामान्येनेदं ह्युक्तं—तन्न । GD.
2. तत् सर्वमेव प्रमेहस्य कफजस्य हेतुः । पैत्तिकवातयोश्चापि सामान्यतो हेतुः, विशेषहेतुः पश्चाद् वक्ष्यमाणः । पैत्तिकवातिकयोरपि प्राक् श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, तदधिष्ठानत्वात् मूत्रस्य । JN.
3. क्षीणेष्विति वृद्धवातापेक्षया क्षीणेषु; तेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुः क्रमेण वृद्धो भवति स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति, तत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति । CK.
4. धातूनिति मज्जौजोलसीकाख्यान् । CK.
5. तानेव बहुमलिमेदोमांसशरीरजक्लेदशुक्रशोणितवसामज्जलसीकौजोरसान् बहुदूष्यान् । GD.
6. धातून् वसामज्जौजोलसीकाख्यान् । JN.
7. समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः । CK.
8. विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य संशमनचिकित्सायाः कट्वादिरूपाया विषमत्वात् । CK.
9. महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षकत्वेन महाव्यापत्तिकर्तृकत्वादाशुकारित्वाच्च । CK.
10. दोषो हि श्लेष्मा उष्णरूक्षादिसाध्यो, दूष्याश्च मेदोमांसादयो धातवोऽप्युष्णरूक्षादिसाध्या इति समक्रियत्वम् ।..पित्तदोषे स्निग्धशीतादिक्रिया मेदोमांस..रसानां दूष्याणां क्रियया रूक्षोष्णादिरूपया विषमक्रियत्वात् । GD.
11. दोषःश्लेष्मा, दूष्यं मेदः, उभयोः एकरूपमेव क्रियया अपतर्पणाख्यया साध्यत्वम् । JN.

rule of curability, it is not so in case of prameha because of its specific nature.[1]

In case of vātika type, from 'ca', 'viṣamakriya' is also included. Thus it is mahātyaya as well as viṣamakriya (like paittika one).[2]

8. Ck says that though medas etc. are mentioned here as dūṣyas (out of them) medas, māṃsa and šarīrakleda are essential. Majjā etc. may not be vitiated or vitiated slightly in all types of mehas.[3] Or all the pramehas are caused by three dosas as well as all the dūṣyas. The separate mention of medas, māṃsa etc. shows their excessive vitiation.[4]

GD interprets 'ambu' as 'šarīraja kleda'[5] but JN takes it as 'water within the body' and by 'ca' šarīraja kleda.[6] Thus he thinks these two as separate.

12. Though vātika type of prameha is incurable repetition of the word 'asādhya' indicates that one which from the very origin has numerous symptoms manifests all the signs like šyāva, aruṇa etc. whereas that which associates later on is curable and does not necessarily carry the properties of majjā etc. or the latter also are incurable so are also kapha and pitta in combination with majjā etc.[7]

'Doṣabalādhika' means 'one having plenty of doṣa as well as strength.[8]

18-24. Barley grains dried and pounded are cooked without scum. This is called 'yavamaṇḍa'. The same with scum is vāṭya'.[9]

GD takes vāṭya as 'yavamaṇḍa[10] (barley-scum).

JN interprets it as particular preparation of barley or parched barley grains.[11]

25. 'Ullekhana' is emesis. Its separate mention from 'saṃšodhana' emphasises on

1. यद्यपि सुखसाध्यत्वलक्षणे-न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भिविदित्युक्तं, तथापि व्याधिमहिम्ना प्रमेहे तुल्यदूष्यत्वं सुखसाध्यत्वे हेतुः । JN.
2. चकारात् विषमक्रियत्वाच्च ।...वातिकाश्चत्वारः असाध्याः कस्मात् ? महात्ययत्वात् विषमक्रियत्वाच्च । JN.
3. यद्यपि मेदःप्रभृतयो दूष्या इहोच्यन्ते, तथापि मेदोमांसशरीर क्लेदानामवश्यंभावितया परिग्रहः । मज्जादयश्च सर्वमेहे न दूष्यन्ते स्तोकं वा दुष्टाः भवन्ति । CK.
4. किंवा, सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं तथा सकलदूष्यत्वं च "कफः सपित्तः" इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते, मेदोमांसादीनि त्वत्यर्थदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि । CK.
5. अत्राम्बु शरीरजः क्लेदः । GD.
6. अम्बु शरीरान्तर्गतमुदकम् ।...चकारात् शरीरजः क्लेदश्च । JN.
7. यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तस्तथापि पुनरिहासाध्यवचनेन य एव प्रभूताकृतिः स एव श्यावारुणत्वादि सकलं लक्षणं बिभर्ति, यस्तूत्तरकालं चानुबद्धः स साध्यो भवति तत्र मज्जादिसाद्गुण्यं नावश्यं भवतीति दर्शयति। किं वोत्तरकालमेव ये वातानुबन्धा.........दसाध्या एव । CK.
8. दोषबलाधिकस्य दोषेण बलेन चाधिकस्य । CK.
9. क्षुण्णशुष्कयवानां मण्डरहित ओदनो यवौदनः । वाट्यः स एव समण्डो निस्तुषेषद्दलितानां यवानां भवति । CK.
10. वाट्यं यवमण्डम् । GD.
11. वाट्यं यवकृतभक्ष्यविशेषं भृष्टयवं वा । JN.

its role in treatment of kaphaja mehas. Others take it as 'laṅghanə'[1]

Paittika mehas are palliable but when medas is excessively affected they become incurable.[2]

GD takes 'ullekhame' as 'Vamana' while JN takes both vamana and laṅghana.[3]

26-34. The two formulations in verse 26 are applicable to all types of meha.[4] The ten formulations beginning with harītakī are applicable in ten types of kaphaja meha respectively or they can be used in all types of kaphaja meha.[5]

'Anilātmakeṣu' means vāyu as associated in mehas caused by kapha and pitta because those caused by independent vāyu is incurable.[6]

GD also says the same thing.[7]

JN interprets 'anilātmakeṣu' as 'in those which have arisen as vātika and not caused by vāta aggravated by decrease of dosas' as they are incurable.[8] He adds that ghrtas are beneficial in paittika types whereas tailas in kaphaja ones.[9]

37-40. 'Anubandha' means 'later association'.[10]

The character of tridoṣaja based on relation of chief and associate is found only in kapha-pittaja mehas. Moreover, as all the pramehas are caused by tridoṣa, some times it may be such from the very origin.[11]

45. JN informs about the method of preparation adopted by his father.[12]

46-48. 'Sārodaka' means 'udaka (water) prepared from sāra (heartwood as of khadira etc.) by the method of ṣaḍaṅga-pānīya'.[13]

1. संशोधनग्रहणेनैवोल्लेखने प्राप्ते पुनर्वमनस्य कफजयप्रधानत्वख्यापनार्थमुल्लेखनपदेन कथनम् , अन्ये तूल्लेखनं कफमेहेषु लंघनं वदन्ति। CK.
2. पित्तमेहानां याप्यत्वात् "जयन्ति" इति पदेन पित्तजानां यापनमेवोच्यते: किंवाऽत्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजानामसाध्यत्वम्। CK.
3. उल्लेखनं वमनम्। GD. उल्लेखनं वमनं लंघनं च। JN.
4. दार्वीमित्याद्युक्तं योगद्वयं सर्वमेहेषु। CK.
5. हरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु, किंवा सर्वे सर्वकफमेहेषु। CK.
6. अनिलात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव वातानुबन्धेषु उत्पत्तिविशिष्टानिलजानामसाध्यत्वेनाचिकित्स्यत्वात्। CK.
7. वातानुबन्धेषु न तु वातजेषु। YD.
8. अनिलात्मकेषु उत्पत्तितो वातिकेषु, न तु दोषक्षयात् वातप्रकोपनिमित्तेषु, तेषामसाध्यत्वात्। JN.
9. घृतानि पित्तानुगतेषु, कफानुगतेषु च तैलानि। JN.
10. अनुबन्धमिति पश्चादनुगतम्। CK.
11. त्रिदोषजत्वमनुबन्ध्यानुबन्धकृतं कफपित्तजमेहेष्वेव मन्तव्यं: किंच सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वादुद्भूतत्रिदोषजत्वं कदाचिद् भवतीति ज्ञेयम्। CK.
12. लोध्रादीनां कर्षांशान् दन्त्या अष्टपलं भल्लातकानां चतुष्पलं वा एकत्र जलद्रोणे क्वाथयित्वा पादशेषमवतार्य तस्मिन् सितोपलाया: अष्टपलं मधुन: अर्धभागं च प्रक्षिप्य स च क्वाथ: घृतभाजने पक्षं निधेय:-इति पितृचरणा:। JN.
13. सारोदकमिति सारै: खदिरादिसारै: षडंगविधिना कृतमुदकं सारोदकं ज्ञेयम्। एवं कुशोदकं ज्ञेयम्। CK.

Commenting on 'sārodaka', GD says - 'sāra' is here heartwood of all the trees as they are beneficial in prameha. 'Udaka' is decoction. Some take 'sāra' as 'heartwood of šveta khadira'.[1] Further, he takes 'madhūdaka' as water mixed with half quantity of old honey.[2]

JN follows Ck.

50. 'Ādi' in 'candanādya' indicates usefulness of šaileya etc.[3] GD takes haridrā leaves, granthiparṇa etc.[4] JN takes rough drugs.[5]

51. 'Apatarpaṇa' should be performed to the extent which does not cause gulma etc.[6]

Accordingly, GD says that it should be done according to the degree of increase of kleda, medas and kapha.[7]

52. This refers to the pramehas which are later associated with vāta and not from the very origin as they are incurable.[8]

GD explains it further.[9]

JN says that the vātika pramehas arisen by etiology are not incurable but the same caused by aggravation of vāta due to decrease of doṣas are incurable.[10]

55. The word 'doṣa' denotes both doṣa as well as dūṣya or it may mean only doṣa-kapha and pitta.[11]

GD says that the former condition is due to decrease of doṣas and dhātus and the latter one due to obstruction of passage caused by kapha which is aggravated by saturation.[12] The other consideration may be the of two types-ikṣuvālikārasameha and

1. सारस्य सर्ववृक्षाणां सारस्य प्रमेहहितत्वात् , श्वेतखदिराणां सारस्येति केचित्। उदकं तत्सारस्य क्वाथम्। GD.
2. मधूदंक पुरातनमध्वर्धजलम्। GD.
3. चन्दनाद्यैरित्यत्र आदिग्रहणेन हि शैलेयादीनां ग्रहणं स्यात्। CK.
4. आद्यपदेन हरिद्रापत्रग्रन्थिपर्णादिकं बोध्यम्। GD.
5. तदाद्यैः रुक्षभेषजैः। JN.
6. यद्यप्यपतर्पणेन गुल्मादिदोषो भवति, तथाऽपि गुल्मादिप्रादुर्भावो यथा न भवेत्तथाऽपतर्पणं कर्तव्यमिति। CK.
7. यादृशी क्लेदमेदःकफवृद्धिस्तदनुरूपेण पूर्वमपतर्पणं कार्यम्। GD.
8. तानि वातानुबद्धमेहविषयाणि...असाध्यानिति उत्पत्तितः। GD.
9. मेहारम्भकं पूर्वं कफं पित्तं वा तत्प्रमेहकर्षितानां येषां पुरुषाणां वायुः प्रवृद्धः सन् अनारम्भकोऽपि यदाऽनुबन्धीकरोति तदा वायोः प्राधान्यात् तेषां कफजानां पित्तजानां वातोल्वणत्वे सा क्रिया विहिता, न तु वातप्रमेहाणां चतुर्णाम्। GD.
10. ये पुनर्निदानवशात् वातिका उत्पन्नाः न ते असाध्याः, ...दोषक्षयात् वातप्रकोपनिमित्ता ये वसामेहादयः (ते) असाध्या उक्ताः। JN.
11. दोषत्वं चेह दूष्ये मेद आदावविवक्षितं, तथाऽपि दोषसंबन्धाद् दोषशब्दोऽत्र ज्ञेयः। किं वा, दोषेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यक्तयपेक्षया बहुत्वात्। CK.
12. पित्तकफमेदोमांसेषु धातुषु क्षीणेषु सत्सु......अनिलात्मकाः स्युरथवा सन्तर्पणात्....कफावृतगतिना वायुना...अनिलात्मकाः स्युः। GD.

śītameha.[1]

JN further clarifies it.[2]

56. As regards prodromes,if they are present wholly, all diseases are incurable but here incurability is even if they are not present all.[3]

'Kramena' indicates that the vātika types which arise by their specific etiology are incurable while other pramehas where vāta is only as associate are curable or palliable.[4]

GD again refers to ikṣuvālikārasameha and śītameha which are curable if medas is not affected. In course of this he says that madhumeha is of two types-vātaja and kaphaja. The former is again of two types-one by decrease of dhātus and the other by obstruction of passage. Kaphaja is again of two tyeps-ikṣuvālikārasameha and śītameha.[5]

57. The word 'madhumeha' denotes madhumeha (a type) as well as generally all the pramehas.[6]

'Bījadoṣa' means the seed affected by dosa causing prameha.[7]

'Kulaja' (hereditary) is that which continues in family generations.[8]

As to the denotation of the word 'madhumeha', GD says that it is neither for all the pramehas nor for the specific type madhumeha but covers all the mehas which are transformed into madhumeha if they are not treated properly.[9]

GD takes 'jātaḥprameh̄ī' as congenital form of the disease and by 'madhumehino vā' as hereditary one manifested later one. In both genetic factor is there.[10]

---

1. इक्षुवालिकारसमेहाः शीतमेहाश्चेति द्विविधा इत्यपरं मधुमेहविचारं कुर्यात्। GD.
2. चरकमते वातप्रकोपनिमित्तो मधुमेहो द्विधा जायते-धातुक्षयेण दोषावरणेन वा। तथा च प्रमेहिणामतिकर्शनात् कफादिषु क्षीणेषु प्रकुपितो वायुरेकमुत्पादयति। सन्तर्पणात् प्रवृद्धैः कफादिभिरावरणात् प्रकुपितः पुनरन्त्यम्। तत्राद्यः असाध्य इह उच्यते, अन्त्यः कृच्छ्रसाध्यः कियन्तःशिरसीये प्राक् उक्तः।.....सुश्रुतमते तु सर्व एव प्रमेहाः उपेक्ष्यमाणाः मधुमेहतामापद्यन्ते। JN.
3. तत्र सर्वपूर्वरूपानुबन्धे सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तं, इह तु असमस्तपूर्वरूपानुबन्धेऽप्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनाल्लभ्यते। CK.
4. क्रमेणेति यथोक्तनिदानक्रमेण। एतेन य एव निदानोक्तहेत्वादियोगेन वातजाश्चत्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्याः, ये तु कफजाः पित्तजा वा वातानुबन्धत्वेन वातजास्ते साध्या याप्या वा।CK.
5. तयोरिक्षुवालिकारसमेहशीतमेहयोः कफे क्षीणे सति वातात्मकत्वेऽपि साध्यत्वं तदा बोध्यम्, यदि तत्रेक्षुबालिकारसमेहे शीतमेहे वा कफेन मेदो न प्रदुष्टं पूर्वं न वर्तते।..." द्विविधो मधुमेहो वातज एकः श्लेष्मजस्त्वपरः, तत्र वातजो द्विविधः क्रमेण ओजोधात्वपकर्षणेन जातः एकःक्षीणदोषेण, गुरुस्निग्धादिवृद्धेनावृतगतिवातकृतेनौजोधात्वपकर्षणेनापर इति।...श्लेष्मजोऽपि द्विविधः—इक्षुवालिकारसमेहः शीतमेहश्चेति। GD.
6. तस्मान् मधुमेहशब्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहविशेषे च वर्तते। CK.
7. बीजदोषादिति-प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वात्। CK.
8. कुलजा इति पितृपितामहादिकारणोद्भूताः। CK.
9. "न ह्यत्र मधुमेहशब्दो मेहमात्रवचनो नापि मधुमेहमात्र**परो**, निदानोक्तक्रमेण वातकृतमधुमेहश्च सर्वमेहानामप्रतिकारे कालेन जायते।" "अत्र मधुमेहशब्द ओजोऽपकर्षकवातजद्विविधमधुमेहवाचक अप्रतिकृत्या काले मधुरत्वापन्नसर्वमेहवचनश्च। GD.
10. जन्ममात्रं यः प्रमेही सहजप्रमेहवान्। कैश्चिद्वाशब्दं पूर्ववचनापेक्षयेति मत्वा सहजप्रमेही चात्र न व्याख्यायते। GD.

Interprating 'bījadoṣa' he says that the seed is defective because sperm, ovum and rasa (nutrient fluid) are produced by substance causing prameha.[1] In the other case, it is interprated as 'because body is initiated by semen affected by madhumeha.[2]

By 'kula' he takes sperm and ovum of parents.[3]

JN follows Ck.

58. JN, commenting on the word 'pramehiṇām', says that here the word 'prameha' is for madhumeha as boils arise in relation to that or it may be generally for prameha because all pramehas are denoted by madhumeha and by neglect they turn into madhumeha.[4]

1. बीजदोषात्-गर्भारम्भकशुक्रणोणितरसानां मेहकरद्रव्यप्रभवत्वात्। GD.
2. बीजदोषात् मधुमेहदुष्टशुक्रारब्धशरीरत्वात्। GD.
3. कुलजा इति कुलशब्देन मातापित्रोः शोणितशुक्रमुच्यते। GD.
4. इह प्रमेहशब्देन मधुमेह उच्यते, तत्र पिडकानां मधुमेहसंबन्धेनोक्तत्वात्।.......सर्वेषां मधुमेहशब्दवाच्यत्वात् उपेक्षया मधुमेहतापत्तेश्च इति कृत्वा सामान्यवचनेऽपि पिडकानां माधुमेहिकत्वसम्भवात् प्रमेहिणामिति वचनं सामान्यपरं वापि। JN.

CHAPTER VII

1-2. Meha and kuṣṭha have common source of origin in intake of oblation (ghee) and as such, after meha, treatment of kuṣṭha is described.[1]

3. Though in nidāna (sthāna) etiology etc. are already described, they are repeated here with some specifications as means to treatment.[2] By 'ca' after 'prašamana', pūrvarūpa and samprāpti are included or they may be understood by 'liṅga' and 'hetu' respectively.[3]

GD defines 'hetu' as 'cause of both disease as well as (aggravation of) doṣa and 'dravya' as material cause being substratum of properties and actions such as earth for pitcher etc.[4]

'Sparšana' means 'tactile sense organ e.g. skin, hence 'sparšanaghna' would mean' 'that which destroys the skin'[5] By 'dravya', JN takes doṣa and dūṣya (pathogenic material) and by 'āšraya' the particular doṣa.[6]

7-8. Ck splits the word 'ajīrṇādhyašinām' into two-'ajīrṇāšī' and 'adhyašī'. The former means 'taking uncooked food' and the latter 'taking food when previous food is not digested'.[7]

JN interprets the former as intake of food during indigestion while the latter as taking food when previous meal is not digested.[8]

9-10. 'Dravya' means 'originating cause'.[9] Though in visarpa too, these very seven factors are as etiology, the difference is that in kustha doṣas are longacting and stable whereas in visarpa they are of spreading character.[10]

Others, however, hold that visarpa originates even by single doṣa, but it is not correct.[11]

---

1. हविष्प्राशान् मेहकुष्ठयोर्जन्म उक्तं, तेन मेहमनु कुष्ठचिकित्सितमुच्यते। CK.
2. निदाने हेत्वादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किंचिद्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यन्ते। CK.
3. प्रशमनं चेति चकारात् पूर्वरूपसंप्राप्त्योर्वक्ष्यमाणयोर्ग्रहणं, किंवा, लिंगेन पूर्वरूपं, हेतुना च संप्राप्तिर्बोद्धव्या। CK.
4. हेतुं रुग्दोषोभयकारणम्। द्रव्यं गुणकर्माश्रितसमवायिकारणं घटादेर्मृत्तिकादिवत्, प्रकृतिभूतकारणमिति यावत्। GD.
5. स्पर्शनं स्पर्शनेन्द्रियं त्वक्। स्पर्शनघ्नानां स्पर्शनेन्द्रियनाशनानां कुष्ठानाम्। JN.
6. द्रव्यं प्रकृतिभूतं दोषदूष्यरूपम्.......आश्रयं आश्रयभूतं दोषविशेषम्। JN.
7. अजीर्णं आममन्नम् , अपक्वमिति यावत् , तद्भुञ्जानानाम् , अध्यशिनामिति आहारेऽपरिणते भुञ्जानानाम्। CK.
8. अजीर्णाध्याशिनाञ्चैव अजीर्णाशिनां अध्याशिनाञ्च। अजीर्णाशिनां अजीर्णे आमे अश्नतां, अध्याशिनां भुक्ते अन्ने अपरिणते पुनर्भुञ्जानानाम्। JN.
9. द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते। CK.
10. यद्यपि विसर्पाणामुत्पादे एतान्येव सप्त कारणानि.....तथाऽपि कुष्ठं विरक्रियैः स्थिरैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्तु विसरणशीलैरिति विशेषः। CK.
11. अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्तीत्याहुः ....तन्न; त्रिदोषजत्वेऽपि विसर्पाणामेकदोषजकुष्ठवदेकदोषजत्वादिव्यपदेशस्तत्रोच्यते। CK.

mustard oil and for intake tila oil is taken.[1]

119. It shows that in processing of food and drinks, oil of mustard etc. should be used. Others say that it indicates that in the context of kuṣṭha if generally 'taila' is mentioned it should be taken as that of mustard etc. and not of sesamum.[2]

120-134. Sarjarasa and madhūcchiṣṭa should be in quantity equal to jīvantī etc. or both jointly should be one eighth of the sneha.[3]

135. Here heartwood, bark and leaves of khadira, nimba and paṭola respectively should be taken as practised by elders.[4]

JN adds that heartwood of dārvī also should be taken.[5]

136-139. By 'triphalātvacaḥ' each of the three drugs should be taken in quantity of half pala.[6] By 'masūravidalānām' dehusked lentils should be taken and not śyāmā (trivṛt) as Jatūkarṇa has said.[7]

140-143. Though old ghee is preferable, fresh ghee is used here as exception because of peculiarity of the formulation.[8]

152-156. Some take this formulation as unauthoritative.[9]

In v. 155, the reading accepted by Ck seems to be different as appears from his comm. In the present reading 'sarpiṣaścādhakam' quantity of ghee is given whereas he says that as the quantity of ghee is not mentioned, it should be one āḍhaka and one prastha.[10]

157-161. Khadira is the most effective of all the drugs is kuṣṭha.[11] GD interprets it otherwise. He says that viḍaṅga and khadira combined are effective.[12]

---

1. कुष्ठार्केत्यादौ....प्राधान्यात्तिलतैलं ज्ञेयं, यत्र तु विशेषस्तत्र......"सार्षपमथवा तैलम्" इत्युक्तम्। अन्ये तु कुष्ठेष्वालेपे सार्षपं ग्राहयन्ति, पाने तु विशेषानुक्तौ तिलतैलमेव भवति। CK.
2. सर्षपकरञ्जेत्यादिना कुष्ठेष्वन्नपानसाधने सार्षपतैलादीनि देयानीति दर्शयति। अन्ये तु-कुष्ठेषु सामान्येन तैलश्रुतौ सार्षपादीन्येव देयानि न तिलतैलमित्यनेन दर्शितमिति वर्णयन्ति। CK.
3. अत्र...सर्जरसमधूच्छिष्टयोरपि कल्कार्थोपात्तजीवन्तीमञ्जिष्ठादिद्रव्यैः समानत्वं साहचर्याज्ज्ञेयं, किंवा, स्नेहादष्टमो भागः सर्जरसमधूच्छिष्टयोः। CK.
4. तत्र च खदिरस्य सारः, निम्बस्य त्वक्, पटोलस्य च पत्रं ग्राहयं, वृद्धव्यवहारात्। CK.
5. इह खदिरदार्व्योः सारः। JN.
6. त्रिफलात्वच इत्यादौ प्रत्येकं हरीतक्यादीनामर्धपलम्। CK.
7. मसूरविदलानामिति निस्तुषमसूराणां, न तु मसूरविदलाऽत्र श्यामा। उक्तं हि जतूकर्णे पुंलिंगेन-"मसूरविदलात् पलम्" इति। CK.
8. "सर्पिश्चाप्यनवं हितम्" इति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत्वं ज्ञेयम्। CK.
9. खदिरस्य तुला इत्यादिकं केचिदनार्षं वदन्ति। CK.
10. तत्र घृतमानानुक्तौ...प्रस्थाधिकाढकमानं घृतं साध्यम्। CK.
11. कुष्ठहन्तृत्वेन खदिरो द्रव्यान्तरेषु विशिष्यते प्रकर्षवान् भवति। CK.
12. क्रिमिकुष्ठिनां विशिष्यते द्वयं मिलितमिति। GD.

JN makes it more clear. He says that vidaṅga is the best anthelmintic and khadira is the most effective in kuṣṭha.[1]

173-176. Suśruta has mentioned kilāsa as located in tvak as it does not produce symptoms like kuṣṭha located in rakta etc. Here śvitra has been said as located in rakta etc. only with the idea that in śvitra rakta etc. are affected but do not exhibit all the symptoms of kuṣṭha located in them. Thus here also disorder located in tvak only is accepted and as such there is no any conflict.[2]

---

1. क्रिमिनाशनत्वेन विडंगं,....कुष्ठहन्तृत्वेन च खदिरः विशिष्यते सर्वेभ्यः अतिरिच्यते। JN.
2. सुश्रुते तु "त्वग्गतमेव किलासम्" इत्युक्तं, तच्च न कुष्ठवद् रक्तादिगतकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमित्यभिप्रायेणोक्तं, इह तु यद् रक्ताद्याश्रयित्वं श्वित्रस्योच्यते, तद्रक्तादिदोषमात्राभिप्रायेण, न रक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणकारितया, तेनात्रापि त्वङ्मात्रविकृतिकारकत्वं श्वित्रस्य संमतमेवेति न विरोधः। CK.

CHAPTER VIII

3-12. The mythological account about the origin of rājayakṣmā shows that diminution of dhātus is the chief cause and unrighteousness (due to attachment to a particular woman) is also its cause.[1]

Here the word 'sneha' denotes the essence e.g. semen and ojas.[2]

GD has interpreted 'sneha' only as 'šārīra sneha'[3] (unctuousness in the body) while JN has elaborated it as 'in the form of šukra and ojas'.[4]

JN also raises the question-in nidānasthāna the disease is named as 'šoṣa' then why here it is said as 'rājayakṣmā'? He answers it by saying that šoṣa and rājayakṣmā are synonymous.[5]

13. 'Ayathābala ārambha' means 'bodily activities beyond strength'. 'Vegasandhāraṇa' is 'supression of unsuppressable urges'. 'Kṣaya' is loss of blood etc.[6]

JN interprets 'ayathābala ārambha' as 'sāhasa' and puts its derivative meaning as 'the action done without consideration of power'. By 'kṣaya' he takes 'loss of ojas and semen.[7]

14-19. The entire verse 18 denotes one symptom and thus the total number comes to eleven.[8]

JN enumerates all these eleven symptoms as complications.[9]

24-27. Ck interprets 'ojas' here as 'rasa' or it may be 'the essence of body'. 'Snehakṣaya' means 'loss of semen and ojas which are essence of body'.[10]

---

1. एतया च प्रागुत्पत्त्या धातुक्षयो राजयक्ष्मणः प्रधानं कारणं, तथा भार्यास्वसमवर्तितयाऽधर्मश्च कारणं भवतीति दर्श्यते। CK.
2. स्नेहशब्देन हि सारवाचिना शुक्रौजसी ग्राह्ये CK.
3. स्नेहस्य शारीरस्य। GD.
4. स्नेहस्य शारीरस्य शुक्रौजोरूपस्य। JN.
5. ननु निदानस्थाने शोषस्य निदानमुक्तम् , इह पुनः राजयक्ष्मणश्चिकित्सितमुच्यते, कथमेतत् समञ्जसं स्यादिति चेन्न, शोषराजयक्ष्मणोरनर्थान्तरत्वात्। JN.
6. अयथाबलं बलातिक्रमेण आरम्भः शरीरप्रवृत्तिः, वेगसन्धारणमधार्यवेगधारणम् , क्षयं धातूनां रक्तादीनाम्। GD.
7. अयथाबलमारम्भः साहसम् , सहसा शक्तिमनालोच्य यत् कर्म क्रियते तत् साहसम्।....क्षयं ओजसः शुक्रस्य च क्षयम्। JN. also CK on V.14 "सहसा शक्तिमनालोच्य यानि क्रियन्ते तानि साहसानि।"
8. क्षणनादित्यादिना रक्तकफनिष्ठीवनमेकमेव लक्षणम् "उरःशूलातिपीडितः" इत्यन्तेनोच्यते...तेनैकादशरूपत्वं पूर्यते एव। CK.
9. शिरःशूलं कण्ठोद्ध्वंसः कासः स्वरभेदः अरोचकः पार्श्वशूलं वर्चोभेदः जृम्भा ज्वरः उरोरुक् सशोणितकफनिष्ठीवनञ्च इत्येकादशरूपाणीह उपद्रवरूपाणि । JN.
10. ओज इति रसः, रसेऽप्योजःशब्दो वर्त्तते,.....किंवा, ओजो देहस्य सारम्। स्नेहक्षयादिति देहसारशुक्रौजःक्षयात्। CK.

GD sayes--semen decreases by sexual indulgence while by fasting and envy etc. ojas decreases.[1]

Here ojas is rasa situated in heart and not one produced from food. The statement that ojas which is in heart in the quantity of half añjali diminishes and not that which is in the form of eight drops is not correct because ojas is only of one type-in the quantity of half añjali and not more. The measure of 'aṣṭa bindu' also comes to the same as 'bindu' is only a synonym of karṣa, thus eight karṣas being half añjali. Moreover, it also goes in conflict with other texts.[2]

28-32. Inptepreting the word 'yathākramam' Ck says that in verses 30 and 31 symptoms caused by kapha, pitta and vāta are mentioned in half-verse respectively.[3]

In every etiological type, mention of eleven symptoms shows that rājayakṣmā is complete by appearance of these symptoms otherwise by six (ṣaḍrūpa) or three (trirūpa) symptoms it should be taken as incomplete.[4]

A question arises-when in all these types the number of symptoms is the same (eleven) and all are caused by tridoṣa what is the significance of this fourfold division ? The answer is that there is difference in terms of etiology, symptoms and treatment and as such this division is justified. In other texts, generally it is taken as one but on analysing, further the difference is evident.[5]

The word 'viṣamaṃ gatāḥ' is interpreted by Ck as 'moving beyond in passage'[6] while JN interprets it as 'disturbed in equilibrium'.[7]

33-38a. 'Pratiśyāya' is read in rūpa as well as pūrvarūpa. It is taken as pūrvarūpa when associated with other premonitory symptoms and is rūpa when present with other symptoms. Every pūrvarūpa continuing in the stage of rūpa does not become a fatūa sign it is only when all the premonitory symptoms continue as rūpa.[8]

---

1 अतिव्यवायात् शुक्रं क्षीयते, अनशनादोजः क्षीयते, तथेर्ष्यादिभिरतिकर्षणादप्योजः क्षीयते। GD.

2 ओज इति हृदयस्थायी रसः.....नत्वाहारजरसः। ओजस्त्वर्धाञ्जलिपरिमितं यत् तत् खलु....क्षीयते नत्वष्टबिन्दुमात्रं तस्य क्षये मरणादिति कस्यचिद् व्याख्यानमयुक्तम्। ओजस्त्वर्धाञ्जलिमानमेवैकविधं न त्वधिकम्। अष्टबिन्दुमानमेव अर्धाञ्जलिः, कर्षमानं बिन्दुस्तत्पर्यायशब्दात्। तन्त्रान्तरविरोधश्च। GD.

3. यथाक्रममिति प्रतिश्यायमित्यादिप्रथमश्लोकार्धविहितं कफकृतं, द्वितीयश्लोकार्धविहितं पित्तकृतं, शेषं तु वातकृतम्। CK.

4. अत्र प्रत्येकमेकादशलक्षणपाठेन एकादशलक्षणयोगेनैव राजयक्ष्मणः संपूर्णत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति। यत्तु षड्लक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणो वक्ष्यति, तदसंपूर्णलक्षणस्यैव ज्ञेयम्। CK.

5. ननु शोषाणामयथाबलमारम्भादिजत्वभेदेन चातुर्विध्यकथनेन किम् ? यतस्तानि तान्येव लक्षणानि सर्वत्र भवन्ति, तथा च सर्वेऽपि त्रिदोषजाः, तेनैकरूपत्वाभिधानमेव युक्तम् ,.....मैवं, हेतुलक्षणचिकित्सितेन चतुर्णामपि भेदाद् भिन्न एवेति युक्तम्। ......तन्त्रान्तरे तु स्थूलदृष्ट्या अभेद उक्तः....सूक्ष्मचिन्तायां त्वयमेव भेद उक्तो ज्ञेयः। CK.

6. विषममुन्मार्गेण गताः। GK.

7. विषमं भावं गताः वैषम्यं प्राप्ताः। JN.

8. प्रतिश्यायश्च रूपे पठितः, तेन प्रतिश्यायः पूर्वरूपान्तरसहितः पूर्वरूपं भवति, रूपान्तरसहितस्तु रूपमिति विशेषः। न चैक एव प्रतिश्यायः पूर्वरूपार्थोऽपि व्याध्यवस्थायां वर्तमानत्वादरिष्टं भवति.. सर्वपूर्वरूपानुवर्तनं व्याधौ रिष्टमुक्तम्। CK.

38b-47. 'Yathāsvēna ūṣmaṇā' means 'agni of thirteen types such as rasāgni etc'.[1]

Obstruction in srotas in due to disease-causing dosa; loss of blood etc. is due to obstruction of passage and deficiency of nutrient rasa, diminution of dhātvagni is due to loss of dhātu and effect of doṣa.[2] The word 'ojas' here means 'essence' (of food) e.g. rasa.[3]

As the three symptoms are not specified, any three may be taken. Some take 'aṃsapārśvābhitāpa' (v.52) etc. as three symptoms of trirūpa rājayakṣmā.[4]

GD takes 'ojas' in the primary sense.[5] He also quotes Suśruta's view about ṣaḍrūpa and trirūpa. Suśruta's trirūpa is śvāsa, kāsa and asṛgāmaya[6] (raktacchardana).

48-50. Here pratiśyāya is pūrvarūpa.[7]

53-56. 'Pārśvaśūla' is unstable is nature as well as time.[8] Headache, pyrexia and heaviness denote the presence of vāyu, pitta and kapha respectively which shows it origin from tridoṣa.[9]

57. GD and JN accept the reading 'atikhinna' instead of 'abhiṣaṇna'.

58-59. Blood comes to throat because it has no other outlet.[10] Blood has no relation with nutrient rasa and as such gradually diminishes and accumulates in stomach itself.[11]

60-61. Though in the chapter on diseases (su.19) no tridoṣaja aruci is said] here it is mentioned for convenience of treatment. Because of its manifestation by prakṛtisamasamavāya, it is not described separately but should be understood on the basis of symptoms of each doṣa.[12]

---

1. ऊष्मणा रसाग्न्यादिरूपेण त्रयोदशविधेन। CK.
2. सन्निरोधादिति यक्ष्मकारकदोषेणावरुद्धत्वात् , रक्तादिसंक्षयोऽपि स्रोतोऽवरोधात्तथा पोषकरसाप्राबल्याच्च ज्ञेयः; धातूष्मापचयोऽपि धातुक्षयाद्दोषप्रभावाच्च ज्ञेयः । CK.
3. ओजसे इति सारभागाय, रसायेति यावत्। CK.
4. त्रिभिरित्यत्र यानि कानि त्रीणि यक्ष्मणो रूपाणि ज्ञेयानि, श्रृङ्गग्राहिकया ऽनिर्देशात्। अन्ये तु " अंसपार्श्वाभितापश्च" इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणत्रयं वर्णयन्ति। CK.
5. तेषां सारभागाय स खल्वोजसे क्लृप्तो भवति। GD.
6. तथा "त्रिभिर्वा पीडितं लिंगैः कासश्वासासृगामयैः" इति त्रिरूपाणि न विरुध्यन्ते। GD.
7. "यक्ष्मा चातः प्रजायते" इत्यनेनोक्तलक्षणप्रतिश्यायस्यैव पूर्वरूपतामपि सूचयति। CK.
8. पार्श्वशूलं त्वनियतमिति न संकोचरूपेण नियतं, किन्तु कदाचिदामरूपं कदाचित् संकोचरूपं, न सर्वदाभावि। CK.
9. शिरःशूलत्वेन वायुः, ससन्तापत्वेन पित्तं, सगौरवत्वेन श्लेष्मा, एवं त्रिदोषजन्यत्वं ज्ञेयम्। CK.
10. द्वारान्तरागमनात् कण्ठमेति। CK.
11. एवं रक्तस्य पोषकरसेनासंबन्धात् क्षीयमाणस्यामाशये एव बहुत्वं ज्ञेयम्। CK.
12. रोगाधिकारे.....यद्यपि त्रिदोषजाऽरुचिर्नोक्ता, तथापि चिकित्सार्थं द्वन्द्वजगुल्मवत् त्रिदोषजाऽरुचिरुच्यते। .....इयञ्च त्रिदोषजाऽरुचिः प्रकृतिसमसमवायारब्धा, तेन रोगाधिकारे प्रत्येकदोषजारुचिग्रहणेनैव गृहीता। प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वेनैव त्रिदोषजारुचेः पृथग्लक्षणं नोक्तं, अतो वातादिलक्षणमेलकमेव तस्या लक्षणम्। CK.

63-64. Like ṣaḍaṅgapānīya, there is ṣaḍaṅga āja rasa (goat's soup).[1]

71-76. 'Patrabhaṅga' means 'tender leaves which destroy vāta'.[2] 'Savātikaih' means 'vātika' as well 'uttaravātika' (beneficial in vātika disorders) drugs.[3] Ck quotes from other texts these two gaṇas.[4]

GD interprets 'patrabhaṅga' as 'liquid prepared by grinding, rubbing, etc.'[5] According to him, 'saṃskṛtāḥ' is 'heated'.[6]

JN interprets 'patrabhaṅga as 'pieces of leaves' e.g. 'leaves of varuṇa etc. mentioned in the chapter on sudation'[7]

82-86. In the context of blood-letting, leeches should be applied in the case having vitiation of pitta and alābu in that affected by kapha.[8]

89-102. In the formulation beginning with prapauṇḍarīka milk serves as liquid but in case of its reading as 'kṣīrasarpiḥ', water is used for its cooking.[9] 'Daśamūla' here means 'decoction of daśamūla' or the reading may be 'dāśamūlena payasā' meaning 'milk processed with daśamūla'.[10] Interpreting the second half of the verse 94, Ck says that rāsnāghrta or rāsnākṣīra, balāghrta or balākṣīra should be used. Others take it as ghrta mixed with milk.[11]

Though hiccough is not read among symptoms of rājayakṣmā, it may arise as a complication. 'Saptaka bala' includes hiccough, the other six being cough, dyspnoea, hoarseness of voice, headache, pain in chest and shoulders and fever.[12]

---

1. साधारणीस्तु षडङ्गजरसादिरूपाः । CK.
2. पत्रभंगाश्च वातहरपल्लवाः । CK.
3. सवातिकैरिति वातिकोत्तरवातिकैः । CK.
4. तन्त्रान्तरे तु वातिकान्युत्तरवातिकानि च गणेन पठितानि यथा-"बिल्वोऽग्निमन्थः काश्मर्यं श्रेयसी पाटला बला। शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका। वर्धमानो मूलकञ्च वातिकान्यवतारयेत्। करमर्दं सबदरं कुलत्थाः शुष्कमूलकम्। श्वदंष्ट्रा वेणुपर्णी च साश्वगन्धा शतावरी। ऋष्यप्रोक्ता गुडूची च मधुकं शिग्रुरेव च। यवान्यारग्वधश्चैव यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्। सर्वमेतद् विजानीयाद् भिषगुत्तरवातिकम्।" CK.
5. पत्रभंङ्गेन पेषणघर्षणादिना कृतो द्रवः । GD.
6. संस्कृता उष्णीकृताः । GD.
7. पत्रभंङ्गेन पत्रखण्डेन स्वेदाध्यायोक्तानां वरुणाद्यर्जकान्तानां पत्रैरित्यर्थः । JN.
8. पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रक्तेऽलाबु ज्ञेयम् । CK.
9. प्रपौण्डरीकमित्यादौ क्षीरं द्रवम्। ये तु "क्षीरसर्पिः" इत्येकपदेन पठन्ति, ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जलेनैव पाचयन्ति । CK.
10. दशमूलेनेति अत्र.....दशमूलक्वाथो ज्ञेयः ।..किंवा, "दाशमूलेन पयसा" इति पाठः, तेन दशमूलसिद्धेन क्षीरेणेत्यर्थः । CK.
11. रास्नाघृतं वा रास्नाक्षीरं वा...बलाघृतं बलाक्षीरञ्च..... । कासे वक्ष्यमाणं यद् रास्नाघृतं, बलाघृतञ्च वातरक्ते वक्ष्यमाणं, तत् क्षीरेण सहोपयुक्तमेतान् रोगान् प्रबाधत इत्याचार्यो वक्ष्यति । CK.
12. "यक्ष्मणः सप्तकं बलम् " इत्येनन स्वरभेदं" इत्यादिना ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयाः, तेषु च हिक्का पठिता, सा च राजयक्ष्मलक्षणेषु यद्यपि न पठिता, तथाप्युपद्रवरूपा ज्ञेया । CK.

CHAPTER IX

1-2. Ck says that this order (of chapters) is different as (after the eighth) the chapters redacted by Caraka are those five concerning with arśa, atīsāra, visarpa, madātyaya and dvivraṇīya.[1]

3. Buddhi is reasoning, smṛti is memory and tapas cāndrāyaṇa etc.[2]

GD takes buddhi as of conclusive nature and jñāna the knowledge of truth.[3]

4. Antagonistic food such as fish with milk, defective as artificial poison and also that causing excessive pathos.[4]

In 'bhayaharṣapūrva', 'pūrva' means 'kāraṇa' (cause), thus it would mean 'mental injury due to fear or exhilaration'. Anger etc. also may damage the mind.[5]

GD reads 'manovighāta' and interprets it as 'affliction of mind due to desire, anger etc'.[6]

5. The mention of 'buddher nivāsam' as epithet of hṛdaya indicates derangment of intellect seated in heart which is affected in the disease.[7] The 'dhamanīs' related to hṛdaya are particularly psyche-carrying or it may mean the whole body permeated by mind.[8]

JN adds that hrdaya is also seat of knowledge, memory etc.[9]

6. In this verse, general symptoms of insanity are given but some take them as prodrome.[10]

'Saṃjñā' is interpreted as 'knowledge by naming'.[11]

---

1. अयं क्रमश्चरकसंस्कृतां पञ्चाध्यायीमर्शोतिसारवीसर्पमदात्ययद्विव्रणीयरूपां परित्यज्य ज्ञेयः । CK.
2. बुद्धिः ऊहापोहवती, स्मृतिः अतीतार्थविषयज्ञानं, तपः चान्द्रायणादि । CK.
3. बुद्धिर्व्यवसायात्मिका, ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । GD.
   बुद्धिः वस्तूनामवबोधः, स्मृतिः स्मरणम् , ज्ञानं तत्त्वतः अवधारणं, तत्त्वज्ञानमित्यर्थः तपः द्वन्द्वसहनं कृच्छ्रचान्द्रायणव्रताद्यनुष्ठानञ्च । **JN.**
4. विरुद्धं पयःसंयुक्तमत्स्यादि, दुष्टं गरादि अत्यर्थदोषजनकञ्च । CK.
5. अत्र पूर्वशब्दः कारणवाची, तेन भयहर्षकारणको मनोऽभिघात इत्यर्थः ।...भयहर्षावुपलक्षणौ, तेन क्रोधादयोऽपि मनोऽभिघातका अत्र ज्ञेयाः । CK.
6. मनोविघातः कामक्रोध.....चिन्तोद्वेगादिभिर्विहन्यते मनः । GD.
7. हृदयोपघाताद् बुद्ध्युपघातो वक्ष्यमाणो युक्त एव, आश्रयोपघातेनाश्रितस्योपघातः सिद्ध एव । CK.
8. स्रोतांसि च मनोवहानीत्यनेन हृदयदेशसंबन्धिधमन्यो विशेषेण मनोवहा दर्शयति, किंवा, केवलमेव शरीरं मनोऽभ्यनुस्यूतं जग्राह । CK.
9. बुद्धेः ज्ञानस्मृत्यादीनां चापि निवासं आश्रयं हृदयम् । JN.
10. धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वरूपमाहेत्येके । CK.
11. संज्ञा नामोल्लेखेन ज्ञानम् । CK.

GD contradicts the view that it is prodrome as it does not tally with that mentioned in the section on nidāna.[1]

11-12. The word 'citam' indicates greater aggravation of pitta as aggravation of doṣa is greater if preceded by accumulation. Others take it as 'aggravated'.[2]

13-14. 'Soṣmā kapha' denotes that kapha when associated with ūṣmā causes insanity and not alone Or 'ūṣmā'may mean 'power' and thus 'soṣmā kapha' would mean 'powerful kapha'.[3]

GD does not agree to it. He says that both these views are incorrect because it would tell upon the independent causation of the doṣa. In fact, every thing is pāñca-bhautika and thus kapha, inspite of having properties such as guru, śīta etc., gets aggravated in association with ūṣmā produced by initiating tejas.[4]

JN, however, takes a different view. According to him, 'soṣmā' originally qualifies the patient and by its relation secondarily kapha. Thus it is a symptom meaning 'desire for hot things'. He also refutes the view that 'ūṣmā' means pitta because in that case it would be dual.[5]

15. Some say that the word 'tādṛk' indicates that only that is to be rejected which is caused by all the etiological factors and has all the symptoms and not that which is weaker in these respects.[6]

GD, in addition, comments that only the tridosaja type where therapeutic measures are not conflicting is mentioned as curable.[7] Commenting on Suśruta's classification, he says that the type caused by psychic factors (mānasa duḥkhaja) which is described by Suśruta as the fifth type is, in fact, included in three doṣaja types, similarly, that caused by poisons is covered by disorders of poisoning.[8]

1. नेदं सामान्यं पूर्वरूपं, निदानस्थानोक्तसामान्यपूर्वरूपानैक्यात् स मूढचेता इत्यादिरूपाणामनन्तरोक्तानामपि सामान्यलिंगत्वाच्च। GD.
2. चितमित्यनेन चयपूर्वकत्वेन पित्तस्य महान्तं कोपं दर्शयति, चयपूर्वको हि दोषकोपो बलवत्वान्महान् भवति। अन्ये त्विह चितशब्देन प्रकोपमिच्छन्ति। CK.
3. सोष्मा कफ इति सह ऊष्मणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति, उन्मादकरणे कफस्योष्मसहितत्वरूपं स्वभावं दर्शयति। किं वोष्मशब्देन वीर्यं शक्तिरूपमुच्यते, तेन सोष्मा कफ इति उत्क्लिष्टशक्तिक: कफ इत्यर्थ:। CK.
4. सोष्मा सपित्त: कफ प्रवृद्ध इत्याहुरेके....अन्ये तु शक्तिरूष्मा उत्कृष्टशक्ति: कफ: इत्याहु:; द्वयमप्येतन्न साधु पृथग्दोषभवाभावप्रसंगात्। सर्वो हि पाञ्चभौतिकस्तेन श्लेष्मा गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलगुणोऽपि स्वारम्भकतेजस उद्रेकेण शीतविपर्ययेण खलूष्मणा सहित: प्रवृद्धो भवति, न तून्मादरोगे शीतगुणेन प्रवर्धति कफ:। शीतगुणानप्यतिरेकेण प्रवृद्ध: श्लेष्मा सोष्मा भवति, तदारम्भकतेजस उद्रेकात्। GD.
5. सोष्मा आतुर:, तत्संबन्धित्वेन इह कफोऽपि सोष्मा उच्यते, येन तज्जन्यत्वेन कफजोन्मादे सोष्मत्वमपि लिंगम् इति व्यज्यते। सोष्मत्वमुष्णाभिलाषित्वम्। JN.
6. केचिदत्र तादृक्शब्देन य एव समस्तहेतुज: सर्वलक्षणश्च स एव वर्ज्यो न त्वल्पहेतुलक्षण इति वदन्ति। CK.
7. भैषज्यविधि: यत्र त्रिदोषजे विरुद्धो न भवति स एव साध्यत्वेनोक्त:। GD.
8. यस्तु सुश्रुतेन मानसदु:खज: पंचम उक्त: स च वातादिजेषु त्रिष्वन्तर्भवति।......विषजश्च विषरोग एवान्तर्भूत:। GD.

17. The word 'aniyata' means that there is no fixed time as in vātika etc. In case of the reading 'niyata', it denotes regular in particular date etc.[1]

24-33a. 'Viśeṣávid' indicates that intake of sneha is useful only in uncovered vāta and is contra-indicated in the covered one.[2]

33b-42a. The explicit mention of the word 'aṣṭāviṃśati' denotes separate use of each drug of triphalā. Others say that by 'tālīśapatram' there may not be any doubt of two drugs (tālīśa and patra) so to eliminate it the word 'aṣṭāviṃśati' is used. Others, however, say that to denote the title 'aṣṭāviṃśatyauṣadha' it is so mentioned.[3]

Ck has discussed at length the topic of the use of the group of drugs collective or otherwise. He says that if durgs are mentioned chiefly, each drug of the group should be taken separately and not collectively but where the quantity is main, the group should be taken as whole[4] and also where it is mentioned chiefly and specifically.[5]

42b-44. By 'sthirādi' Ck takes 'sthirādi (laghu) pañcamūla and completes the number (twenty one) by taking drugs upto viḍaṅga on the authority of Jatūkarṇa.[6]

Here decoction should be taken four times of ghee like milk.[7] By the word 'ekaviṃśati' some take cooking of ghee twenty one times.[8]

GD contradicts those who take decoction in the quantity equal to that of ghee.[9]

57-63a. Some say the verses beginning with 'ugragandham' as unauthoritative.[10]

63b-76a. 'Agada' means 'anti-poison'.[11] 'Gandha' here means 'aguru etc. (except

---

1. अनियत इति वातिकादिवन्न आहारजीर्णादिकालनियतः। ये तु "नियत" इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणमभिप्रेतम्। CK.
2. विशेषवदिति वातस्य निरावरणरूपं विशेषं जानन् स्नेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति, सावरणे तु तन्निषिद्धमेव। CK.
3. अत्र यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेको भागो गृह्यते उत्सर्गतः तथाऽपि त्रिफलायाः प्रत्येकभागग्रहणदार्ढ्यार्थमष्टाविंशतिभिरित्युक्तम्। ....अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशं च पत्रं चेति द्रव्यद्वयग्रहणशंका स्यात्, तेनाष्टाविंशतिपदेन सा न भवत्वेतदर्थमष्टाविंशतिभिरिति कृतं, त्रिफलायाः प्रत्येकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेवेति वदन्ति। अन्ये त्वष्टाविंशत्यौषधमिष्यत इत्यादावष्टाविंशत्यौषधसंज्ञया व्यवहारोऽस्य भवतीत्येतदर्थमष्टाविंशतिभिरिति कृतम्। CK.
4. द्रव्यप्राधान्येनोपदिश्यमानं भागमानं प्रयोगेषु प्रतिद्रव्येष्वेव भवति न समुदाये। यदा तु मानप्राधान्येन निर्देशस्तदा समुदितस्यैव द्रव्यस्य मानग्रहणम्। CK.
5. यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विशेषाल्लिख्यते, तदा प्रत्येकनिर्दिष्टलिंगानामपि समुदायस्य भागो भवति। CK
6. स्थिरादीनीत्युक्ते विदारिगन्धादिपञ्चमूलमपि स्यादत आह....विडंगान्तशब्देन च कल्याणोक्तैकविंशतिस्थिरादिद्रव्यग्रहणमेव भवति। CK.
7. अत्र क्षीरेणैव चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः.....चतुर्गुणो ज्ञेयः। CK.
8. केचित्त्वेकविंशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिस्तयैव विधया पक्तव्यमिति वदन्ति। CK.
9. तत्रान्ये व्याचक्षते...स्थिरादिक्वाथो भागानुक्तौ सर्पिःसम इति..तन्न यौक्तिकमुपलभामहे। GD.
10. उग्रगन्धमित्यादिकं केचिदनार्षं वदन्ति। CK.
11. अगद इति विषहरः। CK.

tagara)' (see su.ch.5).[1]

76b-77. 'Tiktaka' means mahātiktaka. Jīvanīya ghrta is that described in vātarakta and miśraka sneha is that described in treatment of gulma.[2]

78. Though the use of meat is contra-indicated in insanity, it also acts as remedy like fear and exhilaration. Others, however, say that its contra-indication is only in the exogenous type and thus there is no conflict in its use in the innate type. Ck emphasises on the former argument.[3]

85-86. Though it is not mentioned in the beginning, it is dealt with here because of its relevance as in the chapter on tṛṣṇā, an additional tṛṣṇā caused by heavy food is described. But it may even be covered by anxiety etc. If insisted on five types, it may be included in the vātika type because it causes aggravation of vāta. Similar explanation may be given in the type caused by desire etc.[4]

---

1. गन्धैरिति अगुर्वाद्यैस्तगरवर्जितैः । CK.
2. तिक्तकं महातिक्तकम् । जीवनीयं सर्पिर्वातरक्ते वक्ष्यते, मिश्रकः स्नेहः गुल्मचिकित्सितोक्तः । CK.
3. मांसं च यद्यपि .....उन्मादे निषिद्धं तथाप्येवंविधप्रयोगेण मांसस्य यौगिकत्वमाह, यथा भयहर्षयोरुन्मादकारणत्वेऽपि तौ पुनरुन्मादे विधेयत्वेनोच्येते.....अन्ये तु निवृत्तमांसत्वमागन्तून्मादप्रशमनमिति व्याख्यानयन्ति, तेनेह निजे मांसविधाने भिन्नविषयतया न विरोध इति वर्णयन्ति। किन्तु निदानोक्तस्यापि मांसस्य यत् स्वजन्यव्याधिप्रशमकत्वं तदप्यतिदृष्टत्वादविरुद्धमेव, तेन पूर्वमेव समाधानमत्र समीचीनमिति पश्यामः ।CK.
4. इष्टद्रव्येत्यादिना पूर्वसूत्रितोऽयमुन्मादः प्रकरणाच्चिकित्स्यते, यथा तृष्णाध्याये.....गुर्वन्नजाया अधिकायाश्चिकित्सोच्यत इत्याहुः । किन्तु चिन्तादिदुष्टहृदय इत्यादिनोक्तसामान्योन्मादेन गृहीत एवायमर्थोऽत्र चिकित्सिते इति पश्यामः । पञ्चोन्मादव्यवस्थायामस्य वातिके एवावरोध उचितः, इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात् । एवं कामादिभवेष्वपि वाच्यम् । CK.

CHAPTER X

3. 'Bībhatsaceṣṭā' means 'frothy discharge from mouth, convulsions in limbs etc.[1]

JN clarifies the nature of the disorder by analysing the derivation of the word 'apasmāra'.[2]

4-5. Ck interprets 'sattva' as 'sattvaguṇa' and not mind.[3] GD takes it as mind.[4]

6-8a. By 'dhamanī', particularly those connected with hṛdaya are taken.[5] Here cause of aggravation of vāta etc. are not mentioned they are the same as in case of insanity.[6]

JN says-the word 'śrita' means established (firmly), not moving away after the attack passes away.[7]

14-15. 'Prabodhana' means 'normal functioning on elimination of doṣa'.[8]

25-27. Though urine is usually taken of cow but here bull's urine is useful.[9]

In apasmāra there is no dual type and as such 'vātaśleṣmātaka' should be interpreted as 'vātātmaka' and 'śleṣmātaka'. Others take it as dual type caused by Prakṛtisamasamavāya as in gulma.[10]

32-33. In the formulation beginning with kaṭabhī, the decoction should be three times of oil, the fourth part being of urine.[11]

41-45. That the urine of brown cow is specifically powerful is indicated by the authoritative words.[12]

1. बीभत्सचेष्टा फेनवमनांगविक्षेपणादिका। CK
2. अप अपगतः स्मारः स्मरणं अनुभूतार्थविज्ञानं यस्मिन् रोगे सोऽपस्मारः। JN.
3. सत्त्वे इति सत्त्वाख्यगुणे.....नतु सत्त्वशब्देन मन उच्यते। CK.
4. सत्त्वे मनसि। GD.
5. हृदयाश्रिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते। CK.
6. अत्र च वातादीनां प्रकोपे पृथक् पथक् हेतुर्नोक्तः, तस्योन्मादसाधारणत्वेन लब्धत्वात्। CK.
7. श्रिता आश्रिताः स्थिताः, वेगविरतौ न तु गताः। JN.
8. प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन सम्यक्स्वव्यापारकरम्। CK.
9. अत्र च यद्यपि-"स्त्रीणां तीक्ष्णं गवां मूत्रं न तु पुंसां तथाविधम्। पित्तांशिकाः स्त्रियो यस्मात् सौम्यास्तु पुरुषाः स्मृताः" इत्यनेन स्त्रियाः मूत्रं प्रशस्तमुक्तं, तथाऽपीह विशेषपरिग्रहात् पुंल्लिङ्गयोरेव मूत्रं यौगिकमिति। CK.
10. वातश्लेष्मातके इति द्वन्द्वापस्मारानिर्देशाद् वातात्मके श्लेष्मात्मके चेति ज्ञेयम्ः अन्ये तु गुल्मवदनुक्तमपि प्रकृतिसमसमवायारब्धद्वन्द्वजं "वातश्लेष्मात्मके" इत्यनेन सूचितमपस्मारं वदन्ति। CK.
11. कटभीत्यादौ कटभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वचं गृहीत्वा क्वाथः स्नेहत्रिगुणः कर्तव्यः, चतुर्थस्तु मूत्रभागेनैव स्नेहसमेन पूर्यते। CK.
12. कपिलानां गवां मूत्रे विशेषकरी शक्तिर्भवतीति आप्तवचनादुन्नीयते। CK.

By 'lavaṇāni' five common salts or all those mentioned under the lavaṇa varga may be taken as available.[1]

53. The symptoms of exogenous one are only added to those caused by doṣas, they can't stand independently. Hence there is no separate exogenous type of apasmāra as of unmāda. It is only a later association. Others, however, maintain that there is no restriction to the number of types and as such it relates to independent exogenous apasmāra with regard to its symptoms and treatment. [2]

54-63. Ck comments that though these verses are read by the scholars of Sindhu and Kashmir regions, the elders take them as unauthoritative.[3]

1. लवणानि सैन्धवादीनि पञ्च, किंवा, लवणवर्गोक्तानि सर्वाण्येव यथालाभं ग्राह्याणि। CK.
2. तेनागन्तुलिङ्गं दोषजेषु भवति, न च दोषलिंगं विनाऽऽगन्तुलिंगता संभवति। ततश्चागन्त्वपस्मारः पृथङ्न भवति, किन्तु दोषजस्यानुबन्धरूपः पश्चात्कालीनः स आगन्तुः, तेन "चत्वारोऽपस्माराः" (सू.अ.19) इति यदुक्तं तस्यागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचिदिति। अनेनानुबन्धरूपतैव भूतापस्मारे दर्शिता, न तून्मादवत् स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं भूतानाम्।.....अन्ये तु भीमदन्तादयः स्वतन्त्रागन्त्वपस्मारलक्षणचिकित्सानिर्देशार्थमत्र ग्रन्थं वर्णयन्ति, न संख्यानियमश्च दोषजापस्माराणामेवं भवति। CK.
3. अस्मिन् प्रदेशे सैन्धवाः काश्मीराश्च "भगवन्" इत्यादिना अतत्त्वाभिनिवेशस्य लक्षणचिकित्साग्रन्थं पठन्ति, स चानार्ष इति वृद्धाः। CK.

CHAPTER XI

1-2. The disease causedby 'kṣatakṣīṇa' and sexual indulgence etc. is the chief one and is called 'uraḥkṣata' by placing cause as effect. When the reading is 'kṣīṇakṣata' it denotes injury in the debilitated person. Others take 'kṣata' and 'kṣaya' as two syndromes. In fact, the disease is one becuase of its mention in singular number and the division is only in symptoms based on causes or such mention of cause and symptoms is significant in prodromal stage for convenience of treatment.[1]

JN comments-how kṣatakṣaya differs from yakṣmā because of similar pathogenesis and non-mention of the formur in enumeration of disorders? The answer is-both are different. Kṣatakṣaya is anubandhya (chief) and when it is neglected, yakṣmā is associated later on. Both are also mentioned separately. There is also difference in pathogenesis. In yakṣmā, it arises independently after uraḥksata whereas in case of kṣatakṣaya, kṣaya follows uraḥkṣata and yakṣmā is only associated later.[2]

4-8. 'Vyādhi' denotes 'kṣatakṣaya' others take it as 'kṣata'.[3] It should not be confused with rājayakṣmā because uraḥkṣata is caused only by tridoṣa, its pathogenesis and symptoms also are different.[4]

Ck interprets 'pramitāšana' as 'constant use of single rasa' or 'eating late'.[5]

GD says the disease as of two type-one due to overexertion and the other caused by debility.[6]

JN contradicts both Ck and GD. He says that debility caused by loss of semen and ojas is not kṣatakṣaya but yakṣmā caused by debility.[7]

---

1. तत्र क्षतक्षीणरूपाद् वक्ष्यमाणस्त्रीसेवादिकारणकशुक्रौजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानम् 'उरो विरुज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्योपचारात् "उरःक्षत" इत्युच्यते। यदा "क्षीणक्षत" इति पाठः.....पूर्वरूपावस्थायां व्याधिप्रतिक्रियार्थं ज्ञेयम्। CK.
2. ननु क्षतक्षयो राजयक्ष्मणोऽभिन्न एव तुल्यसम्प्राप्तिकत्वात्.....रोगाधिकारे पृथगनुद्देशाच्च।.....उभयोर्भिन्नत्वात्। तथा च "उपेक्षिते भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः" इत्यनुबन्ध्यानुबन्धत्ववचनात् अस्मन्नये क्षतक्षयो यक्ष्मणो भिद्यते। भेदेन निर्देशश्चापि।.....एवमनयोर्भेदात् सम्प्राप्त्योरपि भिन्नत्वम्। तथा च-एकत्र उरःक्षते जाते यक्ष्मणः स्वातन्त्र्येण सम्प्राप्तिः, अन्यत्र च क्षयस्य, यक्ष्मणस्तत्रानुबन्धरूपत्वम्। JN.
3. व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयाख्यो व्याधिः, अन्ये तु व्याधिशब्देन क्षतमेवाहु। CK.
4. न चास्मिन् राजयक्ष्मरूपता शंकनीया, यत उरःक्षतस्त्रिदोषजन्य एव, भिन्नसम्प्राप्तिश्च.....लक्षणानि भिन्नान्येव। CK.
5. प्रमिताशनम् एकरसाभ्यासः, किंवाऽतीतकालभोजनम्। CK.
6. इति द्विधा क्षतक्षीणम्। GD.
7. जल्पकल्पतरुकारस्तु व्याचष्टे-वक्षसि विक्षते.....स्त्रीष्वतिप्रसक्तस्य.....इति द्विधा क्षतक्षीणः।..... एवं चक्रपाणिरपि मन्यते। तच्चिन्त्यम्। तथा च शुक्रौजसोःक्षयात् यः क्षयः स न क्षतक्षयः किन्तु क्षयहेतुकयक्ष्मा। JN.

12b-13. 'Avyakta' means 'incomplete in symptoms due to slightness'.[1]

In v. 13, specific prodroma are mentioned of kṣata as well as kṣīṇa. Others take it as symptoms of two phases of the disease.[2]

GD discussing the nature of pūrvarūpa says that it always precedes the disease and can't be found in the present stage which is rūpa. Thus in case of kṣatakṣīṇa, there is no pūrvarūpa different from rūpa. Whatever rūpa is slightly manifested before the appearance of disease is known as pūrvarūpa.[3]

15-20. Some read 'dvivatsakām' (V.16) meaning two parts or types of kuṭaja.[4] By 'madhūka', its flowers should be taken.[5]

GD reads "samustātiviṣām paṭhām savatsakām" taking 'vatsaka' as 'seeds of vatsaka (kuṭaja).[6]

21-24. The word 'yuktyā' indicates that honey should be added in the quantity by which pills may be prepared.[7]

35-43. Marica etc. collectively should be taken in quantity of half pala; the elders, however, take separately half pala.[8] Distinguishing between 'sudhā' and 'amṛta', Ck says that the former is terrestrial whareas the latter celestial nectar.[9]

GD and JN take each of marica etc. in quantity of half pala.[10] About 'sudhā', JN says that it is food of 'bhogins[11] (nāgas).

44-47. Milk may be four times of ghee or decoction.[12]

50-55. According to Ck, the quantity of honey in 'sarpirguḍa' should be equal to

1. अव्यक्तमिति अल्पत्वेन यथोक्तलक्षणतोऽसंपूर्णम्। CK.
2. कासो वैशेषिकः इति विशिष्टः.....अन्ये तु उरोरुगित्यादिनाऽवस्थाद्वयस्य लक्षणद्वयमेतद् वर्णयन्ति। CK.
3. एतेन सर्वेषामेव व्याधीनामव्यक्तलक्षणमपि पूर्वरूपमुच्यते, तत्तु दोषविशेषकृतत्वात् केचिदाहुर्विशिष्टपूर्वरूपं व्याधेरिति, तच्च न प्रागुत्पत्तिलक्षणमेवेति.....उरःक्षतक्षीणयोः पूर्वरूपं नास्त्यतिरिक्तं रूपात्.....तत्तदेव लक्षणं प्रागुत्पत्तेरव्यक्तं यज्जायते तत्प्रागुत्पत्तिलक्षणं तस्य पूर्वरूपं न त्वपरं पूर्वलक्षणमस्ति, व्याधेः स्वभावादिति। GD.
4. अत्र ये 'द्विवत्सकाम्' इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं ग्राहयन्ति, किंवा वत्सकद्वयमेव द्विवत्सकशब्देन गृह्यते। CK.
5. मधूकशब्देनेह मधूकपुष्पं ग्राह्यम्। CK.
6. सवत्सकबीजां पाठाम्। GD.
7. युक्त्येति यावता मधुना गुटिकाः भवन्ति तावन्मानं मधु देयम्। CK.
8. पलार्धकत्वमिह मरिचादीनां मिलितानां, समाहारप्रधानत्वान्निर्देशस्यः वृद्धास्तु प्रत्येकमेव पलार्धकत्वं वदन्ति। CK.
9. सुधा भौमी भोज्या, अमृतं तु देवभोज्यम्। CK.
10. पञ्चानां प्रत्येकं पलार्धकम्। GD.
    मरिचादिकं प्रत्येकमर्धपलमितम्। JN.
11. सुधा भोगिभोज्या, अमृतं देवभोज्यम्। JN.
    Accordingly the CK's reading may be 'bhaugi' instead of 'bhaumi' as in GD's edition.
12. क्षीरं चात्र चतुर्गुणं घृतात् , किंवा क्वाथचतुर्गुणं क्षीरम्। CK.
    क्षीरं क्वाथाद् घृताद्वा चतुर्गुणम्। JN.

that of tvadkṣīrī etc.[1] GD takes it as one-fourth.[2]

56-61. Wrapping of boluses is done to enhance their potency.[3]

66-69. In 66, the correct reading as accepted by Ck is drākṣāṃ navamāmalakaṃ as evident from his comm. (drakṣāmityādau) and f.n. in GD's comm. The present text found in nirnayasagar edition is that accepted by GD.

70-77. Ck says that cowmilk here is mentioned as source (of ghee) and not for cooking as in this case modaka can't be prepared with addition of powder.[4]

GD reads "gokṣīrād dvyāḍhakaṃ"

1. समध्वंशानित्यनेन मधुनः त्वक्क्षीर्यादिसमानतामाह। CK.
2. चतुर्थांशं मधु दत्वा। GD.
3. भूर्जपत्रवेष्टनं च शक्त्युत्कर्षार्थम्। CK.
4. गोक्षीरेत्यादौ गोक्षीरं कारणतयोच्यते न घृतपाकार्थं, तथाहि सति प्रक्षेप्यचूर्णेन मोदका न भवेयुः। CK.

CHAPTER XII

1-2. In kṣatakṣīṇa there is injury to marmas, in śotha also the same is present [as cause] hence due to similarity of cause, the treatment of śotha is described after that of kṣatakṣīṇa.[1]

3. 'Prakopa' here means 'cause of prakopa (aggravation). 'Rūpa' denotes symptoms as well as prodrome.[2]

JN says that because of being means of the knowledge of disease samprāpti is also included in 'rūpa'.[3]

4. 'Agadaveda' is veda (source of knowledge) of regaining health. [4] 'Ekāṅgaja' here means 'that produced in half or one of the organs of the body.'[5]

GD interprets 'agadaveda' as 'Āyurveda'.[6]

Śotha caused by dual and triple doṣas is included in 'vātika' etc.[7]

5-6. 'Abhakta' means 'abstenance from food' or 'unwholesome food.[8]

GD says that 'dadhi' etc. are related to 'anna' but combines 'āma' with 'mṛt'. [9]

JN reads 'abhukta' and interprets it as 'fasting'. By 'āma' he rightly takes uncooked but also puts alternative as 'undigested juice.[10]

7. 'Bāhya' means superficial, thus it indicates that śotha does not affect the deep layers of skin.[11] 'Ca' indicates that exogenous śotha also has got three types as in case of innate one.[12]

---

1. क्षतक्षीणे मर्मोपघातो भवति, शोथेऽपि मर्मोपघातः कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमुच्यते। CK.
2. प्रकोपयतीति प्रकोपो हितुरित्यर्थः, किं वा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् प्रकोपशब्देन श्वयथुकारणमुच्यते। रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्ग्रहणम्। CK.
3. व्याधिज्ञापकतया सम्प्राप्तिपूर्वरूपयोः इह रूपशब्देन ग्रहणम्। JN.
4. अगदाथ आरोग्यार्थो यो वेदः सोऽगदवेदः। CK.
5. तत्रैकांगजेनार्धगात्राश्रितावयवाश्रितयोरिह ग्रहणं ज्ञेयम्। CK.
6. अगदवेदसिन्धुरायुर्वेदसिन्धुः। GD.
7. द्वान्द्विकसान्निपातिकानामिह वातिकादिष्ववरोधः। JN.
8. अभक्तं अभोजनं विगुणञ्च भोजनम्। CK.
9. अन्नस्य दध्यादिप्रत्येकेनोपसृष्टत्वम्। आममृत् अपक्वमृत्। GD.
10. अभुक्तमभोजनमुपवासश्च।.....आममपक्वम्, आमः अपक्वरसो वा। JN.
11. बाह्या इति अगम्भीराः, एतेन गम्भीरत्वग्दूषकत्वं शोथस्य न भवति। CK.
12. चकारादागन्तुरपि यथोक्तभेदात् त्रिविध इत्यर्थः। CK.

8.The word 'sirā' denotes channels in general.[1] Utsedha' (protuberance) is the specific sign of the disease. [2]

9. 'Adhaḥ' means 'pakvāšaya' etc. Pakvāšaya is the seat of vāyu.[3] 'Kvacit' means in throat, palate etc.[4]

BY 'ūrdhva', JN takes 'āmāšaya' which is the seat of kapha.[5]

10. 'Davathu' is distress in eye etc.[6] JN interprets is as burning sensation. [7]

12. 'Harṣa' is tingling sensation or horripilation. [8] Some read 'nimittataḥ' instead of 'animittataḥ' which means 'by measures for pacifying vāta such as oil massage, fomentation, pressing etc'. [9]

14. In night due to obstruction in channels the body fluid increases and because of inactivity also kapha increases and as such kaphaja type of šotha aggravates in night. On the contrary, during day the channels are clear and due to activity also kapha does not aggravate but vāyu and as such vātaja šotha is more pronounced in day.[10]

15. Vomiting etc. refers to the complications of šotha as enumerated in C.Su. 18[11]

16. The disease may be known as curable with difficulty if all the symptoms of the easily curable are not present.[12]Here the word 'doṣa' has come twice. The first one denotes dosa in general while the second one means particular doṣa. Others take the former as dūṣya and the latter as doṣa. In the former interpretation 'doṣa' includes 'dūṣya' as well. [13]

---

1. सिराशब्देन स्रोतसां सामान्येन ग्रहणम्। CK.
2. उत्सेधेनाव्यभिचारिणा लिङ्ग्यत इति उत्सेधलिङ्गः। CK.
   उत्सेधलक्षणं स्फीतलक्षणम्। GD.
   उत्सेधः औन्नत्यं एव लिङ्गं स्वरूपं अव्यभिचारिलक्षणं यस्य तम्। JN.
3. अध इति पक्वाशयप्रभृतौ। वायोः स्थानं पक्वाशयः। CK.
4. क्वचिदिति कण्ठताल्वादिदेशे। CK.
5. ऊर्ध्वमामाशयः श्लेष्मणः स्थानम्। JN.
6. दवथुः उपतापश्चक्षुरादौ। CK.
7. दवथुः दाहः। JN.
8. हर्षः "झणझणिका" इति ख्याता वेदना, किंवा रोमहर्षः। CK.
9. केचित् "निमित्ततः" इति पठन्ति, तेन "स्नेहोष्णमर्दनाभ्याञ्च प्रणश्येत् स च वातिकः" इति यदुक्तं, तदेवेदमुच्यते। CK.
   निमित्ततः निमित्तेन स्नेहस्वेदादिना। JN.
10. रात्रौ स्रोतोरोधजेन देहक्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात् तज्जनितशोथो बलवान् भवति, दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे चेष्टायुक्ते न कफो बली भवति किन्तु वायुः, तेन वातशोथो दिवा बली भवति, कफशोथस्तु हीयते। CK.
11. वमिपूर्वकैरिति त्रिशोथीये "छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च। सुप्तिः शोषः सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः॥" (सू० अ० 18) इत्यनेनोक्तैः। CK.
12. कृच्छ्रसाध्यलक्षणं च सुखसाध्यलक्षणासंपूर्णतायां ज्ञेयम्। CK.
13. दोषशब्देन वातादयो गृह्यन्ते.....तेनैव तद्विशिष्टवाचकतया बलदोषकालविदिति वचनं न पुनरुक्तम्। अन्ये तु, प्रथमेन दोषशब्देन दूष्यधातुग्रहणं, द्वितीयेन तु वातादिग्रहणमित्याहुः। प्रथमव्याख्याने तु दोषशब्देनैव दूष्यस्यापि दोषाधारस्य ग्रहणं ज्ञेयम्। CK.

17-19. Ck says that doṣas are verily immature in earher stage.[1]

21-22. In šotha, kapha doṣa is to be tackled first, hence treatment of kaphaja šotha is described first.[2]

Here iron should be taken killed as in rasāyana. Its quantity should be little and not equal (to other drugs) as it creates complications.[3]

23-28. The quantity (one prastha=640ml.) of milk is too much and as such it should be taken after reducing to one-half by boiling.[4] In the formulation beginning with 'mayūraka', the quantity of milk and drugs should be the same as in the proceding one.[5] In the formulation dantī etc. milk is too much in comparision to drugs and as such it should be reduced.[6]

29-31. The word 'vaihāyasa' is interpreted as 'antarīkṣa'[7] (open space). JN interprets it as 'on a support suspended in space'.[8]

34-38. Here six types of udararoga are indicated leaving two ones e.g. chidrodara and jalodara which are incurable.[9]

GD reads 'kṣaudraghṛtapradigdham' and interprets that is should be taken mixed with honey and ghee.[10]

39-40. Here, Ck says, in two prastha of triphalā etc. four times water should be given decocted to one-fourth as in other āsavas. Others, however, in powder itself add half droṇa water. Or powder should be taken in quantity of kuḍava, and honey double of that.[11]

1. अपक्वता च प्रायो दोषाणां प्रथमदुष्टौ भवति। CK.
2. अत्र कफदोषस्यैव प्रथमं चिकित्स्यत्वेन व्योषमित्यादिना कफशोथचिकित्सामाह। JN.
3. मारितमेवात्र अयोरज इच्छन्ति, रसायनेऽपि मृतायोरजस एव प्रयोगोपदेशात्। अयोरजो न समं तुल्यमानं, अयो हि दुष्परिणामं, तेनाय:- प्रयोगेऽल्पमेव लोहं मात्रानुसारेण ज्ञेयम्। CK.
   अयोरजः शोधितमारितपुटितलोहचूर्णम्। GD.
   सायोरजस्काः मारितपुटितलोहचूर्णसहिताः। JN.
4. पुनर्नवेत्यादौ प्रस्थमानं क्षीरमतिबहुत्वात्तदर्धावशिष्टं पक्त्वा पेयम्। CK.
5. मयूरकमित्यादावपि पूर्वयोगोक्तं क्षीरं द्रव्यमानं च ज्ञेयम्। CK.
6. अत्र च भेषजापेक्षया क्षीरस्य बहुत्वात् स्तोकक्षीरदानं केचिदिच्छन्ति साधनत्वेन कर्तव्यमिति। CK.
7. वैहायसे इति अन्तरिक्षे। CK.
8. विहाय आकाशम् , तदवलम्ब्य स्थिते वैहायसे शिक्ये। JN.
9. षड्जठराणीति भेषजासाध्यौ छिद्रदकोदरौ वर्जयित्वा। CK.
10. क्षौद्रघृतप्रदिग्धं.....पिबेत्। GD.
11. फलत्रिकमित्यादौ त्रिफलादीनां चतुर्गुणं जलं दत्वा पादावशेषः कषायः आसवान्तरे दृष्टत्वाज्ज्ञेयः।.....अन्ये तु चूर्णे एव द्रोणार्धं परं जलं ददति। किंवा, कुडवमानत्वं चूर्णस्य देयं, तेन द्विरंशं क्षौद्रमिति द्विकुडवमिति यावत्। CK.

43-46. 'Catvāri lavaṇāni' means 'four salts except sāmudra one'[1] In this formulation water should be four times of powder.[2]

According to GD, dry radish should be cooked in eight times water reduced to one fourth. In this other powders should be added and again cooked till it becomes thick. He also criticises those who advocate addition of powders when alkaline water, after cooking, becomes thick.[3]

JN is not clear and presents both alternatives.[4]

47-48. Increase by half pala is for both fresh ginger and jaggery combined and not separately as in that case the dose would be too much which may produce loss of appetite etc. By increasing half pala daily it would be five palas in ten days.[5]

49. The word 'tathaiva' denotes that this should be increased by half pala daily and also be taken with jaggery as in preceding formulation.[6]

50-52. In this formulation, the quantity of decoction is one kaṃsa (ādhaka) and as such daśamūla is taken in the same quantity e.g. 64 palas. Others read as "dvipañcamūlasya tulākaṣāye kaṃso'bhayānāṃ ca śataṃ guḍasya".[7] As the quantity of trikaṭu and trisugandha is not mentioned it should be decided on the basis of other leha formulation. In agastyaharītakī, pippalī powder is added in quantity of four palas in one tulā (100 palas) of jaggery. In cyavanaprāśa, two pala pippalī powder is added in half tulā (50 palas) of sugarcandy. Likewise, here also in one tulā of jaggery four palas of pippalī powder should be added. As regards trisugandha, it should be taken in quantity of two palas as is cyavanaprāśa caturjata is taken in quantity of one pala.[8] The

1. चत्वारि लवणानि सामुद्रवर्जम्। CK.
2. अत्र जलमानमपि चूर्णचतुर्गुणं देयम्। CK.
3. मूलकशुण्ठकानां.....भस्मनो द्रोणं.....अष्टगुणे तोये पक्त्वा चतुर्थांशशेषितं.....तावत् पक्तव्यं यावत् घनं.....स्यात्। यस्तु क्षारोदकं पक्त्वा घनीभूते क्षारद्रव्यादिकं प्रक्षिप्य गुडिकां कृत्वा व्यवहरति, तदसंगतम्, तत्सलिलेन साध्यमालोड्येति वचनात्। GD.
4. सर्वं सलिलेन चतुर्गुणेन आलोड्य.....मूलकशुण्ठकभस्मस्रावितोदकेन सर्वमालोड्य वा। JN.
5. अर्धपलाभिवृद्धिश्च इह गुडनागराभ्यां ज्ञेया, अन्यथा केवलार्द्रकवृद्ध्या.....भूरिमात्रतयाऽग्निवधादिदोषकारकं स्यात्। अर्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्धपलवृद्ध्या दशभिर्दिनैः पञ्चपलं भवति। CK.
6. पूर्वयोगवदर्धपलाभिवृद्धिः गुडयुक्तत्वं चेत्यादि सर्वं तथैवेति पदेन गृह्यते। CK.
7. द्विपञ्चमूलस्येत्यादौ कंसः क्वाथो भवति, तावन्मानं दशमूलं चतुःषष्टिपलं ग्राह्यम्। अन्ये तु "द्विपंचमूलस्य तुलाकषाये कंसोऽभयानां च
8 व्योषत्रिसौगन्ध्ययोः मानानिर्देशेन अन्यत्र लेहान्तरोक्तचूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम्। अगस्त्यहरीतक्यां गुडतुलायां पिप्पलीचूर्णपलचतुष्टयमुक्तं, तथा च्यवनप्राशे मत्स्यण्डिकार्ध तुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तं, तद्वदिहापि गुडशते व्योषस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयम्। तथा च्यवने चातुर्जातकस्य गन्धार्थस्य पलमुक्तं तदनुसारेणेह द्विपलं त्रिसौगन्ध्यम्। CK.

word 'kiñcit' in relation to yāvaśūka should be interpreted as half the quantity of śuṇṭhī etc. Others take it as karṣa. Jatūkarṇa takes trisugandha each one karṣa and trikaṭu and yavakṣāra each one pala.[1]

GD relates 'prasthārdhamātra' with both vyoṣa etc. and madhu and thus takes powder of trikaṭu and trisugandha combined half prastha one pala and ten māṣa. He also takes 'kiñcit' *as* 'karṣa'. GD criticises Ck in this respect.[2]

JN relates 'kiñcit' with all of them-trikaṭu, trisugandha and yāvaśūka and takes it as one karṣa.[3]

53-54. Here drugs are three pala, they should be boiled in eight times water reduced to one-fourth e.g. six pala.[4]

55-57. Some read as 'bilvāt palam'. In this case, bilva is taken one pala and other drugs one karṣa.[5]

64-67. 'Gandha' means 'aromatic drugs of agurvādi gana'.[6] JN interprets as 'uśīra' etc.[7]

75. In the first half of the verse, the disorder described is cause by tridoṣa and is named 'śiraḥśotha'. In other texts, it is known as 'upaśīrṣaka'.[8] JN says that in kaṇṭhaśālūka, there is predominance of kapha as mentioned in Suśruta.[9]

76. In biḍālikā, tridoṣa is the originating cause with predominance of raktapitta.[10]

GD and JN accept the reading "śvasanocchvasograḥ" instead of "śvasanāsu cograḥ".

87. In spite of having slight difference arbuda should be treated like granthi.[11]

---

1. किञ्चिच्छब्दस्याल्पवचनत्वादत्रोक्तनागरादिचूर्णादर्धमानं यावशूकस्य ज्ञेयम्। केचित्तु किञ्चिच्छब्दं कर्षपर्यायं वदन्ति, तन्त्रान्तरप्रत्ययात्। जतूकर्णसंवादात् त्रिसौगन्ध्यस्य प्रत्येकं कर्षमानत्वं, त्र्यूषणयवक्षाराणां तु प्रत्येकं पलम्। CK.
2. व्योषं त्रिसौगन्ध्यचूर्णं मिलित्वा प्रस्थार्धमात्रं प्रत्येकं दशमाषकाधिकपलमानं, यावशूकात् किञ्चिच्च कर्षमानम्।.....यस्त्वेनां कंसहरीतकीं व्याख्याय प्रतिसंस्कृत्य दशमूलीहरीतकीतिनाम्नोक्ता तत्र प्रमादेन व्योषादीनां प्रस्थार्धमात्रमित्यनेन अन्वयं न बुद्ध्वा तेषां मानमनुक्तं मत्वा पलादिमानं मानानुक्तेरुक्तम्। GD.
3. तत्र व्योषं त्रिकटुचूर्णं किञ्चित् कर्षम्।.....त्रिसौगन्ध्यचूर्णञ्च किंचित् यावशूकात् चूर्णादपि यवक्षारचूर्णादपि किञ्चित् कर्षम्। JN.
4. पटोलमूलेत्यादौ क्वाथ्यद्रव्यपलत्रयमष्टगुणजलपरिभाषया क्वथनीयं, ततश्चतुर्भागावशेषेण षट्पलमानः कषायो भवति। CK.
5. सचित्रकेत्यादौ केचित् "बिल्वात् पलं" इति पठन्ति। तन्मते बिल्वं पलमानं, शेषं तु कार्षिकम्। CK.
6. गन्धैरगुर्वादिभि:। CK.
7. गन्धैरुशीरादिभि:। JN.
8. शिरसः सुघोरमित्यत्र लक्षणं त्रिदोषकृतं, नाम च "शिरःशोथ"-इति विज्ञेयं, तन्त्रान्तरेऽयं "उपशीर्षक" इत्युक्तः। CK.
9. ते एव दोषाः कफोल्वणाः सुश्रुते कफसम्भवत्ववचनात्.....शालूकं नाम शोथं कुर्वन्ति। JN.
10. बिडालिकायां त्रिदोषाश्रयः कारणत्वेनानुवर्तते।.....इयं च त्रिदोषजाऽपि रक्तपित्ताधिका ज्ञेया। CK.
11. अविशेष इव अविशेष इह ज्ञेयः।.....तस्मात् स्तोकविशेषे सत्यपि स्रावाद्यविशेषाद् ग्रन्थिविशेषचिकित्सैवातिदिश्यतेऽर्बुदे। CK.

88-90a. Here vidārikā has been said as from kapha and vāta but in Suśrutasaṃhitā it is tridoṣaja and as such it should be taken as tridoṣaja having more kapha and vāta and less pitta.[1]

GD reads 'samūlā' instead of 'saśūlā' and intreprets it as 'that which does not move on pressure'.[2]

94-95. The raktaja type of bradhna described by Suśruta should be included in pittaja one.[3]

GD and JN read 'vrddha' instead of 'bradhna'.

99-100. The word 'raktapāka' means having 'pāka of rakta' and not 'pāka with red colour'.[4]

1. विदारिकेह कफवाताभ्यामुच्यते, सुश्रुते विदारिका "सर्वजां सर्वलक्षणा" इति पठिता, तेनेहापि कफवाताधिका हीनपित्ता च विज्ञेया। CK.
2. समूला न या चलति प्रपीडनेन सा समूला पिडका। GD.
3. सुश्रुते तु रक्तजोऽपि ब्रध्न उक्तः। स इह पित्तजे एवान्तर्भावनीयः। CK.
4. रक्तस्य पाकेन युक्तं रक्तपाकं, न तु रक्तवर्णमात्रम्। CK.

CHAPTER XIII

9-11. 'Agnidoṣa' here means 'agnimāndya (sluggishness of digestive fire) as the same aggravates three doṣas and thereby causes udararoga.[1] 'Mala' means vāta etc. as well as faeces etc.[2] 'Malina' means 'that which causes impurity such as incompatible food etc.[3]

GD interprets 'malina' (as dirty) such as śaka etc.[4] JN, in this respect, follows CK.[5]

16-19. Ck informs of a textual variation e.g. "baddhodāvartahetukā" instead of "rūkṣodāvartahetukā".[6].

20-22. In verse 20 pathogenesis is described of four doṣaja types and that described earlier is generally for all the udararogas- thus say some commentators. Others say that it is only to add the involvement of channels carrying sweat and body-fluid and as such should not be taken as repetition.[7]

GD commenting on v.22, says that the word 'plīha' includes yakṛt also and as such the number (eight) of types is not tṛansgressed.[8]

23-25. In vātodara kapha is subsidiary.[9]

26-28. Here also vāta and kapha are subsidiary and pitta is chief. It destroys dhātvagni in other places and then affects the digestive fire in āmāsaya.[10]

35-38. Enlargement of spleen is of two types-one by displacement due to pressure etc. and the other due to increase in blood.[11]

---

1. अग्निदोषोऽत्राग्निमान्द्यमेव विवक्षितं, तस्यैवेहोदरकारणदोषत्रयकर्तृत्वमुक्तम्। CK.
2. मला वातादयः पुरीषादयश्च। CK.
3. मलिनैरिति दोषकारकैर्विरुद्धाहारादिभिः। CK.
4. मलिनैः शाकाद्यैः। GD.
5. मलिनैः मलकरैः अपथ्यैः। JN.
6. "रूक्षोदावर्तहेतुका"-इत्यत्र "बद्धोदावर्तहेतुका" इति वा पाठः। CK.
7. रुद्ध्वेत्यादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदराणां सामान्यात् संप्राप्तिमाहः, "पूर्वं या संप्राप्तिरुक्ता सा सर्वोदराणाम्" इत्येके वदन्ति। "रुद्ध्वेत्यादिना पूर्वं संप्राप्त्यनुक्तस्य स्वेदाम्बुवाहिस्रोतोदुष्टिरूपस्याभिधानादपौनरुक्त्यम्" इत्यन्ये। CK.
8. प्लीहशब्द इह यकृदुपलक्षक इति नाष्टत्वहानिः। GD.
9. अत्र कफस्याप्राधान्यम्। CK.
10. अत्रापि अनिलकफावप्रधानौ, पित्तं तु प्रधानम्। निहन्त्यामाशये वह्निमित्यनेन स्थानान्तरस्थधात्वग्निवधं कृत्वा। CK.
11. प्लीहवृद्धिर्द्विविधा-संक्षोभादिच्युतस्य वा वृद्धिः, अच्युतस्य वा शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति। CK.

'Ādi' in 'rasādi' denotes māṃsa etc. also which indicates increase of blood by diet and movements.[1]

The enlargement of spleen due to displacement is of four types caused by vāta etc. and with that caused by increased blood it comes to five.[2]

GD and JN read "atyāšitasya" instead of "ašitasyāti" (v.35).

39-41. All the five causes produce only one disorder e.g. obstruction in anal passage and not different five types.[3]

42-44. Ck informs of a textual variation "udakodarasya doṣāṇāṃ ca" instead of "yathābalaṃca doṣāṇām".

45-49. 'Picchā' (slim) appears before water collects. Picchā is like gummy exudation. Others take it as similar to scum of boiled rice.[4]

The word 'acikitsya' excludes severe measures like application of poisons, surgical operation etc.[5]

50-51. Baddhaguda, dakodara and chidrāntra are mostly incurable but are sometimes cured with treatment applying poison and surgical interference.[6]

59-67. The word 'mārga' here means 'mukha' (opening).[7]

72-73. 'Višuddha' means (purified) without emesis as it is contra-indicated in udararoga.[8] 'Cūrṇāyaskrti' means 'iron preparations mixed with powders (such as navāyasa) or it may mean cūrṇa and ayaskrti separately.[9]

75-89a. The symptoms of (vitiated) blood should be known as mentioned in

1. शोणितं वा रसादिभ्य इति अत्रादिशब्दः प्रकारवाची, तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्यस्य रक्तस्य वृद्धिस्तथा मांसादिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति, तेनाहारविहारेभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता भवति। CK.
2. प्रथमं या च्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन चतुर्विधा ज्ञेया, तेन रक्तजप्लीहवृद्ध्या समं पञ्च प्लीहदोषा ये उक्तास्ते संगता भवन्ति। CK.
3. पक्ष्मबालैरित्यादिना अनेकहेतुकृतो गुदनिरोधः, तेन गुदनिरोधकत्वरूपेणैकरूपमेव बद्धगुदोदरं जनयति। तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपञ्चकजन्यत्वाद् बद्धगुदोदराणां पंचत्वं नोह्यम्। CK.
4. अत्र जलजन्मपूर्वरूपं पिच्छोत्पद्यते।.....पिच्छासदृशो भागः पिच्छा, अन्ये तु भक्तमण्डसदृशीं पिच्छामाहुः। CK.
पिच्छासदृशो भागः पिच्छा, पिच्छा शाल्मलिनिर्यासः। JN.
5. अचिकित्स्यमिति विषप्रयोगशस्त्रप्रणिधानादिदारुणकर्मव्यतिरिक्तक्रियया अचिकित्स्यम्। CK.
6. जातोदकं छिद्रान्त्रं च प्रायो विनाशाय भवति कदाचिद् विषशस्त्राभिमतचिकित्सया जातोदकं छिद्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति प्रायःशब्देन दर्शयति। CK.
7. स्रोतोमार्गनिरोधनादिति स्रोतोमुखनिरोधनादित्यर्थः। मार्गशब्दोऽत्र मुखवाची। CK.
स्रोतोमार्गनिरोधनं स्रोतोद्वारनिरोधः। JN.
8. विशुद्धमित्यत्र वमनं विना विशुद्धो ज्ञेयः, वमनस्योदरे निषिद्धत्वात्। CK.
9. चूर्णयुक्ता अयस्कृतयः चूर्णायस्कृतयः.....किंवा चूर्णान्यत्रैव वक्ष्यमाणानि, अयस्कृतयस्तु रसायनोक्तलोहप्रयोगे ज्ञेयाः। CK.

vidhišonitīya chapter (Su. ch. 24) and other texts.[1] Pippalī here means 'vardhamāna pippalī' as in rasāyana.[2]

Kṣāras and ariṣṭas refer to those mentioned in grahaṇī roga and arša or here itself.[3] 'Dīpanīya' means the drugs mentioned in pippalyādi gaṇa.[4]

GD reads "dīpanīyarasānvitaiḥ" instead of "dīpanīyasamāyutaiḥ" (v.88) and interprets as appetising rasas such as sour, bitter and pungent.[5] JN interprets it as 'processed with dīpanīya dravyas'.[6]

89b-93a. Though non-unctuous enema is contra-indicated in baddhodara, chidrodara and dakodara, it is prescribed with unctuous enema because the disease in such condition is amenable only to this treatment.[7]

111-112a. Some read 'snehanīyāni" instead of "dīpanīyāni".[8]

112b-116a. Ck says that word 'dvi' (V.113) relates to both 'ardhapalika' and 'prastha' thus the former would mean one pala and the latter two prasthas. In Kaṣhmir recension, there is explicit mention of one pala of each drug.[9]

GD, however, takes half pala of each drug while JN takes one pala.[10]

116b-118a. The quantity of yavakṣāra should also be as that of citraka.[11]

138b-140. As liquid for cooking ghee is not mentioned water should be taken. Or it may be cooked with the butter-milk produced in the process.[12]

---

1. तत्र रक्तस्य लक्षणानि विधिशोणितीयोक्तानि, तन्त्रान्तरे.....इत्यादीनि ज्ञेयानि। CK.
2. पिप्पलीर्वा प्रयोजयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत्। CK.
3. क्षारारिष्टगणानिति ग्रहण्यर्शोवक्ष्यमाणक्षारारिष्टसमूहान् , इहापि च विडंगमित्यादिना क्षारं, तथा रोहीतकलतेत्यादिनाऽरिष्टं च वक्ष्यति। CK.
4. दीपनीयसमायुतैरिति पिप्पल्यादिदीपनीयगणसंस्कृतैः। CK.
5. दीपनीयरसैरम्लतिक्तकटुकैः। GD.
6. दीपनीयरसान्वितैः दीपनीयद्रव्यैरुपसंस्कृतैः। JN.
7. बद्धच्छिद्रदकोदरिणां च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं, तथाऽपि तदेकसाध्यायामवस्थायां निरूहानुवासनमिह ज्ञेयम्। CK.
8. "दीपनीयानि" इत्यत्र केचित् "स्नेहनीयानि" इति पठन्ति। CK.
9. द्विशब्दः प्रस्थेन तथाऽर्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः। एतेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्धपलैः षट्पलानि भवन्ति, प्रस्थेन च द्विशब्दयोजनाद् घृतप्रस्थद्वयं भवति। काश्मीरे तु "पलिकै पिप्पलीक्षरैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत्" इत्येव पठ्यते। CK.
10. पिप्पल्यादिभिः कल्कैः प्रत्येकमर्धपलिकैः। GD.
    द्विः अर्धपलिकैः द्विगुणार्धपलैः एकपलिकैरित्यर्थः। JN.
11. यवक्षारस्यापि चित्रकवत् पलं देयम्। CK.
12. तत्र प्रथमे घृते द्रवानुक्ते जलेन किंवा प्रकृतदधिमथितेनोद्घृतघृतेनैव पाकः। CK.

CHAPTER XIV

4. 'Prakopa' here means 'origin of disease.'[1]

5. 'Bīja' here is 'sperm and ovum' that when affected by the genetic factor initiating the anal folds becomes cause of the congenital piles. The seed which initiates the body other than anal folds is not affected and as such does not cause any other disorder.[2] 'Apacāra' means unwholesome diet and movements which particularly vitiate the portion of sperm and ovum.[3]

GD takes 'bīja' as ārtava.[4]

14-16. The words 'usṇa' (in v.15,16) denote 'hot in touch' and 'hot in effect' (uṣṇavīrya) respectively.[5] There is also textual variation as "kaṭvamlalavaṇakṣāra" instead of "kaṭūṣṇalavaṇakṣāra".

GD reads "kaṭūṣṇalavaṇāṇnāni". JN reads "katvamlalavaṇakṣāra" and interprets 'uṣṇa' both as in contact and effect.[6]

33-37. Surgical operation should be performed properly only by the trained surgeon.[7]

38-61. The piles predominant in vāta and kapha are called dry as there is association of slimy discharge and not bleeding.[8]

In Caraka rakta has not been mentioned as a causative factor like tridoṣa and as such vitiation of rakta should be taken as that of pitta, but Suśruta has mentioned causation of rakta separately and also one of the types based on it.[9]

---

1. प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः, तथा ह्यत्र प्रकोपशब्देन रोगोत्पादं वक्ष्यति। CK.
2. बीजमिह शुक्रशोणितम्। तच्च गुदवल्यारम्भकेण बीजेनोपतप्तं सत् सहजानां कारणं भवति। गुदवल्यारम्भकेण च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्यायमेवोपतापो यत् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संबन्धः। ततश्च गुदवलीबीजदोषात् गुदवलीस्वेवार्शोजन्म भवति, शेषावयवारम्भकं बीजमदुष्टत्वान्न विकारं जनयति। CK.
3. अपचार इति अनुचिताहारविहाररूपः शुक्रशोणितभागविशेषदूषकः। CK.
4. गुदवल्यारम्भकार्तवभागस्य बीजस्योपतप्तम्। GD.
5. कटूष्णेत्यादौ प्रथममुष्णपदमुष्णस्पर्शोपदेशार्थं, द्वितीयमुष्णपदमुष्णवीर्योपदर्शनार्थनार्थम्। CK.
6. उष्णमुष्णस्पर्शमुष्णवीर्यञ्च। JN.
7. शिक्षितेनैव शस्त्रकर्म विधानतः कर्त्तव्यम्। CK.
8. वातश्लेष्मोल्वणानीत्यत्र यद्यपि कफजे स्राव उक्तः, तथाऽपि स पिच्छारूपानुबन्धः न तु रक्तस्रावः, तेन शुष्कार्शोग्रहणं, पिच्छास्रावस्तु शुष्कार्द्रकारणमेलकेऽपि भवति। CK.
9. यद्यपि पञ्चात्मा मारुतः पित्तमित्यादौ रक्तं नोक्तं तथापि समानप्रकोपणतया पित्तप्रकोपेणैव तत्प्रकोपोऽप्युन्नेयः। सुश्रुतस्तु दोषवद् रक्तस्यापि पृथक् जनकत्वमाह।.....वस्तुतस्तु तदाश्रितदोषैर्जातत्वेन दोषजत्वेनैव संग्रहात् अस्मत्तन्त्रे रक्तजानां न पुनः पृथग् वचनम्। JN.

62-71. Bhallātaka powder should be taken one tenth of saktu (parched grain flour). Others take equal quantity of both to be used in small quantity.[1]

72-75. Interpreting "vyaktāmlakaṭukaṃ" Ck says that it is "vyaktāmlaṃ" and "kaṭu" because after fermentation acidity is manifest and not pungency.[2] In the formulation, quantity of powder and butter-milk is the same as in takrāriṣṭa of grahaṇīcikitsā.[3]

GD reads as "vyaktāmlaṃ kaṭukaṃ."

76-88. In the case where digestive fire is too mild, only butter-milk should be given in morning as well as in evening. On gradual improvement of agni, the evening meal should consist of avalehikā, peyā, odana and yūṣa (or māṃsarasa) mixed or processed with butter-milk while the morning diet would consist of butter-milk only.[4] The three types of butter-milk should be used in kapha-pitta-vāta (doṣa), mildest-milder-mild(agni) and inferior-medium-superior (strength) respectively.[5] 'Śatam' (v. 88) means 80 vātika and 20 kaphaja disorders.[6]

GD interprets it differently. He divides it according to doṣa and agnibala (power of digestion) such as fatless butter-milk should be given in case of predominance of kapha and mildest digestion; that with 50% fat should be given in predominance of vāta-kapha and slightly mild digestion and that with full fat should be given in predominance of vāta and where digestion is not mild.[7]

JN follows Ck.

89-96. 'Grāhī' means' ten drugs in purīṣasaṅgrahaṇīya group[8] (see Su.ch.4).

GD takes from 'grāhī' the drugs such as bilva and pāṭhā etc.[9]

JN follows GD.

1. भल्लातकचूर्णस्य सक्त्वपेक्षया दशमो भागः;.....अन्ये तु तर्पणभल्लातकचूर्णयोः समानयोः स्तोकस्य प्रयोगमाहुः । CK.
2. व्यक्ताम्लं कटु चेति व्यक्ताम्लकटुकं, न तु कटुत्वमपि व्यक्तमत्र, सन्धानेन व्यक्तकटुतानुत्पादात्। CK.
3. तक्रारिष्टे तु ग्रहणीचिकित्सायां.....इत्युक्ततक्रारिष्टानुसारेणेहापि तक्रचूर्णमानव्यवस्था। CK.
4. पूर्वाह्ने तक्रमेव केवलं पेयं, .तत्रात्यर्थंमृद्वग्निना सायमपि तक्रमेव सेव्यम्।.....किंचित् प्रवृद्धेऽग्नौ प्रातस्तक्रमेव पेयं, सायं तु लाजसक्तूनां तक्रयुक्ताऽवलेहिका देया। ततस्तु क्रमेणाग्नौ वृद्धे तक्रपेया तक्रौदनं तक्रसंस्कृतयूषादिभोजनानि सायं देयानि, प्रातस्तु तक्रमेव, सप्ताहादिस्तक्रकालो ज्ञेयः । CK.
5. रूक्षमित्यादिनोक्तं त्रिविधं तक्रं कफपित्तवातेषु दोषेषु, मन्दतम-मन्दतर-मन्देष्वग्निषु, बलेषु चाधममध्यमोत्तमेषु यथासंख्यं ज्ञेयम्। CK.
6. शतमिति विंशतिः श्लेष्मविकाराः, अशीतिर्वातविकारा इति मिलित्वा विकाराणां शतम्। CK.
7. रूक्षं तक्रं कफोल्वणेऽत्यर्थमन्दानले, अर्धोद्धृतस्नेहं वातकफोल्वणे किञ्चिन्मन्दानले, अनुद्धृतघृतं वातोल्वणे मन्दानलाभावे प्रयोजयेत्। GD.
8. ग्राहिभिर्युतमिति वर्चोग्राहिदशसंस्कृतम्। CK.
9. ग्राहिभिर्बिल्वशलाटुपाठादिभिः । GD.

103-118. In cavyādi ghrta (v. 105), jaggery and alkali should be added after the ghee is cooked.[1]

JN has interpeted both ways-before or after cooking.[2]

In v. 103, JN says that here ghee is not to be cooked and criticises GD who has read 'sādhayet' instead of 'dāpayet' and thus has advocated cooking of ghee. Ck comments that some take ghee as uncooked which means that generally it is taken as cooked.[3]

130-134. In pippalyādi taila (v. 131-132) some, on the basis of other texts, take water also as four times but it is not correct because the latter is a diferent formulation.[4]

GD clarifies it that milk two times and water equal to that should be given making the liquid four times in total.[5]

135-136. The word'ānuvāsanika' here means 'the drugs pippalī etc.' (v. 131) and not the ten drugs enumerated in the context of mahākaṣāyas (su. ch. 4). To eliminate it, the epithet 'dārvantaih' has been given.[6]

GD reads the other version (dārvantairauṣadhairdehyāḥ stabdhāḥ śūnāḥ guderuhāḥ) but interprets the word "dārvyā"[7] which is mentioned as another version in nirnayasagar edition. JN has accepted the latter version.

137. 'Dāśamūlika' means 'added with decoction of daśamūla'.[8]

138-169. By 'triphalā' (v. 145) should be taken the combined one in quantity or three palas.[9] In 'harītakī etc. (v. 148), the fruits of harītakī should be taken as devoid of seeds, thus it comes to the quantity of half prastha. However, Jatūkarṇa has read this in double quantity.[10]

GD takes each of the triphalā drugs in quantity of three pala.[11] He also takes one

1. घृते सिद्धे गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम्। CK.
2. सिद्धं.....गुडक्षारसमन्वितं गुडक्षारप्रक्षेपयुक्तं वा। JN.
3. इह अपक्वमेव घृतम्।.....चक्रपाणिरपि अपक्वमेव केविद् घृतमिच्छन्ति इति व्याचष्टे। इत्थं च जल्पकल्पतरुकार: दापयेदित्यत्र साधयेदिति पठित्वा यत् पिप्पल्यादिकल्कैर्घृतस्य पाकमाह तच्चिन्त्यम्। JN.
पिप्पलीनागरेत्यादौ अपक्वमेव केचिद्घृतमिच्छन्ति। CK.
4. पिप्पलाद्ये तैले केचित् तन्त्रान्तरदर्शनात्तोयमपि चतुर्गुणं वदन्ति, तन्न, तन्त्रान्तरोक्तं योगान्तरमेव पश्याम:। CK.
5. द्विगुणक्षीरसंयुतं द्विगुणजलञ्च तैलं विपक्तव्यम्। GD.
6. आनुवासनिकैरिति अनुवासनतैलसाधनार्थमुक्तै: पिप्पल्यादिभि:। षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानुवासनोपदर्शककषायग्रहणप्रतिषेधार्थं दार्वन्तैरिति विशेषणं, तेन दार्वन्तेनोक्तान्येव गृह्यन्ते। CK.
7. दर्व्या दण्डविशेषेण। GD.
8. दाशमूलिकमिति दशमूलकषाययुतम्। CK.
9. त्रिफलाया इति मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। CK.
10. हरितकीत्यादौ फलशब्देन निरस्थिहरीतकीं ग्राहयति, तेन हरितकीप्रस्थार्धं, किन्तु जतूकर्णेऽयं योगो द्विगुणमानेन पठित:। CK.
11. त्रिफलाया: प्रत्येकं दलानां त्रिपलं दापयेत्। GD.

prastha of deseeded harītakī fruits.[1]

JN follows, in the former case, Ck and, in the latter, GD.[2]

185-192. In kuṭajādi rasakriyā (v. 188-192), kuṭaja bark is one tulā (100 palas), this should be boiled in water one drona reduced to one-eighth.[3]

GD reads 'ardharasam', instead of 'gatarasam', thus takes the decoction reduced to only one-half.[4]

The word 'ubhayabhāga' denotes either upward or downward type because both appearing simultaneously is incurable.[5]

193-198. GD reads 'kuṭajaphalakalka' instead of 'kuṭajaphalavalka'. He interprets 'sadāḍimarasa' as 'with decoction of pomegranate fruit-rind.'[6]

JN reads 'tvak' instead of 'valka' thus making no differe ce in sense. He takes decoction of the root of ḍādima plant.[7]

199-211. By 'navanītaghrta' (v. 211), some take goat's butter and ghee as she-goat is haemostatic in nature.[8]

JN reads "sapayo māṃsaṃ' instead of "māṃsaṃ and interprets both milk and meat of goat.[9]

222-223. Ghee is called as avapīḍaka which is taken after meal or in large quantity.[10]

GD interprets it as that prepared with decoctionand paste of bark of vaṭa etc.[11]

JN interprets it, on the authority of Vāgbhaṭa, ghee used in avapīḍaka way e.g. before as well as after meals in large quantity.[12]

---

1. हरीतकीफलस्यास्थिरहितस्य प्रस्थम्। GD.
2. हरीतकीविभीतकामलकानां.....मिलितानां त्रिपलं दापयेत्। JN.
   हरीतकीफलानां निरस्थीकृतानां प्रस्थम्। JN.
3. कुटजत्वच इत्यादौ पलशतं तुला, जलद्रोणेन साध्यम् , अष्टभागावशेषः कषायो ग्राह्यः। CK.
4. यावदर्धरसमर्धद्रोणावशिष्टम्। GD.
5. उभयभागरक्तपित्तस्यासाध्यत्वादुभयभागशब्देन केवलोर्ध्वगं केवलाधोगं चेष्यते। CK.
6. सदाडिमरसं दाडिमफलत्वक्क्वाथचतुर्गुणम्। GD.
7. दाडिममूलक्वाथे चतुर्गुणे। JN.
8. अन्ये तु नवनीतं घृतं च छागं वदन्ति, यतो अजा रक्तस्तम्भनात्मिका प्रोक्ता। CK.
9. छागं मांसं दुग्धं च। JN.
10. अवपीडकसर्पिः भोजनस्योर्ध्वं यत् पीयते, किंवा भूरिमात्रं सर्पिरवपीडकमुच्यते। CK.
11. अवपीडकद्रव्यैः वटादिवल्कलैः क्वाथकल्कैः पक्वसर्पिर्भिः। GD.
12. अवपीडकयोजनया प्रयुक्तैः सर्पिर्भिः। अवपीडकं भक्तभोजनात् प्राक् ह्यस्तने अन्ने जीर्णे च उत्तमया मात्रया योजनाद्व्यम्। JN.

CHAPTER XV

1-2. 'Grahaṇīdoṣa' means 'defect of agni situated in grahaṇī', thus because of identity of substratum and dependent factor 'grahaṇīdoṣa' also denotes defect of agni.[1]

Ck says grahaṇidoṣa as a product of piles but JN takes them as mutually causative.[2]

3-4. Before dealing with disorder of agni, the functions of normal dehāgni are mentioned as knowledge of physiology should precede that of pathology.[3]

While interpreting Ck has defined the terms (v. 3) such as-'āyus' as continuance of consciousness, 'varṇa' (complexion) as fair etc., 'bala' as power inferable from exercise etc., 'utsāha' as making effort even in hard works, 'upacaya' as development of body, 'ojas' as essence of all dhātus situated in heart, 'tejas' as body-heat or semen, 'agni' as five bhūtāgnis and seven dhātvagnis and prāṇa as five types of vāyu or prāṇa alone. Dehāgni is the chief agni situated in abdomen (jāṭharāgni).[4]

GD interprets 'agnayaḥ' as 'dhātvagni' only.[5]

JN has interpreted the terms more or less, on Ck's line.[6]

6-8. Samāna vāyu, if normal, kindles the fire otherwise makes it irregular. These liquid etc. assist the fire in its function.[7]

GD and JN read "udīryyaḥ parvanena tu" and "audaryaḥ pavanena tu" instead of "udaryaḥ pavanodvahaḥ."

9-11. In the preceding verses gross digestion has been described, now the process

---

1. ग्रहणीमाश्रितोऽग्निदोषो ग्रहणीदोषः एवं चाश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारात् ग्रहणीदोषशब्देन ग्रहण्याश्रितोऽग्निदोषोऽपि गृह्यते। CK.
2. अर्शःकार्यत्वाद् ग्रहणीदोषस्य। CK.
   अर्शोतिसारग्रहणीविकाराणामन्योन्यहेतुभूततया। JN.
3. प्रकृतिज्ञानानन्तरत्वाद् विकृतिज्ञानस्य प्रथमं तावदविकृतस्याग्नेः रूपमाह। CK.
4. आयुः चेतनानुवृत्तिः, वर्णः गौरादिः, बलं शक्तिः व्यायामाद्यनुमेया,.....उत्साहः दुष्करेष्वपि कार्येष्वध्यवसायः, उपचयः देहपुष्टिः, ओजः हृदयस्थं सर्वधातुसाररूपम् , तेजः देहोष्मा शुक्रं वा.....अग्नय इति भूताग्नयः पंच, धात्वग्नयः सप्त इति द्वादशाग्नयः, प्राणा इति प्राणापानोपलक्षिताः पंचापि वायवः, किंवा प्राणवायुरेव,.........। देहाग्निहेतुका इति देहपोषकप्रधानजाठराग्निकारणकाः। CK.
5. देहाग्निर्जाठराग्निः....., अग्नय इति धात्वग्नयः। GD.
6. वर्णः गौरादिः भौतिकः, स्वास्थ्यमारोग्यम् , उत्साहः अनालस्यम् , उपचयः पुष्टिः.....तेज ऊष्मा। JN.
7. अयं च समानः प्राकृतत्वाद् बाह्यो वायुरिव अग्नेः संधुक्षणो भवति न वैषम्यकरः, विकृतस्तु वैषम्यं करोति। .....एते च द्रवादयः, पाचकस्याग्नेः सहायाः भवन्ति। CK.

of subtle digestion is described.[1]

'Prapāka' means 'initial digestion'.[2] Ck informs of a variant "madhurāt prāk" of "madhurādyāt" 'Vidagdha' is the intermediate stage between digested and undigested e.g. semi-digested.[3] Ck interprets 'accha' as 'non-solid'.[4] The word 'śoṣyamāṇasya' indicates that the effect of fire is not so downwards as upwards.[5] This is known as 'avasthāpāka' (stage-wise digestion) of food.[6]

The question arises that if the six rasas produce kapha etc. during avasthāpāka then it goes against vipāka because avasthāpāka may interfere with it, the answer is that it is not so. Avasthāpāka does not hamper the niṣṭhāpāka rather both perform their own functions. The difference is that madhura etc. produce more kapha whereas in case of kaṭu etc. it would be less. Moreover, vipāka takes place at the time of division of rasa and mala and is thus different from avasthāpāka temporally too.[7] Others say that kapha etc. do not arise generally during avasthāpāka from food having six rasas but the manifest madhura rasa, in initial digestion, produces kapha and so amla and kaṭu produce pitta and vāyu.[8]

Others, however, maintain that such transformation is not caused by agni but specific impact of location of kapha etc.[9]

The view that in avasthāpāka kapha and pitta are only agitated and not aggravated as aggravation takes place only in niṣṭhāpāka does not seem to be reasonable. In fact, these dosas are aggravated by avasthāpāka and are transformed into mala after niṣṭhāpāka.[10]

---

1. एवं स्थूलपाकक्रममभिधाय अवान्तरमणुपाकक्रममाह। CK.
2. प्रपाकत इति प्रथमपाकतः, प्रशब्द आदिकर्मणि। CK.
3. विदग्धस्येति पक्वापक्वस्य। CK.
4. अच्छमिति अघनम्। CK.
5. शोष्यमाणस्य वह्निनेति यद्यप्यूर्ध्वदाहक्षमो वह्निः, तथाप्यस्याधोगतस्य वह्निना शोष्यमाणत्वं पक्वाशयगतस्याप्युपपन्नम्। यतश्चाधोगमने सम्यग् वह्निव्यापारो नास्ति, अतः "पच्यमानस्य" इति पदं परित्यज्य "शोष्यमाणस्य" इति कृतम्। CK.
6. एवमीदृशः षड्रसस्याहारस्यावस्थापाको भवति। CK.
7. ननु यद्यत्रावस्थापाकवशात् षण्णामेव रसानां कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तदा - " कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः" इत्यादिना यो विपाक उच्यते, स विरुध्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्। मैवं, न ह्यवस्थापाकोऽयं रसस्वभावं निष्ठापाकं बाधते, किन्त्ववस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वकीयं कार्यं करोति.....अयन्तु विशेषः - यन् मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनकाः रसाः अनुगुणाः भवन्ति तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिगृहीतो भवति तदा स्तोकमात्रं कफं जनयतिः एवं पित्तजनकेऽवस्थापाकेऽपि वाच्यम्।.....विपाकस्तु रसमलविवेक समकालो भिन्नकाल एवावस्थापाकैः सममिति न विरोधः। CK.
8. अन्ये त्वाहुः-न षड्रसादप्यन्नात् सामान्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः, किन्तु षड्रसादन्नात् प्रथमे पाके मधुरोऽयमुद्भूतो रसः स कफं जनयति, तथा पित्तं विदाहावस्थायामुद्भूतादम्लरसादुत्पद्यते, एवं वायुरपि आहारकटुतावस्थायां भवतीति। CK.
9. अन्ये त्वाहुः यत् नान्नस्याग्निसंयोगान् मधुराद्यावस्थिकं भवति, किन्तु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावादेव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चान्नं स्वस्वभावं नीत्वा कफादीन् जनयन्ति। CK.
10. यत्तु, अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरणमात्रं क्रियते न तु वृद्धिः,वृद्धिः निष्ठापाके एव भवतीति वदन्ति, तदुपपत्तिशून्यं भाति, किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयोर्वृद्धिः, तथा निष्ठापाकाच्च मलरूपतया उत्पाद इति युक्तं पश्यामः। CK.

GD reads "madhurākhyāt" instead of "madhurādyāt." He also terms kapha, pitta and vāta produced by avasthāpāka as mala.[1]

JN clarifies the transformation in three stages as frothing, clarity and solidity.[2]

Smell etc. in food nourishes the senses and sense organs. Sense organs are, according to Āyurveda, pañcabhautika and every moment subject to decay and as such for maintenance they need nourishment.[3]

GD reads "hyupakṛta" instead of "hyupahita" and "prāṇādī" instad of "ghrāṇādī".

JN follows GD.

13-14. Explaining the mechanism of bhautika agni, Ck says that these are situated within food substances and being kindled by jāṭharāgni digest the intrinsic material and thus produce their respective qualities.[4] Though dravyas (Pārthiva etc.) are digested by bhūtagnis, the manifest result is that they acquire the specific qualities and that is why it is said that qualities rather than substance are produced. This shows that by agni qualities are produced and not substance.[5] Or if the word 'āhāraguṇa' is divided, it would mean that bhūtāgnis digest both substance and qualities. In this case, jāṭharāgni digests all the food essence, excreta and vipāka while bhutāgnis produce their respective qualities.[5] This mechanism of bhūtāgins is also active in dhātus as they are also composed of five bhūtas.[7]

Dravyas and guṇas nourish similar dravyas and guṇas. Thus dravyas, pārthiva etc., nourish dhātus, doṣas and malas while guṇas such as smell, unctuousness, hotness, heaviness etc. nourish similar guṇas in the body. By nourishment of guṇas that of draya is also understood as without nourishing dravya it is not possible to nourish guṇas.[8]

1. षड्रसस्यान्नस्य भुक्तमात्रस्य प्रपाकतः पाकारम्भात् मधुराख्यात् भावात् यः फेनभाव उदीर्यते स कफो नाम मलः।.....तत् पित्तं नाम मलम्।.....वायुर्नाम मलः स्यात्। GD.
2. अन्नस्य पाकात् प्राक् फेनभावः, ततः अच्छता, ततः पिण्डितभावः। JN.
3. देहाश्रितान् गन्धादीन् पोषयति, तथा घ्राणादीनि च.....इष्टैर्गन्धादिभिः प्रीणाति।.....इन्द्रियाण्यपि हि पांचभौतिकान्यस्मद्दर्शने, तानि च प्रतिक्षणं क्षीयमाणानि। CK.
4. भौतिकवह्निव्यापारमाह-.....भौमादयः पञ्चोष्माणः पार्थिवादिद्रव्यव्यवस्थिताः जाठराग्निसंधुक्षितबलाः अन्तरीयं द्रव्यं पचन्तः स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पूर्वपार्थिवगन्धत्वाद्यविलक्षणान् गुणान् निर्वर्तयन्ति। CK.
5. यद्यपि भूताग्निना पार्थिवादिद्रव्यं पच्यते, तथाऽपि पार्थिवादिद्रव्याणां पाकेनैतदेव जननं यद् विशिष्टगुणयुक्तत्वं, तेन पाकेन जन्यमानेऽपि द्रव्ये गुणा एव जन्यन्त इत्यभिप्रायेण पार्थिवादीनाहारगुणान् जनयन्तीत्युच्यते। अनेन गुणजननमेवाग्निनोच्यते, न द्रव्यजननम्। CK.
6. किं वा, आहाराश्च गुणाश्चेति विग्रहादाहारशब्देनाहाराधिकरणरूपं द्रव्यमपि गृह्यते।.....तत्र जाठराग्निः सर्वानेवाहाररसमलविपाकान् पचति, भौतिकास्त्वग्नयः स्वान् स्वान् गुणान् जनयन्ति। CK.
7. अयं च भूताग्निव्यापारो धातुष्वप्यस्ति, यतो धातुष्वपि पञ्चभूतानि सन्ति। तत्रापि धात्वग्निव्यापारे भूताग्निव्यापारश्च जाठराग्निक्रमेणैवोक्तो ज्ञेयः। CK.
8. सजातीया द्रव्यगुणाः सजातीयान् द्रव्यगुणान् पुष्णन्ति। तेन द्रव्याणि पार्थिवादिद्रव्यरूपाणि देहधातुदोषमलाख्यानि पुष्णन्ति, गुणास्तु पाकस्थितगन्धस्नेहौष्ण्यगौरवादयः देहगन्धस्नेहौष्ण्यगौरवादीन् पुष्णन्ति।.....द्रव्यपोषणं तु गुणपोषणेन लभ्यते, गुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तरा कर्तुमशक्यत्वात्। CK.

15. In this verse function of dhātvagni is described.[1] Though in šukra there is no excrete, it is mentioned so on the basis of the majority.[2] 'Punaḥ' means 'after digestion by jāṭharāgni'.[3]

16. The word 'prasādaja' relates to all rakta etc. as they all originate from the essence portion of the preceding dhātu. From excrete portion, kapha etc. are produced.[4] As šukra is devoid of excrete, it only gives rise to foetus from its essence portion and not to any thing from excrete. Some say moustache as excrete of šukra but it is not supported by any authority. Moreover, if it is so then moustache might appear on women's face too as they have also šukra though not capable of producing garbha.[5]

Others read 'garbhaprasādajam' denoting ojas.[6]

In 'prasādaja''ja' (jāta=arisen) is for nourishment and not for primary origination as rakta etc. are produced right from the foetal stage and are nourished by rasa etc. right since then.[7]

Regarding origin of dhātus, there are three views of commentators-(1) Dhātus are produced by complete conversion of the preceding dhātu into the successive one such as rasa digested by its own agni is coverted into rakta and so on such as curd is produced by milk, butter by curd and so on.[8] (2) Rasa itself drenches rakta first and by contact with the seat of rakta it experiences similarity with it and also nourishes rakta by its similar portion. Thereafter it goes to māṃsa and nourishes it in the same way. Thus rasa itself drenches the successive dhātus gradually and nourishes them such as water flowing though tributary channels irrigates the plots of land one after the other.[9] (3) Rasa produced from food traverses by different channels to rasa, rakta etc. and nourishes them with similar portion. So dhātu which is nearly situated is nourished earlier than the one which is distant. Tnus nourishment of dhātus is effected by different channels such as pigeons coming to thrashing ground take away the grains to their

1. भूताग्निव्यपारं दर्शयित्वा धात्वग्निव्यापारं दर्शयन्नाह। CK.
2. शुक्रस्य यद्यपि किट्टवान् पाको न भवति, तथाऽपि बहूनां किट्टवत्त्वाद् द्विविधमिति निर्देशश्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायाज्ज्ञेयः। CK.
3. पुनरिति जाठराग्निपाकानन्तरम्। CK.
4. प्रसादजशब्देन रसादिभ्यः प्रसादांशजन्या रक्तादयः, किट्टांशजन्यास्तु वक्ष्यमाणाः कफादयः। CK.
5. शुक्रात्तु निर्मलतया प्रसादज एव गर्भो भवति, न तु मलजन्यं किञ्चित्। केचित्तु शुक्रमलतया श्मश्रूणि वदन्ति, तन्न, तन्त्रेऽनभिधानात्। तथा शुक्रमलं यदि श्मश्रूणि स्युस्तदा स्त्रीणामपि सशुक्रतया श्मश्रूणि भवेयुः, स्त्रियश्च सशुक्रा एव, परं तासां शुक्रं गर्भारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक्। CK.
6. अन्ये तु गर्भप्रसादजशब्देन नपुंसकेन ओजोऽभिदधति। CK.
7. प्रसादज इत्यत्र जातशब्दः पोषण एव वर्तते, नापूर्वोत्पादे, रक्तादयो हि गर्भात् प्रभृत्येवोत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते। CK.
8. तत्र रसः स्वाग्निपच्यमानो रक्ततां याति, रक्तं मांसतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामादुत्तरोत्तरधातूत्पादः, यथा क्षीराद्दधि भवति, दध्नो नवनीतं, नवनीताद्घृतं, घृताद् घृतमण्ड इत्येकः पक्षः। CK.
9. किंवा, रस एव रक्तं प्रथमं प्लावयति, तत्र च रक्तस्थानसंबन्धाद् रक्तसादृश्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनांशेन पोषयति। ततो रक्तमाप्लाव्य मांसमाप्लावयति, तत्रापि मांसपोषणं करोति, मांससादृश्यतामनुभवति, एवं उत्तरोत्तरधातून् रस एवाप्लावयति वर्धयति च ; यथाः केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्नां केदारीं तर्पयित्वा क्रमेण केदारिकान्तराणि आप्लावयति। CK.

respective places by different passages and reach there shortly or lately according to distance.[1]

Thus these three are the ways of nourishment of dhātus by the likeness of milk-curd, field-channel and thrashing ground-pigeon-out of them the first or the second one is reasonable but the third one is improbable. This point has been fully explained in Su. ch. 28.[2]

In the above chapter (Su.ch. 28), rasa is mentioned apart from āhāra-rasa but here why there is only one rasa? In fact, rasa is of two types-sthayī (stable) and poṣaka (nourishing). In the first reference both are mentioned separately but here they are said as one.[3]

17. Breast-milk etc. though support the body do not nourish other dhātus and as such are known as 'upadhātu'. On the other hand, rasa etc. which support the body as well as nourish the other dhātus are known as dhātus.[4]

Śukra produces ojas and as such is included in dhātus. In fact, ojas is neither dhātu nor upadhātu but being essence of the seven dhātus is included in the same. That is why its agni is also not mentioned separately.[5]

Commenting on this verse GD says. In women, śukra is cooked by its own agni and thus becomes mostly as menstrual blood and a little as śukra.[6]

18-20a. 'Nakha' (nails) should also be taken as excrete of asthi on the authority of Suśruta. Caraka also once said that nails are supported by excrete but in the context of anatomy he enumerated them as bones.[7]

---

1. किं वा, आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गैः रसरुधिरादीनि समानेनांशेन तर्पयतिः तत्र च यः प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको धतुभागस्तं शीघ्रं पुष्णातिः यस्तु विदूरो धातुस्तस्य विदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं भिन्नैरेव मार्गैः धातूनां पोषणं भवति ; यथा खले उत्पतितानां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्वीयस्वीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्रं चिरेण च गमनं भवति, तद्वत्। CK.
2. इति क्षीरदधिन्याय-केदारीकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात् त्रेधा धातुपोषणक्रमः। तत्रेह शब्दार्थपर्यालोचनया केदारीकुल्यान्यायः क्षीरदधिन्यायो वा संगत एव, खलेकपोतन्यायस्तु मनाग् दुर्घटः।.....प्रपञ्चितं चैतद् विविधाशितपीतीये, तत्रैवानुसरणीयः प्रपञ्चः। CK.
3. ननु विविधाशितपीतीये......रसद्वयं स्वीकृतम् इह त्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः मैवं,.....यतो द्विविधो रसः स्थायी पोषकश्चेति। तेन तत्र धातुपोषकपोष्यरसांशयोर्भेदविवक्षया भेद उक्तः, इह स्थायिपोषकरसांशावप्येकतया निर्दिष्टौ। CK.
4. ते च स्तन्यादयो धात्वन्तरापोषणाच्छरीरपोषका अप्युपधातुशब्देनोच्यन्ते, रसादयस्तु शरीरधारकतया धात्वन्तरपोषकतया च धातुशब्देनोच्यन्ते। CK.
5. शुक्रं तु ओजोजनकत्वाद् धात्वन्तर्गतमेव। ओजस्तु इह न धातुषु नाप्युपधातुषु पठितं, तस्य सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तर्गतत्वादेव, अत एव तस्याग्निरपि पृथङ् नोक्तः। CK.
6. शुक्रं स्वगताग्निना पक्वं प्रायेण भवत्यार्त्तवं रक्तं, स्वल्पन्तु शुक्रं वर्तते। GD.
7. अस्थिमलं नखोऽपि सुश्रुतप्रामाण्यादुन्नेयः। तत्र हि "नखलोम च" (सु.सू.46) इत्यनेनास्थिमलत्वं नखस्योक्तम्। उक्तं च "विविधाशितपीतीये" किट्टात् केशनखादयः पुष्यन्ति (सू.28) इति, किन्तु शारीरेऽस्थिगणनायां "विंशतिर्नखाः" (शा.7)

GD clarifies that excrete of solid food is faeces while that of liquid one is urine.[1] JN follows it.[2]

20b-35. Some say that rasa dhātu takes six days in its conversion into śukra dhātu while in Suśruta's view this period is one month.[3] Caraka's view is that this process of transformation of dhātus is moving on constantly like a wheel and as such there can be no fixation of time which may vary according to the condition of agni. If it is strong, the process may take less time otherwise it may be prolonged. Suśruta also has indicated this position by citing the examples of sound, flame and water-stream denoting fast, medium and slow speed of the process respectively[4]

36-38a. By 'rasa', rasadhātu is taken or some liquid dhātu such as rakta etc.[5]

38b-41. Bhūtāgnis are five, dhātvagnis are seven and agni for digestion of food (jāṭharāgni) is one. Other agnis relating to malas and upadhātus are included in bhūtāgni or they are ignored as they are not so important.[6] Grahaṇīdoṣajān' denotes particularly the four disorders of grahaṇī and generally mildness of digestive fire, indigestion etc. which are located in grahaṇī. In the present context it denotes the disorder which arises due to abnormal functioning of grahaṇī which is not found in indigestion etc.[7]

Regarding bhūtāgnis and dhātvagnis, JN says that they are parts of jāṭharāgni.[8]

51. The word 'yuktaḥ' means 'samaḥ' (normal) or it may mean balance of all the three doṣas. The word 'samaḥ' denotes samāna vāyu assisting agni.[9]

इत्यनेनास्थित्वेन प्रोक्ताः । CK.

1. भौमान्नस्य भूमेः किट्टं विट्, आप्यान्नस्यापां किट्टं मूत्रम् । CK.
2. किट्टं घनं विट्, अच्छं तु मूत्रम् । JN.
3. षड्भिरहोरात्रै रसस्य शुक्रस्पतया परिवर्तनं भवतीति केचिदिच्छन्ति.....यदुक्तं सुश्रुते.....एवं मासेन रसः शुक्रीभवति इति । CK.
4. स्वमतमाह-सन्तत्येत्यादि । भोज्ये उपयुक्ते सति धातूनां रसादीनां चक्रवत् परिवृत्तिर्भवति अविश्रान्ता समुत्पत्तिर्धातूनां भवति । चक्रदृष्टान्तेन तु परिवृत्तिकालानियमं दर्शयति, यथा चक्रं.....एवं धातवोऽपि अग्न्यादिसौष्ठवाच्छीघ्रमेव परिवर्तन्ते, अग्न्यादिवैगुण्ये चिरेण परिवर्तन्ते इति । एवं सुश्रुतेनापि.....दृष्टान्तत्रयेण रसपरिणामोऽपि अग्न्यादिभेदेन प्रकृष्टाप्रकृष्टकालज उक्त एव । CK.
5. रसरूपो धातुः, किंवा रसतीति रसो द्रवधातुरुच्यते, तेन रुधिरादीनामपि द्रवाणां ग्रहणं भवति । CK.
6. भौतिकाः पञ्च, धात्वग्नयः सप्त, अन्नपक्तैकः । अत्र च यान्यग्न्यन्तराणि उपधातुमलादिगतानि तान्यप्यवरुद्धानि भूताग्निष्वेवः किंवा, अप्राधान्यादन्यान्यकिंचित्कराणि नोक्तानि । CK.
7. ग्रहणीदोषजानिति ग्रहण्याश्रितदोषजान् । एतेन वक्ष्यमाणलक्षणाश्चत्वारो ग्रहणीविकारा विशेषेण ग्रहणीदोषशब्दवाच्याः गृह्यन्ते, तथाऽग्निमान्द्याजीर्णादयश्च ग्रहण्याश्रिताः रोगाः गृह्यन्ते । अग्निमान्द्याजीर्णादयस्तु यद्यपि ग्रहण्याश्रितत्वेन ग्रहणीरोगा एवं तथाऽपीह ग्रहणीरूपनाडीव्यापारवैपरीत्येन ये जायन्ते त एव मुख्यग्रहणीशब्दवाच्याश्चत्वारो रोगाः ।.....न चेयं पक्वान्नविमोक्षलक्षणा दुष्टिरग्निदोषे आमाद्यजीर्णे वा । CK.
8. देहाग्नेरंशभूता ऊष्माणो हि ते । JN.
9. युक्त इति समः । किंवा युक्तवायुतया धातुसाम्यं करोति, युक्तशब्देन च कफपित्तसाम्यमग्नौ गृह्यते ।.....समशब्देन समानो वायुरग्निसहायो गृह्यते । CK.

51b-54. The word 'vā' (v. 52) denotes aggregation, thus it would mean 'slightly digested as well as undigested'. Vidahyate' also means 'being semidigested'.[1]

55. In pūrvarūpa, 'vidāha' means 'particular burning sensation'.[2] GD interprets it as 'semidigestion'.[3]

56-57. Ck takes left side by 'pārśvataḥ' as grahaṇī and guda are situated in that side.[4]

58-72. Some do not take agnimāndya etc. within grahaṇīdoṣa as such consider V. 71 as unauthoritative but in Ck's view there is no any conflict because agnimāndya etc. are already mentioned under grahaṇīdoṣa.[5]

82-86. In this formulation, juice of suṣavī is to be taken in place of water and taking other liquids such as sour gruel etc. the total quantity should be one droṇa.[6] Kṣāras should be added after the ghee is cooked.[7]

88-93. In this formulation, vinegar etc. each of the thirteen liquids should be in quantity equal to ghee.[8] Interpreting the word 'sāme', Ck says that it qualifies grahaṇiroga or faeces. He adds that āma is of many kinds and quotes Bhoja and Īśvarasena in this connection.[9]

94-95. 'Āmadoṣa' here denotes grahaṇīdoṣa.[10]

96-97. In citrakādya guṭikā, by 'lavaṇāni' some take three salts but five salts should be taken as they are mentioned in dīrghañjīvitiya chapter (Su. 1) and are also available.[11]

1. पक्वमामं वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन किंचित् पक्वं, किंचिदपक्वञ्च।.....विदह्यते इति पक्वापक्वं भवति। CK.
2. पूर्वरूपे विदाहेऽन्नस्येति विशिष्टो दाहो विदाहः। CK.
3. विदाहो अर्धपरिपाकः। GD
4. पार्श्वतः सृजतीति वामपर्श्वतः सृजति, यतः ग्रहणीगुदौ वामपार्श्वाश्रयौ, तेन वामे पार्श्वे पक्वं सृजतीति युक्तम्। CK.
5. यश्चाग्निरित्यादिश्लोकं केचिद्वैशेषिकग्रहणीदोषव्यतिरिक्ताग्निदोषत्रयस्य ग्रहणीरोगान्तर्निवेशनमसंगतमिति कृत्वाऽनार्षं वदन्ति, किन्तु तं चापीतिपदेनाग्निमान्द्यादीनां प्राकृतानां सामान्यग्रहणीदोषाबाधे सति न किंचिद् विरोधं पश्यामः। सामान्यग्रणीदोषेऽपि अग्निमान्द्यादय उक्ता एवेति दर्शितमेव। CK.
6. द्वे पञ्चमूले इत्यादौ सुषवीस्वरसो जलस्थानीयः, आरनालादि क्वाथ्यं च मिलित्वा द्रोणं मानं ग्राह्यम्। CK.
7. युक्तित इत्यनेन तु योग्ये काले क्षारयोगमाह, स च योग्यकालोऽत्र घृतावतारणकाल एव। CK.
8. शुक्तादित्रयोदशद्रवाणां प्रत्येकं स्नेहसमत्वम्। CK.
9. सामे ग्रहणीगदे, केचित् "सामे पुरीषे" इति वदन्ति। आमं चानेकविधमाहुः, यदुच्यते-'आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते।।' इति। भोजोऽप्याह-आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः। आद्य आहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः।।' इति। ईश्वरसेनोऽप्याह-'एवमामाशयेऽप्यन्नं बहु सम्यङ्न जीर्यति। चीयमानं तदेवान्नं कालेनामत्वमाप्नुयात्।' इत्यादि। CK.
10. आमदोषशब्देन ग्रहणीदोषिणोऽभिप्रेतत्वात्। CK.
11. लवणानि चेत्यत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन लवणत्रयमिच्छन्ति, किन्त्वनियते स न्यायो भवति। इह तु पञ्चलवणानां प्राधान्येन दीर्घञ्जीवितीये निर्दिष्टत्वात् पञ्चलवणस्य च शक्योपादानत्वात् पञ्चैव लवणानि ग्राह्याणि। CK.

111-112a. The four sours are the first four ones mentioned in hṛdya group (Su. ch. 4) e.g. vṛkṣāmla, amlavetasa, dāḍima and badara. Others, however, take four sours prescribed in the following cavyādi formulation. In other taxts, vṛkṣāmla, mātuluṅga, badara and amlavetasa are said as four sours.[1]

GD takes the first one while JN favours the second one with slight modification.[2]

117-121. Butter-milk, in spite of sourness, does not aggravate pitta because of madhurapāka nor does it pacify it.[3] The fresh butter-milk does not cause acidity but otherwise it does.[4]

GD reads "dīpanaṃ grāhi lāghavāt" and interprets that it is grāhī due to lightness.[5] JN reads as GD but relates 'lāghava' to both dīpana and grāhī.[6]

129-131. 'Taṇḍulāmbu' is 'water taken after washing the rice grains.' Others take it as rice grains kept with double quantity of sours for a long period.[7]

JN follows Ck.[8]

132-133. 'Guḍaśītāmbu' means 'cold water mixed with jaggery'. The latter should be added in the quantity which gives only colour and sweetness.[9]

134-140. The word 'bhūnimbādyena' denotes mixing of these drugs with those mentioned in bhūnimbādya formulation (v. 132-133), others say the intake of cold water with jaggery as vehicle as prescribed therein.[10]

141-145. 'Paṭu' is interpreted as 'stimulant of senses' by Ck. GD and JN take it as 'salt'.[11]

---

1. चतुरम्लं हृद्यवर्गे प्रथमोक्तं वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमबदररूपमाहुः। अन्ये तु चव्यत्वगित्यादिप्रयोगवक्ष्यमाण-कपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लदाडिमानां ग्रहणमाहुः। तन्त्रान्तरे तु " वृक्षाम्लमातुलुंगाम्लबदराम्लाम्लवेतसैः। चतुरम्लमिदं प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्।।" इत्युक्तम्। CK.
2. चतुर्णामम्लानामम्लवेतसवृक्षाम्लकोलदाडिमानाम्। GD.
   चतुर्णामम्लानां दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लीकानाम्। JN.
3. अम्लत्वात् पित्तप्रकोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, नापि पित्तं प्रशमयतीत्याहुः। CK.
4. सद्यो मथितमेव तक्रं पच्यमानावस्थायां विदाहकृन्न भवति, किंचित्कालस्थितं तु विदाहि भवत्येव। CK.
5. लाघवात् तक्रं ग्राहि। GD.
6. लाघवात् लघुत्वात् अग्नेः दीपनं, ग्राहि मलसंग्राहकं च। JN.
7. तण्डुलाम्बुनेति तण्डुलधावनाम्बुना, अन्ये तु तण्डुलाद् द्विगुणमम्लं तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तत्तण्डुलाम्बु वदन्ति। CK.
8. तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनोदकेन। JN.
9. गुडयुतं शीताम्बु गुडशीताम्बु। गुडश्चात्र गुडवर्णतामाधुर्यापत्तिमात्रो देयः। CK.
10. भूनिम्बाद्येनेति भूनिम्बाद्युक्तद्रव्यगणेन यथोक्तमानेन योजयेद् वचादीन्। अपरे तु भूनिम्बाद्येनेति वचनेनात्र भूनिम्बाद्युक्तगुडशीताम्बुपेयतामस्याप्यतिदिशतीति वदन्ति। CK.
11. पटुना इन्द्रियोत्तेजकेनेत्यर्थः। CK.
    पटुना लवणेन। GD.
    पटु लवणं सैन्धवादि। JN.

181-182. Buffalo's urine is to be taken equal to powder as in the preceding formulation.[1]

183-187. Those who read the first half of the v. 183 as "catuṣpalaṃ sudhākāṇḍat triphalālavaṇāni ca" take four palas combined with triphalā and lavaṇa.[2]

188-194a. Because of association of curd, ghee and oil combined should be taken in quantity of three kuḍavas.[3]

201b-205. The word 'sneha' (v. 202) denotes ghee as it is indicated here.[4] 'Avipakva' qualifies 'purīṣa' and does not indicate 'āmarasa' as in that case sneha is contra-indicated. In case of immaturity of faeces due to sneha, the use of the latter is already contra-indicated. Moreover, because of processing with appetisers it becomes useful in immature faeces, the unctuousness being helpful in favouritising vāta[5] (which kindles fire.)

Commenting on this GD says that the patients of grahaṇī disorder suffer from three disorders of agni (manda, tīkṣṇa and viṣama). This relates to mandāgni.[6]

206-211a. Ck clarifies distinction among kṣāma, kṣīṇa and kṛśa. Kṣāma is inactive, kṣīṇa is debilitated and kṛśa is emaciated.[7] GD reads as 'kāmakṣīṇakṛśān' and interprets as 'markedly debilitated'.[8] JN follows GD and interprets it as 'excessively debilitated.[9] Ck says that here meat-soup of herbivorous animals like cow etc. is contra-indicated. Though meat of such animals is described as heavy, here relatively light should be taken and light food should be given with this meat soup. Others, however, interpret differently. Others interpret lightness by processing with sour etc.[10]

1. चूर्णसमत्वं माहिषमूत्रस्य, पूर्वप्रयोगदृष्टत्वात्। CK.
2. चतुष्पलमित्यादौ "चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिफलालवणानि च" इति ये पठन्ति, ते त्रिफलालवणैर्मिलित्वा चतुष्पलं वदन्ति। CK.
3. दधिसाहचर्याद् घृततैलस्यापि मिलित्वा कुडवत्रयम्। CK.
4. स्नेहशब्देनात्र सामान्यवाचिना सर्पिरेवोच्यते, सर्पिष एवात्राधिकारात्। CK.
5. अविपक्वमिति पुरीषविशेषणं, तेनाविपक्वशब्देनेह रसामस्य ग्रहणं न भवति, रसामे.....स्नेहो निषिद्धः, स्नेहापक्वपुरीषं प्रति स्नेहप्रयोगो विरुद्ध एव। किंच दीपनीयौषधसंस्कारादपि स्नेहस्य संस्कारगुणाविधातादेव अपक्वपुरीषं प्रति हितत्वं भवति, स्नेह गस्तु वातप्रगुणताकरणत्वेन सहायतया उपादीयते। CK.
6. समाग्निवर्जत्रिधाग्निरपि ग्रहणीरोग उक्तः, तत्र मन्दाग्निक्रियामाह.....त्रिधाग्निश्च ग्रहणीरोगी। GD
7. क्षामो व्यवसायशून्यः, क्षीणो दुर्बलः, कृशो हीनमांसः। CK.
8. कामक्षीणकृशान् यथेष्टं क्षीणान् कृशान्। GD.
9. कामं अतिशयं क्षीणाः दुर्बलाः। JN.
10. प्रसहानां द्वैविध्यान्मांसाशिनामिति विशेषणं, तेन तृणादप्रसहानां गवादीनां निषेधः। ननु प्रसहाः "गुरूष्णस्निग्धमधुराः" इत्यन्नपाने उक्तं, इह तु लघुतीक्ष्णेत्यादिना कथं लाघवमुच्यते तेषाम् ? नैवं, भोजयेल्लध्विति योजनात्। तेन प्रसहानां मध्ये ये लघवस्तेषां रसेनात्र लघ्वन्नं भोजयेत्।.....अन्ये तु प्रसहान्तरापेक्षया ये प्रसहाः लघवस्तेषामिह लघुशब्देनोपादानम्। तथाऽन्ये अम्लादियोगात् संस्कारेणेह लाघवं साधयन्ति। CK.

CHAPTER XVI

1-2. The disease 'pāṇḍuroga' is caused predominantly by pitta. Because of the prominance of pallor in skin it is called 'pāṇḍu'.[1]

3. Sušruta has described only four types of pāṇḍuroga. There the disorder caused by earth-eating is included in sannipātaja but Caraka describes five types.[2]

GD discusses in detail the place of earth-eating as causative agent. He says- though it aggravates doṣas, it causes the specific disorder and as such is 'ubhayahetu'[3] (causing aggravation of doṣa as well as specific disorder).

JN says that in Sušruta the type caused by earth-eating is included in doṣaja types.[4]

4-6. 'Ojas' here may be taken as raktadhātu or in the original sense of essence.[5] Though pitta and rakta have similar nature, here aggravation of the former does not lead to increase of the latter, rather it is decreased because of depletion of the nutrient rasa by pitta.[6] Similarly, abnormal pitta produces abnormal complexion.[7]

The word 'pittapradhāna' indicates that in all types pitta is the root cause. The other doṣa relatively predominant causes vātika etc. There can't be dual types but only sannipātaja.[8]

12. Ck informs about a variant 'svedābādha' in place of 'svedābhāva'.[1]

13-16. 'Annadviṭ' means 'aversion to food' and 'aruci' is inability to take desired food'.[2] Aversion to cold, even in paittika disorder, is due to specific nature of the disease.[3]

GD and JN accept the variant "syuradhvārohaṇāyāsaiḥ" in place of "bhavantyārohaṇāyāsaiḥ"

---

1. "पित्तप्रधानपाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते। "पाण्डुना.....प्रधानेन वर्णेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः। CK.
2. ......सुश्रुतोक्तचतुःसंख्यात्वं निषेधयति।.....तत्र हि मृद्भक्षणजः सन्निपातजे एवावरुद्धः। CK.
3. किमर्थं मृद्भक्षणकारणाद् भिद्यते इति चेन्न, कषायादिमृद्भक्षणकुपिता वातादयः पाण्डुरोगमेवारभन्ते, नान्यरोगमारभन्ते।.....वातादीनां कोपं जनयति, तथा पाण्डुरोगञ्च जनयतीत्युभयहेतुर्मृदिति। GD.
4. तत्र मृद्भक्षणजस्य दोषजेष्ववरोधः। JN.
5. ओजसो रक्तधातुरूपस्य.....किंवा ओजस एव दश गुणाः। CK.
6. यद्यपि रक्तपित्तयोरेकयोनित्वात् पित्तेनेह रक्तवृद्धिर्भाव्या, तथाऽपीह रक्तक्षयो रक्तपोषकरसस्य पित्तेन क्षपणाद् रक्तपोषकसारभागानुत्पादाच्च। CK.
7. यद्यपि पित्तं तेजोरूपतया वर्णकरमिहोच्यते.....तथाऽपि विकृतत्वात् पित्तमिह विकृतवर्णकृदेव भवति। CK.
8. पाण्डुरोगेषु सर्वेषु पित्तमारम्भकमुक्तं.....सर्वत्र पित्तं प्रधानं सदपि योऽन्यो दोषः प्रधानतयाऽऽरम्भकस्तेन दोषेण पृथग्दोषजो व्यपदिश्यते.....नहि सति पित्तप्राधान्ये द्वावितरौ दोषावारम्भकौ भवतः.....द्वन्द्वजः पाण्डुरोगोऽस्ति.....सति पित्तप्राधान्ये तदितरयोः प्राधान्येन प्रकोपे तज्जपाण्डुरोगस्य सन्निपातजत्वव्यपदेशात्। GD.
9. "स्वेदाबाधः" इति केचित् पठन्ति। CK.
10. अन्नद्विडित्यनेन अन्नाग्रह उच्यते, अरुचिमानित्यनेन प्रार्थितान्नभक्षणासामर्थ्यमुच्यते। CK.
11. शिशिरद्वेषिता च पित्तरोगेऽप्यस्मिन् रोगमहिम्ना भवति। CK.

19-22. Though all pāṇḍu is caused by pitta, paittika is so called as it is not associated with other doṣas and is caused by strong pitta like paittika raktapitta. To denote the severity of pitta, paittika constitution is also mentioned in causation.[1]

In "tṛṣṇāmūrcchāpipāsārtaḥ" (v. 20) "tṛṣṇāmūrcchā" means 'fainting due to thirst', thus there is no repetition by 'pipāsā'. Others interpret 'tṛṣṇā' as 'hunger', some, however, read "tṛṣṇāmūrcchāparītasya"[2] the other variant is "chardimūrcchāpipāsārtaḥ" accepted by GD and JN.

27-30. Here, in spite of association of doṣas, it is named by earth and not doṣas as the former decides the specific symptoms and line of treatment.[3]

GD says that astringent earth etc. aggravate not only vāta etc. but due to specific nature aggravate tridoṣa with predominance of one of the doṣas.[4]

34-39a. Pāṇḍuroga itself, due to specific etiology, attains the stage of kāmalā etc. that is why Hārīta mentions kāmalā etc. as pāṇḍuroga. Suśruta, however, describes it separately. Vāgbhata takes middle course and says that it may be either as a sequel to pāṇḍu or without it independently like pramehapiḍakā.[5] Some say that kāmalā located in koṣṭha and śākhā and having little pitta may be independant also that is why its etiology and symptoms are described at the end of this chapter.[6] The word 'bahupittā' indicates little amount of pitta in the other type merely dependent on śākhā.[7]

'Kumbhakāmalā' is the term for a stage of located in koṣṭha.[8]

JN clarifies that kāmalā is of two types-koṣṭhāśrayā and śākhāśrayā' as mentioned in aṣṭodarīya chapter. The former is 'bahupittā' and is described here while the latter is 'alpapittā' and would he described later.[9]

39b-43. The word 'tābhyām' may denote the two disorders or two therapeutic measures.[10]

1. सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्तजः, तथाऽप्ययं विशेषेण दोषान्तरासंपृक्तप्रबलपित्तजन्यत्वात् पैत्तिक इत्युच्यते, यथा पैत्तिकं रक्तपित्तम् , अत एवात्र पित्तातिप्रबलतोपदर्शनार्थं पित्तलस्येत्यनेन पित्तप्रकृतिताऽपि कारणत्वेनोक्ता। CK.
2. तृष्णानिमित्ता मूर्च्छा तृष्णामूर्च्छा, तेन पिपासया समं न पौनरुक्त्यम्। अन्ये तु तृष्णामिह क्षुधामाहुः, केचित् "तृष्णामूर्च्छापरीतस्य" इति पठन्ति। CK.
3. अत्र च दोषसंबन्धे सत्यपि मृदेव व्यपदेशिका, न दोषाः, तस्य एव चिकित्साभेदलिंगभेदकर्तृत्वात्। CK.
4. कषायाद्येकैका मृदेव स्वप्रभावात् पित्तप्रधानांस्त्रीन् दोषान् कोपयति। तत्र कषाया वातप्रबलपित्तप्रधानत्रिदोषं कोपयेत् , ऊषरा पित्तप्रधानं, मधुरा पित्तप्रधानकफबलत्रिदोषं कोपयेत्। GD.
5. पाण्डुरोगस्यैव हेतुविशेषेण कामलादिरूपाऽवस्था उत्पद्यते, अत एव च हारीते कामलादीनामपि पाण्डुरोगत्वमेवोक्तम्.....अन्या तु सुश्रुतोक्ता कामला भिन्ना भवति.....वाग्भटेऽपि "भवेत् पित्तोल्वणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ' इति। इह तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगाद् विनापि भवेत् , यथा प्रमेहाश्रिताः पिडकाः प्रमेहेषु भवन्ति विना प्रमेहमपि भवन्ति। CK.
6. कोष्ठशाखाश्रया' बहुपित्ता पाण्डुरोगपूर्विका भवति, या तु केवलं शाखाश्रया अल्पपित्ता च वक्तव्या सा स्वतन्त्राऽपि भवतीति केचित्। अत एव.....वक्ष्यति। CK.
7. बहुपित्तेत्यनेन केवलं शाखाश्रयाया अल्पपित्तत्वं सूचयति, अम्लकटुतीक्ष्णोपयोगं शाखाश्रयिपित्तस्य कोष्ठानयनार्थं वक्ष्यति। CK.
8. कुम्भकामलेति अवस्थाभेदेन कोष्ठगतकामलायाः संज्ञा, कुम्भः कोष्ठः, तदाश्रया कामला कुम्भकामला। CK.
9. कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च इति द्विविधा मता, उकतञ्चाष्टोदरीये.....बहुपित्तेति कोष्ठाश्रया सैव हेतुलक्षणाभ्यामिहोच्यते। शाखाश्रया तु अल्पपित्ता वक्ष्यमाणा पश्चात्। JN.
10. ताभ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्याम्..........ताभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम्।CK.

50. By 'pathyāvṛnta' some take fruit of harītakī devoid of seeds.[1]

GD interprets 'śata' as 'śata pala'.[2]

51. GD reads "dantyāḥ śatapalarase" instead of "dantyāścatuṣpalarase".

72-80a. A different formulation of 'maṇḍūra- vaṭaka' has been described in v. 102-105a. Because of this, placing of Ck's comm. on this has been confused. In fact, the comm. on v. 102-105a should have been placed here.

128-130a. This treatment is simultaneously kapha-decreasing and pitta-increasing in order to bring the doṣa situated in śākhā to koṣṭha.[3]

132-134a. Halīmaka is mentioned as 'lāghava' and 'alasa' in other texts.[4]

1. अन्ये तु पथ्यावृन्तचूर्णं हरीतकीफलस्यैव चूर्णं तदस्थिशून्यमित्याहुः । CK.
2. पथ्यायाः शतपलस्य । GD.
3. बर्हीत्यादिना कफहरं पित्तवृद्धिकरञ्च समं चिकित्सितं प्राह, यतः शाखाश्रयदोषस्य वृद्धिःकोष्ठानयनार्थम् । CK.
4. अयमेव तन्त्रान्तरे लाघवसंज्ञया अलससंज्ञया चोच्यते, उक्तं हि सुश्रुते..... इति । CK.

CHAPTER XVII

1-2. Pāṇḍuroga is one of the causes of hikkā and śvāsa and as such the chapter on the latter diseases follows that on the former. Hikkā and śvāsa, because of thier similar etiology and treatment, are described in one chapter.[1]

3-7. 'Dvividhā' means 'of two types' such as samānya-asāmānya (general and specific), mṛdu-dāruṇa (mild and severe) or nija-anija (endogenous and exogeneous). 'Triprakopaṇā' means three irritating causes such as intellectual error, consequence and unsuitable contact of senses.[2]

GD interprats 'dvividha' as saumya-āgneya, nija- āgantu and Śārīra-mānasa (psychic-somatic).

JN takes it as mṛdu-dāruṇa, nija-āgantu and śārira-mānasa.[4]

8-9. Here pitta's role is only due to contact in upper part and not as initiating cause like kapha and vāta. 'Pitasthāna' means 'āmāśaya'.[5]

10-16. Beginning from 'rajasā' (v.11) is vāta-aggravating etiology and from 'niṣpāva' onwards (v. 14b-16) is kapha-aggravating one. Their separate description indicates their independent role and not subsidiary.[6]

'Dvandva' means 'duals' such as guru-laghu, sīta- uṣṇa etc. which are mutually antagonistic.[7]

17-18a. This is general pathogenesis, specific one would be dealt further.[8]

---

1. पाण्डुरोगकारणत्वाद् हिक्काश्वासयोः पाण्डुरोगानन्तरमभिधानम्।.....हिक्काश्वासौ च समानकारणचिकित्सितत्वादेकाध्याये एवोक्तौ। CK.
2. द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन, किंवा मृदुदारुणभेदेन, निजानिजभेदेन च।.....त्रिप्रकोपणा इति असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणामकारणकाः। CK.
3. द्विविधाः सौम्याग्नेयभेदान्निजागन्तुभेदाच्छारीरमानसभेदात्। GD.
4. द्विविधा मृदुदारुणभेदेन निजागन्तुतया शारीरमानसभेदेन चापि। JN.
5. पित्तस्थानसमुद्भवावित्यनेन पित्तस्योर्ध्वस्थानसंबन्ध एव, न तु वातकफवदारम्भकत्वमिति दर्शयति, पित्तस्थानशब्देनामाशयोऽभिप्रेतः। CK.
6. अत्र च रजसेत्यादिना प्रायो वातप्रकोपकगणो विच्छिद्योक्तः.....निष्पावेत्यादिना कफकारणतया हिक्काश्वासयोः कफप्रकोपकहेतुगणोऽभिहितः।.....वातकफयोरत्र स्वहेतुकुपितत्वेन स्वातन्त्र्यं दर्शयति, नानुबन्धरूपत्वम्। CK.
7. गुरुलघू द्वन्द्वौ शीतोष्णौ द्वन्द्वौ। GD.
   द्वन्द्वं परस्परविपरीतगुणद्वयम्। JN.
8. इयं हिक्काश्वासयोः साधारणी संप्राप्तिः, वैशेषिकीं चाग्रे वक्ष्यति। CK.

21-26. Ck interprets 'tejas' as agni, GD takes it as physical halo and JN takes both.[1]

27-30. 'Hikkā' is so called as it produces sound 'hic'.[2]

31-33. GD says that there is double impulse in vyapetā which is called 'yamalā' in other texts. In Caraka also it is indicated by "yamika ea pralāpārtti"[3] (v. 43).

34-37. 'Alpavāta' means 'little vāta'. Some take it as udāna vāyu.[4]

42-44. The curabla types, kṣudrā and annajā, become incurable if they have double impulse.[5] The other three types, mahatī, gambhirā and vyapetā, are by nature incurable but if they have incomplete symptoms they become curable while the former two types even with complete symptoms are curable. Others, however, say that sometimes mahāhikkā etc. also are curable.[6]

GD says-'āsām' indicates three types (vyapetā, kṣudrā and annajā) and that produced by excessive food, alcoholic drinks, anger etc. and pressure of food and drinks. He also contradicts the view that mahāhikkā etc. are sometimes curable as in that case the staement of Caraka would be contradicted.[7]

45. Here 'srotāṃsi' means 'srotāṃsi of prāṇa and udaka.[8]

GD takes only prāṇavaha srotas as described in general pathogenesis of hikkā and švāsa[9] (v. 17). JN takes all the three-prāṇavaha, udakavaha and annavaha.[10]

46-48. Ck criticises the variant 'dīnam' as it would be in contradiction with the

1. तेजोऽग्निः । CK.
तेजः शरीरप्रभावः वा । GD.
तेजः अग्निः, शारीरप्रभावो वा । JN.
2. हिगिति कायति शब्दं करोतीति हिक्का । CK.
हिक्क कूजने.....भ्वादिः धातुः । GD.
3. यमलवेगो बोध्यो यमिका च प्रलापार्तीति वक्ष्यमाणवचनेन ज्ञापनात् । GD.
यमलैर्वेगैर्जातत्वादियं यमला यमिका चोच्यते । JN.
4. क्षुद्रवातः अल्पवातः, केचित् क्षुद्रवातमुदानमाहुः । CK.
क्षुद्रवातः अल्पवातः उदान इत्यन्ये । JN.
5. क्षुद्रा अन्नजा च या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलवेगेन जायमाना यमिका ज्ञेया । CK.
6. महत्यादिहिक्कानां तिसृणामसंपूर्णलक्षणानां साध्यत्वं, क्षुद्रान्नजयोस्तु संपूर्णलक्षणयोरपि साध्यत्वं, महाहिक्कादित्रयं निसर्गत एवासाध्यम् । अन्ये तु ब्रुवते-महाहिक्कादयोऽपि कदाचित् साध्याः भवन्त्येव । CK.
7. आसामिति वचनं.....व्यपेता क्षुद्रहिक्का तथाऽन्नजा त्रिधाऽतिसम्भुक्तजा अतिमदकरमद्यपानजा अतिरोषादितोऽन्नपानप्रपीडनजा चेति पञ्चानामभिप्रायेणेति । यत्तु व्याख्यायते महाहिक्कादीनामसाध्यत्वेऽपि पुनरिह्रासामिति वचनेन ततप्रायिकत्वं ख्यापितम्.....तत्राद्ये दुःसाध्ये इति स्वरूपतो दुःसाध्यत्वेऽपि प्रायिकत्वं वाच्यमन्यथा चरकवचनविरोधः स्यादव्यभिचारेण दुःसाध्यत्वे इति । GD.
8. स्रोतांसीति प्रकृतत्वात् प्राणोदकवाहीनि स्रोतांसि । CK.
9. स्रोतांसि हिक्काश्वाससाधारणोक्तानि प्राणवाहीनि न तु हिक्कोक्तानि प्राणोदकान्नवाहीनि । GD.
10. स्रोतांसि प्राणोदकान्नवाहीनि । JN.

statement 'dūrād vijñayate'.[1]

52-54. Redness of one of the eyes is due to specific nature of the disease.[2] These three types of švāsa (mahā, ūrdhva and chinna) are incurable by nature.[3]

55-62. Kapha plays specific role in causation of tamakašvāsa.[4]

63-64. 'Kāyanirodha' means 'suppression of natural urges. Or'klinnakāya' as 'vṛddha' (old) and 'nirodha' as 'suppression of natural urges'.[5] 'Tamas' means darkness or mode of tamas.[6] Though tamaka generally aggravates by cold, pratamaka subsides because of association of pitta or the relief is temporary like that in alcoholism by intake of alcohol.[7]

GD interprets 'klinna' as food moistened with āma etc. and 'kāya' as 'kāyāgni,[8] JN, however, interprets 'klinna' as 'moistened food' and 'kāyanirodha' as 'suppression of natural urges'. He also mentions the alternatives given by Ck.[9]

70-76. 'Kāraṇa' is external cause; 'sthāna' nābhi (unbilicus) etc. and 'mūla' doṣa.[10] 'Vātāvirodhi' indicates that rough food and drastic emesis should be avoided.[11]

77-81. It indicates that smoking should be used even without emesis in case with little doṣa. Smoking stick should be prepared by the method described in 'mātrāšitīya' chapter (su. 5.23-25). The measurement of the smoking pipe should be similar to that of the one described under treatment of kāsa. In joint earthen saucers, hole should be provided as outlet of smoke.[12]

GD and JN read 'malvaka' instead of 'mallaka'. GD interprets it as 'šarāva' while JN takes it as a particular vessel or earthen saucer.[13]

---

1. "दीनं प्रश्वसितं" इति वा पाठः, तदा हि प्रश्वसितस्य दीनत्वे "दूराद्विज्ञायते" इति यद् वक्ष्यति तदनुपपन्नं स्यात्। CK.
2. रक्तैकलोचनत्व,मिह व्याधिप्रभावात्। CK.
3. एते त्रयः श्वासाः निसर्गतोऽसाध्याः। CK.
4. सामान्यसंप्राप्त्युक्तस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं दर्शयति। CK.
5. कायनिरोधो वेगानां निरोधः, किंवा क्लिन्नकायो वृद्धः, निरोधः वेगनिरोधः। CK.
6. तमसेति अन्धकारेण, किंवा तमसा तमोगुणेन। CK.
7. यद्यपि तमकस्य शीतेन वृद्धिरुक्ता, तथाऽपि प्रतमकस्य पित्तसंबन्धत्वात् "शीतैश्चाशु प्रशाम्यति" इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति, किंवा, यथा मद्योत्थविकारस्य मद्यं प्रशमनं भवति, तथा शीतसमुत्थस्यापि तदात्वमात्रे शीतैः प्रशमनं ज्ञेयम्। CK.
8. अजीर्णे सामादिना क्लिन्नं भुक्तं, कायनिरोध इति कायाग्निनिरोधः। GD.
9. क्लिन्नं अन्नपानं, कायनिरोधः वेगानां (निरोधः) क्लिन्नकायः वृद्धो निरोधो वेगनिरोधो वा। JN.
10. कारणं बाह्यकारणं, स्थानं नाभ्यादि, मूलं दोषः। CK.
11. वाताविरोधीत्यनेन अन्नं रूक्षं, तीक्ष्णं च वमनं निषेधयति। CK.
12. एतेन धूमो वमनं विनापि स्वल्पदोषे कर्तव्य एव, तत्रापि धूमविषयदोषस्य विद्यमानत्वात्। धूमवर्तिस्तु तस्या (मात्रा) शितीयोक्तधूमवर्तिविधानेन कर्तव्या। अत्र च धूमपाननलिकामानं वक्ष्यमाणकासहरधूमनलिकामानसमानमिच्छन्ति, हिक्काश्वासयोरपि काससमानत्वात्।.....मल्लकसंपुटे चात्रानुक्तमपि पातव्यधूमनिर्गमार्थमूर्ध्वं छिद्रं कर्तव्यम्। CK.
13. मल्वकः पात्रभेदः शरावो वा। JN.

81. By 'ādi' the other anti-pitta qualities such as picchila etc. are taken.[1]

82-87. Ck interprets that the patients having predominance of pitta etc. (v. 82) should not be sudated and even those fit for sudation should be fomented on particular sites.[2] GD differs. He says that the former patients should not be fomented with Nādī-prastara and saṅkara but by the method described here[3] (v. 83-84). JN follows GD.[4]

88-90. There are four types (or stages) of the diseases, hikkā and śvāsa-strong, weak, with predominance of vāta and with predominance of kapha. Rūkṣa (rough) and snigdha (unctuous) may also be two additional types.[5]

JN includes snigdha and rūkṣa in kaphādhika and vātādhika respectively.[6]

91-93. Though saturation is contrary in the stage with plenty of kapha, it is done in order to irritate doṣa by increasing kapha.[7] GD and JN also interpret like this.[8]

94-104. Kulattha, though read generally, is the basic material for soup while others are accessories they are taken in respective quantities.[9]

In daṣamūlī etc. (v. 102-103) the decoction should be reduced to half.[10] GD and JN read 'nāgarāddhi' instead of 'nāgarāmbu.'

147-150. There are three remedial measures in treatment of hikkā and śvāsa out of which kapha-vātahara is the main. Out of the remaining two vātahara is more important.[11]

---

1. शीताद्यैरित्यादिशब्देन पित्तहरपिच्छिलादिग्रहणम् । CK.
2. कोष्णैरित्यादिना स्वेद्यानां स्थानविशिष्टं स्वेदमाह । CK.
3. न स्वेद्याः नाडीप्रस्तरसंकरैरिति.....पित्तार्तादीनामपि तेषां.....यथेच्छं.....कोष्णैः क्षणं कण्ठमुरश्च.....स्वेदयेत् । GD.
4. अवश्यं स्वेदनीयानां अस्वेद्यानांवापि उरः कण्ठञ्च.....स्वदयेत् । JN.
5. एताश्चतस्रोऽवस्थाः साक्षादुक्ताः बलवान्, दुर्बलः, वाताधिकः, कफाधिकश्चेति । रूक्षबह्वनिलविशेषणेनापि रूक्षस्निग्धावस्याद्वयम् । CK.
6. एकः कफाधिकः स्निग्धः, अपरः बह्वनिलः वाताधिको रूक्षश्च । JN.
7. कफाधिकायामवस्थायां तर्पणरूपविपरीतक्रियाकरणेऽनुक्तेऽपि कफवृद्ध्या दोषोत्क्लेश एव ज्ञेयः । CK.
8. तृप्तानुत्क्लिष्टकफान् । GD.
   कफोत्क्लेशार्थं.....मांसरसैः तर्पयित्वा....विशोधयेत् । JN.
9. यूषविधानसामान्यपठितस्यापि कुलत्थस्य यूषप्रकृतित्वाद् यूषसाधनोपयौगिकं मानं गृह्यते, शेषद्रव्यं तु यूषसाधनमानेन गृह्यते । CK.
10. दशमूलीत्यादौ कषायशब्दः पानीयस्थानविहितत्वादर्धश्रृते जले एव वर्तते । CK.
11. अत्र हिक्काश्वासयोश्चिकित्सिते विधित्रयं-तत्र तावत् कफवातहरं प्रधानमेवोक्तं, यत्तु अवशिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया अनैकान्तेन करणं ज्ञेयम् , एवमुक्तेऽपि अनेकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहरस्यैव प्राधान्यं ज्ञेयम् । CK.

CHAPTER XVIII

1-2. After hikkā and śvāsa, kāsa is dealt with because of their similar treatment and mutual association.[1]

3-4. 'Kṣaya' means 'dhātukṣaya' (loss of dhātus) and as such it covers the cough found in rājayakṣmā, debilitated persons and aged ones. Similarly, 'kṣataja' includes cough present in rājayakṣmā preceded by uraḥkṣata and kṣatakṣiṇa.[2] 'Kṣayaprada' means fatal or leading to further loss of body.[3]

GD comments that the five types are gradually progressive in severity.[4]

'Bhojyānāmavarodhaḥ' means 'aruci' (anorexia) or inability in intake of food.[5]

GD interprets that by drying of throat there is obstruction to ingested food; others take it as inability in ingestion while others take it as anorexia.[6] JN takes a compromising view.[7]

6-8. 'Kāsa' is so called because of its specific movement and painful effect on chest etc.[8]

GD interprets its derivation by the verbal root 'kāsṛ kuśabde' meaning 'that which produces abnormal sound'.[9] JN follows GD.[10]

14-16. Even in pittaja type expectoration of kapha is due to location of disorder in chest etc. Which are seat of kapha and thus it has got combination of kapha and pitta.[11]

---

1. हिक्काश्वासानन्तरं समानचिकित्सितत्वात् तथा हिक्काश्वासकासानां परस्परानुबन्धित्वाच्च कासचिकित्सितमुच्यते। CK.
2. क्षयज इति क्षयो धातुक्षयः, तेन राजयक्ष्मसंबन्धानां क्षीणधातुपुरुषभवानां तथा जराकासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन ग्रहणं भवति। क्षतजेन उरःक्षतपूर्वकयक्ष्मभवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च कासस्य ग्रहणं भवति। CK.
3. क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदाः मारका इति यावत् , किंवा धातुक्षयप्रदाः, क्षयजोऽपि कासः पुनर्विशिष्टक्षयप्रदो भवति। CK.
4. वर्धमानक्षयप्रदा इत्युपदेशार्थमुत्तरोत्तरं बलवन्तश्चेति ज्ञापनार्थञ्च। GD.
5. भोज्यानामवरोधः अरुचिः, अशक्तिर्वाऽभ्यवहरणे। CK.
6. भोज्यानामवरोधः कण्ठशोषाद् भुक्तमन्नं कण्ठेऽवरुध्यते, अभ्यवहारासामर्थ्यमित्यन्येऽपरे त्वरुचिमाहुः। GD.
7. भोज्यानामवरोधः गले संगः अरुच्या अशक्त्या वा जायते। JN.
8. कसनादिति यथोक्तगतिमत्वात् तथा उरःप्रभृतिशातनाच्च कास इत्यन्वर्थसंज्ञयोच्यते। "कस गतिशातनयोः" इत्यस्य धातोरयं प्रयोगः। CK.
9. कासनात् "कासृ कुशब्दे", कुशब्दं भिन्नस्वरविशेषं कुर्वन्निरेतीति। GD.
10. भिन्नकांस्यवत् कुत्सितशब्दकरणात् "कास कुत्सितशब्दे" कास इत्युच्यते, कासनात् कासः। JN.
11. पित्तजेऽप्यस्मिन् श्लेष्मनिष्ठीवनं व्याधेरुरःप्रभृतिकफस्थानभूतत्वेन श्लेष्मपित्तसंसर्गजतयेति ज्ञेयम्। CK.

20-23. This cough is found also in yakṣmā caused by over-exertion.[1]

24-30. Here the first three causes relate to the disorder found in yakṣmā caused by these factors.[2]

'Jarākāsa' means 'cough caused by senility'. This is palliable. That which is caused by doṣas even in old people is curable. Others include this in doṣaja types.[3]

57-62. Here decoction is reduced to one-fourth.[4] Ck says that quantity of ghee, oil, pippalī powder and honey should be doubled e.g. two kuḍavas (320 gm.). Here ghee and madhu are not antagonistic because of combinationn of other drugs [5] Ck also describes the method of preparation as practised in tradition.[6]

65-68. In other texts, emetic smoking is mentioned separately from this as in the Suśruta-saṃhitā, smoking has been mentioned as of five types. Here anti-cough and emetic are included in 'virecanīya' (evacuative). Even then the measurement of pipe etc. relates to anti-cough smoking.[7]

63-75. Though there is no mention of sannipātaja kāsa, such cough may be due to prakṛtisamasamavāya. Or this may denote cough caused by loss of dhātus.[8]

JN repeats this interpretation.

83-107. 'Śarakarādi' (v. 90) is prescribed in pure paittika, that combined with musta and marica in paittik associated with kapha and the same mixed with ghee in paittika associated with vāyu.[9]

---

1. अयं च कासः साहसजयक्ष्मरूपेऽप्युक्तो ज्ञेयः। CK.
2. अत्र च विषमासात्म्यभोज्येन तथा व्यवायेन तथा वेगनिग्रहेण विषमाशनज-धातुक्षयज-वेगसंधारणजानां यक्ष्मणां लक्षणभूतकासहेतुत्रयं पृथगुक्तं भवति। CK.
3. जराकास इति वचनेन स्थविराणां यो जरया देहक्षयकारिकया कृतः स याप्यः, यस्तु दोषकृतः स साध्य एव भवतीति दर्शयति। अन्ये तु जराकासं दोषकृतेष्वेवान्तर्भावयन्ति। CK.
4. यवानां च स्विन्नता चतुर्भागावशेष एव कषाये भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कषायं कुर्वन्ति। CK.
5. घृततैलकुडवे चात्राष्टपलमाने एव, कुडवेऽपि द्वैगुण्यस्य प्रतिपादितत्वात्। तन्त्रान्तरे चात्रैव योगे "मधुनश्च पलाष्टकम्" इत्युक्तम्। तुल्यमानत्वेऽपि चात्र घृतमधुनोर्द्रव्यान्तरयोगस्य विद्यमानत्वान्न विरुद्धत्वम्; द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्यमानताऽपि न विरुद्धा भवति। CK.
6. अत्र च हरीतकीफलं स्विन्नं घृततैले प्रथमं मनाग्भर्जयन्ति अवयवदार्ढ्यार्थं, ततः क्वाथादिप्रक्षेपः, अवतारसमये च पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते च मधु देयम्। इदं वृद्धवैद्यानां कर्माहुः। CK.
7. अयं च धूमस्तथा वमनार्थश्च धूमस्तन्त्रान्तरे पृथगेवोक्तः, तथाहि पञ्च धूमाः स्नेहन-प्रायोगिक-वैरेचनिकाः, कासघ्नो वामनीयश्च सुश्रुते प्रोक्ताः, तथाऽपीह कासघ्नवामनीययो रेचनकारकतया विरेचनीय एवावरोधो ज्ञेयः, परन्तु विरेचनीयत्वेऽपि कासघ्नस्यायं नलिकामानादिभेद उक्त इति विशेषो ज्ञेयः। CK.
8. सन्निपातजश्च कासो यद्यप्यत्र नोक्तस्तथाऽपि प्रकृतिसमसन्निपातकृतस्तु कासो भवत्येवेति वचनादुन्नीयते, किंवा, सान्निपातिकः क्षयजकासः। CK.
9. शर्करादिः केवलः केवले पैत्ते, सकफे पैत्ते समुस्तमरिचः, सघृतस्तु शर्करादिरनिलानुबन्धे पैत्ते ज्ञेयः। CK.

125-129. In kaṇṭakārīghṛta, quantity of balādi paste should be one kuḍava totally.[1]

138-148. The large dose of ghee means 'about eight palas, (320 gm.) which is digested in 24 hours.[2]

1. कण्टकारीघृते बलादिकल्कद्रव्यस्य मिलित्वा कुडवमानत्वम्। CK.
2. महतीं मात्रामिति अहोरात्रेण परिणमनीयां प्रायोऽष्टपलप्रमाणाम्। CK.
महतीं मात्रां अहोरात्रेण जरणलक्षणाम्। JN.

CHAPTER XIX

5. Ck interprets 'pramitāśana' as 'eating lately after prescribed time'.[1] JN interprets it as 'eating only one rasa;[2] 'Vātala' is interpreted as 'vātaprakṛti' by Ck and JN but GD takes it as 'with predominance of vāta'.[3]

7. In 'upahatya' verbal root 'han' is for 'gati' (movement) or 'purīṣāśaya' may mean purīṣa (forces) itself.[4]

Though symptoms of 'sāma' are not mentioned in paittika and kaphaja types, the same may be understood in them also like those in vātātīsāra. Kṣārapāni has described association of āma in all types of atisāra.[5]

GD and JN read 'upahṛtya' instead of 'upahatya'.

12-13. Two types of diarrhoea arise due to psychological factors- fear and anxiety- through aggravation of vāta and as such have symptoms of vātaja atīsāra but they are described separately as their treatment is specific. Moreover, due to these factors vāta is aggravated instantaneously and as such in origin too it differs from vātika atīsāra.[6] Between the two types caused by fear and anxiety too, treatment differs-consolation in the former and producing exhilaration in the latter.[7]

In sannipātaja atīsāra also, fear and anxiety act as causative agents but in coalition with other factors and as such these two also differ.[8] The 'śokaja atīsāra' described by

---

1. प्रमिताशनं अतीतकालाशनम्। CK.
2. प्रमितं एकरसः, यदन्नपानं तदशितुं भक्षितुं शीलं यस्य। JN.
3. वातलस्येत्यनेन वातप्रकृतिं प्राप्य-सामर्थ्यातिशयो दर्श्यते। CK.
   वातलस्य बहुलवातस्य, न तु वातप्रकृतेः। GD.
4. पुरीषाशयमुपहत्येति पुरीषाशयं गत्वा हन्तेर्गतिहिंसार्थकत्वादत्र गत्यर्थताः किंवा पुरीषाशयशब्देन स्थानेन स्थानिन उपचारात् पुरीषमेवोच्यते.....ततश्च पुरीषमुपहत्येति संबन्धः। CK.
5. अत्र च पित्तातिसारे श्लेष्मातिसारे च सामतालक्षणं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि सामवातातीसारसंबन्धकृतविज्जलत्वामगन्धित्वप्रकारैर्लक्षणैस्तयोरप्यामातिसाररूपाऽवस्था ज्ञेयैव.....क्षारपाणिना सर्वातिसाराणामेव सामता पृथगुक्ता।.....अत्रापि प्रासृतयोगिकायां सिद्धौ सर्वदोषाणामेवामसंबन्धात् पृथग्भेदा उक्ताः। CK.
6. न चानयोर्वातजन्यत्वेन वातलक्षणयुक्तत्वेन वातजेनैव ग्रहणमस्त्विति वाच्यं, यतोऽनयोर्वातजाद् भिन्नाऽपि चिकित्सा भविष्यति हर्षणाश्वासनरूपा, चिकित्साभेदार्थमेव व्याधीनां भेदोऽभिधीयते। किंच, लक्षणभेदोऽप्यत्र .....निदानानन्तरं झटिति उत्पाद एवात्र विशिष्टमपि लक्षणम्। CK.
7. भयशोकजयोश्च यद्यपि तुल्यं लक्षणमिहोक्तं, तथाऽपि चिकित्साभेदात्तयोर्भेद उक्तः, तथाहि-भयजे आश्वासनं, शोकजे हर्षणमिति चिकित्साभेदः। CK.
8. सन्निपातातिसारे भयशोकौ कारणत्वेनोक्तौ, तौ हि हेत्वन्तरसहितौ तत्र कारणं भवंतः इति नैककारणता त्रिदोषजभयशोकजानाम्। CK.

Sušruta is different from the one described here as the former has specific causation and considering the specific pathogenesis it may be included in sannipātaja atīsāra. Similarly, diarrhoea caused by indigestion may also be included in tridoṣaja type. Thus all types of diarrhoea described by Sušruta are covered by those described here.[1]

GD discusses the psychosomatic nature of these two types and says that initially they are produced by psychic factors and are later associated by vāta. Thus their treatment is also combined e.g. vāta-pacifying as well as psychological.[2] He adds-sušruta, including 'bhayaja' in vātika types described 'āmaja' as the sixth type. There āma means 'uncooked' and not 'āma' as such because 'āma' is present in all types of diarrhoea. Here this type is included in doṣaja types as 'āma' food acts as causative agent through aggravation of doṣa only.[3]

14-19. The word 'vidagdha' (v. 14) means 'undigested food' and here denotes four types of indigestion āma, vidagdha, viṣṭabdha and rasašeṣa.[4] 'Sampravartayet' (v. 14) means that if stool is coming out easily it should be ignored and in case there is some difficulty some purgative drug should be administered.[5] About drug treatment the following rule should be adopted-if āma is profuse and patient is strong, it should be ignored and expulsion of faeces should be allowed. In other case, where patient is weak and āma is little at first it should be ignored and then checked because otherwise it may be disastrous.[6] Others, however, interpret that at first no chief (astringent) drug like kuṭaja bark etc. should be administered but musta, bālaka etc. which are digestive as well as astringent should be given.[7] 'Pramathyā', is a traditional technical term for digestive-astringent decoction as 'šaikharika' is for 'viḍaṅga'.[8] In brief, the treatment of diarrhoea consists of expulsion, application of pramathyā (digestive- astringent) and

1. सुश्रुते तु.....इत्यादिना शोकजः प्रबन्धेनोक्तः, स इहोक्तशोकजादन्य एव विशिष्टहेतुजन्यः, इह त्वसौ सान्निपातिकेऽवरुद्धो ज्ञेयः। अत एव च तस्यासाध्यत्वमपि च तत्रोक्तम्।.....यस्तु सुश्रुते.....इत्यादिनाऽजीर्णजः पृथगुक्तः, तस्येहोक्तत्रिदोषजेऽवरोधो व्यक्त एव। ....तेन सुश्रुतोक्तसर्वातिसारावरोधोऽत्र ज्ञेयः। CK.
2. पूर्वं मानसहेतुभ्यां भयशोकाभ्यां जातौ पश्चाद्वातेनानुबध्येते तस्मात्.....वातहरक्रियां मानसदोषहरहर्षणाश्वासनानि च विधीयन्ते। GD.
3. सुश्रुते.....भयजस्तु वातजत्वेन वातजेऽन्तर्भूय षष्ठत्वेनैवामज उक्तः।....सर्वातिसारेष्वामता वर्तते, तत आमजोऽतिसारो यत् पृथगुक्तस्तदाममन्नं दोषदूषितमतिसाराय कल्पते, न त्वामाविस्थकातिसार आमारब्ध इति। इह तन्त्रे त्वामान्नजस्नेहाजीर्णादयो दोषप्रकोपपूर्वमेवामान्नादयोऽतिसारं जयन्तीति न हेतुभेदेन भेदः कृतः दोषभेदेनैव चरितार्थत्वात्। GD.
4. विदग्धशब्देनात्रापक्वाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामं विदग्धं, विष्टब्धं, रसशेषं चाजीर्णं गृह्यते। CK.
5. संप्रवर्तयेदित्यनेन प्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं, तथा स्तोकं वहतां विरेचनयोगात् प्रवर्तनम्। CK.
6. इयं व्यवस्था-यत् प्रवृद्धे आमे बलवति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यं, यदा तु दुर्बलः पुमान् क्षीणश्चामस्तदा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनं कृत्वा संग्रहणं कर्तव्यं, तस्यां ह्यवस्थायामसंग्रहणे आतुरस्य बलभ्रंशान्मरणमेव स्यात्। CK.
7. अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति प्रधानमम्बष्ठाशाल्मलकुटजत्वगादि संग्रहणं न देयं, मुस्तोदीच्यादि तु पाचनसंग्रहणं देयमिति वर्णयन्ति। CK.
8. प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरम्परया पाचनदीपनकषाये वैद्यकशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते, यथा विडंगकषायः शैखरिककषायशब्देनोच्यते। CK. प्रमथ्या नाम सा या दीपनपाचनी। GD.

lightening in case of large, medium and small quantity of doṣa respectively.[1]

20-22. The three pramathyās are prescribed in kpha, pitta and vāta respectively. Similarly three types of water processed with vacā, prativiṣā etc. are given in the same conditions.[2]

GD says that these pramathyās may be given in form of powder, decoction etc. The three types of water are applicable in condition of thirst in diarrhoea. These are also three pramathyās.[3]

30-33. The definition of pravāhikā should be known as described by Suśruta.[4]

34-41. Śāli rice, though constipating,is applicable here because of combination with other substances.[5]

Symptoms arising due to loss of faeces, are drying of mouth, debility, udāvarta etc.[6]

GD interprets 'pravāhikā' (v. 34) as 'kunthana'[7] (tenesmus).

42-44. In cāṅgerīghṛta (v. 42-43), liquids are cāṅgerī juice, jujube juice and curd while śuṇṭhī and alkali make the paste.[8] Similarly, in cavyādi ghṛta (v. 44), the same liquids are used while cavya etc. ten drugs make the paste.[9]

GD, however, says that four times water should be given for preparation of ghee.[10]

JN follows Ck.

45. Here in unctuous enema oil should be used as a rule while some take ghee on the basis of the context.[11]

GD follows the latter. JN follows Ck.

1. बहुदोषे प्रवर्तनं, तथा मध्यदोषे प्रमथ्योक्ता, अल्पदोषे च सामे.........लंघनमित्यादि। CK.
2. तिस्रः प्रमथ्या इति यथाक्रमं कफपित्तवातेषु विभज्य देया इति वदन्ति; तथा वचाप्रतिविषादिविहितानि त्रीण्यपि जलानि कफपित्तवातेषु यथाक्रमं वदन्ति। CK.
3. तिस्रः प्रमथ्याश्चूर्णकषायादिकल्पनया विहिताः।.....अतिसारिणे पिपासवे वचादिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामर्धश्रृतं जलं दापयेत्। इत्येताश्च प्रमथ्यास्तिस्रः । GD.
4. प्रवाहिकालक्षणं......सुश्रुतोक्तं ज्ञेयम्। CK.
5. शालीनां यद्यपि बद्धवर्चस्त्वमुक्तं, तथाऽपीह खडयूषरसविशेषयुक्तानां संयोगशक्त्या वर्चःक्षये हितत्वम्। CK.
6. वर्चःक्षयकृतैर्मुखशोषदौर्बल्योदावर्तादिभिः। CK.
7. (प्रवाहिकां) अतिसारे कुन्थनम्। GD.
8. अत्र चांगेरीरसकोलरसदध्नां द्रवत्वं, नागरक्षारयोश्च कल्कत्वम्। CK.
9. पेयमम्लं घृतमित्यत्र अम्लार्थमनन्तरोक्तमेव द्रवं चांगेरीस्वरसादि देयं, चव्यादयश्च दश कल्काः। CK.
10. चांगेरीकोलादिकं घृतेऽम्लयोग्यं दत्वा चतुर्गुणजले उत्क्वथितं घृतम्। GD.
11. अत्रानुवासने स्नहेस्तु प्रायोदर्शनात्तैलमेव, अन्ये तु घृतस्य प्रक्रान्तत्वाद् घृतमेवाहुः। CK.

50. In pittātīsāra (sāma stage) the general rule of expulsion of doṣa is not followed as it has risk of causing excess. Purgative prescribed in certain condition is also subject to some positive factors.[1] Here 'niryūha' means 'water cooked by the method of ṣaḍaṅga pānīya' on the basis of the context.[2]

GD, explaining it further, says-dīpanīya ten drugs, pācanīya pippalī etc, upaśamanīya jīvaka etc. and saṅgrahaṇīya bālabilva etc.[3]

63-68. 'Mātrayā' (v. 66) means such quantity of oil and ghee which could only unct and that of madhuka by which enema becomes thick.[4]

69-70. Though raktātīsāra is said as sequel to pittātīsāra, it may arise even idependently due to excessive aggravation of pitta and vitiation of rakta as kāmalā is related to pāṇḍuroga. Because of its origin from pitta it is included in paittika atīsāra and as such it does not disturb the six number of the types of atīsāra. Separate enumeration of rakta as causative factor (si. ch. 8) is for detail sake and that too is included in paittika as above.[5]

71-76. 'Bhojanārtham' (v. 71) in NS edition seems to be wrong because Ck also comments on 'vyañjanārtham' which means 'as adjunct of food'.[6]
GD further clarifies it.[7]

93-96a. Application of sneha may be done with picu (tampon), others take the use of unctuous enema.[8]

---

1. लंघनपाचनाभ्यामुपाचरेदित्यनेन यत् पूर्वमामातिसारे सामान्यविधानमुक्तं तदिह नानुमन्यते, पित्तं हि सरं, तत्र च प्रवर्तने क्रियमाणेऽतियोगभयं स्यादिति भावः। यत्तु विरेचनमिह वक्तव्यं तत् सामग्रीविशेषसंपत्तावेव। CK.
2. निर्यूहशब्देन च षडंगविधानसिद्धं जलमुच्यते, यवाग्वादिसाधने तस्यैवाधिकारात्। CK.
3. दीपनीयान् दश पिप्पल्यादीन् पावनीयान् जीवकादीन् उपशमनीयान् बालबिल्वादीन् संग्रहणीयान्। GD.
4. मात्रयेतिवचनात् तैलसर्पिषोरत्र तावती मात्रा यावत्या स्नेहनमात्रं भवति, तथा यष्टीमधुकस्यापि तावती मात्रा यावत्या घनो बस्तिर्भवति। CK.
5. अयं च रक्तातिसारो यद्यपि पित्तातिसारोत्तरकालभावितयेहोक्तः, तथाऽपि पित्तातिप्रकोपेण रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येवायं दृष्टत्वादिति ज्ञेयम्।......यथा "पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं" इत्यादिनोक्तकामलोत्पादे यथोक्तक्रमं विनाऽपि कामला भवति। एवमपि चास्य रक्तातिसारस्य पित्तजन्यत्वात् पैत्तिके एवावरोधः, तेन षट्संख्या न व्याहन्यते। अतिसारस्य यत् प्रसृतायां सिद्धौ....इति, तदप्यत्रैव षट्केऽन्तर्भावनीयं, तत्र सूक्ष्मभेदगणनया स भेदः कृत इत्यविरोधः। CK.
6. व्यञ्जनार्थमिति भोज्योपकरणार्थम्। CK.
7. व्यञ्जनं हि भोज्यान्नसहिताभ्यवहार्यद्रव्यं, न तु फलपत्रादिशाकमांसकृतमात्रम्। GD.
व्यञ्जनार्थं..भोज्योपकरणे। GD.
8. अत्र स्नेहभावितपिचुप्रणयनेन गुदे स्नेहप्रयोगमिच्छन्ति, अन्ये तु प्रकृतत्वादनुवासनेनैवात्र प्रयोगमाहुः। CK.

113-116. Some read 'kaṇān' instead of 'kaṇam' (v. 113) and interpret as 'ṣaṣṭika rice grains'.[1] 'Upasevana' means 'vyañjana'.[2]

122. This is in respect of nirāma sannipātātīsāra, in sāma one, āma is to be treated first.[3]

1. अन्ये "कणान्" इति पठन्ति, कणानित्यनेन च षष्टिकतण्डुलान् ग्राहयन्ति। CK.
2. उपसेवनैरिति व्यञ्जनैः। CK.
3. अयं च क्रमो निरामसन्निपातातिसारे एव ज्ञेयः। सामे तु प्रथममामस्यैव चिकित्सितं कर्त्तव्यम्। CK.

CHAPTER XX

7-9. The plural 'doṣān' is justified because of presence of many substances to be vomited and blood etc. are also known as 'doṣa' in vomiting etc.[1] 'Marma' here means 'hṛdaya'.[2]

10-11. 'Rasāyanī' means 'srotas'.[3] GD interprets it as 'rasavāhinī dhamanī'.[4] JN follows Ck.

14-15. 'Samaśnataḥ' here is in technical sense meaning 'eating wholesome and unwholesome together,.[5]

18. 'Pratīpa' such as vacā etc. others take it as 'vāta' (flatus?).[6]

GD interprets it as 'contrary to sātmya'[7] (unsuitable). He further says-'krimija' type is not described here as it is included in kaphaja one because krimis grow in seats of kapha.[8]

20-22. Laṅghana is indicated in cases having little doṣa and śodhana in those with profuse one-this is the general rule.[9] 'Saṃśodhana' here denotes, both emesis and purgation, however, others take purgation which is useful in vomiting because of acting by opposite path.[10] 'śamana' is that which establishes balance of doṣas without eliminating them.[11]

23-25. 'Saindhavavad' means 'adding saindhava'. Some interprete it as 'cooked with saindhava'.[12]

---

1. दोषानिति बहुवचनं बह्नामुत्क्लेशनीयानां विद्यमानत्वात्तथा रक्तादेरपि छर्द्यादौ दोषशब्देनाभिधानात्। CK.
2. मर्मेति हृदयम्। CK.
3. रसायनीभिरिति स्रोतोभिः। CK.
4. रसायनीभिः रसवाहिनीभिः धमनीभिः। GD.
5. समश्नतः सर्वरसानिति पथ्यापथ्यमेलकरूपतया भजतः,........न तु सर्वरसान् भुञ्जानस्येत्यर्थः। सर्वरसभोजनं हि पथ्यमेव, तेनेह तस्य त्रिदोषकर्तृत्वं न स्यात्। CK.
6. प्रतीपं वचादि, केचित् प्रतीपं वातमाहुः। CK.
7. प्रतीपं सात्म्यविपरीतम्। GD.
   प्रतीपं विपरीतम्। JN.
8. क्रिमिजा हि छर्दिरिहागन्तुजायां नाभिहिता स्वप्नादिभिः कफच्छर्दिहेतुभिः वृद्धः कफो यच्छर्दिं करोति तत्रादिपदेन क्रिमिरपि कफस्थानज उपसंगृहीतः। GD.
9. लंघनमल्पदोषविषयं, शोधनं च बहुदोषविषयमिति व्यवस्था। CK.
10. संशोधनशब्देन चेह विरेचनवमने अपि गृह्येते, अन्ये त्वत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतयाऽत्यर्थहितं विरेचनमेव वर्णयन्ति। CK.
11. शमनैरिति दोषनिर्हरणं विना दोषसाम्यकरैः उक्तं हि पुष्कलावते,-" न शोधयति यद् दोषान् समान्नोदीरयत्यपि। समीकरोति विषमांस्तत् संशमनमुच्यते।" इति। CK.
12. सैन्धववदिति सैन्धवप्रक्षेपं, केचित् सैन्धववत् सिद्धमिति योजयन्ति। CK.

GD and JN follow the latter and the former course respectively.[1]

26-33. 'Kaphāśaya' is the seat of kapha e.g. upper part of āmāśaya in the chest.[2] 'Kulmāṣa' is a food preparation made of the paste of boiled barley. The inhabitants of pāriyātra (Rajasthan) take it as green gram and lentils boiled and ground.[3]

'Gṛñja' is boiled barley along with scum.[4]

GD makes a queer interpretation.[5] JN follows GD.[6]

34-39. 'Kaphāmāśayaśodhanārtham' is interpreted as 'for cleaning of kapha and āmāśaya'[7] Wheat and barley, though kapha-promoting due to sweetness, are not so when old and as such are indicated in kaphaja vomiting.[8] 'Rāga' are those mad of kapittha etc.[9]

46-47. 'Upastambhana' (controlling) relates to vomiting or vāyu and 'bṛṃhaṇa' to dhātus.[10]

---

1. सैन्धववद् घृतं सैन्धवमिश्रितं चतुर्गुणजले सिद्धं घृतम्। GD.
   सैन्धववत् सैन्धवप्रक्षेपयुक्तम्। JN.
2. कफाशयस्थमिति कफस्थानमामाशयोर्ध्वभागो वक्षः, तत्स्थम्। CK.
3. कुल्माषा उत्स्विन्नयवपिष्टकृता भक्ष्याः, पारियात्रास्तु मुद्गान् मसूरानुत्स्विन्नमृदितान् कुल्माषानाहुः। CK.
4. गृञ्जः समण्डो यवौदनः। Ck.
5. कुल्माषलाजयवानां सक्तून् गृञ्जनचूर्णम्। GD.
6. कुल्माषलाजयवानां सक्तवः। गृञ्जः गृञ्जनं, तन्नामख्यातः रक्तमूलकविशेषः चूर्णितः। JN.
7. कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थं कफामाशयशोधनार्थम्। CK.
   कफामाशययोः शोधनार्थम्। JN.
8. यद्यपि गोधूमयवौ मधुरत्वयोगात् कफकरौ, तथाऽपि पुराणतया न कफकराविति कृत्वा कफच्छर्द्यां विहितौ। CK.
9. रागाः कपित्थादिद्रव्यकृताः। CK.
10. उपस्तम्भनं छर्दीनां पवनस्य वा, बृंहणं धातूनाम्। CK.

CHAPTER XXI

1-2. By suppression of vomiting, visarpa arises and as such is described thereafter.[1]

3-10. Some diseases subside even without treatment such as fickles etc. Others, however, even after treatment kill the patient after a long time but the present disorder kills the patient instantaneously.[2]

Questions put by the disciple are eleven in number.[3]

11. It spreads in many ways-downwards upwards and obliquely and also along with blisters, inflammations etc.[4]

'Vi' in 'visarpa' denotes 'vividha'[5] (in may ways).

15. Though doṣas (rakta etc.) are the same in kuṣṭha also, in visarpa they are of spreading nature while kuṣṭha arises by them of chronic nature. This point has already been discussed in the chapter on treatment of kuṣṭha.[6] The word 'malāh' in respect of dosas signifies their excessive impurity.[7]

GD says that there is difference in pathogenic material too between visarpa and kuṣṭha. In the former 'lasīkā' is a particular upadhātu and is different from 'ambu' mentioned in kuṣṭha. Some, however, take both lasīkā and ambu as one and explain the difference on the basis of etiology and predominace of rakta and pitta. In kuṣṭha, because of specific etiology dosas are of chronic nature and rakta and pitta are also not predominant whereas in visarpa they spread instantenously and rakta and pitta are predominant. GD, however, does not agree to it and remarks that it is unauthoritative.[8]

---

1. पूर्वाध्याये छर्दिवेगविघाताद् विसर्पाणामुत्पत्तेश्छर्द्यनन्तरं विसर्पस्य चिकित्सितमुच्यते। छर्देश्च रक्तदूषकत्वं विधिशोणितीये..उक्तम्। CK.
2. अनुपक्रान्ताः गदाः केचिद् विनश्यन्ति यथा व्यंगतिलकादयः, केचित्तु उपक्रान्ता अपि चिरेण घ्नन्ति यथा मेहगुल्मादयः; अनेन तु गृहीताः शीघ्रमेव विनश्यन्तीति त्वराविशेषं चिकित्सिते दर्शयति। CK.
3. इत्येकादश प्रश्नाः। GD.
4. विविधं सर्पतीति अध ऊर्ध्वं तिर्यक् तथा स्फोटशोफादिभिः प्रसरतीति विसर्पः ।CK.
5. विशब्दो विविधार्थः। GD.
6. रक्तादिदोषत्वं कुष्ठे यद्यप्यस्ति, तथाऽपि विसर्पणशीलैर्दोषैर्विसर्पाः, कुष्ठानि तु चिरक्रियैर्दोषैर्जायन्त इत्यादि कुष्ठचिकित्सिते एव प्रपञ्चितमनुसरणीयम्। CK
7. "मला" इति अत्यर्थदुष्ट्या शरीरमलिनीकरणत्वं प्रतिपादयितुमुक्तम्। CK.
8. लसीका नामोपधातुविशेषो न त्वम्बुधातुमूत्रादिनिखिलमिति कुष्ठविसर्पयोर्धातुभेदाद् भेद इति। ....केचिदिह लसीकाशब्देनाम्बुधातुमात्रं व्याख्याय कुष्ठोक्तहेतुकुपितदोषाणां हेतुप्रभावाच्चिरकारित्वस्वभावाद् रक्तपित्तयोरप्राबल्याच्च भेदो विसर्पात्। विसर्पहेतुकुपितदोषाणां हेतुप्रभावादचिरसर्पणस्वभावः प्रबलरक्तपित्तैस्त्रिभिर्दोषैरारब्धत्वाद् विसर्पाणामिति वदन्ति।.....रक्तपित्तप्राबल्यं लसीकाशब्देनाम्बुधातुमात्रव्यानार्षवचनमिति। GD.

16-22. Ajīrṇāśana' means 'eating during indigestion' or 'eating uncooked food'. 'Adhyaśana' means 'eating while previous food is not even semidigested.' [1]

26-27. 'Marma' here means 'hṛdaya'. [2]

29-30. Here vāyu aggravated by rough etc. is independent while that by obstruction in passage due to oversaturation is dependent. [3] Though heat does not cause vāta directly, it does so in association with roughness. Pitta also arises due to heat.[4]

31-32. Though 'filling up of vessels' is mentioned in paittika type of visarpa, it should be understood in other types as well. It is said here because of predominance of pitta in the types of visarpa. [5]

GD comments-pitta here is not alone but includes other pathogenic factors as well. In other types also, this should be understood. Or 'pitta' denotes tridoṣa having predominance of pitta.[6]

33-34. In spite of other causes of aggravation of kapha, mention of sweet etc. denotes their particular causation in the disorder. This should be understood in cases of vāta and pitta too.[7]

'Ūrdhva' may also mean 'upper part of the body,.[8]

37-38. Kardamavisarpa, which is caused by kapha and pitta, spreads to āmāśaya as it is the seat of kapha and pitta.[9]

39. 'Duṣṭapravṛddhau' means 'aggravated by mutual vitiation'.[10] This 'granthivisarpa' is also known as 'apacī' in other texts.[11]

---

1. अजीर्णेऽशनमजीर्णाशनम्, किंवा, अजीर्णस्यापरिणतस्याशनम्, अविदग्धे पूर्वदिनान्नेऽशनमध्यशनम्। CK.
2. मर्मेति हृदयम्। CK.
3. अत्र च रूक्षादिभिः स्वतन्त्रः, पूरणेन च मार्गावरोधात् कुपितः परतन्त्रो वायुर्ज्ञेयः । CK.
4. उष्णं च यद्यपि न साक्षाद् वातजनकं तथाऽपि रूक्षसंबन्धादुष्णं वातं करोति। उष्णसंबद्धत्वसामान्यसंप्राप्तिसंप्राप्तमिह यत् पित्तं तज्जन्यत इति ज्ञेयम्। CK.
5. धमनीः पूरयन्निति पदं यद्यपि पैत्तिक एवोक्तं तथापि "समानेष्वर्थेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनुसंजनीयः" इति न्यायादन्यविसर्पेष्वपि ज्ञेयम्। अयं च समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद् विसर्पाणां पित्तविकारे एवोक्तः। CK.
6. पित्तमित्युक्त्या नैकं पित्तं दोषः, सप्तधातुक इति वचनात् सर्वत्रैव स्वस्वेतरदोषयोगो बोध्यः। पित्तमिति पित्तप्रधानत्रिदोष इति वा। GD.
7. हेत्वन्तरेष्वपि श्लेष्मणो विद्यमानेषु स्वाद्वादीनामभिधानमेषामेव प्रायो विसर्पजनकत्वात्। एवं वातपित्तजनकहेत्वभिधानेऽपि वर्णनीयम्। CK.
8. ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वकालम्, किंवा ऊर्ध्वकाये, श्लेष्मण ऊर्ध्वकाये एवावस्थानात्। CK.
9. प्रायश्चामाशये विसर्पतीति कर्दमस्य कफपित्तजन्यत्वात् कफपित्तयोश्च आमाशयस्थितत्वादिति भावः। CK.
10. दुष्टप्रवृद्धाविति परस्परदूषकत्वेन प्रवृद्धौ। CK.
11. अयं च ग्रन्थिविसर्पस्तन्त्रान्तरे अपचीसंज्ञया कथ्यत इत्याहुः। CK.

40. 'Upadrava' arises after the appearance of the diseases and is thus distinguished from the symptoms which arise with the disease.[1]

'Rogāšraya' means that upadrava is caused by the same doṣa which produces the disease and is thus similar with disease in causation.[2]

'Roga eva' indicates that upadrava is a disease itself separate from the main disease and is thus distinguished from the stage of the disease. Stage necessarily comes and as such is part of the disease itself whereas upadrava is not so.[3] Sometimes upadravas accompany severe diseases from the very beginning but in that case they are not essentially upadravas but make combination of diseases.[4] Upadrava', from verbal derivation, means that which arises just after the origin of the disease.[5]

41. 'Sarvadhātvanusāriṇām' indicates that it may encroach even dhātus other than those mentioned as substratum of the disease. For instance, masūrikā, a form of visarpa has been said as located in all the dhātus. Thus, visarpa, on excessive aggravation, may go beyond the seven pathogenic materials.[6]

GD elaborates it further.[7]

42. 'Marma' denotes chief marmas like heart etc.[8] GD takes it as chest.[9]

43-49. The sites of kapha and pitta mean upper and middle part of the body while 'mārutāšaya' denotes the part lower than pakvāšaya.[10] 'Doṣa' in 'bahudoṣa' means pitta because of the context.[11] Rakta is locaion of visarpa and as such by blood-letting is destroyed.[12]

---

1. रोगोत्तरकालज इति रोगमध्यकालजः, एतेन रोगसहोत्पन्नस्य लिंगस्य व्यवच्छेदः । CK.
2. रोगाश्रय इति रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्यतया रोगेण समं तुल्यकारणः । CK.
3. रोग एवेत्यनेन मूलव्याधेः पृथग् रोगशब्देन व्यवह्रियमाणमुपद्रवं ग्राहयति, तेन व्याध्यवस्थाया रोगोत्तरकालजाया व्यवच्छेदं करोति।....अवस्था व्याधेरवश्यंभावितया मूलव्याधिस्वरूपा एव, उपद्रवस्तु नावश्यं भवति। CK.
4. यद्यपि केचिन्महाबलदोषारब्धाः व्याधय उपद्रवयुक्ता एवोत्पद्यन्ते....परमार्थतस्तु सहभाविनो नोपद्रवलक्षणयुक्ताः किन्तु रोगसंकरत्वेन तत्र जायन्त इति। CK.
5. उपद्रवति व्याध्युत्पादसमीपे (अनन्तरं ?) उपैतीति उपद्रवः । CK.
6. सर्वधात्वनुसारिणमिति विसर्पाश्रयत्वेनोक्तानामनुक्तानामपि च धातूनामाश्रयित्वं दर्शयति। तथा हि मसूरिकाया विसर्परूपाया एव तन्त्रान्तरे सकलधात्वाश्रयत्वमुक्तं, तदुत्सर्गतो विसर्पाणां दोषातिमात्रदुष्ट्या सप्तधातुकेतरधातुदुष्टिरपि भवतीति। CK.
7. सर्वधात्वनुसारिणं रक्तादिचतुर्धातुदूषणपूर्वकजातं पश्चान्मेदःप्रभृतिधातून् सरन्तम्। CK.
8. मर्मणीति हृदयादिप्रधानमर्मणि। CK.
9. मर्मणि वक्षसि। GD.
10. कफस्थानगते इति ऊर्ध्वकायगते, पित्तस्थानत्वेन मध्यशरीरं,मारुताशयशब्देन च पक्वाशयाधः शरीरं गृह्यते। CK.
11. बहुदोषायेति पित्तस्य प्रकृतत्वाद् बहुपित्तायेत्यर्थः । CK.
12. तत शोणितमस्य विसर्पस्य आश्रयत्वेन कथितं, तेन शोणितावसेकादाश्रयोच्छेदेन विसर्पोच्छेदो भवतीत्यर्थः । CK.

GD has given example of rough and cold as bark of vaṭa etc.[1] In these conditions caused by kapha etc. Treatment is given according to presence of āma doṣa and not to that of doṣas.[2] GD interprets 'bahudoṣāya' as 'profuseness in measure' and not in number.[3]

54-61. The formulation beginning with kirātatikta is also in the form of decoction. Similarly, paṭolādi yoga (v. 59) is in the form of cold infusion.[4]

62-68a. 'Gurukoṣṭha' means 'hard bowels'. Others, however, take it as 'bowels filled with impurity.[5]

68b-70. Ck comments that blood-letting belongs to other speciality and as such should be known from the Suśruta-saṃhitā.[6]

71-98a. 'Saṃśuddha' here means 'purified by purging and blood-letting.[7] 'Bāhyā kriyā' means 'application of paste and sprinkling with water etc'.[8] By 'pradehānaparān' (v. 87) some take that the preceding pastes are also useful in kaphaja type but Ck does not agree to it as 'aparān' eliminates the preceding ones.[9] Though there is no direct mention of drugs useful in purely vātika condition, it should be decided out of the drugs prescribed in the types predominant in raktapitta or kapha according to their properties and actions.[10]

98b-107. 'Samprasādana' means 'pigmenting agent' or it may denote 'pacifying raktapitta.'[11]

GD reads 'sampradhāvana' instead of 'samprasādana' meaning washing decoctions.[12]

108-114. 'Rūkṣān' (v. 112) indicates no use of fat in processing and relative

1. रूक्षशीतैर्वटादिवल्कलैः । GD.
2. एषु कफादिजातेषु सामत्वाद् यथोक्तमिदं हितम्, न तु दोषभेदेन व्यवस्था भवतीति । GD.
3. बहुदोषाय मानतो बहुदोषाय, न तु संख्यातः । GD.
4. किराततिक्तादिरपि कषाययोग एव । ....अयं च शीतकषायविधिः पटोलमित्यादावपि योज्यः । CK.
5. गुरुकोष्ठायेति क्रूरकोष्ठाय, अन्ये दोषपूर्णकोष्ठं गुरुकोष्ठमाहुः । CK.
6. रक्तावसेकविधानं चेह पराधिकारत्वान्नोक्तं, तच्च सुश्रुते ज्ञेयम् । CK.
7. संशुद्धे इति विरेचनशोणितमोक्षणाभ्याम् । CK.
8. बाह्या इति आलेपपरिषेकादिकाः । CK.
9. प्रदेहानपरानित्यनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकफे हिता इति सूचयतीत्येके, पूर्वोक्तप्रदेहापेक्षयैव "अपरान्" इति पदं कृतं, तेन पूर्वोक्तप्रदेहानां भिन्नविषयाणां कफेऽनधिकार इति पश्यामः । CK.
10. वातपित्तोल्वणे इत्यत्र यद्यपि वातोल्वणे साक्षात् प्रदेहा न विहिताः; तथाऽपि रक्तपित्तोल्वणे ये विहिताः कफे वा, तत्रैव द्रव्यगुणमालोच्य ये वातहरद्रव्यकृता लक्ष्यन्ते त एवाधिकर्तव्या इति ज्ञेयम् । CK.
11. संप्रसादना इति सवर्णकराः,....किंवा संप्रसादना इति रक्तपित्तप्रसादनाः । CK.
12. सर्व एव क्वाथयित्वा संप्रधावनाः कर्तव्याः । GD.

roughness of meat of wild animals.[1]

Barley and wheat are anti-kapha as well as beneficial in erysipelas and as such are prescribed for the patients suffering from this diseases.[2]

118-138. 'Pākyakṣāra' means 'alkali prepared by Suśruta's method' Or some read it as 'yavakṣāra'.[3]

GD reads 'pakvakśāra and interprets it in his own way.[4]

139-140. The word 'galagaṇḍa' includes gaṇḍamālā as well.[5]

---

1. रूक्षानित्यनेन रससंस्कारकस्नेहविरहेण मत्स्याद्यतिस्निग्धमांसापेक्षया रूक्षमांसकृतत्वेन रूक्षत्वं ज्ञेयम् । CK.
2. यवगोधूमावेव देयौ, तयोः कफविरुद्धत्वाद् विसर्पहितत्वाच्च। CK.
3. पाकेन सुश्रुताद्युक्तविधानेन कृतः क्षारः, किंवा, "यवक्षारयुतेन" इति पाठः । CK.
4. भस्मीभूतः क्षारः परिस्राव्यः षड्गुणे जले, ततः पक्वः सन् क्षारो भवति। GD.
5. गलगण्डानामिति वचनाद् गण्डमालाऽपि विवक्षिता। CK.

CHAPTER XXII

1-2. Thirst generally accompanies erysipelas as a complication and as such the former is dealt with after the latter.[1]

3. 'Cikitsita' means 'chapter dealing with therapy' including diagnosis which is necessary before treatment is given.[2] The word 'pñcānām' indicates that all the types are curable, moreover, the aditional two types are included in these five.[3]

4-7. 'Saumya dhātu' here are kapha, rasa and jala which are predominant in soma guṇa.[4] The normal thirst differs from the abnormal one as the former subsides by intake of water while the latter does not subside even on frequent intake of water which is absorbed by aggravated pitta and vāta.[5]

GD interprets 'kloma' as 'joint of throat and chest;[6]

8. According to Ck, this is the context of prodromal symptoms and in between the specific character of thirst disease is also mentioned. Thus, the prodromal symptoms are dryness of mouth, slightness and absence of symptoms of the disease. 'Svalakṣaṇa' is 'specific character' such as heat in fever and protuberance in šotha.[7] Or dryness of mouth and constant longing for water may be taken as prodromą as well as specific character slightly lower in the former.[8] Some read 'svarakṣayaḥ' instead of 'svalakṣaṇam', in that case there is no mention of specific character or dryness of mouth and loss of voice may be taken as prodromạ and constant longing for water as specific character.[9] Diminution of symptoms indicates alleviation of abnormal thirst as it is not possible to eradicate thirst which is a natural character. Some interpret it as sudden

---

1. विसर्पे प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवतीति विसर्पानन्तरं तृष्णाचिकित्सितमुच्यते। CK.
2. चिकित्सितं चिकित्साविधायको ग्रन्थः, निदानाद्यभिधानं च चिकित्सार्थमेव, निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्सायाः। CK.
3. पंचानामिति वचनेन पंचानामपि चिकित्साविषयत्वं दर्शयति, न हि कासश्वासवदस्त्यसाध्यत्वं कस्याश्चिदत्रेत्यर्थः। तथा सुश्रुतोक्तातिरिक्ततृष्णाद्वयान्तर्भावं पंचस्वेव सूचयति। CK.
4. सौम्यान् धातूनिति कफरसोदकानि सोमगुणातिरिक्तानि। CK.
5. प्रकृततृष्णारम्भकौ पित्तवातौ पीतं पीतं जलं शोषयतः, अतो जलशोषणत्वाद्धेतोर्न शमं याति पुरुषः, स्वाभाविक्यां जलं पीत्वा शान्तिमधिगच्छतीति भावः। CK.
6. क्लोम कण्ठोरसोः सन्धिः। GD.
7. प्रागूपकथने एव मध्ये तृष्णानामव्यभिचारिलक्षणमाह...लिंगानां...लाघवमल्पत्वं केषाञ्चिच्चाभावः पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः।.....स्वलक्षणमिति अव्यभिचारिलक्षणं यथा ज्वरस्य सन्तापः, श्वयथोरुत्सेधः। CK.
8. किंवा यदेतत् प्रागूपं मुखशोषः, स्वलक्षणं सर्वदाम्बुकामित्वम् , एतत् प्रागूपं स्वलक्षणं च तृष्णानां, तेन मुखशोषाम्बुकामित्वे स्वलक्षणे तथा पूर्वरूपे च भवतः, पूर्वरूपास्थायां त्वप्रबले, मुखशोषाम्बुकामित्वे ज्ञेये। CK.
9. ये तु "प्रागूपं मुखशोषः स्वरक्षयः सर्वदाऽम्बुकामित्वम्" इति पठन्ति, तेषां मते तृष्णायाः स्वलक्षणं नोक्तं स्यात्...किंवा, मुखशोषस्वरक्षयो एव पूर्वरूपं, सर्वदाम्बुकामित्वम् च स्वलक्षणम्। CK.

appearance of symptoms which lead to death but it is not convincing.[1]

GD also interprets on the same lines.[2]

9-10. The symptoms enumerated here are taken as complications of the disease by Ck. He comments that some take it as symptoms as complications are mentioned at the end of the chapter. Thus it may be concluded that excessively increased dryness of mouth etc. are complications which similarly increased are symptoms.[3]

11-12. 'Dehastham' means 'situated in the body' in many forms such as rasa etc.[4]

'Srotas' (v. 12) here are those pertaining to food and water.[5]

13-14. Though pitta is both āgneya and āpya the former aspect is predominant that is why the disorders caused by pitta are mentioned as 'āgneya'.[6]

15. By the word 'āma' kapha, having similar characters and treatment, is also taken. Thus the kaphaja type described by Suśruta is also covered.[7] The statement that it is 'āgneya' confirms the earlier one regarding causation of the disease by vāta and pitta of these two, pitta is predominant.[8]

'Āmapittajanita' means 'caused by pitta aggravated by obstruction of āma'.[9]

GD interprets in a different way. The thirst produced by āma (immature rasa) caused by āgneya food is āgneya and not that caused by pitta![10] Here 'āmaja' is read separate from those caused by vāta and pitta whereas elsewhere āma is said to aggravate all the three doṣas and as such has symptoms of all.[11]

1. लिंगानां च लाघवं रोगरूपायास्तृष्णाया अपायो गमनमित्यर्थः, अयमेव तृष्णाव्युपरमो यद् वक्ष्यमाणलिंगानामल्पत्वं, सर्वथोच्छेदो हि तृष्णालक्षणानां न भवत्येव, सहजतृष्णाग्रस्तत्वेनैतल्लक्षणानामल्पमात्रतयाऽवस्थानात्। कैश्चित्तु लिंगानां लाघवमाशूत्पादः, स च अपायो मरणमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्यतालक्षणमिदमुच्यते, तन्नातिमनोहरम्। CK.
2. लाघवमपाय इति लाघवपदेन स्वाभाविकतृष्णाव्यवच्छेदः। GD.
3. सर्वतृष्णानामुपद्रवानाह-मुखशोषेत्यादि।.....ये तु मुखशोषादीनि लक्षणान्याहुस्तन्मते तृष्णोपद्रवानामभिधानं न स्यात्, उपद्रवाश्चाध्यायसंग्रहे संगृहीताः, तेनातिशयवृद्धा मुखशोषादय उपद्रवाः, वृद्धास्तु लिंगमिति व्यवस्था। CK.
4. देहस्थमिति देहे नानारसादिरूपतया स्थितम्। CK.
5. स्रोतोऽन्नजलवहं, तस्यावरोधः। GD.
6. शरीरसंख्याशारीरे पित्तमाप्यमुक्तं...तथा..तत्सर्वमाग्नेयम् इत्यनेन द्व्यात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तं तथाप्याग्नेयाकारत्वाद् बाहुल्यात् पित्तमाग्नेयमेवेति दर्शयन्नह-"पित्तं मतमाग्नेयमिति ; द्व्यात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याग्नेयांशप्राधान्यादन्यत्रापि सौम्याग्नेयवायव्यविकारभेदे पैत्तिकविकारा आग्नेयत्वेन गृहीता एव। CK.
7. आमशब्देन चेह लक्षणया आमसमानचिकित्सित आमसमानक्षणश्च कफोऽपि गृह्यते। तेनामप्रभवाया व्युत्पादनेन कफजापि सुश्रुतोक्ता गृहीतैवेह। CK.
8. साऽप्याग्नेयेत्यनेन पूर्वपरिज्ञातं सर्वासां वातपित्तजन्यत्वं समुन्नयति। वातश्च तृष्णाकारणत्वेनोक्तोऽप्यत्राप्रधानं, पित्तमेव तु प्रधानमितीह वाताकथनादुन्नीयते। CK.
9. आमपित्तजनितत्वादिति आमावरोधवृद्धपित्तजनितत्वादित्यर्थः। CK.
10. योऽन्नरस आग्नेयान्नजः एवापाचित आमः स्यात्तदामजा तृष्णा भवतीत्याग्नेयी, न तु पित्तजनितत्वादाग्नेयी।
11. वातापित्तजाभ्यामतिरिक्तामजा पृथक् पठिता, अन्यत्रामतस्त्रिदोषकोपात्" त्रिदोषलिंगा.....सादकर्त्री" इति पठ्यते। GD.

16. 'Āhārarasa' leads to 'dhāturasa' which nourishes all the dhātus. This rasa nourishing the body is composed of water.[1] Loss of rasa leads to loss of water (dehydration) which again causes thirst.[2]

17. Thus five types of thirst-caused by vāta, pitta, āma, jalakṣaya and as complication-are described. The additional types described by Suśruta such as kaphaja, kṣataja and annaja are included here in āmaja, aupasargika and āmaja respectively.[3] GD reads 'moha' instead of 'meha'.

18. GD draws the word 'kaṣṭā' from the previous verse relating it to 'sarvāḥ', thus the conditions mentioned in the first half of the verse are troublesome whereas that mention in the latter half is fatal. In this way he contradicts those who take the entire verse relating to incurability of the disease.[4]

24. Ck interprets 'āgama' in two ways-one as 'cause' and the other as 'scriptual authority;[5]

40-41a. Here thirst caused by combined vāta and pitta is in the same way as mention of dvandvaja gulma.[6]

41b-46. According to tradition, the formulation is kept overnight and then taken in earthen vessel.[7]

47-56. Though ghee, as a general rule, is contraindicated in dryness of palate, it is not antagonistic here because of its specific application in severe thirst.[8] Similarly, jaggery water, because of its unctuousness, is not beneficial in thirst caused by unctuous food, it is applicable here because of sweet taste and specific effect.[9]

---

1. आहाररसात् सर्वधातुपोषको धातुरस उत्पद्यते, स च रसो देहपोषकोऽम्बुभव इति आप्य इत्यर्थः। CK.
2. रसक्षयादम्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेण पुरुषः पानीयप्रार्थनारूपतृष्णया युक्तो भवतीति। CK.
मधुरादिषड्रसान्नगतषड्रसजो गर्भिण्या रसो नामाद्यधातुस्तद्भवोऽपत्यानां देह एवं रसश्य स्वकृतषड्रसान्नाहारजाम्बुभव इत्यतस्तस्य रसस्य क्षयाच्च नरस्तृष्यति। GD.
3. एवं प्राक्सूत्रितवातपित्तामाम्बुक्षयोपसर्गात्मिकाः पंच तृष्णा व्याहृताः। अत्रैव सुश्रुतोक्ता कफजा आमजायामवरुद्धा,क्षतजा उपसर्गात्मिकायामवरुद्धा, अन्नजा चामजायामेवान्तर्भावनीया। CK.
4. परे सर्वासामसाध्यतामाहुः, तन्न, सर्वा इति बहुवचनान्तस्य घोरेत्यादिप्रथमैकवचनान्तैरन्वयाभावात्। तस्मात् कष्टा इत्यनेन वचनविपरिणामेनान्वयः। सर्वास्त्विति तुशब्देन कष्टा इत्यस्यानुकर्षात्। GD.
5. "आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः..."आगमादिति आयुर्वेदागमप्रामाण्यात्"। CK.
6. वातपित्तजे तर्षे इत्यत्र संसर्गजा तृष्णा असूत्रिताऽपि असूत्रितद्वन्द्वजगुल्माभिधानन्यायेनोच्यते। CK.
7. लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ लोध्रादीनां मिलितानां चतुष्पलं, प्रक्षेपन्यायात् पादिकं मधु , पक्वामलोष्टप्रसादनं दत्वा शालितण्डुलप्रस्थः क्षपायां स्थाप्यते, तदन्नं मृन्मये पात्रे पीयते इति वृद्धैरुपदर्शितः कर्ममार्गः। CK.
8. तालुशोषे यद्यपि घृतं निषिद्धं.....तथाऽपीह बलवत्तृष्णानुयुक्तं घृतपानं विशिष्टत्वान्न विरोधि। CK.
9. स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा तत्र यद्यपि गुडाम्बु स्निग्धगुणयुक्तत्वान्न हितम्....तथाऽपि मधुररसतया तृष्णाहरत्वात् प्रभावाद् वोपयुज्यते। CK.

CHAPTER XXIII

4-5. 'Viṣa' is so called because it caused depressive affliction (viṣādana). This is the derivative meaning of the word 'viṣa'.[1]

6-7a. Origin of poison from water indicates its aggavation in rainy season as well as its pacification by water.[2] 'Upakrama' means 'remedial measures'.[3]

9-10. The treatment of visa belongs to others' jurisdiction and as such it is dealt here briefly. It indicates the existence of distinct tradition of dealing with poisons'.[4]

11-13.The word 'mūlaja' indicates predominance of root poisons among vegetable ones, thus those relating to leaves, flowers etc. are also covered. 'Kanda', being a particular form of root, is taken by the word 'mūla'.[5] Interpretation of names of these poisons should be known from the tribal people who are its authority, they deal the subject on the basis of teaching tradition.[6]

14. 'Gadapradam' denotes that it does not kill but causes chronic illness.[7]

Suśruta also classifies poisons in three groups-vegetable, animal and artificial. 'Dūṣīviṣa' is included in these three. 'Gara' is of two types-one composed of nontoxic substances and the other composed of poisonous substances. The former is called gara and the latter artificial. This system is followed in Carakasaṃhitā as well as in Vṛddha Kāśyapa.[8]

---

1. विषमुच्यते विषादनाद्हेतोः, एवं च विषशब्दनिरुक्तिरुक्ता भवति। CK.
विषादनादिति विषादकारणम्। GD.
2. अम्बुसंभवत्वेन चास्य वर्षाप्रकोपित्वं वक्ष्यमाणं युक्तम्, अम्बुयोनिभूतत्वेन चास्य जलेन प्रभावात् प्रशमनं क्रियते इति ज्ञेयम्। CK.
3. उपक्रमाः चिकित्सानुष्ठानभेदाः। CK.
4. पराधिकारत्वाद् विषस्य सर्पा इत्यादिना जंगमस्थावरयोनिद्वयं संक्षेपादेवाह। CK.
5. स्थावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधान्याच्च, तेन पत्रपुष्पादिजानामपि विषाणां ग्रहणम्।.....कन्दस्त्विह मूलविशेषत्वान् मूलशब्देनैव गृहीतः। CK.
मुस्तकादि कन्दविषाणि, तथैवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि चेत्युक्त्या पत्रपुष्पादीनि संगृहीतानीह चान्यानीति पदेन, ततो न विरोधः। GD.
6. एतेषां च संज्ञासंबन्धे शबरकिरातादय एव तद्विद्याः प्रमाणं, ते हि गुरुपरम्परया व्याख्यानयन्ति। CK.
7. तच्च चिरकारिरोगजनकमप्राणहरम्। CK.
8. सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तं। (सु० क० अ० 2) ....यत्तु दूषीविषमग्रे वक्ष्यति तत् त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः। गरं तु द्विविधं-निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं, तथा सविषद्रव्यसंयोगकृतं च। तत्राद्यं गरसंज्ञं, उत्तरं तु कृत्रिममिति व्यवस्था। तेनेमामेव व्यवस्थां गृहीत्वोक्तं रसायने "दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे "इतिः तथा वृद्धकाश्यपेऽप्युक्तं-"संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते। गरं स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्।" इति। CK.

15-17. Vegetable and animal poisons are mutually antagonistic due to their opposite pathways. This statement does not go against the Caraka's proposition that the anti-poison property of poison is due to their prabhāva (specific action) because if prabhāva is not accepted as cause here, then general emetics and purgatives may also have that property but it is not so. Thus prabhāva is the responsible factor in anti-poison action as well as in upward and downward movements.[1]

GD interprets that this applies only to fangs and roots and not to other parts.[2]

18-23. Suśruta has described seven vegas (impulsive stages) according to crossing of seven kalās one after the other. Here, in addition, the eighth stage is beyond that and fatal moving to the affected site in case of bite and to heart in that of internal poisons. Thus there is no conflict with Suśruta.[3] In fourth stage and onwards medas etc. should be understood as dūṣya on the authority of Suśruta.[4] The purpose of describing the impulsive stage in animals and birds is that one should take their meat leaving the affect part.[5]

24-27. Unmanifest rasa increases kapha as both are products of jala.[6] 'Vyavāyī' means that which spreads everywhere like oil on the surface of water.[7] Here antagonistic effect of individual property is based on the specific nature of poison and thus, due to prabhāva, roughness causes aggravation of vāta and not decrease of kapha etc.[8] Suśruta has mentioned 'pākitva' (inflammatoriness) in view of chronic poisons which may be considered in case dūsivisa.[9]

28-30. Though poison and wine vitiate all the three dosas, the predominance of one of doṣas is according to location and constitution of the patient.[10]

---

1. तस्मादिति परस्परं विरुद्धमार्गगामित्वात्।.......ननु"विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् "इति आत्रेयभद्रकाप्यीये प्रभावेण विषस्य विषहरणाभिधानोपपत्तिवर्णनं तद् विरुध्यते: मैवं, यदि द्रव्यप्रभावः कारणं न स्यात्तदा यत् किञ्चिदूर्ध्वभागं मदनफलादि तद् दंष्ट्राविषहरं स्यात् , यच्चाधोभागं त्रिवृतादि तन्मौलविषं निहन्यात् , न चैतद् दृष्टं, तस्मात् प्रभावस्यैवात्मगुणतामात्रकारणमेतदधोभागत्वमूर्ध्वभागत्वं चेति। CK.
2. जंगममिह दंष्ट्राविषं, दंष्ट्राविषमूलविषयोरेवोर्ध्वगत्यधोगतिस्वभावात् परस्परोपघातित्वं न त्वन्येषां पुष्पादिलालादिविषाणां गतिभेदेऽपि परस्परोपघातित्वं, तत्स्वभावात्। GD.
3. सुश्रुते एकैककलाक्रिमेण सप्त वेगा उदीरिताः, इह कलालंघनेनैव सप्त वेगाः, अष्टमे तु सप्तकलालंघनोत्तरकालं मारको वेगो दष्टस्य दंशदेशगमनाय पीतविषस्य हृदयगमनाय भवतीति सुश्रुतेन सममविरोधः। CK.
4. चतुर्थादिवेगेष्वनुक्तमपि मेद आदिदूष्यमुन्नेतव्यं, सुश्रुतवचनात्। CK.
5. एतद्विषवेगाभिधाने च प्रयोजनं यद् विषवेगमृतस्यापि मांसमुपयोज्यं पीतविषस्य हृदयं दष्टस्य च दंशदेशं मुक्त्वेत्याद्युक्तविधानेन । CK.
6. अव्यक्तरसत्वं च कफकोपनाय अव्यक्तरसत्वकफयोरेकजलरूपकार्यत्वाद्भवति। CK.
7. व्यवायित्वं सर्वतः प्रसरणशीलत्वं पानीयपतिततैलवत्। CK.
8. अत्र च गुणानां प्रतिनियमेन विरुद्धकर्मकरणे विषस्याशिवत्वमेव नियामकं ज्ञेयं, तेन रौक्ष्यादिभिः श्लेष्मक्षयादि नाशङ्कनीयम्। CK.
9. सुश्रुते च विषगुणे यत् पाकित्वमुक्तं तदाशुकारिविषे निष्प्रयोजनमिति नेहोक्तं, तथाहि-विषं नैतावन्तं कालमपेक्षते येन यावत्तस्य पाको भवत्यविचार्यः। सुश्रुते च कालान्तरप्रकोपित्वमपि दूषीविषगोचरतयोक्तं, तदिहापि दूषीविषे चिन्तनीयमिति। CK.
10. विषं मद्यं च यद्यपि त्रिदोषकोपनं तथाऽपि स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तदनुगुणदोषप्रकोपमधिकं करोति, शेषयोस्तु मनागित्यर्थः। CK.

31. Poison which aggravates after sometime is known as 'dūṣīviṣa'. Such poison is usually 'gara' and may be either animal or vegetable product.[1]

GD says-dūṣīviṣa may be of vegetable or animal source or artificial. Its potency is suppressed by some antagonising agent and it is not eliminated out of the body.[2]

35-37. 'Ariṣṭā' is of two types-binding above the affected place with incantation or simple thread etc. 'Upadhāna' is application of some drug on head for drawing out the poison. 'Hṛdayāvaraṇa' is protection of heart. 'Prativiṣa' means use of another poison (which acts as antidote). 'Mṛtasañjīvana' means 'reviving the consciousness of the patient who is quite unconscious like dead.[3]

39-43. 'Prakṛti' here means 'nature of bodily dhātus etc.[4]

51-53. 'Upadhi' means the application of drug on head after incising in order to extract the poison.[5]

GD reads "lepauṣadha" instead of "lepaupadhi".

61-64. 'Avamārjana' means 'pressing the poison downwards (in opposite direction).[6] Though 'sveda' is contraindicated in case of poisoning, it is useful in certain conditions. It is also not enumerated under twenty four measures of treatment like food etc. However, it may be taken by 'agni' and food etc. may also be understood by 'praśamana'.[7] 'Sirā' means 'sirāvyadha' (venesection) and 'karma' pañcakarma, or 'sirākarma pañcavidham' may mean 'puncturing of five veins'.[8]

GD reads 'apamārjana' instead of 'avamārjana'.

123a-129. Details of the types of serpents (darvīkara etc.) are not given here as it belongs to others' jurisdiction.'[9]

Though poison is said as of unmanifest rasa, the mention of kaṭu rasa etc. here is

1. कालान्तरप्रकोपि विषं दूषीविषम्।.....एवंभूतं च गरमेव प्रायो भवति, तथा स्थावरं जंगमं च भवति। CK.
2. दूषीविषञ्च स्थावरजङ्गमकृत्रिमान्यतमं विषं विषघ्नौषधादिभिर्हतवीर्यं देहादनिर्गतं विषम्। GD.
3. अरिष्टा द्विविधा-मन्त्रेण रज्ज्वादिभिर्वा विषोपरिबन्धः; उपधानं विषसंक्रमणार्थं मस्तके भेषजदानम्। हृदयावरणं हृदयरक्षाकरमौषधम्। प्रतिविषं विषान्तरप्रयोगः। मृतसंजीवनं विषेण मृतस्यामृत इव संजीवनकरं भेषजम्। CK.
4. प्रकृतिरिति देहधात्वादिस्वभावः। CK.
5. उपधिर्यो मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा विषहरणाय दीयते। CK.
6. अवमार्जनमिति विषस्य प्रतिलोमेन मार्जनम्। CK.
7. स्वेदो यद्यपि प्रतिषिद्धः स्वेदाध्याये, तथाऽप्यवस्थाविशेषे " वातस्थाने" इत्यादिना विधीयते। स्वेदस्तु पेयादिभोजनादिविधानवदस्य प्रयोगाच्चतुर्विंशत्युपक्रमेषु नोक्तः, किंवा, अग्निशब्देन स्वेदोऽपि गृह्यते, पेयादि चोपशमनशब्देनावश्यं बोद्धव्यम्।CK.
8. सिरा इति सिराव्यधः कर्म पंचविधं वमनादिः किंवा सिराकर्म पञ्चविधमिति पञ्चसिराव्यधः। CK.
9. दर्वीकरादीनां प्रपंचस्त्विह पराधिकारत्वेन न कृतः। CK.

made from the point of view of anurasa like presence of kaṭurasa in the sun or slight predominance of kaṭu etc. in anurasa itself.[1]

137-139. Earlier colour of bites are mentioned and here that of fangs is described. In fact, there is no any contradiction between the two as the earlier one relates to the poison located at the bite whereas he present one is related to that which is spread in the body.[2]

140-143. Particular mention of faeces and urine is made only because of giving two derivations of the word 'kīṭa' (kiṭṭāt kīṭāṇ) otherwise they are other sources of their origin as mentioned by Suśruta.[3]

In Suśruta-samhitā kīṭas have been described as sixty seven in number which aggravate vāta, pitta, kapha and sannipāta but here they have been said as of two types-dūṣīviṣa (chronic poisons) and prāṇahara (acutely fatal). Similar classification has been adopted in case of lūtā etc.[4]

144-146. Ck says that the interested people should see the details in the texts of Suśruta etc. Here they have not been given as they belong to other speciality.[5]

161-164. Even though in condition of anger the poison circulates all over the body of the serpents, it is particularly situated in fangs like semen which though pervading the whole body is situated particularly in testicles.[6]

GD clarifies it further.[7]

175-188. In dog where tridoṣas are aggravated and alarka-graha seizes symptoms of poisoning headache etc. are found. Some say that these symptoms are also transmitted to the patient bitten by it.[8]

---

1. विषं च यद्यप्यव्यक्तरसमुक्तं, तथापीह कटुकादिरसाभिधानमनुरसाभिप्रायेण ज्ञेयं, यथा आतपे कटुकत्वं, तद्वदिहापि, किंवा, अव्यक्तरसतायामेव मनाक्कटुकादीनामधिकत्वं ज्ञेयम्। CK.
2. ननु पूर्वं दर्वीकरादीनां दंशस्य वर्णभेद उक्तः, इदानीं तु दंष्ट्राभेदेन वर्णभेद उच्यते......अत्रोच्यते दंष्ट्रानुकारिवर्णता दंशमात्रस्थिते विषे भवति, दर्वीकराद्युल्लेखविहितस्तु यो वर्णो दोषकृतः सप्रविसृते विषे भवतीति अवस्थाभेदान्न विरोधः। CK.
3. विण्मूत्रादिति कीटशब्दनिरुक्त्यर्थमनयोरुपादानं, तेनान्यान्यपि सर्पशुक्रशवपूत्यण्डानि कीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम, उक्तं हि सुश्रुते...... । CK.
4. कीटाश्च यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफसन्निपातकोपनाः कुम्भीनसादयः सप्तषष्टिः प्रतिपादिताः, तथाऽपीह संज्ञेयाभिधित्सया दूषीविषप्राणहरभेदेनैवोच्यन्ते, एवं लूतादिष्वपि संज्ञेयभेदाद् द्वैविध्योक्तिर्ज्ञेया। CK.
5. ....तासां....सुश्रुतादिषु प्रपञ्चार्थिभिः प्रपञ्चोऽनुसरणीयः, इह तु तन्त्रकारेण पराधिकारत्वात् प्रपञ्चो न क्रियते। CK.
6. सर्वदेहाश्रितं क्रोधादिति सर्वेहाश्रितमपि दंष्ट्रास्वेव विषं विशेषेण ज्ञेयम् , यथा शुक्र सर्वशरीरगमपि वृषणयोरेव विशेषेणाधितिष्ठति। CK.
7. शुक्रवत् सर्वदेहगतं विषं सर्पः क्रोधाद् दंष्ट्रास्वागतं विमुञ्चति। GD.
8. यत्रैव च शुनस्त्रिदोषकोपो भवति दैवादलर्कग्रहावेशात् तत्रैव सविषशिरोभितापित्वादि भवतीति ज्ञेयम्। केचित्तु शिरोभितापादि यथोक्तं कुक्कुरे तथा तद्दष्टे च भवतीति वदन्ति। विस्तरश्चास्य सुश्रुत एव। CK.

GD reads "syāt" in place of "śvā".

229-242a. Ck says that one māṣa (gram) of unkilled copper powder should be given as this only causes emesis.[1]

1. सूक्ष्मित्यादौ अमृतताम्रचूर्णं माषमानं यावद् देयम्, अमृतेनैव वमनं भवति। CK.

CHAPTER XXIV

1-2. Because of similarity of causing mental derangement and other toxic symptoms, the treatment of alcoholism follows that of poisons.[1]

3-5. Praise followed by censure of wine shows that it produces good results if taken methodically otherwise it causes harmful effects.[2] It is called 'surā' because it is related to 'sura'[3] (gods).

6. 'Yoni' means source such as cereals etc. as described in sūtrasthāna.[4]

11-20. 'Saṃskāra' (processing) means external as well as internal. The former by bath, clothing etc. and the latter by intake of food according to constitution.[5] Ck has given examples of 'arthin' (needy) as Baladeva, Caṇḍī, Yakṣa etc.[6]

21-25. 'Mārdvīka' and 'mādhava' (v. 25) are related to kapha and pitta in reverse order e.g. mādhava in kapha and mārdvīka in pitta.[7] GD reads 'mādhvīka' insteed of 'mārdvīka'.

26-28. There are merits as well as demerits in wine. According to suitability, it is wholesome to some persons while unwholesome to others. In first stage it is useful while in the second one it is harmful.[8]

It becomes 'viṣavat' poison-like because of producing mental confusion etc.[9]

29-36. Wine affects with its ten properties all the ten properties of ojas, not two or three of them.[10] Differentiating between the properties 'āśuga' and 'vyavāyī', Ck says that āśuga is that which moves fast whereas vyavāyī pervades everywhere[11]

---

1. मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषसमानगुणजन्यत्वाच्च विषचिकित्सितमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते। CK.
2. सुरैरित्यादिना मदिरास्तुत्या तथा वक्ष्यमाणनिन्दया विधिना पीयमानसुरायाः शुभफलमविधिपानाच्चात्यर्थनिन्दितफलवत्त्वं दर्शयति। CK.
3. सुरयोगात् सुरेति चोपदिष्टा। CK.
4. योनिः कारणं, तद्विशेषाः-धान्यफलमूसारपुष्पपत्रकाण्डत्वचः शर्करानवमाः सूत्रस्थानोक्ताः। CK.
5. शरीरे स्नानवस्त्रादिभिर्बाह्य आभ्यन्तरश्च प्रकृत्याद्यपेक्षया स्निग्धोष्णादिभिः कृतः संस्कारः। CK.
6. अर्थिनो बलदेव-चण्डी-यक्षादयः। CK.
7. कफपित्ताधिकेभ्य इत्यादौ विपर्ययतन्त्रयुक्त्या कफाधिकेभ्यो माधवं, पित्ताधिकेभ्यस्तु मार्द्वीकम्। CK.
8. यस्मादेवं स्वभावं तस्माद् गुणदोषे च तं मद्यमपेक्षेते, किंचित् पुरुषमपेक्ष्य यौगिकत्वाद गुणकरं, किंचित्त्वयौगिकत्वाद्दोषकरं, यथा-प्रथमे मदे गुणकरं, दोषकरं च द्वितीये मदे इति भावः। CK.
9. विषवदिति मोहादिकर्तृत्वात्। CK.
10. दशापि गुर्वादीनोजोगुणान् संक्षोभ्य, न द्वित्रादिकैः। CK.
11. आशुगत्वव्यवायित्वयोश्चायं विशेषः-यदाशुगं शीघ्रं गच्छति, व्यवायि तु सर्वव्यापकम्।

'Vikāsī' is 'khara' which being opposite to 'ślakṣṇa' counteracts it.[1]

Though vikāsī, āśuga etc. are not read among twenty (gurvādi) guṇas, their nature as guṇa is established because of infinite number of guṇas. Only the prominent ones are enumerated among twenty.[2]

Passages (ten dhamanīs) of rasa, vāta etc. are attached to hṛdaya. Dhamanīs carrying rasa also carry vāta etc. though sattva etc. are present all over the body, they are mainly seated in hṛdaya.[3]

37-38. Commenting on the word "avihate" Jejjaṭa says that here is "a" for "īṣat" (slight) or it may be taken as exception to the general rule.[4] Ck takes it as exception.[5] The word 'hṛt' here includes buddhi etc. the awakening of buddhi etc. in the first stage is due to specific action of wine.[6]

41-51. There are only three stages of narcosis in which sattva, rajas and tamas are predominant respectively.[7]

Ck elucidating it further says that though three stages of narcosis are described, there is a distinct phase after the second stage and in the beginning of the third one which has been despised badly. Thus all these phases come under the three stages and as such there is no fourth stage.[8] This intermediate stage between second and third one, is not mentioned by Susruta.[9]

52-60. Here wine has been censured according to one of the views (v. 52-57). Author's view has been given from 'satyam' onwards (v. 58-60). The idea is that these demerits are observed in wine when it is used improperly and not otherwise.[10]

---

1. विकासित्वं विकसनशीलत्वं खरत्वमिति यावत्। तच्च श्लक्ष्णविपरीतत्वादेव श्लक्ष्णतां हन्ति। CK.
2. एते विकासित्वाशुगत्वादयो गुणा यद्यपि विंशतिगुणगणनायां न पाठितास्तथाऽसंख्येयत्वाद्गुणानामेषामपि गुणत्वं सिद्धं, ये तु तत्र पठितास्ते तावदाविष्कृततमा ज्ञेयाः । CK.
3. रसवातादिवहानां दशधमनीनां हृदयं स्थानम, रसवहा एव या दश धमन्यो हृदयाश्रया उक्तास्ता एव वातादिवहाः । .....सत्त्वादीनान्तु सर्वशरीरचराणामपि विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तम्। CK.
4. यथा अल्पाशने अनशनमल्पबललाभे च अबलवत्वम् , अल्परात्रिस्वप्ने च सकलरात्रिजागरणवत्। अथवा परिकल्प्यापवादविषयं मुनिना उत्सर्गशास्त्रं प्रवर्तितम्। JJ.
5. मद्यं चेतो विक्रियां नयतीत्युत्सर्गविधेः प्रथममदेऽपवादमाह। CK.
6. हृदयशब्देनेह तस्योपचाराद् हृदयाश्रिता बुद्ध्यादयोऽभिधीयन्ते।.......बुद्ध्यादिबोधनं प्रथममदकार्यं मद्यस्य प्रभावात्। CK.
7. तस्मात् त्रय एव मदाः.....ततश्चाद्यया मदवृत्त्या सत्ववृत्तिः.......द्वितीयया तु रजोवृत्तिः....तृतीययाविर्भूतया तमोवृत्त्यावरणलक्षणकाष्ठप्राप्त्या.....निष्क्रियः । JJ.
8. यद्यपि त्रिविधो मद उक्तः, तथापि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदाप्राप्त्यवस्थाया एव अत्यर्थनिन्द्यतां दर्शयन् तृतीयमदस्यात्यन्तनिन्द्यतां दर्शयति....परमार्थतोऽन्यमदकालाभावाद् द्वितीयान्ततृतीयमदाद्यभिधानमेवात्र तृतीयमदात्यर्थनिन्दार्थं, न चतुर्थमदोपदर्शनम्।CK.
9. सुश्रुते तु नैष सन्धिमद उक्तः । CK.
10. प्रेत्य चेहेत्यादिना एकीयमतं मद्यनिन्दकं दर्शयति....सत्यमित्यादिना स्वमतमाह। एते दोषाः मद्यस्यैकीयमतोक्ता अहितादिधर्मयुक्तस्यैव भवन्ति, न हिताल्पमात्रविधिपीतस्येति भावः । CK.

'Yuktiyuktam' means 'planned according to place, time, doṣa etc.'[1] 'Prāṇa means 'that which promotes vitality'.[2]

61. All these qualities are in the first stage of intoxication.[3]

62-67. Explaining the utility of wine in the diseases caused by itself (v. 64), Jejjaṭa says that wine is contrary to both doṣa and vyādhi.[4] (disease). Ck, however, takes it as hetuviparītārthakārī (producing effect contrary to cause) due to prabhāva.[5] That wine possesses both hypnotic and awakening effect is due to its specific nature which provides normal sleep. Or it may be acting be acting by counteracting the causes of sleeplessness and by removing the obstructions in the psychic channels.[6]

The word 'pravayasam' is interpreted as 'old persons' by both Jejjaṭa and Ck but GD takes it as 'youthful ones'.[7]

68-73. Division of food and drinks into three is made by Jejjaṭa and Ck according to three doṣas but GD interprets them in a different way.[8] The principle of proper application of wine is that it should be contrary to the properties of food etc. such as after taking vāta-promoting food anti-vāta type of wine should be taken.[9]

80-87. Commenting on 'madyapānvayah' Jejjaṭa says that those born in family of alcoholic addicts are more or less immune to the effects of alcohol like the poison-girl who does not have the effect of poisons.[10]

Ck follows the same.[11]

---

1. युक्त्या देशकालमात्राद्यपेक्षया योजनया युक्तम्। CK.
2. प्राणहेतुत्वात् प्राणाः । CK.
   प्राणाः प्राणहेतुः, आयुर्धृतमितिवत्। GD.
3. सुखमदप्रदमिति सुखप्रदमदं, प्रथमं मदमिति यावत्। अन्ये तु, "मदसुखप्रदम्" इति पठन्ति, तत्रापि मदसुखं प्रथममदारम्भ एव। CK.
4. मद्यन्तु नानाद्रव्यसंयोगादुभयविपरीतम्। JJ.
5. मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकमिति हेतुविपरीतार्थकारिताप्रभावादित्यर्थः । CK.
6. स्वापनं नष्टनिद्राणां बोधनं चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकरणमुचितनिद्राकरत्वप्रभावादेव, किंवा नष्टनिद्राणां निद्राभिघातहेत्वतिचिन्तनादिविस्मारकतया निद्राकरं भवति, अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोवहस्रोतोरोधादिहन्तृतया प्रबोधकं भवतीति ज्ञेयम्। CK.
7. प्रवयसः वृद्धाः । JJ.
   प्रवयसामिति वृद्धानाम्। CK.
   प्रवयसां यूनाम्। GD.
8. त्रीण्यन्नानि अशितखादितलीढानि पार्थिवाप्यतैजसानि गुरुलघुमिश्राणि शीतोष्णमिश्राणीत्येवमादीनि। तथा त्रीणि पानानि पार्थिवाप्यतैजसानि-तत्र पार्थिवमिक्षुरसादि, आप्यं क्षीरजलादि, तैजसं घृतादि। GD.
9. तदपि वातादिप्रकृतयो विपरीतगुणं मद्यं पिबेयुः । JJ.
   वातकरमन्नमुपयुज्य वातहरं मद्यं पेयम्। CK.
10. यस्य यद्यद्बीजमभिभावितं तदुत्पादकं तस्य मद्यपान्वयस्य सात्मीभावमासाद्य न मदयति मद्यम् , यथा विषकन्याया विषं सात्मीभावागतं यथास्वं च विषवताम्। JJ.
11. मद्यपान्वया इति मद्यपवंशजाः, तेषां मद्यपानं मद्यसात्म्यत्वादेव न विकारकरं भवति, विषकन्याया विषमिव। CK.

88-97. 'Prāyaḥ' in 'vātaprāya' indicates that all the types of madātyaya are caused by tridoṣa with predominance of one of the doṣa.[1] Pitta and vāta when combined cause emergent effects and kill the patient unless treated properly like rohiṇī and śaṅkhaka etc.[2]

98-100. Though wine is sour and poison unmanifest sweet, most of the properties are similar.[3]

101-106. Here general symptoms of alcoholism are described in v. 101-104a and prodrome in v-104b-106a but the last line does not support it.[4]

Ck says that it may be the general description of alcoholism or symptoms of tridoṣaja type of the disease.[5]

107-111. The disease is to be treated first from the seat of kapha as it arises from that like sannipāta jvara.[6]

Commenting on 'samapītena tenaiva' Ck says that alcoholism is subsided by intake of the same type of alcohol which has caused it but others hold that different type of alcohol is used in its treatment as in case of poisoning where vegetable poison

1. वातप्रायमिस्यादौ प्रायःशब्देनाधिकवाचिना वक्ष्यमाणानां सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शयति। CK.
2. पित्तप्रकोपो वातोल्वणस्य यतश्चाग्निमारुतौ दहतः शीघ्रमथ संद्यःफलां क्रियामाप्नुतस्तदा द्राक् झटित्येव शान्तिमधिगच्छतः; एवं स्वभावोऽन्येषामपि रोहिणीशङ्खकादीनाम्।.......तस्मात्तात्कालिकं भेषजं प्राप्य सद्यः प्रशान्तिं व्रजति अप्राप्य च हन्तीति। JJ.
3. यद्यपि मद्यमम्लं, विषं त्वव्यक्तमधुरं, तथापि बहुगुणसामान्यात् त एव मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम्। CK.
4. सामान्येन सर्वमदात्यानां रूपं दर्शयति "शरीरदुःखं बलवत्" इत्यादि यावत् "छर्द्यतीसारहृल्लासाः," एतानि पूर्वरूपाण्यामनन्ति व्याख्यातारः 'भ्रमः प्रलापः," इत्यादि यावत् "अशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च" इति। आह एवं खल्वेष पाठो निरर्थकः स्यात् "मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत्" इति। JJ.
5. शरीरदुःखमित्यादिना सर्वमदात्ययस्य सामान्यं लक्षणं ब्रूते, किंवा त्रिदोषमदात्ययस्य लक्षणम्। CK.
6 कफस्थानानुपूर्व्या चात्र चिकित्सा कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंबन्धात् सन्निपातज्वर इव ज्ञेयः। CK.

is used in treatment of animal one and vice versa. Ck concludes in favour of both.[1]

Jejjaṭa says that the same type should be used not the other one as Suśruta also says.[2]

112-116. Some read 'amlarasotkleda' instead of 'annarasotkleda'.[3]

117-135. 'Madodayāḥ' means 'thirst etc. caused by mada'. Some read 'jvarādayaḥ', instead of 'madodayāḥ'.[4]

Why mada is pacified by madya itself is answered on the basis of nature.[5]

'Avadaṁśa' is the food material which is taken before drink.[6]

136-164a. 'Anutarṣa', as interpreted by Ck, is anupāna (post drink) given frequently.[7] In fact, 'anutarṣa' is drink used to quench thirst whereas 'anupāna' is a general post drink,

1. यज्जातीयेन मद्येन मदात्ययो जनितः, नितरां तज्जातीयेनैव शाम्यति। यथा मौलं दंष्ट्रीयेण शाम्यति तथा मद्यमपि विजातीयेन मद्येन शाम्यतीत्येके: किन्तु तेनैवेत्यनेन तामेव मद्यजातिं प्रत्यवमृशति, तेनावश्यं तज्जातीयमेव मद्यं ज्ञेयम्।.....तेन तज्जतीयमन्यजातीयं च मद्यं मदात्यये ज्ञेयम्। Ck.
2. तेनैवेति विशिष्यैवाभिधानात्, तदेव दातव्यं नान्यदिति सौश्रुतेऽप्येवम्। JJ.
3. "अन्नरसोत्क्लेद" इत्यत्र "अम्लरसोत्क्लेद" इति केचित् पठन्ति। CK.
4. मदोदया इति मदनिमित्तास्तर्षादयः। केचित्तु "ज्वरादयः" इति पठन्ति, तत्र ज्वरप्रधानास्तर्षादय इत्यर्थ उन्नेयः। CK.
5. ननु कस्मान् मद्येनैव शाम्यति, कात्र युक्तिः? स्वाभाव्यात्। तस्य हि रोगस्यैष स्वभावो यन् मद्येन शाम्यति यथा तर्पणेन रक्तपित्तं, ज्वरश्च पेयादिभिः। JJ.
6. अवदंशो यमुपयुज्य मद्यं पीयते। CK.
7. अनुतर्षस्येति मुहुर्मुहुर्दीयमानानुपानस्य। एतेन तृषायां मनोदैन्यमात्रहन्तृ यन् मद्यं भवति तदनुतर्षसंज्ञं भवति। CK.

CHAPTER XXV

10. Vāta etc. aggravated by general causes produce particular disorder of vraṇa (wound) due to specific pathogenesis.[1]

22-23. The word 'indriya' here denotes 'indriyādhiṣṭhāna (location of senses) as the former can't be known from inispection.[2] Though the role of anumāna has been made subsidiary here, it is indicated by 'darśana' etc. because inference follows perception and is applied in ultra-sensory objects.[3] The word 'darśana' denotes all the means of perception such as odour etc. Explicit mention of 'sparśa' is because of its wide application.[4]

31-55. The word 'doṣa' here is used in wider sense and denotes factors which cause disorder in wounds.[5]

39b-43. Here surgical operations are said as of six types whereas in śalyatantra they are of eight types. All are included in these six. Or extraction is instrumental work and so is probing an accessory one.[6] Avapīḍana' is pressing to ooze out pus by application of some paste etc.[7] By the word 'taila' ghrta is also taken.[8] Thus taking both oil and ghee it becomes four but looking to its two types of action-purification and healing-the word 'dve' is given. In Kashmir recension, there is 'dvau snehau tadguṇau'.[9] In śalyatantra sixty surgical measures are describved, they all are to be included in these thirty six ones.[10]

---

1. सामान्यवातादिहेतोस्तु विशिष्टव्रणलक्षणकार्योत्पत्तिः सम्प्राप्तिभेदाद् भवतीति ज्ञेयम्। CK.
2. ननु इन्द्रियाणां चक्षुषा परीक्षा नोपपद्यते.......अधिष्ठानानामिन्द्रियशब्दप्रवृत्तिः। JJ.
3. अनुमानं च यद्यपि परीक्षाधिकारे प्रोक्तं....तथाऽप्यत्रानुमानस्य प्रायो व्यापाराभावादनुपादानमिति ब्रूते, किंतु दर्शनादिपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्यतीन्द्रियादिषु ग्राहकं संगृहीतमिति युक्तं पश्यामः। CK.
4. दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः, तेन व्रणगतगन्धेनापि व्रणपरीक्षणं संगृहीतं भवति। दर्शनशब्देन च गृहीतोऽपि स्पर्श इह भूयसा व्याप्रियमाणत्वात् पुनरुक्तः। CK.
5. कल्पान्तरेणेति व्रणदुष्टिकारककरणयोगभेदेन स्नायुक्लेदादिना। CK.
6. ननु च शल्यतन्त्रे (अष्टविधमुक्तम) त्र कस्मात् षड्विधमेव मन्यते, एष्वेवान्तर्भावात्। अथवाऽऽहरणं यन्त्रकर्म न शस्त्रकर्म, एषणमपि शस्त्रकर्माङ्गं न साक्षाच्छषड्विध शस्त्रकर्मेति पाटनादि, अत्रैवाहरणमेषण च शल्यतन्त्रोक्तमाधिकं कर्मद्वयमन्तर्भावनीयं, किं वेषण शास्त्रकर्मांग न शस्त्रकर्म, तत्तु पृथगेव। CK.
7. अवपीडनं सूक्ष्माततानां कलायादिकल्कैर्निःस्नेहैरालेपः शुष्कोऽवपीड्य पूयं बहिर्निष्कासयति यत्तदवपीडनम्। JJ.
   अवपीडनं कल्कादिना आलेपनं पूयनिर्गमनार्थम्। CK.
8. तेन तैलेन घृतोपचार इत्यनवद्यम्। JJ.
   घृतस्यापि स्नेहत्वसामान्यात् तैलेनैव ग्रहणम्। CK.
9. तेन यद्यपि चत्वारि तैलघृतानि प्रत्येकशोधनरोपणभेदाद् वक्ष्यति, तथापि शोधनरोपणकर्मद्वयकर्तृतया द्वित्वमेवात्र तैलघृतयोर्गणनीयम्। काश्मीरास्तु "द्वौ स्नेहौ तद्गुणौ" इति पठन्ति। CK.
10. एवं षट्त्रिंशदुपक्रमाः भवन्ति, शल्यतन्त्रे तु षष्टिरुपक्रमाः उक्तास्तेऽप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः। CK.

Ck reads 'patra' separately from 'chādana'[1] while GD omits 'eṣaṇam'. In the former case, 'bhojyam' will have to be read as 'yojyam' to complete the number thirty six. Other surgical measures mentioned in the chapter tisraiṣaṇīya (su. 11) are included in these six.[2]

63-65a. Ck takes 'balādika' as 'vijayā etc.'[3] (mentioned in v. 47) because he interprets 'vijayā' as 'balā' but it does not seem to be correct. GD is right in taking it as the group 'balā etc.[4] (v. 75-76).

72-79. The balādi formulation (v. 75b-76) is to be used as paste by mixing all the constituents for formulation. Some prepare it by cooking because of its solid form it is called 'snehaśarkarā.[5]

Jejjaṭa interprets it as 'sugar predominated by sneha'.[6]

GD further clarifies that bee-wax combined with sugar should be one-fourth.[7]

95-96. In these two all the fourteen types of bandaging are included.[8]

107-109. Though alkali is not read under the therapeutic measures it is understood by 'śastra' etc. and as such is described here.[9]

---

1. पत्रं छादने इति पत्रमेक उपक्रमः, छादनं तु द्विविधम्। CK.
2. ननु च तिस्रैषणीये शस्त्रप्रणिधानं....एष्वेवान्तर्भावात्। JJ.
"षड्विधशस्त्रकर्मणि तिस्रैषणीयोक्ताधिकदारणादिशस्त्रकर्मावरोधो बोद्धव्यः, तेन न विरोधः। CK.
3. बलादिकं "विजया मधुकं वीरा" इत्यादिना शोथहरोपक्रमोपदिष्टम्। CK.
4. बलादिकं वा बलागुडूचीत्यादिना वक्ष्यमाणम्। GD.
5. अत्र बलादीनि पिष्टानि शर्कराक्षीरमधूच्छिष्टतैलादिभिः समैरुत्कारिकां कृत्वा स्वेदः कर्तव्यः, अन्ये तु बलादिकल्केन तैलादिस्नेहं चतुर्गुणे क्षीरे साधयित्वा स्नेहपादिकं मधूच्छिष्टप्रक्षेपमाहुः। स्नेहस्यात्र संहतावस्थितत्वात् मधुशर्करावत्" स्नेहशर्करा" इति व्यपदेशः। CK.
6. स्नेहप्रधानाः शर्कराः स्नेहशर्कराः। JJ.
7. स्नेहशर्करेति वचनादत्र प्रक्षेप्या शर्करा मधूच्छिष्टं मिलित्वा पादिकमिति। GD.
8. द्विविधेऽप्यस्मिंश्चतुर्दशाप्यनुप्रविष्टाः बन्धाः द्रष्टव्याः स्वस्तिकादयः। JJ.
अत्रैव शल्योक्तचतुर्दशबन्धावरोधः कार्यः। CK.
9. यद्यप्युपक्रमेषु क्षारः पृथङ्न पठितः तथाऽपि शस्त्राग्निव्यापारकर्तृत्वाच्छस्त्राग्न्युपक्रम गृहीत एविति कृत्वा.....क्षारोऽपि विहितः। CK.

CHAPTER XXVI

1-2. The word 'trimarma' denotes the three important vital organs-šira (brain), basti (kidney) and hṛdaya. (heart). This chapter deals the disorders relating to them.[1]

3-4. By the afflication of heart etc. vital breath is also affected and as such they are called as the seat of vitae.[2]

Jejjaṭa takes 'asu' as prāṇa', apāna etc. (types of vāyu) or prāṇa as described in other texts.[3]

5-10. How it is that apāna aggravated creates obstruction to itself It is true like mind which controls itself.[4]

17. 'Teṣāṃ vighāte' is interpreted as 'in case of fail ure of the above remedies'[5] but it may also simply mean' in case of obstruction of these (urine, faeces and flatus). In udāvarta, pitta and kapha are aggravated through vāyu itself.[6] The word 'praguṇa' is interpreted by GD as 'absence of abnormality'.[7]

18. 'Prasannā' is the clear upper portion of wine.[8]

31. Four types of aśmarī are described here. In other texts it is explicitly said as of four types.[9] Though all aśmarī is caused by tridoṣa, it is only to indicate the predominance of one or the other doṣa that it is called as vātaja etc.[10] Secondly, kapha makes the nucleus of aśmarī in vātaja as well as pittaja types. Suśruta has clearly siad all the aśmarīs as dependent on kapha.[11]

---

1. शिरोबस्तिहृदयमर्मरोगचिकित्साभिधानार्थं त्रिमर्मीयचिकित्सित उच्यते। त्रिमर्मशब्देन हि त्रिमर्माश्रिताः रोगास्तेषामुपचार श्चाभिधीयते। CK.
2. हृदयाद्युपघातेन यस्माद् विशेषतः प्राणोपघातो भवति, तस्माद् हृदयाश्रिताः प्राणा उच्यन्ते, यथा भित्त्युपघातोपहन्यमानं चित्रं भित्त्याश्रयमुच्यते। CK.
3. असवः प्राणापानादिवायवो गृह्यन्ते, अथवा तन्त्रान्तरपठिताः प्राणाः गृह्यन्ते। JJ.
4. ननु कथमपानः कुपितोऽपानस्यैव संगं करोतीति मारुतसंगशब्देनोच्यते। ब्रूम........यथा मन मनोनिग्रहं करोति। CK.
5. तेषां विघाते इति फलवर्तिचूर्णानामुक्तानां कार्याकरणे। CK.
   तेषां वर्तिचूर्णानां विघातेषु। GD.
6. उदावर्ते पित्तकफौ वातकोपितावेव ज्ञेयौ। CK.
7. विगुणभावाभावः प्रगुणः। GD.
8. प्रसन्ना मद्योपरि स्वच्छः भागः। CK.
9. चतुष्प्रकारानप्यश्मरीरोगानाह। तन्त्रान्तरेऽश्मर्यस्तु वातपित्तकफशुक्रजा उक्ताः। CK.
10. यद्यपि सर्वाश्मरीषु दोषत्रयजन्यत्वमस्ति............ तथाप्युत्कटैकदोषाभिप्रायेण वातजादिव्यपदेशो ज्ञेयः। CK.
11. वातजायामश्मर्यां प्रबलेन वायुना मूत्रशोषे क्रियमाणे तद्गतः कफ एवाश्मरीरूपः क्रियते। एवं पित्ताश्मर्यामपि ज्ञेयम्। अत एव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठानाः सर्वा एवाश्मर्य उक्ताः। CK.

32-34a. Forms of calculus may be interpreted according to doṣa such as that simulating kadamba flowers or having trangular shape is vātika, as smooth stony paittika and as soft due to kapha and semen.[1]

GD, however, takes it in a general way.

36b-37. Interpreting 'kṣayādvā prakopitam' Ck says-'on deficiency of semen due to excessive sexual intercourse aggravated vāyu carries blood to basti.[2]

Thus eight types of mūtrāghāta mentioned in sūtrasthāna are included in mūtrakṛcchra here. Similarly the thirteen types of mūtrāghāta may be included like eleven types of kṣudra kuṣṭha.[3]

The difference between mūtrāghāta and mūtrakṛcchra is as follows-in mūtrakṛcchra urine comes out with difficulty whereas in mūtrāghāta it is suppressed or totally obstructed. In Suśruta also, this difference is indicated by describing them in different chapters. Others take mūtrāghāta as particular form of mūtrakṛcchra and as such is included in that and not described separately.[4]

GD says that here mūtrāghāta is described by the name of mūtrakrcchra. The other types of mūtrāghāta, vātabasti etc. will be described later on (in siddhisthāna).[5]

51. Tridoṣaja mūtrakṛcchra is to be treated at first from the seat of vāyu and not that of kapha as in case of tridoṣaja jvara.[6]

52-65. Though madya is already taken by 'amla', it is repeated (v-58) because of its pronounced lithontriptic action due to diuretic property.[7]

66-68. In 'śvadaṃṣṭrādighṛta', (v. 67) some take juice of śvadaṃṣṭrā also as eight times but this is not correct. Juice, as a rule, should be taken equal to sneha.[8]

1. कदम्बपुष्पाकृत्यादयो विशेषाः यथायोग्यतया दोषभेदादुन्नेयाः। तत्र वातेन कदम्बपुष्पाकृतिस्त्रिपुटी च, पित्तेनाश्मतुल्या श्लक्ष्णा, मृद्वी कफेन शुक्रेण च। CK.
2. क्षयाद्वा प्रकोपितमिति अतिव्यवायाच्छुक्रक्षये सति वायुनोदीर्य बस्तिमानीतम्। CK.
3. एवं सूत्रस्थानोद्दिष्टा अष्टौ मूत्राघाता मूत्रकृच्छ्रशब्देनेह निर्दिश्य व्याकृताः। ये तु त्रिमर्मीय सिद्धौ त्रयोदश मूत्रमघाता वक्तव्यास्ते सूत्रस्थानेऽसूत्रिता अपि एकादशक्षुद्रकुष्ठवदन्तर्भावनीया। CK.
4. मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चायं विशेषः-यन्मूत्रकृच्छ्रे मूत्रं कृच्छ्रेण वहति, मूत्राघाते मूत्रं शोष्यते प्रतिहन्यते वा। सुश्रुतेऽपि च मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोर्विशेषोऽध्यायभेदेनैवोक्तः। अन्ये तु मूत्रकृच्छ्रविशेषनेव मूत्राघातानाहुः, यथायोग्यतया वातपित्तादिचतुर्षु मूत्रकृच्छ्रेषु मूत्राघातानन्तर्भावयन्ति, तेन न पृथङ्मूत्राघाताभिधानम् CK.
5. वातवस्त्यादयो मूत्राघातसंज्ञकाः सुश्रुतोक्ताः दर्शयिष्यन्तेऽत ऊर्ध्वमिति। इति मूत्रकृच्छ्राव्यमूत्राघातनिदानमुक्तं भवति । GD.
6. तच्च समेष्वपि दोषेषु वायोः स्थानानुपूर्व्या चिकित्सितं कर्तव्यं, न ज्वर इव त्रिदोषभैव कफस्थानानुपूर्व्या कर्तव्यम्। मूत्रकृच्छ्रस्य समत्रिदोषारब्धत्वेऽपि वातस्थानभवत्वेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स्य इति भावः। CK.
7. मद्यं चाम्लग्रहणगृहीतमपि बस्तिशोधनत्वादश्मरीभेदकत्वप्रकर्षख्यापनार्थं पुनरुच्यते। CK.
8. घृतं श्वदंष्ट्रेत्यादौ साहचर्यात् केचिच्छ्वदंष्ट्रास्वरसमप्यष्टगुणं वदन्ति, तन्न, स्वरसः स्नेहसम एव स्नेहेषु भवति। CK.

GD, however, takes both milk and juice eight times.[1]

70-73. Some take 'vaivarṇya' etc. as complication while others take them as symptoms of hṛdroga.[2]

GD takes them as symptoms.[3]

74-82. Paste of nāgara etc. should be mixed in the decoction of pauṣkara etc.[4] (v. 78).

GD reads differently[5] and takes powder of nāgara etc. to be mixed in the above decoction.[6]

83-88. Honey one-fourth should be added after the preparation of ghee is completed (v. 87).[7]

89.92. In decoction of udumbara etc. (v. 91), the powder of trikaṭu and trivṛt should be added in proportion of one-fourth.[8]

The word 'kalpa' denotes ordinary rasāyana.[9]

93. Laṅghana is prescribed because hṛdaya is seat of kapha.[10]

97-100a. 'Pratiśyāya' is first described because it is chief among the diseases of head and is also cause of numerous head diseases.[11] Though it is already described under the treatment of rājayakṣmā, here it is described independently[12]

100b-102. Those who do not describe mouth diseases separately include them in head diseases.[13] Details of these diseases may be seen in śālākya etc[14]

103-110. 'Mastuluṅga' (v. 105) interpreted as 'mastiṣka'.[15]

1. श्वदंष्ट्रास्वरसेनाष्टगुणेन क्षीरेण चाष्टगुणेन सिद्धं घृतं पेयम्। GD.
2. हृद्रोगजा इति वचनाद्धृद्रोगानन्तरकालभावितया वैवर्ण्यादीनामुपद्रवत्वमिच्छन्ति, ये तु वैवर्ण्यादीनां सामान्यहृद्रोगलक्षणत्वमाहुः, ते हृद्रोगेण समं जायन्ते इति हृद्रोगजा इति विग्रहार्ल्लिगत्वं व्युत्पादयन्ति। CK.
3. हृद्रोगसामान्यलक्षणमाह–वैवरार्येत्यादि। हृद्रोगजा हृदोगे जायन्त इति। GD.
4. क्वाथः कृत इत्यादौ नागरादीनां कल्कं पौष्करादिक्वाथे प्रक्षेपमाहुः। CK.
5. 'सनागराजाजिवचायमानिः सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः।' GD.
6. नागरादियमान्यन्तचूर्णयुक्तः पेयः। GD.
7. क्षौद्रान्वितमिति साधनोत्तरकालं पादिकमधुयुक्तम्। CK.
8. उदुम्बरादिक्वाथे भागत्रये त्रिवृत्त्र्यूषणचूर्णं पादिके प्रक्षेप्यम्। CK.
9. कल्पशब्देन च क्षुद्ररसायनमुच्यते। CK.
10. त्रिदोषजे आदौ लंघनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्गते त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लंघनेन जेय इति मत्वा कृतम्। CK.
11. शिरोरोगप्रधानत्वाद् भूरिशिरोरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेव तावदाह। CK.
12. यद्यपि राजयक्ष्मचिकित्सिते प्रतिश्याय उक्त एव, तथापि तत्र यक्ष्मपूर्वरूपतयोक्तिः, इह तु स्वतन्त्रः प्रतिश्याय उच्यत इति विशेषः। CK.
13. अन्त्र मुखरोगं ये न पठन्ति ते शिरोरोगग्रहणेनैव मुखरोगस्य ग्रहणमिति मन्यन्ते। CK.
14. एषां तु दुष्टप्रतिश्यायक्षवथ्वादीनां शालाक्यादिषु विस्तरः, अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप एव। CK.
15. मस्तुलुंगादिति मस्तिष्कात्। CK.

111. Though these symptoms are described as those of head diseases caused by pratiśyāya, the same are of those originated independently.[1]

112-116. Here Caraka has mentioned sixty four mouth diseases according to Videha and not to Suśruta who says sixty five ones.[2] GD reconciles it in a different way.[3]

120-121. Diseases of ear are described in śālākya as twenty eight which are to be included here in these four types as they all are caused by vāta etc.[4]

122-124. There is controvarsy in enumeration of eye diseases-Videha takes seventy six, Karāla ninety six and Sātyaki eighty. Here the views of Karāla have been adopted.[5]

125. 'Tejas' means 'dehoṣmā' (body-heat). Those who read 'tejah savātam' (GD adopts this) take pitta also by tejas.[6]

126. 'Bheṣajasaṅgraha' is interpreted as 'the text describing bheṣaja[7] (drugs). It may mean the formularly.

127.136. In Pratiśyāya vairecanika dhūma is contra-indicated and not snaihika one.[8]

'Śṛṅgāṭa' (v. 132) is confluence of vessels supplying nose, ear and eye.[9] 'aṇu' means 'that which traverse minute passages.' This property is acquired by impregnation, cooking and compression.[10] Powder of yaṣṭīmadhu should be taken one-fourth of sesamum powder.[11]

137-150. Both Ck and GD adopt the reading 'siddham' (v. 137) but they interpret differently. Ck takes it processed with ginger whereas GD with pitta-eliminating drugs.[12]

151-158. In māyūra ghrta formulation, daśamūla etc. should be taken each three

1. भृशार्तीत्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायोत्पन्नत्वेन शिरोरोगाणां लक्षणमुच्यते, तथापि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोगाणामेतदेव लक्षणं ज्ञेयम्। CK.
2. सुश्रुते पंचषष्टिमुखरोगा उक्ताः, तथापीह वैदेहमतानुसारेणाद्रान्तरेणेयं चतुःषष्टिः। CK.
3. चत्वारो ये मुखामयास्तत्र ते संस्थनदूष्याकृतिनामभेदाच्चैकश्चतुःषष्टिधा इति पञ्चषष्टिधा भवन्ति। GD.
4. एते च शालाक्ये यद्यप्यष्टाविंशतिरुक्ताः तथापीह चतुर्ष्वेव कर्णरोगेषु शेषाणामप्यवरोधो व्याख्येयः। CK.
5. नेत्रामयेषु आचार्याणां विप्रतिपत्तिः। नेत्ररोगाणां षट्सप्ततिं विदेहः प्राह, करालस्तु षण्णवतिम् , अशीतिं सात्यकिः प्राह। तेषु करालमतेनैवैतदभिधानम्। CK.
6. तेजःशब्देन देहोष्माऽभिमतः।.....ये तु "तेजः सवातं" इति पठन्ति, ते तेजःशब्देन पित्तमपि वर्णयन्ति। CK.
7. भेषजसंग्रहमिति भेषजाभिधायकं ग्रन्थम्। CK.
8. प्रतिश्याये धूमस्य निषेधो वैरेचनिकधूमाभिप्रायेण कृतः, तेनेह स्नैहिकधूमाभिधानं न विरोधि। CK.
9. घ्राणश्रोत्राक्षितर्पणीनां सिराणां सन्निपातः श्रृंगाटकः। CK.
10. अणुता चास्य अणुस्रोतोऽनुसारित्वात्, तच्चेह भावनया पाकभूयस्त्वेन निष्पीडनविशेषेण च क्रियते। CK.
11. यष्ट्याह्वचूर्णस्याप्रधानत्वात् तिलचूर्णात्पादिकत्वम। CK.
12. "पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धम्" इत्यन्त्र श्रृंगवेरसिद्धमेव सर्पिर्देयम्। CK.

palas and peacock also equal to that and boiled in water one droṇa reduced to a quarter which is four times of ghrta which is one prastha. Or daśamūla etc. 40 palas after mixing it with peacock 64 palas is to be decocted in water one droṇa. Or water should be given, as general rule, four times of the total decoctive e.g. daśamūla and mayūra taken together.[1] 'Madhura' denotes ten drugs of jīvanīya gaṇa because they are predominantly sweet.[2]

By the comm. it is clear that the reading accepted by Ck is "daśamūlabalārāsnāmadhukaistripalaiḥ saha"but it is printed as "daśamūlabalārāsnātriphalāmadhukaiḥ saha".

GD adopts the latter reading and has discussed the quantity of ingredients and water in detail. He says that flesh and bone of peacock together with daśamūla etc. should be boiled in eight times water reduced to one-fourth. In this decoction ghee should be cooked with equal quantity of milk.[3]

173-179. 'Śeṣayoṇ' (v. 174) has been interpreted by GD as 'in the remaining two types-sannipātaja and krimija[4] but according to context "śaṇkhayoḥ" is the appropriate reading because the context of sannipātaja and krimija types begin later (with v. 176).

180-198. 'Kālaka' (v. 189) is read as 'kānaka' by GD. Ck reads 'atṛṣṇasya' instead of 'satṛṣṇasya; (v. 196) and says that in case of thirst even the post-meal intake of ghee is contraindicated.[5] Though generally intake of sneha is contraindicated in tāluśoṣa, the particular administration of postmeal ghee is desirable.[6] 'Sirākarma' is venesection which is to be applied in palata and tongue.[7]

214-223. 'Gandhataila' (v. 218) means 'oil mixed with paste of fragrant substances' or 'sesamum oil kept in contact with fragrant substances'.[8] 'Madhuśukta' (v. 220) means vinegar prepared mainly with honey. Some take honey separately which is not correct on the authority of Jatūkarṇa.[9]

1. दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः समं मयूरं.....जलद्रोणे एव पचेत्। जलद्रोणो ह्यत्र क्वाथार्थः पादावशेषः सन् घृतप्रस्थाच्चतुर्गुणो भवति। किं च दशमूलादीनां चत्वारिंशत्पलेन मयूरेणैकेन सममदूरान्तरं चतुःषष्टिपलं क्वाथ्यं द्रोणमाने जले देयम्। किंवा, दशमूलेन मयूरेण च मिलित्वा यावत् क्वाथ्यं भवति तच्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गपरिभाषयैव देयम्। CK.
2. मधुरैरिति जीवनीयगणोक्तैर्दशभिः, जीवनीयानि हि मधुरत्वप्रकर्षादिह मधुरशब्देनोच्यन्ते। CK.
3. पक्षादिवर्जितं मायूरंमांसमस्थि च दशमूलादिभिः सह जलेऽष्टगुणे पक्त्वा चतुर्थांशशेषे तस्मिन् क्वाथे क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत्। GD.
4. शेषयोः सन्निपातक्रिमिजयोः। GD.
5. अतृष्णस्येति पदेन तृष्णायुक्तस्य तालुशोषे औत्तरभक्तिकमपि सर्पिःपानं निषेधयति। CK.
6. तालुशोषे च....यद्यपि स्नेहपानं निषिद्धं, तथापीह औत्तरभक्तिकसार्पिर्विशेषविधानात् कर्तव्यमेव। CK.
7. सिराकर्मेति सिराव्यधनं, तच्च सुश्रुतवचनात् तालुनि जिह्वायां च कर्तव्यम्। CK.
8. गन्धतैलमिति सुगन्धद्रव्यकल्कयुक्तं तैलं, किंवा, गन्धद्रव्याधिवासितं तिलोद्भवं तैलम्। CK.
9. मधुशुक्तं....मधुप्रधानं शुक्तम,......अन्ये तु मधुशुक्तावुभावपि दापयन्ति, तत्र मधु तैलसमं, शुक्तं तु चतुर्गुणमिति वदन्तिः तन्नातिहृदयंगमम्, यतो जतूकर्णे मधु न पठ्यत एव, मधुनः शुक्तग्रहणेनैव गृहीतत्वात्। CK.

GD interprets (gandhataila) as 'oil kept in contact with flowers by perfume-dealers.'[1]

277-284. Though symptoms of the types, vātika etc., of svarabheda are not described here, they may be taken as described in the treatment of rājayakṣmā. Treatment is repeated because of the context.[2]

287. Doṣas, though possess mutually conflicting properties, do not antagonise each other because of their suitable adjustment by nature. There may be some reason behind it but it is inexplicable and as such there is no ground for logic. Therefore, the conclusions drawn by the author of Candrikā, Gayadāsa, in the Sušurta is not correct.[3]

GD explains it more eleborately. He interprets that doṣas are mutually 'sātmya' because they are 'sahaja' e.g. they originate together.[4]

---

1. गन्धतैलं गान्धिकैः कृतं पुष्पवासितं तैलम्। GD.
2. वातादिस्वरभेदलक्षणं यद्यपीह नोक्तं तथापि राजयक्ष्मचिकित्सोक्तमेव बोद्धव्यम्। यद्यपि तत्र चिकित्सोक्ता तथापीह स्वरभेदस्याधिकृतत्वात् पुनरप्युच्यते। CK.
3. सात्म्यीभावोऽनुपघातकत्वम्। अयं च स्वभावः कर्मजन्यो वा भवतु वस्तुस्वभावाधीनो वा उभयथा वा भवतु, तथाप्यचिन्त्य एव। दृष्टत्वाच्च नात्र युक्तिबाधा प्रभवति। तेन परस्परगुणोपघातव्यभिचारश्चन्द्रिकाकृता सुश्रुते प्रपञ्चितः स न भवति। CK.
4. सहजसात्म्यत्वात् सहजतया सात्म्यत्वात्। यावन्तो भावाः शरीरे जायमाने सहैकत्र जायन्ते केचित् तुल्यगुणाः केचिद्विरुद्ध गुणाः सर्व एव ते सात्म्याः आत्मना सहैकीभावमापन्नाः।.......सहजसात्म्यत्वात् शरीरधातुधारकतया त्वविकृतभूतप्रकृतिरूपेण शरीरेण सह जाता एवैकात्मीभावात् शरीरधात्वपीडकत्वम्। ....सहजत्वात् सात्म्यत्वाच्चेत्येवं न हेतुद्वयम्। GD.

CHAPTER XXVII

1-2. In the preceding chapter a number of diseases have been described which are curable by pañcakarma treatment but there is a disease, ūrustambha, which is not amenable to this treatment. Thus by contrast the latter is described here.[1]

3-15. The word 'doṣaja' (v. 6) is to eliminate disease of mental and exogenous origin as they are known as not responsive to pañcakarma treatment.[2]

Āma doṣa going to thighs does so with tridoṣa.[3] 'Doṣa' here means vāta etc. obstructed by āma. In case of the reading "doṣamadotkataḥ" it qualifies āma.[4] Though ūrustambha is mentioned as caused by tridosa, kapha is predominant.[5]

17-19. Here different symptoms of the diseases are mentioned. Others, however, take it as symptoms of the incurable stage produced by application of sneha.[6] 'Adāhavedanā' is interpreted as 'slight burning sensation and pain' while others take it as 'pain devoid of burning sensation'.[7] In my view, it is 'ādāhavedanā' having 'extensive burning sensation and pain'.

20-24. 'Širovirecana' is not at all applicable and as such has not been mentioned. 'Bastikarma' here means unctuous enema and the non-unctuous one is included in 'virecana'.[8]

25-30a. 'Kṣapaṇa' means 'eradication' and 'šoṣaṇa' drying of liquid portion.[9]

39a-47. Application of sneha is only conditional and as such it does not conflict with the general principle. It may be taken as an exception.[10]

47b-60a. How is it that (in ūrustambha) swimming causes diminution of kapha as

---

1. त्रिमर्मीये च बहून् रोगान् पंचकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पंचकर्मासाध्ये ऊरूस्तम्भे जातस्मरण आचार्यः ऊरूस्तम्भचिकित्सितमेवाह, भवति हि विरोधिदर्शनात् तद्विरोधिस्मरणं यथा नकुलस्मरणात् सर्पस्मरणम्। CK.
2. दोषज इति पदं मानसागन्तुनिरासार्थं, तन्निरासस्तु तयोः पंचकर्माविषयतया प्रसिद्धत्वात्। CK.
3. आमं ऊरुं गच्छत् त्रिदोषसहितमेव याति। CK.
4. दोषः आमसंरुद्धो वातादिः। यदा "दोषमेदोत्कटः "इति पाठः तदाऽऽमस्य विशेषणम्। CK.
5. यद्यपि ऊरूस्तम्भस्य त्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्थानेऽपि........तथाऽपि कफप्राधान्यादत्र कफ उपदिष्टः। CK.
6. जंघोरुग्लानिरित्यादि तु लक्षणं भिन्नसामग्रीकं ब्रूते। अन्ये तु सर्वमेवैतदूर्ध्वाधःकृतस्नेहनप्रयोगदोषकृतमसाध्यलक्षणमाहुः। CK.
7. शश्वच्चादाहवेदनेति ईषद्दाहवेदना, अन्ये तु दाहवर्जितवेदनामाहुः CK.
8. शिरोविरेचनं चात्र सर्वथैवासंभाव्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम्।.......बस्तिकर्म चेति स्नेहबस्तिकर्म........तेनानुवासनमेव लभ्यते, निरूहस्तु विरेचनशब्देनैव शोधनाभिधायिना गृहीतः। CK.
9. क्षपणं सर्वथोच्छेदेन, शोषणं द्रवभागविशोषणम्। CK.
10. रूक्षणादित्यादिना स्नेहविधानमावस्थिकं, तेन सामान्येनात्र विहितस्नेहनिषेधेन समं न विरोधः, अस्य विधेरपवादत्वात्। CK.

water is known to increase kapha? The answer is-water checks the exit of heat which is directed inwards and thus destroys the mass of kapha.[1] Vijayarakṣita, in madhukoṣa' cites this as example of 'hetuvyādhiviparītārthakārī vihāra'. Explaining the mechanism of action, he says that because of cold of water body-heat does not go out and thus directed inwards liquifies medas and kapha which subsequently are dried up by exercise thus having become free from obstructions vāyu moves freely in its channels.[2]

---

1. ननु जलप्रतरणं कथमस्य श्लेष्मक्षयकरं भवति, यस्माज्जलसंबन्धमात्रेण श्लेष्मवृद्धिरेव प्राप्ता। उच्यते-जलेन बहि-र्निर्गच्छदूष्मणो निरुद्धस्यान्तःप्रवेशाच्छ्लेष्मसंघातभेदनं भवति, तथा प्रतरणक्रियया श्लेष्मा विच्छिद्यते। CK.
2. हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीणि....विहारो यथा-व्यायामजनितसंमूढवाते जलप्रतरणरूपो व्यायामः।......यच्चोरुस्तम्भे जलप्रतरणं, तत्रापि जलस्य शैत्येन बहिरगच्छन् देहोष्मा कुम्भकारपवनन्यायेनान्तः पिण्टितौ मेदःश्लेष्माणौ विलाययति व्यायामश्च तौ शोषयति, ततस्तु निरावरणो वायुः स्वमार्गप्रतिपन्नो भवतीति। Madhukosa on Mādhavanidāna'.1.9.

CHAPTER XXVIII

1-2. In case of derivation of the word 'vātavyādhi' as 'vāta eva vyādhiḥ vātavyādhiḥ" vāta itself disordered and combined with particular dūṣyas attains the form of generalised or localised affections and because of producing pain it is called as vātavyādhi. When, on the other hand, it is derived as "vātādvyādhirvātavyādhiḥ" then vāta doṣa causes the disease by particular pathogenesis.[1]

Though jvara etc. are also caused by vāta, they are produced even without vāta by other doṣa, and as such they are not called as vātavyādhi. Disorders of vāta caused by covering with kapha or pitta are mentioned here as vāta is main there.[2]

Unlike vātavȳadhi, specific diseases caused by kapha and pitta are not described separately because they are not so important. Out of the vātika disorders too, only common ones are described here separately for treatment. Common disorders caused by kapha and pitta are treated by emesis and purgation respectively.[3]

In later works like Rasendrasārasaṅgraha there are also separate chapters on pittaroga and kapharoga after vātaroga.

3. Āyus, in fact, is the combination of body, senses, mind and soul but vāyu being main agent in such combination has been called as 'Āyus'.[4] Similarly, being support of strength it is called 'bala.'[5]

5-11. Though uras (chest) is the common location of both prāṇa and udāna, they are distinguished by their different functions like makers of garland and pottery living in the same house but performing different functions.[6]

While explaining derivation of the word 'vyāna' GD says that it is called 'vyāna' as it pervades the whole body.[7]

---

1. तत्र वात एव व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव तत्तद्दूष्यसंप्राप्तः सर्वांगैकांगरूपतामापन्नो विविधपीडाकर्तृत्वाद् वातव्याधिरुच्यते। यदा तु वाताद् व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षस्तदा वातदोषाद् दोषदूष्यसंमूर्च्छनविशेषरूपः सर्वाङ्गैकांगरूपो व्याधिर्वातव्याधिरुच्यते। CK.
2. ज्वरादयस्तु यद्यपि वातादुत्पद्यन्ते तथापि ते दोषान्तरेणापि वातं विना भवन्तीति कृत्वा नात्र शास्त्रे वातव्याधिशब्देनोच्यन्ते। येऽपि चात्र कफपित्तावृतवातविकारा वातव्याधित्वेन वक्तव्याः, तेऽपि प्रधानं वातं विना न भवन्तीति कृत्वा वातव्याधिरूपा एव। CK.
3. न च वाच्यं यथा वातिका नानात्मजा व्याधयः पृथक् चिकित्सयोच्यन्ते, तथा पित्तजाः कफजाश्च चिकित्स्यन्तामिति, यतः पित्तकफकृतानां नानात्मजानां व्याधीनां न तथा प्राधान्यं यथा वातजानां, तेन वातजानामेवाविष्कृततमानां पृथक् चिकित्साच्यते। कफपित्तजानां त्वाविष्कृतानां वमनविरेचनादिका कफपित्तचिकित्सेति ज्ञेयम्। CK.
4. यद्यपि शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोग आयुः, तथापि तादृशसंयोगे प्रधानत्वात् प्रकृतिस्थो वायुरप्यायुरुच्यते।
वायुरायुर्हेतुत्वादायुः। GD.
5. एवं बलस्यापि हेतुर्वायुरिति कृत्वा शीरराधारतया बलाधारहेतुर्वायुरेव बलमित्युक्तः। CK.
6. प्राणोदानयोर्यद्यपि समानमुरःस्थानं तथापि कर्मभेदाद् भेद एव यथैकगृहस्थितमालाकारकुम्भकारयोः। CK.
7. सर्वं देहं व्याप्नोतीति व्यानः। GD.

12-14. As vāyu produces a number of severe diseases it is described here in detail with five types and not pitta and kapha (though they also have each five types).[1]

15-19a. In "doṣāsṛg" doṣa denotes feaces also [2] 'Apataṃsana' means 'falling' down' or 'diminution of dhātus.[3]

By 'laṅghana', GD takes 'leaping' or 'lightening'.[4]

19b-20a 'Apāya' is characterised by 'laghutā' which may be lightness (feeling of well-being) as result of alleviation of the disorder or 'slightness' as there is no total alleviation of the symptoms of vāta.[5] GD does not explain the word 'laghutā', Vijayarakṣita, however, interprets it more clearly as 'presence in very slight degree and not total alleviation (of pathological symptoms) while Ck takes it as normal symptoms. Moreover, VR tekes 'apāya' (occasional absence) and laghutā' (lightness of body due to wasting of all dhātus by vāyu) as 'ātmarūpa' of vātavyādhi.[6]

20-24a. Contracture etc. are themselves diseases but here they are as symptoms.[7] 'Huṇḍana' is inward contracture of head etc. others take it as cracking, crookedness, stiffness and loss of function.[8]

Particular cause such as covering of pitta etc.; particular location such as koṣṭha etc. or particular location due to particular cause.[9] Some read as "dehe sthānaviśeṣācca"[10]

According to GD 'huṇḍana' is abnormality'.[11]

---

1. अत्र च वायोरेव भूरिप्रधानरोगकर्तृतया भिन्नचिकित्साप्रयोजकाः पंच भेदां उक्ता न पित्तकफयोः, अनतिप्रयोजकत्वात्। तथाहि तन्त्रान्तरे पित्तमपि पाचक-रंजक-साधकालोचक-भ्राजकभेदात्पंचविधमुक्तं, तेषां च यथाक्रमं जठरामाशयहृदयदृष्टित्वक्स्थानत्वमुक्तं (कर्माणि च यथाक्रमं पाचन-रंजन-साधनालोचनभ्राजनानि) तथा श्लेष्माऽपि अवलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषकभेदात् पंचविधः, तेषां च स्थानानि यथाक्रमं हृदयामाशयजिह्वाशिरःसन्धयः, कर्माणि च यथाक्रममवलम्बनक्लेदनरसबोधनाक्षितर्पण-सन्धिसंश्लेषणानि पृथगुक्तानि। CK.
2. दोषासृगित्यादौ दोषशब्देन पुरीषमपि गृह्यते। CK.
3. अपतंसनं गजादिभ्यः पतनं, किंवा अवतंसनं धातूनां कर्षणम्। CK.
4. लंघनाभोजनयोरत्र भेदो लङ्घनमभोजनभिन्नचतुष्प्रकारसंसुद्ध्यादि, उत्पतनं वा। GD.
5. वातव्याधीनामपायोऽपगमनं शरीरस्य लघुता वातव्याधिलिंगविगमेन, शरीरकल्यतेति यावत्; किंवा, अपायो लघुता न सर्वथा वातलिंगाभावः, येन प्रकृतलिंगानि सन्त्येव। CK.
6. अपाय इति वायोश्चलत्वेन स्तम्भसंकोचकम्पादीनां कदाचिदभावात्......लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वधातुशोषणात्। अथवा अपायो लघुता इति सर्ववातविकाराणामपायोऽभावः, वातलिंगानां लघुताऽत्यल्पत्वेनावस्थानं न तु निःशेषनिवृत्तिः, यथा बहिरायामनिवृत्तावपि न रूक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः। Madhukoṣa on MN. (22.5)
7. एते च संकोचादयो व्याधयोऽपि भवन्ति। CK.
8. हुण्डनं शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशः, अन्ये तु केशभूमिस्फुटनं शङ्खललाटभेदश्च शिरोहुण्डनं, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनं अक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्ष उपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः। CK.
9. हेतुविशेषः पित्तावरणादिः, स्थानविशेषः कोष्ठादिः; किंवा हेतुकृतः स्थानविशेषः। CK.
10. केचित्तु "देहे स्थानविशेषाच्च" इति पठन्ति। CK.
11. शिरःप्रभृतीनां हुण्डनं वैकृतम्। GD.

38-42. This disorder affects only one side of the body but due to specific nature both ears are affected.[1] The word 'kevala' is interpreted as 'only' by Ck and 'entire' by GD.[2]

When ardita also affects half of the body how would it be differentiated from pakṣāghāta'? The answer is-ardita, being paroxysmal, does not stay always whereas ardhāṅga stays always. Or ardita has its specific signs and symptoms which are not found in pakṣāghāta.[3]

43-45a. In other texts manyāstambha is mentioned as premonitory sign of 'āyāma'.[4]

45b-48. Earlier both types of āyāma are said as caused by vāyu located in sirā. It shows that it is caused by vāyu in both ways.[5]

58b-61a. 'Pittādyaiḥ' (v. 58) means 'pitta, kapha, rakta (blood) purīṣa (faeces) etc.[6]

61b-72a. Commenting on 'māṃsage' (v. 65) Ck says that the symptoms of vāyu located in māṃsa etc. are already described earlier. Here those of the same covered by māṃsa etc. are mentioned.[7]

72b-74. 'Gāmbhīrya' means 'being seated in deep tissues' while others take it as chronic.[8] Mention of alternative incurability is relative to less competent physicians. Thus, in fact, there should not be any doubt about their curability.[9]

75-83a. Ck reads 'anyaiḥ' instead of 'annaiḥ' (v. 78) and interprets it as 'kuṭī,

1. यद्यपि एकपार्श्वाश्रयो विकारोऽयं, तथापि प्रभावात् कर्णयोर्बाधाऽत्र भवति। CK.
2. केवले इति अर्ध एव न कृत्स्ने। CK.
केवले कत्स्ने मुखे। GD.
3. ननु यदा देहार्धव्यापित्वमर्दितस्य तदाऽर्दितेन अर्धाङ्गस्य को भेदः। ब्रूमः, अर्दितो वेगितया न सर्वकालं भवति, अर्धाङ्गस्तु सर्वकालं व्याप्य भवति।.......किंवा, यथोक्तविशिष्टलक्षणोऽर्दितः, अर्धाङ्गे तु नैतानि सर्वाणि भवन्ति। CK.
4. तन्त्रान्तरे तु मन्यास्तम्भ आयामयोः पूर्वरूपत्वेनोक्तः। CK.
5. एतौ चायामौ.....इत्यनेन स्नायुगतानिलजन्यावुक्तौ, इह च सिरागतवातजन्यत्वेनोक्तौ, तेनोभयवचनात् सिरास्नायुगतवातजन्यावेव भवतः। CK.
6. पित्ताद्यैरिति पित्तकफरक्तपुरीषादिभिः। CK.
7. मांसगे इति मांसावृते। मांसगतस्य रक्तादिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव लक्षणमुक्तम्, इह तु रक्ताद्यावृतस्य लक्षणमुच्यत इति विशेषः। CK.
8. गाम्भीर्यादिति गम्भीरस्थानाश्रितत्वात्, अन्ये तु गाम्भीर्यं कृतास्पदत्वमाहुः। CK.
9. "यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा" इति पाक्षिकसिद्धिवचनमितरवैद्याभिप्रायेण ज्ञेयम्। आचार्यस्तु, आचार्यप्रख्यो वा वैद्यः साधयत्येव बलात्। इतरवैद्यस्तु नावश्यं सर्वत्राव्याहतज्ञानो भवति, तेन संशयाभिधानं, ततश्च न पारमार्थिकी सन्दिग्धता एतादृशानां साध्यतां प्रतीति ज्ञेयम्। CK.

bhūsveda (sudation in hut, ground) etc.[1] but it does not seem to be sound as 'anyaiḥ' coming further (v. 79) would become superfluous . GD also reads 'anyaiḥ' but has not explained it.

83b-89a. Explaining the word 'sadoṣa', Jejjaṭa says that it relates to (defective) treatment. Or it may denote non- pacification of vāyu along with emergence of other doṣa. Others take 'doṣa' as 'severity'. Some, however, take it as association of pitta and kapha. In fact, here it is for 'mala'.[2]

'Pācana' and 'dīpana' are different such as paṭola leaves etc. are pācana but not dīpana while triphalā is dīpana but not pācana. So both are mentioned here together.[3]

Further elaborating it Ck says that the defectiveness of treatment here is due to producing mala.[4] Non-unctuous enema is contra-indicated in case of excessive debility. Then pācana or dīpana has to be administered.[5]

89b-99a. 'Kṣāra', means 'yavakṣāra' or the appetising alkali mentioned in the context of grahaṇī etc.[6] Measures alleviating udāvarta refer to those prescribed in ch. 26. 11 onwards.[7] Utthāpana' means 'elevating'[8] interpreting 'māṣataila' (v. 98) Ck says-māṣa should be decocted and salt used as paste.[9] Here 'avapīḍaka' is defined as pre-meal intake of ghee.[10] The verse 90a is read by Gauḍas differently.[11] GD also reads

1. अन्यैरिति कुटीभूस्वेदादिभिः । CK.
2. सह दोषेण वर्तत इति सदोषः ।.......कर्मणोऽपि स्वकार्यकरणं सदोषत्वम्। अथवा न केवलं वाताप्रशमोऽपरदोषाविर्भावो विवक्षितः। अन्ये त्वाचक्षते स वायुर्दोषत्वादुत्कष्त्वान्न शान्तिमुपयाति कर्मणा तदा दोषशब्दप्रवृत्तेः ।........अन्ये पित्तश्लेष्मानुबन्धं (सदोषशब्देनाहुस्तन्न,) दोषस्त्वत्र मलानुबन्धो विवक्षितः । JJ.
3. यथा पटोलपत्रादि पाचनं कस्यचिन्न दीपनम् , दीपनं किञ्चिन्न पाचनं यथा त्रिफला। JJ.
पाचनं किञ्चिन्न दीपनं यथा पटोलं, दीपनं किञ्चिन्न पाचनं यथा त्रिफला। CK.
4. तेन कर्मणोऽविशुद्धत्वाद् वायुर्न प्रशाम्यति, कर्मणश्चोक्तस्याप्यत्राशुद्धिर्मलजनकत्वात्। CK.
5. अत्यर्थं दुर्बलतया बस्त्यनर्हेऽपि विधिमाह-पाचनैर्दीपनीयैश्चेति। CK.
6. क्षारं यवक्षारं..किंवा क्षारमिति ग्रहण्यादिनिर्दिष्टं दीपनक्षारम्। CK.
तत्संचारिणो वायोः, पाचनार्थं क्षार उपचरणीयः । JJ.
7. उदावर्तनुत् कर्म त्रिमर्मीये"तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तं" इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । CK.
8. उत्थापने पुष्टिजनने। CK.
उत्थापने पोषणे। GD.
9. तत्र च माषस्य क्वाथः, सैन्धवस्य कल्कः । CK.
10. सर्पिषोऽवपीडकः यत्र सर्पिः पीत्वा तत्पीडकमन्नं भुज्यते। CK.
अवपीडकसर्पिरन्नेनावपीड्यत इत्यवपीडकसर्पिः । JJ.
11. गौडास्तु पठन्ति-"पाचनदीपनीयोक्तैरन्यैर्वा पाचयेन्मलान्" । JJ.

it in a different way.[1] 106b-118a. 'Gandha' (v. 117) means 'drugs of agurvādi group'.[2] GD takes it as 'those of elādi group'.[3]

138b-142a. In the first formulation some take decoction of pañcamūla and oil-cake separately but, in fact, oil-cake itself has to be cooked in decoction of pañcamūla This is supported by the authority of Jatūkarṇa.[4]

GD belongs to the former group and as such reads it in his own way.[5]

142b-157a. 'Catuṣprayoga' means 'intake, massage, snuff and unctuous enema.[6] The word 'mūla' (v. 145) denotes 'root' (of sahacara) but Jatūkarṇa takes it as 'mūlaka (radish).[7] Jejjaṭa takes in 'catuṣprayoga, 'gaṇḍūṣa' (gargle) instead of 'abhyaṅga'.[8]

165-166. In 'rāsnāsahasraniryūhe' the word 'pala' is hidden thus it means 'thousand palas'?[9] Medicinal plants growing in the Himalayas such as aguru, kuṣṭha, coraka etc.[10]

GD interprets 'haimavata' as 'that of šveta vacā'.[11]

172-182. By 'sarvagandha' are taken all the aromatic drugs mentioned under balātaila.

183-188. In verse 183, the reading "vātapittādibhiḥ" is accepted by Ck, however, he also favours the reading "vate pittadibhiṇ".[12]

189-199a. Here 'kapha' means associated with vāta[13] Some read "uraḥ srotogate". This would mean 'reached in minute channels'.[14]

199b-206a. Covering is the nature of formed substances why it could be in vāyu which is formless? The answer is that it is of the nature of obstruction in movement.[15]

1. "पाचनीयै रसैयुक्तैरन्यैर्वा पाचयेन् मलान्" । GD.
2. गन्धैरिति अगुर्वाद्यैः । CK.
3. गन्धैरेलादिभिः । GD.
4. पंचमूलीकषायं तथा पिण्याकक्वथितं जलं च पृथग् देयमिति केचिद् वदन्ति, वयं तु पंचमूलीकषायेणैव जलस्थानीयेन साधितपिण्याकस्य रसमत्रेच्छामः ।........जातूकर्णेऽपि..... । CK.
5. "पक्त्वाम्भसि तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्" । GD.
6. चतुष्प्रयोगाणि पानाभ्यञ्जननस्यानुवासनयोगीनि । CK.
7. सहचरमूलादेव दशपलः कल्को देयः, जतूकर्णे त्वत्र मूलकस्यैव कल्क उक्तः । CK.
मूलकल्कादृदशपलं सहचरस्यैव श्रुतत्वादन्यस्याश्रुतत्वात् । JJ.
8. चतुष्प्रयोगाणि पानानुवासनगण्डूषनस्यानि । JJ.
9. रास्नासहस्रनिर्यूह इत्यादि । पलशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । JJ.
10. हैमवतैरिति हिमालयभूतैः अगुरुकुष्ठक्षेमकादिभिः । CK.
11. हैमवतैश्च श्वेतवचागन्धैश्च । GD.
12. वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेष्वपि...... । केचित्तु "वाते पित्तादिभिः" इति पठन्ति, अयं पाठः सुगमः । CK.
13. कफमिति वातानुबन्धिकफस्यैवेयं चिकित्सा । CK.
14. "उरःस्रोतोगते" इति केचित् पठन्ति, तत्र सूक्ष्मस्रोतोऽनुगते इत्यर्थः । CK.
15. ननु चावरकत्वं मूर्त्तधर्मः कथं वायोरमूर्त्तस्यावरकत्वं......उदानस्तु प्राणेनाधोवृत्तिना प्रतिहतः । एवमपानस्याधोगामिनो निरोधात् प्राणोऽप्यत्रान्यावरक इत्युच्यते । JJ.

Ck further elaborates it by saying that 'amūrta' means 'akaṭhina' (Non-mass) and it no way denies the existence of 'avayava' (particles). Thus there is possible the covering in nature of obstruction to movement as seen in outer environment.[1]

206-217a. When the object of covering is served by a stronger one, the function of the former diminishes while that of the latter increases. In case the covered one is aggravated then its functions will increase. Others, however, hold that the covered one suffers from loss of function while there is increase in function of the covering one.[2]

1. यद्यपि चेह वायोरमूर्तत्वं वातकलाकलीये प्रोक्तं, तथापीदममूर्तत्वमकठिनवाचकं, न त्ववयवप्रतिषेधकम्। तेन वायोः वान्तेरण गतिहननरूपमावरणमुपपन्नमेव, दृष्टा च वायुना वाय्वन्तरेणोपहतेन वातकुण्डलिता बहिरपि, तेनोपपन्नमावरणं वातानां परस्परम्। CK
2. अत्र आवार्याणां बलीयसावरणात् स्वकर्महानिर्भवति, आवरकस्य तूत्सर्गतः स्वकर्मवृद्धिर्भवति, तथा आवरणेन च आवार्यः प्रकुपितो भवति तदा स्वकर्मणां वृद्धिर्भवतीति व्यवस्था। अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्महानिः, आवरकस्य तूत्सर्गतो वृद्धिर्भवतीति व्यवस्थामाहुः। CK.

CHAPTER XXIX

1-2. Vātarakta is related to vātavyādhi in treatment. Moreover, there is also continuity of the context as all the three diseases beginning with vātavyādhi are primarily caused by vāta.[1] In fact, vātarakta is one of the types of vātavyādhi.[2]

Also the disease caused by vāta and rakta is called 'vātarakta' on the basis of non-difference.[3] Ck follows the same but puts an alternative that vāta and rakta themselves reached in particular condition is known as 'vātarakta'.[4]

Jejjaṭa discusses further-whether this disorder is distinguishable like gulma or undistinguishable like raktapitta and concludes that it is both from different angles and as such the question is not very important.[5] In the word 'vātarakta' there is dual compound and not tatpuruṣa.[6]

3-11. Similarity of vātarakta with fire and wind indicates its difficult and emergent nature.[7] Blood accumulates due to intake of delicious things at pleasure and aggravates due to that of salt etc.[8] Katu increases both vāta and rakta and as such it is read in both places.[9]

Salt etc. vitiate mainly blood while astringent etc. vitiate vāta, thus both combined produce vātarakta. They are vitiated independently and as such etiology has been described in the same way.[10]

12-15. Separate mention of fingers denotes their being particular location of the

---

1. वातव्याधिचिकित्सितानान्तरं वातरक्तचिकित्सितसंबन्धना,........अधिकारसामान्याद् वा, प्रायशो हि त्रयोऽप्येते विकारा वातजन्या वातव्याधि-वातरक्त-योनिरोगाः। JJ.
2. वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचिकित्सितानन्तरं वातरक्तचिकित्सितमुच्यते। CK.
3. वातरक्ताभ्यां जनितो रोगोऽपि वातरक्तशब्देनोच्यते, अभेदोपचारात्। CK.
4.. वातरक्ताभ्यां जनितो व्याधिः वातरक्तं, किंवा, वातरक्ते एव अवस्थान्तरप्राप्ते वातरक्तम्। CK.
5. न चैवं वातरोग इति (वातरक्तोऽयम) तोऽन्य उतानन्य इति ? किंचातो यद्यन्यः स्याद् गुल्मवदुपलभ्येत, उतानन्यः ततो रक्तपित्तवदयं तावदुपलभ्येत.....तस्मादनन्यत्वान्यत्वचोदनाऽज्यायसी।......देशकालाकारनिमित्तानुबन्धवशत्वेन....वातरक्तयोः संसर्गो हि व्याधिः। JJ.
6. वातरक्तमिति द्वन्द्वो न तत्पुरुषः। JJ.
7. अग्निमारुततुल्यस्येत्यनेन दुर्निवारत्वं शीघ्रकारित्वं चाचष्टे। JJ.
8. मृष्टान्नं स्निग्धगुरुमधुरात्मकं तेन रक्तं मी (ची ?) यते, लवणादिभिः प्रकुप्यति। JJ.
9. कटुकस्य द्वयोरपि प्रकोपकत्वाद् गणद्वयेऽभिधानम्। JJ.
10. अत्र लवणादि यद्यपि वातशोणितहेतुतयोक्तं तथापि शोणितदुष्टिकारणमेतत् प्राधान्याज्ज्ञेयं, वातदुष्टिकारणं तु कषायेत्यादिनोक्तं, ततश्च लवणादि कषायादि च मिलितं सद् वातशोणितोत्पादकं भवति।.....अत्र शोणितवातस्य विच्छिद्य हेतुबहुपाठेन द्वयोरप्यत्र स्वतन्त्रं प्रकोपं दर्शयति। CK.

disease.[1]

16-18. Though excess or absence of perspiration is mentioned in prodrome of kuṣṭha, they are differentiated on the basis of the majority of other symptoms.[2]

19-23. Caraka has described two types of vātarakta-uttāna (superficial) and gambhīra (deep). Suśruta has contradicted this view on the ground that the same affection being superficial for a while becomes deep later on. Ck has tried to recouncile these views. In fact, Caraka does not say that in some cases disease stays as only superficial but at the time of beginning some starts as superficial while other originates deeply. Thus there is no any contradiction between the statements of Caraka and Suśruta.[3]

24-29. By "dvandvatridoṣaja" association of excessive blood also should be taken, thus the disease vātarakta is caused also by combination of all the four (vāta, pitta, kapha and rakta) in excessive state. That is why, on this basis, earlier commentators have described fourty five types of the two- fold vātarakta. Kharanāda, however, describes thirty six types from another angle.[4]

30-34. In spite of incurability of the tridoṣaja type mention of its treatment indicates that the cases fresh and having a few symptoms are treatable.[5] Those who read 'meha' instead of 'moha' explain its incurability because of contradictory treatment of vātarakta and meha. The former is treated with sweet and cold regimens whereas the latter with their contrary.[6] 'Vivarṇa' here means 'colour contrary (to normal one) and not 'faintness of colour' which is a general vātika complication.[7]

35-40. 'Pramāṇa' is the 'measure which does not cause any disorders'.[8]

---

1. करपादग्रहणेनैव अंगुलीनां ग्रहणे प्राप्ते अंगुलीनां बहुपर्वतया विशेषेणाधिष्ठानत्वोपदर्शनार्थं पुनरभिधानम्। CK.
2. "स्वेदोऽत्यर्थं न वेति च" यद्यपि कुष्ठपूर्वरूपेऽप्युक्तं, तथाप्यसमानभूरिपूर्वरूपसंबन्धादन्यतरयोगपूर्वरूपत्वे निश्चयः। CK.
3. "द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढं चेत्येके भाषन्ते, तत्तु न सम्यक्"......इत्यनेन सुश्रुतेन यद्द्वैविध्यं खण्डितं तदाचार्ययोः परमात्मनोः सुश्रुताग्निवेशयोरेकस्याप्यप्रामाण्यं न संगतमिति कृत्वा अविरोधमेवात्र व्याख्यायनयामः। तथाहि-सुश्रुतेन उत्तानं वातशोणितं कुष्ठवद् गम्भीरं भवतीत्युच्यते, न तु सर्वमेवोत्तानं भूत्वा गम्भीरं भवतीति प्रतिज्ञायते, तेन यो ब्रूते-उत्तानमेवावतिष्टते तं प्रति सुश्रुतवचनं बाधकं, तन्न, चरके उत्तानमेवावतिष्ठते इति नोच्यते एव, किन्तु प्रथमोत्पत्तौ किञ्चिदुत्तानमुत्पद्यते, किञ्चित्तु गम्भीरमिति, तेन न विरोधश्चरकसुश्रुतयोः। CK.
4. द्वन्द्वत्रिदोषजमित्यत्र अधिकशोणितानुबन्धोऽपि गृहीतव्यः, तेन वातादिचतुष्टयाधिकमेलकमपि वातशोणितं ज्ञेयम्। अत एव एकद्वित्रिसर्वाधिकभेदाद् द्विविधस्यापि वातशोणितस्य पूर्वटीकाकृद्भिः पंचाशद् भेदा उक्ताः। खरनादेन तु प्रकरणान्तरेण षट्त्रिंशद्विधमुक्तम्। CK.
5. "त्रिदोषजस्यासाध्यत्वेऽपि यद् वक्ष्यति" खजेन मथितां पेया वातरक्ते त्रिदोषजे" इति, तदसंपूर्णलक्षणाभिनवत्रिदोषजाभिप्रायेण। CK.
6. ये तु" मेहेनैकेन" इति पठन्ति, ते मेहवातशोणितयोर्विरुद्धोपक्रमतया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः। वातशोणितस्य हि प्रायेण मधुर-शीतोपक्रमः, तद्विपरीतस्तु मेहस्येति विरुद्धोपक्रमतया। CK.
7. विवर्णमिति विपरीतवर्णं, विवर्णत्वमात्रं तु सर्ववातानुगतोपद्रवः CK.
8. प्रमाणेनेति अविकारिमात्रया। CK.

41-42. Unctuous purgative should be given in cases which are uncted deficiently while the rough one is given in those who are uncted excessively.[1] Mild purgative are prescribed as vāta may be aggravated by drastic ones.[2]

43-48. Appearance of burning sensation by application of cold pastes in the case having predominance of kapha and vāta is due to obstruction to (elimination of) heat.[3]

55-60. On the formulation beginning with trāyantikā (v. 58), Ck says, on the authority of Jatūkarṇa, that paste of trāyantikā etc. except kaśeruka should be taken.[4]

76-87. "dvisitopalaḥ" By (v. 80) Ck takes two palas of sugar[5] but this meaning could emerge only if the reading be "dvisitāpalaḥ" and not "dvisitopalaḥ". The former reading seems to be acceptable to Ck. In the latter reading,it would mean sugar in quantity double (to that of milk) which is supported by Jejjaṭa.[6] GD reads "sasitopalaḥ" and takes it one-fourth of milk.[7]

119-120. In this formulation observing loss of oil by excessive cooking some interpret as cooking only once with hundred or thousand times liquid but this is not correct. Oil should be taken in such quantity which does not get lost in cooking. Moreover, milk sustains the unctuous material. Hence it should be taken as prescribed in the text. Over and above, the paste (in oil) should be taken out when cooking is nearing completion and some liquid is there.[8]

123. Piṇḍataila should be strained through cloth. On the authority of Jatūkarṇa, it appears that the oil prepared with some gruel (v. 122) itself is called piṇḍataila when bee-wax etc. are given in place of sarjarasa.[9]

160. In deep type of the disease, ther is predominance of vāyu. Seat of blood is the second layer of skin and as such blood is predominant only in superficial type and not in deep one.[10]

---

1. विरेचनविधाने स्नेहयुक्तैः रूक्षैर्वेति विकल्पद्वये स्नेहयुक्तविरेचनमीषत्तिस्नग्धविषयं, रूक्षैस्तु विरेचनमतिस्निग्धविषयम्। CK.
2. मृदुभिरित्यनेन वातक्षोभभयादत्र तीक्ष्णविरेचनं निषेधयति। CK.
3. शीतलेपेन विदाहोऽत्र ऊष्मरोधाद् भवतीति ज्ञेयम्। CK.
4. त्रायन्तिकेत्यादौ कल्कैरेभिरित्यनेन शतावर्यन्तानां कल्कत्वं, कशेरुकाकषायः,......अत्र जतूकर्णः...... । CK.
5. द्विसितोपल इति शर्करापलद्वययुक्तः । CK.
6. शर्कराप्रस्थद्वयेन सहेत्यर्थः । JJ.
7. पादिकां सितोपलां दत्वा पिबेत्। GD.
8. बलाकषायेत्यादिनोक्तशतसहस्रपाके अत्यर्थपाकात् स्नेहक्षयं पश्यन्तः शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेणैकदैव पाकं व्याख्यानयन्ति, किन्तु तावती स्नेहमात्राऽत्र पक्तव्या या पाकोपक्षयेण निःशेषा न भवति, क्षीरं चात्र स्नेहवर्धकमस्ति, तेन यथाश्रुतमेवात्राचार्यवचनं प्रमाणमिति पश्यामः। किञ्च, प्रत्यासन्ने एव पाके सद्रवे स्नेहकल्कोद्धरणमत्र कर्तव्यं, तेन स्नेहोपक्षयेऽपि मात्राऽनेन भवति। CK.
9. पिण्डतैल(परि)भाषया चात्र वस्त्रपूतमेवैतत्तैलं कर्तव्यमित्याहुः। किन्तु, आरनालादकसाध्यतैले एव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपात् पिण्डतैलमनेनोच्यते इति जतूकर्णवचनादुन्नीयते। CK.
10. एतच्च वातेन रक्ताभिभवनं गम्भीर एव वातरक्ते प्रायो भवतीति दर्शयितुं 'गम्भीरे' इति कृतम्। गम्भीरानुगते हि वातरक्ते रक्तं बहु नास्ति, यतो रक्तस्य द्वितीया रक्तधरा त्वक् स्थानं, तेनोत्ताने एव रक्तं बलवत्, बाह्यस्थानत्वाद् रक्तस्य। CK.

CHAPTER XXX

1-2. After the treatment of vātarakta, that of yonivyāpat is described as it is in order and similar to the former in etiology.[1] GD sees only the order.[2]

3-8. The mention of 'Himavān' here with flowery epithets denotes that all the drugs should be taken from there itself.[3]

Of the twenty disorders relating to female genital tract, the first four, with nature of doṣa and dūṣya are described here, the remaining ones later on. The genetic defect also has daiva (past deeds) in its origin.[4]

Of all these factors causation may be decided in different types according to nature. However, 'daiva' (past evil deeds) is the general cause which should be inferred where specific and known cause is not seen.[5]

9-15. Jejjata takes these disorders as different types of 'pradara'.[6] Ck interprets it further and says that they are called 'pradara' as in them menses appear even in non-period.[7] In fact, only raktayoni' described as 'asṛgdara' in the context of treatment is pradara. Those who take pradara different from these disorders, they read respective section under the chapter for treatment of pradara.[8]

16-17. Some read 'bīja' instead of 'garbha' and 'sāprajā' in place of 'sāsṛjā'.[9] Those who read 'sāprajā' interpret that because of excassive haemorrhage the woman does not conceive. This is called 'raktayoni' due to excessive bleeding.[10]

18. The disorder is called 'acaraṇā' because of contemptible behaviour and

---

1. वातरक्तचिकित्सितानन्तरं योनिव्यापच्चिकित्सितारम्भो वातव्याधिसामान्यात्। JJ.
वातरक्तचिकित्सानन्तरं पारिशेष्याद् वातकृतत्वाच्च योनिव्यापच्चिकित्सितमुच्यते। CK.
2. अथोद्दिष्टानुक्रमाद् योनिव्यापदिकचिकित्सामाह। GD.
3. एतज्ज्ञापयति-यत् किंचिद् भेषजं तत् सर्वं हैमवतमेवोपादेयमिति। JJ.
4. ताभ्यश्चतस्र आद्या दोषदूष्यस्वभावैरभिधीयन्ते, अन्याश्च षोडश वक्ष्यमाणाः प्रदुष्टेनार्तवेन च......स बीजदोषो दैवाच्चेति। JJ.
5. एतेषां च यथायोग्यतया कारणत्वमग्रे वक्ष्यमाणकारणत्वभेदेन योनिव्यापत्सून्नेयं, दैवं तु सर्वत्रैव साधारणकारणं विशिष्टदृष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुन्नेयम्। CK.
6. एतां च व्यापदं वातिकं प्रदरमाचक्षते।........तां च सान्निपातिकं प्रदरमाचक्षते। JJ.
7. अनृतावप्येवंभूतार्तवा भवति, तेन वातिकप्रदररूपेयं योनिव्यापत्। एवमेव पैत्तिक-श्लैष्मिक-सान्निपातिकयोनिव्यापदामपि पैत्तिककफजसान्निपातिकप्रदरत्वं वर्णयन्ति। CK.
8. रक्तयोनिरिह असृग्दरसंज्ञया चिकित्साप्रस्तावे वक्तव्या, तेन सैव प्रदररूपा। ये तु एतद्व्यापदां प्रदरं भिन्नमेव मन्यन्ते, ते प्रदरचिकित्सार्थं प्रकरणान्तरमत्राध्याये पठिष्यन्ति। CK.
9. "साप्रजा" इति केचित्......अन्ये तु पठन्ति 'लब्धे बीजेऽपि सासृजा" इति। JJ.
10. ये तु "साऽप्रजा" इति पठन्ति, ते "यस्यां लब्धेऽपि गर्भे असृगतिप्रवर्तते, सा तादृशरक्तसुत्या अप्रजा भवति, इयं च रक्तयोनिरुच्यते इति रक्तातिस्रुत्यैव लभ्यते" इति व्याख्यानयन्ति। CK.

non-observance of cleanliness.[1] The woman satisfies even with artificial means.[2] Moreover, she has only desire for man but is not able to bear excessive sexual act.[3] Ck interprets 'acaraṇā' as 'non-observance of washing'.[4]

19. It is called 'aticaraṇā' as it is caused by excessive sexual act.[5]

20. The disórder is caused by sexual act done earlier than the proper time and as such is called 'prākcaraṇā'.[6]

21.22. As, in this disorder, yoni is invaded by affections caused by kapha and vāta, it is called upaplutā.'[7]

23-24. 'Pariplutā' is called so because it overwhelmed by the dosorders of vāta and pitta from all sides.[8]

28b-29a. The word 'putra' here means 'foetus' in general.[9]

31b-32a. 'Mātṛdoṣa' is interpreted by Jejjaṭa as 'genetic (maternal) defect' while Ck interprets as 'unwholesome behaviour of the mother during pregnancy.'[10]

32b-33a. Because of drying nature of the disorder it is called 'šuṣkayoni'.[11]

34b-35a. 'Bījadoṣa' here denotes particular defect in ovum as that alone affects garbhāšaya.[12]

'Astanī' means 'having little or no breast'.[13]

1. अचरणा.....कुत्सिताचरणादचरणतया च । JJ.
2. सा कृत्रिमप्रयोगैरपि संतुष्यति । JJ.
3. नरकांक्षित्वं तस्याः भवति, नात्यर्थं रन्तुं शक्नोति ।। JJ.
4. धावनाचरणादचरणा । CK.
5. व्यवायस्यातिचरणेनोत्पन्ना व्यापदतिचरणा । CK.
6. उचितव्यवायकालात् प्राक् व्यवायाचरणात् प्राक्चरणा उच्यते । CK.
7. कफवातामयैरुपप्लुतत्वात्" उपप्लुता" इत्युच्यते । CK.
8. सवर्तः पित्तमारुतोपप्लुतत्वात् परिप्लुता । JJ.
   सर्वतो वातपित्तविकारोपप्लुतत्वात् परिप्लुता । CK.
9. सर्वो हि गर्भः पुत्र इत्यभिप्रेतः । JJ.
   अत्र च यद्यपि सामान्येनैव गर्भविनाश उक्तः, तथापि पुत्रस्यैव प्राधान्यात् पुत्रघ्नीति व्यपदेशो ज्ञेयः । CK.
10. मातृदोषेण.....बीजदोषादेव योनिव्यापत् । JJ.
    मातुर्गर्भकाले वातप्रकोपहेतुसेवारूपापचारात् CK.
11. योनिमुखशोषात् शुष्कयोनिसंज्ञा व्याकृता भवति CK.
12. बीजदोषादिति सामान्यवचनेनापि आर्तवरूपबीजदोष एव ज्ञेयः । तद्दोषस्यैव गर्भाशयोपघातकरत्वात् । CK.
13. ईषत्स्तनयोगादस्तनी, अविद्यमानस्तना वा । JJ.
    अस्तनी ईषत्स्तनी । CK.

37b-39a. Some take 'pradara' as a form of yonivyāpat while others take it as a different disease.[1]

39b-41a. 'The word 'deha' here denotes 'body as a whole' or 'the particular part (yoni)'.[2]

41b-49a. In pañcakarma (v. 46), Jejjaṭa takes uttarabasti in place of širovirecana.[3]

73b-84a. Ck reads 'veṇukošāmra' in place 'bukapullāsa'.

90b-96a. Jejjaṭa reads 'šālmalīveṣṭa' instead of 'šālmališleṣa' and 'mācīka' in place of 'ativiṣā' (v. 91).

127b-132. There is controversy about the text beginning with (v. 128b) Jejjaṭa says that this is read under the tradition of Kashmir and Sindhu'.[4] Ck explaining it further says that some read while others do not read it and take it as unauthoritative. The former argue that these topics are already described earlier and as such repetition is not desirable while the latter say that it is for their elaboration that they are described again. Concluding he says that in spite of this controversy, he has taken this portion for interpretation as it is accepted in Kashmir etc.[5]

Jejjaṭa has not commented on this portion.

146b-153a. Ck converting the word 'amṛta' into 'amṛtā' (v. 150) interprets it as āmalakī. In fact, there is difference between 'amṛta' and 'amṛtā', the former is for āmalaka (āmalakī fruits) while the latter commonly denotes guḍūcī.

162b-176a. Some take 'dhvajabhaṅga' as of five types-caused by vāta, pitta, kapha, rakta and sannipāta.[6]

204b-224. As pradara (asṛgdara) is already described under raktayoni, repetition of the same here is not accepted by early commentators. Those who read it again here take it as subtype or elaboration. We interpret it because it is found in a large number

1. प्रदरादींश्चेत्यत्र योनिव्यापद्विशेषमेव प्रदरमाहुः, तेन योनिव्यापत्प्रकारं प्रदररूपं दोषोत्पादं वर्णयन्ति ; ये तु योनिव्यापदभिन्नमेव प्रदरमिच्छन्ति, तेषामत्र प्रदरपाठे विरोधो नास्त्येव। CK.
2. देहशब्दो हि समुदाये वर्तमानोऽवयवेऽपि वर्तते। JJ.
अन्ये तु देहशब्देनात्र योनिस्थानमेवोच्यत इत्याहुः। CK.
3. पंचमस्योत्तरबस्तेः प्राप्त्यर्थं तस्य परिग्रहार्थम्। कुतः(कदाचिच्छिरोविरेचनेन न स्युः ष) डित्यषडर्थमामनन्ति वृद्धा इति। JJ.
4. अत्रान्ये काश्मीरकाः सैन्धवाश्च ग्रन्थमधीयते। JJ.
5. अत्रान्तरे "पुनरेव" इत्यादिग्रन्थं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्साभिधायकं केचित् पठन्ति, तच्चान्ये अनार्षं वदन्ति, उपपत्तिं च वर्णयन्ति यत् शुक्रदोषा वाजीकरणेनैव चिकित्सिताः, क्लैब्यं च शारीरे एव प्रतिपादितम्, अतः पुनर्नाभिधानमर्हति, प्रदरश्चैवेह योनिव्यापत्तौ चिकित्सित इति। ये तु पठन्ति ते पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तराभिधानमेतदिति वर्णयन्ति। एवमस्यार्षत्वविवादेऽपि काश्मीरादिदेशानुमतत्वात् किंचिद् व्याकरणं कुर्म एव। CK.
6. एतं पंचविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्ति, तथोक्तेन वातपित्तकफरक्तसन्निपातभेदेन पंचविधत्वमित्यर्थः। CK.

of manuscripts.[1]

289-290. Commenting on "saptadaśādhyāyāḥ" Ck says that these are the chapters other than the eight ones ending with yakṣma-cikitsita as well as arśa, atīsāra, visarpa, dvivraṇīya and madātyaya.[2]

292. Doṣa (vāta etc.), dūṣya (rakta etc.) and nidāna (rūkṣa etc.)- contrary to these individually or collectively is the remedy which properly applied alleviates the disoraders.[3] Though nidāna-viparīta is covered by doṣaviparīta as whatever is contrary to doṣa is necessarily contrary to nidāna as well, to denote the use of remedy cotrary to fraction of doṣa itself nidāna is mentioned separately. For instance, if vāyu is aggravated wholly, oil should be used for its treatment but when it is aggravated in its fraction of śīta, uṣṇa remedy will have to be applied.[4] 'The word 'viparīta' here includes contrary to disease as well as contrary in effect.[5] Application of similar substances in case of diminution of doṣas, is also essentially contrary as it causes increase contrary to diminution.[6]

293. Proper consideration of deśa, kāla etc. has been elaborated by the author himself from v. 294 to 320a.[7]

296-312. The verse regarding the time of administration of drugs (v. 298) as accepted by Ck seems to be as follows-

"Bhaiṣajyakālo bhuktādau madhye paścān muhurmuhuḥ. Sāmudgamantarā bhaktam grāse grāsāntare daśa."

1. यः पूर्वमुक्तः प्रदर इत्यादौ उपद्रवरूपतया पूर्वमुक्तः प्रदर इति वदन्तिः किन्तु रक्तयोनिचिकित्सिते असृग्दरसंज्ञयैव रक्तयोनिकथनेन निर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्तयोनिरसृग्दररूपा व्याकृता, तेनेह पुनरसृग्दरलक्षणाभिधानं पूर्वटीकाकृतामसंमतम्। इह येऽप्यमुं ग्रन्थं पठन्ति, ते तस्यैवायं प्रभेदः प्रपंचो वाऽभिधीयत इति वर्णयन्ति। वयं तु भूरिपुस्तकेष्वेवं पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः। CK.
2. ते च चरकसंस्कृतान् यक्ष्मचिकित्सितान्तानष्टावध्यायान् , तथाऽर्शोऽतीसारविसर्पद्विव्रणीयमदात्ययोक्तान् विहाय ज्ञेयाः। CK.
3. दोषा वातादयः, दूष्याणि रक्तादीनि, निदानानि रूक्षादीनि, एषां व्यस्तानां समस्तानां वा यद् विपरीतं, हितमिति भेषजं.....ध्रुवं नियच्छति। CK.
4. यद्यपि च यन्निदानविपरीतं भेषजं तद्दोषविपरीतेनैव गृहीतुं पार्यते, यतो निदानेन दोषप्रकोपः क्रियते, तस्य च दोषस्य विपरीतं यथा रूक्षनिदानवृद्धे वायौ रूक्षे यो विपरीतः स्नेहः स निदानेऽपि विपरीत एव, तथापि दोषस्यैवांशवैपरीत्येन भेषजप्रयोगोपदर्शनार्थं निदानविपरीतोपादानमिह। यथा- यदि वायुः सर्वात्मना प्रकुपितस्तदा तस्य वायोर्यद्विपरीतं तैलं तत् कर्तव्यं, यदा तु शीतेन वायुर्वृद्धस्तदा ....शीतगुणस्य प्रशमार्थं हेतुविपरीतमुष्णं भेषजं प्रयुज्यते। CK.
5. इह तु दोषादीनां ग्रहणाद् दोषदूष्यसमुदायात्मा व्याधिरपि लभ्यते, तेन व्याधिविपरीतमपि भेषजमवरुद्धम् , विपरीतशब्देन चेह प्रतिकूलमुच्यते, न विपरीतगुणमात्रं, तेन विपर्यस्तार्थकारिणामपि भेषजानां ग्रहणं भवति । CK.
6. यत्तु समानमेव क्षीणानां दोषाणां धातूनां वा भेषजं भवति तद् दोषादिक्षयव्याधिवृद्धिजनकतया विपरीतमेव ....ततो दोषादिसमानमेव विपरीतमिति न कश्चिद्दोषः। CK.
7. एषां तु देशादियोगानामुदाहरणान्याचार्येणैव कृतानि "आस्यादामाशयस्थान्" इत्यादिना "नातिदोषं च बह्वपि" इत्यन्तेन। CK.

He explains it as below-

1. Bhuktādau- (1). On empty stomach and(2) before meal (day)

2. Madhye- (3) mid-meal.

3. Paščāt- (4) after meal day and (5) night.

4. Muhuḥ muhuḥ-(6) Frequently.

5. Sāmudga- (7) Before and after meal.

6. Antarābhakta- (8) mixed with food.

7.Grāse- (9) in morsel.

8. Grāsāntare (10) between morsels.[1]

He also mentions the other tradition which reads "grāsagrāsāntare" as one and completes the number ten by taking 'bhukta' as a separate time. This is suported by the author himself reading "grāsagrāsāntaḥ" (v.300). Lahore adition rightly reads "bhuktaṃ" (v. 301) but the nirnayasagar edition reads "deyaṃ" which should be read as "bhuktaṃ"because Ck himself has interpreted it as that which is taken by mixing with light food like liquid gruel etc.[2]

The reading adopted by Lahore edition is "sāmudgaṃ bhuktam sambhuktaṃ grāsagrāsāntare daša". 'Sambhukta' has been interpreted as 'the food, light or heavy, which is taken after processing with drugs.[3] In this way, it is also accepted by Ck. It is the same as 'antarābhakta'.

Concluding, the ten auṣadhakālas come as follows–

1- Bhuktādau (1-2)

2- Madhye (3)

3- Paščāt (4-5)

1. अत्र भुक्तादावित्यनेन कालद्वयमुच्यते, यथा प्रातरेव निरन्नं तथा प्राग्भोजनं च। तथा पश्चादित्येनेन च कालद्वयमेव प्रातर्भोजनोत्तरकालं, अपरं तु सायं भोजनोत्तरकालम्। मध्ये भुक्तं तु यदर्धं भुक्त्वोयुज्यते, पश्चात् पुनरर्धं भुज्यते। मुहुर्मुहुर्भुक्तं नाम यद् भोजनसमये प्रतिक्षणं भुज्यते। सामुदगं नाम यद् भक्तस्यादावन्ते च भुज्यते, तत् समुद्गवदाहारावरणात् "सामुद्ग" मित्यभिधीयते। भुक्तमिति पदं भुक्तादावित्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। अन्तराभक्तं नाम यदन्नेन संयोगात्संस्काराद् वा तद्विमिश्रितं भुज्यते। ग्रासे ग्रासान्तरे तु भुक्तं नाम यद् (ग्रासे) ग्रासानां मध्येषु च भुज्यते। CK.

2. अन्ये तु "ग्रासग्रासान्तरे" इति पठन्ति, एकं च भेषजकालं वदन्ति, भुक्तमिति पदेन च भेषजकालान्तरमभिधाय दशौषधकालपूरणं कुर्वन्ति। अत एव " वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते" इति वचनेन चाचार्येणैक एव काल उक्तः। तत्र ग्रासस्य ग्रासान्तरमध्ये यदौषधं तद्ग्रासग्रासान्तरमुच्यते। भुक्तमित्यस्य लक्षणं-भुक्तं लघुनाऽन्नेन संयुतमिति, लघुना पेयादिना अन्नेन संयुतं यद् भुज्यते तद्भुक्तमुच्यते। CK.

3. यदौषधसंस्कृतमन्नमुपयुज्यते अलघु लघु वा तत् सम्भुक्तशब्देनोच्यते। CK.

4- Muhuḥ-muhuḥ (6)

5- Sāmudga (7)

6- Bhukta (8)

7- Sāmbhukta or antarābhukta (9)

8. Grāsagrāsantare (10)

Some read 'šyad dvidoṣavad' instead of 'syāddhi doṣavad' (v. 303) meaning associated with two doṣas during and after digestion. The reading 'syāttu doṣavadanyathā' is preferable.[1]

Ck says-some read the one and half verses (v. 305-306) beginning with 'upakramāṇām' but they are called as unauthoritative.[2] It shows that even in the present edition one is redundant as in Ck's views it was only one and a half verses and not complete two.

At the end, Ck comments that some read the four (five?) verses beginning with 'vyādhīnām' (v. 308) but they are not so popular.[3]

313-314. Though definite dose has not been mentioned here, medium one should be understood.[4]

315-320a. 'Dešasātmya' denotes the general suitability which consists of the use of things by the persons born in that land. 'Puruṣasātmya' is however, the suitability fixed specifically for the individuals by constant use.[5] Earlier the suitability has been described as contrary to qualities of the land but here, without consideration of contrariness or otherwise, it is based on constant practice.[6]

326-227a. Doṣa, auṣadha etc. are read as eleven in number in upakalpanīya chapter (su. 15) and twelve in vimāna and as such the present 'ten' is in contradiction with them. Thus the ten doṣa, auṣadha etc. mentioned by Dṛḍhabala himself in the context of nirūha should be taken here in which the additional ones are included such as šarīra and prakṛti in 'doṣa' and āhāra in sātmya. Thew twelfth one vikāra read in

1. "स्याद्धि दोषवदित्यत्र केचित् "(स्याद्) द्विदोषवत्" इति पठन्ति, तेन जीर्यति जीर्यमाणे च दोषद्वययुक्तं स्यादित्यर्थः। "स्यात्तु दोषवदन्यथा" इति पाठ आकरः। CK.
2. उपक्रमाणामित्यादिकं सार्धं श्लोकं केचित् पठन्ति, तमनार्षं वदन्ति। CK.
3. केचित् पठन्ति-व्याधीनामहोरात्रनियमादि (वयसादि ?) श्लोकचतुष्टयम् (पंचकम् ?) एतदपि नातिप्रसिद्धम्। CK.
4. यद्यपि चेह भेषजस्य प्रमाणं श्रृंगग्राहिकया नोक्तं, तथापीह ....मध्यभेषजप्रमाणं ज्ञेयम्। CK.
5. तेन देशसात्म्यशब्देन तद्देशजातत्वेनैव पुरुषैर्यत् सेव्यते तत् साधारणं सात्म्यं गृह्यते। पुरुषसात्म्यग्रहणेन तु यत् प्रतिनियतपुरुषस्यैवाभ्यासात् सात्म्यतां याति तत् पुरुषप्रतिनियतं सात्म्यं गृह्यते। CK.
6. यत्तु पूर्वं........देशसात्म्यमुक्तं, तद्देशविपरीतगुणत्वेन तद्देशनिवासिनां पुरुषाणां सात्म्यमुक्तम्; इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु मा भवतु वा, तथापि तद्देशनिवासिनामभ्यासेन सात्म्यं तदिह सात्म्यमुच्यत इति विशेषः। CK.

vimāna is taken by 'doṣa'. In this respect, Ck contradicts. Āsāḍhavarman etc.[1]

331b-334a. Relish due to the specific nature of disease such as relish for earth in anaemia; relish due to opposite quality such as relish of uncted person in rough things. Or 'Vyādhi- vaidharmya' may be taken as one word meaning quality opposite to the disease such as desire for sour and pungent in kaphajvara. Others, however, interpret anorexia as of three types e.g. caused by greed, diminution of doṣa and nature of disease and its treatment by pathya (wholesome diet), yoga (proper administration) and ādya (food processed with drugs contrary to disease) respecively. This interpretation is not accepted by Ck.[2]

1. दोषौषधादीनि उपकल्पनीये (सू० 15अ०) एकादश पठितानि, विमाने च द्वादश पठितानि तेन तद्ग्रहणेनेहोक्तं दशसंख्यत्वं व्याहन्यते, तेन दृढबलेनैव निरूहप्रस्तावे यानि दोषौषधादीनि दश निर्दिष्टानि" समीक्ष्य.....बलानि" (सि०अ०3) इत्यनेन, तान्येवात्र दश गृह्यन्ते। एतद्दशक एवोपकल्पनीयोक्तैकादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमानोक्तद्वादशकस्य चावरोधः। तथाहि-उपकल्पनीये एतद्दशत अन्ये प्रकृतिशरीराहारा उक्ताः। तत्र शरीरस्य प्रकृतेश्च देशशब्देन भूम्यातुरग्राहिणा ग्रहणम्।........आहारस्य तु सात्म्यग्रहणेनैव ग्रहणम्। विमाने च यो द्वादशो विकारः पठितः, स दोषग्रहणगृहीतः। एवं सर्वोपकल्पनीयाद्युक्तार्थोपग्रहो व्याख्येयः। यत्तु आषाढवर्मप्रभृतिभिरतद्गुणबहुव्रीहिपक्षाश्रयेणोपकल्पनीयोक्तानामेव दशत्वं व्याख्यातमिह तद् ह्यशाब्दमसंगतं च। CK.
2. व्याधिमहिम्ना क्वचिद्रुचिर्भवति, यथा पाण्डुरोगे मृत्तिकायां, वैधर्म्याच्च रुचिर्भवति, यथा स्निग्धस्य रूक्षे, मधुरस्य चाम्ले। .....किंवा व्याधिवैधर्म्यादित्येक एव हेतुः, अत्रोदाहरणं यथा-श्लेष्मज्वरेऽम्लकटुकेच्छुता।......अन्यैस्तु लौल्यादिदोषजा त्रिविधाऽत्रारुचिरुच्यते-तत्र लौल्यजायामरुचौ पथ्योपचारः, दोषक्षयजायामरुचौ योगेनेति सम्यग्योगेनोपचारः, व्याधिवैधर्म्यजायां चाद्यमदनीयं व्याधिप्रत्यनीकप्रयोगैरुपकल्पयेदिति व्याख्यातम्। पूर्वमेव तु व्याख्यानमाद्रियामहे। CK.

CARAKA-SAṂHITĀ

KALPASTHĀNAM

CHAPTER I

1-2. 'Kalpa' is that which is processed.[1] In that sense pharmaceutical preparations are called 'kalpa'. This sthāna (section) is called 'kalpasthāna' as formulations of emetics and purgatives are described here.[2]

3. The word 'sukhopabhoga (gya)' is interpreted as 'intake for happiness (health)' and not 'pleasant to take' as in the latter case kovidāra etc. would not be taken.[3] Commenting on 'anyairdravyaiḥ' Jejjṭa has classified dravyas in three groups-(i) mūladravya (basic drug) (2) pradhāna dravya (chief drug) and (3) guṇabhūta dravyas (secondary substances).[4] The processing has three objects- (1) guṇotkarṣa (potentiation) (2) bheda (variation) and (3) vibhāga (division).[5] Elaborating it further Ck says that 'bheda' means variation in use while 'vibhāga' is division of drugs.[6]

Jejjaṭa has initiated discussion whether the drug on processing with other drug leaves its natural properties or not. In the former case the use of madana etc. would be meaningless and in the latter one the processing would be useless. The answer is that the drug does not leave its natural properties but there is only modification in them by processing.[7]

The word 'kriyāvidhi' is interpreted by Jejjaṭa alternatively as 'cikitsā' (management) while Ck interprets it as 'pharmaceutical processing'.[8]

4. 'Ūrdhvabhāga' means 'that which expels doṣa upwards through mouth'. Similarly, 'adhobhāga' means 'that which expels doṣa downwards through rectum'.[9]

---

1. कल्पनाच्च कल्पाः । JJ.
2. वमनविरेचनानां कल्पास्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति कल्पस्थानम् । Ck.
3. तच्च नैवं परिग्राह्यं "सुखमुपभुज्यते" इति किन्तु "सुखायोपभुज्यते" इति । JJ.
   अत्र सुखायोपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, न तदात्वसुख उपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः, तथाहि तदात्वेऽसुखोपभोगाना कोविदारादीनामग्रहणं स्यात् । CK.
4. ततश्च गुणभूताः सुरादयः, प्रधानभूतानि कोविदारादीनि, मदनादीनि च मूलद्रव्याणि । JJ.
5. गुणोत्कर्षार्थं, भेदार्थं,..........विभागार्थम् । JJ.
6. भेदार्थमिति.......द्रव्यप्रयोगभेदार्थं,......विभागार्थमिति.......द्रव्यविभागार्थम् । CK
7. इदमिदानीं चिन्त्यते-किं कल्पतद्रव्यं द्रव्यान्तेरण स्वभावं जहाति न वा ? यदि त्यजति नियतद्रव्यं मदनादि निष्प्रयोजनमथ न जहाति तथापि विकल्पो निरर्थक इति। अत्रोच्यते-नैव स्वभावं त्यजति, कल्पितमथ च संयोगसंस्काराभ्यां (परिवर्तितगुणं) दृश्यते, अजहत्स्वार्थत्वाद् द्रव्याणाम् । JJ.
8. क्रियाविधेः कर्तव्यरूपाया विधेरिति यावत् चिकित्सितविधेर्वा, क्रियाविधेः क्रियाभिधानस्यौषधवाचकत्वात् । JJ.
   क्रियाया इतिकर्तव्यतायाः विधिः क्रियाविधिः स्वरसादिरूपतया करणानीति यावत् । CK.
9. ऊर्ध्वं मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यूर्ध्वभागम् । अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यधोभागम् । CK.

'Doṣa' generally here denotes 'impurity of body' (šarīramala). However, others take 'āma' also.[1] 'Širovirecana' does not come in this as it is given specific nomenclature. Likewise, nirūha also is excluded because the term 'virecana' is used here in restricted traditional sense.[2]

5. The word 'vīrya' here denotes 'prabhāva'.[3] The drugs reach the vessels all over the body through vīrya and not directly.[4] 'Aṇubhāva' (aṇutva) is the property of penetrating into minute channels. 'Pravaṇabhāva' (pravaṇatva) is 'inclination for movement towards koṣṭha[5] In spite of general nature of āgneya, vamana is more and virecana is less āgneya because of its composition with water and earth.[6]

It is not correct to say that when emetics etc. exert their action due to prabhāva, statement of reason 'agnivāyvātmakatvāt' is not at all necessary because prabhāva is said as inexplicable and does not require any reason for its action as this is only explanation of the action of prabhāva and not independent reason as all the drugs having composition with agni and vāyu (such as kaṭurasadravya) do not have emetic action. Similar is the explanation about the purgative drugs.[7]

6. As there are variations with regard to place, time, properties and processing of drugs and persons, it is not possible to prescribe one drug which might be universally applicable. Moreover, the drug may not be available everywhere or at every place. Hence a number of formulations of several drugs madana etc. are described. The physician may select one out of them which is suitable for the case.[8] In 'deha'etc. the

1. अन्ये त्वाममपि मन्यन्ते, दोषशब्देन व्याधिदोषशब्दयोर्द्वयोरपि व्याधिपर्यायत्वात् तस्य च व्याधित्वाद् द्विविधञ्चाममिति। JJ.
2. एवं च शिरोविरेचनेऽपि दोषहरणैकप्रसङ्गः, संज्ञान्तरेणास्कन्दितत्वान्नात्राभिनिवेशः। न च शरीरमलरेचनसामान्ये सत्यपि निरूहस्य विरेचनसंज्ञा, प्रायशः सर्वो व्यवहारो रूढित एव।....सति प्रवृत्तिकारणसामान्ये यत्र विशेषे व्यावृत्तिः सा रूढिः। JJ.
न चैवं सति वमनविरेचनवन्निरूहेऽपि विरेचनसंज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया, यतः पंकजशब्दवदियं विरेचनसंज्ञा वमनविरेचनयोरपि योगरूढ्या वर्तते। CK.
3. स्ववीर्येणेति स्वप्रभावेण। CK.
4. सकलदेहगतधमन्यनुसरणं च वीर्येण ज्ञेयम्, न साक्षात्। CK.
5. अणुप्रवणभावादिति-अणुत्वात् प्रवणभावाच्चः प्रवणत्वमिह कोष्ठगमनोन्मुखत्वम्, अणुत्वं च अणुमार्गसंचारित्वम्। CK.
6. सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणामाग्नेयत्वप्रतिपादनात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति, विरेचनद्रव्याणां तु सामान्योक्ताग्नेयत्वसंबन्धाद् विशेषगुणकथनप्रस्तावे च सलिलपृथिव्यात्मकत्वाभिधानाद् वमनद्रव्यापेक्षयाऽपकृष्टमाग्नेयत्वं भवति। CK.
7. यच्चात्रोच्यते-वमनं यद्यूर्ध्वभागहरत्वप्रभावादूर्ध्वयति, तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हेतुवर्णनं न युज्येत, यतः यत् सोपपत्तिकं कार्यं न भवति तत् प्रभावकृतमिति व्यपदिश्यते, उक्तं हि "प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते" इति। तन्न, यतः प्रभावस्यैवेह वमनकार्ये वायवग्न्यात्मकनुणतया वाय्वग्न्यात्मकत्वं हेतुरुपदिश्यते, न तु वाय्वग्न्यात्मकत्वं स्वतन्त्रो वमनहेतुः। तथाहि सति यदन्यदपि वाय्वग्न्यात्मकमूर्ध्वभागदोषहरत्वप्रभावरहितं, तदपि वमनकरं स्यात्, यथा कटुकरसे द्रव्ये तत् स्यात्। तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतुवर्णनम्। एवं विरेचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तावनुसर्तव्यौ। CK.
8. अस्यार्थः—यस्मान्नानाविधदेशकालसंभवाः, नानाविधास्वादाः, नानाविधवीर्याः, नानाविधविपाकाः, नानाविधप्रभावाश्च मदनफलादिका ओषध्यः, तथा तत्संस्कारकाः कोविदारादिका ओषध्यः उपलभ्यन्ते; पुरुषाश्च देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्नि भक्तिसात्म्यरोगावस्थाभिन्नाः नानाविधाः दृश्यन्ते; तेन नैकं द्रव्यं सर्वस्मिन् देहदोषादौ यौगिकं, सर्वत्र काले वा प्राप्यते, सर्वत्र देशे वा; तस्माद् देहदोषादिना भेदवति पुरुषे बहून्येव द्रव्याणि बहुभिश्च प्रयोगैरुपकल्पितानि यथायोग्यतया यथाप्राप्ति च प्रयोक्तुं शक्यन्ते, अतो बहूनामेव मदनादिद्रव्याणां बहुप्रकारप्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः। CK.

word 'ādi' denotes sattva and āhāra.[1]

The number six hundred is not restrictive. It is only for guidance to brilliant scholars to formulate more variations while it would serve as standard for the average physician.[2]

8. Some do not read here the description of jāṅgala etc. as it is already given in the chapter on janapadodhvaṃsa and as such is unauthoritative. Those who do not read there should necessarily read it here.[3]

14. Here sneha and sveda are done for two or three days in a combined way while the patient is being anointed. The statement that the maximum limit for snehana is seven days relates to internal use and as such there is no conflict.

This application of sneha and sveda along with anointment is done beginning on the last day of the period of intake of sneha and thus, taking the resting period, two or three days are completed.[4]

21. In vartikriyā and leha etc. addition of honey is justified. Others, however, do not allow it as honey is contrary to cooking.[5]

---

1. आदिशब्देनेह सत्त्वाहारयोर्ग्रहणम्। CK.
2. अधिकप्रयोगकल्पनासमर्थान्भिषजः प्रति एतत् षट्प्रयोगशतोपदर्शनं कर्तव्याधिकप्रयोगकल्पनामार्गोपदर्शकं, तेनापरेऽप्यत्र प्रयोगाः कल्पनीयाः......षट्प्रयोगशताभिधानं मन्दबुद्धिसंव्यवहारार्थमिति भावः।CK.
3. अत्र केचिज्जाङ्गलादिदेशलक्षणग्रन्थं न पठन्ति, तत्तु जनपदोद्ध्वंसनीये पठितमिति कृत्वेहानार्षं वदन्ति। यैस्तु जनपदोद्ध्वंसनीये जाङ्गलादिलक्षणं न पठ्यते, तैरत्र पठनीय एवायं ग्रन्थः। CK.
4. द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नमित्यनेन अभ्यंगे क्रियमाणे स्नेहसहचरितस्वेदोपपादनं द्व्यहं त्र्यहं वा विधीयते; "त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः" इत्यनेन पानप्रयुज्यमानस्नेहस्य सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा प्रकर्ष उच्यते इति न विरोधः। एतच्चाभ्यंग-स्वेदसहितस्नेहस्वेदकरणं पानस्नेहान्तदिवसमारभ्य क्रियते, तेन स्नेहपानविश्रामदिनेन समं द्व्यहत्र्यहपूरणमभ्यंगस्नेहसहितस्वेदप्रयोगस्य भवति। CK.
5. अत्रापि च तथा स्नेहादौ च सामान्योक्तेन मधुप्रक्षेपो युक्तः; तं चैके मधुनः पाकविरोधित्वान्नानुमन्यन्ते। CK.

CHAPTER II

1-2. Next, in order of being free from complications, comes jīmūta after madana. Other drugs described hereafter should be understood in the same way as the order of drugs has been fixed on this basis.[1]

4. 'Ādya' in 'hikkā' includes kāsa etc. caused by doṣa located in chest.[2]

---

1. मदनकल्पानन्तरमनपायित्वेनेक्ष्वाक्वादिद्रव्येभ्यः प्रधान्याज्जीमूतकस्य जीमूतकल्पोऽभिधीयते। एवं यथा यथैषामनपायित्वप्रकर्षः, तथा तथा पूर्वनिवेशनं ज्ञेयम्। तेनापरवमनकल्पानामप्यध्यायसंबन्धोऽत्रैवोक्तो ज्ञेयः। CK.
2. हिक्काद्येष्विति आद्यशब्देन कासादीनामुरोगतदोषजन्यानां ग्रहणम्। CK.

CHAPTER III

13-14a. Beginning with fifty seeds and increasing ten every day hundred should be completed. Thus six formulations take place. Others say that beginning with ten one should take upto fifty seeds according to dose. Here the difference in formulations will be from the decoction of madana etc.[1]

15b-19a. In place of 'caturthaḥ phāṇitasya tu' some read 'trayastrikaṭukasya ca' and in that of 'pramathyām ca' others read 'manthañcāpi'.[2]

In v.18, general character of 'leha' is given and as such it should be at other places too in connection with leha preparation.[3]

---

1. पञ्चाशदारभ्य दशकेन वृद्धैरिक्ष्वाकुबीजैः शतं पूरणीयम्। तेन षड्योगाः भवन्ति।.....अन्ये तु दशबीजादारभ्य पंचाशद्बीजपर्यन्तं दोषाद्यपेक्षया पातव्यं, तत्र मदनादिकषायभेदादेव योगभेद इत्याहुः। CK.
2. "चतुर्थः फाणितस्य च" इत्यस्य स्थाने "त्रयस्त्रिकटुकस्य च" इति केचित् पठन्ति।........"प्रमथ्यां च" इत्यस्य स्थाने केचित् "मन्थं चापि" इति पठन्ति। CK.
3. "यावत् स्यात्तन्तुमत्" इत्यादिना लेहपाकलक्षणमाहः एतच्च लक्षणं लेहान्तरेष्वपि पाचनीयेषु ज्ञेयम्। CK.

CHAPTER IV

7b-9a. In gulma too, emesis is indicated in certain conditions, thus here prescribing emesis in gulma is not contradictory.[1]

13-15a. In these leha formulations, powder of other drugs should be taken equal to dhāmārgava, honey and sugar should be added in such quantity which is necessary for preparation of leha.[2]

'Pittoṣmasahita' is interpreted as 'associated with the heat of pitta.' Others take by pittoṣmā 'fever caused by the heat of pitta'.[3]

---

1. गुल्मिनां चावस्थायां वमनं हितमेव, तेनेह गुल्मविषयतया वमनोपदर्शनं न विरोधि। CK.
2. अत्र लेहेषु धामार्गवादितरद्रव्यचूर्णस्य समानत्वं,मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्या लेहत्वाप्त्तिर्भवति। CK.
3. पित्तोष्मसहिते कफे इति उद्यतोष्मगुणेन पित्तेन युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्मशब्देन पित्तोष्मणा कृतं ज्वरमाहुः। CK.

CHAPTER V

3-6. In spite of morphological differences between male and female plants of vatsaka, the properties and actions of both are similar.[1]

7-9a. Though honey and salt are added generally to all emetic formulations, here they are predominant because of its specific mention.[2]

---

1. अत्र वत्सकस्त्रीपुरुषभेदेन यद्यपि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न प्रतिपादितः, तथापि स्त्रीरूपवत्सकेऽपुष्पफलत्वादि-विशिष्टलक्षणयुक्तेऽप्यविशेषेणोभाभ्यामेवामयनिवृत्तिः स्यादित्येतदर्थमुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या। CK.
2. क्षौद्रसैन्धवयोगो यद्यपि सर्ववमनेष्वेव सामान्येन विहितः, तथापीह "लवणक्षौद्रसंयुतम्" इति वचनादुत्कर्षो लवणसैन्धवयोरभिधीयते। CK.

CHAPTER VI

5a. 'Kṣīrādi' includes gruel prepared with milk, supernatant layer of milk and curd. They are taken as 'milk' because of being its products.[1]

5b-7. Some read 'rasaṃ' in place of 'phalaṃ' and interpret the formulation of leha with the nine decoctions. This is supported by Jatūkarṇa.[2]

---

1. क्षीरादिशब्देन क्षीरकृतपेया-क्षीरसन्तानिका-दध्युत्तराणां ग्रहणम्। एते च संग्रहेऽक्षीररूपा अपि क्षीरविकारतया क्षीरशब्देनैव गृहीताः "क्षीरे द्वौ द्वौ" इति वचनेन। Ck.
2. एके नवकषायप्रयोगेषु शेषविधिप्रत्यायकं लेहं पठन्ति-"क्वाथयित्वा रसं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् "इत्यादि, तच्च संगतार्थम्। उक्तं च जतूकर्णे... । CK.

CHAPTER VII

1-2. Trivṛt is the best among simple purgatives and as such is described as the first drug among them.[1] Though trivṛt with reddish root is preferred, first place given to śyāmā (in the title of the chapter) indicates its predominance in eliminating the doṣa immediately.[2] The formulations mentioned in the chapter may be prepared with either reddish or blackish root or both according to doṣa, physical strength etc.[3]

By 'trivṛnmūla' root of both types of trivṛt is taken.[4]

5-6. In combination with vāta-alleviating drugs it acquires this property while in that with drugs alleviating kapha and pitta, the same existing action is pronounced.[5]

7-9. 'Mukhyatara' means the 'better one' due to absence of complications in its purgative action.[6]

21b-32. Cooking of honey (v.24) is exceptional in the formulation.[7] The quantity of tvak, patra etc. should be one- fourth of that of trivṛt powder in order only to add pleasant odour.[8] In the fifth formulation (v.26-27), trivṛt powder should be added in the quantity of one-fourth of the leha.[9]

36. According to general rule, jaggery should be taken double in preparation of modaka.[10]

---

1. विरेचनकल्पेषु वक्तव्येषु त्रिवृताया विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात् त्रिवृत्कल्प एवाभिधीयते। CK.
2. यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा वक्तव्या, तथाऽप्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया अग्रे पाठेनाशुदोषहन्तृतया श्यामायाः प्रकर्षं दर्शयति। CK.
3. ये चात्र योगा वक्तव्यास्तेऽरुणया श्यामया वा उभाभ्यां वा दोषशरीरादिबलाबलमवेक्ष्य कर्त्तव्याः। CK.
4. त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलाया अरुणमूलायाश्च सामान्येन मूलं गृह्यते। CK.
5. वातापहौषधयोगेन वातहन्तृत्वमविद्यमानं भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विद्यमानमधिकं भवतीति ज्ञेयम्। CK.
6. मुख्यतरमिति विरेचनक्रियायामेवाव्यापत्तिकरत्वाच्छ्रेष्ठतरम्। CK.
7. अत्र क्षौद्रपाको योगमहिम्ना। CK.
8. त्रिवृच्चूर्णमात्रापादिकत्वं त्वक्पत्रादीनां, सौगन्ध्यमात्रप्रयोजनत्वात्। CK.
9. अत्र त्रिवृच्चूर्णमनिर्दिष्टमानं, तच्च प्रक्षेपन्यायाल्लेहात् पादिकं कर्तव्यम्। CK.
10. "मोदके द्विगुणो गुडः" इति वचनात् गुडशर्करां चूर्णाद् द्विगुणामिच्छन्ति। CK.

37-39. Though this is read in the context of modaka, in fact, it is leha (the eighth one).[1]

This modaka is known as 'abhayādya' in some other texts.[2] Mukūlaka etc. are taken double the quantity of one drug. Some, however, take double the total quantity of vyoṣa etc.[3] Honey is added that much which is sufficient for making 'modaka'.[4]

1. त्रिवृच्छाणा इत्यादिनेह मोदके च यद्यपि पठ्यते योगः, तथाऽप्यस्य लेहेनैव ग्रहणादयमष्टमो लेहो भवति। CK.
2 अयं मोदकस्तन्त्रान्तरे "अभयाद्य" इति ख्यातः । Ck.
3. अत्र मुकूलकादीनामेकैकद्रव्यापेक्षया द्वैगण्यादि भवति।.......केचिदत्र व्योषादिमिलितचूर्णाद् दन्त्यादीनां द्वैगुण्यं वदन्ति। CK.
4. मधु च तावन्मात्रं यावता मोदको भवति। CK.

CHAPTER VIII

8-9a. The drākṣādi formulation is contra-indicated before the age of four years and after that of twelve years.[1]

---

1. अस्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षादर्वागूर्ध्वं च द्वादशवर्षादवश्यतया यौगिकत्वं निषेधयति। CK.

CHAPTER IX

3-5. The inner bark is hard, that is why it is left.[1] 'Ścotayet' denotes its twenty one time processing (srāvaṇa) in six times liquid medium as done in the context of madana.[2]
11b-13. The first leha (v.11b) should be prepared by cooking trivṛt powder with jaggery in decoction of tilvaka.[3]

14-16. In trivṛtādi formulation lodhra, being the main drug, should be taken in double quantity as Jatūkarṇa has also said.[4]

---

1. तिल्वकस्यान्तर्वल्कलं कठिनं भवति, तदर्थं तद्वर्जनम्। CK.
2. श्चोतयेदिति वचनेन षड्गुणद्रवेणैकविंशतिवारान् स्रावयेदिति ज्ञेयम्, मदनफलकल्पे एवंभतस्यैव स्रावणस्य दृष्टत्वात्। CK.
3. तेनात्र तिल्वककषायेन गुडान्वितत्रिवृच्चूर्णं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः। CK.
4. अत्र त्रिवृदादिगृहीतलोध्रस्य प्रधानत्वाद् द्विगुणो भागो भवति। उक्तं हि जतूकर्णे......। समभागत्वे तु लोध्रप्रयोगत्वस्य केन विशेषः स्यात्। CK.

CHAPTER X

5-7a. Here 'madhumeha' denotes 'prameha' in general as vātika madhumeha is incurable and in that case prescribing purgative would be meaningless. That the word 'madhumeha' is used for 'prameha' in general is also said in the chapter on treatment of prameha.[1]

---

5. पाण्डुरोगेत्यादौ मधुमेहशब्देन प्रमेहा एवोच्यते विशिष्टस्तु वातिकमधुमेहोऽसाध्य एव, तेन तं प्रति विरेचनोपदेशोऽनर्थक एव स्यात्। मधुमेहशब्दश्च यथा प्रमेहमात्र एव वर्तते तत् प्रतिपादितमेव प्रमेहचिकित्सिते। CK.

CHAPTER XI

6-8. Here though maireya etc. are not 'kaṣāya', they are said so because of their presence with majority of kaṣāyas. In this context, the word 'kaṣāya' is for 'kalka'[1] (paste).

17. In summarising verses, 'madya' means 'fermented liquors' in general and thus sauvīraka etc. are covered.[2]

---

1. अत्र यद्यपि मैरेयैक्षवौ न कषायौ तथापि बहुकषायान्तर्गतत्वात् कषायावेव वक्तव्यौ।.........कषायशब्देन कल्ककषायोऽभिप्रेतः। CK.
2. "पञ्च मद्ये" इति वचने संग्रहगृहीतं, सौवीरकादीनां च मद्यशब्देनाभिधानमिहासुतसामान्याज् ज्ञेयम्। CK.

CHAPTER XII

4. Ck interprets 'sthira' as 'mature' and 'bahala' as 'having dense bark'. Commenting on 'śyāvatāmrāṇi', he says that roots of dantī and dravantī are blackish and coppery respectively.[1]

20-35. The sixth formulation beginning with 'palaṁ' (v.27-29) is known as 'agastyamodaka' in other texts.[2] Commenting on v.34, Ck says that by combination of all these materials surā is produced and thereby madirā is made.[3]

45. The drugs and substances, even though of contrary vīrya, do not disturb or obstruct the action of the main drug and thus indirectly cooperate with it.[4]

48b-49a. Drug in small dose may become more potent on combination with drugs having similar vīrya. Similarly, drug in large dose may lose its action proportionately by addition of drugs having contrary vīrya. By subtracting the drugs having contrary vīrya a small drug may become potent. In the same way, by subtracting the drugs having similar vīrya a great one may be of little effect. Thus processing also effects it. Clinical management has also effect on it. For instance, in properly uncted patient even a little evacuative drug has pronounced effect. On the contrary, the great one also has little effect.[5]

51-53a. The first quarter of the v. 52 relates to purgatives and enema while the other quarter to emesis.[6]

64-65. 'Virecana' here denotes both emetic and prugative.[7] 'Dṛḍhasnehaguṇa' indicates that if properties of unction are not stabilised, drug should not be applied, instead unction should be given because in case of improper unction the evacuation too would not be properly effective.[8] There is also another reading śvo bhūyaḥ' in place

---

1. स्थिराणीति सारभूतानि, बहलानीति घनत्वक्कानि.......श्यावताम्राणीति यथाक्रमेण दन्त्याःश्यावानि, द्रवन्त्यास्ताम्राणि। CK.
2. हरीतक्याश्च विंशतिरित्याकृतिमानेन। अयं योगस्तन्त्रान्तरे "अगस्त्यमोदक" इति ख्यातः। CK.
3. अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योश्चूर्णक्वाथाभ्यां तथा माषाम्बुना किण्वकरणपूर्वकं या सुरा कृता तत्सुरोद्भवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः। CK.
4. विरुद्धवीर्यमपीति विरेचनरूपकार्याप्रबाधकतया गुणभूतमित्यर्थः। यदि हि विरुद्धवीर्यंगुणभूतं न स्यात्तदा मदनादीनां कार्यं प्रतिहन्यात्।.......विपरीतस्य कार्याबाधनरूपं साहाय्यमभिधाय.......। CK.
5. तत्राल्पमात्रस्य समानवीर्यसंयोगान् महार्थत्वं भवति, तथा विरुद्धवीर्यसंयोगात् प्रभूतमात्रस्यास्यल्पकर्मता कर्तव्याः।......विश्लेषादप्यस्य महार्थत्वं विरुद्धवीर्यविश्लेषाद् बोद्धव्यं, समाधिविश्लेषात्तु प्रभूतस्याल्पकर्मता ज्ञेया। एवं संस्कारादपि समानासमानगुणान् महार्थत्वमल्पकर्मता वा। युक्त्या अल्पस्यापि महार्थत्वं यथा स्निग्धेऽल्पमात्रं शोधनं बहुदोषहरणाय भवति, तद्विपार्ययेण प्रभूतस्याल्पकर्मता उदाहरणीया। CK.
6. नातिग्लानिकरं पायाविति विरेचनस्य निरूहस्य च, हृदये न च रुक्करमिति तु वमनस्य लक्षणं ज्ञेयम्। CK.
7. विरेचनं वमनं विरेचनं च। CK.
8. दृढस्नेहगुणमित्यनेन स्नेहलक्षणो गुणो देहे यदा दृढो नास्ति तदाऽस्य भेषजं न दातव्यं, किन्तु स्नेह एव तावत् कर्तव्यः। असम्यक्स्निग्धे हि पुनरपि क्रियमाणं विरेचनंमसम्यग्प्रयोगायैव भवति। CK.

of 'śvobhute'.[1] 'Bhojya' means the edibles which promote expulsion of faeces.[2]

66. Food should be such as helps digestion like gruel. 'Antarapāna' is intake of decoction.[3] Those who read 'pramāṇataḥ' instead of 'apramāṇataḥ' interprete the role of the above in pacifying the doṣa covering koṣṭha in spite of proper evacuation.[4]

67. Mild drug is administered because by use of strong drug there may be excessive action and loss of strength of the patient.[5]

79-80. Some interpret 'basti' here as 'snehabasti and say that nirūha is not desirable in this case because it aggravates vāta and use of purgative is denied after nirūha but, Ck's opinion, 'basti' denotes both nirūha and snehabasti. Nirūha is, as a rule vāta-eliminating but it aggravates vāta when it is used constantly alone without snehabasti. As regards denial of purgative after nirūha, it is a general rule but in certain cases there may be exception. Moreover, here purgative would be given only after a week of nirūha and as such there is no any anomaly.[6]

81-82. Incompatible food etc. are called as 'doṣa' because they cause doṣa[7] (abnormality).

87-98a. Measure of pala etc. mentioned by Suśruta is half of that mentioned by Dṛḍhabala here. Suśruta takes 'māṣa' comprised of five raktikās (whereas Dṛḍhabala takes it as of ten raktikās). It is said that Dṛḍhabala's measure is māgadha while Suśruta accepts kāliṅga māna. Jatūkarṇa takes 'māṣa' as of five raktikās.[8]

98-99. Here the double quantity of liquid is mentioned without any specification. However, on the basis of other texts, this is to be done only beginning from kuḍava.[9]

1. श्वोभूते....किंवा "श्वो भूयः" इति पाठः । CK.
2. भोज्यैरिति अनुलोमनैः । CK.
3. तत्र भोजनं पाचनं यवाग्वादिभोजनम्, अन्तरपानं कषायपानम्। CK.
4. ये तु"प्रमाणतः" इति पठन्ति, ते सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरपानं व्याख्यानयन्ति। CK.
5. मृदु भेषजं देयं, तीक्ष्णेन हि बलभ्रंशोऽतियोगश्च स्यात्। CK.
6. "बस्तिं पुरा दत्वा" इत्यत्र बस्तिशब्देन स्नेहबस्तिमिच्छन्ति, निरूहस्तु, वातकोपकतया तथा निरूहानन्तरं विरेचनस्य निषिद्धत्वादिह नेष्यते.....इतिः किन्तु बस्तिशब्देन निरूहः स्नेहबस्तिश्च गृह्यते, निरूहस्य यद् वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव स्नेहबस्तिरहित-स्याभ्यासात्, उत्सर्गतस्तु वातहन्तृत्वं "बस्तिर्वातहराणाम्" इत्यनेनैवोक्तम्। निरूहानन्तरं विरेचननिषेधस्त्वौत्सर्गिकः, तेन विशेषविधिना तस्यापवादो युज्यत एवः किञ्च, इह बस्त्यनन्तरं यद् विरेचनं विधीयते तच्च बस्तिदानादूर्ध्वं सप्ताहानन्तरमेव भविष्यतीति न कश्चिद् विरोधः । CK.
7. विरुद्धाध्यशनादयश्च दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते। CK.
8. एवं दृढबलोक्तमानादर्धेन सुश्रुतपलादिमानं भवतिः एवं सुश्रुतेऽपि पंचरक्तिकमाषो भवति। दृढबलमानं मागधं, सुश्रुतमानं कालिंगमिति ब्रुवते। जतूकर्णे तु षड्गुञ्जको माषक उक्तः। CK.
9. अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य द्वैगुण्यमुक्तं, तथापि तन्त्रान्तरदर्शनात् कुडवादावेव द्रवस्य द्वैगुण्यम्। Ck.

The double quantity in case of fresh drugs is also admissible only in these cases where the drug is used in both fresh and dry forms. This is not allowed in case where drug is used only in fresh state.[1]

---

1. आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः संभवति, यच्च नित्यमार्द्रमेवोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम् ।CK.

CARAKA-SAMHITĀ

SIDDHISTHĀNAM

CHAPTER I

1-2. The section dealing with siddhi (success) is termed as 'siddhisthāna'. The word 'siddhi' denotes success in application of drugs for emesis etc. and complications arisen due to their improper use. Thus because of describing the means of such success it is called as 'siddhisthāna'. Or by formal identity of cause and effect the emesis etc. Themselves being the means of success are denoted by the word 'siddhi'. This interpretation would not encroach upon cikitsāsthāna etc. as it is used in restrictive sense.[1]

6b-7a. The word 'kalpanā' is meant here for processing of auxilliary items of pañcakarma such as sneha and sveda.[2]

The person becomes adjusted to unction in a week and as such it does no good to the body thereafter. Hence, if it is to be done thereafter, it should be done in higher dose. According to tradition, if the patient is not uncted by a week, he should be given higher dose after some interval.[3]

This distinction in period is made in view of the softness or hardness of bowels. In the latter unction is completed if given in proper dose, otherwise not.[4]

In some texts, the period of unction is mentioned as three, six and nine days but Caraka does not agree to that above a week or it may be explained on the basis of a higher dose.[5]

Some say that for immediate unction one day is also sufficient. There is no mentioned about medium bowel, for that a period of five days should be taken.[6]

---

1. सिद्धेरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम्। सिद्धिशब्देन चेह वमनादीनां वमनाद्यसम्यग्योगजन्यानां व्यापदां भेषजस्य साध्यतारूपा सिद्धिरुच्यते, एवंभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया चैतत् सिद्धिस्थानमुच्यतेः किंवा, कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिशब्देनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यन्ते।.....न चैवं सिद्धिस्थानसंज्ञाव्युत्पत्या चिकित्सास्थानादीनामपि सिद्धिस्थानसंज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया, यत इयं संज्ञाऽत्रैव योगरूढ्या वर्तते, नान्यत्र। CK.
2. कल्पनाशब्देनेह पंचकर्माङ्गकल्पनोच्यते, तेन पंचकर्माङ्गस्नेहस्वेदप्रयोगमेव प्रागाह। CK
3. तेन यावन्मात्रस्नेहप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन स्नेहनं वृत्तं, सा मात्रा सात्म्यीभूतैव, अधिकमात्रा या सात्म्यतां न गता सा सप्तरात्रात् परेणापि कर्तव्यैव। वैद्यास्तु सप्तरात्रादस्निग्धे पुरुषे किंचिद् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं प्रयुञ्जते। CK.
4. एतच्च त्र्यहस्नेहनं सप्तरात्रस्नेहनं च मृदुक्रूरकोष्ठविषयभेदेन। ....क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति, परं क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यति, । CK.
6. यत्तु तन्त्रान्तरे "त्रिषट्कनवरात्रेण स्नेहपानं विधीयते" इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि स्नेहनं विहितं, तदाचार्यानभिमतमेवः किंवा, सप्तरात्रादूर्ध्वमसात्म्यीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण तद्वर्णनीयम्। CK.
7. अत्र च.....सद्यःस्नेहप्रयोगेणैकदिनेनापि स्नेहनमनुजानीत इति ब्रुवते। मध्यकोष्ठान्तरं प्रति स्नेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तः, तथापि मध्यविधया पञ्चदिनेन मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम्। CK.

Others say that in case of soft bowels, unction should not be continued after three days. In fact, if necessary, it may be continued even thereafter for completion of unction.[1]

8b-9a. This prescribed diet is taken for three days in case of purgative and for one day in that of emetics.[2]

10b-11a. 'Snigdhāya' denotes that the patient should be anointed on the day of emesis as unction by intake has already been said. Others, however, interpret simply as 'having acquired the properties of unction'.[3]

13-15a. Here 'prastha' is taken as thirteen and half palas as said in another text that in context of emesis, purgation and blood-letting, prastha consists of thirteen and half palas.[4]

When the frequency of urges four, measure of expelled doṣa one prastha, end with appearance of pitta as sign of proper emesis are present-it should be understood as inferior type of purification. Similarly, ten urges, two prasthas of expelled doṣa and end with kapha as sign of proper purgation indicate the inferior type of purgation.[5] In the same way, ending with pitta and kapha should be taken as sign of proper emesis and purgation respectively in case of medium and superior types too.[6]

Thus the view that there are four types of purification, in emesis and purgation such as those relating to end, urges, measure and signs is not acceptable to us. In fact, there is only one purification relating to sign which is indicated by the end (with kapha or pitta). In this way, the discussion put forth by Āṣāḍhavarman is also unfounded.[7] The

1. यत्तु कैश्चित् "मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्ध्वं न स्नेहनं कर्तव्यं सात्म्यीभावादिति चार्थो लभ्यते" इति व्याख्यायते, तन्न नः प्रीणाति; यतः सात्म्यीभावः सप्तदिननिर्वर्त्यतयैवाचार्येणोक्तः, तेनात्यल्पमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद् यदि न स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाऽधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्तव्यः। CK.
2. एतद् विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं ज्ञेयम्, वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहमेव। CK.
3. स्निग्धाय देयं वमनमिति-वमनपानदिनेऽभ्यङ्गेन स्निग्धाय वमनं देयमित्यर्थः, पानजनितस्नेहस्तु पूर्वमेवोक्तत्वान्न पुनरभिधानमर्हति; अन्ये तु "उपजातस्नेहगुणाय" इति वदन्ति। Ck.
4. अत्र च प्रस्थशब्देन सार्धत्रयोदशपलान्युच्यन्ते, उक्तं हि तन्त्रान्तरे-"वमने च विरेके तथा शोणितमोक्षणे। सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥" इति। CK.
5. यदा चतुर्भिर्वेगैः प्रस्थमाने दोषे गते पित्तान्तत्वं सम्यग्वमनशुद्धिजलक्षणमुपलभ्यते तदा जघन्या शुद्धिः, यदा च विरेके दशभिर्वेगैः द्विप्रस्थमानदोषगमने कफान्तत्वं विरेचनसम्यग्योगलक्षणमुपलभ्यते तदा विरेचनस्य जघन्या शुद्धिर्भवति। CK.
6. एवं मध्यप्रवरशुद्धावपि वमने पित्तान्तत्वं, विरेचने कफान्तत्वं सम्यग्योगलक्षणं ज्ञेयम्। CK.
7. तेन यदुच्यते-आन्तिकी, वैगिकी, मानिकी, लैङ्गिकी चेति चतुर्विधा शुद्धिरिहोच्यते वमनविरेचनयोः, तदस्माकमसंमतमेव। किन्तु लैङ्गिकी चैका शुद्धिः, तत्र च पित्तान्तत्वं....लिङ्गं वमने, विरेचने च कफान्तत्वं...लिङगं ज्ञेयम्। तेन यदत्र आषाढवर्मणा......इत्यादिनाक्षिप्तं तदनभ्युपगमनिरस्तमेव। CK.

main criteria of purification is proper elimination of doṣa, the number of urges etc. are immaterial.[1]

The mention of ending with vāyu among the singns of proper elimination is only indicative of ending with kapha or pitta as when these are eliminated completely vāyu moves in the vacant space.[2]

15b-16a. The word 'kramāt' shows that any disturbance in the order would not lead to the signs of proper performance. For instance, if pitta comes before kapha, it would not be purificaiton, it would be, in real sense, only when pitta situated in lower portion of āmāšaya comes out in emesis which takes place only after kapha goes out.[3] The same explanation is in relation to purgation.[4]

17b-18a. Ck takes 'ūrjaḥ' as qualifying the word 'agniḥ' meaning 'potent'.[5]

20-22a. Of the two options, intake of ghee is prescribed if purgation is to be done on ninth day after emesis and if enema is to be given after purgation, unctuous enema is given on the ninth day.[6] Intake of ghee on the ninth day after emesis is not mentioned earlier and as such is mentioned after purgation coinciding with unctuous enema, thus it should not be taken as auxiliary to nirūha.[7]

The ninth day should be counted from the day of purification.[8] The intake of meat-juice after gruel etc. in the treatment by uttarabasti is designed, at the end of all the procedures, for recouping the normal diet and not after emesis and purgation, thus allowing intake of ghee and unctuous enema on the ninth day even without taking meat-juice.[9] The statement of Bhadrašaunaka, in this connection, relates to earlier

1. जघन्यादिशुद्धिलक्षणेऽपि यद्वेगेन जघन्यादिशुद्धिलक्षणाभिधानं, तत् प्रायोभावितया ज्ञेयम्। दोषमानभेदेन जघन्यादिमानभेदः पारमार्थिकः। CK.
2. तत्र च यदनिलागमनमन्ते वक्तव्यं तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया ज्ञेयं, निःशेषकृते ह्याशयगते पित्ते कफे च वायुः केवलः सरति। CK.
3. क्रमादित्यनेन वचनेन यथोक्तक्रमलंघनेन कफाद्यागमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति दर्शयति; यतः कफादूर्ध्वं गतं यदा पित्त भवति तदा तु पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः, किंतु यदैवामाशयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः, तत् पित्तानयनं कफनयनानंन्तरमेव भवति। CK.
4. एवं सम्यक्कृतविरेचनलक्षणेऽपि क्रमादितिपदस्यार्थोऽत्र व्याख्येयः। CK.
5. ऊर्जोऽग्निरिति पदुरग्निः। CK.
6. अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं कर्तव्यं तदा नवमेऽह्नि सर्पिःपानम्, अथ विरेचनानन्तरं यदि बस्तिर्देयस्तदाऽनुवासनं नवमेऽह्नि देयमिति व्यवस्था।CK.
7. वमनानन्तरं नवमदिवसे सर्पिःपानं पूर्वं नोक्तं तेनेदानीं विरेचनानन्तरकर्तव्यनिरूहांगानुवासनसमानकालतया सर्पिःपानमपि दर्शितं, तेन न निरूहाङ्गता सर्पिःपानस्य कल्पनीया। CK.
8. नवमश्च दिवसोऽत्र शोधनदिनमारभ्यैव ज्ञेयः। CK.
9. उत्तरबस्तिचिकित्सिते च यः पेयादिक्रमानन्तरं रससंसर्जनक्रम उक्तः, स सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनगमनार्थं कर्तव्यः, न वमनविरेचनकर्मपरिसमाप्तावेव, तेनेहाकृतरससंसर्गस्यैव नवमे दिने सर्पिःपानमनुवासनं चोपपन्नम्। CK.

unctuous enema or particular disease and as such is not conflicting. There are a number of interpretations by commentators which are already refuted by others.[1]

Sudation, though not explicitly mentioned, should be understood as it is a prepartory measure of pañcakarma.[2]

Commenting on 'nisi' Ck says that it should not be given in night during winter and spring. Others, however, take evening by it.[3]

The word 'anuvāsanārha'indicates that if there is presence of āma or agni is mild, unctuous enema should not be given on the same day [4]

22b-23a. 'Šīta' denotes šišira as well as vasanta.[5] 'Divā' means 'day approaching night and 'rātrau' means 'night close to day'.[6]

23b-24. In v. 24a, reading accepted by Ck seems to be 'paratastryahe vā'. He also refers to others' reading as 'parato dvyahe vā'. In the latter case, they explain that the unctuous enema should be given in two, three and five days in condition of severe vāta, medium (not severe) vāta and predominance of kapha-pitta respectively.[7] Concluding Ck says that the reading 'dvyahe vā tryahe vā'is appropriate. Here approach of the second or third day is meant and not completion.[8]

25. Though anuvāsana is not prescribed in kapha and pitta, it is given if they are associated with vāta.[9] Application of basti in odd numbers works by prabhāva. Some, however, say that the even numbers coming in between are also included.[10]

27-28. Enema, by elimination of impurities, checks ageing and pacifies all the disorders.[11]

---

1. यत्तु भद्रशौनके.....इत्युक्तं, तत् प्रागनुवासनविषयं रोगविशेषविषयं वेति नैतद् विरुद्धं भवति। बहूनि चात्र व्याख्यानानि टीकाकृतामङ्गिरि-सैन्धव-जेज्जटेश्वरसेनादीनां सन्तिः अन्यैस्तु तद्व्याख्यानानि दोषोद्धारादेव निरस्तानि। CK.
2 स्वेदस्त्वत्र पञ्चकर्मपूर्वतया विहितोऽनुक्तोऽप्यायात्येव। CK.
3. निशीत्यनेन निरूहानन्तरं तद्दिने क्रियमाणमनुवासनं निश्येव कर्तव्यमिति दर्शयति, न शीते वसन्ते च सद्योनिरूढस्य रात्रावेवानुवासनं न देयमिति। अन्ये तु निशीत्यनेन तदहरेव निरूढाय सायमनुवासनं देयमिति दर्शयति, तेन यथावक्ष्यमाणविभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः। CK.
4. अनुवासनार्ह इति वचनेन यदि सामता मन्दो वा पावको भवति, तदा तदहरनुवासनं न देयमिति सूचयति। CK.
5. शीतशब्देन शिशिरहेमन्तयोरपि ग्रहणम्। CK.
6. दिवेति निशासमीपे दिवाभागे, रात्रावपि च दिनसमीपायां रात्रौ। CK.
7. अन्ये तु पठन्ति यत्-"परतो द्व्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पंचमे वा" इति। अत्र तु द्व्यहेऽनुवासनमति प्रबलवातस्य, अनतिवृद्धवातस्य त्र्यहे, पंचमे तु वृद्धकफपित्तस्येति व्यवस्था। CK.
8. तेन "द्व्यहे वा त्र्यहे वा" इति पाठः साधुः। द्व्यहशब्देन चात्र दिनद्वयसंबन्धमात्रमुच्यते, न द्व्यहपूरणं,....एवं त्र्यहेऽपि। CK.
9. कफपित्तयोश्च यद्यप्यनुवासनं न विहितं, तथापि वातानुगतकफपित्तविषयतयैतद् बोद्धव्यम्। CK.
10. अयुग्मदानं प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचनाद् बोद्धव्यम्। विषमसंख्योपादानं तु मध्यविधयाऽपि द्व्यहचतुरहादिग्राहकं भवति, तेनोत्तरत्र वक्ष्यमाणसंख्यानुवासनं न विरोधीति ब्रूते। CK
11. वयःस्थापनत्वं चास्य स्रोतःशुद्धिकरत्वात्।.........दोषसंशोधनद्वारा सर्वगदापहत्वमुच्यते। CK.

29-31. Some, taking 'taila' generally for 'sneha' (fatty substance), prescribe ghee also but rightly oil should be taken as it is the chief vāta-allevaiting while ghee is not so.[1]

Some read v. 29b differently.[2] In anuvāsana, cooked oil should be used.[3] Oil, by its specific nature, distroys vāta.[4]

38-40a. As vāyu itself combines and disjoins doṣas, dhātus and malas, it also plays main role in causation of diseases produced by combination of doṣas and dūṣyas.[5]

40b-41a. 'Sneha' here means 'sāra'[6] (essance=vīrya).

41b-42a. Some read 'āmayalāghavāni' in stead of 'āšayalāghavāni'.

47-49a. Though karmabasti etc. are not used in texts. they are technical terms and described for the use of experts-and as such the view of some that they are unauthoritative is not valid. Moreover, they are also seen in others texts.[7]

49b-50a. 'Vātādikānām' is also read as 'vātādhikānām'. In the former reading, 'adi' denotes also kapha and pitta.[8]

50b-53a. The order of širovirecana is defined here as a part of pañcakarma where all the five karmas are performed but in particular cases only širovirecana can be given.[9]

57b-59a. Here 'roga' is for 'doṣa[10] Thus diseases should be treated after considering the mutual coverings and involvement of dhātus.[11]

---

1. .....तैलशब्देन स्नेहोपलक्षणेन केचिद् घृतमपि ग्राहयन्ति, किन्तु तैलमेवात्र वातहरप्रधानतया ब्रूते इति युक्तं पश्यामः........अप्रधानत्वान्नात्र घृतमनुमन्यते। CK.
2. "नान्वासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्म" इति केचित् पठन्ति। CK.
3. तैलं चानुवासने पक्वमेव ज्ञेयम्। CK.
4. अत्र तैलानिलयोर्विपरीतगुणयोर्मेलके द्रव्यप्रभावात्तैलमेव वातं हन्ति। CK.
5. यस्माद् वायुरेव दोषमलधातूनां संयोगविभागौ करोति तेन दोषदूष्यविण्मलमेलकरूपनिखिलव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं भवतीति भावः। CK.
6. संस्नेह्य कायमिति वीर्यरूपेण सारेण कायं व्याप्य,.....स्नेहशब्देन च सारोऽभिधीयते। CK.
7. एते च कर्मादयो यद्यपि शास्त्रप्रदेशेषु न व्यवह्रियन्ते,तथापि तद्विद्यव्यवहारार्थमेवेयं कर्मादिसंज्ञा, यथा यमकमहाच्छपानादिसंज्ञा, तेन कर्मादिसंज्ञायाः शास्त्रे व्यवहारादर्शनात् कर्मादिप्रतिपादको ग्रन्थोऽनार्ष इति यदुच्यते, तन्निरस्तम्। कर्मादिसंज्ञा च तन्त्रान्तरेऽप्यस्ति। CK.
8. अत्र ये "वातादिकानां "इति पठन्ति, तेषामादिशब्देन पित्तकफयोरपि ग्रहणम्। CK.
9. एतच्च पंचकर्मसंपादनीयनृविषयत्वं शुद्धिपूर्वकत्वं शिरोविरेचनस्येहोच्यते, तेन वमनादिनाऽशुद्धेऽपि शिरोविरेचनैकसंपाद्ये पुरुषेऽयं क्रमो ज्ञयः। CK.
10. रोगशब्देनात्र दोषोऽभिप्रेतः। CK.
11 एवं च दोषाणां परस्परावरोधान् तथा धातुसंमूर्च्छनविशेषांश्चावगम्यैव व्याधौ प्रपञ्चोऽनुसरणीयः। CK.

CHAPTER II

1-2. The chapter is so named (pañcakarmīyā siddhi) as it deals with the informations about indications and contra-indications of pañcakarma.[1]

8-9. 'Saṃvṛtakoṣṭha' means 'that having koṣṭha belittled by vāyu'. Some interpret it as 'that having koṣṭha filled with vāyu'.[2] 'Prāṇoparodha' is 'cessation of breath (death); some take it as loss of strength.[3]

10. 'The rest are fit for emesis'-after this statement again explicit mention of pīnasa etc. shows their particular indication for the same. In case of purgation too, such mention should be explained in the same way.[4] The example of the breaking away of the bandh in the field refers to the same already mentioned earlier (in su. 20).[5]

11-12. 'Muktanāla' means 'non-closing of anus'[6] (due to non-functioning of sphincters).

14-15. 'Madhumeha' denotes all the types of prameha[7]. In baddhodara etc. nirūha basti is contraindicated in condition of flatulence and as such its prescription generally in baddhodara does not go contrary to it. Others explain that in the chapter on udararoga nirūha is prescribed in condition of constipation and thus its contraindication generally in baddhodara is not conflicting.[8]

Nirūha is not given after meals but in case of anuvāsana it is just reverse. If anuvasana is given in empty stomach it moves upwards.[9]

---

1. पंचकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयज्ञानार्थमधिकृत्य कृता सिद्धिः पंचकर्मीया सिद्धिः । CK.
2. संवृतकोष्ठः वायुनाल्पीकृतकोष्ठः, वायुव्याप्तकोष्ठ इत्येके । CK.
3. प्राणोपरोधः मरणं, बलक्षय इत्यन्ये । CK.
4. "शेषास्तु वम्याः" इत्यभिधायापि पीनसादीन् पुनर्वमनविषयतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य यौगिकतां दर्शयति। एवमुत्तरत्रापि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शनं व्याख्येयम् । CK.
5. प्रधानतममित्यनेन महारोगाध्याये "केदारसेतुभेदे" (सू० 20) इत्यादिनैकदेशेनोक्तं प्राधान्यख्यापकं ग्रन्थं ग्राहयति। CK.
6. मुक्तनालः असंवृतगुदः । CK.
7. मधुमेहशब्देन सर्वप्रमेहग्रहणम् । CK.
8. बद्धोदरादावाध्मातानां बस्तिर्निषिध्यते, तेन "स्निग्धस्य बद्धोदरिणे".... इति ग्रन्थेन निरूहविधानमविरुद्धं भवतिः अन्ये तु-उदराध्याय एव "बद्धोदरिणे" इत्यादिना इत्यनेन सविबन्धोदरविषयं निरूहं वर्णयन्ति, तेनात्र सामान्येन बद्धोदरे निरूहनिषेधो न विरुद्धः । CK.
9. अननुवासनविषयोपदर्शनं अनास्थाप्येषु भुक्तभक्तः पठितः, तद्व्युदासार्थमभुक्तभक्तोपादानम्, अनुवासनमभुक्तस्यानावृतत्वादूर्ध्वं याति, न तु निरूह इति विशेषः। अनुवासनं तु स्नेहस्य सूक्ष्मतया विसरणशीलं सायं दीयते, तेन तावत्कालमभोजनाच्छून्यशरीरस्योर्ध्वं याति । CK.

20-21. If snuffing is applied in cold or bad weather it may cause foetid nose, the same performed in summer or rainy season may cause head diseases. Others, however, take by 'anṛtudurdina' as cloudy weather in seasons other than the rainy one.[1]

22.'Pīnasa' is mature (chronic) coryza. In acute one snuffing is contraindicated. Thus there is no conflict.[2] 'Apatantraka' is only a type of 'apatānaka' in which consciousness is lost.[3]

Indication of snuffing in vātika disorder here is because of its potency for destroying kapha and vāta located in the particular site[4] (head).

---

1. अनृतौ दुर्दिने चेत्यादौ शीतदोषानित्यनेन शीतकाले दीयमानस्य दुर्दिने च कृतस्य पूतिनासाकर्तृत्वं, ग्रीष्मवर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृत्वम्। अन्ये तु-अनृतुदुर्दिनमित्यनेन अवार्षिकं दुर्दिनमाहुः। CK.
2. पीनसोऽत्र पक्वप्रतिश्यायः, तरुणे च प्रतिश्याये शिरोविरेकनिषेध इति न विरोधः। CK.
3. अपतन्त्रक अपतानकभेद एव निःसंज्ञः। CK.
4. वातविकारेऽप्यत्र (शिरो) विरेचनं स्थानसंवन्धागत-श्लेष्मवातहन्तृत्वेनैवोपपन्नम्। CK.

CHAPTER III

6. Doṣa etc. to be examined include such items mentioned earlier in concerned chapters.[1]

7. Some read 'trikarṇikāni' instead of 'sukarnikāṇi'.[2]

8-10a. The nozzle should be six fingers long for one to six years of age, eight fingers for twelve years of age and twelve fingers for twenty years of age. Thus there is no variation in this measure before six and after twenty years but there is increase after six years at the rate of one-third finger every year and after twelve years at the rate of half finger every year. Suśruta has said about variations in the measure of the nozzle which should be ignored as it does not conflict much with the above.[3]

12b-13a. The bright fortnight is regarded as auspicious for all works. Hārīta, however, takes opposite view. He says that demons and disease arise in dark fortnight and as such they should be tackled then itself.[4]

13b-20a. Each component of triphalā and pañcamūlī also should be taken in the quantity of one pala.[5] 'Yuktyā' in the context of honey and salt (v.15) denotes that their quantiry is not fixed, it should be decided according to constitution of the patient. The quantity of meat-juice,milk and cow's urine etc. should be decided in the same way.[6] By association sudation is also understood by anointment.[7] (v.17).

---

1. अत्र दोषादयो ये दश परीक्षणीयाः प्रोक्तास्तेष्वेव उपकल्पनीयोक्तदोषभेषजाद्येकादशकस्य तथा रोगभिषग्जितीयोक्त-दशपरीक्ष्यस्यावरोधो व्याख्येयः,अनुक्तावरोधश्चायं योनिव्यापत्तिक एवास्माभिरुक्तोऽनुसरणीयः । CK..
2. "त्रिकर्णिकानि" इति केचित् पठन्ति। CK.
3. तत्र षडङ्गुलमेकवर्षात् प्रभृति यावत् षड्वर्षं, द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलं नेत्रं भवति, विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं नेत्रं भवति। अत्र व्युत्क्रमाभिधानेन षड्वर्षादर्वाग् विंशतिवर्षादूर्ध्वं च नेत्रमानविकल्पो नास्ति, षड्वर्षादूर्ध्वं नेत्रमानविकल्पोऽस्तीति दर्शयति: तेन षड्वर्षादूर्ध्वं प्रत्यब्दमङ्गुलतृतीयभागवृद्धिर्भवति, द्वादशादूर्ध्वं प्रत्यब्दमर्धाङ्गुलवृद्धिः, एवमुक्तमानपूरणं भवति। सुश्रुते नेत्रमानभेद उक्तः, स नातिविरोधकारितया उपेक्षणीय एव। CK.
4. शुक्लपक्षे इति शुक्लपक्षस्य सर्वारम्भेषु प्रशस्तत्वात्। हारीतेन तु कृष्णपक्ष एवात्र विहितः। उक्तं हि-......कृष्णेऽसुराश्च सर्वरोगाश्च: तस्माद् रोगचिकित्सा कृष्णे सदैव कर्तव्या। Ck.
5. पलोन्मितत्वमिह त्रिफलापञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम्। CK.
6. 'युक्त्या मधुसैन्धवे च' इत्यनेन मधुसैन्धवयोः प्रकृत्याद्यपेक्षयाऽनियतं मानं दर्शयति। चकारो मांसरसक्षीरगोमूत्रमदीनां चानियतं मानं दर्शयति। एषां च मानव्यवस्थामग्रे कषायमानप्रस्तावे दर्शयिष्यामः। CK.
7. तैलाक्तगात्रमिति अभ्यङ्गसाहचर्यात् स्वेदोऽपि ज्ञेयः, तेनाभ्यक्तस्विन्नमित्यर्थः। CK.

23b-24a. 'pūrvaṃ hi dadyāt' etc. is taken as unauthoritative by some but on the authority of other texts it shoud be read.[1]

26b. Though, as a general rule, basti eliminates doṣa only located in pakvāśaya, it also acts so in location of pitta etc. by application of particular basti.[2] The first and the second basti also destroy pitta and kapha but the pitta-eliminating and kapha-eliminating action of the second and the third respectively is due to association of the location ans as such they have been mentioned so.[3]

Though basti is not a treatment of choice in pitta and kapha, it is beneficial if they cover vāta or are associated by it.[4]

27-30a. Due to absence of āma, the dietetic regimen of gruel etc. is not desired here as in case of purgation.[5]

30b-31a. Even in small quantity of nirūha, decoction and sneha should be added in the prescribed proportion. The quantity of other components such as honey, paste and salt is not fixed as it is decided according to constitution. Thus by adding them in requisite quantity the measure of twelve prasṛta should be completed.[6]

On the authority of Jatūkarṇa, kalka (paste) is taken in quantity of two palas everywhere. Salt and honey are taken in quantity of one karṣa and two prasṛtas respectively. The portion remaining after mixing decoction, sneha, kalka, honey and salt is fulfilled by addition (āvāpa) of liquids like meat-juice, milk, cow-urine etc. according to doṣa.[7]

35b-45. Ck interprets 'pūrvapeṣya' as 'paste mentioned in balādi taila'[8] 'Trisneha' means 'snehas except majja'.[9]

---

1. 'पूर्वं हि दद्यात्' इति ग्रन्थं केचिदनार्षमाहुः, तन्त्रान्तरेषु त्वस्यार्थस्य दृष्टत्वाद् युक्त एवायं पाठः। उच्यते हि सुश्रुते............। CK.
2. यद्यपि . च बस्तिः पक्वाशयगतमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथापि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषबस्तिविधिसामर्थ्याद् दोषहरणमुच्यते। तेन, उत्सर्गतस्तद्गतदोषहरणं विशिष्टविधानेन व स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति। अयमर्थो जतूकर्णेऽप्युच्यते..........। CK.
3. अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः कफमपकर्षतीत्युच्यतेः तथापि प्रथमद्वितीययोरपि पित्तकफापहत्वमस्त्येव, परं द्वितीयेन पित्तापहरणं, तृतीयेन च कफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्या क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम्। CK.
4. पित्तकफयोश्च यद्यपि सुखं चिकित्सितं बस्तिर्न भवति, तथापि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्ते कफे चैतद् बस्तिदानं ज्ञेयम्। CK.
5. पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनवदिहामस्याभावात्। अत एव सुश्रुते पेयादिक्रमं त्यक्त्वा रसादिक्रम उक्तः। CK.
6. एषा स्नेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरूहे क्वाथस्नेहयोरुक्तमात्रानुसारेण योजनीया, शेषाणां तु मधुकल्कसैन्धवानामिह मात्रानियमो नोक्तः, तेषामपि प्रकृत्यादिभेदेनानियतत्वात्। तेन मध्वादीनां प्रकृत्याद्यनुसारेण प्रसृतमानेन द्वादशप्रसृतत्वं पूरणीयम्। CK.
7. तत्र जतूकर्णप्रत्ययात् सर्वत्र कल्कस्य पलद्वयं भवति....... सैन्धवं तु कर्षप्रमाणमस्ति, यतः सुश्रुते-"सैन्धवाक्षं समादाय मधुनः प्रसृतद्वयम्".....तेनानया दिशा सैन्धवमधुकल्पना। यथोक्तकषायस्नेहकल्कमधुसैन्धवापूरितांशपूरणं चावापेनैव कर्तव्यम्। आवापश्चात्रानुक्तोऽप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणो वातादिभेदेन मांसरसक्षीरगोमूत्रादिको ज्ञेयः। CK.
8. सपूर्वपेष्य इति बलाद्युक्तकल्कः। CK.
9. त्रिस्नेहयुक्त इत्यनेन मज्जपरित्यागं सर्वबस्तिसिद्धं स्मारयति। CK.

46-55. 'Suśīta' is beneficial in pitta. This should be understood in case of other pitta-alleviating bastis.[1]

56-64. Though in koṣātakādi formulaion (v.56), due to ten prasṛa of decoction and other items the quantity becomes large, the components should be added in such a way that the total quantity does not exceed twelve prasṛtas.[2]

70-71. Ck takes bilvataila, jīvanīyataila and madanataila as described in ch. 4 in Vs. 4-7, 9- 12 and 13-16 respectively.[3]

---

1. सुशीतत्वमिहौत्सर्गिकं मृदुकोष्ठेष्वधिकं पित्तहितत्वात्। अनया च दिशाऽपरपित्तहरबस्तावपि शीतत्वं ज्ञेयम्। CK.
2. अत्र क्वाथदशप्रसृतेन तथा कल्केन क्षौद्रादिना च यद्यपि मानमधिकं भवति , तथाऽप्येवमेव द्रव्यसंयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृत एव बस्तिर्देयः, तदधिकमानस्य निषिद्धत्वात्। Ck.
3. तेन स्नेहव्यापत्सिद्धौ.......मदनतैलं ज्ञेयम्। CK.

CHAPTER IV

4-7. This formulation is known as 'bilvataila' as bilva is one of the components of daśamūla[1] (but it is not clear why bilva is given so much importance).

9-12. This yamaka (oil and ghee mixed together) is known as 'jīvanīya'.[2]

13-17. Saindhavādi formulation is called as 'madana-taila'.[3] Ck takes bilvādya gaṇa as 'daśamūla' while generally it denotes bṛhat pañcamūla as taken by GD. Daśamūla should be given as decoction and paste here.[4]

By 'kaphahara' the drugs mentioned in the preceding chapter or trikaṭu, pañcakola etc. should be taken.[5]

25. These complications arise due to faulty application of unctuous enema. Those arising due to defficient and excessive application are already described earlier. Their treatment is also reapplication of unctuous enema and eliminative enema respectively.[6]

29-31. 'Rāsnā-taila' is the same as described in the chapter on vātavyādhi.[7] (Ci. 28).

36-37. Here 'varti' means 'phalavarti'. Some read it as 'basti'.[8] Here again by 'bilvādi' daśamūla has been taken by Ck while GD takes Bṛhatpañcamūla.[9]

46-47. The digestive fire digests the uncting substance covering the pakvāśaya by its outgoing heat. Though agni residing in jaṭhara (āmāśaya) has no direct contact here, the function is performed by its mixed parts. 'Prāyaḥ' indicates the completion of digestion in five days also and as such in case of those with poor digestion unctuous

---

1. एतद् दशमूलस्थितबिल्वेन बिल्वतैलमिति वदन्ति। CK.
2. एतद् यमकं पूर्वाध्याये जीवनीयसंज्ञया व्यपदिष्टम्। CK.
3. एतच्च मदनतैलमिति ख्यातम्। CK.
4. बिल्वाद्यो गणः दशमूलं, दशमूलं चात्र क्वाथकल्काभ्यामपि देयम्। CK.
   बिल्वादिगणेन बृहत्पंचमूलेन। GD.
5. कफहरैरिति पूर्वाध्यायोक्तकफहरभेषजैः, किंवा त्रिकटुकपंचकोलादिभिः। CK.
6. एताश्च व्यापदः मिथ्यायोगेन स्नेहस्य क्रियमाणा उच्यन्ते ......अनुवासनायोगातियोगजन्याश्च व्यापदः कल्पनासिद्धावेवोक्ताः; तद्भेषजं चातिस्नेहिते शोधनबस्तिः, अस्नेहिते पुनः स्नेहबस्तिदानमेव ज्ञेयम्। CK.
7. रास्नातैलं "रास्नासहस्रनिर्यूहे" इत्यादिना विहितं वातव्याधावुक्तम्। CK.
8. स्नेहं विडावृतमित्यादौ वर्तिभिरिति फलवर्तिभिः, केचित्तु "बस्तिभिः" इति पठन्ति। CK.
9. बिल्वादीनि दशमूलानि। CK.
   बिल्वादिपंचमूलक्वाथसिद्धैः। GD.

enema has been prescribed in five days.[1]

52-54. 'Hrasva' (small)means the dose which is digested in half a day. In other text, the three doses of sneha have been fixed on the basis of weight such as six, three and one and half palas in high, medium and lowest measures. Sušruta has also said about this. Thus mātrābasti comes as in quantity of one and half palas The basti in quantity of six palas is snehabasti while that of three palas is anuvāsana.[2]

---

1. त्र्यहात् स्नेहं पचतीति पक्वाशयोपलेपकं स्नेहं बहिर्निःसृतेनोष्मणा पचति। यद्यप्यत्राग्निनोर्ध्वस्थितेन तादृशः संबन्धः स्नेहस्य नास्ति, तथापि जाठरस्यैव विमिश्रितैरवयवैस्तत्पाको वक्तव्यः। प्रायःशब्देन पंचाहपाकमपि दर्शयति, तेन पंचाहदानमप्यनुवासने मन्दाग्निं प्रति प्रागुक्तं ज्ञेयम्। CK.
2. ह्रस्वाया इति अर्धाहःपरिणमनीयायाः।....तन्त्रान्तरे-स्नेहमात्रात्रयं प्रमाणैरेवोक्तं, यथा- "षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत्। कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने।।, इति। सुश्रुतेनापि बस्तिप्रमाणमुक्तं....। अनेन व सार्धपलमानो मात्राबस्तिरुक्तो भवति, तत्र हि षट्पलः स्नेहबस्तिरुक्तः, अनुवासनं तु त्रिपलम्। CK.

CHAPTER V

1-3. The defects of nozzle and enema-pouch and also the complications arisen due to improper application of enema are described in this chapter. In relation to nozzle and enema-pouch, the success depends on avoiding these defects.[1]

9-10a. These have been mentioned earlier (in ch.3), still they are repeated here from the view of the treatment of complications, if arisen due to carelessness.[2]

13-15a. Here again 'bilwādi' (v.14) has been interpreted by Ck as 'daśamūla' and (bṛhat) pañcamūla by GD.[3]

---

1. नेत्रगता तथा बस्तिपुटकगता च व्यापत् तथा नेत्रासम्यक्प्रणिधानजन्याश्च या व्यापदस्तासां सिद्धिः; तेन नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिः दुष्टनेत्रबस्तिपुटकयोश्च व्यापत्सिद्धिः तयोः सदोषत्वेन ज्ञात्वा परिवर्जनम्। CK.
2. एते चानुच्छ्वासनादयो यद्यपि पूर्वमेव निषिद्धाः....तथापि प्रमादात्तथा प्रयोगे सति जातव्यापदां चिकित्साभिधानार्थमस्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ताः। CK.
3. बिल्वादि दशमूलम्। CK.
   बिल्वादि पंचमूलम्। GD.

CHAPTER VI

1-2. Basti is the chief of all the five karmas as also stated earlier (in ch.1). Here emesis and purgation are treated in order to control the possible complications.[1]

5-6. Thus there are two orders of seasons-one having prāvṛt and the other having śiśira. The former is followed in evacuative therapy while the latter in normal condition and origin of rasas. Accordingly, this has been mentioned earlier (in Su. 7 and Vi.8). But the order having prāvṛt is formulated only with the purpose of evacuation and as such is not real.[2]

The view of others according to which this is explained on geographical division e.g. north and south coast of Gangā is also not intended here as it relates to the specific purpose of evacuation and not the natural division.[3]

This prescribed time of evacuation should be known for general disorders, in case of emergency, something special is done even in other seasons.[4]

9. In too uncted person, the unctuous purgative, due to excessive lubrication, goes out forcefully without eliminating the doṣa which displaced from their positions re-enter the channels. To eliminate this, rough purgative should be administered.[5]

29-30. In case of emesis and purgation there is no mithyāyoga (faulty application) but only ayoga (deficient or no application) and atiyoga (excessive application). Expulsion of doṣas may be in four ways-excessive, defective, absent or deficient, the latter three are, essentially, ayoga.[6]

---

1. तेन बस्तिव्यापत्सिद्ध्यभिधानेन बस्तेरिह कर्मभ्यः प्राधान्यमपि द्योतितं, बस्तिप्राधान्यं "तस्माच्चिकित्सार्धमिति ......(सि०अ० 9) इत्यनेनोक्तम्। अत्र चानागतव्यापच्चिकित्सार्थत्वाद्वमनविरेचनयोः सम्यग्विध्यभिधानम्। CK.
2. शोधने कर्तव्येऽयं यथोक्तः प्रावृडादिऋतुविभागो भवति, स्वस्थवृत्तौ रसोत्पत्तौ वा तस्याशितीयोक्त एव वर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मरूपः ऋतुक्रमो भवति। ....एतदुक्तसंशोधनाङ्गर्तुक्रमविभागेनैव चरकसंस्कारेऽपि न वेगान्धारणीये....तथा रोगभिषग्जितीये च शिशिरं पारित्यज्य प्रावृडादिनैव ऋतुक्रमः संशोधनाङ्गतयोक्तः तेन रसबलोत्पादचिन्तायां स्वस्थवृत्तानुष्ठानेषु च शिशिरादिक्रमो भवति, संशोधनव्यवस्थायां तु प्रावृडादिरिति प्रावृडादिक्रमोऽयं संशोधनानुकूलतयाऽऽचार्येण कल्पितो न पारमार्थिकः। CK.
3. ये तु प्रावृडादिक्रमं गङ्गायाः दक्षिणे कूले, उत्तरेऽपि शिशिरादिक्रमं वदन्ति, तन्मते 'शोधनं प्रति' इति ग्रन्थोऽनुपपन्नः। तेन "भूयो वर्षति पर्जन्यः"....इत्यादिना ग्रन्थेन यदि नाम देशभेदेनापि ऋतुक्रमः पारमार्थिकोऽभिधीयते, तथापि नासावाचार्यस्येहाभिमतः। CK.
4. अयं च शोधनकालोपदेशोऽनात्ययिके व्याधौ ज्ञेयः, आत्ययिके तु.......अत्युष्णेऽपि काले संशोधनप्रवृतिर्भवत्येव। CK.
5. अतिस्निग्धस्य स्नेहविरेचनं स्नेहप्रकर्षादतिवेगं गच्छन् प्रचलितानपि दोषान् निहन्तुं न शक्नोति, दोषास्तु तेन विरेचनेन स्वस्थानात् प्रच्याविताः भूयः स्रोतःसु लीयन्ते, तत्प्रतिषेधार्थं रूक्षं विरेचनं सम्यग्योगकारकं दद्यादित्ययमाशयः। CK.
6. यद्यपि चायोगातियोगमिथ्यायोगास्तत्र तत्र कारणत्वेनोक्ताः, तथापीह वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं नेच्छन्ति। यतो दोषाणां चतुर्विधैव प्रवृत्तिर्भवति यत्-अतिप्रवृत्तिः, असम्यक्प्रवृत्तिर्वा,अप्रवृत्तिः, अल्पप्रवृत्तिर्वा। तंत्राप्यप्रवृत्यल्पप्रवृत्ती अयोगगृहीते एवः यापि चात्र प्रातिलोम्येन प्रवृत्तिः, सापि दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तकत्वादयोगगृहीतैव। CK.

38-39, 'Anava' means 'of deteriorated potency due to long period of storage.'[1]

45-57. This pathogenic material fits into the excess of purgation and is only inferrable in that of emesis or the word 'atitīkṣ́ṇa' may apply to emesis as well being as cause of excess. Elimination of faeces, pitta and kapha may be understood respectively in purgation and emesis.[2]

'Vaṭādi' means 'vaṭa, udumbara' aśvattha, plakṣa and kapītana' the five trees of pañcakaṣāya group.[3]

58-60. These disturbances, being complications, do not necessarily arise in excessive or deficient expulsion.[4]

61-63. 'pītam gatvā gudam' etc. is pertinent for the cutting pain caused by excessive purgation and can't denote the same arisen due to excessive emesis. But as in upakalpanīya chapter (Su.15) these are stated in relation to both emesis and purgation, the cutting pain, though not said, should be understood on this basis. Thus all the disturbances, flatulence etc., are explained in relation to emesis and purgation- thus say some.[5]

64-67. By 'kṣārāmla' (v.64) the cāṅgerī etc. formulation prescribed in atisāra should be taken. 'Laghu' means 'small dose.'[6]

68-70. Pacification is done in case of slight disorder while emesis in that of excessive and when dose is directed upwards.[7]

78-84. The test for vital blood and raktapitta is done for selection of treatment. In raktapitta the treatment would be to pacify it while in case of vital blood, that prescribed here should be adopted.[8]

---

1. अनवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम्। CK.
2. इयं च सामग्री विरेचनातियोगस्यैव घटते, यतो मृदुकोष्ठे बुभुक्षिते च विट्पित्तकफहरणक्रमेण च सैवातियुज्यते, वमनातियोगसामग्री चानेनोदाहरणेनोन्नेयाः किंवा, अतितीक्ष्णमिति पदेनैव वमनस्याप्यतितीक्ष्णत्व मतियोगकारणमुक्तं, विट्पित्तकफहरणं यथायोग्यतया क्रमेण विरेचने वमने च बोद्धव्यम्। CK.
3. वटादीनां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनानाम्। CK.
   वटादीनां पंचकषायवृक्षाणाम्। GD.
4. एताश्च व्यापदो नावश्यमतियोगायोगयोर्भवन्ति, उपद्रवभूतत्वात्। CK.
5. "पीतं गत्वा गुदम्" इत्यादिविरेचनातियोगजन्यपरिकर्तिकायां संगतं, न वमनातियोगजन्यपरिकर्तिकायाम्। उपकल्पनीये च साक्षाद्-वमनायोगातियोगजन्यतयैवाध्मानादय उक्ताः, तेनानुक्तोऽपि वमनव्यापत्तौ परिकर्तोऽनेनोदाहरणेन कल्पनीयः। ......तदनया दिशा आध्मानादीनि वमनविरेचनयोरयोगातियोगजन्यतया व्याख्यातानीत्येके। CK.
6. क्षाराम्लं लघु शस्यत इति अतिसारे यदुक्तं-'चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्। घृतं' (चि० अ० 19) इतिः लघुमात्रं च शस्यत इति ज्ञेयम्। CK.
7. अल्पदोषे शमनं, बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था। CK.
8. परीक्षा च चिकित्साभेदार्थमेवः रक्तपित्ते रक्तपित्तहरी क्रिया, जीवशोणितं तु दृष्ट्वा 'तृष्णा मूर्च्छामदार्तस्य' इत्यादिनोक्ता कर्तव्या। CK.

90-91. Though flatulence etc. are also 'upadrava', because of their mention by different term (vyāpad), šūla (colic pain) etc. only are said here as such. Šūla etc. are, though predominant, called as 'upadrava' because they arise after the performance (of emesis etc.). Or these complications may be taken as relating to deficient performance.[1]

1. यद्यप्याध्मानादयोऽप्यमी उपद्रवा एव, तथापि तेषां संज्ञान्तरेणैव गृहीतत्वाच्छूलादय एव उप्रदवशब्दाभिहिताः। शूलादयश्चामी प्रधानान्युत्तरकालभावित्वादनुपद्रवरूपा अप्युपद्रवशब्देनोच्यते।....किंवा, अयोगाख्यस्य व्याधेरमी उपद्रवा इति ज्ञेयम्। CK.

CHAPTER VII

1-2. Here the word 'basti' is meant for nirūha.[1]

3-6. Some read 'nātiyogāt klamādhmāne' (v.5) and 'daśaitā vyāpado' (v.6) but the readings mentioned here 'nātisyogau' and 'dvādaśa vyāpado' are flawless.[2] The word 'rūpa' (v.6) includes 'hetu' as well.[3]

7-11. Here 'guru' (v.7) means 'hard' or 'full with faeces.'[4] The hot 'pramathyās' refer to those mentioned under the treatment of diarrhoea. 'Pramathyā' is the technical term of Āyurveda denoting digestive decoction.[5]

15-20. Here 'doṣa' means pitta and kapha associated with āma and covering the passage. Others take by it only kapha and interpret 'dāha' as an associate of klama.[6] Appetising kṣāras (v.19) refer to those mentioned under the treatment of grahaṇī etc.[7] 'Dāśamūlikaṃ' means 'that mentioned in siddhisthāna ch. 3 (v.35) or 'of daśamūla decoction.'[8]

21-26. 'śyāmāphalādibhiḥ' (v.23) denotes 'śyāmā etc. nine drugs and madanaphala etc. six drugs mentioned in kalpasthāna.[9] Bilvādi' means bilvamūla etc. (v. 11), GD takes bilvādi pañcamūla.[10]

27-29. Though in hiccough enema is *contra-indicated,* here in particular hiccough unctuous enema is beneficial.[11]

---

1. अत्र बस्तिशब्दो निरूह एव वर्तते, तद्व्यापदामेवात्र वक्तव्यत्वात्। CK.
2. केचित् "नातियोगात् क्लमाध्माने" इत्यादि, तथा" दशैता व्यापदो बस्तेः" इत्यादि पठन्ति। तत्र पूर्वाध्यायोक्तव्याख्यानादर्थो नेयः, किन्तु पूर्व एव पाठो निर्व्यूहः। CK.
3. आसामित्यादौ रूपशब्देनैव प्रति प्रति वक्ष्माणहेतुविशेषोऽवरुद्धो ज्ञेयः, येन हेतुरपि हि व्यासगमकतया रूपमेव। CK.
4. गुरुकोष्ठे इति क्रूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा। CK.
5. उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीसारोक्तप्रमथ्यानां या प्रमथ्या उष्णा तस्याः प्रयोगः। प्रमथ्येति पाचनकषायस्यायुर्वेदसमयसिद्धसंज्ञेति प्रतिपादितमेवातीसारे। CK.
6. दोषशब्देन चात्र पित्तकफावामसहितौ मार्गावरकावुच्येते .....ये तु दोषशब्देनेह कफमात्रं ग्राहयन्ति, तन्मते सदाहत्वं क्लमस्याप्युपपन्नम्। CK.
7. "क्षारांश्च दीपनान्" इति ग्रहणीचिकित्साद्युक्तान्। CK.
8. दाशमूलिकमिति "द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः" (सि०अ० 3) इत्यादिनोक्तं, किंवा, दशमूलक्वाथकृतम्। Ck.
9. श्यामादिभिर्नवभिः फलादिभिश्च षड्भिः कल्पस्थानोक्तैः। CK.
10. बिल्वदिभिश्च निरूह इति "बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान्" इत्यादिनोक्तः। CK.
    बिल्वादिपंचमूलक्वाथेन। GD.
11. हिक्कायां च यद्यपि.....बस्तिर्निषिद्धः, तथापीह विशिष्टहिक्कायामनुवासनस्य हितत्वात्....अनुवासनमनवद्यम्। CK.

30-31. Vāta-alleviating as daśamūla etc.[1]

32-39. Some read 'yāvat prāṇoparodhāddhi' (v.36) in place of 'prāṇodānanirodhāddhi.'[2]

40-42. 'Śodhanīya' means 'combined with evacuative drugs like trivṛt etc.' and 'ānulomika' means 'added with anulomana substances such as milk and sugarcane juice.[3] Vṛtti' means 'dietary regimen.[4]

43-46. Some read 'ūrdhvam mūrdhni vidhāvati' in stead of 'ūrdhvam mūrdhni vihanyate

(v.44). By 'asya virecayet,' 'śiraḥ' is understood or 'anu virecayet'[5] is the alternative reading.[6] 'Tīkṣṇānulomika' relates to food or enema.[7]

64. Such potency is only in basti and not in digestive remedies and as such the latter are not able to overcome the doṣa instantaneously.[8]

1. वातघ्नैरिति दशमूलादिभिः। CK.
2. केचित्तु "यावत् प्राणोपरोधाद्धि" इति पठन्ति। CK.
8. शोधनीयानिति त्रिवृदादिशोधनद्रव्ययुक्तान्, आनुलोमिकानिति अनुलोमनक्षीरेक्षुरसयुक्तान्। CK.
4. वृत्तिमिति पेयादिक्रमम्। CK.
7. ये तु "ऊर्ध्वं विधावति" इति पठन्ति, तन्मते उपर्युपरि धावतीत्यर्थः। CK.
6. "अस्य विरेचयेत्" इत्यत्र "शिरः" इति शेषः, 'अनुविरेचयेत्" इति वा पाठः। CK.
7. तीक्ष्णानुलोमिकेऽन्ने भुक्ते सति अनुवासयेदिति योज्यम्; किंवा, तीक्ष्णानुलोमिकेनैवानुवासनं साध्यमित्यर्थः। CK.
8. एवंभूतवीर्यं बस्तावेव, तेन पाचनादिप्रयोगाणां न बस्तिवत्तदहरेव सकलदेहगतदोषविजेतृत्वं भवति। CK.

CHAPTER VIII

1-2. This chapter deals with the formulations in measure of prasṛta and so the title 'prāsṛtayogīyā'.[1]

4-6. The enema should consist of only those substances which are mentioned here and not other paste etc. as in general enema. The rule is that where the substances are specified in definite measures, the general rule would not be applied. The latter would apply where the mention of substances is partial. Salt is not to be discarded.[2] 'Bilvādi' is again daśamūla according to Ck and bṛhat pañcamūla according to GD.[3]

8-9a. Though here the measure of paste is not mentioned, it should be given in the proportion as generally advocated e.g. two palas is twelve prasṛta, which would be, in five prasṛtas, one pala less in one-sixth. This should be followed in other places too.[4]

13-14. 'Surāsava' means 'āsava made with surā.'[5]

15. 'Sweet' means 'made of drugs like drākṣā etc.'[6] 'Pratyāsthāpana' is that which is given as directed to āsthāpana.'[7]

18. 'Kulmāṣa' is edible consisting of semi-boiled barley etc.[8]

20. 'Āma' denotes here 'food essence immature due to poor digestive fire and covering the bowels.[9]

21. Others take six complications arisen due to faulty application of enema, but our interpretation is correct.[10]

23. 'Antarapāna' means 'digestive'.[11]

---

1. प्रसृतोपलक्षिता ये योगाः तानधिकृत्य कृता सिद्धिः । CK.
2. अत्र च यथोक्तैरेव द्रव्यैर्बस्तिर्देयः, तेन नेतरबस्तिन्यायेनानुक्तकल्कादिकल्पना। यत्र नियतमानद्रव्यविभागेन बस्त्यभिधानं, तत्र सामान्यबस्तिद्रव्यमानानवकाशः, यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र निरूहयोगितयोक्तद्रव्यमानाधिकारः । सैन्धवप्रवेशस्त्वत्याज्य एव। Ck.
3. बिल्वादिमूलं दशमूलम्। CK.
   बिल्वादिपंचमूलक्वाथस्य। GD.
4. सर्षपकल्कित इत्यत्र यद्यपि कल्कमानं नोक्तं, तथापि द्वादशप्रसृते निरूहे द्विपलकल्कस्य विहितत्वादिह पंचप्रसृते तदनुसारात् षड्भागोनं पलं भवति। एवमन्यत्राप्यनुक्तमानकल्कव्यवस्था। CK.
5. सुराकृत आसवः सुरासवः CK
6. स्वादु द्राक्षादिद्रव्यकृतम्। CK.
7. आस्थापनं लक्ष्यीकृत्य दीयत इति प्रत्यास्थापनम्। CK.
8. कुल्माषा इति अर्धस्विन्नयवादिमयाः भक्ष्याः। CK.
9. आमशब्देनेहाग्निदौर्बल्यादविपक्वाहाररस एव कोष्ठोपलेपक आमो गृह्यते, यदुक्तमन्यत्र-"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः ।।" इति। CK.
10. अन्ये त बस्तिविभ्रंशजाः षट्संख्याः भवन्तीति वदन्ति, पूर्वव्याख्यानमेव साधु। CK.
11. अन्तरपानं पाचनमाहुः। CK.

CHAPTER IX

3. The word 'šākhā' here denotes extremities (hands and legs) and not dhātus (rakta etc.) as they are present in trunk also.[1] Extremities are dependent on trunk because of the following facts-(1) on affection of trunk extremities are also affected. (2) Extremities are nourished by rasa etc. formed in trunk. Moreover, the vital organs situated in trunk cause instantaneous death on injury and not so those in extremities. Thus the trunk is more important.[2] Though other vital organs like temples etc. are also said as particular seats of prāṇa, they are not sustainers of the body so as heart etc. and as such the latter are more important. Others, however, include other seats of prāṇa in heart etc. but this view is ignored as it is baseless.[3]

4-5. 'Prāṇa and apāna' are 'inspiration and expiration.' Some, however, take them as specific types of vāta-prāṇa and apāna. In that case the existence of apāna in hṛdaya is justified on the basis of inevitable concomittance.[4] Srotas as such are not 'marma' or by 'srotomarma, 'sirāmarma' may be taken or srotas connected with and nourishing vital organs may be taken as marmas.[5]

'Šyāmādi' means šyāmā etc. nine purgative drugs.[6] 'Bilvādi' is bṛhat pançamūla or the formulation beginning with bilvamūla (Si.ch.7).[7] Some take 'pītadārusiddhataila' as 'oil extracted from pine heart-wood'.[8]

12-15. 'Vāyu' (v.15) means 'that associated with kapha.'[9] Some take apatantraka and apatānaka as one while others describe apatantraka as of two types-one caused by

---

1. शाखाशब्देन चेह शाखेव शाखेति कृत्वा बाहुद्वयं जंघाद्वयं चोच्यते, नेह शाखाशब्देन रक्तादिधातूनां ग्रहणम् , रक्तादिधातूनां स्कन्धेऽपि विद्यमानत्वात्। CK.
2. स्कन्धाश्रितत्वं च शाखानां स्कन्धोपघातेन तदुपघातात्, तथा स्कन्धनिष्पन्नेनैव रसादिना तत्पोषणात्। किंच, स्कन्धाश्रितान्येव मर्माणि सद्यःप्राणहराणि, न शाखाश्रयाणि, तेन च स्कन्धस्य प्राधान्यम्। CK.
3. यद्यपि च मर्मान्तराण्यपि विशेषेण प्राणाश्रयाण्युक्तानि... तथापि शंखादीनि न शरीराश्रयभूतानि यथा हृदयादीनि, तेन प्राणायतनत्वे समानेऽप्युक्तशरीराश्रयत्वविशेषादिह हृदयादीनामेव प्राधान्यमुच्यते। किञ्च, प्राणाश्रयत्वमपि यथा हृदयादीनां न तथा शंखादीनाम्।......... अन्ये तु शंखादिप्राणाश्रयाणां हृदयादिष्वेव सामीप्यादन्तर्भावं दर्शयन्ति तच्चामूलत्वादुपेक्षितम्। CK.
4. प्राणापानाविति उच्छ्वासनिःश्वासौ, केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वातौ प्राहुः। तत्रापानो यद्यपि मेढ्रश्रोण्याद्याश्रय एवेत्याहुः, तथापि हृदयाव्यतिरिक्तानुविधायित्वाद्धृदयाश्रित इत्युच्यते। CK.
5. तन्मूलैरिति तत्संबद्धैर्मर्मसंज्ञकैः, नहि स्रोतसां, मर्मत्वमस्तिः किंवा स्रोतोमर्मशब्देन सिराममर्णां ग्रहणंः किंवा, मर्मसंबद्धानि मर्मपोषकाणि वा स्रोतांसि मर्मसंज्ञकानि स्रोतांसि। CK.
6. श्यामादिभिरित "श्यामात्रिवृत्.....द्रवन्तीनाम्" (वि०अ० 8) इत्यादिना प्रागुक्तः श्यामादिः। CK.
7. बिल्वादिरिति बृहत्पंचमूलं, किंवा, "बिल्वमूल...कुलत्थवान्" (सि०अ० 7) इत्यनेनोक्तो बिल्वादिर्ज्ञेयः। CK.
8. केचित्तु सरलसाराकृष्टतैलं पीतदारुसिद्धतैलमाहुः। CK.
9. वायुनेि कफयुक्तेन। CK.

24a. 'Vātaghna' here means 'daśamūla'. Jatūkarṇa writes it as 'śophaghna'.[1]

36.42. 'Ikṣvādi', according to Ck, is 'śarapañcamūla' except śara.[2] GD takes by it ikṣu, kāṇḍekṣu, ikṣuraka, vasuka and uśīra.[3] He also reads the following half differently as 'kvātheṣu cāmṛtādīnāṃ navāriṣṭāḥ pṛthak pṛthak.'

1. वातघ्नं दशमूलं,........अत्र जतूकर्णः-...........शोफघ्नं च दशमूलमेव। CK.
2. इक्ष्वादीनामिति तृणपंचमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुकुशकाशशालिमूलानाम्। CK.
3. इक्ष्वादीनामिक्षुकाण्डेक्षुक्षुरकवसुकोशीराणाम्। GD.

vāta and the other by kapha-the former is apatānaka and the latter apatantraka. Suśruta has also described apatantraka in the same way under vātavyādhi.[1]

21-24. 'These verses are read by some'-this statement of Ck shows that he does not accept them as authentic.[2]

27-28. Red and yellow colour arise due to pitta, white colour is due to kapha, kapha and pitta cause their respective symptoms while vāyu is present in all.[3] Here aggravation of vāyu is caused by covering (with kapha and pitta) and as such vāyu is pacified by treatment of kapha and pitta.[4]

32-49a. The 'kṛcchra' described here (v.32) is different from 'mūtrakrcchra' as the former has different symptoms.[5]

50b-57. 'Uttarabasti' is so called as it is applied from upper passage or it possesses superior qualities.[6]

62-65a. 'Garbhāsanā' is uterus. Others interpret it as vagina.[7]

74-78. Superior dose is that which digests in a day and night.[8] 'Jīrṇa ghṛta' means 'ghee ten years old.'[9] Some take 'upanāha' as a type of śirobasti which is also known as 'māṣtiṣka' as described in other texts.[10]

79-83. The specific syndroma of sūryāvarta arises due to 'vikṛtiviṣamasamavāya' of doṣa and dūṣya and as such no other diseases simulates this. Pain increases by sun-heat and not fire-heat is also due to specific nature of the disease.[11]

84-87. Anantavāta is known as 'anyatovāta' in other texts.[12]

89-92. Suśruta, leaving dhūma, has described five types of snuffing. Here

1. एके तमपतानकमेवापतन्त्रकमाहुः। अत्र जतूकर्णः......इति। किंवा अपतन्त्रकं द्विविधं वर्णयन्ति-वातात् कफाच्चः तत्र "निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः" इत्यनेन कफज उच्यतेः "वायुना दारुणं प्राहुः" इत्यनेन वायुना जनितमपतन्त्रकमेवापतानकमाहुः।...तथैव सुश्रुते वातव्याधावपतन्त्रकः पठितः। CK.
2. मधुरस्निग्धेत्यादिना तन्द्रालक्षणं चिकित्सितं च केचित् पठन्ति। CK.
3. रक्तपीतवर्णता पित्तेन, श्वेतवर्णता कफेन, कफपित्तलक्षणता कफपित्ताभ्यां, वायुस्तु सर्वानुगत एव। CK.
4. अत्र वायोरावरणकृत एव कोपः, तेन पित्तकफयोरेव चिकित्सोक्ता...वायोस्त्वावरणजयादेव जयो भवतीति भावः। CK.
5. एतल्लक्षणान्तरयुक्तमेव कृच्छ्रं, मूत्रकृच्छ्रमितोऽन्यदेव, भिन्नलक्षणत्वात्। CK.
6. उत्तरबस्तिसंज्ञा उत्तरमार्गदीयमानतया, किंवा, श्रेष्ठगुणतया उत्तरबस्तिः। CK.
7. गर्भासना गर्भशय्या गर्भाशय इत्यर्थः, अन्ये त योनिमाहुः। CK.
8. उत्तमा च मात्रा अहोरात्रपरिणमनीया। CK.
9. जीर्णं दशवर्षस्थितं घृतम्। CK.
10. उपनाहं केचिच्छिरोबस्तिभेदमाहुः, यो **मस्तिष्क उच्यतेः** तन्त्रान्तरे हि मास्तिष्क उपनाहः शिरोबस्तिप्रकार उक्तः। CK.
11. एतच्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषदूष्ययोर्विकृतिविषमसमवायाद् भवति, तेन नान्यविकार एवंभूतो भवति। तथा वेदना सूर्यतापे एवास्य वर्धते नाग्नितापे, इत्येतदपि प्रभावकृतमेव ज्ञेयम्। CK.
12. अनन्तवातमेनं तन्त्रान्तरे अन्यतोवातमाहुः। CK.

'širovirecana is included in nāvana'.[1]

The pacifying action of avapīḍa, is included in stambhana. 'Avapīḍa' is so called as paste etc. are applied after pressing.[2] By 'šamanādika', general, unctuous and evacuative types of smoking applied through nose are taken. Smoking through mouth is not 'nasya'.[3] 'Šamana' and 'tarpaṇa' include stambhana and snehana respectively. Other types described elsewhere are also included in these.[4]

93-96a. Persons fit for smoking are mentioned in sūtrasthāna and those fit for blowing are the patients of abhinyāsa, apasmāra etc. whose passages are to be evacuated.[5]

96b-98a. 'Phalādi' is interpreted by Ck as seven types of širovirecana according to the part of plants used as mentioned in rogabhiṣagjitīya chapter.[6]

98b-110. In summer before sunrise and in winter in noon, this is the arrangement.[7]

111-115. Ghee and milk are prescribed to the pregnant women for pacification of vāta and nourishment of foetus.[8]

116-117. This relates to pratimarša but others take the two functions-snehana and šodhana-of all the snuffing in general.[9] The pratimarša which is taken in small dose and is not thrown out is suitable for all times but the same in higher dose is otherwise.[10]

---

1. अत्र सुश्रुते धूमं वर्जयित्वा पंचविधं नस्तःकर्मोक्तं.........इतिः इह तु नावनशब्देनैव शिरोविरेचनमपि गृहीतम्। CK.
2. संशमनमप्यवपीडस्य कर्मेच्छन्ति, तच्च स्तम्भने एवान्तर्भावनीयम्। अवपीड्य यत्र कल्कादीनि दीयन्ते इत्यवपीडः। CK.
3. शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायोगिकं गृह्णाति, तेन प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकधूमानां नासादीयमानानामिह ग्रहणं, मुखपेयस्तु धूमो न नस्यम्। CK.
4. शमनेन स्तम्भनस्यापि ग्रहणं, तर्पणे स्नेहनस्यावरोधः, अन्ये ये केचित् प्रभेदास्तन्त्रान्तरे प्रतिपादितास्तेऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति। CK.
5. तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः। ध्मापनयोग्यास्तु....येऽभिन्यासापस्मारादयः शोधनीयस्रोतस उक्तास्ते ज्ञेयाः। CK.
6. फलादिभेषजमिति रोगभिग्जितीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वग्भेदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्रव्यम्। CK.
7. ग्रीष्मे प्राक्सूर्ये, शीते तु मध्यसूर्ये इति व्यवस्था। CK.
8. घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वातजयार्थं गर्भपुष्टये च। CK.
9. प्रतिमर्शस्य नावनसंपाद्योभयकर्मदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागुक्तमनूद्यते.........अन्ये सर्वनस्तःकर्मणामेवैतत् कर्मद्वयमनूद्यते। CK.
10. अयं प्रतिमर्शः स्वल्पस्नेहप्रमाणोऽनुच्छिङ्घनश्च सार्वकालिको ज्ञेयः, यस्तु भूरिस्नेहमात्रो नासौ सार्वकालिकः। CK.

CHAPTER X

4-6. Here bala etc. the mains ones are mentioned in which all the entities to be examined are included. It has already been discussed in ch.3.[1]

6-8a. Here 'vireka' denotes both emesis and purgation. Or it may denote only purgation as it is similar to enema in eliminating the doṣa situated in pakvāśaya whereas emesis is quite different in this respect and as such is not mentioned.[2]

13-14. Though addition of honey in enema is already known from the general rule stated earlier, here its mention indicates its indispensability and higher quantity.[3] The substance which is not antagonistic to dhātus e.g. to the constitution of the patient should be applied.[4]

Water is not added directly in enemas but is used in grinding the pastes or it may be added on the authority of this statement. Or 'jala' here may denote simply 'liquid' and thus include sour liquids etc. of which being the source of rasa is justified by its liquid nature.

Others, however, restrict the use of hot water in cūrṇabasti only as mentioned in other texts.[5]

15-17. The use of decoction in anuvāsana is for processing of sneha only. Addition of drugs like śatāhvā etc. is also done in this.[6]

18-24. The word 'vyādhi' also denotes doṣa.[7]

37-38a. The four nyagrodhādi drugs are those of the group 'kṣīrivṛkṣapañcaka' (five laticiferous trees) except the fith one.[8] One of the reasons for leaving the fifth component may be its controvarsial nature. It is pārīṣa or vetasa or madhūka according to different views.

1. अत्र च बलादौ यथा प्रधानमिह गृहीते सर्वपरीक्षावरोधो व्याख्येय:; "परीक्ष्य दोषौषध" (सि०अ०3) इत्यादिनोक्तोऽयमर्थ: पुन: प्रकरणवशादुच्यते। CK.
2. विरेकशब्देन वमनविरेकावपि ग्राह्यौ; किंवा, वमनं बस्तिना सममत्यन्तभिन्नविषयत्वादेव नोदाहृतं, विरेकस्तु पक्वाशयस्थेऽपि दोषे वस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति बस्ते: प्राधान्यमिहोच्यते। CK.
3. मधुप्रक्षेपो बस्तौ पूर्वोक्तसामान्यविधानलब्धोऽप्यधिकमात्रया प्रक्षेपार्थमवश्यप्रक्षेपार्थं चेहोच्यते। CK.
4. अविरोधाद्धातूनामिति पूर्वेण संबध्यते, तेन यस्मिन् संस्कारे अम्लादिषु मध्ये यद्धातुविरोधि न भवति तद्देयं, यत्तु धातुविरोधि भवति न तद्देयं; व्याधितप्रकृत्यविरुद्धं यद् यस्य भवति तत्तस्य देयमित्यर्थ:। CK.
5. एतच्च जलं बस्तिषु साक्षात् प्रक्षेपादर्शनात् कल्कादिपेषणे विनियोज्यं; किंवा, अत्र तद्वचनप्रामाण्यादेव ज्ञेयं; किंवा, जलशब्दोऽयं द्रवोपलक्षण:, तेनाम्लादिद्रवदानस्यैवेयमुपपत्ति:। रसयोनित्वं द्रवसंबन्धादेवाम्लादीनामुपपन्नम्। अन्ये तु जलमुष्णं प्रतिनियतमेव चूर्णबस्तावेवेच्छन्ति; चूर्णबस्तिश्च य: केवलद्रवेण दीयते; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं, यथा...इति। CK.
6. अनुवासने कषाययोग: स्नेहसाधनार्थमेव, आवापस्त्वनुवासनेऽपि शताह्वादीनां कर्त्तव्य एवं...इति। CK.
7. व्याधिशब्दो दोषेऽपि वर्तनीय:।। CK.
8. न्यग्रोधाद्याश्चत्वार: न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षा:। CK.

CHAPTER XI

3-14. History, as a component part of the compendium, is given in the text to show its authenticity.[1]

Jīmūta, though in kalpasthāna is mentioned as pitta-eliminating, is mainly destroyer of both kapha and pitta on the basis of this statement.[2]

15-18. 'Sarvakarmaguṇakṛt' means 'that which performs the function, elimination of doṣa etc. of all the remedial measures emesis etc. or that which exerts all the action and provides all the properties.'[3]

---

1. इतिहासश्च संहिताधर्मतया ग्रन्थे पूज्यतोपदर्शनार्थं च क्रियते। Ck.
2. कल्पे जीमूतके यद्यपि पित्तदोषहरत्वमुक्तं, तथापीह वचनात् कफपित्तहरत्वमस्य प्राधान्यादुन्नीयते। Ck.
3. सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहरणादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत्ः किंवा, सर्वकर्माणि लंघनबृंहणादीनि, गुणांश्च बलाग्न्यादीन् करोति। CK.

CHAPTER XII

1-2. This chapter deals with successful application of superior types of basti and as such is titled as 'uttarabastisiddhi.'[1]

3-5. 'Vamanādi' means pañcakarma except anuvāsana but the dietary regimen of liquid gruel etc. is not applicable to non-unctuous enema and snuffing.[2]

5-8. 'Rasottareṇa' means that gruel etc. followed by meat-soup or gruel in between emesis and purgation and meat-soup in non- unctuous enema as loss of digestion is little there[3] or the regular use of rasas following gruels etc.[4]

This orderly use of rasas is meant for resuming normal diet and replenishing strength after evacuation and following the course of gruel etc. Others, however, say that these rasas are to be applied during the course of gruel itself in way of processing.[5]

At first sour and sweet are used for pacifying vāta situated in pakvāśaya, sour and salt to stimulate the digestive fire situated above, then sour and bitter to pacify pitta followed, in the end, by kaṣāya and kaṭu to pacify kapha situated upwards.[6]

Here too, the two rasas, opposite to each other, are mixed and used. These four pairs of rasas are applied in course of gruel etc.[7]

Snigdha-rūkṣa are mentioned only as sample and as such pairs like guru-laghu etc. are also to be understood or by kaṣāyakaṭukau etc. use of dual rasas is mentioned while by 'anyonyapratyanīkānām' alternate use of opposite single rasas is meant.[8]

---

1. उत्तराणां श्रेष्ठानां बस्तीनां सिद्धिरुत्तरबस्तिसिद्धिः । CK.
2. वमनादिभिरिति वमनविरेचननिरूहशिरोविरेचनैः, किन्तु निरूहशिरोविरेचनयोर्न सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबध्यते, तेनायं क्रम एतयोर्न भवति। Ck.
3. रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः मांसरसरूप उत्तरे यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेणः किंवा, वमनविरेचनयोरन्तरे पेयादिना क्रमेणोपचरेत्, निरूहे तु रसोत्तरेणेति व्यवस्था। तत्र च निरूहे स्तोकाग्निमान्द्यापेक्षया रसादिरेव क्रमो भवतीति प्रतिपादितमेव प्राक्। CK.
4. किंवा, रसाभ्यासक्रम उत्तरकालं यस्मिन् तेन पेयादिना रसोत्तरेण। Ck.
5. पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनादिकर्मांतरं न कर्तव्यं तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभोजनार्थं बलाप्ययनार्थं चायं रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः, अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं स्निग्धाम्लसिद्धादिक्रमं वर्णयन्ति। CK.
6. अत्र चाम्लस्वदू प्रथमं पक्वाशयस्थितवातप्रशमनायोपयुज्येते, तथाऽम्ललवणौ तदूर्ध्वस्थिताग्निसंधुक्षणार्थं, ततः पित्तप्रशमनार्थं स्वादुतिक्तौ, ततः पित्तोर्ध्वस्थितकफप्रशमनार्थं कषायकटुकौ, इत्येषः क्रमः। CK.
7. अत्रापि च यौ रसौ प्रत्यनीकभूतौ तावेव मिश्रितावुपयुज्येते। एषां चतुर्णां रसयुग्मानामुपयोगः पेयादिक्रमे एव। CK.
8. स्निग्धरूक्षौ चात्रोदाहरणार्थमुपात्तौ, तेन गुरुलघ्वादियुग्मरसव्यत्यासाभ्यासोऽप्यत्र बोद्धव्यः। किंवा, "कषायकटुकौ ततः" इत्यनेन युग्मरसाभ्यास उपदर्शितः, अन्योन्यप्रतीकानामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रत्यनीकानामन्योन्यव्यत्यासेनाभ्यास उच्यते। CK.

9. 'Asaṃsarga' means with unobstructed urges or movements.[1]

16-17. The non-unctuous enemas described earlier are not to be given in all times but these can be applied at any time. They are called 'yāpanā' as they sustain life for a long period.[2]

18. These are known as 'mādhutailika' because honey and oil are their main components.[3] Some do not read 'dvipañcamūlī' etc. as it causes excess in number and is already read under 'bastisūtrīya siddhi'.[4] (ch. 3)

36-41a. 'Tantrebhyaḥ' indicates texts of Suśruta, Videha etc.[5] The ideas in addition to those of Caraka are given here on collecting them by way of 'uñcha' and 'śila', the former meaning collection of small grains by sweeping the ground while the latter meaning collecting of remnant material. It shows that the essence of texts has already been composed by Caraka while Dṛḍhabala has completed it by adding the remaining portion.[6]

Defects of treatise as mentioned in vimānasthāna, (ch. 8).[7]

41-45a. In these verses, tantrayuktis have been enumerated. There is no description of these in the text and perhaps in view of this, Ck has explained them in his comm:—

1. Adhikaraṇa-It means the object for which the author proceeds. Thus it presents the scope of the treatise. For instance, Āyurveda is formulated by seers to tackle the diseases and as such 'diseases' are the adhikaraṇa'.[8]

2. Yoga-It denotes the rational combination of individual words. For instance, establishing the rationality of 'the foetus originating from mother, by logical devices.[9]

---

1. असंसर्ग इति असक्तवेगः, किंवा, निरासंग" इति पाठः, निरासङ्गः प्रतिनियतविषयापराहतः सर्वचेष्टाक्षमः । CK.
2. पूर्वनिरूहाणामसार्वकालिकत्वं दर्शयतिः एतेषां च सर्वस्मिन् काले दानमविरुद्धम्। आभ्युषो यापनं दीर्घकालानुवर्तनं कुर्वन्तीति यापनाः बस्तयः । CK.
3. मधुतैलप्रधानत्वान् माधुतैलिका ज्ञेयाः । CK.
4. द्विपञ्चमूलीत्यादिकं केचिन्न पठन्ति, स च संख्यातिरेकाद्बस्तिसूत्रीयसिद्धिपठितत्वाच्चेह न पठनीय इति च वदन्ति। CK.
5. तन्त्रेभ्यः सुश्रुतविदेहादितन्त्रेभ्यः । CK.
6. विशेषस्य चरकोक्तार्थादतिरिक्तरूपस्य उञ्छशिलरूप उच्चयो विशेषोञ्छशिलोच्चयः,......तत्र भूमिपतितानामणूनां धान्यादिबीजानां शोधन्या संहरणमुञ्छः; प्रविरलस्य तु कणिशादिरूपतया पतितस्य चयनं शिलः। एतेन तन्त्रेषु यत् सारभूतं तच्चरकाचार्यैः संगृहीतं, मया तु उर्वरितं परिशिष्टं कृत्वा पूरितमिति दर्शयति। Ck.
7. तन्त्रदोषाश्चतुर्दश........इत्यादिना रोगभिषग्जितीयोक्तास्तैर्वर्जितम्। CK.
8. अधिकरणं नाम यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते कर्ता, यथा "विघ्नभूता यदा रोगाः" इत्यादि। अत्र रोगादिकमधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः कृत "रोगाः" इत्यधिकरणम्। CK.
   तत् सर्वस्य दीर्घञ्जीविताधिकरणमेवं सर्वत्र। GD.
9. योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामेकीकरणम्। उदाहरणं तावद् यथा-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि, तत्र प्रतिज्ञा मातृजश्चायं गर्भः, हेतुः- मातरमन्तरेण गर्भानुपत्तेः, दृष्टान्तः-कूटागारः, उपनयः-यथा नानाद्रव्यसमुदायात् कूटागारस्तथा गर्भनिर्वर्तनं, तस्मान् मातृजश्चायमित्येषां प्रतिज्ञायोगः। एवमन्येऽपि योगार्था व्याख्येयाः। CK.

Suśruta takes it in the sense of joining of words so as to make the sentence compact.[1]

3. Hetvartha-It is extension of argument or proposition such as the statement that constant use of similar properties leads to increase of dhātus comes in the context of vāta but is also applied in case of rasa etc.[2]

4. Padārtha-It means import of word or words such as by the word 'dravya' five mahābhūtas and consciousness are taken and the words 'āyus' and 'veda' combined denote the treatise dealing with life.[3]

Suśruta says that the meanings of words are innumerable and as such the relevant one should be accepted.[4]

5. Pradeśa-Partial statement of the topic which can't be wholly exposed because of extensiveness is known as 'pradeśa' such as anupāna is described partially with reference to those which are commonly used.[5]

According to Suśruta, pradeśa is establishing the present case on the basis of the past one. For instance, the surgeon would extract the foreign body of Yajñadatta as he did of Devadatta.[6] GD has given some instance which is not clear.

6. Uddeśa-is the concise statement as by 'hetu, liṅga and auṣadha' the scope of entire Āyurveda is placed.[7]

7. Nirdeśa-is the detailed exposition of what is concisely proposed earlier such as elaboration of hetu, liṅga and auṣadha.[8]

---

1. येन वाक्यं युज्यते स योगः । SS.U. 65.9.
2. हेत्वर्थो नाम यदन्यत्राभिहितमन्यत्रोपपद्यते, यथा- "समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणाम्" इति वातमधिकृत्योक्तं....तेन यथा वायोस्तथा रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धिकारणमिति गम्यते। CK.
3. पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां वाऽर्थः पदार्थः । तत्र द्रव्यामिति पदेन खादयश्चेतनाषष्ठा उच्यन्ते, पदयोरर्थो नाम यथा-" आयुषो वेदः" इति पदयोरायुर्बोधकं तन्त्रमित्यर्थः । एवं पदानामप्यर्थ उदाहार्यः । CK.
4. अपरिमिताश्च पदार्थाः........तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यः । SS.U.65.10
5. प्रदेशो नाम यद् बहुत्वादर्थस्य कात्स्न्येनाभिधातुमशक्यमेकदेशेनाभिधीयते, यथा 'अनुपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः' (सू० अ० 27) इत्यादि। CK.
6. प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः-यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तथा यज्ञदत्तस्याप्ययमुद्धरिष्यतीति। SS.U.65.16
7. उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानं, यथा "हेतुलिंगौषधज्ञानं" (सू०उ० 1) अनेन सर्वायुर्वेदाभिधेयोद्देशः । CK
उद्देश्यो नाम तन्त्रयुक्तिः सा,यत्समासकथनम्; यथा-सामान्यश्च विशेषश्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च। समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।। इति ।। GD.
समासवचनमुद्देशः, यथा शल्यमिति। SS.U.65.12
8. निर्देशो नाम संख्येयोक्तस्य विवरणमु, यथा हेतुलिंगौपधस्य पुनः प्रपञ्चनं 'सर्वदा सर्वभावानां" इत्यादिना "इत्युक्तं कारण" इत्यन्तेन कारणप्रपंचनमित्यादि। Ck.
निर्देशो नाम....यद् विस्तरेणोच्यते, यथा "खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः" इत्येवमादि। GD.
विस्तरवचनं निर्देशः, यथा शारीरमागन्तुकं चेति। SS.U.65.13.

8. Vākyaśeṣa-It is fitting of the word not mentioned for brevity. For instance, 'asti' is understood in 'pravṛttiheturbhāvānām' and māṃsa' in 'jāṅgalajaiḥ rasaiḥ'.[1]

Suśruta says the same thing in different words. According to him, vākyaśeṣa is the word with which unmentioned the sentence closes.[2] GD. follows Suśruta but has given another example.[3]

9. Prayojana-is the object for which one proceeds.[4]

10. Upadeśa-is authoritative instruction such as 'sneha should be applied first and then sveda'.[5]

11. Apadeśa-is adducement of reasons.[6]

12. Atideśa-After describing certain facts it is said that this may be applied to other cases which are not mentioned here. It is known as atideśa. For example, concluding the code of conduct, it is said that whatever is honourable conduct, though not mentioned here, would be taken as approved.[7]

Example given by GD[8] is again not clear. Suśruta, however, takes it as establishing future incident on the basis of the present one.[9]

---

1. वाक्यशेषो नाम यल्लाघवार्थमाचार्येण वाक्येषु पदमकृतं गम्यमानतया पूर्यतेः, "प्रवृत्तिहेतुर्भावानां" (सू०अ० 16) इत्यत्र "अस्ति" इति पदं पूर्यते, तथा "जाङ्गलजैः रसैः" इत्यत्र मांसशब्दः पूर्यते। वाक्येषु चैत एव पदाः शेषाः क्रियन्ते, येऽनिवेशिता अपि प्रतीयन्ते। Ck.
2. येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः। यथा शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणं विनाऽपिं गम्यते पुरुषस्येति। SS.U.65.19.
3. यथा-"अथापरे त्रयो वृक्षा......कर्म पृथक् पृथक्।।" इत्यत्र शृण्विति पदमनुक्तं वाक्यशेषः। GD.
4. प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमानः प्रवर्तते, यथा "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्, । Ck.
   प्रयोजनं नाम.......यदर्थमारभ्यन्त आरम्भा इति विमाने स्वयमुक्तमुदाहृतञ्च तत्रैव। नेदं सुश्रुते तन्त्रयुक्तिषूक्तम्। GD.
5. उपदेशो नामाप्तानुशासनं, यथा- "स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्" (सू०अ०13) इत्यादि। CK.
   उपदेशो नाम ......इदमेवमिदं नैवमिति यदुच्यते। GD.
   एवमित्युपदेशः, यथा-"तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत्" इति। SS.U 65.14
6. अपदेशो नाम यत् प्रतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं, यथा-"वाताज्जलं जलाद्देशं देशात् कालं स्वभावतः। विद्याद् दुष्परिहार्यत्वात्" (वि० अ० 3) इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं—दुष्परिहार्यत्वादिति। CK.
   अपदेशो नाम.......कारणेनानेनेदमिति यदुच्यते, यथा-"अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम्। रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात्।। इति। GD.
   अनेन कारणेनेत्यपदेशः। यथाऽपदिश्यते" मधुरः श्लेष्माणमभिवर्धयतीति। SS.U. 65.15
7. अतिदेशो नाम यत् किंचिदेव प्रकाश्यार्थमनुक्तार्थसाधनायैव एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते, यथा- "यच्चान्यदपि किंचित् स्यादनुक्तमिह पूजितम्। वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते।।" (सू०अ०8) इति। CK.
8. यथा "सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुद्भवः" इति। GD.
9. प्रकृतस्यानागतस्य साधनमतिदेशः। यथा-यतोऽस्य वायुरूर्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्ती स्यादिति। SS.U.65.17.

13. Arthāpatti-is implication of the unmentioned by indication of the mentioned. For instance, prohibition of taking curd in night implies that it is to be taken in day.[1]

14. Nirṇaya-is the conclusive establishment of a discussed idea such as after discussing the quadruped form therapeutics it is concluded that the same is capable for recovery if applied properly.[2]

Suśruta takes it as reply to an objection or question.[3] GD follows Suśruta.[4]

15. Prasaṅga-is restatement of earlier mentioned facts by way of contextual relevance.[5]

GD has given example of 'puruṣa' which is described in Sūtra. ch. 1 and again stated in Śārira ch. 1.[6]

16. Ekānta-is statement of fact categorically such as innate disease originates from bodily doṣa, trivṛt is purgative and so on.[7] Ḍalhaṇa interprets 'avadhāraṇa' as 'without alternative or regularly'.[8] GD says it, in other words, as 'contradiction of absence of the fact, such as absence of pungency etc. is contradicted in every plant of citraka.[9]

17. Anekānta-is just opposite to the above in which no alternative side is stated

---

1. अर्थापत्तिर्नाम यदकीर्तितमर्थादापद्यते सोऽर्थापत्तिः; यथा नक्तं दधिभोजननिषेधः, अर्थाद्दिवा भुञ्जीतेत्यापद्यते। CK.
अर्थापत्तिर्नाम.....यत्रैकेनार्थेनोक्तेन परस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः, यथा नायं सन्तर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पणसाध्योऽयमिति। GD.
यदकीर्तितमर्थादापद्यते साऽर्थापत्तिः,यथा-ओदनं भक्ष्ये इत्युक्तेऽर्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति। SS.U.65.20
2. निर्णयो नाम विचारितस्यार्थस्य व्यवस्थापनं; यथा चतुष्पादभेषजत्वादि विचारं कृत्वाऽभिधीयते-"यदुक्तं षोडशकलं...आरोग्याय" (सू०अ०10) इति। CK.
3. तस्योत्तरं निर्णयः, यथा-शरीरं प्रपीड्य पश्चादधो गत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं विसृजति वातः, एवमसाध्या वातजा इति। SS.U.65.26
4. निर्णयो नाम...यत्पूर्वपक्षस्योत्तरवचनम्। यथा-कतिधापुरुषीये-निष्क्रियस्य क्रिया तस्य...जायते ?"-तस्योतत्तरम्-"अचेतनं क्रियावच्च..........अन्यस्य तन्त्रकः ।।" इति। GD.
5. प्रसंगो नाम पूर्वाभिहितस्यार्थस्य प्रकरणागतत्वादिना पुनरभिधानं, यथा-"तत्रातिप्रभावतां.....अतियोगः" एवमाद्यभिधाय, पुनः "अत्युग्रशब्दश्रवणात्......सर्वशो न च" (शा०अ०1) इत्यादिना पूर्वोक्त एवार्थोऽभिधीयते। CK.
प्रकरणान्तरेण समा(प)न्नं प्रसंगः। यद्वा प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसंगः। यथा पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय, भूतचिन्तायां पुनरुक्तं-यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति, स खल्वेष कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः इति। SS.U.65.22
6. यथा-"सत्वमात्मा शरीरं च....तच्चाधिकरणं स्मृतम्।।, इति प्रथमाध्यायेऽभिधाय पुनः कतिधापुरुषीये प्रोक्तं "चेतनाधातुरप्येकः......चतुर्विंशतिकः स्मृतः।। इति GD,
7. एकान्तो नाम यदवधारणेनोच्यते, यथा-निजः शारीरदोषोत्थः, त्रिवृद् विरेचयतीत्यादि। CK.
सर्वत्र यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः, यथा त्रिवृद्विरेचयति, मदनफलं वामयति (एव)। SS.U.65.23.
8. अवधारणेन अविकल्पेन, नियमेनेत्यर्थः। Dalhana on the above.
9. अवधारणं विधेयायोगव्यवच्छेदः, यथा......सर्वस्मिन्नेव चित्रके कटुकत्वाद्ययोगव्यवच्छेदः। GD.

decisively.[1] Susruta takes it as difference of opinion about some fact.[2] GD has followed Suśruta.[3]

18. Apavarga-is the state of exception.[4] GD follows Suśruta but has given a different example.[5]

19. Viparyaya-is the statement of contradictory.[6] Suśruta takes it as implication of the contrary.[7] The difference between 'arthāpatti' and 'viparyaya' is that in the former the similar is implied whereas in the latter the contrary one.[8]

20. Pūrvapakṣa-is statement putting objection to the proposed idea. For example, if one says-'all fish should not be taken with milk, the other puts objection that 'no, this is not so, cilacima can be taken'.[9]

According to Suśruta, pūrvapakṣa is question with objection such as why are the four vātaja types of premeha incurable ?[10]

GD also follows this.[11]

21. Vidhāna-is systematic description of facts. Some interpret it as statement of things in serial order such as enumeration of dhātus rasa etc. in order of their origin.[12] Evidently, this refers to Suśruta's view[13] GD follows this.[14]

---

1. अनेकान्तो नाम अन्यतरपक्षावधारणं, यथा-"ये ह्यातुराः केवलाद्भेषजादृते म्रियन्ते, न च ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्" इत्यादि। CK.
2. क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः, यथा केचिदाचार्याः ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं, केचिद्रसं, केचिद् वीर्यं, केचिद् विपाकमिति। SS.U.65.24
3. नैकान्तिकं नाम..........क्वचित् सजातीये तथा क्वचिदन्यथेति। यथा-सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चापरे आगमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्तीति। GD.
4. अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशापकर्षणं, यथा-"न पर्युषितान्नमाददीतान्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः" (सू०अ०8) इति। CK. अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः। यथा अस्वेद्याः विषोपसृष्टाः, अन्यत्र कीटविषादिति। SS.U.65.18
5. सर्वमम्लं पित्तकरमन्यत्र दाडिमामलकात्। GD.
6. विपर्ययो नाम अपकृष्टात् प्रतीपोदाहरणं, यथा "निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते, विपरीतानि चोपशेरते "(नि०अ० 3) इति। CK. विपर्ययो नाम....यद् यस्य विपरीतम्; यथा-"स्वाद्वम्ललवणा वायुं....कषायकटुतिक्तकाः "इति। GD.
7. यद् यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः। यथा कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति। SS.U.65.21
8. विपर्ययेण विपरीतमेव गम्यते, अर्थापत्या अविपरीत एवार्थः प्रतीयत इत्यनयोर्भेदः। Dalhana on the above.
9. पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थसन्दूषकं वाक्यं, यथा "मत्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेत्" इति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य "सर्वानेव मत्स्यान्न पयासाऽभ्यवहरेदन्यत्र चिलचिमात्" (सू०अ० 26) इति। CK.
10. आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः। यथा-कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति। SS.U.65.25
11. पूर्वपक्षो नाम....यः आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः, यथा "निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम्"इति। GD.
12. विधानं नाम सूत्रकारश्च विधाय वर्णयति, यथा-मलायनानि बाध्यन्ते....संगोत्सर्गादतीव च" (सू०अ०7) इति। केचित्तु प्रकरणानुपूर्व्याऽर्थाभिधानं विधानमाहुः, यथा रस....शुक्राणामुत्पादक्रमानुरोधेनाभिधानम्। CK.
13. प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितं विधानम्। यथा सक्थिमर्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्व्याऽभिहितानि। SS.U.65.29
14. विधानं नाम.....यत् प्रकरणानुपूर्व्याऽभिधीयते, यथा-"उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभः......मैथुनम्। इत्यष्टमहादोषाणां प्रकरणानुपूर्व्या लिंगं भेषजं चोक्तमिति विधानम्। GD.

22-Anumata-is acceptance to a view by not contradicting it.[1] Suśruta also has the same view but with a slight difference that according to him such acceptance is not open but under certain compulsion[2]

23. Vyākhyāna-is explanation of a fact not known to all.[3] Suśruta interprets it as statement of additional fact.[4] GD follows it.[5]

24. Saṃśaya-is statement of the condition of doubt where there is inability to decide on the two alternatives.[6]

25. Atītāvekṣaṇa-is statement in reference to the past such as the hut and the cot prescribed in fever refers to those mentioned earlier in the context of sudation.[7] Suśruta calls it 'atikrāntāvekṣaṇa.[8] GD follows it.[9]

26. Anāgatāvekṣaṇa-is statement in reference to future.[10]

27. Svasaṃjñā-denotes technical terms used in a particular branch of knowledge such as jentāka, holāka etc. in Āyurveda.[11] Suśruta, in different words, says that svasaṃjñā is that which is not general with the other branches of knowledge such as 'mithuna', combination of honey and ghee, is not taken in the same sense in other branches of knowledge.[12] As the word 'mithuna' is not so common, Ḍalhaṇa has given

---

1. अनुमतं नाम एकीयमतस्यानिवारणेनानुमननं, यथा गर्भशल्यस्य जरायु प्रपातनं कर्म संशमनमित्येके (शा०अ०8) इत्याद्येकीयमतं प्रतिपाद्याप्रतिषेधादनुमन्यते। CK.
2. परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्। यथा-अन्यो ब्रूयात्-सप्त रसा इति, तच्चाप्रतिषेधादनुमन्यते कथंचिदिति। SS.U.65.28.
   अनुमतं नाम.....यत् परमतमप्रतिषिध्योच्यते; यथा "तत्रातीन्द्रियं पुनर्मनः सत्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके। GD.
3. व्याख्यानं नाम यत् सर्वबुद्ध्यविषयं व्याक्रियते; यथा "प्रथमे मासि संमूर्छितः.....भवत्यव्यक्तविग्रहः" (शा०अ०4) इत्यादिनाऽस्मदाद्यविदितार्थव्याकरणम्। CK.
4. तन्त्रेऽतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्। यथा-इह पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते, अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रभृत्यारभ्य चिन्ता। SS.U.65.33
5. व्याख्यानं नाम......यदतिशयेन वर्णनम्; यथा " ततस्तु धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः" इति। GD.
6. संशयो नाम विशेषाकांक्षानिर्धारितोभयविषयज्ञानं; यथा "मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्। स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ।।" (सू०अ०11) इत्यादिनोक्तः संशयः। CK.
   उभयहेतुदर्शनं संशयः:, यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः, पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति। SS.U.65.32
   संशयो नाम यदुभयहेतुदर्शनम्। GD.
7. अतीतावेक्षणं नाम यदतीतमेवोच्यते, यथा "सा कुटी तच्च शयनं ज्वरं संशमयत्यपि'' (चि०अ०3) इत्यत्र स्वेदाध्यायविहितकुट्यादिकमवेक्षते। Ck.
8. यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम्, यथा-चिकित्सितेषु ब्रूयात्-श्लोकस्थाने यदीरितमिति। SS.U.65.31
9. अतीतावेक्षणं नाम.....यत् पूर्वमुक्तं तदवेक्षणम्। GD.
10. अनागतावेक्षणं नाम यदनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यार्थसाधनम्; यथा-"अथवा तिक्तसर्पिषः" इत्याद्यनागतावेक्षणेनोच्यते। CK.
    एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम्। यथा श्लोकस्थाने ब्रूयात्-चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति। SS.U.65.30
    अनागतावेक्षणं नाम.....यदेवं वक्ष्यतीत्यवेक्ष्यते; यथा षड्विरेचनशतानि यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषद्यनुव्याख्यास्यामः। GD.
11. स्वसंज्ञा नाम या तन्त्रकारैर्व्यवहारार्थं संज्ञा क्रियते; यथा जेन्ताक-होलाकादिका संज्ञा। Ck.
12. अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञा; यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणमिति लोकप्रसिद्धमुदाहरणं वा। SS.U.65.34

another example of 'mahāsneha'.[1] Some, after this, read something more and propose 'udāharaṇa' as one of the tantrayuktis but as it is not enumerated in the prefatory list and may lead to excess in number, it should not be accepted.[2] GDfollows Suśruta but places own example.[3]

28. Ūhya-is the statement that what is not mentioned in the text should be deducted with own intellect.[4]

29. Samuccaya-is the statement of facts collected together with 'ca'.[5]

30. Nidarśana-is statement of example so that all, learned and unlearned alike, may comprehend the fact.[6] Ḍalhaṇa, distinguishing between hetvartha and nidarśana, says that the former serves only as example whereas the latter helps establishing the fact.[7] But this explanation is not at all convincing. To my view, hetvartha emphasises on the causation whereas nidarśana makes the point clear by general illustration.

31. Nirvacana-is the statement of illustration comprehensible to the learned. Or it denotes derivative definition.[8] Difference between nidarśana and nirvacana is that the former is comprehensible generally to all-learned and unlearned-whereas the latter is only for the learned.[9]

According to Suśruta, it is the positive statement.[10] GD follows it.[11]

---

1. यथा चतुर्षु स्नेहेषु महास्नेहसंज्ञा। Dalhana on above.
2. अतः परं केचिदधीयते....ते तूदाहरणमपि तन्त्रयुक्तिष्विच्छन्ति; तन्न युक्तं, उद्देशसूत्रे उदाहरणाख्यतन्त्रयुक्तेरनुक्तेः, संख्याधिक्यप्रसक्तेश्च। Ibid.
3. स्वसंज्ञा नाम....या न शास्त्रान्तरसामान्या संज्ञा; यथा असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः परिणामश्चेत्येतत्तन्त्रकृता संज्ञा नान्यत्रास्ति। GD.
4. ऊह्यं नाम यदनिबद्धं ग्रन्थे प्रज्ञया तर्क्यत्वेनोपदेक्ष्यते; यथा-"परिसंख्यातमपि यद् यद् द्रव्यमयौगिकं मन्येत तत्तदपकर्षयेत् (वि०अ० 8) इति। CK.
   यदनिर्दिष्टं बुद्ध्याऽवगम्यते तदूह्यम्; यथा-"अभिहितमन्नपानविधौ..........द्रवसाधर्म्यात्। SS.U.65.40
   ऊह्यं नाम.......यदनिर्दिष्टं तद्बुद्धिमता यन्निर्दिश्यते। GD.
5. समुच्चयो नाम यदिदं चेदं चेति कृत्वा विधीयते; यथा "वर्णश्च स्वरश्च" (इ० अ० 1) इत्यादि। CK.
   इदं चेदं चेति समुच्चयः । यथा-मांसवर्गे एणहरिणादयो लावतित्तिरिशारंगाश्य प्रधानानीति। SS.U.65.38
   समुच्चयो नाम....यदिदमिदञ्चेत्युच्यते। GD.
6. निदर्शनं नाम मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्तः; यथा "विज्ञातममृतं यथा" (सू०आ०1) इत्यादि। CK.
   दृष्टान्तव्यक्तिर्निदर्शनम्। यथा-अग्निर्वायुना सहितः कक्षे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति। SS.U.65.36
   निदर्शनं नाम.....यत्र दृष्टान्तेनार्थप्रसाधनम्। GD.
7. दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनमिति। अए एव च निदर्शनात्हेत्वर्थो भिद्यते, हेत्वर्थस्य दृष्टान्तमात्रत्वात्। Dalhana on SS.op.cit.
8. निर्वचनं नाम पण्डितबुद्धिगम्यो दृष्टान्तः; यथा ".......... ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम्" (सू०अ०16) इति। किंवा, निर्वचनं निरुक्तिः; यथा-"विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन संज्ञितः" (चि०अ०21) इत्यादि। CK.
9. निदर्शननिर्वचनयोरयं विशेषः- यन्निदर्शनं मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यविषयम्, निर्वचनं तु पण्डितबुद्धिवेद्यमेव। CK.
10. निश्चितं वचनं निर्वचनम्। यथा-आयुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः। SS.U.65.35
11. निर्वचनं नाम.....यन्निश्चितमुच्यते। GD.

32. Niyoga-is the positive instruction which has to be followed essentially.[1]

33. Vikalpa-is the statement of alternatives-such as udaka (watery extract) of šara or kuša.[2]

34. Pratyutsāra-is refutation of other's view with arguments.[3] GD reads it as pratyuccāra' and defines as 'repetition of earlier statement'.[4] This is absent in SS.

35. Uddhāra-is establishment of one's point after refuting other's view.[5] GD interprets it in a different way. He says that it is clarification of some fact by giving concrete illustrations.[6] This is also not found in SS.

36. Sambhava-is the statement of the source or site of origin such as piplu etc. originate in face.[7]

These are the thirty six tantrayuktis. Sušruta has described only thirty two while Bhaṭṭāra Haricandra has enumerated forty. These additional four-pariprašna, vyākaraṇa, vyutkrāntābhindhāna and hetu-should be included within the thirty six.[8]

Ck adds—vyākhyā is of fifteen types, kalpanā is of seven types, arthāšraya is of twenty one types and tācchīlya is of seventeen types. The defects of treatise are fourteen. Here they are not mentioned as they are described in the uttaratantra.[9] These

1. नियोगो नाम अवश्यानुष्ठेयतया विधानं: यथा-"न त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिण्डिकैषा विमोक्तव्या" (सू०अ०14) इत्यादि। CK.
इदमेव कर्तव्यमिति नियोग: । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति। SS.U.65.37
सन्नियोगो नाम....यदिदमेव कार्यं नेदं कार्यमित्येवं प्रेरणम्। GD.
2. विकल्प: पाक्षिकाभिधानं, यथा-"सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा" (चि०अ० 6) इत्यादि। CK.
इदं वेदं वेति विकल्प: । यथा-रसौदन: सघृता यवागूर्वा (भवत्विति) SS.U. 65.39
विकल्पो नाम.........यन्न वेति विशेषेण कल्प्यते। GD.
3. प्रत्युत्सारो नाम उपपत्त्या परमतनिवारणं, यथा-"वार्योविद;प्राह-"रसजानि तु भूतानि रसजा व्याधय: स्मृता:"(सू०अ० 25)इत्यादि, हिरण्याक्षो निषेधयति-"न ह्यात्मा रसज: स्मृत:"इत्यादि।CK.
4. प्रत्युच्चारो नाम....यत् पूर्वमुच्चरितं पुनस्तथैवोच्चार्यते। यथा-षड्विरेचनशतानि भवन्तीति यत् पूर्वमुक्तं तत् प्रत्युच्चार्यते, यथा-विरेचनशतानीति यदुक्तमिति। GD.
5. उद्धारो नाम परपक्षदूषणं कृत्वा स्वपक्षोद्धरणं: यथा-"येषामेव हि भावानां संपत् सञ्जनयेन्नरम्। तेषामेव हि भावानां विपद् व्याधीनुदीरयेत्।।" (सू०अ०25) इत्यादिना स्वपक्षोद्धरणम्। CK.
6. उद्धारो नाम......यदुपदिष्टार्थमनुसृत्योद्धार्यते। यथा-कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैरित्युक्त्वा मरिचादिकटु-निम्बादितिक्त-हरीतक्यादिकषाया इत्येवमादिद्रव्यमुद्धार्यते। GD.
7. सम्भवो नाम यद् यस्मिन्नुपपद्यते स तस्य सम्भव:; यथा मुखे पिप्लुव्यंगनीलिकादय: सम्भवन्तीत्यादि। Ck.
सम्भवो नाम....यो यत: सम्भवति स तस्य सम्भव इति प्रागभिहितम्। यथा-दोषा व्याधीनां सम्भव: । GD.
8. भट्टारहरिचन्द्रेण त्वन्याश्चतस्रस्तन्त्रयुक्तय: परिप्रश्न-व्याकरण-व्युत्क्रान्ताभिधान-हेत्वाख्या व्याहृता: । ताश्च तन्त्रेऽपठितत्वादेतास्वेवान्तर्भावनीया: । तत्र परिप्रश्न उद्देशेऽन्तर्भवति, व्याकरणं तु व्याख्याने, व्युत्क्रान्ताभिधानं निर्देशप्रभेद:, हेतुशब्देन यानि प्रत्यक्षादीनि प्रामाणान्युक्तानि तानि हेतावन्तर्भवन्ति। CK.
9. व्याख्या पंचदशप्रकारा, सप्तविधा कल्पना, एकविंशतिरर्थाश्रया:, सप्तदश ताच्छील्यानि, चतुर्दश च तन्त्रदोषा: भवन्ति। तदुत्तरतन्त्रे प्रतिपादितत्वान्नेह विलिखिता आचार्येण। CK.

have been detailed by Bhaṭṭāra Haricandra in his commentary Carakanyāsa on Cs.[1] Thus it is clear that Ck, for this comm., has based on that of Bhaṭṭāra.

50. It refers to the uttaratantra which deals with the exposition of tantrayuktis but this is regarded as unauthoritative by elders as the existence of the uttaratantra itself in the Agniveśatantra is not authentic.[2] It indicates that in certain traditions or mss. the uttaratantra existed dealing with tantrayuktis and other allied matters.

52-55. Ck comments-'the three verses beginning with the verse 52 are read by some but it is irrelevant.[3]

At the end Ck gives self-introduction.[4]

GD reads v. 53 and 54 differently.[5] V. 54 is absent. The last line of the v. 55 is given after the colophon.

---

1 See Ms.No.D 13092, Descriptive catalogue of Mss., Vol.XXIII, G.O.M.L., Madras.

2. तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तन्त्रे तन्त्रयुक्तिव्याकरणे प्रतिपादकं पठन्ति, तं चानार्षं वृद्धा वदन्ति, अग्निवेशतन्त्रे उत्तरतन्त्रस्यैवानार्षत्वात्। CK.

3 यस्य द्वादशसाहस्रीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति, तच्चाप्रस्तुतमिति। CK.

4. गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्। भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीनः, श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी।। Ck.

5. ऊर्ध्वबाहुर्विरौत्येवं न च कश्चिद् वृणोति मे। ग्रन्थादर्थं चिकित्साञ्च स किमर्थं न बुध्यते।। चिकित्सितं वह्निवेश स्वस्थातुरहितं प्रति। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।। GD.

MEDICINAL PLANTS OF THE CARAKA-SAṂHITĀ

Akṣipīḍaka -Ck reads 'akṣapīḍaka' and interprets it as a type of white-yellow legume GD takes akṣipīḍaka in the sense of pressed juice which is applied in eye.

Akṣipīḍaka is read as one of the synonyms of śaṅkhinī (CS. ka. 11.3). On the basis of Ck's comm, it has been identified by BS as Ctenolepis ceraformis Naud. which is called in some places as 'āṅkhaphūṭāmaṇi'. I have identified it as Evodia meliaefolia Benth which is known as 'āṅkhijhorā' in Orissa. Its bark contains berberine and as may be more useful like dāruharidrā (Berberis aristata DC.) in eye diseases. This may be taken a plant different from śaṅkhinī though DB has read them as synonymous.

Akṣīva-Jejjaṭa reads as 'kṣība' and interprets it as nīpa which is quite well known. Some, however, take it as tumburu.

Ck interprets it as abdaka (mustaka) or śobhāñjana. The latter interpretation is accepted by GD as well as JN. GD, at one place, mentions it as 'rañjanavṛkṣa' which is not clear.

DL takes it as mahānimba which has also 'aksīva' as a synonym in DN and RN.

Akṣoḍa -JN has totally adopted the DL's comm. on this.

Agnimukhī- It is interpreted as 'lāṅgalikā' (laṅgaliyā) by Ck and JN while GD takes it as bhallātaka which does not seem to be correct because bhallātaka is denoted by agnimukha and not agnimukhī.

Aṅkaloḍya-It is interpreted by both Ck and GD as 'tuber of the smaller variety of utpala (hrasvotpala)'. JN, however, takes it as lotus seeds (padma-bīja). It may be noted that 'puṣkara-bīja' (if padma is to be taken by 'puṣkara') has already been described separately. I take it as the ancient name of makhānna (Euryale ferox Salisb.).

Aṅkoṭha-JN rightly takes it as the plant known commonly but GD interprets it as 'a type of akharoṭa' which does not appeal.

Ajakarṇa-Both Ck and JN interpret it as a type of śāla(śāla-bheda) while GD takes it as a type of asana perhaps on the confusion in the identity of śāla and asana. Till recently asana (bījaka-Pterocarpus marsupium Roxb.) was identified in certain quarters as Terminalia tomentosa W.&A. which is taken also as śāla-bheda.

Ajagandhā-JJ's comm. is not clear. Ck has interpreted it as ajamodā, phokāndī or vana-yavānī. If phokāndī is taken as vana- yavānī (as GD has interpreted), then only two plants are left in the field. GD, in addition, has taken it as yavānī in many places. He has also used the word 'kṣetrayamānī' which may denote the cultivated type of yavānī instead of vanayavānī. JN has also interpreted it as three different plants- ajomodā, vanayavāni and yavāni.

Perhaps bobayikā of DL is the same as phokāndī of Ck and GD. It shows that the commentators were not at all sure about the identity of ajagandhā.

Ajamodā-Ck has interepted it as 'ugragandhā' in C.[1] GD has identified it with yamāni, vanayamānī and kṣetrayamānī. JN has followed GD but informs that this is the substance which is popularly known as 'rāndhuanī, in Bengal. Rāndhūnī is Carum roxburghianum Benth.[2]

Ck was definite about its identity though it is not clear what plant he meant by ugragandhā or ajagandhā but the other both commentators are quite confused. JN has at least indicated its Bengali name which helps its identification but, at the same time, he interprets it as vanayavānī and yavānī which are different plants.

Ajaśṛṅgī- Ck has interpreted it as viṣāṇikā. JN takes it as meṣaśṛṅgī. GD, however, interprets it as meṣaśṛṅgī at one place and viṣāṇikā at the other. Once he comments that viṣāṇikā and ajaśṛṅgī are almost synonymous and as such it should be taken in double quantity. All this is a play of words and does not help in any way in identification of the plant.

Ajājī-It is unanimously taken as jīraka as Ck mentions but GD and JN take, at some places, kṛṣṇa jīraka which may be according to their local tradition.

Añjana-Ck takes it as sauvirāñjana. Where two types are mentioned the other one is rasāñjana. GD, by this, takes rasāñjana and tutthaka while JN accepts srotoja and

1. C.=Calcutta edition with Gangādhara's Comm.

B.=Bombay edition (Nirnayasagar)

2. K.P. Biswas: Bharatiya Vanauṣadhi, Calcutta University, 1950, p. 254.

sauvīra. By the word 'añjana' he has taken mostly rasāñjana except at one place where sauvīrāñjana is taken. It may be noted that there is also a plant named añjana. (Hardwickia binata Roxb.).

By 'añjanotpala' (Ci. 22.43), GD takes nīlotpala. Ck has not commented on it but by the context it appears that he meant añjana and utpala separate as he says that lodhra etc. (salodhramadhukāñjanotpalaḥ) should be taken in quantity of four palas in total e.g. one pala each drug. So, in his view, these are four drugs-lodhra, madhuka, añjana and utpala-while, according to GD, they are only three añjana being reduced to the position of epithet to utpala.

Atasī-Ck informs about a textual variation 'tilātasī' in place of 'tathātasī'. The other two Bengali commentators inform about the Bengali name 'masi(sī)nā' of the plant.

Atiguhā JJ and Ck interpret it as śālaparṇī while GD takes it as pṛśniparṇī. Guhā and atiguhā are two words which denote śālaparṇī and pṛśniparṇī. Thus in interpretation of guhā too they differ, the former two take pṛśniparṇī while the latter takes śālaparṇī. DL is also confused. At one place, by atiguhā he takes śālaparṇī and at the other pṛśniparṇī. Guhā is also interpreted on the same line. BS points out to the possibility of its being a plant quite different from the above two which he did not define.

Atichatrā-Chatrā and atichatrā are divine herbs (divya oṣadhi) growing in the Himalayas (CS.Ci. 1.4.6.). Ck takes these two as madhurikā and śatapuṣpā or two types of droṇapuṣpī. Once he has interpreted chatrā as kokilākṣa and atichatrā as red variety of the same. GD supports Ck but informs that some adopt the reverse position e.g. śatāhvā (śatapuṣpā) and madurikā by chatrā and atichatrā respectively. JN has taken this view. At this place, (CS. Ci. 1.4.6.). Ck also takes madhurikā by atichatrā. At the other place (CS. ci. 9.46), he takes dhānyaka while Ck and GD take madhurikā. So like guhā and atiguhā chatrā and atichatrā also are controversial ones.

Atibalā—It is rightly interpreted as kankatikā by JJ.Ck says it as yellow variety of balā. GD, however, takes it as white-flowered balā. Once he says it as gorakṣataṇḍulā, thus he seems to have been confused on the identity of this plant. Abutilon indicum (Linn.)SW. is taken unanimously as atibalā.

Atirasā—The commentators have interpreted it unanimously as śatāvarī or aquatic type of madhuyaṣṭī. Ck has proposed one more alternative as ṛddhi. In the context of apasmāra-cikitsā, on the authority of Jatūkarṇa, atirasā is interpreted as aquatic type of madhuyaṣṭī. Generally it is a synonym of śatāvarī.

Adhoguḍā—It is interpreted unanimously as vṛddhadāraka but on the basis of its name (adhaḥ+guḍā=snuhī) and also action it is taken now as Euphorbia acaulis Roxb.

Adhyaṇḍā--Ck interprets it as kapikacchu. JJ takes kapikacchu but informs other's

view as 'saurapāka' which is not clear. JN takes quite a different plant- bhūmyāmalakī.

Anantā—It denotes mostly anantāmūla also known as utpalasārivā (Hemidesmus indicus R.Br.) but sometimes it means durālabhā which is mentioned by Ck as other's view. Yavāsa taken at one place by JN is beacuse of his confusion about durālabhā or easy availability of yavāsa.

Anupākī—It is a fruit-plant read and interpreted by Ck. He says that it is commonly known as 'anuyā'. It is also described by him in phalavarga of his Dravyaguṇa-sangraha which supports his reading and interpretation here. The other variant is 'amlapākī which is quite irrelevant here as the fruits of aśvattha etc. are not amlapākī.

Antaḥkoṭarapuṣpī—Ck and JN interpret it as 'nīlabudhnā'while GD takes it as a small plant named 'nīla'. Perhaps by this he meant the indigo plant (Indigofera sp.).

Annapākī—It is the same as 'odanapākī'('anna'meaning odana).It is taken unanimously as bāṇa or blue variety of jhiṇṭī (sahacara).

Abhiṣuka—It is one of the fruits growing in uttarāpatha (Northern Himalayas). JN says that it is peśtā.

Abhīrupatrī—'Abhīru'is one of the synonyms of śatāvarī and as such abhīrupatrī denotes a type of śatāvarī (Ck,JN). GD identifies it as the smaller variety of śatāvarī.

Amṛṇāla—It is uśīra (Vetiveria zizanioides (Linn.) Nash.) In C. Ck's comment is that amṛṇāla is a type of uśīra fragrant and tuberous but the reading in the text is 'mṛṇālam' and not 'amṛṇālam'. On the other hand, in B almost the same comm. is on 'vānīra' which is usually taken as a type of vetasa. Thus here something seems to be missing. Looking to the comm. in C the text there should be 'uśīravānirajalāmṛṇālam'.

Amṛta(ka)—At Ci. 30.150, the text is 'amṛta' but in Ck's comm, it is 'amṛtā' interpreted as āmalakī. At Su.14.31, Ck, taking it as 'amṛtakā' interprets as guḍūcī while GD and JN taking it as 'amṛtaka' give the same interpretation. JN, at one place,interprets 'amṛta' as a type of śāka.

Usually the word 'amṛta' (in feminine gender) denotes guḍūcī and that in neuter one denotes the āmalakī fruits (see also amṛtaphala). Its use in masculine gender is rare. Its interpretation as a type of pot-herb by JN. is not clear.

Amṛtāsaṅga—It is tutthaka (mayūratutthaka or karparikātutthaka) according to Ck. Once in C. (Ci.25.117), it is interpreted as kapikacchu which seems to be gross misprint (it may be rightly karparikātutthaka). GD reads 'amṛtasaṇjñā' (at Ci.14.55 and 25.117) and interprets as guḍūcī. Once he separates amṛtā and saṅga the latter meaning tuttha. JN interprets it as kharparatuttha but informs that some take it as amṛta+āsaṅga(rasāñjana).

Amoghā—It is enumerated under the prajāsthāpana mahākaṣāya(Su.ch.4). Ck is quite confused in its identity; he interprets it as pāṭalā, āmalakī or lakṣmaṇā. At one place (Sa.8.20)it is interpreted as paṭala. GD and JN also take it as the same.

Ambaṣṭhā—JJ takes it as a plant common in south India, some take it as another type of pāṭhā. Ck interprets it as a type of pāṭhā but informs that some take it as a synonym of the same. GD and JN also take it as pāṭhā.

Amlacāṅgerī—GD informs about its local name 'āmruli' or 'amlaroli'. JN says that it is commonly known in Bengal as 'ṭakāmruli'.

Amlavetasa—GD informs about its local name 'thaikala'. He says that some take it as amaltāsa which is not correct.

Amli(lī)kā—It is tintiḍī according to Ck while JN takes it as tintiḍī-bheda. GD's interpretation is quite peculiar. He says that tintiḍīka is of two types-vṛkṣāmla and amlīkā. Vṛkṣāmla is that the plant also of which is sour whereas amlīkā has the fruits as sour. In fact, the word 'vṛkṣāmla' only indicates that it is a tree and is sour (in seeds).

Amlikā (kanda)—It is a small tuberous plant mostly found in Assam and taken as a type of amlikā. GD clarifies it 'amlārdraka'. It may be the same plant which is known as mahārdraka in Bengal.

Arka—Ck interprets it as a stone known as kuruvinda while some take it as copper. GD informs that its local name is 'ākanda' and is of two types-white and red. JN further explains the latter as arka and the former as alarka.

Arjaka—Ck takes it as white variety of parṇāsa (tulasī). GD says that surasa and arjaka are types of parṇāsa which are white and black varieties of tulasī.JN, at one place, says it white type of kuṭheraka while at the other as tulasī.

Alarka—It is mandāra according to Ck.GD says it once white and again red variety of arka. Thus he was not sure about its identity.JN, however, clearly mentions that arka and alarka are red and white varieties respectively (see Arka).

Avākpuṣpī—Ck takes it as apāmārga or 'hedvādullī' which may be adhaḥpuṣpī. Both GD and JN take it as śatāhvā and somewhere as madhurikā.

Avyathā—Ck interprets it as kadalī, guḍucī or harītakī. Thus he was quite confused perhaps because of the particular context. Once he took it as āmalakī or lakṣmaṇā and again as guḍūcī. JN has explained it as āmalakī and guḍūcī.

Aśokarohiṇī—Though it is generally accepted as kaṭukā, Ck hints to a weak plant having leaves like those of aśoka.

Aśmantaka—According to Ck, it is 'amlaloṭa'. Once he says that it is a tree having leaves

similar to those of māluyā. GD, besides amlaloṭaka, takes it as pāṣāṇabheda. Once he says it as a common tree and again as 'lauhacūra'. JN interprets it as pāṣāṇabheda and again amlaloṭaka.

Aśmabheda—Ck explains it as pāṣāṇabheda but GD takes it as amlaloṭikā or aśmantaka.

Aśvakarṇa —JJ says that it is common in the eastern region. Ck takes it as a type of śāla or sarja and once as priyāla-śāla. GD interprets it as śāla, small type of śāla(hrasva or kṣudra sāla),latāśāla or pītaśāla known as asana. JN explains it almost on the same lines. Thus the commentators are not at all clear about its identity.

Aśvakhuraka—It is white variety of syanda according to JJ and syandana or kokilākṣa according to Ck.

Aśvabalā—Ck's comments indicate that it was not commonly known. Its another name is 'nāri'.GD says that it has leaves like goat which is further clarified by JN as goat's ear.

Aśvamāra—It is karavīra but JN takes the white type of the same.

Aśvāvarohikā—Ck interprets it as aśvagandhā, aśvakarṇa or ikṣuraka. On the authority of Jatūkarṇa, aśvāvarohaka is aśvakarṇa. It suggests that if the word is in feminie gender it would mean aśvagandhā while in masculine gender it would denote aśvakarṇa. GD reads 'aśvavarohikā' and interprets as 'the hanging roots of aśvattha'.

Asana—JJ interprets it as bījaka which is further clarified by GD as 'pītaśāla'. However, at one place, he takes black asana (kṛṣṇa asana). JN has mentioned it as pītaśāla or bījaka, a type of sarja or śāla. This last statement is the outcome of the confusion by which in certain quarters asana was taken as śālabheda (Terminalia tomentosa W.& A.) and not bījaka (Pterocarpus marsupium Roxb.)

Asanaparṇī—Only Ck has commented on it. He takes it as aparājitā while some take it as 'dāruparṇī'.

Asitā—The word 'asita' is a synonym of kṛṣṇa (black) and as such 'asitā' meaning 'kṛṣṇā' denotes smewhere pippalī and at some places kṛṣṇa jīraka.

Ākṣikī—According to Ck, it is a weak plant of which fruit is used.

Ākhuparṇī(kā)—It is interpreted as mūṣikaparṇī and somewhere as dantī perhaps on the idea that the former is a synonym of the latter.

Ātmajā—Ck takes it as putrañjīvaka.

Ādānī—It is taken as a type of ghoṣaka. This is clarified by GD as 'devadānī(lī?).

Ādityaparṇī—Ck says that some take it as sūryāvarta found in a particular place.

Āruka—Ck mentions it as grown in uttarāpatha and common in Kārttikeyapura. At one place,(Su13.10), both GD and JN read 'aruka' and interpret it as 'aruṣkara' (bhallātaka). GD has further clarified with the remark that it is popularly known as 'ālubokhāra' and is of two types- sweet(cold) and sour (hot).

Āsurī—It is rājikā or maṇḍaka according to Ck. GD also means the same but reads 'sūrī' instead of 'āsurī'.

Āsphota(ā)—Ck interprets it as aparamallikā. GD, besides this, takes white variety of aparājitā. JN, however, mentions it as 'hāpharamallī', aparājitā, navamallikā or mallikā bheda which shows the uncertainty of his idea.

Ikṣukāṇḍa—Both GD and JN interpret it as kāṇḍekṣu. GD says that it is commonly called as 'naṭā'.

Ikṣuvālikā—Ck interprets it as khaggālikā. GD takes it, besides this, kāṇḍekṣu (laṭā or naṭāi). Once he says that it is known commonly as kasāḍa. JN says it khagālikā and again as a type of kāśa tṛṇa.

Iṅguda(ī)—It has been interpreted as putrajīvaka by both Ck and GD. JN, however, rightly takes it as iṅgudī and remarks that others accept it as putrajīvaka.

Indrasāhva(ā)—According to Ck, it is indravāruṇī while GD and JN take it as indrayava.

Indrāṇī—It is nirguṇḍī but once Ck mentions that some take it as matsyākṣaka.

Uddālaka—Ck interprets it in three ways-as wild kodrava, a type of ṣaṣṭika and bahuvāra. GD, in adition, takes kāñcana at one place. JN says it as vanakodrava or bahuvāra.

Upkulyā—GD takes it as kṛṣṇajīraka while JN accepts it as pippalī which is commonly used.

Upacitrā—It is dantī according to Ck.GD interprets it bhaṇḍī or dantī while JN mentions it as pṛśniparṇī or dantī.

Upodikā—Surprisingly GD takes it as pudinā which is not found in ancient texts. Once he mentions it as kalambī. JN, accepting the latter interpretation once, takes it as 'puñī'.

Urubūka—It is taken mostly as red type of eraṇḍa.

Uśira—Ck says that lāmajjaka and uśīra are the two types out of which one is fragrant while the other is not. GD interprets it as the root of vīraṇa. Once he says that uśīra is the non-fragrant root of vīraṇa. JN takes it everywhere as the root of vīraṇa.

Ūṣaṇa—When in neuter gender it denotes marica while in teminine gender it means pippalī.

Ṛṣyagandhā- Ck interprets it ṛṣyajāṅgalaka or balā-bheda. GD takes it as vṛddhadāraka or ṛṣyajāṅgalaka. JN clarifies that ṛṣyajāṅgalaka means vṛddhadāraka.

Ṛṣyaproktā—According to JJ, it is nāgabalā. Ck interprets it as māṣaparṇī, balā-bheda(atībalā) or ṛddhi (also vṛddhi or śatāvarī according to C). GD takes it as māṣaparṇī, pītabalā or śūkaśimbī(kapikacchu). JN, however, has mentioned it as māṣaparṇī and again as pītabalā.

Ekāṣṭhīlā—Ck interprets it as pāṭhā while GD takes it as vakapuṣpa-vṛkṣa.

Ekaiṣi(ī)kā—JJ interprets it as trivṛt. Ck(C) takes it as the same but B mentions it as ambaṣṭhā.

Eḍagaja—GD has given its local name 'cākundā'.

Erakā—JJ mentions it as 'aṭṭerakā'. Ck interprets it as hoggala. GD says it as a grass known as hoggala;at another place he takes hoggala, mañjiṣṭhā or a grass and again as the root of śara.

Eraṇḍa—JJ takes white type of eraṇḍa. JN follows him.

Elavāluka—GD interprets it as aileya known commonly as tejabala. JN follows him.

Elā—It is interpreted both as bigger(sthūla) and smaller (sūkṣma) types perhaps according to context.

Elāparṇī—Ck takes it as rāsnā. At another place he interprets it as nāgabalā while others take it as ahiṃsrā. GD reads 'airāparṇī' and means hastiparṇī commonly known as hastikarṇapalāśa. JN takes it as rāsnā.

Ainduka—It is explained unanimously as nikṣāra known commonly as nikhāḍa.

Aindrī—JJ takes it as matsyākṣaka while other commentators interpret it as gorakṣakarkaṭī.

Airāvata—Ck interprets it as amlātaka(āmrātaka ?) or nāgaraṅga. At another place, he mentions it as nāgaraṅga and again as the sour fruit of nāgaraṅga. GD takes it as sour nāgaraṅga or hastiśuṇḍi. JN says it as 'airāvaṇikā'which is blackish red and has smaller fruits. Again he mentions it as nāgaraṅga, a type of jambīra.

Aiṣīkā—GD reads it and takes it as the root of śara.

Odanapākī—It is mentioned by JJ as bāṇa and by other commentators as blue type of jhiṇṭi.

Kakubha—It is interpreted unanimously as arjuna.

Kacchurā—It is taken unanimously as kapikacchu.

Kaṭabhi—GD takes it as a smaller type of śirīṣa.

Kaṭambharā—All commentators take it as kaṭabhī which, according to GD, is a type of śirīṣa.

Kaṭuphalā—JJ comments that it is latākastūrikā. Kaṭuphala is commonly known in south India. Others take it as some aromatic substance. Ck and GD almost follow it.

Kaṭvaṅga—According to JJ, it is aralu,Ck takes it once as śyonāka and again comments that śyonāka and kaṭvaṅga denote two types of śyonāka-one having big and the other small fruits. GD takes both as synonymous and as such says that śyonāka itself should be taken in double quantity. JN interprets it as śyonāka only.

Kaṭhiñjara—GD has taken it as kuṭheraka while JN writes it as 'tāmramūlaka'.

Kaṭhillaka—JJ interprets it as red variety of punarnavā. Ck has explained it once as punarnavā and again as red punarnavā. GD takes it as kāravella and suniṣaṇṇaka. JN has interpreted differently at different places such as 'dīrghapatrā varṣābhū'(varṣābhu having big leaves), karkaṭaka, raktapunarnavā, kāravellaka or its type. Thus no conclusion can be drawn about the identity of the plant on their basis.

Kaṇakaṇikā—Ck,GD and JN all have mentioned it as small grains of rice. However, once JN takes it as grains of pippalī(kaṇa).

Ka(ā)ṇḍīra—JJ interprets it as of two types-terrestrial and aquatic. Ck takes it as kāravallī. GD takes it as śveta dūrvā and mañjiṣṭhā. JN says that it is kāravallī which is of two types-one having three the other with four strips. Again he takes it as smaller type of kāravella.

Kattṛṇa—It is taken unanimously as gandhatṛṇa. JN mentions it once as bhūtīka.

Kadara—Ck interprets it as viṭkhadira and once as śveta khadira. GD takes it as khadira and śveta khadira. JN mentions it as śveta khadira or barburaka(babbūla ?).

Kanakaksirī—It is taken as svarṇakṣīrī while Ck (B) mentions it as kaṅkuṣṭha. (see svarṇakṣīrī)

Kanakapuṣpī—According to Ck, it is svarṇakṣīrī while GD takes it as yellow type of yūthikā.

Kapītana—JN interprets it as 'gardabhāṇḍa' while Ck mentions it as 'gandhamuṇḍa'. Apart from this, GD interprets it as āmrātaka. JN takes it as āmrātaka only. It shows how kapītana was shifted to āmrātaka perhaps due to want of proper identification or non-availability of the plant(gardabhāṇḍa).

Kapotavallī—Ck takes it as śukṣmailā. GD mentions it as 'śukṣlā' which may be misprint for 'śūkṣmailā'.

Kapolavallī—According to Ck, it is commonly known as 'kavaḍaveṇḍuā'. JN takes it as sūkṣmailā.

Kapha—GD reads 'kapha' in place 'phala' and interprets it as śleṣmātaka.

Kampillaka—It is guṇḍārocanikā according to Ck.GD gives its local name 'kamalāguṇḍi'. JN mentions it as rocanaka or rocanikā. Once he writes it as 'guptārocanikā' which may be misprint for 'guṇḍārocanikā'.

Karaka—JN reads it and interprets as bigger variety of kāravellī.

Karañja—GD explains it as gokarañja which is the same as ḍahara karañja. The two types of karañja are mentioned by him as gokarañja and nāṭākarañja which are commonly known as naktamāla and latākarañja respectively. Once he says that it is taken by some as 'kaṇṭakiphala' and as fruits of karamarda by others. JN has taken it once as cirabilva and again as ḍahara karañja or gokarañja.

Karamarda—It is wild or cultivated as Ck says. GD, surprisingly takes it as karañja and pānīyāmalaka.JN has correctly mentioned it as karāmla which is commonly known as 'karamcā' in Bengal.

Karīra—It is interpreted as 'maruja druma' (plant growing in arid zone) while GD and JN have taken it in certain contexts as 'new leaves of bamboo'.

Karkandhu—Ck says that it is small in size and is known as 'śṛgāla badarī'. He informs that kuvala, badara and karkandhu-these are the three types of badara. GD and JN follow him.

Karkaśa—Ck interprets it as smaller veriety of karkoṭaka, a kind of paṭola. GD, at one place, takes it as small karkoṭaka but at the other place as kampillaka. JN incorrectly has taken it as kampillaka in the context of vegetables. Again he has mentioned it as a kind of paṭola.

Karkāruka—It is explained by Ck and JN as a type of kūṣmāṇḍa while GD takes it as a type of karkaṭī.

Karcūra—JN explains it as drāviḍaka which is greenish and known as pīta śaṭī (yellow type of śaṭī).

Karbundāra–According to Ck, it is the white (flowered) variety of kāñcanāra which blossoms in spring. GD is quite confused. Sometimes he says it as white kāñcana and again as red one. JN vascillates between white kāñcana and śleṣmātaka.

Kalamba(ī)—It is a pot-herb named as 'kalamī' (growing in ponds). JN informs that Vāgbhaṭa reads it as 'kalamba' which means kadamba.

Kalaśī—According to JJ, it is pṛṣniparṇī. Ck takes it as siṃhapucchī which is a synonym of pṛṣniparṇī while GD takes it as śālaparṇī"

Kalāya—Ck has interpreted it as tripuṭa kalāya and again as varttula kalāya. The same has been followed by GD but once he has said it both varttula and tripuṭa which shows his confusion about the identification of the material. It may be either varttula or tripuṭa, both can, not be simultaneously. Similarly JN has wrongly interpreted 'kalāya-śāka' as 'kālaśāka'. In fact, kalāya-śāka is the vegetable prepared of kalāya leaves which is common in villages even today.

Kaseruka—According to Ck, kaśeruka denotes both ciñcoḍaka and rājakaśeruka; some take it as a stone bluish yellow in colour. Once he says that rājakaśeru is kaśeru itself. Thus he does not differentiate between the above two. GD, however, says that kaśeraka is of two types—the small and the big called ciñcoḍaka and rājakaśeruka respectively. At other places he mentions it as'ciñcuyā' or 'keśura'. JN says it as 'keśura' common in Bengal.

Kākaṇantī(tikā)—It is guñjā. JN reads it as 'kākadantikā'.

Kākanāsā—JJ interprets it as 'vāśāphala' which may be misprint for 'nāsāphala'. Ck explains it as nāsāphala while others say it as kākatuṇḍikā.Once he takes it as 'vāyas phala' and remarks that others take it as 'vā(nā?)sāphala commonly knwon as 'kayuyāṭuṭī'. GD and JN take it as keuṭhuṭī.

Kākamācī—GD comments that it is known by its own name while JN says it as vāyasī, the well known plant.

Kākāṇḍa—JJ interprets it as kākanandī which is also known as vāyasapīluka. Ck explains it as śūkaraśimbi or a type of śimbī. GD takes it as black śimbī.

Kākāhvā—Ck interprets it as kāṣṭhodumbarikā while both GD and JN take it as kākamācī.

Kāñcanakṣīrī—GD has explained as svarṇakṣīrī e.g. brāhmī. JN has rightly interpreted it as svarṇakṣīrī.

Kāṇḍekṣu—According to JJ, it is śara. Ck interprets it as bṛhat ikṣu or ikṣura. GD takes it as laṭā, khāliyā or ikṣuvālikā. JN explains it as a type of ikṣu.

Kāntā—Ck interprets it as mañjiṣṭhā. JN takes it as sthūla elā. He, at the same time, comments that in place of 'kāntā' the reading 'kauntī' is acceptable to almost all which is, in fact, not correct because kauntī means reṇukā whereas in the present context bṛhad elā is meant as mentioned by Vṛddha Vāgbhaṭa. In this connection, it may be noted that hareṇukā(or reṇukā) itself denotes bṛhad elā as Vāgbhaṭa himself has read bhadrailā in place of hareṇukā in elādi gaṇa (AH. Su.15.43), agurvādya taila

(AH.Ci.1.136) and kalyāṇa ghṛta (AH..U.6.36). (For details see the author's Dravyaguṇavijñāna, vol. V,P.175).

Kāyasthā—Ck interprets it as sūkṣmailā, surasā and āmalaka. Similarly GD takes it as āmalakī and sūkṣmailā. JN says it as kṣīrakākolī, sūkṣmailā and harītakī while others take it as surasā.

Kāravī--According to JJ, it is a type of drākṣā known as gostanikā. Ck takes it as small drākṣā, kṛṣṇa jīraka and small jīraka. GD accepts the latter two. JN, however, adds ajamodā.

Kālaṅka(kṛ)taka—It is generally taken as kāsamarda while GD explains it as kālakaṇṭaka commonly known as 'ḍāuka'.

Kālamālaka—JJ interprets it as kālamallikā. Ck says it as a type of parṇāsa, so does JN.GD takes it as kāsamarda and kṛṣṇa tulasī.

Kālaśāka—Ck says that it is known as 'kāliyā'.

Kālā—JJ interprets it as kākolī, sārivā and kālānusārivā while others take it as hiṃsrā. Ck takes it as kākolī, kālānusārivā and mañjiṣṭhā. GD explains it as nīlī, aguru and kālānusārivā. JN takes it as nīlinī.

Kālānusārya—It has been interpreted differently by different commentators. JJ takes it as tagara. Ck explains it as 'sitala' or 'śītala'. GD says it as śailaja, śyāmalatā and anantamūla. JN takes it as kṛṣṇa candana and piṇḍītagara.

Kālārasā--GD reads it and interprets as śilhakarasa.

Kāleyaka—Ck interprets it as kāliyākāṣṭha which is followed by GD. JN further explains it as a type of aguru and again mentions it as pīta candana.Thus he was vascillating between aguru and candana.

Kiṇihī—Ck has interpreted it as kaṭabhī and apāmārga. GD follows it and once described it as a common tree with sāra (heart wood) and not apāmārga which has no sāra but he himself interprets it as apāmārga. JN also explains it as kaṭabhī and apāmārga.

Kucandana--It is interpreted by GD as 'bakam'. JN further elaborates by saying that it is patrāṅga, a type of candana and knwon as bakam.

Kucelā—It is explained as a type of akarṇaviddhikā (pāṭhā) by both GD and JN.

Kuñcikā—Ck takes it as sthūla jīraka.GD says it kṛṣṇa jīraka, sthūla kṛṣṇa jīraka and svalpa kṛṣṇa jīraka. JN takes it as kṛṣṇa jīraka and sthūla jīraka slightly black.

Kuṭannaṭa--JJ interprets it as gandhatagara.Ck takes it as kaivartamustaka and in-

forms that others take it as tagara.GD explains it as kaivartamustaka and śyonāka while JN takes it as bhadramusta or kaivartamusta.

Kuṭheraka—Ck interprets it as parṇāsa or one of its types.GD once says it as black tulasī and again as white parṇāsa. JN takes it as a type of parṇāsa or tulasī.

Kumbhī(bhikā)—This, according to Ck, is known as kumbhīka or it may be taken as haṭha. Both GD and JN take kaṭphala.

Kuraṇṭaka—Ck explains it as amlānaka(sahacara) while GD takes it as its blue variety.

Kulaka—According to JJ, it is kāravellaka. Ck also has the same view but informs that others take it as a kind of paṭola. Once he himself takes it as paṭola. GD interprets it as paṭola while JN takes it as kākatinduka, kāravellaka and paṭola. Thus he was quite confused in the identity of the plant.

Kulattha—Ck informs that kulattha is of four types (according to colour)-white, black, variegated and red and again as of two types-wild and cultivated.

Kuliṅga(ā)—Ck takes it as uccaṭā or its type. JN interprets it as type of uccaṭā or it may be taken as karkaṭaśṛṅgī.

Kuliṅgākṣī—It is unanimously taken as peṭikā.

Kuvala—Kuvala is one of the three types of badarī. According to Ck, it is the sthūla (big) type.GD also takes the same view. JN takes kola and kuvala as different and interprets the former as medium type and the latter as big one.

Kuṣṭha—It is well known by its own name and is not puṣkaramūla-says GD. It indicates the long standing confusion between kuṣṭha and puṣkaramūla.

Kuṣṭhaghna—It is a well known epithet for khadira as Ck says but GD takes it as eḍagaja(cakramarda).

Kūṇaka—GD takes it as paṭola while JN as its variety.

Kustumburu—GD says that it is well known and dhanīyaka is taken as its substitute. JN, however, takes fresh coriander plant.

Kūṣmāṇḍa—Ck explains it as sarpacchatraka. This raises doubt about the reading which might be 'kuṣkuṇḍa' (see Sa.6.11).

Kṛtamāla—It is suvarṇahali according to Ck. GD and JN give its correct Bengali name 'śonālu'. Both GD and JN, in the context of mahākhadiraghṛta, take nāṭākarañja (latākarañja) by kṛtamāla.

Kṛtavedhana—It is interpreted by Ck as jyotsnikā, a type of ghoṣaka. GD, though following it, interprets jyotsnikā wrongly as latāpuṭkī presumably under the confusion

of jyotiṣmatī(latāpuṭkī—Cardiospermum halicacabum Linn. is taken as jyotiṣmatī in eastern parts). Once he says it as šveta ghoṣaka. JN has rightly taken it as košātakī.

Kṛṣṇagandhā—JJ interprets it as šamī and others as šobhāñjanaka. Other commentators unanimously take it as šobhāñjana.

Kevuka—GD says that it is commonly known as 'keu'. Once he says it as 'keuphala' by which it is not clear what plant he had in his mind. JN, perhaps taking it as kramuka, interprets kembuka as pūga and once as pattūra.

Kelūṭa—Ck and GD take it as a sweet tuberous plant but JN explains it as a type of udumbara.

Keśī—Ck interprets it as bhūtakešī.GD takes it as šaṅkhapuṣpī and JN as jaṭāmāṃsī.

Kaiṭarya—Ck and JN interpret it as kaṭphala and parvatanimba while GD takes it as kaṭphala and kaivartamustaka.

Kola—It is one of the types of badara. GD and JN take it as bigger variety and the dried one.

Kovidāra—Ck says that it is well known by its name and blossoms in autumn. GD takes it sometimes as rakta kāñcanāra and sometimes as šveta kāñcanāra. Similar is the position of JN. It seems that they could not distinguish between kāñcanāra and kovidāra as Ck did.

Košāmra—Ck says-it is well known. GD explains it as young mango fruit (bālāmra) and again as uḍiāmra. JN interprets it as small mango.

Kramuka—JJ interprets it as betel nut (pūgaphala). Ck vascillates between paṭṭikālodhra and pūga. GD takes it as pūga while JN, following Ck, takes it as paṭṭikālodhra or pūga.

Krauñcādana—It is interpreted as krauñculikā (or gheñculikā) while JN says it once as ciñcoṭaka or rakta kašeruka.

Kṣavaka(thu)—According to JJ, it is the same as rājakṣavaka. Ck interprets it as that which causes sneezing and one of the types of parṇāsa. GD gives its local name as 'hāñciyā', and JN as 'heñcetā'.

Kṣīridruma—These are five—vaṭa, udumbara, ašvattha, plakṣa and kapītana.

Kṣīrašuklā—JJ takes it as kṣīravidārī and others as kṣīrakākolī. Ck interprets it as bṛhat šṛṅgāṭikā, kṣīravidārī or vidārī. GD takes it as kṣīravidārī while JN says it once as kṣīravidārī and again as trivṛt.

Kṣīriṇī—It is taken as dugdhikā and somewhere as generally laticiferous weak plants.

GD even takes trees like vaṭa etc. having latex; once he interprets it as svarṇakṣīrī. JN takes it once as dugdhikā and again as kṣiralatā.

Kṣudrasahā—JJ interprets it as mudgaparṇī. Ck, in addition, takes kumārī while both GD and JN as red kuravaka.

Kṣumā—For kṣumā, GD gives local name 'masinā' (see atasī).

Kṣemaka—It is coraka according to JJ and Ck. GD takes it as haridrā and informs the others' view as corakāṣṭha. JN reads 'kṣemikā' and explains it as haridrā.

Kṣveḍa—Ck takes it as kṛtavedhana.GD reads it as 'kṣeḍa' and interprtes it as kośātakī and again as latāpuṭkī (see kṛtavedhana).

Khaṇḍikā—It is tripuṭa kalāya and JN rightly gives its name as 'khesārī'. GD, however, wrongly takes it as varttula kalāya (pea).

Khadira—GD has confused the identity of the well known plant khadira taking it as śveta khadira as well as babbūla.

Kharapuṣpa(ā)—GD interprets it as yamānī and apāmārga. JN is also quite confused, he takes the plants kharāsānī (pārasīka yavānī- Hyocyamus), apāmārga, vanatulasī and barbarī.

Kharāśva(hvā)—Ck takes it as ajamodā. JN also has the same view except once when he takes it as yamānī. GD interprets it as pārasīya yamānī.

Kharjūra—GD says it of two types-big and small according to the size of the fruits. JN, however, says that it is of two types (according to the size of the plant)-vṛkṣa(tree) and viṭapa (small tree) and informs that some take it as of three types-vṛkṣakharjūra, kharjūra and piṇḍakharjūra the last one having big fruits and growing in the persian region.

Gaṇḍ ira(ka) –Ck interprets it as śamaṭha- śāka which is of two types-red and white The former is pungent (and terrestrial) described in the group of green salads and being a plant of tulasī group whereas the latter is aquatic and used as pot herb.

Because of difference in property the former acts as a causative agent and the latter as a remedy for raktapitta. GDinterprets samaṭha once as śāliñca and again as samaṣṭhilā. He also takes it as dūrvā or dūrvābheda. JN takes it as a pot herb and interprets śamaṭha as samaṣṭhilā.

Gaṇḍīrapuṣpi—Ck and JN interpret it as śamaṭha while GD as bṛhat śamaṭha. Gaṇḍīrapuṣpī, as the word indicates, denotes a plant having fowers like those of gaṇḍīra and as such must be different from but similar to the latter.

Gandhanākulī—According to JJ, it is suvahā known commonly as godhāvatī. Ck and

JN call it as a type of rāsnā(nākuli being the other one).GD says that it is known as sugandhi.

Gandhapriyaṅgu—It is priyangu itself. It is an aromatic drug and not the cereal priyaṅgu.

Gavākṣi--GD gives its names as goḍumbā and gorakṣakarkaṭī. JN takes it as white-flowered indravāruṇī and again as viśālā. It may be noted that viśālā is a different plant known as bṛhad indravāruṇī or mahākāla.

Gavedhuka—Ck says it ghuluñca. It is of two types-wild and cultivated. It is one of the grassy cereals (tṛṇadhānya).

Gāṅgeruki—It is taken unanimously as nāgabalā.

Gundrā—It is a grass, according to JJ. Ck has mentioned it as 'guluñca' and perhaps confusing it with guḍūcī GD has interpreted like that.Twice he has said it as kampillaka. JN has taken it as erakā, a type of śara or rocanikā.

Guhā--JJ and Ck interpret it as pṛśniparṇī while GD takes śālaparṇī.

Gṛñjana(ka)—Ck interprets it as that similar to garlic possibly onion or its type having shoot, stalk and leaves or red onion. Or it may denote śobhāñjana. GD has given its local name as 'gāñjora'. JN follows him but once says that gṛñjana is the red type of radish.

Gopī—It is sārivā while GD takes it as śyāmālatā.

Golomī—Ck interprets it as bhūtakeśī or śveta dūrvā. JN follows him. GD puts goḍumbā in place of śveta dūrvā.

Granthi—It is interpreted as pippalīmūla by GD and JN but the latter takes it once as bisagranthi (lower part of the lotus stalk).

Ca(cu)ñcu--It is nāḍīca. GD takes it as eraṇḍa perhaps in the confusion that cuñcu is also one of the synonyms of eraṇḍa.

Caṇḍā--Ck interprets it as corapuṣpī locally known as corahulī.JN mentions it once as coraka. GD, however, is quite confused in its identity as he takes two plants-śaṅkhapuṣpī and corpuṣpi. Once he reads 'caṇḍa' in stead of 'caṇḍā' and explains it as piḍanga.

Candana—Ck takes it as rakta candana. GD quotes a verse which says that by 'candana' rakta candana should be taken but he has also taken śveta variety in many places. JN takes both śveta and rakta varieties according to context and once as kucandana commonly known as bakam.

Carmakaṣā—It is carmacaṭikā or saptalā. In my opinion, it is the same plant which is

also known as carmivṛkṣa (camror).[1]

Cāṅgerī––JN has interpreted it as amlaloṇikā which is known as amarul in Bengal.

Cārați—Ck interprets it as kumbhī while others take it as brahmayaṣṭikā. GD says it as kumbhāḍulatā synonymous with padmacāriṇī; others accept it as brahmayaṣṭi; JN explains it as padmacāriṇī or brahmayaṣṭi in others' view.

Citrā--Ck gives it different interpretations. Once he says it as dantī and again as gorakṣakarkaṭī or red variety of eraṇḍa. GD puts jayapāla as alternative to gorakṣakarkaṭī. Again he says it dravantī. JN takes it as dantī, gorakṣakarkaṭī or red eraṇḍa.

Cirabilva–It is interpreted as karañja by Ck.GD, besides it, aid it as naktamāla and has given nāṭā as its local name. JN also follows him. It may be noted that generally naktamāla is taken as a synonym of karañja but as nāṭākarañja of Bengal is laṭākarañja, according to the latter two commentators, naktamāla would denote laṭākarañja and not karañja. Moreover, cirabilva is nowadays taken as different from both the above plants.

Cirbhaṭa—Ck interprets it as karkaṭī. Both GD and JN take gorakṣakarkaṭī. GD also says it goḍumbā.

Cukri(ī)kā––JJ explains it as cāṅgerī. GD also takes it as cāṅgerī or amlaloṭaka. JN, however, mentions it as cukrapālaṅka which is a different plant(Rumex vasicarious Linn.). Originally cukra and cukrikā were names of this plant, later on it became synonym of other sour plants too such as cāṅgerī and ciñcā.

In case of cukrīkā, Ck has taken cāṅgerī while GD takes it as pot-herb probably cukrapālaṅka.

Cuñcuparṇikā--It is a type of nāḍīca according to Ck. GD and JN take it as cencuā śāk or cuñcu.

Coraka--Ck interprets it as corapuṣpī an aromatic plant commonly known by its name. He has also mentioned it as 'caṇḍālaka'. GD takes it as corapuṣpī but also as śaṅkhapuṣpī and spṛkkā known as piḍaṅga śāka. JN explains it as corapuṣpī and caṇḍā, thus he accepts coraka and caṇḍā as synonyms. (see caṇḍā).

Chatrā –Ck has interpreted it as kokilākṣa, there the variant is 'indrā' at another place, he interprets chatrā and atichatrā as madhurikā and śatapuṣpā respectively or two varieties of droṇapuṣpī. GD takes it as madhurikā and remarks that chatrā and atichatrā are well known while others take them as śatāhvā and madhurikā. JN has

1. For details see author's Dravyaguṇa-vijñāna, vol.V,pp.143-45.

taken three different plants-kokilākṣa, šatāhvā and dhānyaka at three palces. Thus he was not sure about its identity. (see atichatra).

Jaṭilā—Ck takes uccaṭā and again māṃsī. JN follows him. GD takes only jaṭāmāṃsī.

Jambīra—-In this context, Ck takes it as a type of parṇāsa having aroma like that of jambīra fruit ('jaṃbiraphalaṃ sugandhi' seems to be misprint, it should be rightly as 'jambiraphalasugandhi'). GD says that (here) it should be taken as a type of parṇāsa because of its masculine form(it means that the word in neuter gender would denote fruit). JN says that jambīra is a green pot-herb grown in uttarāpatha, sour in taste and having lemon-like aroma. Some take it as a type of parṇāsa.

Jalapippalī——It is an aquatic plant having fruits like those of pippalī.

Jātī–-Ck takes it once as āmalakī and again as saumanasyāyinī (Jasminum grandiflorum Linn.). Others, however, take yūthikā (Jasminum auriculatum Vahl.). Leaves of jātī are used. GD takes it as bigger type of āmalaka or jātīphala. Again he takes it as mālatī. Interpretation of 'jātī' as āmalaka does not seem to be correct and perhaps because of this JN decided to keep quiet on this point.

Jiṅginī—It is a common plant according to Ck and JN while GD takes it as mañjiṣṭhā.

Jīvantī–-Ck interprets it as the common plant having golden-coloured (yellow) stems. This seems to be Dendrobium macraei Lindl. which was, at a time, popular as jīvantī. GD's 'svarṇabalā' seems to be misprint, it may be 'svarṇavarṇā' meaning the above plant. At another place, he writes it as a potherb of which leaves are use. JN says it as 'šāka-višeṣa'(a particular type of pot-herb) or jīvantī-šāka.

Joṅgaka-—It is generally taken as aguru while GD takes it as kākanāsikā.

Jyotiṣmatī–-JJ interprets it as kaṅgumardanikā. Ck mentions it as kāṅkaṇikā. GD says it latāpuṭkī having leaves like those of kāravella. Again he mentions it as ghoṣaka or its type. JN writes it as kaṭabhī.

Tagara—-It is taken as tegarapādika or tagarapādukā. JN once interprets it as aguru.

Taruṇī—Ck interprets it as ārāmataruṇī or navamālikā. GD and JN take it as ghṛtakumārī which does not seem to be correct because it is not found in ancient saṃhitas.

Tinišā—-According to JJ, it is syandana while others take it as its type. Ck interprets it as vañjula. GD also takes it nemi (vṛkṣa) or a type of syandana.

Tintiḍīka--GD and JN interpret it as vṛkṣāmla but, in fact, it is a different plant.

Tilaparṇī–-JJ interprets it as that which is commonly known as coraka. Ck takes it as

hulhul. GD interprets it as leaves of cakramarda and again as rakta candana. JN says that it is coraka while others take it as śrīhastinī. At another place, he takes it as rakta candana.

Tilvaka- -JJ interprets it as paṭṭikālodhra. Ck explains it as lodhra but comments that due to the word 'taru' (meaning tree), it eliminates paṭṭikālodhra and denotes śābaralodhra which is a big tree. GD takes it as white lodhra. JN says it as śābara lodhra.

Tugākṣīrī-–JJ explains it as an inorganic substance simulating vaṃśarocanā. Ck takes it vaṃśarocanā while others take it as above. GD and JN uniformly mention it as vaṃśalocanā. The latter once writes it as 'vaṃsalocana'.

Tumburu- -It is well known by this name. GD says that it is similar to coriander which is also taken as its substitute. JN says it as a well known plant dhānyaka or its type.

Tejasvinī—Ck says it tejovatī which is cavikā. GD says it once as latāpuṭkī and again as cavī or cavya. JN writes it as cavikā. Tejohvā is its synonym but JN takes it once as vacā. Tejovatī is generally described as a type of jyotiṣmatī. In eastern part of the country, latāpuṭkī is taken as jyotiṣmatī.(see jyotiṣmatī).

Trapuṣa—GD surprisingly takes some big fruit like gourd. In fact, it is cucumber.

Trāyamāṇā—GD calls it 'jalabahalā' which is not clear. JN explains it as trāyantīlatā which is common in Bengal as balāḍūmura.

Tridaśāhva—It is devadāru but some take it as spṛkkā.

Triphalā—The word means the group of three fruits. Generally it denotes the group of haritakī, āmalaka and bibhītaka(harītakyādi or big triphalā). The other triphalā is the combination of kāśmarya, drākṣā and parūṣaka (small triphalā).

Trivṛt— Trivṛt is of two types—reddish and black (in root). Generally the former is preferred,GD at one place, has interpreted 'trivṛddantī' as one of the three types of danti which are nāgadantī (with long roots), trivṛddantī (with short roots) and dravantī (a small tree with short roots).

Daṇḍairakā—Once Ck says it as the plant known as hoggala. Again he interprets it as a shrub known as gundra or it may be taken as nala.

Dantaśatha—JJ interprets it as vṛkśāmla. Ck takes it as jambīra and others as amlaloṭa.GD takes it as jambīra (kāgajī nimbu) and JN jambīra or its type.

Darbha—Ck takes it as uluyā grass. GD interprets it as uluyā but at certain places as kuśa. JN follows GD.

Dāru—GD interprets it as devadāru while JN takes it once as dāruharidrā and mentions other's view as devadāru.

Dīpyaka—JJ takes it as ajamodā. GD interprets it as yamānī and kṣetrayamānī. JN says it as ajamodā.

Durālabhā—Both GD and JN interpret it as yavāsa which does not seem to be correct because it is a different plant. Durālabhā, also called dhanvayāsa, is Fagonia cretica Linn. while yavāsa is Alhagi camelorum Fisch.

Dravantī—Ck says that it is danti itself or its type having divided leaves. GD takes it as smaller type of dantī. He further elaborates that dantī is of three type-with long root, (nāgadantī), with short root (trivṛddantī) and a small tree(dravantī). It is not clear what he means by Trivṛddantī. (see trivṛt).

Dvāradā—It is šāka tree (Tectona grandis Linn.f.) while GD takes it as pālaṅka šāka (Spinacia oleracia Linn.).

Dvīpikā—Ck interprets it as kaṇṭakārī and says that in case of the variant 'dvīpišatru' it denotes šatāvarī. Again he explains it as hiṃsrā and in others' view kaṇṭakārī. GD and JN take it as vyāghrī (kaṇṭakārī).

Dhanvana-It is a tree known as 'dhāmana' but JN once says it as karīra perhaps on the basis of 'dhanva' meaning arid zone.

Dhāvanī-It is interpreted by commentators as kaṇṭakārī while GD takes it as pršniparṇī

Dhyāmaka-Commentators interpret it as gandhatṛṇa or kattṛṇa while JJ takes it as a grass resembling kattṛṇa.

Naktamāla-Ck interprets it as karañja while both GD and JN say it as nāṭākarañja at one place though at another place they take it as karañja.

Nakha-It is an aromatic animal product but GD once takes it as hiṃsrā perhaps in the confusion that it has synonyms like vyāghranakhī and gṛdhranakhī.

Nata-According to JJ, it is tagara. Ck once says it as tagarapādikā and adds that šiulīcoppaḍaka is taken as its substitute. GD and JN follow him.

Nadīmāṣaka-Ck interprets it as udīmānaka. GD says it vardhamānaka. JN, however, bifurcates it into nandī and māṣaka which are interpreted as tuṇḍerikā and vāstula respectively.

Nadīmukhī- Ck interprets it as yavikā. GD takes it as a kind of wheat while JN explains it as type of madhūlikā (finger millet).

Nalada- It is māṃsī according to JJ and Ck. GD says it jaṭāmāṃši and again ušīra. Once he says that it is ušīra but others take it as jaṭāmāṃšī. JN interprets it as māṃsī (jatāmāṃsī), a type of ušīra and lāmajjaka.

Nākulī- JJ interprets it as sarpagandhā which has aroma like that of serpent. According to Ck, it is cavikā and rāsnā. Once he says 'nākulīdvaya' as two types of rāsnā. GD further clarifies these types as rāsnā and sugandharāsnā. JN takes nākulī and gandhanākulī as two types of rāsnā. Once he says these as sarpākṣī and sarpagandhā. Again he takes it as sarpagandhā.

Nāgadantī-Ck interprets it as kāṣṭhapāṭalā and a type of dantī. GD takes it as a type of dantī.

Nāgara-It is generally taken as śuṇṭhī but in some contexts is accepted as musta particularly in case of paittika disorders.

Nāḍī-Ck interprets it as nāḍīca. GD explains it as nāḍīśāka commonly known as ḍāṇḍālśāka. Once he says it as (fruit)- stalk of gourd etc. JN takes it as nāḍīca which is pot-herb of bitter jute.

Nālikā-It is gonāḍīca according to Ck. JN explains it as gonāḍī or a type of kalambi, an aquatic pot-herb, having long stalk.

Nicula-JJ takes it as vañjula which is a synonym of vetasa. Ck interprets it as hijjala. JN says it vetasa, jalavetasa or hijjala.

Nidigdhikā-It is kaṇṭakārī. Its two types are bṛhatī and kṣudrā (kaṇṭakārī). JN takes them as kaṇṭakārī and gokṣura.

Nyagrodha- JJ interprets it as a type of vaṭa (banyan tree) having hanging roots and red fruits. Generally it is used as synonym of vaṭa. JN once takes it as a type of vaṭa. There is a group of four trees (nyagrodhādi) consisting of nyagrodha, udumbara, aśvattha and plakṣa.

Pañcāṅgula-Ck interprets it as citrairaṇḍa, a type of eraṇḍa. GD takes it as small eraṇḍa. JN says pañcāṅgula and urubuka as white and red types of eraṇḍa respectively. Once he explains pañcāṅgula as citrairaṇḍa.

Pattaṅga - Ck interprets it as rakta candana but, in fact, it is a different plant (Caesalpinia sappan Linn.).

Pattūra-According to JJ, it is sārivā. Ck takes it as śāliñca. GD once interprets it as vakam which is rightly pattaṅga thus he has confused between pattaṅga and pattūra. JN takes it as śāliñca.

Patra(ka)-It is tamālapatra or tejapatra. JN once takes it as tālīśapatra.

Padmacāraṭī-GD interprets it as kumbhāḍu latā.

Padmā- JJ interprets it as padmacāriṇī. Ck takes it as brāhmaṇayaṣṭikā. GD explains padma (padmacāriṇī) as brāhmaṇayaṣṭī or bhārṅgī. JN follows him.

Payasyā-According to JJ, it is arkapuṣpī. Ck takes it as vidārī, kṣīravidārī, kākolī, kṣīrakākolī or arkapuṣpī. JN explains it as vidārī or kṣīrakākolī. Thus the later commentators are quite confused in its identity.

Parivyādha-Ck takes it as a type of vetasa. GD mentions it as jalavetasa. In fact, parivyādha is one of the synonyms of karṇikāra.

Parvapuṣpī--It is interpreted as kukkuṭī by Ck and GD while JN takes it as kuṅkuma.

Palaṅkaṣā-According to Ck, it is guggulu or jaṭāmāṃsī. GD takes it as guggulu or gokṣura. JN follows GD but adds lākṣā as one of its meanings.

Palāṇḍu-GD says that palāṇḍu is of two types-palāṇḍu and kṣīrapalāṇḍu.

Palāsa(ā)-It denotes śaṭī but JN takes tamālapatra.

Pāthā Commentators have described it as of two types-one having big leaves and the other with smaller ones. Ambaṣṭhā is given as its synonym. Ākanādi' is its Bengali name.

Pāpacelika-It is interpreted as pāṭhāśāka. GD, however, takes it as kāravellaka.

Pārāvata-Ck says that it is commmon in Kāmarūpa (Assam). GD interprets it as a type of jambīra which is well known in Kāmarūpa and is of two types-one sweet (cold) and the other sour (hot). JN says that it is a fruit white-red and sweet-sour when ripe.

Pāṣāṇabheda-GD interprets it as pātharacunī or prastaracūra but once he says it as cāṅgerī or aśmantaka.

Pippalī--Besides pippalī, the plant proper, it denotes sometimes 'seed' particularly of mandanaphala as its seeds resemble those of pippalī. GD once takes in this sense. JN explains 'pippalī-dvaya' as pippalī and gajapippalī.

Pītadāru-Pītadru-Ck explains it as devadāru. GD interprets it as dāruharidrā and again as sarala. JN also takes it as devadāru and again as dāruharidrā. Sarala and devadāru can not be 'pītadāru' as their wood is not yellow. Perhaps they are included because of the confusion between the words 'pītadāru' and pūtadāru'. In fact, they are quite different and pītadāru is dāruharidrā.

Pīluparṇī-JJ interprets it as madhusravā and says that some take it as mūrvā. He also informs that pīluparṇī is of two types-one having smooth and the other rough leaves. Once he explains it as moraṭa. Thus he took pīluparṇī as moraṭa with madhusravā as a synonym and mūrvā being different from it. Ck also takes the same view but he does not distinguish between moraṭa and moraṭā. GD and JN take it once as moraṭaka and again as mūrvā. Thus they were confused in its identity.

Punarnavā-GD takes punarnavā and varṣābhū as red and white types respectively. JN follows him.

Puskara, Pauṣkara, Puṣkaramla- 'puṣkara' denotes puṣkaramūla as well as kamala of which leaves and seeds are used in these contexts. GD says that puṣkaramūla denotes the specific drug and not kuṣṭha which, however, may be taken as its substitute.

Pūtika-Ck interprets it as kaṇṭakī karañja. GD takes it as karañja and again as nāṭākarañja. JN rightly says it as a type of karañja known as cirabilva.

Pṛthvīkā-JJ takes it as hiṅgupatrikā. Ck interprets it as kṛṣṇa jīraka. GD explains it as kṛṣṇajiraka as well as sūkṣmailā. JN adds one more-sthūlailā.

Prakīryā-Ck says that prakīryā and udakīryā are the two types of karañja. GD follows him but once mentions it as nāṭākarañja. JN also says it as one of the two types of karañja, the other being udakīryā.

Prativiṣā-JN explains it as ativiṣā but, in fact, it is a different plant being one of the two types of ativiṣā.

Pratyakśreṇī-It is dantī according to Ck and JN while GD explains it as mūṣikaparṇī, a type of dantī and again as dravantī.

Prācīnāmalaka-It is pāniyāmalaka. JN says it as grown in the eastern region.

Priyaka-GD surprisingly interprets it as priyaṅguvṛkṣa while JN takes it as a type of śāla

Priyaṅgu-It is the name of both a cereal and an aromatic plant substance. It has been interpreted by commentators according to context.

Priyāla-It is said by Ck as commonly known in Magadha. GD says that the fruits of priyāla are of two types-rājādana and priyāla but, in fact, they are different plants. ... comments that piyāla fruits are sweet-sour often found in Magadha.

Plava-JJ interprets it as laṭvāka. Other commentators explain it as kaivartamustaka ... says it once as bhadramusta.

Phaṇijjaka-It is a type of parṇāsa or tulasī. GD interprets it in various ways as mad... jambira (a type of mātuluṅga), gandhaparṇāsa (a type of parṇāsa), a type of āsphoṭa and madayantī root.

Phalinī- It is generally taken as a synonym of priyaṅgu but Dṛḍhabala has given it as one of the synonyms of ikṣvāku.

Phalī- Ck interprets it as nyagrodha while GD, confusing it with phalinī, takes priyaṅgu.

Phenilā-It is upodikā while GD takes it as kola.

Bandhujīva-Ck interprets it as putrajīvaka but it is a different plant.

Balā-Ck interprets vijayā as balā and as such takes 'balādika' as the formulation

beginning with vijayā (CS. ci. 25. 47) but rightly it may be that beginning with balā (ibid. 75-76). GD, by 'balādvaya' takes two types of balā having white and yellow flowers; others, however, take it as balā and gorakṣataṇḍulā. He interprets balā as atibalā or gorakṣataṇḍulā, pīta balā or śveta balā in different contexts. By balā and atibalā he takes yellow and white types of balā respectively. JN rightly takes balā as pīta balā and balādvaya as balā and atibalā.

Bṛhatī-By 'bṛhatīdvaya' bṛhatī and kaṇṭakārī are taken.

Brāhmī-It is a well known plant (pot-herb) but GD once interprets it as brāhmaṇayaṣṭī.

Bhaṇḍī-Ck says that it is well known. So does JN. GD, however, comments that it is commonly known as 'bhāṇṭī' or 'bhāṇḍī'.

Bhadraparṇī-Ck interprets it once as bhādālī and again as gambhārī. GD says it as gambhārī while JN as bhādālī.

Bhavya-JJ interprets it as a sweet fruit found in uttarāpatha. Ck takes it as karmaraṅga (phala) and informs that others take it as a fruit having been composed merely of skiny layers. Once he says it as grown in northern region while others take it as karmaraṅga. Thus it is clear that he was not at all sure about its identity. GD also follows the same line. Once he says it as cāltā, again as karmaraṅga and in others' view as assemblage of skiny layers. JN follows the above and informs that cāltā is common in Bengal.

Bhūtika-According to JJ, it is kattṛṇa. Ck takes it as kattṛṇa or yavānikā. GD interprets it as yamānī while JN takes it sometimes as yamānikā and again as gandhatṛṇa.

Bhūrja-JN gives its explanation as valkadruma (because the outer covering or bark is prominent and used as bhūrjapatra for writing and other purposes).

Bhūstṛṇa-Ck interprets it as gandhatṛṇa, GD as gandhatṛṇa and uluyā and JN as gandhatṛṇa and rohiṣa. Thus gandhatṛṇa is common in all. In fact, its identity with gandhatṛṇa has been due to the confusion between 'stṛ' and 'tṛ'. The word is 'bhūstṛṇa' and not 'bhūtṛṇa'. Bhūtṛṇa is an erect plant whereas bhūstṛṇa spreads on the ground (bhuvaṃ stṛṇati ācchādayati).

Maṇḍukaparṇī-Ck has given its regional name 'maṇimaṇi. GD, apart from this, has interpreted it as mañjiṣṭhā or dantī. JN has given its local name 'thānakunī'.

Matsyākhya(kṣa)ka- Ck says that it is well known as 'macchu' or 'machechī' while others take it as a type of aindrī. GD interprets it as taṇḍulīya and JN as pattūra.

Madhuka-JJ comments that madhuka is of two types-terrestrial and aquatic. There is nothing particular in GD's comm. JN, however, mentions it once as 'madhūka'.

Madhuparṇī-According to JJ, it is the aquatic type of yaṣṭīmadhu. Ck interprets it once

as vikaṅkata and again as guḍūcī. GD says it as guḍūcī and again as latāpuṭkī or guḍūcī.

Madhurasā-JJ says it as mūrvā with corasnāyu as its synonym.

Madhuśigru-Ck interprets it as the smaller type of śobhāñjana or śobhāñjana itself. GD takes it as red type of śobhāñjana having short stature and red flowers.

Madhūlikā-Ck interprets it as smaller type of wheat or a grass known as 'markaṭahasta'. GD and JN only repeat this comm.

Maruvaka-GD interprets it as piṇḍītaka (madana) which does not seem to be correct.

Masūravidalā-According to context, it is taken as śyāmā (the blackish variety of trivṛt) or the split seeds of masūra.

Mahāpatrā(ī)-Ck. takes it as śyonāka while GD and JN take bigger type of jambu.

Mahāśrāvaṇī-JJ interprets it as alambuṣā having bigger fruits. Ck also calls it bigger variety of muṇḍitikā. GD says it sometimes as red and again as white muṇḍerī.

Mahāśvetā-Ck interprets it as a variety of aparājitā (śveta) or kaṭabhī. GD and JN follow him.

Mahāsahā-It is generally taken as māṣaparṇī but GD and JN have interpreted it once as white kuruvaka.

Māṁsī-It is well known as jaṭāmāṃsī but JN once says it as murāmāṃsī which is, in fact, a different plant.

Māṣa-Interpreting 'dvimāṣa' Ck says that it denotes two types of māṣa-māṣa and rājamāṣa while GD and JN take mudgaparṇī and māṣaparṇī.

Mūklaka-JJ interprets it as dantī but as it is read among dry fruits it seems to be one of them. Ck and also JN explain that it is one of such fruits grown in Northern Himalayas.

Mūrvā-JJ explains it with two synonyms-moraṭā and corasnāyu.

Mūlakaparṇī- Ck interprets it as 'śobhāñjana and again as guggulu.

Mūṣikaparṇī-It is one of the synonyms of dantī. GD once says it as dravantī, a type of dantī. JN once takes it as maṇḍūkaparṇī.

Mṛgaliṇḍikā- Commentators interpret it as bibhītaka but it seems to be a different plant known as 'miriglendi' (Gnetum montanum Markgraf.).

Moca-It is interpreted as kadaliphala but GD once says it as āmalakī.

Yavaka-Ck has interpreted it as a kind of śūkadhānya (awny cereals), a type of vrīhi or smaller type of yava. GD has said it as a type of śāli rice, smaller type of yava and

veṇuyava (barley-shaped fruits of bamboo). JN says it as a type of vrīhi or śāli and smaller type of yava. Thus the commentators were not sure about its identity.

Yavā(mā)nī-GD interprets it as vanayamānī or kṣudrayamānī. JN says that it is well known as ajamodā and again as vanayavānī.

Yavāsa, Yāsa-JN rightly says it once as yavāsa but often takes it as durālabhā, so do Ck and GD. Yavāsa and durālabhā are different plants.

Yātuka-All have unanimously interpreted it as white śālaparṇī.

Yuvatī-Ck and JN have interpreted it as navamālikā while GD takes it as priyaṅgu.

Rājakṣavaka-Ck interprets it as dugdhikā. GD takes it as dugdhikā and once as kṣavavṛkṣa. JN says it as dugdhikā and again as kṛṣṇa rājikā or rājaṣarsapa while others take it as a plant having big leaves and causing sneezing.

Rājamāṣa-Both GD and JN give its Bengali name as 'Barabaṭī'.

Rājādana-Ck interpret it as kṣīrī or kṣīrikā known as 'veñculikī' or gheñculikī'. GD takes it as piyāla or its type but, in fact, it is a different plant. JN rightly says it as 'kṣīriṇīvṛkṣa' but once mentions it as piyāla.

Ruhā-It has been interpreted differently. JJ takes it as dagdharuhā while others take it as samaṅgā. Ck takes it as vṛkṣaruhā which is evidently vandāka. GD says it as a common tree and once as dūrvā. JN says it once as vṛkṣaruhā and again as chinnaruhā (guḍucī).

R(L)odhra-GD interprets it as śābara lodhra(or rakta lodhra) and says that paṭṭikā lodhra is white. It may be noted that Dṛḍhabala has mentioned lodhra as one of the synonyms of tilvaka which Ck takes as śābara lodhra. (see tilvaka).

R(L)omasa- Ck takes it as kāsisa or tamālapatra. GD takes it as miṣi, maurī(madhurikā) or jaṭāmāṃsī. JN takes it as dhātukāsīsa and comments that Vṛnda reads 'sālomaśa' where 'alomaśa' means tamālapatra.

Rohā-It is interpreted as añjalikārikā which is lajjālu. (see ruhā).

Latā-JJ interprets it as priyaṅgu. Ck, besides this, takes mañjiṣṭhā and śyāma dūrvā as well. GD takes mañjiṣṭhā and śyamalatā. JN takes mañjiṣṭhā, śyāmālatā and dūrvā.

Lavaṅga-Commenting on lavaṅgaphala, all the commentators have said that in reality it means the flower-peduncle and not the fruit itself. GD adds that there is no fruit other than this. But it is not the fact. The fruit of lavaṅga is called 'mother clove' and the part which is commonly used as lavaṅga is flower-bud.

Lāṅgalaka(ī)- Lāṅgalī(kalihārī) is a well known plant. GD, however, takes lāṅgalaka as

smaller lāṅgalī and lāṅgalakī as variegated castor leaves.

Lāmajjaka- Ck takes it once as uśira and again remarks that lāmajjaka and uśira are the two types of uśira which are fragrant and non-fragrant respectively. GD once says it as fragrant root of vīraṇa.

Loṇikā -GD and JN once take it as amlaloṇikā(cāṅgerī).

Vañjula-According to Ck, it is vetasa. GD, besides this, takes aśoka and tiniśa. JN interprets it as vetasa and aśoka.

Vaṭa- JJ interprets it as that having no praroha(hanging roots). Ck follows him. Commenting on 'vaṭādi' Ck says that the group consists of five trees-vaṭa, udumbara, aśvattha, plakṣa and kapītana(according to another version plakṣa is not there, which may be printing mistake). GD, however, takes seven entities (omitting the first three) out of the ten drugs of the mūtrasaṅgrahaṇīya mahākaṣāya. JN gives 'nāmnā' the Bengali name for vaṭāvaroha.

Vatsaka- JJ interprets it as indrayava (the barley-like seeds of kuṭaja). Once Ck takes it as kuṭaja and remarks that 'vatsakadvaya' may mean two types of kuṭaja as described by Caraka. GD and JN follow this.

Vanatrapuṣī- Ck and JN interpret it as goḍumbā having big fruits while GD takes it as small variety of wild cucumber. The former may means viśālā (Trichosanthes Palmata Roxb.). In my opinion, it may be Podophyllum hexandrum Royle.

Vayaḥsthā- Ck interprets it as brāhmī and again as guḍūcī. GD has taken, from vayaḥsthā, four plants- brāhmī, harītakī, bibhītakī and āmalakī. JN says it as brāhmī, guḍūcī and kṣirakākolī.

Varāṅga--JJ says that it is tvagdala (tvakpatra) while others take it as jātīpatrikā. Ck interprets it as tvak or guḍatvak. GD and JN once take 'varāṅgadala' as leaves of priyaṅgu. JN takes it once as guggulu.

Varṣābhū--It is taken as one of the varieties of punarnavā (see punarnavā).

Vānīra-According to JJ, it is a type of vetasa having non-fragrant root. Ck explains it further that vetasa has fragrant root whereas vānīra has non-fragrant one . Once he says that it is a fragrant type of uśīra which seems to be a mistake. JN once says it as jalavetasa.

Vijayā-There has been great confusion in interpretation of this term. JJ interprets it as aparājitā. Surprisingly Ck mentions it as balā without any apparant basis. Pushing it further he takes balādi gaṇa as beginning from vijayā which also does not seem to be correct because balādi, in fact, should begin with balā and not with vijayā. Vijayā here may mean harītakī. GD has taken it as leaves of śakrāśana (Cannabis sativa Linn.)

which is not correct as there is no use of bhaṅgā in Bṛhattrayī.

Vidārī- It is commonly known as vidārīkanda with 'bhūmikūṣmāṇḍa' as synonym. GD, perhaps on the basis of Ḍalhaṇa, says that vidārīkanda is of two types-one with little and the other with profuse latex.

Vidula- Ck interprets it once as hijjala and again as vetasa. GD takes it as jalavetasa while JN says it once as jalavetasa and again as vetasa.

Viśālā- GD and JN interpret it as gorakṣakarkaṭī (indravāruṇī) but, in my opinion, it is a different plant known as bṛhat indravāruṇī.

Viṣāṇikā-Ck takes it as āvartanī. Śveta viṣāṇikā has been interpreted by him as śatāvarī. GD says it as meṣaśṛṅgī and remarks that ajaśṛṅgī is of two types-viṣāṇi and ajaśṛṅgī. JN takes it as meṣaśṛṅgī and once as gavākṣī while others take śatāvarī.

Vīrā- JJ interprets it as kṣirakākolī and again as jālandharīya śāka. He adds that some take it as kākolī. Ck takes it as jālandhara śāka, vṛddhi, vidārīkanda and kṣīrakākolī while some take it as śālaparṇī. GD says it as kṣīrakākolī, śālaparṇi, pṛśniparṇī and kākolī. JN also does not mention jālandhara śāka but takes it as āmalakī-bheda, śalaparṇī, pṛśniparṇī, kākolī, kṣīrakākolī and mahāśatāvarī. It shows that they were not sure about the identity of the plant.

Vṛkṣāmla-Ck interprets it as bṛhadamla or mahārdraka. GD takes it as mahārdraka or tintiḍīka. He further remarks that tintiḍīka is of two types-vṛkšāmla and amlikā; in the former the plant (vṛkṣa) is also sour whereas in the latter fruit is sour. (see tintiḍīka). JN says it as bṛhadamla, tintiḍīka or its type.

Vṛścīva(ra)- It is śveta punarnavā, JN once says it as smaller type of varṣābhū.

Vṛṣaparṇikā--It is interpreted as a type mūṣikaparṇī known as phañjipatrikā. GD once says it as sudarśanā.

Vetasa- JJ and Ck interpret it as that having fragrant root. GD, not understanding it properly, says it as amlavetasa, pānīyāmalaka, aśoka and vetasavṛkṣa. JN takes it as amlavetasa and nicula.

Vaigandhika- JJ explains it as trijāta or caturjāta while Ck and GD take it as sulphur.

Vyāghranakha-Ck takes it as nakhī, an aromatic substance. Besides this JN takes it as a type of vyāghrī. GD, however, interprets it as hiṃsrā (kālākaḍa).

Śaṅkhapuṣpī--Surprisingly GD has interpreted it as corapuṣpī.

Śaṅkhinī-According to JJ, it is yavatiktā. Ck explains it as śvetabudhnā or śveta bhallātakī. GD takes it as corapuṣpī or śaṅkhapuṣpī which are one in his opinion. JN interprets it as yavatiktā(tiktalā) or corapuṣpī while others take it as śvetabudhnā.

Śaṭī-GD rightly says it as that having leaves like those of haridrā. JN follows him.

Śatāhvā-Ck says it as of two types-śatapuṣpā and madhurikā. GD mentions their Bengali name as 'śaluphā' and maurī.

Śallakī- It is a well known plant as Ck says but GD and JN have confused this by saying it as śilhakavṛkṣa or śilārasa.

Śārṅgeṣṭā-Ck interprets it as kākatiktā and again as guñjā. GD says it, moreover, rakta guñjā, ghaṇṭāravā and kākajaṅghā. JN takes it as aṅgāravallikā and guñjā.

Śāla-GD says that śala is of three types. Out of them the big tree is śāla.

Śālakalyāṇī-It is taken unanimously as a type of śāliñca.

Śālāparṇī-It is read as 'śāliparṇī' only in Siddhisthāna.

Śilodbheda- It is generally taken as pāṣāṇabheda but GD takes it as śāliñca.

Śītaka- According to Ck and JN, it is amlaloṭa while GD takes it as cālitraphala.

Śītakumbhī(bhikā)- Śītakumbhī, according to JJ and Ck, is kāṣṭhapāṭalā while GD and JN take it as the plant known as kumbhāḍa (or kumbhīrikā) latā.

Śītapākī-JJ interprets it as dūrvā. Ck interprets it as śitalā (śītalī) or gaṇḍadūrvā. GD and JN, however, take it as śītalā or kākolī (or its type).

Śukabarha-It is interpreted unanimously as granthiparṇa. Śukabarha is a well known synonym of sthauṇeyaka and thus granthiparṇa and sthauṇeyaka may be equated.

Śuṣkaśāka-GD has interpreted it as leaves of paṭṭa (jute plant) known as nalitāśāka (or lalitāpātā according to JN).

Śūkarī-It is interpreted as vārāhīkanda while JN takes it as vṛddhadāraka.

Śṛṅgavera-In medicine, it is used either fresh (ārdraka) or dried (śuṇṭhī) according to context.

Śyāmāka-GD says that it is commonly known as 'śyāmaghāsa'. JN informs that it is of three types-śyāmāka, hastiśyāmāka and jalaśyāmāka.

Śyonāka- Ck distinguishes between śyonāka and kaṭvaṅga by fruit which is bigger in the former and smaller in the latter. (see kaṭvaṅga).

Śrāvaṇī-JJ interprets it as alambuṣā or muṇḍitikā having fruit smaller than that of mahāśrāvaṇī. Ck also says it as muṇḍitikā (or muṇḍī). GD takes it sometimes rakta and again as śveta muṇḍī. JN takes it rakta muṇḍi. (see mahaśrāvaṇī).

Śrīparṇī-According to JJ, it is kaṭphala while other commentators take it as gambhārī.

Śreyasī- JJ interprets it as hastipippalī. Ck takes it as both hastipippalī and rāsnā (or its type). GD takes it as gajapippalī. JN, however, interprets it as rāsnā (or its type), gajapippalī and harītakī.

Ṣaḍgranthā- It is vacā while GD, besides it, takes šveta vacā. JN goes a step further and once takes it as pīta vacā.

Saṅkoca- It is interpreted generally as kuṅkuma while GD takes it as epithet and not a word denoting plant.

Saptalā- JJ interprets it as a type of yavānikā. Ck and the other two commentators take it as carmakaṣā.

Samaṅgā- It is a synonym for both lajjālu and mañjiṣṭthā.

Sarja- GD interprets it as a the bigger type of šāla and again as dhūnaka, its gum-resin. JN follows him.

Sārivā- It is anantamūla. There are two types of sārivā-anantamūla and šyāmā.

Suniṣaṇṇaka-GD interprets it as nidrālu (because of its hypnotic property). JN says that it is commonly known as 'šušuni' in Bengal.

Surabhi(ī)-According to Ck, it is šūkašimbā and a type of parṇāsa. GD says it as šukašimbā and again as gandharāsnā. JN takes it as šallakī or šukašimbī. There is a variant where it is explained as jātīphala.

Suvahā-Ck interprets it as trivṛt and again as rāsnā or hāpharamālī. GD takes it as trivṛt and again as rāsnā, hāpharamālī or šephālikā. JN follows him.

Suṣavī-It is interpreted in various ways-Ck takes it as kāravellaka. GD takes three plants-a type of parṇāsa, wild kāravella (or simply kāravella) and kṛṣṇna Jīraka. JN agrees with GD in the latter two items.

Somavalka-JJ takes it as katphala. Ck interprets it as khadira and again as viṭkhadira while GD says the latter as šveta khadira. JN, integrating all these views together, has taken khadira, šveta khadira and viṭkhadira.

Sauvarṇi(tvak)-Ck takes it as bark of dāruharidrā while GD and JN take that of āragvadha. It is to be noted that in Bengal āragvadha is known as 'sonālu'.

Spṛ(pṛ)kkā- GD says that it is known as piḍaṅga (šāka). JN says it as a type of fragrant pot-herb. It is not clear what plant they intended.

Svarṇakṣīrī- JJ and Ck interpret with its original meaning. According to JJ, it is bitter, has thick leaves and barley-shaped fruits and is commonly known as kaṅkuṣṭha. Ck clarifies that svarṇakṣīrī is the source of kaṅkuṣṭha. This plant is Euphorbia thom-

soniana Boiss. GD and JN perhaps mean by paṭuparṇī Argemone mexicana Linn. which is taken as svarṇakṣīrī nowadays commonly.

Haridrā--The two types of haridrā are haridrā and dāruharidrā. The former is also called piṇḍaharidrā to distinguish it from dāruharidrā.

Hareṇu-It is taken as both kalāya (vartula) and reṇukā like priyaṅgu which is both a cereal and an aromatic substance.

Hastidanī-Ck interprets it as goḍumbā (indravāruṇī) having big fruits which is also known as nāgadantī.

Hastipippalī-Pippalī and hastipippalī (gajapippalī) make 'pippalīdvaya'.

Hiṃsrā-GD interprets it as kāliyākaḍa while JN takes it as jaṭāmāṃsī.

For botanical names of the plants see vol. II, appendix II.

APPENDIX

अंशुमती

जे०—शालपर्णी (चि० २८।९६)

च०—शालपर्णी (चि० २८।९६; २९।८०)

ग०—शालपर्णी (चि० २८।९६; २९।८०)

अक्षम्

जे०—विभीतकम् (चि० २५।९१) (पा०)

ग०—आक्षिकी बिभीतकफलकृता सुरा (सू० २७।१८६)

यो०—अक्षेण विभीतकेन कृता आक्षिकी। विभीतकक्वाथ-गुडकृता धातकीकुसुमाधिकृतसंस्कारा सुरा आक्षिकी (सू० २७।१८६)

—विभीतकः (चि० १२।३२)

(देखें आक्षिकी)

अक्षताः

च०—अखण्डितयवाः (चि० १४।५०)

ग०—तण्डुलाः (शा० ८।३५)

—यवतण्डुला, अन्यैस्तण्डुल उच्यते (चि० १४।५०)

यो०—यवतण्डुलाः (चि० १४।५०)

अक्षिपीड (क) :

च०—अक्षपीडकः श्वेतपीतशिम्बीभेदः (चि० २३।२१५)

ग०—शङ्खिनी…चाक्षिपीडक इति च पर्यायैरुच्यते। (क० ११।३)

अक्षीवः

जे०—क्षीबो नीपः, प्रसिद्ध एव लोके, तुम्बुरित्यपरे। (चि० ३।२६७) (पा०)

च०—अब्दकः शोभाञ्जनो वा (सू० ४।१५)

ग०—शोभाञ्जनकः (सू० ४।१५)

—रञ्जनवृक्षः (चि० ३।२६७)

यो०—शोभाञ्जनः (सू० ४।१५)

—शोभांजनभेदः (चि० ३।२६७)

अक्षोटः

—अक्षोटवातामाभिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि (चि० ११।३७) (कळ०)

च०—अक्षोटवातामादीनि औत्तरापथिकानि (चि० २६।१७१)

—आरुकनिकोचकाक्षोडा औत्तरापथिकाः (सू० १३।१०)

—वातामादयः औत्तरापथिकाः (सू० २७।१५७)

ग०—पर्वतस्थ आक्षोडः (सू० १३।१०)

—आखरोट इति ख्यातस्य फलम् (सू० २७।१५७)

—आखरोट इति लोके (चि० ११।३७)

—कर्पराल:, आखरोट इति लोके (चि० २६।१७१)

—आखरोटः (सू० २६।८४)

—पीलु (सि० १०।२५)

यो०—अक्षोडकाः औत्तरापथिकभेदाः (सू० १३।१०)

—आखरोट इति प्रसिद्धम् (सू० २६।८४)

—मदनफलाकारः मध्ये किंचिदुन्नतरेखः पर्वतपीलुः आखरोट इति लोके (सू० २७।१५७)

—आखरोट इति ख्यातम् (चि० ११।३७)

अगुरु

ग०—कृष्णागुरुः (सू० ५।२१; चि० ११।२१२; ३।२६७; ६।५०; २४।१८७)

यो०—कृष्णागुरु (चि० ३।२६७)

अग्निमन्थः

ग०—गणिकारिका। चि० १ (१।६२)

—गणेरी (चि० ३।२६७)

यो०—गणिकारिका (सू० २।११; ४।३६, ४२; २१।२४; चि० ३।२६७)

अग्निमुखी

च०—'लाङ्गलिया' इति ख्याता (सू० ४।४)

ग०—भल्लातकः (सू० ४।४)

यो०—लाङ्गलिका (सू० ४।४)

अग्र्यचन्दनम्

ग०—धवलचन्दनम् (वि० ६।१७)

यो०—श्वेतचन्दनम् (वि० ६।१७)

अङ्कलोड्यम्

च०—ह्रस्वोत्पलकन्दः (सू० २४।११४)

जे०—जेज्जट (निरन्तरपदव्याख्या)

च०—चक्रपाणिदत्त (आयुर्वेददीपिका)

ग०—गङ्गाधर कविराज (जल्पकल्पतरु)

यो०—योगीन्द्रनाथ सेन (चरकोपस्कार)

1 Vol IV ch.

ग०—ह्रस्वोत्पलकन्दः (सू० २७।११७)
योः—पद्मबीजम् (सू० २७।११७)

अङ्कोटः

ग०—आखरोटविशेषः (सू० २७।१५९)
यो०—अङ्कोठकः स्वनामप्रसिद्धः (सू० २७।१५९)

अजकर्णः

च०—शालभेदः (वि० ८।१४४)
ग०—असनभेदः (वि० ८।१४४)
यो०—शालभेदः (वि० ८।१४४)

अजगन्धा

जे०—अजगन्धा शुक्ला (चि० २३।२१३)
च०—फोकान्दी इति ख्याता (सू० १।७७)
—अजमोदा फोकान्दी इति केचित् (सू० २।४) (पा०)
—वनयवानी (सू० २७।१७३)
—फोकान्धेति ख्याता (चि० २३।२१३)
—अजमोदा (चि. २७।४३; क० ७।२२)
ग०—अजमोदा (सू० १।७८)
—अजमोदा फोकान्दीत्यन्ये (सू० २।४)
—फोकान्दि वनयमानीति नाम्नी (सू० ४।४५)
—क्षेत्रयमानी (सू० २७।१७३; क० ७।५४)
—यमानी (वि० ८।१३६; चि० ३।२९९; ५।७०; १३।१२६; १८।१४६ इत्यादि)
—वनयमानी (चि० ५।७९, ८७)
यो०—वस्तगन्धा वनयवानी (सू० १।७८)
—वनयवानी (सू० ४।४५; चि० ५।८७; १८।१४६)
—यमानी (वि० ८।१३६)
—अजमोदा (चि० १३।१२६)

अजडा (हा)

जे०— कपिकच्छुः (चि० २।२।१८), २।४।१५)
च०—शूकशिम्बी (चि० २।२।१८) २।४।१५
ग०—आत्मगुप्ता (चि० २।२।१८,-२।४।१५)
—जडा (पा) आत्मगुप्ता (चि० २।४।३१)
यो०—शूकशिम्बी (चि० २।२।१८, २।४।१५, ३१)

अजमोद (कः)—अजमोदा

च०—उग्रगन्धा (ब०), अजगन्धा (कलि०) (चि० १३।१२६)
ग०—यमानी (सू० ४।४५; २५।४९; चि० ५।७९; ७।१६; क० ७।४१)
—वनयमानी (चि० ३।२६७)
—क्षेत्रयमानी (चि० ५।८७)
यो०—वनयवानी (सू० २।४; (पा०) चि० ३।२६७)
—वस्तमोदा रांधुनीति ख्याता (सू० ४।४५)
—यमानी (सू० २५।४९)
—वस्तमोदा रांधुनी इति वङ्गेषु ख्याता (वि० ८।१४२)
—दीप्यकः (चि० ११।८८; १२।४३)

अजशृङ्गी

च०—विषाणिका (क० ११।१३)
ग०—मेषशृङ्गी (वि० ८।१३६)
—द्विधा विषाणी चाजशृङ्गी च (चि० ३०।२७३)
—विषाणिका (क० १२।३३)
यो०—मेषशृङ्गी (वि० ८।१३६)

अजा

ग०—अजशृङ्गीति नाम लोके (चि० १।४।७)

अजाजी

च०—जीरकम् (सू० २७।३०७)
ग०—जीरकम् (सू० २३।२०; २७।३०७; चि० ५।७१; ११।७४; १२।४१ etc.)
—कृष्णजीरकम् (चि० १४।१०३)
यो०—कृष्णजीरकम् (सू० २।४; ४।४५; वि० ८।१४२; ११।७४; १३।१०३ etc.)
—सूक्ष्मजीरकम् (सू० २७।३०७)
—जीरकः (चि० १२।४१, ६०; १४।७२, ८९)
—अजाजि इत्यत्र ह्रस्वः छान्दसः, अजाजी कृष्णजीरकम् चि० १४।६८)

अजाजीमसिताम्

ग०—असितामजाजीं कृष्णजीरकम् (चि० १९।१०७)
यो०—अजाजीम् असितां कृष्णां पिप्पलीं, असितामजाजीं कृष्णजीरकं वा (चि० १९।१०७)

(देखें असिता)

अञ्जनम्

—सौवीराञ्जनम् (सू १।७०)
च०—अञ्जने द्वे इति सौवीरं रसाञ्जनं च (चि० ७।१७१)
ग०—सौवीराञ्जनरसाञ्जनकाशीसादिकम् (सू० १।७०)
—रसाञ्जनम् (सू० ३।५; चि० ४।६६; २३।७९, २६।२७०, ३०।२६६ etc)
—द्वे अञ्जने रसाञ्जनतुत्थके (चि० ७।१७१)

यो०—सौवीराञ्जनम् (सू० १।७०)

—रसाञ्जनम् (सू० ३।५; चि० ४।६६; १४।२६६)

—अञ्जने स्रोतोजं सौवीरञ्च (चि० ७।१७१)

अणुः

च०—'अणुश्चीनः, 'चिना' इति लोके (सू० २७।१७)

अतसी

च०—'उमा' इति ख्याता (सू० १३।१०)

—आतस्यम् उमातैलम् (सू० २७।२९२)

—अतसी ख्याता, ये तिलातसीति पठन्ति तेषां मते तिलरूपाऽतसी (?) विवक्षिता (चि० ६।२०)

ग०—मसीना (३।१८)

—मसीना इति लोके (चि० ६।२०)

यो०—मसिना इति भाषा (सू० ३।१८)

—अतसीफलं अतसीबीजम् (चि० ८।१७६)

अतिगुहा

जे०—शालपर्णी (चि० २३।२१३)

च०—शालपर्णी (चि० २३।२१३)

अतिच्छत्रा

च०—मधुरिका (चि० १।४।६)

—शतपुष्पा, किंवा छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयम् (चि० ९।४६)

—अरुणकोकिलाक्षः (वि० ८।१३९)

ग०—छत्रातिच्छत्रे प्रसिद्धे शताह्वामधुरिके इति परे (वि० ८।१३९)

—शतपुष्पा (चि० ९।४६)

यो०—अरुणकोकिलाक्षः (वि० ८।१३९)

—मधुरिका (चि० १।४।६)

—शतपुष्पा (चि० ९।४६)

अतिबला

जे०—कङ्कातिका (चि० ३।२६७)

च०—पीतबला (सू० ४।७)

ग०—श्वेतबला (सू० ४।७)

—गोरक्षतण्डुला (वि० ८।१३९)

—बलातिबलयोः पीतश्वेतबाट्यालकयोः (चि० १।२।४)

—श्वेतपुष्पबाट्यालकम् (चि० १।२।१२)

अतिरसा

च०—शतावरी ऋद्धिर्वा (सू० ४।७)

—जलजं यष्टीमधु (चि० १०।३५)

ग०—शतावरी (सू० ४।७, ५०)

—जलयष्टीमधु (चि० १०।३५)

यो०—शतावरी (सू० ४।७, ५०)

—जलजयष्टीमधु (चि० १०।३५)

अतिविषा

ग०—घुणप्रिया (सू० २५।४०)

—आतइष इति लोके (वि० ८।१४३)

अधोगुडा

च०—वृद्धदारकः (सू० १।७७)

ग०—वृद्धदारकः (सू० १।७७)

यो०—वृद्धदारकः (सू० १।७७)

अध्यन्डा

जे०—अध्यण्डा कपिकच्छुः सौरपाक इत्यमरे (चि० ३।२६७)

च०—शूकशिम्बी (चि० ३।२६७)

यो०—भूम्यामलकी (चि० ३।२६७)

अनन्ता

जे०—उत्पलशारिवा, दुरालभेत्यपरे (चि० ३।२५८)

—उत्पलसारिवा (चि० ३०।९२)

च०—अनन्तमूलम् (सू० ४।३१)

—उत्पलसारिवा (चि० २१।८८; सि० ३।४८)

ग०—अनन्तमूलम् (सू० ४।३१; २५।४०; वि० ८।१४४; चि० ३।२५८)

यो०—अनन्तमूलम् (सू० ४।३१; २५।४०, वि० ८।१४४; चि० ४।१०३)

—यवासः (चि० ३।२५८)

अनुपाकी

च०—'अनुया' इति ख्याता (सू० २७।१६३) (पा०)

अन्तःकोटरपुष्पी

च०—नीलबुध्ना (सू० १।८२)

ग०—नीलनामा क्षुद्रवृक्षः (सू० १।८२)

यो०—नीलबुध्ना (सू० १।८२)

अन्नपाकी

ग०—नीलझिण्टी (सि० १२।१९।२)

अपाकीपादी

च०—अपाकीपादी स्वनामख्याता (क० १।२३) (पा०)

अपेतराक्षसी

ग०—कृष्णतुलसी (चि० १०।३९)
यो०—कृष्णतुलसी (चि० १०।३९)

अभयम्

च०—उशीरम् (सू० ३।२९; चि० १२।६९)
ग०—उशीरम् (सू० ३।२९; चि० १२।६९)
—वीरणमूलम् (सू० ५।६४)
यो०—उशीरम् (सू० ३।२९; ५।६४; चि० ४।८३; १२।६९)

अभया

च०—हरीतकी (सू० २३।९; चि० ७।६१)
ग०—हरीतकी (सू० १।८२; ४।२४; १३।१०; २६।५१; चि० १९।१७; क० ७।२१)
यो०—हरीतकी (सू० १।८२; २।२९; ४।१२, १३, २४, ३० etc.)

अभिषुकः

च०—औत्तरापथिकः (सू० १३।१०)
वातामाभिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि (चि० ११।३७)
—अक्षोटवातामाभिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि (चि० ११।३७) गंगा० के साथ।
ग०—औत्तरापथिकः (सू० १३।१०)
—अभिषुकनाम्ना ख्यातस्य फलम् (सू० २७।१५७)
—फलविशेषः प्रसिद्धः (चि० ११।३७)
फलविशेषः (चि० २६।१७१)
—भव्यादिकं देशविशेषे स्वनामप्रसिद्धम् (चि० २९।६५)
यो०—औत्तरापथिकभेदाः (सू० १३।१०)
—अभिषु इति लोके (सू० २७।१५७)
—पेश्ता इति लोके (चि० ११।३७)

अभीरुपत्री

च०—शतावरीभेदः (वि० ८।१३९)
ग०—स्वल्पशतावरी (वि० ८।१३९)
यो०—शतावरीभेदः (वि० ८।१३९)

अमरदारु

ग०—देवदारु (सि० ३।५८)
यो०—देवदारुः (चि० १२।४३, ५३; १३।१४७)

अमृणालम्

जे०—उशीरम् (चि० ४।७५)
च०—उशीरम् (सू० ३।२६)
—उशीरभेद एव सुगन्धिः कन्दलः (चि० ४।१०२) (कल०)[१]
ग०—उशीरम् (चि० १४।२१५)[२]
यो०—उशीरम् (सू० ३।२६)

अमृतः–अमृत (क) म्

च०—अमृता आमलकी (चि० ३०।१५०)[3]
—अमृतका गुडूची (सू० १४।३१)
ग०—अमृतवल्ली (सि० ८।४१) (पा०)
—अमृतकं गुडूची (सू० १४।३१)
यो०—अमृतकं गुडूची (सू० १४।३१)
—अमृतः शाकभेदः, अमृता वा (ह्रस्वश्छान्दसः) (चि० २०।३५)

अमृतफलम्

च०—आमलकम् (चि० ७।१४७; १८।८८)
—गुडूचीफलम् (चि० ७।१४७) (कः)
ग०—आमलकम् (चि० ७।१४७, १८।८८)
यो०—आमलकम् (चि० ७।१४७)
—आमलकी (चि० ११।७७)

अमृतवल्ली

च०—गुडूची (चि० ११।७७; २२।४५)
ग०—गुडूची (चि० २२।४५)
यो०—गुडूची (चि० २२।४५)

अमृता

ग०—गुडूची (सू० २५।४०; चि० २८।१५६; २९।७४, ८४)
यो०—गुडूची (सू० ४।५०; २५।४०; २७।४; चि० १।१।५८ ३।२०२ इत्यादि)

अमृतासङ्गः

च०—तुत्थकम् (सू० ३।१०)
—खर्परिकातुत्थम् (चि० ७।११४)
—मयूरतुत्थकम् (चि० १४।५५)
—कर्परिकातुत्थम् (व०)
—कपिकच्छूः (कल०) (चि० २५।११७)
ग०—अमृता गुडूची, सङ्गतुत्थकम् (सू० ३।१०)
यो०—तुत्थकम् (सू० ३।१०)
—खर्परातुत्थं । अमृता गुडूची, आसंगः रसाञ्जनमिति केचित् । (चि० ७।११४)

---

१. व० में यह व्याख्या 'वानीर' की है, पाठ भी 'मृणाल' है।
२. पा० मृणालम्।
३. अमृतलौहममृतसारलौहम् (कल०)

अमृताह्वा

ग०—गुडूची (चि० २६।२४३)

अमोघा

च०—पाटला, आमलकी वा, लक्ष्मणा वा, (सू० ४।४४)
—पाटला (शा० ८।२०)

ग०—पाटला (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

यो०—पाटला (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

अम्बष्ठा-अम्बष्ठकी

जे०—दक्षिणापथे प्रसिद्धैव, द्वितीयां पाठामपरे । (चि० ३०।९१)

च०—अकर्णविद्धा (सू० ४।५)
—पाठाभेदः; अन्ये तु पाठाभागद्वयग्रहणार्थं पुनः 'अम्बष्ठा' इति पदं वर्णयन्ति (चि० ३०।९१)

ग०—पाठा (सू० ४।५; वि० ८।१४४; चि० १५।११३)
—पाठा चाम्बष्ठा चेति द्विरुक्तत्वाद् भागद्वयम् (चि० ३०।९०—९१)

यो०—पाठा (सू० ४।५; वि० ८।१४४; चि० १५।१०८, ११२)

अम्बु

जे०—बालकम् (चि० २४।१५९), २८।१५२;

ग०—बालकम् (सू० ३।२९; चि० ६।३१; १५।८९; २८।१५२)

यो०—बालकम् (सू० ३।२९; चि० ४।४६; ६।३१; १२।३६, ६५ इत्यादि)

अम्भः श्यामाकः

च०—अम्भः श्यामाका जलजा ओडिका लोके 'डे' इत्युच्यते । (सू० २७।१७)

ग०—तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)

यो०—जलश्यामाकः (सू० २७।१७)

अम्लचाङ्गेरी

ग०—अम्लरोलीति ख्याता (सू० २७।९३)
—आमरुलिः (चि० २६७)

यो०—अम्ला चाङ्गेरी अम्लचाङ्गेरी क्षुद्राम्लिका (सू० २७।९३)
—टक् आमरुलि इति वंगेषु ख्याता (चि० ४।२६७)

अम्लवेतसम्

ग०—अमलतास इति केचित्, तन्न यौक्तिकं, थैकर इति सत्यम् (सू० २।२९)
—थैकल इति लोके (सू० ४।६)
—स्वनामख्यातः । (सू० ४।३७)
—थैकर इति ख्यातम् (सू० २७।१५२)

यो०—स्वनामप्रसिद्धम् (सू० २७।१५२)

अम्लि (म्ली) का

च०—तिन्तिडी (सू० २७।१५२)

ग०—द्विविधं तिन्तिडीकं वृक्षाम्लोऽम्लीका च । तत्र यस्य वृक्षोऽप्यम्लः स वृक्षाम्लः, यस्य फलमम्लं साम्लीका (सू० २७।१५२)

यो०—तिन्तिडीभेदः (सू० २७।१५२)

अम्लिका (कन्दः)

च०—अम्लिका स्वल्पविटपा प्रायः कायरूपादौ भवति (सू० २७।१२१)
—कन्दप्रधाना कायरूपे प्रसिद्धा अम्लिकाभेद एवेत्याहुः । (वि० ८।१४०)

ग०—अम्लिकाया अम्लार्द्रकस्य कन्दः (सू० २७।१२१)

यो०—अम्लीका स्वल्पविटपा प्रायः कामरूपादौ भवति तस्याः कन्दः (सू० २७।१२१)

अरिमेदः

च०—खदिरभेदः (सू० ४।४३)
—विट्खदिरः (सू० २५।४९)
—अरिमेदस इति विट्खदिरस्य (चि० २६।२०६)

ग०—विट्खदिरो 'गुयेबाबूला' इतिनामख्यातः (सू० ४।४३)
—विट्खदिरः (सू० ४।४८; २५।४९; वि० ८।१४४)
—अरिमेदसो विट्खदिरस्य सारस्य (चि० २६।२०६)

यो०—विट्खदिरः (सू० ४।४३; २५।४९; वि० ८।१४४)
—पूत्यरिमेदः पूतिमेदः विट्खदिरः (सू० ४।४८) (पा०)

अरिष्टः

च०—पर्वतीयनिम्बः (चि० २४।१६०)

ग०—निम्बम् (चि० ७।१५२)

यो०—निम्बः (चि० ३।२४१; ७।१५२)

अरिष्टकः

च०—निम्बः (चि० ३।२५८ (पा०)

ग०—निम्बः (चि० ३।२५८) (पा०)
—अरिष्टकोद्भवः निम्बपत्रस्वरसोद्भवः फेनः (चि० २४।१६०)

यो०—फेनिलवृक्षः (चि० ३।२५८) (पा०)

अरिष्टा

च०—कटुरोहिणी (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

ग०—पीतशालः (सू० ४।४३; ५।७३; २५।४९; वि० ८।१४४; चि० १२।१२ इत्यादि)
—कृष्णासनः (वि० ८।१४४)

यो०—बीजकः सर्जविशेषश्चायम् (सू० ४।४३)
—पीतशालः (सू० ५।७३; २५।४९; वि० ८।१४४; चि० ३।२५८; ७।१०१ इत्यादि)
—तदाख्यः शालभेदः (चि० १।२।१२)
—शालभेदश्च (चि० १।४।१३; ७।५२; ७।६५)

असनपर्णी

च०—अपराजिता (वि० ८।१३९)
—'वारुपर्णी' इत्यपरे (चि० २६।७०)

असितसुरसः

च०—कृष्णपर्णाशस्य (चि० १८।११७) (व०)
—कृष्णतुलसीपर्णजस्य (चि० १८।११७) (क०)

ग०—कृष्णतुलसी (चि० १८।११७)
—कृष्णतुलसी (चि० २३।१८१)

यो०—असितस्य कृष्णस्य सुरसस्य पर्णाशस्य(चि० १८।११७)

असिता

च०—पिप्पली (चि० १९।१०७)

यो०—असितां कृष्णां पिप्पलीं, असितामजाजीं कृष्णजीरकं वा (चि० १९।१०७)

ग०—अजाजीमसितां कृष्णजीरकम् (चि० १९।१०७)

आक्षिकी

च०—आक्षिकी लता, तस्याः फलमाक्षिकम् (सू० २७।१६३)

ग०—आक्षिकी लता तस्याः फलम् आक्षिकं पक्वं फलम् (सू० २७।१६३)

यो०—आक्षिकी लता, तस्याः फलम् (सू० २७।१६३)

आखुपर्णिका (पर्णी)

च०—मूषिकापर्णी (सू० ४।१५)
—दन्ती (सि० ८।९)

ग०—मूषिकपर्णी दन्ती (सू० ४।१५)
—दन्ती (सि० ४।१८)

यो०—मूषिकपर्णी (सू० ४।१५)

आटरूषकः

ग०—वासकः (चि० ३।२५८; ४।६५; ७।७७)

यो०—वासकः (चि० ३।२५८; ४।६५; ६६; ७।७७; १५।१२५)

आढकी

च०—तुवरी (सू० २१।२६; २७।३३)

ग०—तुवरी (सू० २१।२६)
—आरहर इति लोके (चि० ४।३७)

यो०—तुवरी (सू० २१।२६; चि० १०।२०)
—तुवरी अड़हड़ इति ख्याता (सू० २७।३३; चि० ४।३७)
—अढ़हर इति ख्यातः (चि० १९।५०)

आत्मगुप्ता

जे०—कपिकच्छुः (चि० २।१।२८; ३।२५८)

च० शूकशिम्बी (चि० १८।७६)

ग०—शूकशिम्बा (सू० २७।३४; चि० ३।२५८)
—शूकशिम्बि (चि० ३।२६७ (पा०)

यो०—शूकशिम्ब्याः शूकः (सू० १८।४)
—शूकशिम्बी (सू० २४।४६; २७।३४; वि० ८।१३९, चि० २।१।२६; ३।२५८; ३।२६७ (पा०)

आत्मजा

च०—पुत्रञ्जीवख्याता (चि० ३।२६७) (ब.)
—पुत्रञ्जरा ख्याता (चि० ३।२६७) (कल.)

आदानी

च०—घोषकभेदः (शा० ८।४७)

ग०—देवदानी घोषकभेदः (शा० ८।४७)

यो०—घोषकभेदः (शा० ८।४७)

आदित्यपर्णी

च०—सूर्यावर्तमेव देशविशेषजातं केचिद्वर्णयन्ति (च० १।४।७)
—सूर्यावर्त्तः (चि० २६।२६८) (पा०)

ग०—सूर्यकान्ता नाम लोके (चि० १।४।७)

यो०—सुवर्णवर्णं क्षीरं यस्याः सा सुवर्णक्षीरा। सूर्यमण्डलाकारं सूर्यमण्डलाकृतिपुष्पं यस्याः सा (चि० १।४।७)

अदित्यवन्द्यम्

ग०—सूर्यभक्ता (चि० २६।२६८ (पा०)

आदित्यवल्ली

च०—आदित्यवल्ली सूर्यभक्ता (चि० २६।२६८) (क०.)

आमयघातः

ग०—व्याधिघातः (चि० ७।१२९) (पा०)

आमलकम्

ग०—क्षुद्रामलकम् (चि० ३।२०७)

आम्रातः (तकः)

च०—आम्राडकः (सू० ४।१०)
—'आमड़ा' इति ख्यातमाम्रफलसदृशमिति चन्द्रिका; एतच्च द्विविधं मधुरमम्लं च (सू० २७।१२९)
ग०—आम्रातमाम्रातकस्य पक्वं फलं मधुरमामन्तु अम्लं शाकत्वात् तस्य गुण इह नोक्तः (सू० २७।१२९)
—द्विविधं मधुरञ्चाम्लञ्च (सू० २७।१६१)
यो०—कपीतनः आमड़ा इति ख्यातः (सू० ४।१०)
—आमड़ा इति वङ्गेषु (सू० २६।८४)
—आमड़ा इति ख्यातं फलम् (सू० २७।१२९)
—आमड़ा इति वङ्गेषु प्रसिद्धः (वि० ८।१४०)

आरग्वधः

च०—व्यवहारार्थं पर्यायानाह—आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—शोणालु (सू० १।८३)
—शोनालुः (वि० ८।१३५)
—सम्पाकः (चि० ३।२३२)
—राजवृक्षः (चि० ७।९७)
—राजवृक्षा (क० १।२२)
यो०—शोणालुः (सू० १।८३)
—चतुरङ्गुलम् (सू० ३।३; ४।१३; वि० ८।१३५; चि० ३।२३२, २४५)

आरुकः

च०—आरुकनिकोचकाक्षोडा औत्तरापथिकाः (सू० १३।१०)
—कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् (सू० २७।१३२)
ग०—अरुकः अरुष्करः भल्लातकफलम् (सू० १३।१०)
—कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धानि (सू० २७।१३२)
—आलुबोखरमिति लोके। तच्च द्विविधं शीतमुष्णञ्च मधुरं शीतमम्लमुष्णमिति (सू० २७।१३३)
यो०—अरुकः अरुष्करः (सू० १३।१०)
—कार्त्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् (सू० २७।१३२)

[1]आर्त्तम् (पा०)

म०—कुष्ठम् (चि० २६।१५३)

आर्द्रकम्

च०—आर्द्रकमिति विशेषणं शुण्ठीव्यावृत्त्यर्थं, शुण्ठीगुणश्चाहारसंयोगवर्गे भविष्यति (सू० २७।१६६)
—आर्द्रकनागरमिति अशुष्कनागरम् (चि० १२।४७)
—शृङ्गवेरार्द्रकशब्देन शुष्कार्द्रकस्य (चि० १३।१५३)
—आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदीर्घखण्डानि; 'प्रभूतार्द्रकपेषितम्' इति वा पाठः (चि० २४।१७६)
ग०—अशुष्कं विश्वभेषजमिति (सू० २७।१६६)
—शृङ्गवेरं शुष्कं शुण्ठीति यावत्, आर्द्रकस्य पुनः पाठात् (वि० ८।१४२)
—आर्द्रकनागरम् आर्द्रकमशुष्कं नागरं शुष्कं शृङ्गवेरमित्येवं नार्थः, किन्तु आर्द्रकनागरमार्द्रकशृङ्गवेरम् (चि० १२।४७)
—आर्द्रकनागरस्य शृङ्गवेरस्य (चि० १२।४९)
यो०—आर्द्रकं विश्वभेषजं आदा इति ख्याता, आर्द्रकमिति विशेषणं शुण्ठीव्यावर्त्तनार्थम् (सू० २७।१६६)
—आर्द्रकनागरं अशुष्कनागरं, आर्द्रकमित्यर्थः (चि० १२।४७)
—आर्द्रकनागरस्य आर्द्रकस्य (चि० १२।४९)

आलुकम्

च०—आलुकानि पिण्डालुकादीनि (सू० २७।९९)
ग०—सर्वाण्यालुकानि पिण्डालुकमध्वालुकादीनि (सू० २७।९९)
—पिण्डालुकादीनाम (चि० २१।१८ (पा०)
यो०—सर्वाणि रक्तालुकपिण्डालुकमध्वालुकादिभेदेन नानाविधानि आलुकानि (सू० २७।९९)

आसुरी

च०—राजिका मण्डको वा (सू० २७।१०१)
ग०—सुरी राजी तस्याः पत्रं राइशाकम् (सू० २७।१०१
यो०—राजिका (सू० २७।१०१)

आस्फोतः (ता)

च०—'अस्फुरमल्लिका' इति लोके ख्याता (ब०) अस्फुरमल्लिका (कल०) (चि० १५।१२५)
—अपरमल्लिकेति ख्याता (चि० १७।११०)
—अपरमल्लिका (ब०) । अफरमल्लिका (कल०) (चि० २३।२४३)
ग०—आकरमल्ली (चि० ३।२६७)
—श्वेतापराजिताः (चि० ७।११२)
यो०—हाफरमल्ली (चि० ३।२६७)
—अपराजिता (चि० ७।११२)
—नवमल्लिका (चि० १५।१२५)
—मल्लिकाभेदः (चि० १७।११०)

१. यह पाठ चक्रपाणिसम्मत नहीं है। गंगाधर में "आर्त्तकालाश्चालंवा···।" पाठ है। चक्रपाणिसम्मत "मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा···।" पाठ है।

इक्षुः

च०—इक्षुमूलमत्रेक्षोर्मूलं मोरटो वा (सू० ४।९)

—इक्ष्वादीनामिति तृणपञ्चमूलपठितानां शरवर्जितानामिक्षुकुशकाशशालिमूलानाम् । (सि० ८।४०)

ग०—स्पष्टः (सू० ४।२०)

—कृष्ण इक्षुः । बहुधा (सू० ४।४९)

—प्रसिद्धस्तस्य मूलम् (चि० ३।२५८)

यो०—काण्डेक्षु ···· इक्षुबालिका (चि० ६।९)

इक्षुरः (रकः)-क्षुरकः

जे०—क्षुरकः कोकिलाक्षः (चि० २३।२३१)

च०—कोकिलाक्षः (सू० ४।२०; चि० २।४।२३;२६।६२; सि० १२।४४)

ग०—कोकिलाक्षः (सू० ४।२०; चि० २।४।२३)

यो०—कोकिलाक्षः (सू० ४।२०; चि० २।४।२३,३१)

इक्षुकाण्डम्

ग०—काण्डेक्षुर्नटा इति लोके (वि० ८।१३५)

यो०—काण्डेक्षुः (वि० ८।१३५)

इक्षुवाला (लिका)-इक्ष्वालिका-इक्ष्वाली

जे०—इक्षुवालिका महती (चि० २१।१२४)

च०—खागालिका (सू० ४।१७)

—खग्गालिका (चि० २१।२४)

ग०—खाग्गड़िका (सू० ४।१७)

—लटा (सू० २५।४९)

— ···काण्डेक्षु··· (नि० ४।१०)

—खागड़िका (वि० ८।१३५)

—नटाइ इति लोके (शा० ८।२९)

—कसाड़ इति लोके (चि० २१।१२४)

यो०—खागड़िका (सू० ४।१७)

—खगालिका (वि० ८।१३५)

—काशतृणभेदः (चि० २१।१२४)

इक्ष्वाकुः

च०—तिक्तालाबुः (सू० १।८१)

ग०—तिक्तालाबूः (सू० १।८१; शा० ८।४१)

—तिक्तालाबुः (सू० २।७; वि० ८।१३५) (२)

यो०—कटुकालाबुः (सू० १।८३; वि० ८।१३५)

—तिक्तालाबुः (सू० २।७;४। (४)

इङ्गुदः (दी)

च०—पुत्रजीवकः (चि० १८।६९)

ग०—पुत्रजीवफलम् (सू० २७।१४६; चि० ६।२०)

—जीवपुत्रिका (शा० ८।३३; चि० ७।११९)

—जीवपुत्रिकाकाष्ठम् (चि० ११३।१५)

यो०—इङ्गुदीफलम् , पुत्रजीवकं इत्यन्ये (सू० २७।१४६)

—इङ्गुदीफलञ्च (चि० १८।६९)

इत्कटः

च०—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)

ग०—इकड़ इति लोके (सू० ४।१७)

—इरकड़ः (सू० ४।३५)

— ··· तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)

—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)

—एँकड़ इति लोके (चि० ३।२५८)

यो०—खरच्छदः (सू० ४।१७,३५; चि० ३।२५८)

—कुधान्यम् (नि० ४।५)

इन्द्रसाह्वा (ह्वः)

च०—इन्द्रवारुणी (ब०) । बीजपुरका (कल०) (चि० ६।४२)

ग०—कलिङ्गकानिन्द्रसाह्वानि भागद्वयमिन्द्रयवस्येत्यर्थः (चि० ६।४२)

यो०—इन्द्रसाह्वान् कलिंगकान् इन्द्रयवान् (चि० ६।४२)

इन्द्रा

च०—कोकिलाक्षः (क० ७।१९)

इन्द्राणी

च०—निर्गुण्डी (चि० २१।८५)

—इन्द्राणीशाकं केचित् मत्स्याक्षकमाहुः, निर्गुण्डीमेवापरे (चि० २१।९०)

ग०—सिन्धुवारपत्रम् (चि० २१।८५, ९०)

इन्द्राह्वा

यो०—इन्द्रवारुणी (चि० १४।१६०)

ईषीका (पा०)

यो०—शरमूलम् (चि० ३।२६७)

उग्रगन्धा

च०—अजमोदा (चि० २६।२२)

उच्चटा

च०—स्वनामख्याता (सि० १२।८।७)

उज्ज्वलः

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)

ग०—वरक ······ शारदोद्दालोदर्दुरः··· ···कुरुविल्वाश्चेत्येते षष्टिकाः षष्टिकनामषष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः (सू० २७।१४) (पा०)

यो०—वरकादयः षष्टिकभेदाः; कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)

उत्तमचन्दनम्

च०—धवलचन्दनम् (चि० २०।३२)

ग०—श्वेतचन्दनम् (चि० २०।३२)

यो०—श्वेतचन्दनं चूर्णितं वा (चि० २०।३२)

उत्तमा

ग०—अत्र तूत्तमा प्रियङ्गुः (चि० २०।३३)

उत्कुञ्चिका

ग०—स्थूलकृष्णजीरकम् (चि० १४।७२ (पा०)

—कृष्णजीरकम् (चि० २६।६१)

यो०—कृष्णजीरकः (चि० १४।७२ (पा०)

उत्पलम्

जे०—नीलोत्पलम् (चि० ३।२५८, २९।६४)

च०—पद्मोत्पलनलिनकुमुदाः पद्मभेदाश्चत्वारः (सू० ४।३४)

—उत्पलादिभिरिति उत्पलादयो नलिनसौगन्धिकादयो जलजाः पुष्पविशेषाः (सि० १०।३३)

ग०—नीलोत्पलं सर्वत्र (सू० ३।२३)

—कमलोत्पले पद्मकिञ्जल्कनीलोत्पलकिञ्जल्कौ (सू० ३।२४)

—कमलोत्पले पद्मकुमुदे तयोः किञ्जल्कः (सू० ५।२२)

—उत्पलस्य पद्मस्य कुमुदस्य किञ्जल्कः केशरः (सू० २५।४०)

—नीलोत्पलम् (सू० २५।४९; चि० ३।२५८; ४।६७, ७४, ६।३१)

—उत्पलस्य पुष्पस्य (चि० ११।१४)

—पद्मोत्पलदलैश्च श्वेतपद्मकुमुददलैश्च (चि० १४।२१८)

—उत्पलशालूकं नीलोत्पलकन्दस्य (चि० २१।७९)

—नीलोत्पलञ्च (चि० २६।२६७)

—उत्पलादीनि उत्पलपुष्पपद्मपुष्पादीनि (क० ४।१०)

—उत्पलादिभिः पद्मोत्पलनलिनेत्यादीनि मूत्रविरजनीयानि दश पद्मवर्जं नवभिः (सि० १०।३३)

यो०—नीलोत्पलम् (सू० २।२१; ३।२३; ४।३२, ३४; ५।२२ इत्यादि)

—ईषन्नीलं··· एतत् क्षुद्रं उत्पलत्रयम् (सू० २५।४९)

—पद्मोत्पलनलिनानि क्रमात् ईषच्छ्वेतनीलरक्तानि क्षुद्रोत्पलानि (चि० ३।२५८)

—पद्मोत्पले ईषच्छ्वेतनीले क्षुद्रोत्पले (चि० ३।२६०)

—ईषन्नीलम् (चि० ६।३१)

—नीलम् (चि० १४।२१८, २२७, २३०; १९।५३)

उदकम्

ग०—अत्र बालकम् (चि० ४।७९)

उदकीर्या

च०—प्रकीर्योदकीर्यें करञ्जद्वयम् (सू० १।८२)

ग०—प्रकीर्या चोदकीर्या च करञ्जद्वयम् (सू० १।८२)

—नाटाकरञ्जः (सू० २।९)

—करञ्जः (चि० ८।१३६)

यो०—प्रकीर्योदकीर्यें करञ्जद्वयम् (सू० १।८२)

—करञ्जभेदः (सू० २।९)

उदीच्यम्

जे०—बालकम् (चि० ३।२५८, २३।२०१)

ग०—बालकम् (सू० २५।४९; चि० ३।२५८)

—वालकम् (चि० ३।१४५)

यो०—बालकम् (सू० २५।४०; चि० ३।१४५, १९९, २५८; चि० १८।४९ इत्यादि)

—ह्रीबेरम् (चि० १५।१३४)

उदुम्बरः

च०—उदुम्बरस्य दुग्धेनेति उदुम्बरक्षीरेण (चि० ३०।७७)

—बालोदुम्बरम् उदुम्बरशलाटु (चि० ८।३९)

ग०—उदुम्बरे···कोठोडम्बरः (चि० ४।९०)

—उडुम्बरो यज्ञडुम्बरः (चि० २१।७२)

—उडम्बरशलाटूनि यज्ञोडम्बरस्यामफलानि (चि० ३०।७३)

—उडुम्बरशलाटूनि उडुम्बरस्यामफलानि (सि० ८।३६)

उदुम्बरपर्णी

च०—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)

ग०—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

उद्दालकः

च०—वनकोद्रवः (सू० २५।४०; नि० २।४)

—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)

—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)

—बहुवारः (वि० ७।२६; ८।१३५)

ग०—वरक उद्दालकश्चीनः······कुरुविल्वाश्चेत्येते षष्टिकाः षष्टिकनामषष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः (२७।१४ (पा०)

—कोद्दालकान्नं वनकोद्रवान्नम् (सू० २५।४०)

—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)

—बहुवारः (वि० ७।२६)

—उद्दालः काञ्चनः (वि० ८।१३५ (पा०)

यो०—वनकोद्रवः (सू० २५।४०; २७।१४; नि० ३।४)

—बहुवारः (वि० ८।१३५)

उपकुञ्चिका

च०—कृष्णजीरकम् (चि० १३।१२५; सि० ९।८)

ग०—कृष्णजीरकम् (शा० ८।४१)

—बृहत् कृष्णजीरा (चि० १३।१२५)

यो०—कृष्णजीरकम् (शा० ८।४१; चि० १३।१२५)

उपकुल्या

ग०—कृष्णजीरकम् (चि० ७।१४५)

यो०—पिप्पली (चि० ७।१४५)

उपचित्रा

च०—दन्ती (वि० ८।१३५) (क० ६।८ की व्याख्या में उद्धृत)

—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)

ग०—भण्डी दन्ती वा (वि० ८।१३५)

—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

यो०—पृश्निपर्णी, दन्ती वा (वि० ८।१३५)

उपोदिका

ग०—पुदिनेति लोके (सू० २।३३)

—पुदीना (सू० २६।८४)

—पुदिनापत्रम् (सू० २७।९४)

—कलम्बी (वि० ८।१३५)

—पोदिना (सि० ७।६१)

यो०—तदाख्यशाकः (सू० २६।८४)

—पुँइ इति ख्याता (सू० २७।९४)

—कलम्बी (वि० ८।१३५)

उमा

जे०—अतसी (चि० २५।५३)

च०—अतसी, ऊर्णापाठपक्षे तस्यैवोर्णा (सू० २७।३४)

—अतसी (चि० २५।५३; २९।१४०)

ग०—अतसी (सू० २७।३४)

—मसिना (चि० १२।७०)

—क्षुमा (चि० २५।५३)

यो०—अतस्या च (सू० १४।३६)

—अतसी (चि० १२।७०; १७।८४)

उरुबूकः

जे०—रक्तैरण्डः (चि० ३।२६७)

ग०—एरण्डः (सू० ४।४)

—एरण्डपत्रं तिक्तम् (सू० २७।१०८)

—रक्तैरण्डमूलम् (चि० ३।२६७)

यो०—एरण्डः (सू० ४।४; २५।४९; चि० १२।२५, २८)

—पञ्चाङ्गुलोरुबूकौ श्वेतरक्तैरण्डौ। (सू० १४।४२)

—रक्तैरण्डः (सू० २७।१०८; चि० ३।२६७)

—एरण्डबीजम् (चि० १३।६९)

उरुमाणम्

च०—वातामादयः औत्तरापथिकाः (सू० २७।१५७)

—भव्यादय औत्तरापथिकाः (चि० २९।६५)

ग०—भव्यादिकं देशविशेषे स्वनामप्रसिद्धम् (चि० २९।६५ (पा०)

यो०—वाताम······निकोचकोरुमालानि उत्तरापथजातानि फलानि (सू० २७।१५७ (पा०)

उलुप (क) म्

ग०—उलुकम् उलुय इति ख्यातम् (वि० ३।७।३)

उशीरम्

च०—लामज्जकोशीरमुशीरद्वयं सगन्धमगन्धं च गृह्यते। (सू० २५।४०)

ग०—वीरणमूलम् (सू० ५।२१; वि० ८।१३५; चि० ३।२५८)

—निर्गन्धवीरणमूलमुशीरम् (सू० २५।४०)

यो०—वीरणमूलम् (सू० ५।२१; २५।४०; वि० ८।१३५; चि० ३।२५८; ११।४४)

ऊषणम्

च०—मरिचम् (चि० १२।२५; १५।११५)

—कटुकम् (चि० २६।५४) (कल०)

ग०—मरिचः (१५।११५)

—मरिचमुष्णतीक्ष्णत्वेऽपि प्राधान्यात् पुनरुक्तम् (चि० २६।५४)

योo—ऊषणा पिप्पली (सू० २४।५०)
—मरिचम् (चि० १२।२५; १५।११५)

ऋद्धिः

च०—जीवकाद्यश्च जीवनीयगणोक्ताः (चि० १८।१०१)
ग०—स्वनामख्याता, तदभावे बलां दद्यात् (चि० ३।२५०)
—स्वनामख्याता (चि० ४।१०३)
यो०—स्वनामख्याता (चि० १।१।६३; १।४।१५; ३।२५०; ४।१०३)
—प्रसिद्धम् (चि० ११।३६, ६२)
—स्वनामप्रसिद्धा (चि० ११।४६)
—स्वनामख्याता (चि० १७।१०२ पा०)

ऋषभकः

च०—जीवकर्षभकौ प्रजास्थापनोक्तौ (शा० ८।६२)
ग०—स्वनामप्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
—वृषह इति ख्यातः (चि० १५।१५६)
यो०—जीवकश्च ऋषभकश्च तौ प्रसिद्धौ (सू० ४।१)
—जीवकर्षभकौ प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८; ४।८४, १५।१५६)

ऋषभी

च०—शूकशिम्बा (सू० ४।७)
ग०—शूकशिम्बी (सू० ४।७)
यो०—शूकशिम्बी (सू० ४।७)

ऋष्यगन्धा

च०—ऋष्यजाङ्गलकः (सू० ४।२)
—ऋष्यजाङ्गलकः, बलाभेदो वा (वि० ८।१३९)
ग०—वृद्धदारकः (सू० ४।२)
—वृद्धदारकः ऋषिजाङ्गलिकी वा (वि० ८।१३९)
यो०—ऋषिजाङ्गलकी वृद्धदारकः इति (सू० ४।२)
—ऋष्यजाङ्गलकी (वि० ८।१३९)

ऋष्यप्रोक्ता

जे०—नागबला (चि० ३।२५८)
च०—माषपर्णी (सू० ४।७)
—बलाभेदः (वि० ८।१३९)
—ऋद्धिः (व०)। वृद्धिः शतावरी वा, पीतबला वा (कल०) (चि० ३।२५८)
—अतिबला (चि० २९।७२)
ग०—माषपर्णी (सू० ४।७)
—पीतबला (वि० ८।१३९)
—पीतबला शूकशिम्बा वा (चि० ३।२५८)
—शूकशिम्बी (चि० २९।७२)

यो०—माषपर्णी (सू० ४।७; चि० ३।२५८)
—पीतबला (वि० ८।१३९)

एकाष्ठीला

च०—पाठा (सि० १०।२३)
ग०—वकपुष्पवृक्षः (सि० १०।२३)

एकैषि(षी) का

जे०—ऐकैषीका त्रिवृत् (चि० ३।२६७)
च०—एकैषिका अम्बष्ठा (व०)। एकैषिका त्रिवृता (कल०) (चि० ३।२६७)

एडगजः

ग०—चाकुन्दा इति लोके तस्य बीजम् (सू० ३।३)
—एडगजस्य शिम्बः (सू० २७।३३)
—दद्रुघ्नः (चि० ७।१२६)
यो०—चक्रमर्दः (सू० ३।३; २७।३३; चि० ७।१०३, १२६, १२७)

एरका

जे०—अङ्केरका (चि० २९।१३४)
च०—होगलः (सू० ३।२४; चि० २९।१३४)
ग०—तृणविशेषः, होगोल इति लोके (सू० ३।२४)
—होगल इति नाम मञ्जिष्ठा वा तृणविशेषो वा (सू० ३।२७)
—शरमूलम् (चि० २९।१३४)
यो०—होगलः (सू० ३।२४, २७)

एरण्डः

जे०—शुक्लैरण्डः (चि० ३।२६७)
च०—एरण्डसीसकावसक्तमिति एरण्डकाष्ठावसक्तं, सीसको हि भटित्रकरणकाष्ठमुच्यते (सू० २६।८४)
ग०—गन्धर्वहस्तकम् (चि० ११।४३)
यो०—श्वेतः, तस्य मूलम (चि० ३।२६७)

एर्वारुकः

च०—राजकर्कटी (सू० २७।११२)
ग०—कर्कटीफलम् (सू० २७।११०)
—क्षुद्रकर्कटीफलं कर्कारुनाम (सू० २७।११२)
—एर्वारुबीजं कर्कटीबीजम (चि० २६।५२)
यो०—लोमशा कर्कटी (सू० २७।११०)

एलवालुकम्

ग०—ऐलेयं, तेजवल इति लोके (सू० ४।२०)

—ऐलेयवृक्षः (सू० २५।४९)
—एलवालुकः तेजबलः (वि० ८।१४४)
—एलुकम् एलवालुकम् (चि० १५।१६५) (पा०)
यो०—ऐलेयम् (सू० ४।२०, ४७)
—एलवालुकः ऐलेयवृक्षः (सू० २५।४९)
—तेजबलम् (वि० ८।१४४)
—एलुकं एलवालुकम् (चि० १५।१६५) (पा०)

एला

ग०—स्थूला (सू० २।४; ५।२१; चि० १८।७३; २३।५४; क० ७।३४)
—स्थूलैला (सू० २।७; ४।५; वि० ८।१३५; चि० ३।२६७; ६।५०)
—एला पुनः सूक्ष्मैला (चि० २८।१६२)
यो०—सूक्ष्मा (सू० २।४; वि० ८।१३५; चि० २।१।३१; १५।१४८)
—स्थूला (वि० ८।१३५; चि० ३।२६७)
—सूक्ष्मैला (चि० १।१।६४, ६९; ९।३६)

एलापर्णी

च०—रास्ना (वि० ८।१३५)
—नागबला, अहिंस्रेत्यन्ये (वि० ८।१३५)
(क० १।८ की व्याख्या में उद्धृत)
ग०—ऐरापर्णी हस्तिपर्णी हस्तिकर्णपलाश इति लोके। (वि० ८।१३५ पा०)
यो०—रास्ना (वि० ८।१३५)

ऐन्दुकम्

च०—निष्पावः (सू० २७।११४)
ग०—निस्राव इति लोके (सू० २७।११४)
यो०—निष्पावः (सू० २७।११४)

ऐन्द्री

जे०—मत्स्याक्षकः (चि० २९।९४)
च०—गोरक्षकर्कटी (३।२७; ४।७; शा० ८।२०)
ग०—गोरक्षकर्कटी (सू० ३।२७; ४।७, ४९; शा० ८।२०; चि० १।३।२४ इत्यादि)
यो०—गोरक्षकर्कटी (सू० ३।२७; ४।७, ४९; शा० ८।२०; चि० ३।२४ इत्यादि)

ऐरावत (क) म्

च०—अम्लातकं; किंवा नागरङ्गम् (सू० २७।१६१)
—नागरङ्गम् (वि० ८।१४०)
ग०—अम्लनागरङ्गफलम् (सू० २७।१६१)
—अम्लनागरङ्गः (वि० ८।१४०)
—हस्तिशुण्डी (चि० ३।२६७)
यो०—ऐरावणिका कृष्णलोहिता अल्पफला (सू० २७।१६१)
—नागरङ्गः (वि० ८।१४०)
—नागरङ्गः जम्बीरभेदः (चि० ३।२६७)

ऐषीका (पा०)

ग०—शरमूलम् (चि० ३।२६७)

ओदनपाकी

जे०—बाणः (चि० ३।२५८)
च०—नीलझिण्टी (वि० ८।१३९)
—नीलभेण्डी (व०) । नीलझिण्टी (कल०) (चि० ३।२५८)
ग०—नीलझिण्टी (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८; २९।९६)
यो०—नीलझिण्टी (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८)

ककुभः

जे०—अर्जुनः (चि० ३।२५८; २५।११३)
च०—अर्जुनः (सू० ५।७३)
ग०—अर्जुनः (सू० ५।७३; चि० ३।२५८; २३।१००)
यो०—अर्जुनः (सू० ५।७३; चि० ३।२५८; ७।११९; १४।२११)

कङ्गुः

ग०—कामनिस्तृणधान्यभेदः (सू० २६।८४)
यो०—कङ्गुः वरकः एतौ तृणधान्यविशेषौ (सू० २६।८४)

कच्छुरा

च०—शूकशिम्बा (सू० ४।३२)
ग०—शूकशिम्बी, दुरालभा वा (सू० ४।३२)
—शूकशिम्बी (सि० ८।३८)
यो०—शूकशिम्बी (सू० ४।३२)
—कपिकच्छुः (चि० १४।२०२ पा०)

कटङ्कटेरी

च०—दारुहरिद्रा (सू० ३।१०; चि० ६।३२)
ग०—दारुहरिद्रा (सू० ३।१०, चि० ६।३२)
यो०—दारुहरिद्रा (सू० ३।१०; चि० ६।३२)

कटभी

ग०—क्षुद्रवृक्षशिरीषभेदः (चि० ९।७०)
—क्षुद्रशिरीषः (चि० १०।३३)
—क्षुद्रवृक्षशिरीषः (चि० १५।१८८)
—स्वल्पशिरीषः (चि० २३।७९)

कटम्भरा

च०—कटभी (चि० ९।४७)
ग०—कटभी शिरीषभेदः (चि० ९।४७)
यो०—कटभी (चि० ९।४७)

कटुकम्

च०—लताकस्तूरी (सू० ५।७७)
ग०—लताकस्तूर्याः फलानि (सू० ५।७७)
यो०—लताकस्तूरी (५।७७)

कटुका

ग०—रोहिणी (चि० ११।८९ (पा०)
यो०—कटुरोहिणी (चि० ७।१७; चि० ७।६८; १५।१२२;
१६।९४ (पा०); १८।१६३)

कटुकालाबुः

च०—तिक्तालाबुः (चि० १४।५७)
—लम्बेत्यादि पर्यायकथनम् (क० ३।३)
ग०—तिक्तालाबूः (चि० ७।११६)
—लम्बा कटुकालाबूस्तुम्बी···पर्यायैरिक्ष्वाकुः प्रोच्यते
(क० ३।३)
यो०—तिक्तालाबुः (चि० ७।११६)

कटुफला

जे०—लताकस्तुरिया, कटुफलं दक्षिणावर्ते प्रसिद्धम्, गन्धद्रव्यमन्ये। (चि. २८।१५२)
च०—लताकस्तूरी, अन्ये सुगन्धि दक्षिणापथप्रसिद्धे पचल (?) माहुः (चि० २८।१५२)
ग०—कटुफलं लताकस्तूरी (चि० २८।१५२)

कटु(क)रोहिणी—कटुकारोहिणी

च०—कटुरोहिणी कटुका रोहिणी (सू० ४।३ (पा०)
ग०—कटुकाख्या रोहिणी कटुरोहिणी (चि. ७।१०९)
—कटुकां रोहिणीं कटुरोहिणीम्। (चि० ११।४७)
यो०—कटुका (सू० ४।३, १८; २३।११९; चि० ८।१४३;
चि० ३।२०४)
—कटुकाख्या रोहिणी कटुरोहिणी (चि० ७।१०९)
—कटुकां रोहिणीं कटुरोहिणीम् (चि० १५।१२६)

कटूफलम्

च०—स्वनामप्रसिद्धम् (सू० ४।५)
ग०—स्वनामख्यातवृक्षः (सू० ४।५)

कट्वङ्गः

जे०—अरलुः (चि० ३०।९२)
च०—श्योनाकः (सू० ४।३१)
—स्योनाककट्वङ्गशब्दाभ्यां द्वावपि पृथुशिम्बाल्पशिम्बौ स्योनाकौ गृह्येते (ब०)। श्योनाककट्वङ्गशब्दाभ्यां द्वावपि श्योनाकौ गृह्येते (कल०) (चि० १५।१३४)
ग०—श्योणाकः (सू० ४।३१)
—श्योनाकः (सू० २५।४०; वि० ८।११४; चि० १०।३३;
११।३४; ३०।९२)
—श्योनाकस्य कट्वङ्गशब्देन पुनरुक्तत्वाद् भागद्वयम्
(चि० १५।१३४)
यो०—श्योनाकः (सू० ४।३१; २५।४०)
—श्योणाकः (वि० ८।११४; चि० १०।३३; ११।३४)
—श्योणाकः। तस्य फलम्। ···कट्वङ्गस्य श्योणाकस्य
···त्वक्। (चि० १५।१३४)

कठिञ्जरः

ग०—कुठेरकपत्रम् (सू० २७।९९ (पा०)
यो०—ताम्रमूलकम् (सू० २७।९९ (पा०)

कठिल्ल (कः)

जे०—रक्तपुनर्नवा (चि० ३।१९०)
च०—पुनर्नवा (सू० २७।९६)
—रक्तपुनर्नवा (चि० ३।१९०)
ग०—कारवेल्लः (सू० २७।९६)
—कारवेल्वः (वि० ८।१४३)
—सुनिषण्णकम् (चि० ४।३८)
यो०—दीर्घपत्रा वर्षाभूः (सू० २७।९६)
—कर्कटकः, कारवेल्लकभेदो वा (वि० ८।१४३)
—रक्तपुनर्नवाशाकं च (चि० ३।१९०)
—दीर्घपत्रा वर्षाभूः कारवेल्लको वा (चि० ४।३८)

कणकणिका

च०—कणः 'कुण्डक' इति ख्यातः, कणिका तु कुण्डकात् स्थूलास्तण्डुलावयवा उच्यन्ते (शा० ८।३४)
ग०—कणः 'कुण्डक' इति ख्यातः, कणिका स्थूलावयवतण्डुलकणाः (शा० ८।३४)
—तण्डुलानां क्षुद्रतरकणाः कणः, क्षुद्रकणाः कणिकाः
(शा० ८।४०)
यो०—कणः कुण्डक इति ख्यातः, कणिका तु कुण्डकात् स्थूला
(शा० ८।३४)
—कणः पिप्पली, कणिका क्षुद्रांशाः (शा० ८।४०)

कणा

च०—पिप्पली; अन्ये 'कणान्' इति पठन्ति, कणानित्यनेन च षष्टिकतण्डुलान् ग्राहयन्ति (चि० १९।११३)
ग०—पिप्पली (चि० १९।११३)
यो०—पिप्पली (चि० १९।११३)

क(का)ण्डीरः

जे०—द्विविधो स्थलजो जलजश्च (चि० ३।२६७)
च०—काण्डीरः कारवल्ली (कल०) (चि० ३।२६७)
ग०—काण्डीरः श्वेतदूर्वा (चि० ३।२६७)
—काण्डीरः मञ्जिष्ठा (चि० ८।१४२ (पा०)
यो०—काण्डीरः कारवेल्लः, स च त्रिधारः चतुर्धार इति द्विविधः (चि० ३।२६७)
—कण्डीरः लघुकारवेल्लभेदः (चि० ३।२६७ (पा०)

कतकम्

ग०—निर्मलीति लोके, जलशोधनकरफलम् (सू० ४।१६)
—निर्मलः (चि० ८।१३९)
—जलशोधनफलं निर्मलीति लोके (चि० २६।२५२)
यो०—अम्बुप्रसादनफलम् (सू० ४।१६)

कत्तृणम्

च०—गन्धतृणम् (सू० २।१३)
ग०—गन्धतृणम् (चि० १३।११०)
यो०—गन्धतृणम् (सू० २।१३; चि० ८।७९)
—भूतिकं च (चि० ११।४४)

कदम्बः

च०—बहुफलः (सू० ४।२०)
—कदम्बिकां वदन्ति, केचित्तु स्वल्पकदम्बकमाहुः (सू० २७।११४)
ग०—नीपस्तस्य निर्यासो वेष्टकः (सू० ४।२०)
—कलम्बिकामिति केचित, स्वल्पकदम्बमित्यन्ये (सू० २७।११४)
—प्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
यो०—कदम्बस्य निर्यासः वेष्टकः (सू० ४।२०)

कदरः

च०—विट्खदिरः (सू० ४।४३)
—श्वेतखदिरः (सू० २५।४९)
—विट्खदिरः (ब०)। खदिरः (कल०) (चि० ३।२५८)
ग०—खदिरः (सू० ४।४३)
—श्वेतखदिरः (सू० २५।४९)
—श्वेतखदिरः खयेर इति प्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
यो०—श्वेतखदिरः,'''कदरः खदिरे सिते (सू० ४।४३)
—श्वेतखदिरः (सू० २५।४९; चि० ३।२५८)
—श्वेतखदिरः बर्बूरको वा, तत्फलम् (चि० १४।१० (पा०)

कदली

ग०—सुप्रसिद्धः (चि० ३।२५८)

कनकम्

ग०—नागकेशरम् (चि० ११।४९; ७।७४)
ग०—हेमचाम्पेयं नागकेशरपुष्पमिति यावत (चि० ११।४९; २३।७८)
—केशरः (चि० ७।७४)
यो०—नागकेशरम् (चि० ११।४९; ७।७४)

कनकक्षीरी

च०—'कङ्कुष्ठ' इति ख्याता (ब०)। स्वर्णक्षीरी (कल०) (चि० ७।१११)
ग०—स्वर्णक्षीरी (चि० ७।१११)
यो०—स्वर्णक्षीरी (चि० ७।१११)

कनकपुष्पी

च०—स्वर्णक्षीरी (चि० ७।१६७)
ग०—पीतयूथी (चि० ७।१६७)

कपिकच्छुः

ग०—वानरीवीजेन सशूकेन (चि० ९।८०)
—वानरीबीजम् (चि० ११।६२)
यो०—शूकशिम्ब्या (चि० ९।८०)

कपित्थः

यो०—प्रसिद्धः (सू० २५।४९; २६।८४)
—कपित्थानि फलानि (चि० १९।१११)

कपीतनः

जे०—गर्दभाण्डः (चि० ३।२५८)
च०—गन्धमुण्डः (सू० ४।३३)
—'गन्धमुण्ड' इति ख्यातः (ब०)। गन्धमुड इति ख्यातः (कल०) (चि० ३।२५८)
—गन्धमुण्ड इति ख्यातः (ब०)। गर्दभाण्ड इति ख्यातः (कल०) (चि० १५।१२६)
ग०—गन्धभाण्ड, आम्रातकः (सू० ४।३३)
—आम्रातकः (चि० ३।२५८)
यो०—आम्रातकः (सू० ४।३३; २५।४९; चि० १५।१२६)

कपोतवल्ली

च०—सूचमैला (वि० ८।१३९)
ग०—सूचला (सूचमैला ?) (वि० ८।१३९)

कपोलवल्ली

च०—'कवडवेण्डुआ' इति ख्याता (वि० ८।१३९)
यो०—सूचमैला (वि० ८।१३९)

कफ :

ग०—श्लेष्मातकः (चि० ३०।२५२) (पा०)

कमलम्

ग०—कमलोत्पले पद्मकिञ्जल्कनीलोत्पलकिञ्जल्कौ (सू० ३।२४)
—कमलोत्पले पद्मकुमुदे तयो किञ्जल्कः (सू० ५।३३)
—पद्मम् (चि० ४।७४)
यो०—पद्मम् (चि० ४।७४, १०२; १९।५३)
—कमलाकराणां पद्माकराणां सरसां च (चि० ४।१०९)

कम्पिल्ल(क)म्

च०—गुँड़ारोचनिका (सू० १।८३)
—गुण्डारोचनिका (चि० ५।१३०; क० ९।१०)
ग०—गुण्डारोचनी, कमलागुँड़ीति लोके (सू० १।८३)
—कमलागुड़ीति लोके (सू० २।९; ३।१०; वि० ८।१३६; चि० ६।३५; ७।११४)
यो०—रोचनका स्वनामख्यातः (सू० १।८३)
—रोचनकः (वि० ८।१३६)
—गुण्डारोचनिकाम् (चि० ५।१३०)
—रोचनिका (चि० ७।११४)

करका (पा०)

यो०—करका बृहत्कारवेल्ली, करेला ख्याता (चि० ३।२६७)

करञ्जः

ग०—गोकरञ्जः (सू० १४।३१; वि० ७।१७; चि० ७।११९, १५२; १५।१७९ इत्यादि)
—कण्टकिफलमिति कश्चित, करमर्दफलमित्यन्ये (सू० २७।१६०)
—वहरकरञ्जमूलम् (चि० ३।२६७)
—नाटाकरञ्ज (चि० ७।१११)
—गोकरञ्जफलम् (चि० ९।६९)
—करञ्जयोः गोकरञ्जनाटाकरञ्जयोः (क० ११।१४)

यो०—चिरबिल्वः (सू० ५।७८
—वहरकरञ्जः (चि० ३।२६७)
—गोकरञ्जः (चि० ७।१५२; ९।६९)

करमर्द(क)ः

च०—करमर्दं द्विविधं ग्रामजं वनजं च (सू० २७।१६१)
ग०—करञ्जः (सू० ४।१०; चि० १४।९)
—पानीयामलकम् (सू० २६।८४)
यो०—कराम्लः करमचा इति प्रसिद्धः (सू० ४।१०)
—करमचा इति वङ्गेषु (सू० २६।८४)
—प्रसिद्धम् (सू० २७।१६१)
—स्वनामप्रसिद्धः (वि० ८।१४०)
—करमचा इति वङ्गेषु ख्यातः (चि० १४।९)

करहाटः

च०—मदनः (चि० २६।१५)

करीरः

च०—मरुजो द्रुमः (सू० २७।१४२)
—मरुजद्रुमः (चि० ३०।८२)
ग०—मरुजद्रुमः (सू० २७।१४२)
—मरुजद्रुमः (वि० ८।१४० (पा०), १४३)
—वंशकरीरस्याग्रम् (चि० १४।१०)
—मरुजो द्रुमविशेषः (चि० ३०।८२)
यो०—मरुजः द्रुमः (सू० २७।१४२)
—वंशांकुरः (वि० ८।१४३; चि० १४।१०)

कर्कट(क)म्

च०—कर्कटकमिति कर्कटश्रृङ्गी (कल०) (चि० १८।५१)
ग०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १४।९०)
—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १८।१५३ (पा०)

कर्कटकी

च०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १८।५१, १५३)
—कर्कटकमिति कर्कटश्रृङ्गी (कल०) चि० १५।५१)
यो०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १८।५१, १५३)

कर्कटश्रृङ्गी

ग०—काकड़ाश्रृङ्गी (वि० ८।१३९)
—कर्कटकस्य श्रृङ्गी कर्कटश्रृङ्गी (चि० २०।३८)
यो०—कर्कटकस्य श्रृङ्गी कर्कटश्रृङ्गी (चि० १८।११५)

कर्कटाख्या

ग०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १७।९४)

योः—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १६।८९; १७।९४; १८।११८, १७३, १७७)

कर्कटाह्वा

योः—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १८।५४ (पा०)

कर्कटिका-कर्कटी

ग०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १९।१०४)
यो०—कर्कटश्रृङ्गी (चि० १९।१०४; १८।८७ (पा०)

कर्कन्धुः

च०—(कुवलबदरकर्कन्ध्विति) बदरीत्रयम् (सू० ४।२४)
—श्रृगालबदरी (सू० २५।४९; २७।१३२)
—कर्कन्धूकोलबदरशब्देन त्रिप्रकारबदरग्रहणम् (क० ११।७)
—कर्कन्धुशब्देनेह [1]श्रृगालबदरी स्वल्पा गृह्यते (सि० ३।८)
ग०—···श्रृगालकोलीति बदरत्रयम् (सू० ४।२४)
—श्रृगालकोली (सू० २५।४९)
—क्षुद्रफलबदरम् (सू० २७।१३२)
—स्वल्पबदरम् (चि० १३।१२५)
यो०—क्षुद्रबदरम् (सू० ४।२४)
—अल्पं बदरम् (सू० २५।४९; २७।१३२)
—कुवलबदरकर्कन्धुः बदरभेदाः (वि० ८।१३६)
—कोलकर्कन्धू बृहदल्पबदरभेदौ (चि० १३।१२५)
—बदरम् (चि० १४।१०)

कर्कशः

च०—स्वल्पकर्कोटकः (सू० २७।९७)
—पटोलभेदः (वि० ८।१४३)
ग०—स्वल्पकर्कोटकफलम् (सू० २७।९७)
—कम्पिल्लः (वि० ८।१४३)
यो०—कम्पिल्लकः (सू० २७।९७)
—पटोलभेदः (वि० ८।१४३)

कर्कारुकः

च०—कुष्माण्डभेदः (चि० १९।३२)
ग०—कर्कारुकाणां कर्कटीजातीनाम् (चि० १९।३२)
यो०—कुष्माण्डभेदः (चि० १९।३२)

कर्कोट(क):

ग०—कौंकरोलाख्यस्यफलम् (सू० २७।९६)
—कौंकरोल इति लोके (वि० ८।१४३)
यो०—कांकरोल इति ख्यातः (वि० ८।१४३)
—···कांकरोल इति वंगेषु ख्यातं शाकम् (चि० ३।१९०)

कर्चूरः

यो०—द्राविडकः हरिताभः पीतशटीतिख्यातः (सू० २७।१५५)

कर्णिकारः

च०—व्यवहारार्थं पर्यायानाह-आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)

कर्पूरम्

यो०—कर्पूरनिर्यास-कर्पूरात्मको निर्यासः कर्पूरनिर्यासः (सू० ५।७७)

कर्बुदारः

च०—श्वेतकाञ्चनः (सू० ४।२३)
—काञ्चनः (सू० २७।९९)
—काञ्चनभेदः (चि० १४।२०२)
—काञ्चनारः, स वसन्ते पुष्पति (क० ११।४)
—काञ्चनारः (सि० ७।६१; १०।३४)
ग०—श्वेतकाञ्चनः (सू० ४।२३)
—रक्तकाञ्चनः (वि० ८।१३५; सि० १०।३४)
—श्वेतकाञ्चनालः (क० २।८-११)
—रक्तकाञ्चनपुष्पम् (चि० १४।२०२)
—रक्तकाञ्चनत्वचि (सि० ७।६१)
यो०—श्वेतकाञ्चनः श्लेष्मातको वा (सू० ४।२३)
—श्लेष्मातकः (सू० २७।९९)

कलमः

च०—वंदाग्रहारेषु स्वनामप्रसिद्धः (सू० २७।८)
यो०—मगधादिषु स्वनाम्ना प्रसिद्धः (सू० २७।८)
—···कलम···एते तत्तदाख्यशालिभेदाः (चि० १४।९५)

कलम्बः(म्बी-म्बुः)

ग०—कलम्बुः कलमीशाकम् (सू० २७।१०१)
यो०—कलम्बी प्रथिता; वाग्भटे कलम्ब इति पाठः, कलम्बः कदम्बः (सू० २७।१०१)

कलशी

जे०—पृश्निपर्णी (चि० ३।२२४)

१. 'तदस्थि' इति पा०।

च०—सिंहपुच्छी (चि० ३।१८७)
ग०—शालपर्णी (चि० ३।१८७, २२४)
यो०—पृश्निपर्णी (चि० ३।१८७, २२४)

कलायः

च०—कलायो वातल इति त्रिपुटकलायः (सू० २७।२९)
—वर्त्तुलकलायः (सू० २७।१७)
ग०—खण्डिको (सू० २७।२९)
—वर्त्तुलकलायपत्रम् (सू० २७।१७)
—वर्त्तुलत्रिपुटकलायः (चि० २५।६२)
यो०—कालायं शाकं कालशाकम् (सू० २७।९२)

कलिङ्ग(क):

जे०—इन्द्रयवाः (चि० ३।२००)
ग०—इन्द्रयवाः (चि० ३।२१९, २२८; १५।१०१)
—कलिङ्गकानिन्द्रसाह्वानिति भागद्वयमिन्द्रयवस्येत्यर्थः (चि० ६।४२[1])
—कलिङ्गयव इन्द्रयवः (चि० ७।९१)
यो०—इन्द्रयवाः (चि० ३।२००, २१९, २२८; ७।६८; १२।४४ इत्यादि)
—इन्द्रसाह्वान् कलिङ्गकान् इन्द्रयवान् (चि० ६।४२)
—कलिङ्गफलं इन्द्रयवः (चि० ७।४६)
—कलिङ्गयवा इन्द्रयवाः (चि० ७।९१)

कशेरु(क)म्

च०—कशेरुक शब्देन चिंचोडका राजकशेरुकश्च गृह्यते (सू० २७।११६)
—चिञ्चोटकः (वि० ८।१३९)
—केचित् कसेरुकमिषन्नीलपीतमणिमाहुः (ब०)।
कसेरुकमीषन्नीलपीतो मणिः (कल०) (चि० १७।१२६)
—राजकशेरुः[2] कशेरुरेव (सि० ३।४९)
ग०—कसेरुकं द्विविधं—क्षुद्रं चिञ्चोटकं, बृहत् तु राजकशेरुकम् (सू० २७।११६)
—चिञ्चाइकः (वि० ८।१३९)
—चिञ्चुया (वि० ८।१४४)
—केशुर इति लोके (चि० ३।२५८)
यो०—केशुर इति ख्यातम् (सू० ३।२१; वि० ८।१३९)
—केसुर इति ख्यातम् (सू० २७।११६)
—केशुर इति वङ्गेषु प्रसिद्धम् (चि० ३।२५८)
—केशुर इति वङ्गेषु ख्यातः (चि० १४।९, १०)
—कसेरु इति ख्यातं च……कसेरुकं ईषन्नीलपीतो मणिविशेषः—इत्यन्ये (चि० १७।१२६)
—कशेरुका कशेरुः (वि० ८।१४४)
—कशेरुका केशुर इति ख्याता (चि० ८।८४)

काकणन्तिका (न्ती)

च०—गुञ्जा (चि० ७।२०)
ग०—गुञ्जाफलम् (नि० ५।८; चि० ७।२०)
यो०—काकदन्ती गुंजा (चि० ७।२०)
—काकदन्तिका (चि० १४।१०)

काकनासा

जे०—वाशा (नासा ?) फलानि (चि० ३०।५१)
च०—नासाफला 'काकतुण्डक' इत्यन्ये (ब०)।
वासाफलका, काकतुण्डक इत्यन्ये (कल०) (चि० ११।६४)
—वायसीफलम्, अन्ये तु वासाफल 'कायुयाटुटी' इति ख्यातं द्रव्यान्तरमेवाहुः (सि० ४।५)
ग०—केउठुटी (वि० ८।१३९)
—केउयाठोंटीति लोके (चि० ११।६४)
—काउयार्ठुठीति लोके (चि० १०।३७)
—काउयाठोटी (चि० १८।४०)
—काउयाठुटीति लोके (चि० ३०।५१)
—काउयाठुठी (सि० १०।३७)
यो०—केयोठुटी इति वङ्गेषु ख्याता (वि० ८।१३९)
—काकनासिका काकनासा काउयाठोटीति वङ्गेषु (चि० ११।६४)
—केउयाठंटीति वंगेषु (चि० ७।१२३)
—काकतुण्डफलाम् (चि० १८।४०)

काकमाची

ग०—स्वनामख्याता (वि० ८।१४३)
यो०—वापसी प्रसिद्धा (सू० २७।८९)

काकाण्डः

जे०—काकनन्दी, सैव वायसपीलुकः (चि० २३।२१७)
च०—शूकरशिम्बिः (सू० २७।३४)
—शिम्बीभेदः (चि० २३।४९)
ग०—कृष्णशिम्बः (सू० २७।३४)
—कृष्णशिम्बी (चि० २३।४९, ५३, २१७)

---

१. इस स्थल पर कलिङ्गकान् एवं इन्द्रसाह्वान् दोनों पाठ एक साथ पठित है।

२. चक्रसम्मत।

काकाण्डोला

यो०—शूकरशिम्बी (सु० २७।३४)

काकाह्वा

च०—काष्ठोदुम्बरिका (ब०)।
गोष्ठोदुम्बरिका (कल०) (चि० २१।९०)
ग०—काकमाची (चि० २१।९०)
यो०—काकमाची (चि० ३।२६७ (पा०)

काकोदुम्बरिका

ग०—कोठोदुम्बरः (चि० ८।१४३; चि० ७।१७०)
यो०—काकोदुम्बरः (चि० ८।१४२)

काकोली

ग०—स्वनामख्याता (सू० ४।२)
यो०—काकोलीक्षीरकाकोली काकोलीद्वयम् (सू० ४।२१)
—काकोल्यौ द्वे—द्वे काकोल्यौ काकोलीं क्षीरकाकोलीं च (चि० ११।३५)
—काकोलीयुग्मं—काकोली क्षीरकाकोली च (चि० १८।९९)

कांक्षी

ग०—कांची आढकीमूलम् (चि० ३०।१२१)

काञ्चनक्षीरी

ग०—स्वर्णक्षीरी माह्वीति (चि० १३।१३३)
यो०—स्वर्णक्षीरी (चि० १३।१३३)

काण्डेक्षुः

जे०—शरः (२१।२४)
च०—बृहदिक्षुः (ब०)।
बृहदिक्षुरः (कल०) (चि० २१।२४)
—बृहदिक्षुः (सि० १०।३३)
ग०—लटा इति लोके (सू० ४।२०; चि० २१।२४)
बृहदिक्षुः (सि० १०।३३)
—कठिनोऽल्परस इक्षुः खालिया इति लोके (सू० २५।८९)
—इक्षुवालिका (नि० ७।१४)
यो०—इक्षुभेदः (चि० २१।२४)

कान्ता

च०—मञ्जिष्ठा (चि० २५।११६)
यो०—स्थूलैला। कान्तेत्यत्र प्रायः सर्वत्र कौन्तीति पठ्यते (चि० ३।२५१ पा०)

कायस्था

च०— सूक्ष्मैला (चि० ९।५७)
—सुरसा (चि० १७।१४१)
—वयःकयस्थेति वयःस्थाकायस्थयोर्गुडूच्यामलक्योः (ब०)।
वयःकयस्थेति गुडूची (कल०) (चि० २३।८३)
ग०—आमलकी (चि० ९।४६ (पा०)
—सूक्ष्मैला (चि० ९।५७; १०।१६, ४८)
—कयस्था सूक्ष्मैला (चि० २३।८३)
यो०—क्षीरकाकोली (चि० ९।४६, ५७)
—सूक्ष्मैला (चि० १०।४६, ४८)
—हरीतकी, सुरसा इत्यन्ये (चि० १७।१४१)

कारवी

जे०—शाकविशेषः या गोस्तनिकेत्युच्यते (चि० २४।१८२)
च०—कृष्णजीरकम् (सू० २७।३०७)
—अश्वजीरकम् (चि० १३।१२६)
—स्वल्पपत्रा (चि० २४।१८२)
ग०—कृष्णजीरकम् (२७।३०७)
—क्षुद्रकृष्णजीरा (चि० १३।१२६)
—क्षुद्रकृष्णजीरकम् (चि० १४।७२, ८९; २४।१८२; २६।२१९)
यो०—कृष्णजीरकम् (सू० २७।३०७)
—अजमोदा (चि० १३।६०)
—क्षुद्रजीरकः (चि० १३।१२६; १४।७२, ८९, १०३)

कारवेल्लः

ग०—कारवेल्ल इति बृहत्कारवेल्लः (चि० ८।१४४)

कार्पास (सी)

ग०—तूलकम् (सू० १५।७)
—वनकार्पास्याः (चि० ७।९६)
—कार्पासपिचुना तूलकेन (शा० ८।४३)
यो०—तूलकम् (सू० १५।७)

कालः

ग०—कृष्णागुरु (चि० २७।११६ (पा०)

कालकः

ग०—कालशाकः (क० १।२५ (पा०)

कालकू(कृ)तकः

च०—कालकूतो [1]कासमर्दः (चि० ८।१२५)

१. 'मर्हिसा' इति पा०।

—[1]विकङ्कतकः इति पा० (चि० २६।७३–७५)
ग०—कालकण्टको डाउक इति ख्यातः (क०१।२५) (पा०)
यो०—कासमर्दः (वि० ८।१३५)

कालमालकः

जे०—कालमल्लिका (चि० ३।२६७)
च०—सुमुखादयः फणिज्झकान्ताः पर्णासभेदाः (मि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१)
ग०—कालमालः कासमर्दः (वि० ७।२१)
—कालमालः कृष्णतुलसी (वि० ८।१४२)
यो०—सुरसकुठेरककालमालकपर्णासफणिज्झकाः तुलसी-
भेदाः (चि० ३।२६७)

कालशाकम्

च०—'कालिया' इति ख्यातम् (सू० २७।९१)
—प्रसिद्धम् (व०)।
कालशाकमप्रसिद्धम् (कल०) (चि० १३।१८२)

काला

जे०—काकोली (चि० ३।२५८)
—सारिवा (चि० २५।११६)
—कालानुसारी, काली हिंस्रामन्ये (चि० २८।१६१)
च०—काकोली (चि० ३।२५८)
—कालानुसारिवा (व०) । सारिवा (कल०)
(चि० २८।१६१)
—मञ्जिष्ठा (चि० २५।११६) (कल०) (पा०)
—मञ्जिष्ठा (चि० २९।७२) (पा०)
ग०—नीलीति लोके (चि० ३।२५८)
—अगुरु (चि० २६।१५२) (पा०)
—कालानुसारिवा (चि० २८।१६१)
यो०—नीलिनी (चि० ३।२५८)

कालाख्यम्

च०—कालाख्यमिति कालशाकमेवोच्यते पुनः, अन्ये तु 'कालायं' इति पठन्ति (सू० २७।९२ (पा०)

कालानुसार्यम्

जे०—कालानुसार्यं तगरम् (चि० ३।२५८)
च०—कालानुसार्यं शीतलम् (व०) । कालानुसार्यं शीतला
(कल०) (चि० ३।२५८)
—कालानुसार्या शीतलम् (चि० ४।१०३)
ग०—कालानुसार्यं शैलजम् (चि० ३।२५८)
—कालानुसारी श्यामलता (चि० ४।१०३)
—अनन्तमूलम् (चि० २६।२४३)
यो०—कालानुसार्यं कृष्णचन्दनम् (चि० ३।२५८)
—कालानुसार्या पिण्डीतगरम् (चि० ४।१०३)

कालारसा

ग०—शिह्लकरसः (चि० २६।२६४) (पा०)

काले(ली)यकम्

च —कालेयकं कालियाकाष्ठम् (सू० ३।२६)
—कालेयं कालेयककाष्ठमिति ख्यातम् (चि० २१।७४)
ग०—कालीयं कालीयकाष्ठम् (चि० ३।२५८; २४।१५९)
—कालीयकाष्ठम् (चि० ६।३१)
—कालेयं कालीयकाष्ठम् (चि० २१।७४)
—कालीयककाष्ठम् (चि० २५।११६)
यो०—कालेयकं कृष्णकाष्ठं अगुरुभेदः (सू० ३।२६)
—पीतचन्दनम् (चि० ३।२५८; १६।५४)
—कालीयकाष्ठम् (चि० ४।७३; ६।३१)

काशः

ग०—कुशकाशौ स्पष्टौ (सू० ४।१७)
यो०—कुशकाशौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१७)

काश्मरी-काश्मर्यम्

च०—काश्मर्यं इति गम्भारीभवे (चि० १०।२९)
—काश्मर्यं गम्भारीफलम् (चि० १६।५६)
—काश्मर्याणामिति गम्भारीफलानाम् (चि० २९।१०५)
ग०—काश्मर्यं गम्भारीफलम् (सू० ४।२४; चि० ३।२०६,
२५८; ११।४४; १२।३२ इत्यादि)
—गम्भारी (चि० ११।६२; १०।२९)
—काश्मर्यं गम्भारीफलम् (चि० १७।२०२; १५।१५१ (पा०)
—काश्मर्यं गम्भारीपक्वफलम् (चि० १६।५६)
—काश्मर्यस्य गम्भारीफलस्य (चि० २९।९७)
यो०—सर्वतोभद्रा (सू० ४।२४)
—गम्भारी (सू० २०।१३५)
—काश्मर्यं गम्भारीफलम् (चि० ३।२०६, २५८; ११।४४;
१५।१५१ (पा०); १६।५६; १८।८३ इत्यादि)
—गाम्भारी (चि० ४।३९; १०।२९; १२।३९, ६७)
—काश्मर्याणि गाम्भारीफलानि (चि० १८।३९)

किंशुकः

च०—पलाशः (चि० ११।३।६३)

---

१. इस स्थल पर विमान ८।१३९ के सन्दर्भ को अंकित कर पाठान्तर में कालकूतक उद्धृत कर उसकी व्याख्या की गई है।

ग०—पलाशः (चि० १३।१५, ३१; २६।२५८)
यो०—पलाशः (चि० १३।१५, ३३)

किणिही

च०—कटभी (सू० ४।१५)
—अपामार्गः (सू० २५।४९)
ग०—कटभी (सू० ४।१५)
—किणिहिः स्वनामख्यातो वृक्षविशेषः सारवान् न त्वपामार्गः साराभावात् (सू० २५।४९)
—अपामार्गः (वि० ७।२१)
—खरमञ्जरी (सि० ४।१४ (पा०)
यो०—कटभी (सू० ४।१५)
—अपामार्गः (सू० २५।४९; वि० ७।२१)

किरातः-किराततिक्तः

ग०—किराताना तिक्तस्य किराततिक्तस्य (चि० ८।१०८)
यो०—स्वनामख्यातः (सू० ४।१८)
—भूनिम्बः (सू० ४।२९; चि० ३।११८; ४।३८, ४०, ७४; ६।१४१ इत्यादि)
—किरातानां-तिक्तस्य-किराततिक्तस्य (चि० ८।१०८)

किलिमः

च०—देवदारु (वि० ८।१४२; शा० ८।३४)
ग०—द्रुकिलिमो देवदारुः (वि० ८।१४२ (पा०); क० ७।१५ (पा०)
—देवदारु (शा० ८।३४, ४१)
यो०—द्रुकिलिमः देवदारुः (वि० ८।१४२ (पा०)
—देवदारु (शा० ८।३४, ४१)

कुचन्दनम्

ग०—बकम इति लोके (चि० ४।१०३)
यो०—पत्रांगं बकम इति ख्यातः चन्दनभेदः (चि० ४।१०३)

कुचेला

च०—कुचेला[१] अकर्णविद्धिकाभेदः (सू० २७।९५)
यो०—अकर्णविद्धिकाभेदः (सू० २७।९५)

कुञ्चिका

च०—स्थूलजीरकम् (सू० २७।३०७)
ग०—स्वल्पकृष्णजीरकम् (सू० २७।३०७)
—उत्कुञ्चिका स्थूलकृष्णजीरकम् (चि० १४।७२ (पा०)
—औकुञ्चिका कृष्णजीरकः (चि० १५।१०८ (पा०)

१. 'कठिञरं' इति पा० ।

यो०—स्थूलजीरकं ईषत्कृष्णम् (सू० २७।३०७)
—उत्कुञ्चिका कृष्णजीरकः (चि० १४।७२ (पा०)
—कृष्णजीरकश्च (चि० १५।१०८)

कुटजः

च०—कुटजफलवल्कशब्देन इन्द्रयवाः कुटजत्वक् चोच्यते (चि० १४।१९७)
—कौटजं कुटजफलम् (चि० १६।८७)
ग०—स्वनामप्रसिद्धः (वि० ८।१३५)
—कुटजात् फलमिन्द्रयवः (चि० ७।२४; १९।१०८)
—कौटजैरिन्द्रयवैः (चि० १६।१२३)
यो०—वत्सकः (सू० २।७)
—कुटजफल इन्द्रयवः (सू० १।८३; चि० ८।१०८, १०९; १४।१९७, १६।१२३; १९।७९, १०८)
—कुटजफलं कुटजफलबीजं इन्द्रयवः (चि० ७।४३, १०२, १५।१०६)
—कौटजं कुटजफलम् (चि० १६।८७)

कुटन्नटम्

जे०—गन्धतगरम् (चि० २४।१५९)
च०—कैवर्तमुस्तकम् (चि० १५।१२५)
—कैवर्तमुस्तकम्, अन्ये तगरमाहुः (सि० १०।३३)
ग०—कैवर्त्तमुस्तकम् (चि० १८।७३; २४।१५९)
—श्योनाकः (सि० १०।२३)
यो०—भद्रमुस्तम् (चि० १५।१२५)
—कैवर्त्तमुस्तकं च (चि० १८।७३)

कुठेरकः

च०—सुमुखादयः फणिज्झकान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१; चि० ३।२६७)
—पर्णासः (चि० २७।५४)
ग०—पर्णासभेदः कृष्णतुलसीति ख्यातः (सू० २।४)
—पर्णासभेदः (सू० २७।१०१)
—श्वेतपर्णासः (चि० ३।२६७)
यो०—सुरसाकुठेरकफणिज्झकाः पर्णासभेदाः (सू० २।४)
—पर्णासभेदः (सू० २७।१०१)
—सुरसकुठेरककालमालकपर्णासफणिज्झकाः तुलसीभेदाः (चि० ३।२६७)

कुतुम्बकः

च०—द्रोणपुष्पिका (सू० २७।९८)
ग०—द्रोणपुष्पी (सू० २७।९८)
यो०—द्रोणपुष्पिका (सू० २७।९८)

कुन्दुरुकः

च०—स्वनामख्यातः (ब०) । शितिमारकः कुन्दकुसुम-ख्यातः (कल०) (चि० २६।६४)

कुमारजीवः

च०—जीवशाकम् (सू० २७।१००)
ग०—जीवशाकम् (सू० २७।१००)
यो०—जीवशाकः (सू० २७।१००)

कुमुदम्

च०—पद्मभेदाश्चावारः (सू० ४।३४)
ग०—श्वेतपुष्पनाली (नील ?) पुष्पम् (सू० २५।४९)
—श्वेतजलजपुष्पमात्रम् (चि० ३।२५८)
यो०—कह्लारम् (सू० ४।३४)
—श्वेतम् (सू० २५।४९)
—कैरवम् (चि० ३।२५८)

कुम्भी(म्भिका)

च०—'कुम्भीक' इति ख्याता, किंवा हठः (वि० ८।१४४)
ग०—कट्फलः (वि० ८।१४४)
यो०—कट्फलः (वि० ८।१४४)

कुरण्टकः

च०—अम्लानकः (ब०) । म्लानकः (कल०) चि० २१।८९)
ग०—नीलझिण्टी (चि० २१।८९)

कुरुविन्दः

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)
ग०—कृष्णगौरः·······कुरुविल्वाश्चेत्येतेष ष्टिकाः षष्टिकनामषष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः (सू० २७।१४ (पा०)
यो०—वरकादयः षष्टिकभेदाः, कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)

कुलकः

जे०—कारवेल्लकः (चि० २३।२२५)
च०—कारवेल्लकः, केचित्तु कुलकं पटोलभेदमाहुः (सू० २७।९७)
—कारवेल्लकम् (चि० ३।१८९; २७।३७)
—कारवेल्लकम् ; अन्ये पटोलभेदमाहुः (चि० २३।२२५)
—निम्बकोलपत्राणीत्यत्र निम्ब एव मृदुर्निम्बकोलक उच्यते, किंवा कुलकेति पाठः, कुलकः पटोलः (चि० २५।८४)
ग०—पटोलफलम् (सू० २७।९७)
—पटोलस्य (चि० १७।९७)
—कुलकादिभिरन्यैस्तिक्तैः पटोलपत्रादिभिस्तिक्तैः (चि० २७।२७)
—पटोलपत्रम् (चि० ३०।१८९)
यो०—काकतिन्दुकः, पटोलभेदः इत्यन्ये (सू० २७।९७)
—कारवेल्लकम् (चि० ३।१८९)
—पटोलस्य (चि० १७।९७)

कुलत्थः

च०—कुलत्थश्च-शुक्लकृष्णचित्रलोहितभेदेन चतुर्विधो भवति, तथा ग्राम्यवन्यभेदेन च द्विविधोऽपि; अत एव तन्त्रान्तरे "वन्यः कुलत्थस्तद्वच्च विशेषान्नेत्ररोगनुत्" इत्युक्तम् (सू० २७।२६)

कुलिङ्गः(ङ्गा)

च०—कुलिङ्गः उच्चटाभेदः (सू० ४।१९)
—कुलिङ्गापाठपक्षे उच्चटा (वि० ८।१३९)
यो०—कुलिङ्गा तद्(उच्चटा)भेदः, कुलीरशृङ्गी वा (सू० ४।१९)

कुलिङ्गाक्षी

च०—पेटिका (वि० ८।१३९)
ग०—पेटिका (वि० ८।१३९)
यो०—पेटिका (वि० ८।१३९)

कुलीरशृङ्गी

ग०—कर्कटशृङ्गी (सू० ४।३०)
यो०—कर्कटशृङ्गी (सू० ४।३०)

कुवलम्

च०—(कुवलबदरकर्कन्धिवति) बदरीत्रयम् (सू० ४।२४)
—स्थूलबदरी (सू० २५।४९)
ग०—वृहद् बदरम् (सू० ४।१०, २४; वि० ८।१३६)
—वृहत् फलबदरी (सू० २५।४९)
यो०—कोलं मध्यबदरम् (सू० ४।१०)
—कोलं मध्यप्रमाण बदरम् (सू० ४।२४)
—कुवलं वृहद्बदरम् (सू० २५।४९)
—कुवलबदरे कर्कन्धूद्वयम (नि० २।४)
—कुवलबदरकर्कन्धुः बदरभेदाः (वि० ८।१३६)
—कुवलबदरे कोलद्वयम् (वि० ८।१४०)

कुशः

ग०—कुशकाशौ स्पष्टौ (सू० ४।१७)
यो०—कुशकाशौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१७)

कुक्कुण्डः

च०—पललादिच्छत्रिका (शा० ६।११)
ग०—पलालच्छत्रिका (शा० ६।११)

कुष्ठम्

ग०—स्वनामख्यातं न तु पुष्करमूलम् (सू० २५।४०)
—कुष्ठं पुनर्व्याधिनाम कुष्ठमेव (चि० १३।१२७)

कुष्ठघ्नः

च०—खदिरः (चि० २३।५४)
ग०—ऐडगजा (चि० २३।५४)

कुसुम्भः

ग०—प्रसिद्धः (सू० २७।१०१)
यो०—प्रसिद्धः (सू० २७।१०१)

कुस्तुम्बुरु

ग०—स्वनामख्यातस्तदभावे धनीयकम् (वि० ८।१३५)
यो०—स्वनामख्यातम् (वि० ८।१३५)
—आर्द्रधन्याकः (वि० ८।१४२)
—आर्द्रधन्यकानि (चि० ७।१२२)
—आर्द्रधन्याकानि (चि० १४।१०७)

कुटरणा

ग०—त्रिभण्ड्यादिभिः पर्यायवाचकः शब्दस्त्रिवृदुच्यते (क० ७।४)

कूणकम् (पा०)

ग०—पटोलम् (वि० ८।१४३)
यो०—पटोलभेदः (वि० ८।१४३)

कूष्माण्डम्

च०—सर्पच्छत्रकम् (सू० २७।१०२)
ग०—प्रसिद्धम् (सू० २७।१०२)

कृतमालः

च०—सुवर्णहलिः (सू० ४।१४)
—व्यवहारार्थं पर्यायानाह–आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—शोनालुरिति ख्यातः (सू० ४।१४)
—शोनालुः (वि० ८।१४३)
—शम्पाकफलमज्जा (चि० ७।४६)
—शम्पाकः (चि० ७।८०)
—नाटाकरञ्जः (चि० ७।१५३)
—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)
यो०—चतुरङ्गुलः (सू० ४।१४)
—शोणालुः (वि० ८।१४३)
—शम्पाकफलमज्जा (चि० ७।४६)
—सम्पाकः (चि० ७।८०)
—लाटाकरञ्जः इति वंगेषु (चि० ७।१५३)

कृतवेधनम्

च०—ज्योत्स्निका (सू० १।८१)
—घोषकभेदः 'ज्योत्स्निका' इति ख्यातः (क० ३।१७)
ग०—ज्योत्स्निका लतापुटकीति लोके (सू० १।८१; २।७)
—लतापुटकीतिख्यातम् (सू० ४। (४)
—ज्योत्स्निका श्वेतघोषकस्तेषां फलानि (वि० ८।१३५)
—ज्योत्स्निका (शा० ८।४१)
यो०—घोषा कोशातकी (सू० १।८१)
—कृतवेधनधामार्गवौ कोशातकीद्वयम् (सू० २।७)

कृमिघ्नः

ग०—विडङ्गः (चि० ७।१२६; २६।१३)
यो०—विडङ्गम् (सू० २३।१८; चि० ७।१२६)

कृमिहरः

यो०—क्रिमिघ्नः विडङ्गः (चि० ७।१५३)

कृष्णगन्धा

जे०—शमी, शोभाञ्जनकमन्ये (चि० २८।१३०)
च०—कार्ष्णगन्धिकैरिति शोभाञ्जनकृतैः (चि० १४।४२)
—शोभाञ्जनः (चि० २८।१३०)
ग०—शोभाञ्जनः (सू० १।११६; ३।४; २५।४९; ३६।८४; चि० २८।१३०)
—शिग्रुः (चि० ८।१२९)
—कार्ष्णगन्धिकैः शोभाञ्जनमूलत्वक् (चि० १४।४२)
यो०—शोभाञ्जनः (सू० १।११६; २५।४९; चि० ८।७९)
—शोभाञ्जनकः (सू० ३।४)
—शिग्रुः (चि० ८।१२९)
—कार्ष्णगन्धिकैः शोभाञ्जनत्वक् (चि० १४।४२)

कृष्णचित्रकः

च०—कृष्णपिण्डितचित्रकाविति कृष्णमदनकृष्णचित्रकौ (चि० २३।२७२)
ग०—कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ–कृष्णः पिण्डीतो मदनफलं कृष्णश्च चित्रकः (चि० १६।२७२)

कृष्णपिण्डीतः

च०—कृष्णपिण्डितचित्रकाविति कृष्णमदनकृष्णचित्रकौ (चि० २६।२७२)

ग०—कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ-कृष्णः पिण्डीतो मदनफलम् (चि० २६।२७२)

कृष्णशणः

ग०—कृष्णपुष्पशणः (चि० २६।२६९)

कृष्णसैरेयकः

च०—कृष्णसरीयकः कृष्णझिण्टी (चि० २६।२६८)

ग०—कृष्णसैरीयकः नीलझिण्टीमूलम् (चि० २६।२६८)

कृष्णा

च०—पिप्पली (चि० १२।४१)

ग०—पिप्पली (चि० १२।४१, ७०)

यो०—पिप्पली (चि० ४।७८; १२।४१, ७०; १६।११२; १७।१४०)

केलूटम्

च०—केलुटे हारीतवचनं-"केलुटं स्वादु विटपं तत्कन्दः स्वादुशीतलः" इति (सू० २७।११४)

ग०—केलूटं स्वादुविटपं तत्कन्दः स्वादुशीतल इति हारीतवचनम् (सू० २७।११४)

यो०—उदुम्बरभेदः (सू० २७।११४)

केबुकः

ग०—केउ इति लोके (सू० ४।१५)

—केउफलम् (सू० २७।९६)

—केंउ इति लोके (वि० ८।१४३)

यो०—केम्बुकः पूगः (सू० ४।१५)

—स्वनाम्ना प्रसिद्धम् (सू० २३।२०)

—केम्बूकं केउ इति ख्यातम् (सू० २७।९६)

—पत्तूरः (वि० ८।१४३)

—केबुः केबुकः (चि० १४।१० (पा०)

केशरम्

च०—नागकेशरम् (सू० ५।२०)

ग०—नागकेशरम् (सू० ५।२०; चि० ४।७६ (पा०), ९४; ६।३१; ७।१३०)

—केशराणां नागकेशरपुष्पाणाम् (चि० २।२।३१)

—नागपुष्पस्य केशरम् (चि० ६।४२)

—पद्मकेशरं नागकेशरं वा (चि० १४।२१०)

यो०—नागकेशरम् (सू० ५।२०; चि० १।१।६९; २।१।३१; ४।७६ (पा०); ५।१५७ इत्यादि)

केशी

च०—भूतकेशी (चि० ९।४५)

ग०—केशिनी शङ्खपुष्पीति लोके (चि० ९।४५)

—केशिनी खङ्गिनीपुष्पम् (चि० १०।३४)

—केशिनी (चि० १०।३९)

यो०—गन्धमांसी (चि० ९।४५)

—जटामांसी (चि० १०।३९)

कैटर्यम्

च०—कैटर्यं कट्फलम् (सू० ४।९)

—कैटर्यः पर्वतनिम्बः (सू० ४।४८)

—कैटर्यः पर्वतो निम्बः (चि० १०।२७; २६।५५)

ग०—कैटर्यं कट्फलम् (सू० ४।९, ४८; वि० ७।१७; चि० १०।२७, ३७)

—कैवर्त्तमुस्तकस्य (चि० २६।५५)

यो०—कैटर्यं कट्फलम् (सू० ४।९; वि० ७।१७; चि० १०।२७, ३७)

—कैटर्यः गिरिनिम्बः (सू० ४।४८)

कोठफलम्

ग०—कोठोडुम्बरफलम् (सि० ११।१२)

कोद्रवः

यो०—कोरदूषः (सू० २१।२५)

कोरदूषः

जे०—कोद्रवः (चि० ४।३६)

च०—कोरदूषादयः कुधान्यविशेषाः, कोरदूषः कोद्रवः (सू० २७।१६)

—कोद्रवः (चि० ४।३६)

ग०—कङ्गु...सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१६)

—कोद्रवः (चि० ४।३६)

यो०—कोद्रवः......कोरदूषश्यामाकादयः तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१६)

—कोद्रवः (नि० २।४; चि० ४।३६)

कोलम्

च०—बदरी (शा० ८।३२)

—कोलमध्यं बदरमज्जा (चि० २३।९५)

—कर्कन्धूकोलबदरशब्देन त्रिप्रकारबदरग्रहणम् (क० ११।७)

ग०—कोलं शुष्कबृहद्बदरफलम् (चि० ३।१८७)
—शुष्कबदरम् (चि० ५।७२, ७७; १३।८४; १४।४६)
—कोलं शुष्कबदरफलम् (शा० ८।३२; चि० ११।३४)
—कोलं बृहत् बदरम् (चि० २।४।११; १३।१२५)
—सास्थिकोलं सबीजबदरफलम् (मि० २६।५५ (पा०)
यो०—बदरम् (सू० २।१२; २७।२७९; चि० ५।७२, ७७, ८८; ९।५३ इत्यादि)
—कोलं बदरफलम् (सू० ३।१८)
—बदरी (शा० ८।३२)
—कोलवत् बृहद्बदरवत् (चि० २।४।११)
—बृहद्बदरीफलम् (चि० ३।१८७)
—शुष्कबदरम् (चि० ११।३४; १४।४६)
—कोलककर्कन्धू बृहदल्पबदरभेदौ (चि० १३।१२५)

कोलवल्ली

ग०—गजपिप्पली (चि० ३।२१०)
यो०—गजपिप्पली (चि० ३।२१०)

कोविदारः

च०—स्वनामप्रसिद्धः (सू० ४।२३)
—स्वनामख्यातः, स शरदि पुष्पति (क० १।१४)
ग०—रक्तकाञ्चनः (सू० ४।२३; चि० ४।७०; १४।२०३)
—काञ्चनः (सू० २७।१००; चि० ४।३९)
—श्वेतकाञ्चनः (वि० ८।१३५)
—काञ्चनपुष्पम् (चि० ३।२५८)
—[1]रक्तकाञ्चनालः (क० २।८-११)
यो०—रक्तकाञ्चनः (सू० ४।२३; चि० ४।३९; ७०)
—काञ्चनारः (सू० २७।१००)
—श्वेतकाञ्चनः (वि० ८।१३५)
—काञ्चनवृक्षः (चि० ३।२५८)

कोशाम्रः

च०—स्वनामख्यातः (चि० ३०।८२)
ग०—कोषाम्रं बालाम्रम् (सू० २६।८४)
—उड़िआम्रः (वि० ८।१४०)
—कोषाम्रः ओडिआम्रः इति लोके (चि० ३०।८२)
—कोषाम्रः ओडिआम्रः (क० १।१७ (पा०)
यो०—कोषाम्रं क्षुद्राम्रम् (सू० २६।८४; वि० ८।१४०)

कौन्ती

च०—रेणुका (चि० २३।५५)

१. कल्पस्थान १।१४ के मूल को इस स्थल पर उद्धृत कर उसी की व्याख्या है ।

यो०—रेणुका (चि० ९।३५ (पा०); १२।६५)

कौरवम्

च०—कार्पासम् (सू० १४।४९)

क्रमुकम्

जे०—पूगफलम् (चि० ४।७४)
च०—गुवाकम् (सू० २५।४९)
—पट्टिकालोध्रम् (चि० ४।७४)
—पट्टिकालोध्रं पूगं वा (चि० ६।४१; १४।१५९)
—ह्रस्वपूगफलम् (ब०) । पूगफलम् (कल०) (चि० ७।८१)
—पूगफलम् (सि० ७।३७)
ग०—गुवाकवृक्षः (सू० २५।४९)
—गुवाकम् (चि० ४।७४; ६।४१; ७।८१; १५।१६५; सि० ७।३७)
यो०—गुवाकः (सू० २५।४९; चि० ४।७४; १५।१६५)
—गुवाकं पट्टिकालोध्रं वा (चि० ४।४१)
—पूगफलम् (चि० ७।८१)
—पट्टिकालोध्रम् (चि० १६।१०८)

क्रिमिमारः (पा०)

ग०—विडङ्गम् (चि० २६।५५)

क्रौञ्चादनम्

जे०—क्रौञ्चुलिका (चि० ३।२५८)
च०—घिञ्चुलिका (सू० २७।११६)
—घेञ्चुलिकेति ख्यातः (चि० १४।९)
ग०—घेञ्चुलिका (सू० २७।११६)
—घेञ्चुलुकः (चि० ३।२५८; १४।९)
यो०—चिञ्चोटकं रक्तकसेरुकं वा (सू० २७।११६)
—घेञ्चुलुकः (चि० ३।२५८)
—घेञ्चुलिका (चि० १४।९)

क्रीतकम्

च०—यष्टीमधु (सू० १।८१; वि० ८।१३६)
ग०—यष्टीमधु (सू० १।८१; वि० ८।१३६)
यो०—यष्टीमधु (सू० १।८१; वि० ८।१३६)

क्षवकः (क्षुः)

जे०—राजक्षवकः (चि० ३।२६७)
च०—छिक्काकारकः (सू० ४।२७)
—सुमुखादयः फणिज्झकान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१; चि० ३।२६७)

—क्षवथुः[1] छिक्काकारकः (चि० २६।१८४)
ग०—छिकाकारः हाचियेति लोके (सू० ४।२७)
—राजक्षवकः (वि० ८।१४२)
—हाँचियामूलम् (चि० ३।२६७)
—हाँचीया नाम (चि० ७।११३)
—हाँचिका (चि० २६।१८४)
यो०—छिक्काकारकः, हँचेता इति लोके (सू० ४।२७)
—छिक्काकारः (नि० २।४)
—हँचेता इति ख्यातः; राजिका वा (चि० ३।२६७)
—स्वनामख्यातः (चि० ७।११३)

क्षीरकाकोली

यो०—पयस्विनीसंज्ञा (सू० ४।१)
—काकोलीक्षीरकाकोली काकोलीद्वयम् (सू० ४।२१)

क्षीरपुष्पी

ग०—स्वनामख्याता (चि० ११४।६)
यो०—स्वनामप्रसिद्धा (चि० १।४।६)

क्षीरवल्ली

च०—क्षीरलता (वि० ८।१३९)
ग०—क्षीरलता (वि० ८।१३९)
यो०—क्षीरलता (वि० ८।१३९)

क्षीरिद्रुमाः (वृक्षाः)

च०—क्षीरिवृक्षा वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः।
(चि० ११।५६)
—क्षीरिद्रुमा अश्वत्थादयः (चि० १२।६८)
ग०—क्षीरिणः प्रसिद्धाः वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः
पञ्चः (शा० ८।२४)
—क्षीरिणो वृक्षाः पञ्च वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनाः
(चि० ११।५६)
—क्षीरवतां वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनानां द्रुमाणाम्
(चि० १२।६८)
—क्षीरवतां वटादीनाम् (चि० २२।४६)
—क्षीरिवृक्षाणां वटोदुम्बरादीनाम् (चि० २३।१९९)
यो०—क्षीरिणः क्षीरप्रधाना वृक्षाः, तेषां क्षीरिवृक्षाणां अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटपिप्पलानाम् (चि० ११।५६)
—क्षीरवतां क्षीरिणां द्रुमाणां वृक्षाणां वटोदुम्बराश्वत्थादीनाम् (चि० १२।६८)

—क्षीरवतां क्षीरिवृक्षाणां उदुम्बराश्वत्थादीनाम्
(चि० १२।६९)

क्षीरविदारी

ग०—बहुक्षीरभूमिकुष्माण्डः (वि० ८।१३९)

क्षीरशुक्ला

जे०—क्षीरविदारी, क्षीरकाकोलीत्यपरे। (चि० २३।२०१)
च०—बृहच्छृङ्गाटिका[1] (वि० ८।१३९)
—क्षीरविदारिका (चि० ११।७६)
—विदारी (चि० २३।२०१)
—क्षीरविदारी (क० ७।१९)
ग०—स्वल्पक्षीरी विदारी (वि० ८।१३९)
—क्षीरविदारी (चि० ११।७६)
—क्षीरविदारी शुक्लनिर्यासभूमिकुष्माण्डः
(चि० २३।२०१)
—क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी, पयस्या तदितरविदारी, भूमिकुष्माण्डद्वयमिति यावत् (क० ७।१९)
यो०—त्रिवृत् (वि० ८।१३९)
—क्षीरविदारी (चि० ११।७६)

क्षीरिका

ग०—राजादनम् (चि० २।३।८)
यो०—राजादनम् (चि० २।३।८)

क्षीरिणी

च०—दुग्धिका (सू० १।७८; २।९; वि० ८।१३६;
चि० १९।३१ (ब०); क० ११।१४)
—स्वर्णिका (कल०) (चि० १९।३१)
—क्षीरलता (सू० ४।२)
—क्षीरिण्यश्च दुग्धिकाकलम्बिकादयो दृश्यमानक्षीराः
(शा० ८।५७)
ग०—स्वनामख्याता स्वर्णक्षीरी (सू० १।७८)
—स्वनामख्याता (सू० २।९; ४।२)
—स्वनामख्यातवृक्षः (वि० ८।१३६; चि० १९।३१)
—क्षीरिण्यश्च वटोदुम्बरादयः (शा० ८।५७)
यो०—दुग्धिका (सू० १।७८; २।९; वि० ८।१३६)
—क्षीरलता (सू० ४।२)

क्षुद्रसहा

जे०—क्षुद्रसहा-महासहे तु मुद्गमाषपर्ण्यौ
(चि० ३।२५८)

१. चक्रसम्मत पाठ।

१. 'त्रिवृत' इति पा०

च०—कुमारी (वि० ८।१३९)
—महासहा क्षुद्रसहा मुद्गमाषपर्ण्यौ (क० ४।१६)
ग०—मुद्गपर्णी (वि० ८।१३५; चि० ३।२५८)
—रक्तकुरुवकः (वि० ८।१३९)
यो०—मुद्गपर्णी (वि० ८।१३५; चि० ३।२५८)
—रक्तकुरवकः (वि० ८।१३९)

क्षुद्रा

ग०—कण्टकारी (सि० ८।७) (पा०)

क्षुमा

ग०—क्षौमं अतसी बीजम् (चि० १८।७३)
—क्षुमा मसिना, तस्या वल्कलकृतं वस्त्रं क्षौमम् (चि० ३०।१०३)

क्षेमकः

जे०—चोरकः (चि० ३।२६७)
च०—चोरकः (चि० ३।२६७)
ग०—हरिद्रा, चोरकाष्ठ इत्यन्ये (चि० ३।२६७)
यो०—क्षेमिका हरिद्रा (चि० ३।२६७ (पा०)

क्षौद्रवल्ली

च०—क्षौद्रवल्ली[1] गुडूची (चि० ७।१२३)

क्ष्वेडः-क्ष्वेडः

च०—कृतवेधनः (सि० १०।२५ (पा०)
ग०—लतापुटकीति लोके (क० ६।३)
—कोषातकी (क० ६।९)
—कृतवेधनफलम् (क० ६।१२)

खण्डिका

च०—त्रिपुटकलायः (सू० २७।२८)
ग०—वर्त्तुलकलायाः (सु० २७।२८)
यो०—त्रिपुटकलायः खेशारि इति ख्यातः (सू० २७।२८)

खदिरः

च०—खदिरस्य सारम् (चि० ७।१३५)
—खदिरसारमिति खदिरकाष्ठसारम् (चि० १८।६४)
ग०—बब्बोलः (सू० २५।४९)
—श्वेतखदिरः (१।२।१२; २६।२०६)
—सोमवल्कस्य (चि० १।४।१३)

१. मूल में 'क्षौद्रमुद्गपर्ण्यौ' पाठ है। व्याख्या में क्षौद्रवल्ली है। अतः चक्रसम्मत पाठ यही है।

—बाबरीति प्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
यो०—खदिरदार्व्योः सारः (चि० ७।१३५)

खरपुष्पः-खरपुष्पा

ग०—खरपुष्पा यमानी (वि० ७।१७)
—खरपुष्पा खरमञ्जरी अपामार्ग इति ख्यातः (वि० ८।१४४)
यो०—खरपुष्पा यमानी (वि० ७।१७)
—खरपुष्प खराशानी, अपामार्गो वा खरपुष्पा इति पाठे वनतुलसी (वि० ८।१४२)
—बर्बरी (वि० ८।१४४)

खराश्वा-खराह्वा

च०—खराश्वा अजमोदा (चि० २६।६०; सि० ९।८)
—खराह्वा अजमोदा (सू० २३।१५; चि० १४।४३)
—खराह्वा अजमोदा (चि० २६।६०) (पा०)
—खराह्वा कृष्णजीरकम् (सू० २७।१७२)
ग०—खराह्वा खुरासिनी अजमोदा (सू० २३।१५)
—खराश्वा पारसीययमानी खराशिनीति लोके (सू० २७।१७२ (पा०)
—खराह्वा पारसीययमान्याः (चि० १४।४३)
—खराह्वा यमानी पारशीयदेशजा (चि० २६।६० (पा०)
—खराह्वा पाराशीययमानीविशेषः (सि० ९।८ (पा०)
यो०—खराह्वा अजमोदा (सू० २३।१५)
—खराह्वा अजमोदा कृष्णजीरकः (सू० २७।१७२)
—खराह्वायाः यमान्याः (चि० १४।४३)

खर्जूरम्

च०—खर्जूरं खर्जूरफलम् (चि० २६।९३)
—द्वितीय खर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते (चि० २७।१७१)
—भव्यादयः औत्तरापथिकाः (चि० २९।६५-६६)
ग०—खर्जूरं खर्जूरस्य पक्वं फलं स्वल्पशस्यं बहुशस्यञ्च द्विविधम् (सू० २७।१२७)
—खर्जूराणां पिण्डखर्जूरफलानाम् (चि० १।४।१४)
—खर्जूरीमस्तकं खर्जूरवृक्षस्य मस्तकम् (चि० २।२।१८)
यो०—खर्जूरं फलं, खर्जूरं द्विविधं वृक्षविटपभेदेन, त्रिविधमित्यन्ये, त्रैविध्यं च वृक्षखर्जूरं खर्जूरं पिण्डखर्जूरमिति'''इति कृत्वा, पिण्डखर्जूरं महाप्रमाणं स्वादु तच्च पारस्येषु भवति (सू० २७।१२७)
—प्रसिद्धम (चि० ११।३७)
—खर्जूरी—खर्जूर्याः क्षुद्रस्य खर्जूरवृक्षस्य असंजात फलस्य इत्यर्थः। अल्पविवक्षायां ङीप् (चि० २।२।१८)

गजपिप्पली

यो०—इह चव्यफला वक्ष्यमाणवृद्धवाग्भटवचने पञ्चकोल-श्रुतेः (चि० १२।४१)

गण्डीर(क):

च०—शमठशाकम् (सू० ४।१५)

—शमठः (सू० २७।१०६; चि० १८।१८२)

—द्विविधो रक्तः शुक्लश्च, तत्र यो रक्तः स हि कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते, यस्तु शुक्लो जलजः स शाकवर्गे पठित इति नैकस्य वर्गद्वये पाठः (सू० २७।१७१)

—सुमुखादयः फणिज्झकान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)

—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१)

—शमठभेदः, स हि जलस्थलजभेदाद्द्विविधः (चि० ३।२६७)

—गण्डीरोऽपि[1] निदाने सुरासौवीरकादि[2] युक्त एव हेतुत्वेनोक्तः, स तु केवलो हित एव; किंवा स्थलज-जलजभेदेन[3] गण्डीरो द्विविधः, तत्र हरितवर्ग-[4] पठितो यः स निदानं भवति, इतरस्तु जलजः शाक-वर्गे पठितो यः स इह कफाधिके रक्तपित्ते ज्ञेयः (चि० ४।३८)

ग०—शमठशाकं शालञ्चीति लोके (सू० ४।१५, ४५)

—शमठस्तस्यपत्रम् (सू० २७।१०६)

—समष्ठीला, स च शुक्लोरक्तश्चेति द्विविधः, तत्र शुक्लो जलजः शाकवर्गे पठितोऽकटुत्वात्; कटुत्वात् तु रक्तोऽत्र हरितवर्गे पठित इति न द्विरुक्तः (सू० २७।१७१)

—दूर्वाभेदः (वि० ७।१७)

—समठः (वि० ८।१५१; चि० १२।२९; १८।१८२)

—दूर्वा (चि० ३।२६७; ४।३८)

यो०—समष्ठिला शमठशाकम् (सू० ४।१५; चि० ३।२६७)

—शमठशाकम् (सू० ४।४५; चि० ४।३८)

—शमठः (सू० २७।१०६; चि० १२।२९)

—द्विविधः स्थलजो जलजश्चेति, तत्र स्थलजः हरित-शाकं शाकवर्गे पठितः (सू० २७।१७१)

—शाकभेदः (नि० २।४)

—शाकविशेषः (चि० १८।१८२)

—गण्डीरकः नद्याम्लः शाकभेदः (वि० ८।१४२ (पा०)

गण्डीरपुष्पी

च०—शमठः (वि० ८।१५१)

१. एवं गण्डीरो (ब०)
२. स्वरसादि (कल०)
३. कल० में नहीं है
४. हरितादि (कल०)

ग०—बृहत् समठः (वि० ८।१५१)

यो०—शमठः (वि० ८।१५१)

गन्धनः[1]

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः, केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)

ग०—वरक''गन्धलाः कुरुविल्वाश्चेत्येते षष्टिकाः षष्टिक-नामस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः (सू० २७।१४ (पा०)

यो०—वरकादयः षष्टिकभेदाः; कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४ (पा०)

गन्धनाकुली

जे०—सुवहा, लोके गोधावती । (चि० ३।२६७)

च०—रास्नाभेदः (चि० ३।२६७)

ग०—सुगन्धीति ख्याता (चि० ३।२६७)

यो०—नाकुलीगन्धनाकुल्यौ रास्नाभेदौ (चि० ३।२६७)

गन्धप्रियङ्गुः

च०—प्रियङ्गुरेव (सू० २५।४०)

ग०—प्रियङ्गुरेव (सू० २५।४०; चि० २१।९०)

—गन्धद्रव्यविशेषः प्रियङ्गुर्नाम, न तु प्रियङ्गुधान्यम् (शा० ८।२४)

गन्धफला–गन्धफली

च०—गन्धफला प्रियङ्गुः (ब०) । गन्धफली प्रियङ्गुः (कल०) (चि० २३।५७)

ग०—गन्धफली प्रियङ्गुः (चि० २३।५७)

गन्धसारः

ग०—श्वेतचन्दनम् (वि० २५।१०८)

गन्धाः-गन्धौषधानि

च०—गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः, अगुरु च पत्राद्याश्च अगुरुपत्राद्याः, अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे वक्ष्यमाणः "अगुरुकुष्ठतगरपत्र" (चि० अ० ३) इत्यादिगणो मन्तव्यः । अगुर्वाद्या इति न कृतं कुष्ठ-तगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्रावभयात्[2] परिहा-रार्थम् (सू० ५।२७)

—गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि, तानि चागुर्वा-दीनि ज्वराध्याये प्रतिपाद्यानि; गन्धौषधैश्च सिद्धैरिति

१. गन्धलः (पा०)
२. 'मस्तुलुङ्गद्रावकयोः' इति पा० ।

योजनीयं; तेन दशमूलगन्धौषधाभ्यां स्नेहाः साधनीयाः (किंवा गन्धौषधैर्दशमूलसिद्धैः स्नेह-प्रक्षेरयं प्रदेहः[१]) (सू० ३।१९)

—गन्धैः सुगन्धद्रव्यैः (सू० १४।३६)

—गन्धैरिति अगुर्वाद्यैस्तगरवर्जितैः (चि० ९।७३)

—गन्धैरगुर्वादिभिः (चि० १२।६७; २८।११७)

—गन्धैरकुष्ठतगरैरिति अगुर्वादिगन्धैः, कुष्ठतगरवर्जनं चात्र मस्तुलुङ्गस्रावबर्जनार्थम् । उक्तं च शालाक्ये—"नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं प्रकर्षेण तस्मात्ते नैव योजयेत्" इति (चि० २६।१८२)

—गन्धा इति अगुर्वाद्युक्ता इह ग्राह्याः (चि० २७।५४)

—गन्धैर्हैमवतैः हैमवतैरिति हिमालयभूतैः अगरुकुष्ठ-चेमकादिभिः (चि० २८।१६५)

ग०—गन्धौषधमिश्रैरेलादिभिर्युक्तैः (सू० ३।१९)

—गन्धाश्चागुरुपत्राद्या ज्वरचिकित्सिते अगुर्वादितैल-द्रव्याणि अगुरुकुष्ठतगरपत्रेत्यादिनोक्तानि यानि तानि अगुरुसहितपत्रादीनि कुष्ठतगरवर्जितानि (सू० ५।२७)

—गन्धैरुशीरादिभिः (चि० १२।६७)

—गन्धैः सुगन्धितद्रव्यैश्चन्दनागुरुपत्रादिभिः (सू० १४।३६)

—गन्धा अश्वगन्धा (चि० २७।५४)

—गन्धैर्हैमवतैःअमृतातैलोक्तैरेलाद्यैर्हैमवतैश्च श्वेतवचागन्धैश्च (चि० २८।१६५)

यो०—गन्धौषधैः गन्धद्रव्यैरगुरुकुष्ठादिभिः ज्वरचिकित्सिते वक्ष्यमाणैः (सू० ३।१९)

—अगुरुपत्राद्याः गन्धाः ज्वरचिकित्सिते वक्ष्यमाणाः अगुरुकुष्ठतगरपत्रैत्यादिना । अगुर्वाद्या इत्यनुक्त्वा अगुरुपत्राद्या इति वचनं-नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्ति-प्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात्ते नैव योज-येत् ॥ (शालाक्य) इति—कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्ण-त्वेन मस्तुलुङ्गकस्रावभयात् तयोः परिहारार्थं । तेन अगुरुपत्राद्याः गन्धाः कुष्ठतगरवर्जानि गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः (सू० ५।२७)

—गन्धैः अगुरुकुष्ठतगरादिभिः सर्वैः गन्धद्रव्यैः (सू० १४।३६)

—गन्धैश्चन्दनादिभिः (चि० ८।१८७ (पा०)

—गन्धैः अगुरुपत्राद्यैः दाहज्वरचिकित्सिते प्रपञ्चेनोक्तैः (चि० ९।७३)

—गन्धैरुशीरादिभिः (चि० १२।६७)

गरागरी–खरागरी

च०—गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम् (क० २।३)

ग०—जीमूतं खरागरी'''इति पर्यायैरुक्तम् (क० २।३ (पा०)

—खरागरी देवताडफलम् (सि० ११।१२ (पा०)

गर्मूटी

च०—कोरदूषादयः कुधान्यविशेषाः (सू० २७।१८)

यो०—मुकुन्दः'''गर्मूटी'''यवनालश्च; एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१८)

गवाक्षी

ग०—गोडुम्बा (सू० १।७७; २।९)

—गोरक्षकर्कटी (वि० ८।१३६; चि० ७।६२; १३।१२४)

यो०—श्वेतपुष्पा इन्द्रवारुणी (सू० १।७७)

—इन्द्रवारुणी (सू० २।९; वि० ८।१३६; १५१; चि० १८।११४)

—विशाला (चि० ७।६२)

गवेधुकः

च०—धुलुञ्चः (सू० २।२५)

—धुलुंचः, स ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः (सू० २७।१७)

ग०—गवेधुकानां गवेडूनां बीजानीति 'देधान' इति ख्यातानामिति (सू० २।२५)

—गवेधुकान्नं जूर्णान्नम् (सू० २५।४०)

—तृणसम्भवा (सू० २७।१७)

—गवेधुकानां क्षुद्रगोधूमानाम् (चि० २०।३१)

यो०—'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)

गाङ्गेरुकी

च०—गाङ्गेरुकं नागबलाफलम् (सू० २७।१४२)

ग०—नागबला तस्या फलम् (सू० २७।१४२)

यो०—नागबला (सू० २७।१४२)

गिरिकर्णिका

च०—तेन'''अपराजिता गृह्यते । केचिद्गिरिकर्णिकां स्यन्दनामाहुः (चि० २३।१९५)

ग०—अपराजिता (चि० २३।१९५)

गुग्गुलुः

ग०—पुरः (सू० ५।२१)

---

१. 'अयं पाठः क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते' ।

—महिषाक्षगुग्गुलुः (शा० ८।६१)

गुडूची

ग०—छिन्नरुहा (वि० ८।१३५)
—पद्मगुडूची (चि० ३।२६७)
यो०—गुडूचीचित्रकौ प्रसिद्धौ (वि० ८।१३५)
—गुडूचिका गुडूची (चि० १२।२५)

गुन्द्रा

जे०—तृणविशेषः (चि० ३।२५८)
च०—गुलुच (सू० ४।१७)
ग०—गुडूची,…गुडूच्यास्तु नाडमेव सम्भवात् (सू० ४।१७)
—गुडूची (सू० ४।३५; वि० ८।१३९)
—गुडूची गुद्रारोचनी वा (चि० ३।२५८)
—गुन्द्रारोचनी, कम्पिल्लकमित्यर्थः (चि० ४।१०३)
यो०—एरका होगला इति ख्याताः (सू० ४।१७)
—एरका (सू० ४।३५)
—शरभेदः (वि० ८।१३९)
—पट्टरकः (चि० ३।२५८)
—एरका रोचनिका वा (चि० ४।१०३)

गुहा

जे०—पृश्निपर्णी (चि० २३।२१३)
च०—पृश्निपर्णी (चि० २३।२१३)
ग०—शालपर्णी (चि० २३।२१३)

गृञ्जः-गृञ्जन(क):

च०— गृञ्जनकः स्वल्पनालपत्रः पलाण्डुरेव (सू० २७।१७४)
— गृञ्जनकं रसोनकसदृशं; किंवा गृञ्जनकं शोभाञ्जनम् (ब०)।
गृञ्जनकं रसोनकः किंवा गृञ्जनकं शोभाञ्जनम् (कल०) (चि० १२।६३)
—गृञ्जनकः पलाण्डुभेदः (चि० १४।२०१)
—गृञ्जनकं लोहितपलाण्डुः (चि० १७।१३१)
ग०—गृञ्जनको गाँजोर इति लोके (सू० २७।१७४)
—गृञ्जनकस्य पलाण्डुविशेषस्य गाँजोर इति ख्यातस्य (चि० १९।३८)
यो०—गृञ्जनकः गाँजोर इति ख्यातः (सू० २७।१७४)
—गृञ्जः गृञ्जनं तन्नामख्यातः रक्तमूलकविशेषः (चि० २०।२८)

गोजिह्वा

च०—दार्विपत्रिका (सू० २७।९७)
ग०—दर्वीशाकम् (सू० २७।९७)
यो०—दार्वीपत्रिका (सू० २७।९७)

गोपवल्ली

च०—अनन्तमूलम् (वि० ८।१३९)
ग०—अनन्तमूलम् (वि० ८।१३९)
यो०—अनन्तमूलम् (वि० ८।१३९)

गोपी

च०—सारिवा (वि० ८।१३५)
ग०—श्यामालता (वि० ८।१३५)
यो०—सारिवा (वि० ८।१३५)

गोलोमी

च०—भूतकेशी (सू० ४।४८)
—श्वेतदूर्वा (शा० ८।६१)
ग०—भूतकेशी (सू० ४।४८)
—गोडुम्बा (शा० ८।६१)
यो०—भूतकेशी (सू० ४।४८)
—श्वेतदूर्वा (शा० ८।६१)

गोस्तनम्

यो०—द्राक्षा (चि० १४।१०)

गौरसर्षपः

च०—श्वेतसर्षपः (शा० ८।१९)
ग०—श्वेतसर्षपः (शा० ८।१९)
यो०—श्वेतसर्षपः, सिद्धार्थः (चि० १८।१८२)

गौरा

ग०—हरिद्रा (चि० १८।१८४; २२।३६)[1]

गौरामलकम्

च०—आर्द्रामलकः (चि० १८।१८४)
—गौरामलकैरिति आर्द्रतया गौरवर्णैरामलकैः (ब)।
गौरामलकैरिति आर्द्रतया गौरदण्डैरामलकैः (कल०) (चि० २२।३६)
यो०—आर्द्रामलकम् (चि० १८।१८४)

---

१. इन स्थलों पर 'गौरामलक' पाठ है। अन्य व्याख्याकारों ने गौरामलक की व्याख्या की है।

गौरी

च०—हरिद्रा (सि० ४।२१)

ग्रन्थिः

ग०—पिप्पलीमूलम् (चि० ११।१८)
—पिप्पलीमूलम् (चि० १७।१२३ (पा०)
यो०—पिप्पलीमूलम् (चि० १६।७३)
—बिसग्रन्थिः- बिसं मृणालं, तस्य ग्रन्थिः मूलम्। ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं वा (चि० ११।१८)

घनः

च०—मुस्तकम् (सि० ८।१९)
यो०—मुस्तः (चि० १५।१६५; १६।८७

चक्रमुद्गः

च०—'ऋषिमुद्गक' इति प्रसिद्धः (सू० २१।२५)

चक्षुष्या

च०—वनकुलत्थिका (चि० २६।२५०)

चञ्चुः-चुञ्चूः

च०—नाडीचः (चि० १९।३२)
ग०—पञ्चाङ्गुल एरण्डः (चि० १९।३२)
—चुञ्चुशाकं पञ्चाङ्गुलवृत्तस्य पत्रम् (चि० २३।२२५)
यो०—नाडीचः (चि० १९।३२)

चणकः

च०—प्रसिद्धः (सू० २७।२८)

चण्डा

च०—चोरपुष्पी (सू० ३।८)
—चोरहुली (सू० ४।३७)
ग०—शङ्खपुष्पी (सू० ३।८)
—चोरपुष्पी (सू० ३।२८; ४।३७; चि० ७।१३० (पा०)
—चण्डः पिङ्गः इति ख्यातः (चि० १२।७०)
यो०—चोरपुष्पी (सू० ३।८; ४।३७; चि० १२।७०)
—चोरकः (सू० ३।२८)

चतस्रःपर्णिन्यः

च०—पर्ण्यश्चतस्र इति शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्पर्णी, माषपर्णी च (चि० १।१।६२)
—पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम् (चि० ४।८५)
ग०—पर्ण्यश्चतस्रः—शालपर्णी पृश्निपर्णी, मुद्पर्णी, माषपर्णी (चि० १।१।६२; ३।२४५; ८।७०)
—पर्णिनीभिश्चतसृभिः (चि० ४।८५)
यो०—चतस्रः पर्ण्यः शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च (चि० १।१।६२; ३।२४५; ४।८५; ८।७०, १०६; ११।३५)

चतुरङ्गुलः

च०—स्वर्णहालिः (सू० ३।१७)
—व्यवहारार्थं पर्यायानाह—आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—शम्पाकः (सू० २५।४०)
—शोनालुः (वि० ८।१३६)
—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)
यो०—शोणालुः (सू० ३।१७)
—आरग्वधः (चि० ३।२४१)

चन्दनम्

च०—रक्तचन्दनम् (चि० ३।२५८)
ग०—चन्दनमिह सौगन्ध्यात् श्वेतम् (सू० ३।२९)
—चन्दनोऽत्र चन्दने रक्तचन्दनमित्युक्त्या प्रायेण सर्वत्र रक्तचन्दनम् (सू० ४।८)
—रक्तचन्दनमनुक्तत्वात् सर्वत्र बोधव्यम् (सू० ४।१४)
—श्वेतचन्दनं रक्तावजयत्वादस्य दाहप्रशमनत्वम् (सू० ४।४१)
—श्वेतम् (सू० ५।२१)
—रक्तचन्दनम् (सू० २५।४९; वि० ८।१४३; चि० १।२।१२; ४।७३, ७६ इत्यादि)
—चन्दनेति रक्तचन्दनकाष्ठं; आहुश्च वृद्धाः—उक्ते चन्दनशब्दे तु गृह्यते रक्तचन्दनम् (चि० ३।१४५)
—पित्तप्रशमनत्वादत्र चन्दनं रक्तम् (चि० ३।२५८)
—श्वेतचन्दनम् (चि० ३।२६१, २६२; ४।१०८; १२।६९; ६।५०)
यो०—श्वेतचन्दनम् (सू० ३।२६)
—श्वेतम् (सू० ३।२९; ५।२१; २५।४०)
—श्वेतं दाहहरत्वात् (सू० ४।४१)
—रक्तचन्दनम् (चि० १।४।१६; ३।१४१, २०२, २१९, २४७, इत्यादि)
—रक्तम् (चि० ३।२५८)
—चन्दनं इह कुचन्दनम्। वकम् इति ख्यातम् (चि० ४।८५)

चर्मकषा

च०—चर्मचटिका, किंवा सप्तलाः (ब०)। चर्मकषाया इति चर्मचटिकाकषायाः (कल०) (चि० २३।६६)

चर्मसाह्वा

ग०—सप्तला चर्मसाह्वा बहुफेनरसा चेति पर्यायैरुच्यते (क० ११।३)

चविका-चव्यम्

ग०—चव्यं चवी (सू० ४।११)
यो०—चविका चव्यम् (चि० १८।१५८)
—चव्यः चविका (सू० ३।१८;४।६; चि० ६।२९; १६।९४)

चाङ्गेरी

यो०—अम्ललोणिका (वि० ८।१४०; चि० १४।१११; १९।४३, १११)
—आमरूल इति वंगेषु ख्याता (चि० ८।१३१)
—अम्ललोणिका आमरूल इति वंगेषु प्रसिद्धाः (चि० १४।२३९)

चारटी

च०—कुम्भी, 'ब्रह्मयष्टिका' इत्यन्ये (ब०) ।
कुम्भाह्वः ब्रह्मयष्टिकेत्यन्ये (कल०) (चि० ९।४५)
ग०—कुम्भाह्वलता पद्मचारिणीतिपर्याया ब्रह्मयष्टीत्यन्ये (चि० ९।४५)
यो०—पद्मचारिणीं, ब्रह्मयष्टिमित्यन्ये (चि० ९।४५)

चित्रकः

ग०—वह्निनाम, चिता इति लोके (सू० ४।४)
—वह्निनामकम् (सू० ४।११)
—चित्रकश्च पत्ररूपः (सू० २७।१०६)
—स्वनामख्यातम् (वि० ८।१३५)
—रोचनेति केचित् (चि० ७।१०३)
—वह्निनाम तस्य मूलम् (चि० १३।१२६ (पा०)
—चित्रकद्वयं श्वेतरक्तभेदादिह ग्राह्यम (चि० २८।१६७, १६८ (पा०)
—[1]सचित्रकेति चित्रक एरण्डः (चि० १३।१२६)
यो०—प्रसिद्धः (चि० ३।२६७)

चित्रा

च०—दन्ती (सू० ४।४)
—गोरक्षकर्कटी, तद्बीजमिह; यदि वा चित्रा लोहितैरण्डः (सू० १३।१०)
—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—दन्ती (सू० ४।४)
—रक्त एरण्डः गोरक्षकर्कटीबीजं जयपालबीजं वा (सू० १३।१०)
—द्रवन्ती (चि० १०।३५)
—द्रवन्ती नाम चौषधिः पुनर्द्रवन्ती च चित्रा च···चेति पर्यायैरुच्यते (क० १२।३)
यो०—दन्ती (सू० ४।४)
—गोरक्षकर्कटी, रक्तैरण्डो वा (सू० १३।१०)

चिरबिल्वः

च०—करञ्जः (सू० ४।३)
ग०—नक्तमालः (सू० ४।३; चि० ५।१६५)
—करञ्जः (सू० ४।४)
—नक्तमालः नाटा इति लोके (चि० ३।२६७)
यो०—करञ्जः (सू० ४।३; चि० १३।१६७)
—नक्तमालः नाटाकरंजः इति वङ्गेषु (चि० ३।२६७)
—नक्तमालः (चि० ५।१६५)

चिर्भटः

च०—कर्कटी (चि० १९।३२)
ग०—गोडुम्बाफलं द्विविधं क्षुद्रफलं बृहत्फलञ्च (सू० २७।११२)
—गोरक्षकर्कटी (चि० १९।३२)
यो०—गोरक्षकर्कटी (सू० २७।११२; चि० १९।३२)

चिल्ली

च०—गौडवास्तुकः (सू० २७।९८)
ग०—चिल्लिगौडवास्तुकम् (सू० २७।९८)
यो०—गौडवास्तुकम् (सू० २७।९८)

चीन(क):

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)
—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)
ग०—वरक उद्दालकश्चीनः···कुरुविन्दाश्चेत्येते ; षष्टिकाः षष्टिकनामषष्टिकस्याल्पान्तरा गुणैरल्पभेदाः (सू० २७।१४)
—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)
यो०—वरक···चीनः···कुरुविन्दाश्च···वरकादयः षष्टिकभेदाः; कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)
—चीनकोद्दालकौ षष्टिकभेदौ (नि० ४।५)

---

१. इस स्थल पर गंगाधर ने 'चित्रकं' एवं 'सचित्रका' दो शब्दों का पाठ किया है। चक्रपाणि सम्मत पाठ 'चित्रकं' के स्थान पर 'जीरकं' है।

चुक्रिका

जे०—चाङ्गेरी (चि० २४।१५१)
ग०—अम्लवेतसः (लोटकः) (चि० ८।१३१)
—चाङ्गेरी (चि० १५।८९)
—अम्लोटकम् (चि० २४।१५१)
यो०—चुक्रपालंकस्य (चि० ८।१३१)

चुक्रीका

च०—चाङ्गेरी (चि० १५।११४; २४।१५१)
ग०—चुक्रीका नाम शाकविशेषः (चि० २४।१५१)

चुञ्चु

ग०—चुञ्चुशाकं पञ्चाङ्गुलवृत्तस्य पत्रम् (चि० २३।२२५)

चुञ्चुपर्णिका

च०—चुञ्चुपर्णिका नाडीचभेदः (सू० २७।१००)
ग०—चुञ्चुपर्णिका चेँचुयाशाकं लोके एरण्डपर्णीत्युच्यते (सू० २७।१००)
यो०—चुञ्चुपर्णिका चुञ्चुशाकः (सू० २७।१००)

चोरकः

च०—चोरपुष्पिका स्वनामप्रसिद्धः (सू० ३।२४)
—चण्डालकः (चि० ९।४५)
—गन्धद्रव्यं स्वनामख्यातम् (क० १।२३)
ग०—चोरपुष्पी (सू० ३।२४; ४।४८; शा० ८।६१)
—स्थलजचोरपुष्पी (चि० ९।४५; १०।२७)
—पृक्का लता पिड्ङ्ग इति लोके (चि० ९।५७)
—पिड्ङ्ग इति लोके (चि० १०।३४; २६।१३८)
—शङ्खपुष्पी पृक्का लता पिड्ङ्ग (चि० १०।३९)
—चोरहुलीति पिड्ङ्शाकः (क० १।२३)
यो०—चोरपुष्पी (सू० ३।२४; ४।४८; चि० १०।२७)
—चण्डा (चि०९।३५, ५७; १०।३४, ३९; १७।१२३,१४०)

छत्रकम्–छत्रजातिः

च०—सर्पच्छत्रं सर्पफणाकारं छत्रकम्; अन्याश्छत्रजातयः करीषपलालादिजा [1]बहुला ज्ञेयाः (सू० २७।१२३)
ग०—सर्पच्छत्रकं मृतसर्पदेहभूतभूभागे जातमुद्भिज्जं छत्राकृतिकं छत्रं, सर्पच्छत्रकं वर्जयित्वा अन्या बह्वयश्छत्रजातयः उद्भिज्जाः (सू० २७।१२३)
यो०—सर्पच्छत्रकं सर्पफणाकारं छत्रकं उद्भिद्विशेषः, तद्वर्ज्याः सर्पच्छत्रकं वर्जयित्वा अन्याः बह्वयः छत्रजातयः सन्ति (सू० २७।१२३)

१. 'वर्तुला' इति पा०।

छत्रा

च०—[1]छत्रा कोकिलाक्षः (वि० ८।१३९)
—छत्रा मधुरिका, अतिच्छत्रा शतपुष्पा; किंवा छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पीद्वयम् (चि० ९।४६)
ग०—छत्रातिच्छत्रे प्रसिद्धे, शताह्वा-मधुरिके इति परे (वि० ८।१३९)
—मधुरिका (चि० ९।४६)
यो०—कोकिलाक्षः (वि० ८।१३९)
—शताह्वा (चि० १।४।६)
—धन्याकम् (चि० ९।४६)

छिन्नरुहा

यो०—गुडूची (वि० ८।१३९; चि० ७।७७; १८।५४)

जटिला

च०—उच्चटा (सू० ४।१९)
—मांसी (शा० ८।६१; चि० ९।४५)
ग०—जटामांसी (सू० ४।४८; शा० ८।६१; चि० ७।१२३; ९।४५; १०।३४)
यो०—उच्चटा (सू० ४।१९)
—जटामांसी (सू० ४।४८; शा० ८।६१; चि० ७।१२३; ९।४५; १०।३४)

जम्बीरः

च०—पर्णासभेदः, जम्बीरफलं सुगन्धि (सू० २७।१६७)
ग०—पर्णासभेदः पुंस्त्वात् (सू० २७।१६७)
यो०—हरितशाकं उत्तरापथे जातं जम्बीरगन्धि किंचिदम्लं; पर्णासभेद इति केचित् (सू० २७।१६७)

जम्बूः

ग०—जाम्बवं जाम्बवफलम् (सू० २५।४०)
—जाम्बवमिति सामान्यात् बृहत्फलजाम्बवं राजजाम्बवं क्षुद्रफलजाम्बवं भूजाम्बवं वनजाम्बवं काकजाम्बवं सर्वम् (सू० २७।१४०)
—प्रसिद्धा (चि० ३।२५८)
यो०—जाम्बवं जम्बूफलम् (सू० २५।४९; नि० २।४; चि० १४।१०)
—जाम्बवं जम्बूः (सू० २६।८४; २७।१४०)
—जम्बूवेत्रौ प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८)

जया

च०—जयन्ती (चि० ९।४५)

१. 'इन्द्रा' इति पा०।

यो०—अरणिका (चि० ९।४५)

जलम्

च०—बालकम् (ब०) । बालम् (कल०) (सू० ३।२७)

ग०—बालकम् (सू० ३।२७; चि० ७।१३०; २३।५६)

यो०—बालकम् (सू० ३।२७; चि० ४।१०२; ७।१३०)

जलपिप्पली

च०—जले पिप्पल्याकारा भवति (सू० २७।१७१)

ग०—जले पिप्पल्याकारा जलपिप्पली (सू० २७।१७१)

यो०—जले पिप्पल्याकारा (सू० २७।१७१)

जाती

च०—जातीपल्लवाः (चि० ३।२०७)
—जात्या इति आमलक्याः (चि० ७।७०)
—जाती सौमनस्यायिनी, अन्ये यूथिकां वदन्ति (क० ४।१६)

ग०—जात्यामलकम्-जाती बृहदामलकम्, आमलकं क्षुद्रामलकम् अथवा जाती जातीफलम् (चि० ३।२०७)
—जात्या धात्र्याः (चि० ७।७०)
—जात्याः सौमनस्यायिन्याः-सौमनस्यायिन्या जात्या इति मालत्याः (क० ४।१६)

यो०—मालतीपुष्पैः (चि० २।३।२६)
—जातीपल्लवाः (चि० ३।२०७)

जातीकोशः

जे०—जातिपत्रिका (चि० २८।१५२)

जातीफलम्

ग०—जात्याः फलं जातिफलाख्यम् (सू० ५।७७)

जातुकम्

च०—जातुकशाकं वंशपत्रिका (सू० २६।८४)

ग०—जातुकशाकं वंशतिका (सू० २६।८४)

यो०—जातुकशाकं वंशपत्रिका (सू० २६।८४)

जालमालिनी

जे०—देवताडकः (चि० २३।२०६)

च०—देवदताकः (ब०) । घोषकः (कल०) (चि० २३।२०६

ग०—जालिनी घोषकविशेषः (चि० २३।२०६)

जिङ्गिनी

च०—स्वनामख्याता (वि० ८।१४४)
—प्रसिद्धा (चि० ३०।८३)

ग०—मञ्जिष्ठा (वि० ८।१४४; चि० ३०।८३, १०८; वि० ७।५७)

यो०—स्वनामख्याता (वि० ८।१४४)

जीमूतः

च०—घोषकभेदः (सू० १।८१)
—गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम्; जीमूतः पीतघोषकः (क० २।३)

ग०—घोषकभेदः (सू० १।८१; २।७; ४। (४); वि० ८।१३५)
—जीमूतधामार्गवौ घोषकप्रभेदौ (शा० ८।४१)
—क्षुद्रघोषकः (वि० ८।१३५; क० २।५ (पा०)
—जीमूतकादीनां घोषकादीनाम् (क० १।२०)
—तज्जीमूतं खरागरी वेणी देवताडक इति पर्यायैरुक्तम् (क० २।३)

यो०—देवताडकः (सू० १।८१; २।७;४। (४); वि० ८।१३५)

जीरकः

च०—जीरकशब्देन तु महाजीरकम् (चि० १३।१२६)

ग०—क्षेत्रजीरम् (चि० १४।१०३)

यो०—बृहत् (चि० १३।१२६)

जीवकः

ग०—जीवकः ऋषभकः स्वनामप्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
—जियाला इति लोके (चि० १५।१५६)
—जियाला (चि० १८।१०१)

यो०—जीवकश्च ऋषभकश्च तौ प्रसिद्धौ (सू० ४।१)
—जीवकर्षभकौ प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८;४।८४; १५।१५६)

जीवन्ती-जीवन्तिकम् (का)

च०—स्वनामख्याता सुवर्णवर्णाभा (सू० ४।१)
—सुवर्णनाला स्वनामप्रसिद्धा (सू० ५।६५)

ग०—स्वनामख्याता स्वर्णबला (सू० ४।१)
—शाकविशेषः (चि० १।४।६; ३।२५०)
—जीवन्तिकश्च यच्छाकं पत्रम् (सू० २७।१०७)

यो०—जीववर्द्धना (सू० ४।१)
—शाकविशेषम् (चि० ३।२५०)
—जीवन्तिका जीवन्तीशाकम् (सू० २७।१०७)

जूर्णाह्वः

च०—'जोनार' इति ख्यातः (सू० २७।१८)

ग०—जुनारा इति लोके (सू० २१।२५)
—......जूर्णाख्याः सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१८)

यो०—यवनालः (सू० २१।२५)

—···जूर्णाह्वः यवनालश्च, एते तृणधान्य विशेषाः (सू० २७।१८)

जोङ्गकम्

जे०—अगुरु (चि० १४।१५)
च०—अगुरु (चि० १४।१५)
ग०—काकमासिका (चि० १४।१५)
यो०—अगुरु (चि० १४।१५)

ज्योतिष्मती

जे०—कङ्कुमर्दनिका (चि० ३।२५८)
च०—काङ्गणिका (ब०) । काङ्गिनिका (कल०) (चि० ३।२५८)
ग०—लतापुटकी (सू० १।७८; ५।२६; चि० ३।२५८)
—लतापुटकी कारवेल्लसमपत्रा (सू० २।५)
—लतापुटकीति लोके (सू० ४।२७)
—घोषकः (वि० ८।१५१)
—घोषकभेदः (चि० ३।२६७)
यो०—कटभी (सू० १।७८; २।५; ४।२७; ५।२६; वि० ८।१५१ इत्यादि)

झिण्टी

ग०—···झिन्टिरमुखी···सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
यो०—···झिण्टि ··एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)

टङ्कम्

च०—काश्मीरप्रसिद्धम् (सू० २७।१३६)
ग०—काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् (सू० २७।१३६)
यो०—काश्मीरे स्वनामप्रसिद्धं बहुप्रकारम् (सू० २७।१३६)

टिण्टिकेरम्

च०—करीरफलम् (ब०) । कटीरफलम् (कल०) (चि० १४।१०)
ग०—टिण्टिकेरकं मरुजवृक्षविशेषं करीराख्यस्य फलम् (चि० १४।१०)
यो०—टिण्टिकेरकः मरुजफलविशेषः (चि० १४।१०)

टिण्टुकः

ग०—श्योनाकः (चि० २३।७०)

तगरम्

ग०—तगरपादिकम् । ···तगरपादुका (वि० ८।१३५)
—तगरपादिकम् (चि० ३।२६७)
यो०—तगरपादिकम् (सू० ४।४२; चि० ३।२६७; ९।६४)
—तगरपादिका (वि० ८।१३५)
—अगुरु (वि० ८।१४३)
—तगरपादम् (चि० ६।२७; ८।७७)

तण्डुलीय(क):

च०—तण्डुलीयकशाकम् (चि० ११।२७)
ग०—अल्पमारिषः (सू० २७।९५)
—अल्पमारिषः, स चात्र रक्तो ग्राह्यः (चि० ३०।९६)
यो०—अल्पमारिष, खुदेनटे इति ख्यातः (सू० २७।९५)

तपनीयः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरिते गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।९)
ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं भवन्ति । तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति (सू० २७।९)
यो०—एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः । एवमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते । तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीबलेभ्यः एवं ज्ञेयानि । एते नामतः उक्ताः (सू० २७।९)

तमालः

यो०—तमालपत्रं तेजपत्रम् (चि० ३।२६७)

तरुणी

च०—आरामतरुणी नवमालिका वा (सि० १०।३१)
ग०—घृतकुमारी (वि० ८।१४४)
यो०—घृतकुमारी (वि० ८।१४४)

तरूटः

च०—कह्लारकन्दः (सू० २७।१३६)
—निष्कारकन्दः (चि० १४।९)
ग०—कह्लारकन्दः (सू० २७।१३६)
—चिचुया (चि० १४।९)
यो०—कह्लारकन्दः (सू० २७।१३६)
—कह्हारकन्दः (चि० १४।९)

तर्कारी

च०—जयन्ती (वि० ८।१५१; [1]चि० २६।१३८, २७।५२)
—जया (ब०) । विजया (कल०) (चि० ८।१७६)

ग०—जयन्ती (वि० ८।१५१; चि० २६।१३८, १५३, २३७)

यो०—जयन्ती (वि० ८।१५१)

ताडः-तालः

च०—तालजं तालफलम् (सि० ११।२४)

ग०—ताडस्तालपत्रवद्वृहत्पत्रवृक्षः (सू० २५।४९)

यो०—ताडः तालपत्रवत् बृहत्पत्रः वृक्षः (सू० २५।४९)
—शालताली प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८)

तामलकी

जे०—दलफलिका (चि० ३।२१९)
—दरफलिका (चि० २८।१५९; २९।९३)

च०—भूम्यामलकी (सू० ४।३६; चि० ११।६३)
—'भूम्यामलकी' इति ख्याता (चि० ३।२१९)

ग०—भूम्यामलकी (सू० ४।३६, ३७; चि० ११।६३; ३।२१९; ५।११९ इत्यादि)

यो०—भूम्यामलकी (सू० ४।३६, ३७; वि० ८।१३९; चि० ११।६३; ३।२१९ इत्यादि)

ताम्बूलम्

ग०—पर्णाक्यम् (सू० ५।७७)

तालीशम्

च०—(तालीशपत्रं) अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशं च पत्रं चेति द्रव्यद्वयग्रहणशङ्का स्यात् (चि० ९।३६)

ग०—तालीशपत्रम् (वि० ८।१३५)

यो०—तालीशपत्रम् (वि० ८।१३५)

तिक्तरोहिणी

ग०—रोहिणी तिक्तेति कटुरोहिणी (चि० ३।२४१)
—कटुरोहिणी (चि० ७।१४०; १५।१८१)

यो०—रोहिणी तिक्ता कटुरोहिणी (चि० ३।२४१)
—कटुरोहिणी (चि० ७।१४०, १४४)
—तिक्तकरोहिणी कटुरोहिणी (चि० १२।२१, ५३, ७२; चि० १३।१८१)

तिक्ला

ग०—शङ्खिनी तिक्ला···इति च पर्यायैरुच्यते (क० ११।३)

१. इस स्थल पर कल० में 'जावन्ता' पाठ है।

तिक्ता

च०—कटुरोहिणी (सि० ३।६१)

यो०—कटुरोहिणी (चि० ३।२४३)

तिक्तेक्ष्वाकुः

जे०—तिक्तालाबूः (चि० २३।२०६)

च०—कटुकालाबू (ब०) । तिक्तालाबुः (कल०) (चि० २३।२०६)

ग०—तिक्तालाबूः (चि० ७।१०८ (पा०)

तिनिशः

जे०—स्यन्दनः (चि० १४।१६)
—बर्बरं स्यन्दनं, स्यन्दनभेद् इत्यपरे (चि० ३।२५८)

च०—वञ्जुलः (चि० ३।२५८)

ग०—तिनिसः नेमिः आवलुश इति लोके (चि० १।२।१२)
—स्यन्दनभेदः (चि० ३।२५८)
—वृक्षः (चि० ७।९८)

तिन्तिडीकम्

ग०—वृक्षाम्लं किञ्चिन्मधुरमांसलफलं तिन्तिडीकम्··· तिन्तिडीकमम्लाधिकं तिन्तिडीकम् (वि० ८।१४०)

यो०—वृक्षाम्लम् (सू० २६।८४)

तिन्दुकः

च०—'केन्दुः' इति प्रसिद्धः (सू० ४।४३)
—केन्दुः (सू० २७।१४७)

ग०—केन्दुरिति नाम्ना प्रसिद्धः (सू० ४।४३)
—तिन्दुकं तिन्दुकफलम् (सू० २५।४०)
—निंदु इति ख्यातम् (सू० २७।१४७)
—तूँद इति लोके (शा० ८।३३)

यो०—कालस्कन्धः (सू० ४।४३)

तिरीटकः

ग०—तिल्वको···तिरीण्टक इति पर्यायाः (क० १।३)

तिलः

च०—तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः, तथाऽपि प्रधाने कृष्णतिले ज्ञेयः (सू० २७।३०)
—तिलमिति तिलतण्डुलम् (चि० १८।७९)

ग०—तिलः कृष्णादिजातिः (सू० २७।३०)
—तुषरहितयोः कृष्णतिलसुवर्णमुद्गयोः (चि० २।३।१६)
—कृष्णतिलम् (चि० २५।५१, ७८, ७९; २६।१३९, २७९)
—पञ्चविधं तिलं कृष्णादिभेदात् (सि० ७।६१)

—तिलकणाः तिलतण्डुलाः (सु० ४।३२)
यो०—कृष्णतिलः (चि० १६।७२)
—तिलाः तिलतण्डुलाम् (चि० १८।७९)
—तिलकणः तिलतण्डुलः (सु० ४।३२)

तिलपर्णिका

जे०—तिलपर्णी चोरका हि लोके । (चि० ३।२६७)
च०—हुलहुलिका (सू० २७।९७)
—तिलपर्णी 'हुलहुल' इति ख्याता (ब०)। तिलपर्णी तिलोका इति ख्यातः, रक्तचन्दनमित्यन्ये (कल०) (चि० ३।२६७)
ग०—तिलपर्णी पुत्रागजपत्रम् (सू० २७।९७)
—तिलपर्णी रक्तचन्दनम् (चि० ३।२६७)
यो०—चोरकः, श्रीहस्तिनी इत्यपरे (सू० २७।९७)
—तिलपर्णी रक्तचन्दनम् (चि० ३।२६७)

तिल्वकः

जे०—पट्टिकारोध्रम् (चि० २८।८४)
—तिल्वकः (शबर) लोध्रः (सू० १।११६)
च०—लोध्रः, तस्य तरुरिति विशेषणेन पट्टिकालोध्रं व्युदस्यति, शाबरलोध्रं च महाप्रमाणं तरुशब्दयोग्यं ग्राहयति; किंवा तरुविशेषणेन बालं लोध्रं व्युदस्यति (सू० १।११६)
—शाबरलोध्रः (सू० २५।४९)
ग०—लोध्रस्तरुरिति विशेष्यः (सू० १।११६)
—श्वेतलोध्रः (सू० २५।४९)
—लोध्रम् (वि० ७।२६; ८।१३६; चि० ३।२६७; १८।१८१; २८।८४)
—लोध्रस्य वृक्षत्वक् (चि० १३।१२४)
—लोध्रः (सि० ४।२९ (पा०))
यो०—लोध्रः तरुः (सू० १।११६)
—[1]शाबरलोधः (सू० २५।४९ (पा०)
—लोध्रः (वि० ८।१३६; चि० ३।२६७; १८।१८१)

तुगा

ग०—वंशलोचना (चि० ४।७६)
यो०—वंशलोचना (चि० ४।७६)

तुगाक्षीरी

जे०—वंशरोचनानुकारि भौमं द्रव्यम् (चि० २।१।३०)
च०—वंशलोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यम् (चि० ८।१०३)

—वंशरोचना तुगाक्षीरी, अन्ये वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यं [1]तालक्षीति वदन्ति (चि० २।१।३०)
ग०—वंशलोचना (चि० १।३।४५; १।४।२०; २।१।३०, ३६; २।२।७ इत्यादि)
यो०—वंशलोचना (चि० १।१।६८; चि० १।३।४५; १।४।२०; २।१।३०, ३६, इत्यादि)
—वंशलोचनम् (चि० १६।१००)

तुङ्गः

च०—पुन्नागः (सू० ३।२६; ४।८; सि० १०।२२)
ग०—पुन्नागवृक्षः (वि० ८।१४४)
यो०—पुन्नागः (सू० ३।२६; ४।८, ४७)
—पुन्नागवृक्षः (वि० ८।१४४)

तुम्बः (म्बी)

च०—तुम्बेत्यादि पर्यायकथनम् (क० ३।३)
ग०—लम्बा······तुम्बी···चेक्ष्वाकुश्चेति पर्यायैरिक्ष्वाकुः प्रोच्यते (क० ३।३)

तुम्बुरु

च०—स्वनामप्रसिद्धम् (सू० ३।८)
—यदुक्तं—"शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता। कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरूणि वदन्ति च ॥" (सू० २७।१७१)
ग०—स्वनामख्यातानि, धन्याकानि वा (सू० ३।३)
—स्वनामख्यातं, तदभावे धान्यकस्य द्विभागः पुनरुक्तत्वात् (सू० ३।८)
—उक्तञ्च—"शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाष्यते। कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरूणि वदन्ति हि ॥" (सू० २७।१७१)
—धान्यकसदृशम् (सू० २७।३०७)
—स्वनामख्यातं, तदभावे धन्याकम् (वि० ८।१४३)
—धान्यकानि (चि० १४।५०)
यो०—स्वनामख्यातम् (सू० ३।३; ३।८)
—प्रसिद्धम् (वि० ८।१४३)
—धन्याकानि (चि० १४।५०)
—धन्याकभेदश्च (चि० १४।८९)

१. इस स्थल पर मूल में 'बिल्व' पाठ है।

१. 'तालक्षीरी' इति पा०।

तुरुष्कः

च०—सिल्हकः (चि० २८।१५३)
ग०—शिह्लकवृक्षनिर्यासः (चि० २८।१५३)

तुवरः

ग०—तुवरी आढकी (चि० ३०।१२४)

तूदम्

च०—औत्तरापथिकफलम् (कल०) (सू० २७।१३५)
ग०—तूदफलमुत्तरापथे प्रसिद्धम् (सू० २७।१३५)
यो०—औत्तरापथिकं फलम् (सू० २७।१३५)

तृणम्

ग०—तृणमूलं गन्धतृणमूलम् (चि० ४।१०३)
यो०— ,, ,, ,,

तृणधान्यम्

च०—तृणधान्यानि श्यामाकादीनि (चि० ६।२१)
ग०—तृणधान्यं कङ्गुकोद्रवादिकम् (चि० ६।२१)
यो०—तृणधान्यं श्यामादिकम् (चि० ६।२१)

तृणपञ्चमूलम्

च०—"शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव;च" (च० चि० अ० १ पा० १) इत्यादिनोक्तम् (सि० ३।४८)
ग०—कुशादिपञ्चमूलम् (चि० २२।३०)

तृणशून्यम्

जे०—केतकी (चि० ३।२५८)
च०—केतकी (सू० २५।४९; चि० ३।२५८)
—केतकीफलम् ; (सू० २७।१४५)
ग०—तृणशून्या (न्यं) केतकी तस्याः फलासवः (सू० २५।४९)
—केतकीफलम् (सू० २७।१४५)
—मल्लिका (चि० ३।२५८)
यो०—केतकी (सू० २५।४९)
—केतकीफलम; मल्लिकेति केचित् (सू० २७।१४५)
—मल्लिका (चि० ३।२५८)

तेजनः

यो०—तृणभेदः (चि० १।३।२)

तेजस्विनी–तेजोवती

च०—तेजस्विनी तेजोवती (च०)। चविका (कल०) (चि० ८।१३७)
—चविका (चि० १७।१४१)
ग०—तेजस्विनी तेजिनी (वि० ८।१४२ (पा०)
—तेजस्विनी लतापुटकी (वि० ८।१५१)
—चव्यम् (चि० १७।१४१)
—चवी (क० ७।१५)
यो०—तेजस्वती (वि० ८।१४२)
—चविका (चि० १७।१४१)

तेजोह्वा

च०—चविका (चि० ८।१३७)
ग०—चवी (चि० ८।१३७; १५।१६५)
यो०—वचा (चि० ८।१३७)
—तेजोवती (चि० १५।१६५)

तैलफलम्

च०—तैलयोनिफलान्येरण्डफलतिलादीनि (सू० ३।१८)
—तैलफलानि तिलोमास्फोतादीनि (चि० २६।४८)
—फलानां तैलयोनीनामिति तिलातस्यादीनाम् (चि० २८।११७)
ग०—तैलफलानि तैलयोनिफलानीति तिलफलैरण्डादीनि (सू० ३।१८)
—तैलफलानि च तिलक्षमादीनि (चि० २६।४८)
यो०—तैलफलानि तैलयोनीनि फलानि एरण्डादीनि (सू० ३।१८)

तोदनम्

च०—धन्वनभेदः (सू० २७।१४२)
ग०—फलविशेषः (सू० २७।१४२)
यो०—राजप्रियम् (सू० २७।१४२)

तोयम्

ग०—बालकम् (सि० ३।६२)

तोयपर्णी

ग०—''''''तोयपर्णी'''सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
यो०—''''''तोयपर्णी'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू०२७।१७)

त्रपुषम्

ग०—मायाम्बुफलम् (सू० १।८१; २७।११०)
—कूष्माण्डवद् वृहत् फलं मायाम्बुफलमुच्यते (चि० २६।५२)
यो०—त्रपुषमिह तिक्तत्रपुषम् (सू० १।८१)
—सुधावासः (सू० २७।११०)

त्रायन्तिका-त्रायन्ती

जे०—त्रायन्तिका त्रायमाणा (चि० २९।५८)
ग०—त्रायन्ती त्रायमाणा (चि० २९।५८)
यो०—त्रायन्तिः त्रायन्ती त्रायमाणा। ह्रस्वश्छान्दसः (चि० १२।५३)

त्रायमाणा

ग०—जलबहला (चि० ३।२२०)
—पानीयबहला (चि० १३।७०)
—त्रायन्ती (चि० १९।६०)
यो०—त्रायन्तीलता (चि० ८।१४३)
—बलाडूमुर इति वंगेषु ख्यातम् (चि० ३।२२४)

त्रिकटु

यो०—व्योषम् (चि० ५।७९)
—शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि (चि० १०।२०; १५।१७७)
—व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि (चि० १४।१०७)

त्रिकण्टकः

ग०—गोक्षुरम् (चि० ३।२३६)
यो०—गोक्षुरः (चि० ३।२३६; ६।३८; १४।२३४; १७।९४; १८।४०)

त्रिगन्ध(क)म्

च०—त्रिगन्धं च पत्रत्वगेला उच्यन्ते, "त्रिगन्धं तु समाख्यातं त्वगेलापत्रकैः समैः। तदेव तु समाख्यातं चतुर्जातं सकेसरम्" इति (चि० १६।८९)
यो०—त्वगेलापत्रमिति गन्धत्रयम्; त्रिजातकापरनाम—त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकमिति (चि० १६।८९)

त्रिजातम्

यो०—त्वगेलापत्रमिति गन्धत्रयम्, त्रिजातकापरनाम (चि० १६।८९)

त्रिदशाह्वः

जे०—देवदारु, स्पृक्केति केचित् (चि० २८।१६२)
च०—देवदारुः (चि० २८।१६२)
ग०—देवदारु (चि० २८।१६२)

त्रिपर्णी

च०—हंसपादिका (सू० २७।१०२)
ग०—हंसपदी (सू० २७।१०२)
यो०—हंसपादिका (सू० २७।१०२)

त्रिफला

जे०—हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला (चि० २५।११५)
च०—सुश्रुते-हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला इति परिभाषया त्रिफला शब्देन हरीतक्यादय उच्यन्ते, तथाऽत्रापि जरणान्ते ... (चि० १।३।४१) इति वचनाद्धरीतक्यादिषु त्रिफला संज्ञा दर्शिता; तेन त्रिफलाशब्देन द्रव्यत्रयमुच्यते। ....
त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाणि चोच्यन्ते; यदुक्तमन्यत्र-"पथ्यामलक (बिभीत ?) धात्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता। चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी स्तम्भनी बृंहणी च सा॥ ह्रस्वा काश्मर्यमृद्वीकापरूषकफलैर्भवेत्" इति, तथाऽपीह हरीतक्यादित्रिफलाया एव प्रधानतयोत्सर्गतो ग्रहणं भवति (चि० ९।३५)
—त्रिफलाकुसुमानीति त्रिफलावृक्षपुष्पाणि (चि० २५।११५)
—द्वे त्रिफले इत्यत्र द्राक्षाकाश्मर्यपरूषकाणि द्वितीया त्रिफला (चि० २६।८७)
ग०—हरीतकीविभीतक्यामलकीति त्रयी त्रिफला (शा० ८।३२)
—पथ्याक्षधात्र्य इति त्रयीम् (चि० ३।२०६)
—पथ्याक्षधात्र्यस्त्रिफला (चि० ३।२९९)
—पथ्यामलकविभीतकानाम् (चि० ६।४६)
—पथ्याक्षधात्र्यः (चि० १०।१८)
—द्वे त्रिफले—हरीतकी चामलकी विभीतकमिति त्रयी; त्रिफलाऽथापरा—द्राक्षा काश्मर्य सपरूषकमिति (चि० २६।८७)
यो०—वरा (सू० २।९)
—पथ्यामलकविभीतकानि (चि० ६।४६)
—आमलकं हरीतकी विभीतकञ्च (चि० ७।६२, १३६; ९।३५; १०।१८, ४८ इत्यादि)
—त्रिफलाया दलानां निरस्थीकृतानां हरीतकीविभीतकामलकानाम् (चि० १४।१४५)

त्रिवृत्

च०—त्रिवृदिति अरुणमूला त्रिवृत् (सू० ४। (४)
—त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलाया अरुणमूलायाश्च मूलं गृह्यते (क० ७।३)
ग०—अरुणमूला त्रिवृत् (सू० १।७७; क० ७।६१, ६७)
—अरुणमूला त्रिवृत् त्रिवृत् (चि० ८।१३६)
—...[1]अरुणमूला त्रिवृता त्रिवृतैवेहोच्यते (क० ७।७)

१. इस स्थल पर मूल में 'त्रिवृत्' शब्द नहीं है।

—अरुणा त्रिवृत् (क० ७।५१)
—श्यामारुणमूलत्रिवृते द्वे (क० १०।१८)
—त्रिवृच्छ्यामा श्याममूला त्रिवृदरुणमूला त्रिवृत् (क० ११।९)
—त्रिवृच्छ्यामयोररुणमूलत्रिवृच्छ्याममूलत्रिवृतोः (क० ११।१२)
—श्यामारुणमूलत्रिवृद्द्वयम् (सि० ४।३९)
—त्रिवृद्दन्ती—त्रिधा दन्ती, दीर्घमूला नागदन्ती ह्रस्वमूला त्रिवृद्दन्ती ह्रस्वमूलक्षुद्रवृत्ता द्रवन्ती (चि० २३।२४१)
यो०—अरुणमूला त्रिवृत् (सू० १।७७; ४।(४)
—रक्तमूला (वि० ८।१३६)

त्रिसुगन्धि

यो०—त्रिसौगन्ध्यं त्रिसुगन्धि त्रिजातकं त्वगेलापत्राणि। यदुक्तं—त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते॥ इति (चि० १२।५०)

त्रुटिः

च०—एला (चि० २६।५५)
—सूक्ष्मैला (व०)। त्रुटी एला सूक्ष्मैला (कल०) (चि० २६।८७)
ग —सूक्ष्मैला (चि० २६।५५)
—[1]सूक्ष्मैला, पुनः पाठात् स्थूलैला च, भागद्वयं वा (चि० २६।८७)

त्र्यूषणम्

ग०—त्रिकटु (चि० १२।६२; १५।८७)
यो०—त्रिकटुकम् (सू० २३।१५, १८)
—त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च (चि० ५।६५; १२।५५; १५।८७; १६।७०, ७८)
—त्रिकटु (चि० ७।१०९; ९।४९; १२।४२, ६२; १३।१०२ इत्यादि)
—व्योषम् (चि० ७।११३; १२।२४)

त्वक्

ग०—गुडत्वक् (सू० ३।२८; ५।२१, ६४; २६।१३५, १८४ इत्यादि)

१. इस स्थल पर चक्रपाणिदत्तकृत पाठ में एक बार तथा गंगाधर सम्मत पाठ में दो बार 'त्रुटि' का उल्लेख है।

—गुड़त्वक् (क० १।२४ (पा०)
—त्वचं गुड़त्वचम् (चि० ८।१०३; १५।१३८; २३।२०५)
यो०—गुड़त्वक् (सू० ३।२८; ५।२१, ६४; चि० १।१६९; ६।५० इत्यादि)
—त्वचः गुड़त्वचश्च (चि० १।१।४९; ८।१०३; ११।२१; १५।१३८)
—त्वचशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति। गुडत्वक् (चि० ८।१३७)

त्वक्क्षीरी

ग०—वंशलोचना (चि० ११।६२; १५।१६४; १८।८८, १४६; २९।१५२)
यो०—वंशलोचनम् (चि० ११।१७, २०, ५४, ६२; १५।१६४ इत्यादि)
—त्वक्क्षीरि त्वक्क्षीरी-वंशलोचना 'ह्रस्वश्छान्दसः' (चि० १८।१४६)

दण्डैरका

च०—दण्डैरका 'होगल' इति ख्याता (चि० २६।५१)
—दण्डैरका गुन्द्राख्यगुल्मः, नलो वा (क० १।२५)

दण्डोत्पलम् (पा०)

च०—[1]अश्म इति ख्यातम् (कल०) (चि० २६।५१)

दधित्थः

च०—कपित्थः (सू० २।१९, २८; चि० २२।३६)
—कपित्थम् (कल०) (चि० १४।९३)
ग०—दधित्थाम्लः कपित्थस्य फलशस्यम् (सू० २।२८)
यो०—कपित्थः (सू० २।१९, २८; चि० १४।९३, १४८)
—दधित्थस्य कपित्थस्य फलस्य मध्यात् मध्यस्थशस्यात् मज्ज्ञः (चि० ११।८९)

दन्तशठः

जे०—वृक्षाम्लः (चि० ३।२६७)
च०—जम्बीरः, केचिदम्लोटं वदन्ति (सू० २७।१६१)
ग०—जम्बीरफलं कागजीति ख्यातम् (सू० २७।१६१)
—जम्बीरः (वि० ८।१४०; चि० ३।२६७)
यो०—जम्बीरभेदः (सू० २६।८४; २७।१६१)
—जम्बीरकः (वि० ८।१४०)
—जम्बीरः (चि० ३।२६७)

१. व० में 'दण्डोत्पल' शब्द को पाठान्तर के रूप में स्वीकार किया है। कल० में इस शब्द को मूल में ग्रहण किया और इसके साथ की व्याख्या में उपर्युक्त व्याख्या उपलब्ध होती है।

दन्ती

च०—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)
—दन्त्याः श्यावानि (क० १२।४)
ग०—नागदन्ती (सू० २।९; २५।४९; वि० ८।१३६; वि० ७।१२४)
—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)
यो०—दन्तिनी (वि० ८।१३६)

दर्दुरः

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)
ग०—वरक''दद्दुरः गन्धलाः कुरुविल्वाश्चेत्येते षष्टिकाः षष्टिकनाम (सू० २७।१४)
यो०—''''''दर्दुरः''' वरकादयः षष्टिकभेदाः; कुधान्य-विशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)

दर्भः

च०—उलुयातृणम् (सू० ४।१७)
ग०—उलुया तृणम् (सू० ४।१७)
—उलुया (सू० ४।३५)
—उलुयामूलम् (वि० ८।१३५)
—उलुमूलम् (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८)
—अत्र दर्भः कुशः (चि० ११।४४)
—उल्लाकस्य मूलम् (चि० ११।४४)
—उलुया कश्चित् कुशमूलमाह (चि० २१।११०)
—दर्भपुष्पं उल्लाकपुष्पम् (चि० २६।६३)
—दर्भमृदितं कुशेन मूलेन मर्दितम् (सि० ६।८३)
यो०—उलुपतृणम् (सू० ४।१७, ३५)
—कुशः (वि० ८।१३५; चि० ११।४४)

दर्भपत्री (पा०)

ग०—कत्तृणम् (सि० १०।३३)

दाडिमः

ग०—दाडिमं दाडिमफलबीजम् (सू० २।१९)
—दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१०)
—द्विविधं दाडिमं मधुरफलमेकमपरमम्लफलम् (सू० २७।१५०-१५१)
यो०—दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१०)

दारु

ग०—देवदारु (चि० ७।८८, १२३)
यो०—देवदारु (चि० ३।२१० (पा०); १६।६०, ९३; १८।१७८
—दारुहरिद्रा देवदारु इत्यन्ये (चि० ७।१२३)

दारुनिशा

यो०—दारुहरिद्रा (चि० ६।४०)

दार्वी

च०—दारुहरिद्रा (चि० ७।६१)
ग०—दारुहरिद्रा (चि० ६।२६; ७।४६, ६१, ९१, ११४ इत्यादि)
यो०—दारुहरिद्रा (चि० ६।२६, २८; ७।४६, ६१, ८४)
—खदिरदार्व्योःसारः (चि० ७।१३५)

दीपिका (पा०)

ग०—यमानीमूलम् (क० १।२२)

दीप्यकः

जे०—अजमोदः (चि० २४।१८१)
ग०—यमानी (चि० ५।७१)
—क्षेत्रयमानी (चि० ९।५४)
यो०—अजमोदश्च (चि० ५।६९; ६।२७; ९।५४)
—अजमोदाश्च (चि० ६।३८)
—अजमोदम् (चि० १२।३९)
—वक्ष्यमाणवृद्धवाग्भटवचने यवानी यवानिकेति दर्श-नात् दीप्यकः इह अजमोदा यवानी; यवानिका यवानीक्षुपः वनयमानी वा (चि० १२।५५ (पा०)

दीर्घशूकः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नाम-ज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीका-कृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।८)
ग०—इहाभिधानां शूकधान्यानां नामानि नानादेश-प्रसिद्धानि। तानि सर्वाणि च सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति। तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्राय-शोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति (२७।८)
यो०—''''''दीर्घाः शूका यस्य स दीर्घशूकः'''एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः। एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते। तस्मात् शूकशमी धान्यानि नाना-देशकृषिवलेभ्यः एव ज्ञेयानि। एते नामतः उक्ताः (सू० २७।८)

दुःस्पर्श (क):-दुःस्पर्शा

ग०—दुरालभा (चि० १४।१००; १८।५१; २४।१६६)
यो०—दुरालभा (चि० १४।१००)
—दुरालभा (चि० १४।१९६; १५।१८६; १८।५१, ८७ (पा०), १५९)

दुग्धिका

च०—स्वनामख्याता (चि० २१।८३)
यो०—क्षीरिणी (चि० ८।१३१; १४।१९८)

दुरालभा

ग०—यवासः (सू० २५।४०)
यो०—यवासः (सू० २५।४०)

दूर्वा

ग०—दूर्वा तु प्रचरिता (सू० ३।२७)
यो०—कृष्णदूर्वा (सू० ३।२७)

देवताडकः

च०—गरागरी चेत्यादि पर्यायकथनम् (क० २।३)
ग०—तज्जीमूतं'''देवताडक इति पर्यायैरुक्तम् (क० २।३)

देवदारु

ग०—देवदारुकाष्ठम् (चि० १३।१०८)

द्रवन्ती

च०—दन्त्येव क्षीरितपत्रा (सू० १।७८)
—दन्तीभेदः (सू० २।१०; चि० २७।५२; क० ११।१३; सि० १०।२५)
—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—दन्तीभेदः (सू० १।७८)
—ह्रस्वदन्ती (सू० २।१०)
—नागदन्ती (वि० ७।२६)
—क्षुद्रमूला दन्ती (सू० २५।४९)
—क्षुद्रदन्ती (वि० ८।१३६)
—त्रिधा दन्ती—दीर्घमूला नागदन्ती ह्रस्वमूला त्रिवृद्दन्ती ह्रस्वमूलक्षुद्रवृक्षा द्रवन्ती (चि० २३।२४१)
—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)
यो०—स्वनामख्याता (सू० १।७८)
—दन्तीभेदः (वि० ८।१३६)

द्राक्षा

च०—द्राक्षोत्तमा [1]गोस्तनी द्राक्षेत्यर्थः (चि० २०।३३)
ग०—द्विधा परुषकं द्राक्षा च मधुराम्लभेदात् (सू० २७।१३२)
यो०—द्राक्षोत्तमा द्राक्षा उत्तमा त्रिफला द्राक्षोत्तमा गोस्तनी वा (चि० २०।३३)

द्वारदा

च०—शाकतरुः (वि० ८।१३९)
—शाकतरुः, कपिकच्छुर्वा (चि० १४।१५)
ग०—पालङ्कशाकः (वि० ८।१३९)
यो०—शाकतरुः (वि० ८।१३९)

द्वीपिका-द्वीपी

च०—कण्टकारी, द्वीपिशत्रुरिति पाठे शतावरी ज्ञेया (वि० ८।१३५)
—हिंस्रा, 'कण्टकारी' इत्यन्ये (क० १।२२)
ग०—व्याघ्री (वि० ८।१३५)
यो०—व्याघ्री कण्टकारिका (वि० ८।१३५)

द्वीपिशत्रुः (पा०)

च०—द्वीपी कण्टकारी, द्वीपिशत्रुरिति पाठे शतावरी ज्ञेया (वि० ८।१३५)

धनञ्जयः

च —अर्जुनः (चि० ४।७५)
ग०—अर्जुनः (चि० ४।७५)
यो०—अर्जुनः (चि० ४।७५)

धन्वनः

ग०—वृक्षविशेषः
—धामनवृक्षः } ([1]सू० २५।४९)
—धन्वनं धन्वनवृक्षस्य फलम् (सू० २७।१४२)
—धाउनीवृक्षः (वि० ८।१३५)
—धन्वनवृक्षः (वि० ८।१४०)
—धन्वननामा वृक्षः (चि० ३।२५८)
—धाअन इति लोके (चि० ६।२७)
यो०—धनुर्वृक्षः धामन इति लोके
—धनुर्वृक्षः } ([1]सू० २५।४९)
—धन्वनं धनुर्वृक्षफलं। धामन इति ख्यातम् (सू० २७।१४२)
—धामनवृक्षः (वि० ८।१३५; चि० ६।२७)
—मरुजद्रुमः करीर इति ख्यातः (चि० ३।२५८)

१. 'उत्तमद्राक्षा श्वेतद्राक्षेत्यर्थः' इति पा०।

१. फलासव एवं सारासव दोनों सन्दर्भो में पठित है।

धन्वयासः

जे०—दुरालभा (चि० ३।२०४)
च०—दुरालभा (सू० २।१२)
ग०—दुरालभा (सू० ४।१२; चि० ३।२०७)
यो०—दुरालभा (सू० ४।१२,२९; चि० ३।२०४, २०७; ४।४६ इत्यादि)

धवः

ग०—स्वनामको वृक्षः धवो इति लोके (चि० १।२।१२)
—स्वनामख्यातः (चि० ७।१२९)
यो०—धवादयः प्रसिद्धाः (चि० ३।२५८)

धातकी

ग०—धातृपुष्पा (चि० ३।२५८)
यो०—धातृपुष्पी स्वनामख्याता (सू० ४।५)
—धातकीपुष्पं धाइफुल इति ख्यातम् (सू० ४।३१)
—धातृपुष्पा (चि० ३।२५८)
—धातकीपुष्पम् (चि० ४।४६; १४।२३०; १५।११२,१२९)

धात्री

ग०—आमलकीफलानाम् (चि० १२।१००)
—आमलकी (चि० २०।३२; २६।२६०)
यो०—आमलकी (सू० ४।५०; चि० ७।१५५; ११।६३; १२।३२, १०० इत्यादि)
—धात्रीफलं आमलकम् (चि० १६।१०१; १८।९२)
—धात्रीफलानामामलकानाम् (चि० १६।१११)
—धात्रीफलैरामलकीफलैः (चि० १८।९०, १०७, १६५)

धान्यम्

ग०—धन्याकम् (सू० २७।३०७; ५।७४; २२।६१)
—धान्यकम् (चि० २।२।४)
—धान्यानि शालिसंज्ञकानि (चि० ५।१६४)
यो०—धन्याकम् (चि० २।१।४३; २।२।४; २।४।१६, २१; ५।६५ इत्यादि)
—धान्यानि शूकधान्यानि शमीधान्यानि च (चि० ८।१८१)
—धनिका (चि० १९।४४, ११०)

धान्यकम्

ग०—कुस्तुम्बुरुः (सू० २७।१७३)
—धनीयकम् (च० ३।२६७)
यो०—धन्याकम् (सू० ४।२९, ४२; चि० ३।१८३, २६७; ११।८६ इत्यादि)
—कुस्तुम्बुरु (सू० २७।१७३)
—धनिका (चि० १९।२०, २६, १०५)

धान्यमाषः

च०—धान्यमाषशब्देन व्रीहिमाषं ग्राहयन्ति, सुवर्णमाषं वा व्यावर्तयन्ति (शा० ८।१९)

धामार्गवः

च०—पीतघोषकः (सू० १।८१)
ग०—घोषकः (सू० १।८१; १०।२५)
—घोषकभेदः (सू० २।७)
—पीतघोषको (सू० ४। (४); क० ४।३)
—पीतघोषकभेदो वामकस्त्वान्नेहापामार्गः (वि० ८।१३५)
—घोषकः पीतः (वि० ८।१३५)
—जीमूतकधामार्गवौ घोषकभेदौ (शा० ८।४१)
यो०—पीतघोषा राजकोशातकी (सू० १।८१)
—कृतवेधनधामार्गवौ कोशातकीद्वयम् (सू० २।७; वि० ८।१३५)

धावनी

जे०—कण्टकालिका (चा० ३।२२४)
च०—कण्टकारी (चि० ३।१८७)
ग०—पृश्निपर्णी (चि० ३।१८७, २२४)
यो०—कण्टकारी (चि० ३।१८७, २२४)

ध्यामकम्

जे०—ध्या (श्या) मकं कत्तृणानुकरितृणम् । (चि० २५।११७)
च०—गन्धतृणम् (सू० ४।१४; चि० २१।१२४)
ग०—गन्धतृणम् (सू० ५।२१; चि २३।५४; २५।११७)
—कतृणम् (चि० ३।२६७)
यो०—गन्धतृणम् (सू० ५।२१; चि० १२।६६)
—कतृणम् (चि० ३।२६७)

नक्तमालः

च०—करञ्जः (सू० ४।१४; चि० २१।१२४)
ग०—करञ्जः (सू० ४।१४)
—नाटाकरञ्जः (वि० ८।१३५, १४३; चि० २१।१२४)
यो०—करञ्जः (सू० ४।१४)
—नाटाकरञ्जः (वि० ८।१३५, १४३; चि० १५।१७९ (पा०)

नखम्

च०—नखी[1] स्वल्पनखी (चि० २८।१५३)
ग०—नखी (सू० ५।२०)

१. इस स्थल पर मूल में 'नख' पाठ है ।

—व्याघ्रनखम् (चि० ६।४२)
—व्याघ्रनखो हिंस्रा (चि० १२।६६)
यो०—नखी (सू० ५।२०)
—व्याघ्रनखम् (चि० ६।४२)
—व्याघ्रनखाः सुगन्धितद्रव्यभेदाश्च (चि० १२।६६)

नतम्

जे०—तगरम (चि० २८।११३)
च०—तगरपादिका, तदभावे शीउलीचोष्पडको गृह्यते (सू० ३।२३)
—तगरम (चि० २३।१८४)
ग०—तगरं तदभावे शीतलीछोष्पड़ः (सू० ३।२३)
—तगरम (सू० ३।२८)
—नतात्तगरपादुकाः (चि० २३।१८४)
यो०—तगरम् (सू० ३।२३, २८; चि० ६।४२)
—तगरपादिकम् (चि० ९।३५)

नता

च०—प्रियङ्गुः (चि० २५।११६) (कल०)

नदीमाषकः

च०—'उदीमानक' इति ख्यातः (सू० २७।११४)
ग०—वर्द्धमानकः (सू० २७।११४)
यो०—नन्दी तुण्डेरिका, माषकः वास्तुलः, नदीमाषक उन्दीमासवक इति ख्यातः इति चक्रः (सू० २७।११४)

नन्दी (पा०)

यो०—नन्दी तुण्डेरिका (सू० २७।११४)

नन्दीतकः

च०—अम्लस्कन्धे नन्दीतकः कर्परनन्दी (वि० ८।१४०)
यो०—कर्परनन्दी (वि० ८।१४०)

नन्दीमुखी

च०—यविका (सू० २७।२२)
ग०—गोधूमविशेषौ द्वे नान्दीमुखी-मधूलिके (सू० २७।२२)
यो०—मधूली मधूलिका मर्कटहस्ततृणं। तद्भेदः नान्दीमुखी इमौ तृणधान्यभेदौ (सू० २७।२२)

नलदम्

जे०—मांसी (चि० ३।२६७)
च०—मांसी (सू० ३।२५; ४।१४)
ग०—जटामांसी (सू० ३।२५; ४।१४; वि० ८।१३५; चि० २३।७७)
—उशीरं जटामांसीत्यन्ये (वि० ८।१४३)
—उशीरम् (चि० ३।२६७; २१।७७)
यो०—मांसी (सू० ३।२५; ४।१४)
—जटामांसी (वि० ८।१३५)
—उशीरभेदः (वि० ८।१४३)
—लामज्जकम् (चि० ३।२६७)

नलिका

च०—स्वनामख्याता (चि० २८।१५२)

नलिनम्

जे०—रक्तोत्पलम (चि० ३।२५८)
च०—कमलम् (सू० ३।२७)
—पद्मभेदाश्चत्वारः (सू० ४।३४)
—श्वेतमष्टदलपद्मम् (सू० २५।४९)
—नलिनी[1] पद्ममृणालं, नीलिनीतिपाठपक्षे बुद्धा (सू०२७।१०१)
—पद्मभेदः (चि० ३।२५८)
ग०—नलिनानि पद्मकिञ्जल्काः (सू० ३।२७)
—पद्म-नलिन-पुण्डरीक-शतपत्राणि चत्वारि पद्मविशेषणानि (सू० ४।३४)
—स्वल्पदलपद्मम् । तच्चाष्टदलं द्वादशदलञ्चारुणवर्णम् (सू० २५।४९)
—नलिनीका पद्ममृणालम् । नीलिनीकेति पाठे नीली पत्रम् (सू० २७।१०१)
—सहस्रपत्रं पद्मम् (चि० ३।२५८)
यो०—रक्तोत्पलम् (सू० ४।३४)
—··· ईषद्रक्तम् । एतत् क्षुद्रं उत्पलत्रयम् (सू० २५।४९)
—[1]नलिनी पद्मिनी (सू० २७।१०१)
—पद्मोत्पलनलिनानि क्रमात् ईषच्छ्वेतनीलरक्तानि क्षुद्रोत्पलानि (चि० ३।२५८)

नवमालिका

ग०—नवमल्लिका (चि० २६।१८४)

नाकुली

जे०—सर्पवत् सुगन्धा (चि० ३।२६७)
—सर्पसुगन्धा (चि २३।२१२)
च०—चविका (चि० ३।२६७)
—रास्ना (चि० २३।५७, २१२)
—नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयम् (चि० ९।४६)

---

१. इस स्थल पर मूल पाठ 'नलिनीका' है।

ग०—रास्नाभेदः घाहया इति लोके (चि० ३।२६७)
—रास्ना (चि० २३।५७)
—नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयं रास्ना सुगन्धरास्ना च (चि० ९।४६)
यो०—नाकुलीगन्धनाकुल्यौ रास्नाभेदौ (चि० ३।२६७)
—सर्पगन्धा (चि० ३०।३४)
—नाकुलीद्वयं सर्पाक्षी सर्पगन्धा च (चि० ९।४६)

नागदन्ती

च०—काष्ठपाटला (चि० १०।४२)
—दन्तीभेदः (चि० २३।२४१)
ग०—त्रिधा दन्ती; दीर्घमूला नागदन्ती ह्रस्वमूलात्रिवृद्दन्ती ह्रस्वमूलाक्षुद्रवृत्ता द्रवन्ती (चि० २३।२४१)

नागपुष्पम्

ग०—नागकेशरपुष्पम् (चि० ३।२५८; १४।१६१)
यो०—नागकेशरपुष्पम् (चि० ४।६७)

नागपुष्पा (पा०)

यो०—नागदमनी (चि० ३।२५८)

नागबला

ग०—गोरक्षतण्डुला (चि० ११।५८ (२); १।४।६; ११।३३, ९१)
—गोरक्षतण्डुलानामकवृक्षः (चि० (१।२।११)
यो०—गोरक्षतण्डुला (चि० ११।९१)

नागरम्

च०—मुस्तं; यदुक्तं जतूकर्णे—'रक्तातिसारेऽजाक्षीरजले घनजलोत्पलैः' इति (ब०)। 'रक्तातिसारेऽजाक्षीरकौष्ट्रीघनजलोत्पलैः' इति (कल०) (सू० २।२१)
—शुण्ठी (चि० ३।१४५, १८०)
ग०—शुण्ठी (सू० ४।११; चि० ३।१४५, १८०, २३६; ५।९१)
यो०—शुण्ठी (सू० २।५, १८, २४; ४।११, १२, २९ इत्यादि)
—मुस्तं न तु शुण्ठी ··· तथा च जतूकर्णः-रक्तातिसारेऽजाक्षीरकौष्ट्रीघनजलोत्पलैः। इति (सू० २।२१)
—नागरकं मुस्तम् (चि० १८।४९)

नागरङ्गम्

ग०—नागरङ्गफलं कमलालिम्पाकम् (सू० २७।१५६)

नाडी

च०—नाडीचः (सू० २७।९७)
ग०—नाडीशाकं डाँढा इति लोके (सू० २७।९७)
—कूष्माण्डनालादिका (च० २३।१७०)
यो०—नाडीचः तिक्तपट्टशाकः (सू० २७।९७)

नान्दीमुखम्

च०—नान्दीमुखानि च फलानि नान्दीमुखश्राद्धाय हितानि फलानि; किंवा नान्दी मुरजः, तन्मुखाकृतीति फलानि खर्जूरादीनि (शा० ८।३५)
ग०—नान्दीमुखानि मांगल्यसूचकफलानि केचित् नान्दीमुखो मृदङ्गस्तदाकारफलानि (शा० ८।३५)

नालिका

च०—गोनाडीचः (सू० २७।१०१)
ग०—गोलाड्चिः (सू० २७।१०१)
यो०—गोनाडी, दीर्घनालकलम्बीभेदो वा (सू० २७।१०१)

निकुचः

ग०—डहुः (सू० २५।३९; २६।८४)
यो०—लकुचं डहुफलम् (सू० २५।३९)
—लकुचं उहुफलम् (सू० २७।१३२)
—लकुचं डहुः (सू० २६।८४)

निकुम्भः

च०—दन्ती (सू० ३।५; सि० ११।३२)
—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—दन्तीः (सू० ३।५; चि० २६।६०; सि० ११।३३)
—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)
यो०—दन्ती (सू० ३।५)

निकोचकः

च०—आरुकनिकोचकाचोडा औत्तरापथिकाः (सू० १३।१०)
—वातामादयं औत्तरापथिकाः (सू० २७।१५७)
—भव्यादय औत्तरापथिकाः (चि० २९।६५)
ग०—निकोठकः क्षुद्र आक्षोडः (सू० १३।१०)
—पर्वतीयाखरोटस्य फलम् (सू० २७।१५७)
—भव्यादिकं देशविशेषे स्वनामप्रसिद्धम् (चि० २९।६५)
यो०—अभिषुकनिकोठकाक्षोटकाः औत्तरापथिकभेदाः (सू० १३।१०)
—वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकोरुमालानि उत्तरापथ जातानि फलानि; तत्रैव प्रसिद्धानि (सू० २७।१५७)

निचुलः

जे०—वञ्जुलः (चि० २५।११७)
च०—हिज्जलमिति प्रसिद्धम् (सू० २।१०)
—हिज्जलः (चि० १०।२०)

ग०—निचुलानि हिज्जलफलानि (सू० २।१०)
—ह (हि ?) जलः (वि० ८।१३५ (पा०)
यो०—वेतसो हिज्जलो वा (सू० २।१०)
—वेतसः (चि ७।९८)
—निचुलानि निचुलो जलवेतसः तस्य फलानि (चि० १०।२०; १२।५३)
—[1]जलवेतसम् (चि० १३।१३७)

निदिग्धिका

च०—द्वे निदिग्धिके इति वचनेन बृहती क्षुद्रा च ग्राह्या (ब०) निदिग्धिके इति वचनेन बृहतीलता बृहतिका ग्राह्या (कल०) (चि० ११।३५)
ग०—कण्टकारी (चि० १।१।४२; १६।८९)
—द्वे निदिग्धिके बृहतीकण्टकार्यौ (चि० ११।३५)
यो०—कण्टकारिका (सू० २।११; चि० १।१।४२; ८।११४; १४।११८, २३७ इत्यादि)
—निदिग्ध्याः निदिग्धिकायाः कण्टकार्याः (सू० १६।८९)
—निदिग्धिका कण्टकारी (चि० ३।२२०)
—द्वे निदिग्धिके कण्टकारी गोक्षुरं च (चि० ११।३५)
—गोक्षुरकम् (चि० १२।३४, ४१)
—कण्टकारी (चि० १५।१७१ (पा०); १८।८८ (पा०)
—निदिग्धी निदिग्धिका कण्टकारी (चि० १८।५४ (पा०)

निम्बः

यो०—निम्बपर्पटकौ प्रसिद्धौ (सू० २७।९७)
—निम्बं निम्बवृक्षत्वचम् (चि० ३।२०४)
—निम्बः निम्बवृक्षत्वक् (चि० ३।२०१; ६।३०)
—पटोलनिम्बौ प्रसिद्धौ (चि० ४।३८)

निम्बकोलकः

जे०—निम्ब एव निम्बकोलकः (चि० २५।८४)
च०—निम्बकोलकपत्राणीत्यत्र निम्ब एव मृदुर्निम्बकोलक उच्यते, किंवा कुलकेति पाठः, कुलकः पटोलः (चि० २५।८४)

निर्गुण्डी

च०—सिन्धुवारः (सू० ४।१५)
ग०—सिन्धुवारः (सू० ४।१५)
यो०—सिन्धुवारः (सू० ४।१५)
—सिन्धुवारकः (वि० ७।२१)

१. यहाँ मूल में 'च्छलक' पाठ है किन्तु व्याख्या 'निचुल' की है।

निशा

ग०—द्वे निशे हरिद्रादारुहरिद्रा (चि० ७।१६१)
यो०—हरिद्रा (चि० ६।३१, ४०)
—द्वे निशे हरिद्रे (चि० ७।१६१)

निष्पावः

च०—श्वेतशिम्बी (सू० २४।६)
—वल्लः (सू० २७।३३)
—शिम्बः (वि० १६।७)
ग०—श्वेतशिम्बा (सू० २४।६)
—शिम्बः (सू० २७।३३)
—शिम्बाफलम् (सू० २७।१००)
—शिम्बिः (वि० १६।७)
यो०—श्वेतशिम्बः (सू० २४।६)
—श्वेतशिम्बी (सू० २६।८४)
—राजशिम्बि (सू० २७।३३)
—शिम्बः (सू० २७।१००)
—राजशिम्बिः (नि० २।४)
—शिम्बिः (चि० १६।७; १७।१४)

निस्त्रिंशपत्र (क):

ग०—निस्त्रिंशपत्रकः खड्गपत्रः (क० १।१८)

नीपः

च०—कदम्बकः (सू० २७।१४५; क० १।१४)
ग०—कदम्बः (सू० ४।२३; वि० ८।१३५; [1]क० २।८-११)
—नीपं पक्वं कदम्बफलम् (सू० २७।१४५)
यो०—कदम्बः (सू० ४।२३; वि० ८।१३५)
—नीपं कदम्बफलम् (सू० २७।१४५)
— धूलिकदम्बः (वि० ७।२१)

नीरजः

ग०—अब्जः (चि० २४।४ (पा०).

नीलः

ग०—इह नीलिनीपत्रम् (चि० १९।९)

नीलिका-नीलिनी-नीली

च०—नीलिका [2]नीलबुह्वा (सू० २।९)
—नलिनी पद्ममृणालं, नीलिनीतिपाठपक्षे बुह्वा (सू० २७।१०१)

१. कल्पस्थान १।१४ के सन्दर्भ को इस स्थल पर उद्धृत कर उसी की व्याख्या है।
२. 'नीलवंशा' इति पा०।

—नीलिनी नीलिका, नीलबुह्ना वा (चि० ३।२९९)
—नीलिनी नीलिका (चि० १०।१८) १५
—नीलिनी नीलबुह्ना, 'नीलाञ्जनिका' इत्यन्ये (सि० १०।२६)
—नीलीसारमिति नीलिनीफलसारम् (चि० १८।८७)

ग०—नीलिनी नीली (सू० ३९)
—नीलिनी नीलबुह्ना (वि० ८।१३६)
—नीलिनीं वननीलस्य मूलम् (चि० ३।२९९)
—नीलिनीच्छल्लकमिति नीलिन्याश्छल्लकं वल्कलम् (चि० १३।१३७ (पा०)
—नीली नीलिनीपत्रम् (चि० २६।२७१)

यो०—नीलिनीं नीलपुष्पां श्रीफलिकाम् (सू० ३९)
—नीलिनी नीलबुह्ना (वि० ८।१३६)

नीवारः

च०—उड़िका (सू० २७।१७; चि० २९।५०)
—निवाराः प्रशातिका जलमध्ये प्रायो भवन्ति (कल०) (चि० ४।३६)

ग०—नीवारः··· सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
—उड़िधान्यम् (चि० ४।३६)

यो०—······नीवारः उड़िकाधान्यं । तच्च द्विविधं एकं धान्यसदृशविटपं धान्यक्षेत्रजं, अन्यत् महादलकाण्डं सलिलजं, तत्र सलिलजं सलिलवृद्धिमात्रस्तम्बप्ररोहं रक्तशूकं, तदेव प्रशान्तिकेत्युच्यते······एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)
—उड़िधान्यम् (चि० ४।३६)

न्यग्रोधः

जे०—रक्तफलः प्ररोही वटभेदः प्रसिद्ध एव (चि० ३।२५८)

च०—न्यग्रोधस्तु प्ररोहवान् (चि० ३।२५८)
—न्यग्रोधपादा इति वटप्ररोहाः (चि० २१।७३)
—न्यग्रोधाद्याश्चत्वारः न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः (सि० १०।२८)

ग०—वटः (शा० ८।१९)

यो०—वटः (सू० ५।२२; २५।४९; चि० ११।३१; १४।२०३, २२५)
—वटभेदः (चि० ३।२५८)

न्यग्रोधी

च०—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)

ग०—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

पक्तसुरा

च०—गोरक्षकर्कटी (चि० ७।१२३)

पञ्चाङ्गुलः

च०—एरण्डभेदः (सू० १४।४२)
—चित्रैरण्डः (सू० २७।१०९)

ग०—क्षुद्ररण्डः (सू० २७।१०९)

यो०—पञ्चाङ्गुलारुबूकौ श्वेतरक्तैरण्डौ (सू० १४।४२)
—चित्रैरण्डः (सू० २७।१०९)

पटोलः (ली)

ग०—दीर्घपटोलम् (वि० ८।१४१)
—पटोली तिक्तपटोलम् (चि० ७।१२८ (पा०)

यो०—प्रसिद्धम् (सू० २७।९६)
—पटोलनिम्बौ प्रसिद्धौ (चि० ४।३८)
—पटोली पटोलम् (चि० ७।१२८ (पा०)

पत्तङ्गम्

च०—रक्तचन्दनम् (चि० २६।२१०)

पत्तूरः

जे०—सारिवा (चि० ३।२६७)

च०—शालिञ्चः (सू० २७।१००)
—शालिञ्चिका (चि० २६।४६)

ग०—शालिञ्चः (सू० २७।१००; चि० २६।४६)
—पत्तूरा वकम् इति लोके (चि० ३।२६७)

यो०—शालिञ्च (सू० २७।१००)
—शालिञ्चशाकः (चि० ३।२६७)

पत्र(क)म्

जे०—पत्रं तमालपत्रम् (चि० ३।२६७)

ग०—तेजपत्रम् (सू० ३।२९; ५।२१, चि० ३।२६७; ७।१३०; १२।६५ इत्यादि)

यो०—तेजपत्रम् (सू० ३२९; ५२१, ६३; चि० १।१।६९; ५।१५७ इत्यादि)
—तालीशपत्रम् (चि० ३।२६७)
—पत्रकं पत्रं तेजपत्रम् (चि० १५।१६५)

पथ्या

च०—हरीतकी (चि० ५।१२२)
—पथ्यावृन्तार्धशतं हरीतकीफलबन्धनार्धशतम्; अन्ये पथ्यावृन्तचूर्णं हरीतकीफलस्यैव चूर्णं तदस्थिशून्यमित्याहुः (चि० १६।५०)

ग०—हरीतकी (चि० ५।१२२)
यो०—हरीतकी (चि० ४।६५; ५।१०५, १२२; ८।१००; १०।३४; १६।५० इत्यादि)

पद्मम्

च०—पद्मभेदाश्चत्वारः (सू० ४।३४)
—सरक्तमष्टदलपद्मम् (सू० २५।४९)
ग०—पद्म-नलिन-पुण्डरीक-शतपत्राणि चत्वारि पद्मविशेषाणि (सू० ४।३४)
—अरविन्दं कमलम् (सू० २५।४९)
—प्रसिद्धम् (चि० ३।२५८)
—पद्मकिञ्जल्कम् (चि० ३।३१)
—पद्म…श्वेतपद्मम् (चि० १४।२१८)
—पुष्पम् (चि० २९।११०)
यो०—श्वेतोत्पलम् (सू० ४।३४)
—ईषच्छ्वेतम्;…एतत् क्षुद्रं त्रत्पलत्रयम् (सू० २५।४९)
—पद्मोत्पलनलिनानि क्रमात् ईषच्छ्वेतनीलरक्तानि क्षुद्रोत्पलानि (चि० ३।२५८)
—पद्मोत्पले ईषच्छ्वेतनीले क्षुद्रोत्पले (चि० ३।२६०)
—ईषच्छ्वेतम् (चि० ६।३१)
—श्वेतं उत्पलम् (चि० १४।२१८)

पद्मकः

च०—पद्मकाष्ठम् (सू० ५।२१)
ग०—पद्मकाष्ठम् (सू० ३।२४; ४।८; ५।२१; वि० ८।१४४; चि० ३।२५ इत्यादि)
—महापद्मतैलादनन्तरमिदं खुड्डाकपद्मसंज्ञत्वादिह पद्मकशब्देन पद्मपुष्पमेव न तु पद्मकाष्ठं महापद्मे प्रथमं पद्मशब्दोपादानात् पद्मसंज्ञा कृता तत इह पद्मशब्देनैवेति सामान्ये सती खुड्डाकविशेषणं न तु पद्मकशब्देन पद्मकाष्ठग्रहणे संज्ञाहेतु पद्मसामान्यं भवति, खुड्डाकविशेषणञ्चानर्थकं स्यात् न च मध्ये निर्दिष्टेन पद्मशब्देन संज्ञाकरणव्यवहार आचार्याणामिति पद्मपुष्पोशीरादीनाम् (चि० २९।११४)
यो०—पद्मकाष्ठम् (सू० ३।२४, २७; ४।८, ४७; ५।२१; वि० ८।१४४; चि० ३।२५८ इत्यादि)

पद्मचारटी

ग०—कुष्माण्ड लता (चि० २३।५५)

पद्मा

जे०—पद्मप्रचारिणी (चि० ३।२५८)
च०—ब्राह्मणयष्टिका (सू० ४।३१)
ग०—ब्राह्मणयष्टी (सू० ४।३१)
—पद्मचारिणी ब्राह्मणयष्टी (वि० ८।१४४)
—पद्माकारा पद्मवद्रक्तवर्णा पद्मगन्धा च (चि० १।४।७)
—भार्गी (चि० ३।२५८)
यो०—ब्राह्मणयष्टिका (सू० ४।३१)
—पद्मचारिणीं ब्राह्मणयष्टिः (वि० ८।१४४)
—पद्माकारा पद्मसदृशाकृतिः, पद्मरक्ता पद्मगन्धा, पद्मस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा (चि० १।४।७)
—भार्गी (चि० ३।२५८)

पद्मोत्तरिका

च०—कुसुम्भः (सू० २६।८४)
ग०—कुसुम्भः (सू० २६।८४)
यो०—कुसुम्भः (सू० २६।८४)

पनसः

ग०—कण्टकिफलम् (सू० २७।१४३)
यो०—वहिःकण्टकः महाफलः काँठाल इति वङ्गेषु प्रसिद्धः (सू० २५।४९)
—वहिःकण्टकमहाफलम् (सू० २६।८४)
—काँठाल इति ख्यातम् (सू० २७।१४३)

पयस्या

जे०—अर्कपुष्पी (चि० २।१।२५, ३।२५८)
च०—विदारीकन्दः (सू० ४।२)
—पयस्येह क्षीरविदारी काकोली वा (ब०)। पयस्येह विदारिकन्दो क्षीरकाकोली वा (कल०) (सू० ४।७
—पयस्येह क्षीरकाकोली विदारिकन्दो वा (कल०) (सू० ४।८)
—क्षीरविदारी (चि० २।१।२५;)
—क्षीरविदारी (ब०)। विदारिगन्धा (कल०) (चि० १।१।३७)
—क्षीरकाकोली (चि० ८।७९)
—अर्कपुष्पी (चि० २९।९२; ३०।५०; क० ७।१९)
ग०—श्वेतविदारिकन्दः (सू० ४।२)
—विदारी (सू० ४।७)
—विदारीकन्दः (सू० ४।८, ३२)
—अर्कपुष्पी (वि० ८।१३९ (पा०)
—क्षीरकाकोली (चि० १।४।६, १५; २।१।२५; २।२।८; ४।१०२ इत्यादि)

—क्षीरकाकोली क्षीरविदारी वा (चि० ३।२५८)
—पयस्यामिह क्षीरविदारीम् (चि० ११।३७)
—क्षीरविदारी (चि० २७।४१; ३०।५०, ८९)
—क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी, पयस्या तदितरविदारी, भूमिकूष्माण्डद्वयमिति यावत् (क० ७।१९)

यो०—विदारीकन्दः (सू० ४।२, ३२)
— विदारीकन्दः क्षीरकाकोली वा (सू० ४।७)
—क्षीरकाकोली विदारीकन्दो वा (सू० ४।८)
—विदारीभेदः (वि० ८।१३९ (पा०)
—क्षीरकाकोली (चि० १।४।६, १५; २।१।२५; २।२।१८; २।३।८ इत्यादि)
—विदारीकन्दाम् (चि० ११।३७)

परिपेलवम्

च०—कैवर्तमुस्तकम् (वि० ८।१४४; क० १।२३)
ग०—कैवर्त्तमुस्तकः (वि० ८।१४४; क० १।२३)
यो०—कैवर्तमुस्तकम् (वि० ८।१४४)

परिव्याधः

च०—वेतसभेदः (शा० ८।२९)
ग०—जलवेतसः (शा० ८।२९)

परूषकम्

च०—परूषकं चेह मधुरपरूषकं ज्ञेयम् (सू० २७।१२८)
ग०—स्वनामख्यातम् (सू० ४।२४)
—द्विविधं परूषकं'''मधुराम्लभेदात् (सू० २७।१३२)
—परसफलेति लोके (चि० ३।१५५-१५६ (पा०)
—परूषकं परूषफलम् (चि० ३।२०६)

यो०—परूषकं मृदुफलम् (सू० ४।२४)
—परूषकः अल्पास्थिः मृदुफलः (सू० २७।१२८)
—परूषकं परूषकफलम् (चि० ६।३६)

पर्कटकी(पा०)

ग०—पर्कटकीफलं पर्कटस्य पक्वं फलम् (सू०२७।१६२ (पा०)
यो०—पर्कटकीफलं पर्पटकस्य फलम् (सू० २७।१६२ (पा०)

पर्णासः

च०—सुमुखादयः फणिज्झककान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१; चि० ३।२६७)
ग०—क्षुद्रपर्णासः (वि० ८।१४२)
—कृष्णपर्णासः (चि० ३।२६७)
यो०—सुरसकुठेरककालमालकपर्णासफणिज्झकाः तुलसी-भेदाः (चि० ३।२६७)

पर्पट(क):

ग०—पार्पटकञ्च शाकं क्षेत्रपर्पटीपत्रम् (सू० २७।९७)
यो०—पर्पटकः स्वनामख्यातः (सू० ४।२९)
—निम्बपर्पटकौ प्रसिद्धौ (सू० २७।९७)

पर्वणी

च०—पर्वशाकम् (सू० २७।१०८)
ग०—पर्वशाकम् (सू० २७।१०८)
यो०—पर्वशाकम् (सू० २७।१०८)

पर्वपुष्पी

च०—कुक्कुटी (सू० २७।१०८)
ग०—कुक्कुटी पथ्यशाकं पत्रम् (सू० २७।१०८)
यो०—पर्वपुष्पी कुक्कुमा (सू० २७।१०८)

पलङ्कषा

च०—गुग्गुलुः जटामांसी वा (सू० ४।४८)
—गुग्गुलुः (चि० ८।७८; ९।४६)
ग०—गुग्गुलुर्गोक्षुरको वा (सू० ४।४८)
—साधारणगुग्गुलुः (शा० ८।६१)
—गोक्षुरकः (चि० ९।४६)
—गोक्षुरा (चि० १०।२७, ३४)

यो०—गुग्गुलुः क्षुद्रगोक्षुरको वा (सू० ४।४८)
—गुग्गुलुः (चि० ३।३०७; ८।७८; १०।२७, ३४)
—लाक्षा (चि० ४।४६)

पलाण्डुः

ग०—स च द्विविधः पलाण्डुः क्षीरपलाण्डुः (सू० २७।१७५)
—पलाण्डुर्नाम कन्दविशेषः (चि० १४।२०८)

पलाशः-पलाशा

जे०—पलाशः शटीपलाशः (चि० २८।१५२)
च०—पलाशः शटी (कल०) (चि० १२।६५)
—पलाशा शटी (सि० ३।३८)
ग०—पलाशः शटी (चि० १२।६५)
—पलाशं शटीमूलम् (चि० १५।१४२)
यो०—तमालपत्रम् (सू० २।१३)

वाकलम्

च०—कुष्ठम् (चि० ७।१६१; २३।१९६)
ग०—कुष्ठम् (चि० ७।१६१; २३।१९६)
यो०—कुष्ठम् (चि० ७।१६१)

पाटलः

च०—व्रीहिविशेषः (सू० २७।१५)
ग०—पाटलवर्णो व्रीहिः (सू० २७।१५)
यो०—पाटलाकुसुमवर्णको व्रीहिरुच्यते (इति भावप्रकाश) (सू० २७।१५)

पाटला

ग०—पाटलिमूलम् (वि० ८।१३५)
यो०—स्वनामख्याता (सू० २।११)
—स्वनामप्रसिद्धा (वि० ८।१३५)

पाठा

च०—'द्वे पाठे' इत्यनेन स्वल्पपत्रां द्वितीयां पाठां ग्राहयन्ति (चि० १८।३९)
—पाठेत्यादौ अम्बष्ठा पाठाभेदः; अन्ये तु पाठाभागद्वय-ग्रहणार्थं पुनः 'अम्बष्ठा' इति पदं वर्णयन्ति । उक्तं हि "घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्धि ग्रहणीयं मनीषिभिः" इति (चि० ३०।९०-९१)

ग०—आकनिधिः (सू० २७।८८)
—आकनादिः (वि० ८।१३५)
—अम्बष्ठा (वि० ८।१४३)
—द्वे पाठे पाठाद्वयं क्षुद्रवृहद्भेदात (चि० १८।३९)
—पाठा चाम्बष्ठा चेति द्विरुक्तत्वाद् भागद्वयम (चि० ३०।९०-९१)

यो०—अम्बष्ठा (सू० ४।१८, ३९; २७।८८; वि० ८।१३५)
—द्वे पाठे, द्वितीया स्वल्पपत्रा (चि० १८।३९)

पापचेलिकम्

च०—पापचेलिकं पाठाशाकम् (चि० ३।१८९)
ग०—पापचेलिमं कारकेल्वकम् (कारवेल्लकम् ?) (चि० ३।१८९)
यो०—पापचेलिकं पाठाशाकम् (चि० ३।१८९)

पारावतः

च०—कामरूपप्रसिद्धः (सू० २७।१३४)
ग०—जम्बीरविशेषः (सू० २६।८४)
—कामरूपे प्रसिद्धम्; तदपि द्विविधं मधुरं शीतमम्ल-मुष्णम (सू० २७।१३४)
यो०—कामरूपे प्रसिद्धं फलं पाककाले धवललोहितं मधुराम्लं च (सू० २६।८४)
—पारावतं फलं कामरूपे प्रसिद्धं फलं पाककाले धवललोहितं च मधुराम्लं च (सू० २७।१३४)

पारावतपदी

च०—ज्योतिष्मती (क० १।२३)

पारावताङ्घ्रिः

ग०—लतापुटकी (क० १।२३ (पा०)

पालङ्क्या

ग०—ख्यातो लोके (सू० २७।१००)
यो०—पालक इति ख्यातः शाकः (सू० २७।१००)

पालिन्दी

च०—श्यामलता (सू० ४।१६)
ग०—श्यामालता (सू० ४।१६)
यो०—श्यामलता (सू० ४।१६)

पाषाणभेदः

ग०—पाथरचुनीति लोके (सू० ४।३५)
—चाङ्गेरी अश्मान्तको वा; कश्चित् तु प्रस्तरचूर इत्याह (चि० २६।६०)

पिचुः

ग०—तूलकपत्री (चि० ३०।७५)

पिचुमर्दः

च०—निम्बः (चि० २७।५०)
ग०—निम्बः (वि० ८।१३५)
—निम्बपत्रम् (चि० ३।२५२)
—निम्बत्वक् (चि० ७।४६)
यो०—निम्बः (वि० ८।१३५; चि० ३।२५२; ७।१३१, १४४)
—निम्बः, तयोः पत्रम् (चि० ७।४६)

पिण्डफला

च०—लम्बेत्यादि पर्यायकथनम् (क० ३।३)
ग०—लम्बा…पिण्डफला…पर्यायैरिक्ष्वाकुः प्रोच्यते (क० ३।३)

पिण्डालुः

ग०—पिण्डाकारालुकः (सू० २४।६)
—पिण्डाकारः कन्दः (सू० २७।१२३)
—वर्तुलाकार आलुः (चि० १४।९)
यो०—वर्तुलाकारालुभेदः (चि० १४।९)

पिण्डीत(क):

जे०—पिण्डीतं मदनकमित्यपरे (चि० ३।२५८)
च०—पिण्डीतकैरिति मदनैः (चि० २०।३४)
—मदनः (सि० ३।६२; १०।३०)
ग०—मदनफलः (चि० २०।३४; सि० ३।६२)
यो०—मदनफलः (चि० २०।३४)

पिण्याकः

च०—तिलखलिः, किंवा पिण्याकशाकम् (सू० २२।२९)
—पिण्याकशाकम्-पिण्याकः तिलकल्कः; निघण्टुकारस्त्वाह-पिण्याको हरितशिग्रुः (सू० २७।४)
ग०—निःस्नेहतिलखलि, किंवा पिण्याकशाकविशेषः (सू० २२।२९)
यो०—तिलखलिः (सू० २२।२९)
—उमासर्षपादीनां यन्त्रादिपीडितानां निःस्नेहः कल्कः, हरितशिग्रुः इति केचित् (सू० २७।४)

पिप्पली (कम्)

च०—पिप्पलीकं पिप्पली (चि० ८।९७)
—समूलां पिप्पलीमिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च (चि० १५।१६८)
ग०—पिप्पलीशब्दो बीजवाची, न तु ऊषणावाची अत्र बोध्या (वि० ७।१७)
—मगधोद्भवा (चि० ११।२४)
—मदनफलपिप्पलीः (क० १।१६ (पा०)
—पिप्पलीकं पिप्पली (चि० १२।६२; सि० ३।५८)
यो०—पिप्पलि इति ह्रस्वश्छान्दसः (चि० १५।१६३)
—पिप्पली हस्तिपिप्पली च पिप्पलीद्वयम् (चि० १४।७२)
—पिप्पलीकं पिप्पली (चि० ११।२८; १२।६२)

पिप्पलीमूलम्

च०—समूलां पिप्पलीमिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च (चि० १५।१६८)
ग०—समूलां पिप्पलीं पिप्पलीं पिप्पलीमूलञ्च (चि० १५।१६८, १७३)
यो०——समूलां पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च (चि० १५।१६८)
—समूलां पिप्पलीं पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च (चि० १५।१७३)

पीतदारु

ग०—सरलकाष्ठम् (सि० ९।८)

पीतद्रुः

च०—देवदारुः (चि० १०।४३; १२।२५)
—पीतद्रुतैलं च पीतद्रु-सौवीरका[1]दिद्रवेण साध्यमिति ब्रवते (वि० ४।२९)
ग०—दारुहरिद्रा (चि० १०।४३; १२।२५)
—सरलद्रुमः (सि० ४।२९)
यो०—देवदारुः (चि० १०।४३)
—दारुहरिद्रा, देवदारुरिति केचित् (चि० १२।२५)

पीलु

च०—औत्तरापथिकं फलम् (सू० २।४; क० ७।२०)
—औत्तरापथिकम् (सू० २७।१४५)
—औत्तरापथिकं फलं, पीलु स्थाने केचिद् बिल्वं पठन्ति (सि० ७।६३)
ग०—पीलूनि स्वनामख्यातानि कोङ्कणदेशे भूमिजातानि आखरोट् इति लोके, तस्य फलानि (सू० २।४)
—पीलूनीति पीलुफलम् (सू० २।१०)
—पीलूनि काञ्चनदेशीयपर्वतजाखोडफलानि (सू० ३।४)
—उत्तरापथिकं गुडफलम् (सू० २५।४९)
—पीलुफलम् गुडफलम् (सू० २७।१४५)
यो०—औत्तरापथिकं फलम् (सू० २।४; ३।४)
—औत्तरापथिकं मधुरफलम् (सू० २५।४९)
—पीलुफलम (सू० २७।१४५)

पीलुकः

जे०—गुग्गुलुकः (चि० ३।२६७)

पीलुपर्णी

जे०—मधुस्रवा, मूर्वेत्यपरे पीलुपर्णिकायाः भेदः। तस्याः जातिद्वयं स्निग्धपत्रा, धूसरपत्रा च। (चि० ३।२६७)
—मोरटः (चि० ३०।५०)
च०—मोरटकः (सू० २७।१०२)
—मोरटा, मूर्वेत्यन्ये (चि० ३।२६७)
—मोरटः, रास्नाभेद इत्यन्ये (चि० २७।४१)
—मुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः-मुद्गपीलुमाषाख्यैः पर्णीशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते; तत्र पीलुपर्णी मोरटा, केचिन्मूर्वामाहुः (चि० ३०।५०)
ग —नोव (मोर ?) टकः (सू० २७।१०२)
—मूर्वा (चि० २७।४१)
यो०—मोरटकः (सू० २७।१०२)

---

१. 'पीतद्रव्यसौवीरकादिद्रवेण' इति पा०।

—मूर्वा (चि० ३।२६७)

पुण्डरीकम्

जे०—श्वेतपद्मम् (चि० ३।२५८)

च०—श्वेतशतपत्रपद्मम् (सू० २५।४९)

—पुण्डरीकपलाशशब्देन पद्मपुष्पदलमिह (नि० ५।८।५)

ग०—पद्म-नलिन-पुण्डरीक-शतपत्राणि चत्वारि पद्मविशेषाणि (सू० ४।३४)

—श्वेतपद्मम् (सू० २५।४९; चि० ३।२५८)

यो०—श्वेतपद्मम् (सू० ४।३४; २५।४९; चि० ३।२५८)

—पुण्डरीकदलोपमम्-पुण्डरीकं श्वेतपद्मं। तस्य दलं पत्रं श्वेतरक्तम् (चि० ७।१८)

—कमलमिव (चि० १५।१३८)

पुण्डरीक (विष)

च०—[1]एतेषां च संज्ञासंबन्धे शबरकिरातादय एव तद्विदाः प्रमाणं, ते हि गुरुपरंपरया व्याख्यानयन्ति (चि० २३।१२)

ग०—मुस्तकादि कन्दविषाणि (चि० २३।१२)

पु(पौ)ण्ड्रकः

ग०—श्वेतेक्षुः (सू० २५।४९)

—पौण्ड्रकादिजातिविशेषेण परिगृहीतः (सू० २७।२३८)

यो०—इक्षुभेदः (सू० २५।४९)

—पौण्ड्रकवंशौ इक्षुभेदौ (सू० २७।२३८)

पुनर्नवा

ग०—रक्तपुनर्नवा (सू० ४।२२; वि० ८।१३५, १३९)

—रक्ता (वि० ८।१३६)

—श्वेतपुनर्नवा (चि० ११।४३; १।२।४)

—पुनर्नवा रक्ता श्वेता तु वर्षाभूः (चि० १।४।६)

—द्वे पुनर्नवे श्वेतरक्ते (चि० ११।३६)

यो०—रक्तपुनर्नवा (सू० ४।१२)

—रक्तवर्षाभूः (सू० ४।२६, ३६)

—रक्ता (वि० ८।१३६)

—पुनर्नवा रक्ता (चि० १८।१२७)

—पुनर्नवां वर्षाभूं च श्वेतरक्तपुनर्नवाद्वयम् (चि० १३।१०९-११० (पा०)

—द्वे पुनर्नवे श्वेतपुनर्नवां रक्तपुनर्नवां च (चि० ११।३६; १२।३४)

१. 'मुस्तकादीनां' इति पा०

पुरः

ग०—गुग्गुलुः (चि० ३।२६७)

यो०—गुग्गुलु (चि० २।२६७)

पुलाकम्

च०—तुच्छधान्यम् (सू० १४।४२; चि० १४।४०; २३।१७०)

ग०—तुच्छधान्यं तण्डुलहीनं चिप्पटरूपम् (सू० १४।४२)

—अजाततण्डुलधान्यानाम् (चि० १४।४०)

—तुच्छधान्यम (चि० २२।१७; ३०।१७०)

यो०—तुच्छधान्यम् (सू० १४।४२)

—अजाततंडुलधान्यानाम् (चि० १४।४०)

[1]पुलासः (पा०)

जे०—उत्तरापथे प्रसिद्ध एव (चि० ३०।८३)

पु(पौ)ष्करम्–पुष्करमूलम्

च०—पुष्कराख्यं पुष्करमूलम् (चि० ८।१०१)

—पौष्करं पुष्करपत्ररूपं शाकम् (सू० २६।८४)

ग०—पुष्करं वृक्षविशेषस्तस्य मूलं न तु कुष्ठम् (सू० २५।४०)

—पुष्करबीजं पद्मबीजम् (सू० २६।८४; शा० ८।२४; चि० ३।२५८)

—पौष्करं बीजं पद्मबीजम् (सू० २७।११९)

—पुष्करसहस्रपत्रा पद्मसहस्रपत्रा (चि० १।४।७)

—पौष्करं पुष्करमूलं तदभावे कुष्ठम् (चि० ३।२१३)

—(पौष्करेषु)-पुष्करं वृक्षविशेषस्तस्य दलेषु (चि० ३।२६०)

—पुष्करं स्वनामख्यातं तस्य मूलं, तदभावे कुष्ठम् (चि० २।२६७)

—पौष्करमूलं पुष्करो नाम वृक्षविशेषस्तस्य मूलं तदभावे कुष्ठम् (चि० १३।१२७)

—पुष्करस्य पद्मस्य (चि० १४।२१८)

—पुष्कराह्वं पुष्करम् (चि० १७।१०४; २६।८४)

—पुष्करं स्वनामख्यातवृक्षविशेषस्तस्य मूलं तदभावे कुष्ठमपि द्विवारं ग्राह्यम् (चि० २६।२२)

—पुष्करं पद्मपुष्पम् (चि० २६।२७२)

यो०—पुष्करमूलं काश्मीरः कन्दभेदः (सू० ४।३०, ३७)

—पौष्करं बीजं पुष्करबीजम् (सू० २७।११९)

—पुष्करबीजं पद्मबीजम् (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८)

—पुष्करबीजं पुष्करस्य पद्मस्य बीजम् (वि० ८।१४४)

—पौष्करं पुष्करमूलम् (चि० ३।२१३; १०।१९;१७।१०२)

१. यह शब्द ब. और कल० में नहीं है।

पूगम्

ग०—गुवाकस्य फलानि (सू० ५।७७)
यो०—गुवाकः (सू० ५।७७)

पूतना

च०—हरीतकी (चि० ९।४५)
ग०—हरीतकी (चि० ९।४५; १०।३४, ३९)
यो०—हरीतकी (चि० ९।४५; १०।३९)

पूतनाकेशी

च०—पूतनापूर्वा या केशी पूतनाकेशी गोलोमीत्यर्थः। तथा हि जतूकर्णे पूतनाकेशीत्यत्र गोलोमी पठ्यते (चि० १०।३४)
यो०—सुगन्धिजटामांसी (चि० १०।३४)
—पूतनाकेशि-पूतना हरीतकी । केशी जटामांसी। पूतनाकेशी सुगन्धिजटामांसी वा। केशिः केशी। ह्रस्वश्छान्दसः (चि० १०।३९)

पूतीकः

च०—कण्टकी करञ्जः (सू० १।११६)
—शम्पाकपूतीककरञ्जयोश्चेत्यत्र पूतीकशब्दः करञ्जविशेषणम्। तथाहि जतूकर्णः—"आरग्वधपूतिकपुनर्नवास्थिराद्यैर्घृतं सिद्धम्" इत्यादि (चि० २६।२३)
ग०—करञ्जः (सू० १।११६)
—नाटाकरञ्ज (चि० ७।१२३)
यो०—चिरबिल्वः (सू० १।११६)
—पूतिकं करंजभेदः (चि० ७।१२३)

पूति(क)करञ्जः

च०—शम्पाकपूतीककरञ्जयोश्चेत्यत्र पूतीकशब्दः करञ्जविशेषणम्। तथा हि जतूकर्णः-"आरग्वधपूतिकपुनर्नवास्थिराद्यैर्घृतं सिद्धम्" इत्यादि (चि० २६।२३)

पृथक्पर्णी

ग०—पृश्निपर्णी (चि० १८।७७)
यो०—पृश्निपर्णी (चि० ११।४४; १८।७७)

पृथ्वीका

जे०—हिङ्गुपत्रिका (चि० ३।२६७)
च०—कृष्णजीरकम् (सू० ५।२०)
ग०—सूक्ष्मैला (सू० २।४; वि० ८।१३५; चि० ३।२६७)
—कृष्णजीरकम् (सू० ५।२०)
यो०—स्थूलैलां हिङ्गुपत्रीं वा (सू० २।४)
—कृष्णजीरकम् (सू० ५।२०)
—सूक्ष्मैला (वि० ८।१३५; चि० ३।२६७; ७।१२२)
—स्थूलैला (वि० ८।१५१)
—हिङ्गुपत्री (चि० ५।७१)

पृश्निपर्णी

च०—वर्तुलपत्रा सिंहपुच्छी (सू० २।२०)
ग०—पृथक्पर्णी (सू० ४।५)

पोट (गल)ः

च०—पोटगलो होगलः (वि० ८।१३५; सि० १०।१३)
—पोटा इक्षुगन्धा (क० १।२५)
ग०—पोटगलो होगलः (वि० ८।१३५)
—पोटः पोटगलो नल इति प्रसिद्धः (क० १।२५)
यो०—पोटगलः होगलः (वि० ८।१३५)

प्रकीर्या

च०—प्रकीर्योदकीर्ये करञ्जद्वयम् (सू० १।८२)
—करञ्जः (सि० १०।२६)
ग —प्रकीर्या चोदकीर्या च करञ्जद्वयम् (सू० १।८२)
—नाटाकरञ्जः (वि० ८।१३६)
यो०—प्रकीर्योदकीर्ये करञ्जद्वयम् (सू० १।८२; वि० ८।१३६)

प्रग्रहः

च०—व्यवहारार्थं पर्यायानाह-आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)

प्रतिविषा

यो०—अतिविषा (चि० ७।१४४)

प्रत्यक्पर्णी

च०—मूषिकपर्णी (क० ११।१४)

प्रत्यक्पुष्पा (ष्पी)

च०—प्रत्यक्पुष्पा अपामार्गः (सू० १।८२; ४।२३)
—प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः (क० १।१४)
ग०—प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः (सू० १।८२; ४।२३; वि० ८।१३५; क०[1] १।१४)
— प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गबीजम् (सू० २५।४०)
यो —प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः (सू० १।८२)
—प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः (सू० ४।२३; २५।४०; वि० ८।१३५)

---

१. इस स्थल के सन्दर्भ को कल्प० २।८-११ की व्याख्या में उद्धृत कर व्याख्या की गई है।

प्रत्यक्श्रेणी

च०—दन्ती (सू० १।७७)
—तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—मूषिकपर्णी दन्तीभेद एव (सू० १।७७)
—द्रवन्ती (क० ११।१४ (पा०)
—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)
यो०—दन्ती (सू० १।७७)

प्रपुन्नाडः

च०—एडगजः (सू० ३।१३)
ग०—चाकुन्दा (सू० ३।१३)
—एडगजा (सू० २७।१०१)
यो०—एडगजः (सू० ३।१३; २७।१०१)

प्रपौण्डरीकम्

च०—पुण्डरीकम् (सू० ३।२४)
ग०—पुण्डरीयकाष्ठम् (सू० ३।२४; ५।६४; चि० ३।२५८; ४।६८; ८।८४)
—पुण्डरीककाष्ठम् (चि० ४।७४)
—पौण्डर्यम् (चि० २१।८२)
यो०—पुण्डरीयकम् (सू० ३।२४, २६; ५।६४)
—पुण्डरीककाष्ठम् (चि० ३।२५८; ४।६८, १०२; ७।१३३; ८।८४ इत्यादि)

प्रशातिका

च०—'उडिका' इति प्रसिद्धा (सू० २१।२५)
—प्रशान्तिका-प्रशातिका उडिकैव स्थलजा रक्तशूका (सू० २७।१७)
—प्रशान्तिका जलमध्ये प्रायो भवति (ब०)'।
निवाराः प्रशातिका जलमध्ये प्रायो भवन्ति (कल०) (चि० ४।३६)
ग०—प्रसातिका आडिधान्यमिति लोके प्रसिद्धा (सू० २१।२५)
—कोरदूषः'''प्रशातिका'''सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
—प्रसातिका कङ्गुः । द्वे चैव ते धान्ये कुधानाख्ये भवतः (चि० ४।३६)
यो०—प्रसातिका व्रीहिभेदः (सू० २१।२५)
—नीवारः उडिकाधान्यं । तच्च द्विविधं । एकं धान्यसदृशविटपं धान्यक्षेत्रजं । अन्यत् महादलकाण्डं सलिलजं । तत्र सलिलजं सलिलवृद्धिमात्रस्तम्बप्ररोहं रक्तशूकं । तदेव प्रशान्तिकेत्युच्यते'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)
—प्रशान्तिका प्रायो जलमध्ये भवति (चि० ४।३६)

प्राचीनामलकम्

च०—पानीयामलकम् (सू० २७।१४६)
ग०—प्राचीनामलकं पानीयामलकफलम् (सू० २७।१४६)
यो०—प्रागदेशोद्भवं पानीयामलकं इति लोके (सू० २७।१४६)

प्रियकः

ग०—प्रियङ्गुवृक्षः (सू० २५।४९)
यो०—प्रियकाश्वकर्णौ शालभेदौ (सू० २५।४९)

प्रियङ्गुः

जे०—कङ्गुः (चि० ४।३६)
च०—'काङ्गनी' इति प्रसिद्धा (सू० २७।१७)
—कङ्गुः (चि० ४।३६)
ग०—स्वनामख्याता (सू० ५।२०)
—प्रियङ्गुनामधान्यविशेषः (सू० २१।२५)
—प्रियङ्गुवृक्षस्य पुष्पम् (सू० २५।४९)
—'''प्रियङ्गु'''सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
—स्वनामा (चि० ८।१३५)
—कुधान्यं स्वनामाख्यम (चि० ४।३६)
—प्रियङ्गव इति पदच्छेदः (चि० २३।७८)
—प्रियङ्गवः प्रियङ्गुर्नाम धान्यविशेषः (चि० २३।२२४)
—प्रियङ्गवो धान्यविशेषाः (चि० ३०।२५७, २६६)
यो०—प्रसिद्धा (सू० ४।३१)
—'''प्रियङ्गु'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)
—कंगुः (चि० ४।३६)
—प्रियङ्गुका फलिनी (चि० ४।७३)

प्रियालः

च०—प्रियालोऽयं मगधप्रसिद्धः (सू० २७।१५८)
ग०—पियालस्य फलं द्विविधं, राजादनं पियालश्च । तत्र राजादनगुणा उक्ताः । पियालस्य वचनमिदम् (सू० २७।१५८)
यो०—पियालः मधुराम्लफलः प्रायशः मगधेषु जायते (सू० २७।१५८)

प्लक्षः

च०—अल्पदीर्घपत्रः पर्कटी (ब०)।
अल्पदीर्घपत्रः (कल०) (चि० २१।८५)

बल्वजः

ग०—छलूयाघासः (शा० ८।४१)
—ऊल्वाकतृणानि (चि० ५।१३८)
यो०—उलपान् (चि० ५।१३८)

बस्तगन्धा

ग०—वस्तगन्धा अजमोदा (चि० ३०।२६० (पा०)

बहुफेनरसा

ग०—सप्तला चर्मसाह्वा बहुफेनरसा चेति पर्यायैरुच्यते (क० ११।३)

बहुला

ग०—एला (चि० ८।१०३)
यो०—एला (चि० ८।१०३)

बाल(क)म्

ग०—बालं ह्रीवेरम् ([1]सि० ८।३९)

बाह्लीकम्

जे०—कुङ्कुमम् (चि० ३०।९१)
च०—कुङ्कुमम् (चि० ३०।९१)
ग०—बाह्लीकं हिङ्गु, तेन हिङ्गुभागद्वयम् ([2]चि० २३।१०२)
—हिङ्गु (चि० ३०।९१)

बिम्बी

च०—ओष्ठोपमफला (सू० १।७८)
—अष्ठोपमफला (व०)।
औष्ठोपमफला (कल०) (चि० ७।८५)
ग०—ओष्ठोपमफलम् (सू० १।७८; ४।२३; २७।१४५
—बिम्बी बिम्बफलम् ओष्ठोपममिति यावत् (चि० ८।१३५)
—[3]ओष्ठोपमफलम् (क० ३।८–११)
यो०—रक्तफला। तेलाकुचा इति वङ्गभाषायाम् (सू० १।७८)
—रक्तफला (सू० ४।२३)
—ओष्ठोपमफला (सू० २७।१४५, चि० ८।१३५; चि० १४।१०)

---

१. चक्रपाणिदत्त ने 'बाल' को 'उदुम्बर' का विशेषण मानकर 'बालोदुम्बर' की व्याख्या की है।

२. इसी श्लोक में हिङ्गु भी पठित है।

३. इस स्थल पर मूल में बिम्बी पाठ नहीं है। कल्प. १।१४ के सन्दर्भ को उद्धृतकर उसी की व्याख्या यहाँ की गई है।

बिल्वः

च०—बालबिल्वम् (चि० १४।९०)
—बिल्वादिभिः-बिल्वादिरिति बृहत्पञ्चमूलं, किंवा
—"बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान्" (सि० अ० ७।११) इत्यनेनोक्तो बिल्वादिर्ज्ञेयः (सि० ९।८)
—बिल्वादीनामिति बिल्वादिपञ्चमूलस्य (क० १०।१०)
—बिल्वाद्यो गणः दशमूलम् (सि० ४।१७)
—बिल्वादीनि दशमूलानि (सि० ४।२७)
—बिल्वादि दशमूलम् (सि० ५।१४)
—बिल्वादिमूलं दशमूलम् (सि० ८।५)
—बिल्वादिभिश्च निरूह इति "बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान्" इत्यादिनोक्तः (सि० ७।२६)
ग०—बिल्वं बिल्वशलाटुः (सू० २।२८; चि० ३।१८६; ८।१२६, १२७)
—बिल्वमामबिल्वफलम्। न तु मूलादिकम् (सू० २५।४०)
—बिल्वेत्यादिपञ्चकं बिल्वादिगणं बृहत्पञ्चमूलं विद्यात् (चि० ११।४३)
—बिल्वशलाटुभिः आमबिल्वानाञ्च शुष्काणाम् (चि० ३।२३५)
—बिल्वमध्यं बिल्वफलशस्यम् (चि० १५।१८८; १७।९४)
—बिल्वादि पञ्चमूलम् (चि० २०।२३)
—बिल्वादिभिः पञ्चमूलैः (चि० २६।२३७)
—बिल्वादीनां बिल्वादिपञ्चमूलानाम् (क० १०।१०)
—बिल्वादि बिल्वादिपञ्चमूलम् (सि० ४।३७)
—बिल्वादीनां बिल्वादिपञ्चमूलम् (सि० ७।२६)
—बिल्वादिमूल बिल्वादिपञ्चमूलम् (सि० ८।५)
यो०—बिल्वं बिल्वशलाटुः (सू० २।१८, १९, २७, २८ (पा०); १९।५२)
—बिल्वं आमम् (सू० २५।४०)
—बिल्वाग्निमन्थेत्यादि। एतत् बृहत् पञ्चमूलम् (चि० ११।४३)
—बिल्वपेशिका बिल्वमध्यम (चि० १४।६३)
—बिल्वादिमूलं बृहत्पञ्चमूलम् (चि० २०।२३)

बिल्वपर्णी

च०—बिल्वार्जकम् (सू० २७।१०७)
ग०—बिल्वपर्णी बिल्वार्जकम् (सू० २७।१०७)
यो०—बिल्वार्जकम् (सू० २७।१०७)

बिसम्

च०—बिसं करहाटः (कल०) (वि० ८।१४४)
—मृणालसूत्रम् (चि० ३।२५८)
—बिसं स्थूलम् (चि० १४।९) (ब०)।
—बिसं स्थूलं मृणालम् (कल०) (चि० १४।९)

ग०—बिसानि मृत्तिकाधःस्थितच्छुद्रावरोहवन्मृणालानि (सू० ५।१०)
—बिसं पद्मादीनां क्षुद्रमृणालम् (सू० २७।११६)
—बिसं मृणालम् (चि० ३।२५८; ४।५० (पा०); ११।१८; २६।२४३)
—बिसं बृहन्मृणालम् (चि० १४।९)
—क्षुद्रमृणालं कन्दप्रसूनमात्रं बिसम् (चि० २१।७९)
—बिसग्रन्थिमृ'णालग्रन्थिः (चि० २१।७३)
—बिसस्य ग्रन्थिश्च-बिसस्य मृणालस्य ग्रन्थिः (चि० २६।९४)

यो०—बिसानि मृणालानि (सू० ५।१०)
—बिसं मृणालम् (सू० २७।११६; (चि० ११।४६)
—पद्ममूलम् (वि० ८।१४४)
—बिसं स्थूलं। सूक्ष्मं मृणालमिति द्विविधम् (चि० ३।२५८)
—बिसं स्थूलम् (चि० ४।५०; १४।९)

बीजकः

च०—असनः (चि० १६।१०६)
यो०—असनः (चि० १६।१०६)

बीजपूर(क)म्

ग०—मातुलुङ्गम् (चि० ५।७७; १५।९१)
—मातुलुङ्गफलम् (चि० ५।१६६)
यो०—मातुलुङ्गम् (चि० ५।७७)

बु(बू)कः

जे०—[1]बूक एरण्डः (चि० २८।१७०, चि० ३०।८२)

बृहती

ग०—बृहत्यौ–द्वे बृहत्यौ बृहतीकण्टकार्यौ (चि० ३।२१०)
—बृहत्यौ–बृहतीद्वयम् (चि० ३।२१३)
यो०—बृहत्यौ द्वे–द्वे बृहत्यौ बृहती कण्टकारिका च (सू० २३।१९)
—बृहतीद्वयं बृहती कण्टकारी च (चि० ११।६२)

१. यह शब्द चक्रपाणिदत्त की व्याख्या में उपलब्ध नहीं है।

—बृहत्यौ बृहतीद्वयं बृहती कण्टकारी च (चि०३।२१०)
—बृहत्यौ बृहतीद्वयम् (चि० ३।२१३)
—बृहतद्वयं बृहती कण्टकारी च। तयोः फलानि (चि० १२।२९)
—बृहत्यौ–द्वे बृहत्यौ (चि० १८।७५ (पा०)
—(बृहतीयुग्मैः)—काकोलीबृहतीमेदानां युग्मानि द्रव्याणि बृहतीद्वयं-बृहती कण्टकारी च (चि० १८।९९)
—द्वे बृहत्यौ—बृहत्यौ बृहतीं कण्टकारीं च (चि० १७।१७६)

बृहत्पत्रः

ग०—तिलवको लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटक इति पर्यायाः (क० ९।३)

बोधिवृक्षः

ग०—अश्वत्थः (चि० २९।१५८)

ब्रह्मसुवर्चला

च०—ब्रह्मसुवर्चलाद्यौषधान्यायुर्वेदसमुत्थानीये वक्ष्यमाणानि (चि० १।१।५८)
—ब्रह्मसुवर्चलाप्रभृतयो यथोक्तलक्षणा दिव्यौषधयो नातिप्रसिद्धाः (चि० १।४।७)

ग०—स्वनामख्याता (चि० १।१।५८)
—सूर्यभक्ता (चि० १।३।२४)
—ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा—हिरण्यक्षीरा सुवर्णवर्णक्षीरा, पुष्करसदृशपत्रा पद्मपत्रसदृशपत्रा (च० १।४।७)

यो०—आयुर्वेद समुत्थानीये पश्चाद् वक्ष्यमाणलक्षणा (चि० १।१।५८)
—सूर्यभक्ता (चि० १।३।२४)
—ब्रह्मसुवर्चलादीनां दिव्यौषधीनां नातिप्रसिद्धतया तासां विज्ञानार्थमाह-ब्रह्मसुवर्चलेत्यादि। हिरण्यक्षीरा सुवर्णवर्णक्षीरा। पुष्करसदृशपत्रा पद्मपत्रसदृशपत्रा (चि० १।४।७)

ब्राह्मी

ग०—ब्राह्मी नाम शाकविशेषः (सू० ४।४९)
—ब्राह्मणयष्टी (शा० ८।२०)
—शाकविशेषः (चि० १।३।२४)
—शाकविशेषः स्वनामख्याता (चि० १।४।६)
—ब्राह्मीशाकम् (चि० ७।६९)

[redacted]

ग०—यष्टीमधु तच्च स्थलजानूपजभेदेन द्विधा वमनादिप्रतिकर्मविशेषेण (सू० २।७)
—यष्टीमधु (सू० ४।५, २१, २३; ५।२१; वि० ८।१३५ इत्यादि)
—यष्टिमधुकम् (चि० १।२।१५; ३।२४८; ११।२७)
—यष्टीमधुकस्य (चि० २।२।५; १५।७३; १९।६२; क० ७।१७; सि० ७।१३)
—यष्टिमधूनि (चि० ४।६०)
—द्विमधुकम् अनूपजं (जलजं) स्थलजञ्च (चि० २६।२३८)

यो०—मधुयष्टिकाम् (सू० २।७)
—मधुयष्टिम् (सू० ३।२१)
—मधुयष्टी (सू० ३।२२; ४।१४, ३४, ४४, ४६ इत्यादि)
—यष्टीमधुकम् (सू० ४।१; चि० १।१।४९; १।२।१५; ४।१०१)
—यष्टीमधु (सू० ४।५, ८, २१, २३, ३२ (पा०); ५।२१ इत्यादि)
—यष्ठीमधु (सू० ४।२५)
—यष्टिमधु (वि० ८।१३५; चि० १।३।४५; २।१।२७; २।२।५; ५।११५ इत्यादि)
—यष्टिमधुकम् (चि० ८।८५; १९।८७)
—मधूकेन (चि० १९।६२)

मधुकपर्णी (पा०)

च०—मधुकभेदः (वि० ८।१३९)

मधुपर्णी

जे०—आनूपं यष्टीमधु (चि० २९।९२)
च०—विकङ्कतम् (वि० ८।१३९)
—मध्वसनाख्यपर्ण्यौ मधुपर्णी गुडूची, असनपर्णी अपराजिता, 'दारुपर्णी' इत्यपरे (चि० २६।७०)
ग०—गुडूची (सू० ४।५, २१; चि० २९।७२, ९१ (पा०), ११०)
—लतापुटकी गुडूची वा (वि० ८।१४३ (पा०)
यो०—गुडूची (सू० ४।२१)

मधुयष्टिका

ग०—यष्टीमधुकानाम् (चि० ३।२४६)
—यष्टीमधु (चि० २८।१८६)
यो०—यष्टिमधु (चि० ३।२४१)
—यष्टिमधु (चि० १६।१००)

मधुर(क)म्

च०—मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकर्षभकादीनि (सू० ५।२६)
ग०—मधुरकं उत्तकाकोल्यादि (शा० ८।२९)
—मधुरं काकोल्याद्यौषधम् (शा० ८।३२)
—मधुरौषधं काकोल्यादि (शा० ८।३२ (२)
—मधुरैर्द्राक्षाखर्जूरादिभिः (चि० १८।१३४)
—मधुराणां काकोल्यादीनाम् (चि० २२।४६)
यो०—मधुरकैः मधुरद्रव्यगणैः जीवकर्षभकादिभिः (चि० १७।१३३)

मधुरसा

जे०—मूर्वा चोरस्नायुः (चि० ३।२५८)
ग०—मूर्वा (चि० ३।२५८; १६।६१)
यो०—मूर्वा (चि० ३।२५८; १६।६१; १७।१०६)

मधुवल्ली

च०—यष्टीमधुभेदः (वि० ८।१३९)
ग०—यष्टीमधुभेदः (वि० ८।१३९)
यो०—यष्टिमधुभेदः (वि० ८।१३९)

मधुशिग्रुः

च०—स्वल्पशोभाञ्जनकः (नि० २।४)
—शोभाञ्जनः (वि० ७।१७)
ग०—रक्तशोभाञ्जनः (वि० ७।१७, चि० १०।३३; १३।१५५; १५।१३९)
—शोभाञ्जनः (चि० २९।१५१)
यो०—लोहितकुसुमः अल्पविटपः शोभाञ्जनभेदः (नि० २।४)
—लोहितकुसुमः शोभाञ्जनभेदः (वि० ७।१७)
—रक्तशोभाञ्जनः (चि० १०।३३; १३।१५५)
—मधुशिग्रुकं मधुशिग्रुबीजम् (चि० १५।१३५)

मधूकम्

च०—मधूकशब्देन समानगुणत्वात् फलं कुसुमञ्च ज्ञेयम् (सू० २७।१२८)
—मधूकशब्देनेह मधूकपुष्पं ग्राह्यम् (चि० ११।२०)
ग०—गुडपुष्पम् (वि० ८।१३५)
—मधूकानां पुष्पाणाम् (चि० ११।१४)
—मधूकपुष्पं फलं वा (चि० २।१।३४ (पा०)
—गुडपुष्पस्य वृक्षस्य सारम् (चि० ३।२०६)
—मधूद्रुमः (चि० ३।२५८)
—मधूकपुष्पम् (चि० ५।१२३)
—मधूकसारस्य (चि० १०।३१ (पा०); ११।२०)

—मधुकम् (चि० १९।८८)
—मधूकपुष्पं—गुडपुष्पस्य पुष्पम् (चि० ११।५८)
—मधूकात् सारं—मधूकवृक्षस्य सारकाष्ठम् (चि० २३।२७६)
—मधूकानि मधूकफलानि (चि० २।२।१८)
—मधू द्रुमः—मधुद्रुमेण मधूकपत्रवृन्तस्वरसेन (चि० ४।८९ (पा०)

यो०—गुडपुष्पम् (सू० ३।२१)
—प्रसिद्धम् (सू० २७।१२८)
—मधुपुष्पः (वि० ८।१३५)
—मधू द्रुमः (चि० ३।२५८)
—मधूकद्रुमः (चि० ४।९४)
—मधूकपुष्पं गुडपुष्पस्य पुष्पम् (चि० ११।५८)

मधूकपुष्पी

च०—मधूकपुष्पी मधुकभेदः (कल०) (वि० ८।१३९)
ग०—मधूकभेदः (वि० ८।१३९)
यो०—मधूकभेदः (वि० ८।१३९)

मधूलकः

च०—गोधूमविशेषः (नि० २।४)
—गोधूमभेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकम्, अन्ये तु मेदकमाहुः (सू० २७।१९० (पा०)
यो०—मधूलिका (वि० ८।१३६)
—स्वल्पगोधूमः, तत्किण्वकृता सुरा मधूलिका (सू० २७।१९०)

मधूलिका

च०—मर्कटहस्ततृणम् (वि० ८।१३९)
—अल्पगोधूमाः (चि० १७।१११)
—'मर्कटहस्त' इति ख्याता (क० ४।१३)
—मधूली गोधूमभेदः (सू० २७।२२)
ग०—मधूलिका सुरा मधूलकफलकृता (सू० २७।१९०)
—मर्कटहस्तृण इति ख्याताः (वि० ८।१३९)
—गोधूमपेषणावशिष्टक्षुद्रभागः (वि० १७।१११)
—मधूली गोधूमविशेषौ द्वे नान्दीमुखी-मधूलिके (सू० २७।२२)
यो०—मर्कटहस्ततृणम् (वि० ८।१३९)
—स्वल्पगोधूमः (चि० १७।१११)
—मधूली मधूलिका मर्कटहस्ततृणं। तद्भेदः नान्दीमुखी। इमौ तृणधान्यभेदौ (सू० २७।२२)

मयूरकः

च०—अपामार्गः (चि० २३।५७)
ग०—अपामार्गः (चि० २३।५७)
यो०—अपामार्गम् (चि० १२।२३)

मरुबकः

ग०—मरुवकः पिण्डीतकः मदनवृक्ष एव (क० १।२३)

मर्कटी

च०—शूकशिम्बी (चि० ९।४५)
ग०—शूकशिम्बा (चि० ९।४५)
यो०—शूकशिम्बी (चि० ९।४५)

मलपूः

च०—काकोदुम्बरिका (चि० ७।१६२)
ग०—काष्ठोदुम्बरः (चि० ७।१६२)
—कोटोदुम्बरम् (चि० ७।१६५)
यो०—काकोदुम्बरिका (चि० ७।१६२)
—काकोदुम्बरिका। मलयूमिति पाठे स एवार्थः (चि० ७।१६५)

मसूरः

यो०—चणकमसूरौ प्रसिद्धौ (सू० २७।२८)
—मुद्गमसूरौ प्रसिद्धौ (चि० १९।५०)

मसूरविदला

च०—श्यामलता (वि० ८।१३६; क० ११।१४)
—मसूरविदलानामिति निस्तुषमसूराणां, न तु मसूरविदलाऽत्र श्यामा; उक्तं हि जतूकर्णे "पुंल्लिङ्गेन—मसूरविदलात् पलम्" इति (चि० ७।१३७)
—मसूरविदलैरिति मसूराणां विदलैः, न त्वत्र विदला श्यामा, तस्याः स्त्रीलिङ्गत्वात् (चि० २१।६०)
ग०—श्याममूला त्रिवृत् (वि० ८।१३६)
यो०—श्यामलता (वि० ८।१३६)

महाजालिनी

च०—पीतकोषातकी (क० ३।१७)

महापत्रः (त्रि)

च०—श्योनाकः (चि० १४।१२४)
ग०—महापत्री बृहज्जम्बुस्तस्याः पत्रम् (चि० १४।१२४)
यो०—बृहज्जम्बू (चि० १४।१२४)

महापुरुषदन्ता

च०—शतावरी। (अन्ये तु विष्णुकान्तां वदन्ति, अधिकां शतावरीमाहुः) (चि० १।७६)

ग०—शतमूली (चि० १।४६)

यो०—शतावरी (चि० १।४६)

महामेदा

ग०—मेदा महामेदा च प्रसिद्धा (चि० ३।२५८)

यो०—मेदा महामेदा च स्वनामख्याते (सू० ४।१)
—मेदामहामेदे स्वनामख्याते (चि० ३।२५८)

महावृक्षः

ग०—सुधावृक्षः स्नुहीतिनामा (सू० ४। (४)
—स्नुही (वि० ८।१३६)
—स्नुही महावृक्षः (क० १०।८)

यो०—स्नुही (सू० ४। (४); वि० ८।१३९)

महाव्रीहिः

च०—हायनकाद्यो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)

ग०—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)

महाशालिः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित्। ···महाशालिर्मगधे प्रसिद्धः (सू० २७।८)
—महाह्वाः शालयः महाशालयः (चि० २१।११३)

ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि। तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति। तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसन्धाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति।···महाशालिर्मगधदेशे प्रसिद्धो हैमन्तिकः (सू० २७।८)
—महाह्वाः शालयः महाशालयः (चि० २१।११३)

यो०—···महातण्डुलकः।······एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः। एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते। तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीवलेभ्यः एव ज्ञेयानि। एते नामतः उक्ताः (सू० २७।८)
—···महान् शालिः महाशालिः महातण्डुलः।···इते तत्तद्राक्षसशालिभेदाः (चि० १४।९५)

महाश्रावणी

जे०—श्रावणी–महाश्रावण्यौ अलम्बुषा स्थूलफला स्वनामख्याता। (चि० ३।२५८)

च०—अलम्बुषा (वि० ८।१३९; चि० ११।४६)
—अलम्बुषा क्षीरपुष्पा (कल०) (चि० ११।४६)
—अलम्बुषा स्थूलफला (चि० ३।२५८)
—बृहन्मुण्डितिका (वि० २८।१६०)

ग०—रक्तमुण्डेरी (चि० ८।१३९; चि० २८।१६०)
—श्वेतमुण्डेरी (चि० ३।२५८)
—महती श्रावणी श्वेतमुण्डेरी (क० ७।१८)

यो०—श्वेतमुण्डेरी (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८)

महाश्वेता

च०—श्वेता अपराजिता, महाश्वेता तद्भेदः कटभी वा (सू० ४।२०)

ग —श्वेता श्वेतापराजिता, महाश्वेता तद्भेदः (सू० ४।२०)

यो०—श्वेता श्वेतापराजिता। महाश्वेता तद्भेदः। कटभी वा (सू० ४।२०)

महासहा

जे०—क्षुद्रसहा–महासहे तु मुद्गमाषपर्ण्यौ (चि० ३।२५८)

च०—महासहा, क्षुद्रसहा, मुद्गमाषपर्ण्यौ (क० ४।१९)

ग —माषपर्णी (वि० ८।१३५)
—श्वेतकुरबकः (वि० ८।१३९)

यो०—माषपर्णी (वि० ८।१३५)
—श्वेतकुरबकः (वि० ८।१३९)

महौषधम्

यो०—शुण्ठी (सू० ४।१८; २४।४९; चि० ३।२१०; १२।२५, ४२ इत्यादि)

मांसी

ग०—जटामांसी (सू० ५।२१)

यो०—जटामांसी (सू० ५।२१; चि०१२।६५; १०।७८;२०।३३)
—सुरामांसी (चि० ७।८०)

मागधी

च०—मागधिका पिप्पली (चि० २२।५३)

---

१. अयं पाठः क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते।

—मागधी पिप्पली (कल०) (चि० ३०।१५०)
ग०—मागधिका पिप्पली (क० ६।३६ (पा०)
—मागधिकानां कणांस्तण्डुलान् (चि० २०।२९)
यो०—पिप्पल्याः (चि० २।३।३०)
—मागधिका पिप्पली (चि० ७।६८, १४३; १२।२३; १५।१२७)
—मागधिकाकणान्—मागधिका पिप्पली च तासां कणाः सूक्ष्मांशाः (चि० २०।२९)
—मागधिका समूलाम्-मागधिकां पिप्पलीं । समूलां सपिप्पलीमूलाम् (चि० १२।२३)

माची (ठी) कः

जे०—उत्तरापथे झटकानुकारि लोकप्रसिद्धमेव (चि० ३०।९१)
च०—देवदारुः (व०) । माठीको देवदारुः (कल०) (वि० ८।१४४)
ग०—माठीको देवदारुः (वि० ८।१४४)
यो०—माठीकः देवदारु (वि० ८।१४४)

मातुलुङ्गः

जे०—बीजपूरकः (चि० ३।२६७)
ग०—दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१०)
—जम्बीरभेदः (चि० ३।२६७)
यो०—दाडिममातुलुङ्गौ स्वनामख्यातौ (सू० ४।१०)
—बीजपूरः (सू० ४।२८; चि० १५।११८)
—बीजपूरकम् (सू० २६।८४; वि० ८।१४०; चि० ५।७८, ८८, १३० इत्यादि)
—मातुलुङ्गकेशरं-मातुलुङ्गस्य बीजपूरकस्य केशरं फलान्तरगतं तन्तुजालकम् (सू० २७।१५४)
—जम्बीरभेदः (चि० ३।२६७)

मारिषः

ग०—चौंबालटिया (सू० २७।१००)
यो०—तन्नाख्यः पत्रशाकभेदः कौंटानदे इति यस्य बङ्गेषु प्रसिद्धिः (सू० २६।८४ (पा०)
—मटे इति प्रसिद्धः (सू० २७।१००)

मार्कवः

ग०—भृङ्गराजः (वि० ७।२१; चि० २६।२६७, ३६९)
यो०—भृङ्गराजः (वि० ७।२१)

मालती

च०—मालतीकोरकम्-मालत्याः कोरकं मालतीमुकुलं, कोरको मुकुल उच्यते (व०) । मालत्याः क्षारक-क्षारमिति मालतीमुकुलक्षारं, क्षारको मुकुल उच्यते (कल०) (चि० ७।१६८) (पा०)
ग०—मालत्याः कुसुमं नवम्-मालत्याः नवं कुसुमं मुकुलमशुष्कपुष्पं वा (चि० ९।३६)
यो०—मालत्याः कोरकाणां मुकुलानाम् (चि० ७।१६८)
—मालत्याः नवं कुसुमं मुकुलम् (चि० ९।३६)

माषः

च०—आर्द्रमाषः अशुष्कमाषः; 'द्विमाष' इति वा पाठः, तत्र माषराजमाषयोर्ग्रहणम् (च०) । द्विमाष इति माषराजमाषयोर्ग्रहणम् (कल०) (चि० ९।४३)
ग०—माषाणां तुषरहितः विदलाः (चि० २।३।१४)
—माषाणां तुषरहितानां विदलानाम् (चि० २।३।१६)
—माषकलायः (चि० ८।६०; क० १२।३४)
—द्विमाष—द्विमाषाविह सजातीयत्वान्माषपर्णी मुद्गपर्णी चेति (चि० ९।४३ (पा०)
यो०—द्विमाषम्-मुद्गपर्णी माषपर्णी च (चि० ९।४३ (पा०)

माषपर्णी

च०—मुद्गमाषपर्ण्यन्तं सुगमम् (सू० ४।१)
—मुद्गपीलुमाषाख्यपर्णि-मुद्गपीलुमाषाख्यैः पर्णीशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते (चि० ३०।५०)
ग०—माषाख्यपर्णी माषपर्णी (चि० ३०।५०)

मुकुन्दः

च०—'वाकसतृण' इति (सू० २७।१८)
—मुकुन्दक—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)
ग०—वाकसतृणः···सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१८)
—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)
यो०—मुकुन्दः···एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१८)

मुकूलकः

जे०—दन्ती (चि० २५।५३)
च०—वातामादय औत्तरापथिकाः (सू० २७।१५७)
—दन्ती (चि० २५।५३; क० ७।४६)
—तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—दन्ती (चि० २५।५३; क० ७।४६)

—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

यो०—वातामाभिषुक...मुकूलक...उत्तरापथजातानि फलानि तत्रैव प्रसिद्धानि (सू० २७।१५७)

मु(यु)क्ता

च०—मुक्ता रास्ना (सू० ४।५०)

ग०—मुक्ता रास्ना, मुक्तरसेत्यस्य स्वेकदेशो मुक्ता (सू० ४।५०)

यो०—युक्ता युक्तरसा रास्ना (सू० ४।५०)

मुञ्जात (क) :

च०—अक्षोटवातामादीनि औत्तरापथिकानि (चि०२६।१७१)

—मुञ्जातक औत्तरापथिककन्दः (सू० २७।१२०)

—मुञ्जातक उत्तरापथप्रसिद्धः (चि० २२।३०)

ग०—उत्तरदेशे कन्दविशेषः (चि० २६।१७१)

—मुञ्जातक औत्तरापथिकः कन्दः (सू० २७।१२०; चि० २२।३०)

—भव्यादिकं देशविशेषे स्वनामप्रसिद्धम् (चि० २१।६५)

यो०—मुञ्जातकः औत्तरापथिकः कन्दः (सू० २७।१२०)

मुद्गः

च०—स्वनामप्रसिद्धः (चि० ३।१८८)

—शारदान्मुद्गान्—शारदान्मुद्गानिति हरितमुद्गान् , ते हि प्रायः शरदि भवन्ति (चि० १०।४६)

ग०—तिलमुद्गयोः—तुषरहितयोः कृष्णतिलसुवर्णमुद्गयोः (चि० २३।११६)

—स्वर्णमुद्गः (चि० ४।३७)

—शारदान् मुद्गान् कृष्णमुद्गान् (चि० १०।४६)

यो०—मुद्गमसूरौ प्रसिद्धौ (चि० १९।५०)

—शारदान् मुद्गान्-शारदान् शरदि भवान् मुद्गान् हरितमुद्गान्। ते हि प्रायः शरदि भवन्ति (चि० १०।४६)

मुद्गपर्णी

च०—मुद्गमाषपर्ण्यन्तं सुगमम् (सू० ४।१)

—मुद्गपीलुमाषाख्यपर्णि-मुद्गपीलुमाषाख्यैः पर्णीशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते (चि० ३०।५०)

मुष्ककः

च०—घण्टापाटलकम् (चि० १५।१८९)

ग०—घण्टापाटला कृष्णपुष्पा (चि० १५।१८९)

यो०—घण्टापाटलः (चि० १५।१८९)

मुस्तम्

ग०—भद्रमुस्तकम् (सू० ५।२२)

—भद्रमुस्तम् (सू० ५।६४; २५।४०)

—मुस्तकम् (चि० ८।१३०)

—मुस्ता भद्रमुस्तककन्दानाम्

यो०—भद्रमुस्तकम् (सू० ५।२२)

—भद्रमुस्तम् (सू० ५।६४; चि० १५।१५८)

—मुस्तमिह नागरमुस्तम् (चि० १८।१७१)

—मुस्तकः मुस्तः (चि० १५।१३२)

मूर्वा

जे०—मोरटा (चि० ३।२०४)

—चोरस्नायुः (चि० २१।९२)

ग०—सूचिमुखी (वि० ८।१३५)

—मूर्वामूलम् (चि० ११।६२)

यो०—सूचीमुखी (वि० ८।१३५)

मूलकम्

ग०—मूलकबीजम्, सर्षपसाहचर्यात् (सू० १३।११)

—ह्रस्वमूलकम् (शा० ८।२८)

—शुष्कमूलकम् (चि० ५।७१)

—मूलकानां शुष्काणाम् (चि० ८।६८)

—मूलकशुण्ठकानां शुष्कमूलकानि (चि० १२।४४)

—मूलकं बालमूलकं न तु बृहन्मूलम् । शुष्कबृहन्मूलं वा (चि० १२।६३)

—मूलकं बालमूलकं बृहच्च शुष्कमिति (चि० १८।८१)

यो०—मूलकशुण्ठकानां शुष्कमूलकानाम् (चि० १२।४४)

—बालमूलकम् (चि० १८।८१)

—मूलकानां बालानाम् (चि० १९।३१)

मूलकपर्णी[1]

च०—शोभाञ्जनः (वि० ७।२१)

—गुग्गुलुः (ब०)। मूलपर्णी (पा०) गुग्गुलुः (कल०) (चि० ३।२६७)

मूषिकपर्णी

च०—मूषिकपर्णिका-मूषिकपर्णी 'पुत्रश्रेणी' इति ख्याता (ब०)। मूषिकपर्णिका-मूषिकपर्णी पुत्रीपत्रेति ख्याता (कल०) (चि० १२।७२)

१. गंगाधर एवं योगीन्द्रनाथ 'मूषिकपर्णी' पाठ स्वीकार करते हैं।

—तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—दन्ती (चि० ३।२६७ (पा०)
—मूषिकपर्णिका द्रवन्ती दन्तीभेदः (चि० १२।७२)
—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)
यो०—मण्डूकपर्णी (चि० ३।२६७ (पा०)
—मुषिकपर्णिका मूषिकपर्णी (चि० १२।७२)

मूषिकाह्वया

च०—तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

मृगलिण्डिका

च०—बिभीतकम् (सू० २५।४९)
ग०—बिभीतकी तयाः फलम् (सू० २५।४९)
यो०—बिभीतकः (सू० २५।४९)

मृणालम्

च०—मृणालनालिका (वि० ८।१४४)
—मृणालं तनु (च०) । मृणालं क्षुद्रम् (कल०)
(चि० १४।१९)
—मृणालम् उशीरम् (चि० १९।५३)
—उशीरम् (चि० २१।७४)
—पद्मनालिका (चि० २१।८३)
—[1]मृणालम् सुगन्धि मूलम् (कल०) (चि० ३।२५८)
ग०—पद्मादीनां कन्दप्रभवं क्षुद्रमृणालम् (चि० ३।२५८)
—पद्मानां ह्रस्वमृणालं न तूशीरं तस्योक्तत्वात्
(चि० ४।७५)
—उशीरम् (चि० ७।१३०; १२।६८; १८।९५;
२१।३३, ७५)
—मृणालं क्षुद्रम् (चि० १४।९)
—असृणालमुशीरम् (चि० १४।२१५ (पा०)
—पद्मपुष्पवृन्तं मृणालम् (चि० २१।७९)
यो०—बिसं स्थूलं । सूक्ष्मं मृणालमिति द्विविधम्
(चि० ३।२५८)
—मृणालं सूक्ष्मम् (चि० १४।९)

मृणाली

ग०—वीरणम् (चि० ८।१२९)
यो०—वीरणम् (चि० ८।१२९)

मृद्वीका

जे०—द्राक्षा (चि० ३।२०१)

च०—मार्द्वीकमिति मृद्वीकारसकृतम् (चि० २४।१३६)
ग०—मृद्वीकः द्राक्षा (चि० २१।१०९)
—द्राक्षा (सू० ४।२१; चि० १४।१४; ३।१८६, २०६)
—द्राक्षाफलम् (सू० २७।१२६)
यो०—द्राक्षा (सू० २।२४; ४।२१; २५।३८, ४९;
२७।१२६ इत्यादि)
—मार्द्वीकं-मृद्वीकया द्राक्षया कृतं मद्यं मार्द्वीकम्
(सू० २७।१८८)

मृ(ृ)ष्टकम्

च०—राजिका (सू० २७।१७०)
ग०—सृष्टकं राजिका (सू० २७।१७०)
यो०—राजिका (सू० २७।१७०)

मेदा

ग०—स्वनामख्यातां तदभावेऽश्वगन्धाम् (चि० ३।२५०)
—मेदा महामेदा च प्रसिद्धा (चि० ३।२५८)
—मेदे-मेदा महामेदा च (चि० ११।६४ (पा०)
—मेदे-द्वे मेदे (चि० ११।३५)
यो०—मेदा महामेदा च स्वनामख्याते (सू० ४।१)
—स्वनामख्याताम् (चि० ३।२५०)
—मेदामहामेदे स्वनामख्याते (चि० ३।२५८)
—काकोलीबृहतीमेदानां युग्मानि द्रव्याणि-मेदायुग्मं-
मेदामहामेदा च (चि० १८।९९)
—मेदे-मेदे द्वे मेदां महामेदां च (चि० ११।३५)
—द्वे मेदे-मेदा महामेदा च (चि० १८।१४५)

मेषशृङ्गी

ग०—अजास्तनयुगवद्युग्मफला (चि० ३।२६७)

मोचम्

ग०—कदलीफलम् (सू० २७।१४३)
—आमलकी (चि० ३०।१२२)
यो०—कदलीफलम् (सू० २७।१४३)

मोचरसः

जे०—शाल्मलीनिर्यासः (चि० ३।२५८)
च०—शाल्मलीवेष्टकः (च०) । शाल्मलीवेष्टः
(कल०) (सू० ४।३१)
ग०—शाल्मलीवेष्टः (सू० ४।५, ३१, ४६)
—शाल्मलीवेष्टकम् (चि० ३।२५८)
यो०—शाल्मलिवेष्टः (सू० ४।५)
—शाल्मलीवेष्टः (सू० ४।३१, ४६)
—मोचनिर्यासः (वि० ८।१४४; चि० ४।७६)

---

१. च० में 'सुगन्धिमूलं' व्याख्या 'वेतस' की है ।

—शाल्मलीनिर्यासः (चि० ३।२५८; ४।८६; १९।५३)
—शाल्मलिनिर्यासः (चि० १४।१८९, १९३, २३७; १९।७४, ११०)

मोरटः

च०—मूर्वा (वि० ८।१३९)
न०—कर्णमोरटः (वि० ८।१३९)
यो०—मूर्वा (वि० ८।१३९)

यवः

च०—यवतण्डुलः (सू० २७।१९०)
—सयवामिति पदेन षष्टितण्डुलकार्याम् (चि० ३।१८४)
—पक्के यवानामिति यवराशौ (चि० १२।३५)
ग०—यवानिति यवः प्रसिद्धः न तु यवकः (सू० ५।१२)
—बृहद्यवाः प्रसिद्धाः (सू० २१।२५)
—यवपल्वे यवपल्वराशौ (चि० १३।१८)
—यवपल्ले सतृणयवराशौ (चि० १५।१६०)
यो०—यवपुलाकैः (सू० १४।२६)
—यवप्रल्ले यवराशौ (चि० १२।१३; १३।१८)

यवकः

च०—शूकधान्यविशेषः (सू० ५।११)
—व्रीहिविशेषः (नि० २।४)
—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)
—यवकाः स्वल्पयवाः (सू० २१।२५)
—यावकमिति यवान्नम् (चि० ११।२७)
ग०—शूकधान्यविशेषोऽतिशयमपथ्यतमत्वेन स्वयं वाच्यः न तु यवः (सू० ५।११)
—यवकाः स्वल्पयवाः (सू० २१।२५)
—यवका वेणुयवाः (सू० २५।९)
—यवकाः शालिधान्यविशेषाः (सू० २७।१२)
—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)
—(यावकाः)—यवानाम् (चि० २६।७८)
यो०—व्रीहिविशेषः। क्षुद्रयवो वा (सू० २१।२५)
—यवकहायनपांशुबाष्पनैषधकादयः। आदिशब्देन यवपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते। ते च शालयः शालिविशेषाः (सू० २७।१२)
—व्रीहिभेदः (नि० २।४)
—यावकं यवान्नम् (चि० ११।२७)

यवतिक्ता

ग०—शङ्खिनी तिक्तला यवतिक्ता चाक्षिपीडक इति पर्यायैरुच्यते (क० ११।३)

यवशाकम्

च०—क्षेत्रवास्तुकम् (सू० २७।१०२)
ग०—क्षेत्रवास्तूकशाकम् (सू० २७।१०२)
यो०—क्षेत्रवास्तुकम् (सू० २७।१०२)
—शाकं सयववास्तुकम्–सयववास्तुकं यवशाकं वास्तुकशाकं च (चि० १३।१८१)

यवा(मा)नी-यवा(मा)निका

ग०—यमानीति वनयमानी (सू० २३।२०; २७।१७०; क० ७।५३)
—यमानी द्विविधा (सू० २७।३०७)
—यमानीं क्षुद्रयमानीम् (चि० ५।८६)
— यमानी तु वनयमानी (चि० ८।५५)
यो०—यमानी प्रसिद्धा (सू० २७।१७०)
—यमानी अजमोदा (चि० १४।७३)
—यमानिका वक्ष्यमाणवृद्धवाग्भटवचने यवानी यवानिकेति दर्शनात् दीप्यकः इह अजमोदा यवानी। यवानिका यवानीक्षुपः। वनयमानी वा (चि० १२।५५)
—यमानिका यमानी (चि० १४।११०; १८।१७७)

यवासः-यसः

च०—यवासः दुरालभा (सू० ३।२७; चि० १४।२१४, २२५)
—यासः दुरालभा (सू० २७।२४१)
ग०—यवासः दुरालभा (सू० ३।२७; चि० ४।९८, १००)
—यवासकस्य दुरालभायाः (चि० ४।७५)
—यासः दुरालभा (सू० २७।२४१; चि० ४।३२(पा०)
यो०—यवासः दुरालभा (सू० ३।२७; चि० ४।९८, १००, १०३; १४।२१४ इत्यादि)
—यवासकः दुरालभा (चि० ४।७१)
—यासः यवासः (सू० २७।२४१)

यष्टिः

च०—यष्टिमधुकं यष्टीमधु (चि० २९।११५)
—द्वियष्टिमधुकैरिति द्विभागमधुयष्टिकैः, किंवा जलजस्थलजयष्टिमधुकद्वययुक्तैः (चि० ३०।६६)
ग०—यष्टी यष्टीमधुकम् (क० ११।९(पा०)
—यष्टिकमिति मधुयष्टिकम् (चि० २१।४।२३(पा०)
—यष्ट्या यष्टीमधुना (क० ७।७७)
—यष्ट्याह्वं यष्टीमधु (चि० ११।१७; सि० ७।५७)

—यष्ट्याह्वं मधुकम् (क० ३।१४)
यो०—यष्टिकं यष्टीमधुकम् (चि० ४।८१)
—यष्ट्याह्वं यष्टीमधु (सू० ४।२४; चि० ११।३३; १८।३६, ८४, ८७)
—यष्ट्याह्वं यष्टिमधुकम् (सू० ३।२७; चि० ७।१३१, १४६; ११।६७; १३।१२१)
—यष्ट्याह्वं यष्टिमधु (चि० १२।४४, ५३)
—यष्ट्याह्वं यष्टिमधु (चि० ७।१३६ (पा०)

यातुकः

च०—शुक्ला शालपर्णी (सू० २७।१०२)
ग०—शुक्लशालपर्णीप्रभम् (सू० २७।१०२)
यो०—यातुकः शुक्लशालपर्णी (सू० २७।१०२)

युवती

च०—नवमालिका (चि० ११।५८)
ग०—प्रियङ्गु (चि० ११।५८)
यो०—नवमालिका (चि० ११।५८)

रक्तमूली (पा०)

च०—'रक्तशालिभिः' इत्यत्र 'रक्तमूलिभिः' इति पाठे 'रक्तमूली रक्तैरण्डम्' इत्यपरे (सि० ८।३८)
—समङ्गा (सि० १०।३१)

रक्तशालिः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित्।'''रक्तशालिः प्रसिद्ध एव (सू० २७।८)
—'रक्तशालिभिः' इत्यत्र 'रक्तमूलिभिः' इति पाठे 'रक्तमूली रक्तैरण्डम्' इत्यपरे (सि० ८।३८)
ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि। तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति। तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति। रक्तशालिः प्रसिद्धो रक्तवर्णो हैमन्तिको धान्यविशेषः (सू० २७।८)
—रक्तशालितण्डुलान् (सि० ८।३८)
यो०—रक्तः शालि रक्तशालिः।'''एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः। एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते। तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीवलेभ्य एव ज्ञेयानि। एते नामतः उक्ताः (सू० २७।८)
—रक्तशाल्यादयः रक्तशालिप्रभृतयः (चि० ३।१७८)

रक्षोघ्नः

च०—सर्षपः (चि० २६।१५)
—रक्षोघ्नसमाख्यातानां चौषधीनां-रक्षोघ्नसमाख्यातानामित्यनेन गुग्गुल्वादीन् ग्राहयति (शा० ८।४७)
ग०—सर्षपः (चि० २३।७९; २६।१५)

रजनी

ग०—रजन्यौ रजन्यौ द्वे (चि० १०।१८)
यो०—हरिद्रा (चि० ११।२५; ७।७७, ८७, १००; १२।४१; १३।११९; १५।१५६(पा०) इत्यादि)
—रजनि हरिद्रा (चि० १७।१४५)
—रजनीद्वयं द्वे हरिद्रे (चि० ७।६८; ९।७०)
—द्वे रजन्यौ हरिद्रे (चि० ९।३५; १०।१८)

रण्डा

च०—र(च)ण्डा-तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—र(च)ण्डा-पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

रसः

च०—गन्धरसः (चि० २८।१५२)
ग०[1]—शिलारसः (चि० १४।५१ (पा०)

रसाञ्जनम्

च०—दार्वीक्वाथकृतम् (चि० ७।६१)
ग०—दार्वी दारुहरिद्रा, तत्क्वाथो घनीभूतो रसाञ्जनम् (चि० ७।६१)
—दार्व्या दारुहरिद्राया रसाञ्जनस्य घनीभूतक्वाथस्य शोषाद् रसाञ्जनसंज्ञस्य (चि० ७।९७)
यो०—दार्वीक्वाथसमुद्भवमञ्जनम् (सू० ५।१५)
—दार्वी दारुहरिद्रा। तत्क्वाथः (चि० ७।६१)

राजकशेरुकः

च०—राजकशेरुः कशेरुभेदः (चि० ८।१२९)
—राजकशेरुः[2] कशेरुरेव (सि० ३।४९)
ग०—राजकशेरुः कशेरुरेव (चि० ८।१२९, १४४)
यो०—कशेरुकभेदः (चि० ८।१२९)
—तद् (कशेरु) भेदः (चि० ८।१४४)

---

१. गंगाधर ने चि० २८।१५२ के सन्दर्भ का सम्बन्ध पलाश के रस के साथ स्थापित किया है।
२. चक्रसम्मतः पाठः।

राजक्षवकः

च०—दुग्धिका (सू० ४।२; २७।९०)
ग०—दुग्धिका हाचियेति लोके (सू० ४।२)
—राजक्षवकं दुग्धिकापत्रम् (सू० २७।९०)
—राजक्षवकः क्षववृक्षः (वि० ८।१३९)
यो०—राजक्षवकं दुग्धिका (सू० ४।२)
—राजक्षवकः कृष्णराजिका। बृहत्पत्रः क्षवथुकारकः इत्यन्ये (सू० २७।९०)
—राजक्षवकः राजसर्षपः (वि० ८।१३९)

राजमाषः

ग०—बरवटीति लोकेऽलसान्द्राभिधानान्तरम् (सू० २७।२५)
यो०—बरबटो इति वङ्गेषु (सू० २७।२५)

राजवृक्षः

च०—व्यवहारार्थं पर्यायानाह-आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)
ग०—शम्पाकः (चि० ७।१६१)
—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)
यो०—शम्पाकस्य (चि० ७।९६)
—आरग्वधस्य (चि० ७।१६१)

राजादनः

च०—क्षीरी (सू० २७।१४३)
—[1]वेञ्चुलिकीति ख्यातम् (व०)। पेञ्चुलिकीति ख्यातम् (कल०) (वि० ८।१३९)
—क्षीरिका (क० १।८) (विमान ८।१३५ के सन्दर्भ में व्याख्या)
ग०—पियालभेदः (सू० २५।४९; वि० ८।१३५)
—पियालः (सू० २७।१४३; वि० ८।१३९)
यो०—क्षीरी (सू० २५।४९)
—क्षीरिका (सू० २७।१४३)
—क्षीरिणीवृक्षः (वि० ८।१३५)
—पियालः (वि० ८।१३९)

राठः

च०—राढः मदनफलम् (चि० २६।१४)
ग०—मदनफलतण्डुलः (चि० २६।१४)

रुधिरम्

च०—कुङ्कुमम् (सू० ४।४६)
—रुधिरं शोणितं, केचित् कुङ्कुममाहुः (चि० १९।८२)
ग०—कुङ्कुमम् (सू० ४।४६)
यो०—कुङ्कुमम् (सू० ४।४६)
—रुधिरं रक्तं, 'कुङ्कुममित्यन्ये' (चि० १९।८२)

रुहा

जे०—दग्धरुहा, समङ्गामपरे (चि० ३।२६७)
च०—वृक्षरुहा (चि० ३।२६७)
ग०—स्वनामख्यातवृक्षः (चि० ३।२६७)
—दूर्वा (चि० २३।८०)
यो०—वृक्षरुहा (चि० ३।२६७)
—छिन्नरुहा (चि० १४।१२४)

रुहापत्रम्

च०—उदग्रशाकम् (चि० १४।१२४)

रोचनातगरम्

ग०—पीततगरपादुका (चि० २३।८०)

रो(लो)ध्रः

ग०—लोध्रं प्रसिद्धं लोके (सू० ३।२९)
—लोध्रो रक्तलोध्रः (सू० २५।४९; चि० २३।५७)
—लोध्रं शावरकम्-सावरकं लोध्रं पट्टिकालोध्रं श्वेतवल्कलम् (चि० १५।१५८)
यो०—लोध्रं शावरलोध्रम् (चि० ४।४५)

रो(लो)मशम्—लोमशा

च०—रोमशं कासीसम् (चि० २९।१५२)
—लोमशो धातुकासीसम् (व०)। लोमशः काशीशं तमालपत्रं वा (कल०) (सू० ३।४)
ग०—लोमशा सिंधिः (सू० ३।४)
—लोमशा मौरी (सू० ३।१५)
—लोमशा जटामांसी (चि० २९।१५२ (पा०)
यो०—लोमशः धातुकासीसं। वृन्दे तु सालोमश इति पाठः। आलोमशस्तमालपत्रम् (सू० ३।४)
—लोमशो धातुकासीसम् (सू० ३।१५)

रोहा

जे०—अञ्जलिकारिका (चि० ३।२६७)
च०—अञ्जलिकारिका (चि० ३।२६७)

रोहिणः

यो०—गन्धतृणभेदः (चि० ३।२६७ (पा०)

रोहिणी

च०—कटुरोहिणी (सू० २६।८४; चि० ६।११५) (कक०)

---

[1] 'वल्गुलीतिख्याता' इति पा०।

—रौहिणीकं रोहिणीशाकम् (नि० २१४)
ग०—कटुरोहिणी (सू० ४१७; शा० ८।६१ (पा०);
चि० ३।२५८; ३०।२६१)

यो०—कटुका (सू० ४।७)
—कटुरोहिणी (चि० ३।२५८; ७।१२८)

रोहिणी कटुका

च०—कटुरोहिणी (चि० ५।११५)
ग०—कटुरोहिणी (चि० ५।११५, ११९; ७।१०२, १०६, १३२; १५।१८८)
यो०—कटुरोहिणी (चि० ५।११५, ११९; ७।१०२, १०६, १३२; १५।१८८)

रोहि(ही)तकः

च०—रोहीतकः 'रोहिडा' इति ख्यातः (चि० ७।१२९)
—रोहितकलता 'रोहितक' इति ख्याता (चि० १३।८१)
ग०—रोहीतकः प्लीहशत्रुः; रहना इति लोके
(चि० ७।१२९)
—(रोहितकलता)-रोहीतकः प्लीहशत्रुर्नाम वृक्षस्तस्य लतावत् प्रशाखानाम् (चि० १३।८१)
यो०—रोहितकः प्लीहशत्रुः (चि० ७।१२९)
—(रोहितकलता)—रोहीतकः प्लीहशत्रुः। रोहीतकलतानां काण्डकान् क्षुद्रान् खण्डशः कृतान् काण्डान्
(चि० १३।८१)

रो(रौ)हिषम्

च०—रोहिषः 'रामकपूर' इति ख्यातः (चि० ३।२६७)
—रोहिषं गन्धतृणम् (चि० १८।७३)
ग०—रौहिषं कत्तृणभेदः (चि० ३।२६७)
—रौहिषं गन्धतृणम् (चि० १८।७३; २६।७८; सि० ४।४)
यो०—रोहिषं कत्तृणभेदम् (चि० १०।२१)
—रोहिषः गन्धतृणम् (चि० १८।७३)

ल(लि)कुचः

ग०—लिकुचः निकुचो डहुः (सू० ४।१०)
यो०—लिकुचः लकुचो डहुः (सू० ४।१०)
—डहुः (नि० २१४; वि० ८।१४०)

लक्ष्मणा(पा०)

यो०—मधुयष्टिका (सू० २७।१०१)

लक्ष्मणा

च०—स्वनामख्याता (सू० २७।१०१)
ग०—स्वनामख्याता तस्याः पत्रम् (सू० २७।१०१)

लता

जे०—प्रियङ्गुः (चि० २५।११६, २९।११९)
च०—मञ्जिष्ठा (सू० ३।२६; सि० ४।२१)
—श्यामदूर्वा (सू० ४।८)
—प्रियङ्गुः (चि० ४।७६)
—[1]प्रियङ्गुः (ब०) (चि० २५।११६)
ग०—मञ्जिष्ठा (सू० ४।८)
—श्यामलता (चि० ४।७६)
यो०—लता मञ्जिष्ठा। अथवा सिता लता श्वेतदूर्वा दूर्वेति कृष्णदूर्वा (सू० ३।२७)
—श्यामदूर्वा (सू० ४।८)
—श्यामालता (चि० ४।७६)
—मञ्जिष्ठलता-मञ्जिष्ठा (चि० १२।६८)

लम्बा

च०—लम्बेत्यादि पर्यायकथनम् (क० ३।३)
ग०—लम्बा'''फलिनी चेक्ष्वाकुश्चेति पर्यायैरिक्ष्वाकुः प्रोच्यते (क० ३।३)

लवङ्गम्

च०—लवङ्गफलम्—यद्यपि लवङ्गस्य वृन्तमभिप्रेतं तथाऽपि बहूनां फलस्य ग्राह्यत्वाच्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् (सू० ५।७७)
ग०—लवङ्गफलम्—लवङ्गस्य यद्यपि पुष्पवृन्तं लवङ्गमाहुस्तथापि तत्पुष्पवृन्तरूपेण यत् दृश्यते तदेव लवङ्गस्य फलं नान्यत् फलमस्तीति बोध्यम्
(सू० ५।७७)
यो०—लवङ्गफलम्—लवङ्गस्य च फलानि'''लवङ्गस्य तु पुष्पवृन्तम् (सू० ५।७७)

(अ)लवणा

च०—लावण इति ज्योतिष्मत्याः (चि० १।३।१५)

लवली(नी)

ग —लवनीफलम्'''नोयालीति ख्यातम् (सू० २७।१४५)
यो०—लवलीफलं सुगन्धिफलं स्वनामप्रसिद्धम्।
तल्लक्षणं यथा —

१. इस स्थल पर मूल में 'नता(न्नास्थि)' पाठ है। (कल०) में 'नता' की व्याख्या है।

घनस्निग्धा हरितांशुः प्रपुन्नाटसदृक्छदा ।
सुगन्धिमूला लवली पाण्डुकोमलवल्कला ॥
इति डल्लनधृतम् ।
(सू० २७।१४५)

लशुनः

च०—लशुनानां लशुनकन्दानाम् (चि० ९।४९)
ग०—रसोनः (सू० २७।१७६)

लाङ्गलकम्(की)

ग०—लाङ्गलकमीषल्लाङ्गलिका (चि० ७।१०९)
—लाङ्गलकी-लाङ्गलिकी चित्रैरण्डपत्रम् (सू० २७।१०८)
यो०—लाङ्गलकं लाङ्गलिका (चि० ७।१०९)
—लाङ्गलकी-लाङ्गलिकी लाङ्गलिया इति ख्याता
(सू० २७।१०८)

लाङ्गुलः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।८)
ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति । तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति (सू० २७।८)
यो०—···लाङ्गुलः···एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः । एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते । तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीबलेभ्यः एव ज्ञेयानि । एते नामतः उक्ताः (सू० २७।८)
—एते तत्तदाख्यशालिभेदाः (चि० १४।९५)

लामज्जकम्

च०—उशीरम् (सू० ३।२९)
—लामज्जकोशीरसुशीरद्वयं सगन्धमगन्धं च गृह्यते
(सू० २५।४०)
ग०—उशीरम् (सू० ३।२९)
—सुगन्धि वीरणमूलम् (सू० २५।४०)
यो०—उशीरम् (सू० ३।२९)

लोणिका

च०—स्वनामख्याता (चि० १९।३३)
ग०—लुणइशाकम् (सू० २७।१०२)
—अम्ललोणिका चाङ्गेरी (चि० १९।३३)
यो०—लोणिया लोणीशाकः (सू० २७।१०२)
—अम्ललोणिका (चि० १९।३३)

लोहम्

च०—अगुरु (सू० ३।२४; २३।१८; चि० ७।१३०)
—अगुरु (च०) । लोध्रोऽगुरुः[1] (कल्प०)
(चि० १७।८०)
ग०—अगुरु (सू० ३।२४; २३।१८; चि० ७।१३०; २६।२६४ (पा०)
यो०—अगुरु (सू० ३।२४; २३।१८; चि० ७।१३०)

लोट्टाकः

च०—लोट्टामारिषः (सू० २७।१००)

लोहवालः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।८)
ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि । तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति । तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति (सू० २७।८)

लोहितशालिः

ग०—रक्तशालयः (सू० २५।३८)
—रक्तशालीनाम् (चि० २२।४३)
यो०—रक्तशालयः (सू० २५।३८)

लोहितायुः

ग०—सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
यो०—लोहित्याम्भः···एते तृणधान्यविशेषाः
(सू० २७।१७(पा०)

वंशः

च०—वेणुः (सू० १४।३१)
—वंशदलो वंशविदलः[2] (सू० १४।४३)
—वंशलेखनं वंशनीलिका (चि० १८।७३)

---

१. 'लोह' के स्थान पर 'लोध्र' पठित है ।
२. 'वंशपत्रं' इति पा० ।

ग०—वेणुः (सू० १४।३१; वि० ८।१४४)
—वंशकरीरः (चि० ३०।२५८)
—वंशत्वग्-वंशस्य त्वक् वंशनेली (चि० २३।२१२)
—वंशलेखनं वंशनीली (चि० १८।७३)

यो०—वेणुः (सू० १४।३१)
—वेणुः (वि० ८।१४४)
—वंशवृलः वंशविदलः (सू० १४।४३)

वंशकः

ग०—पौण्ड्रकादि जातिविशेषण परिगृहीतः (सू० २७।२३८)
यो०—पौण्ड्रकवंशकौ इक्षुभेदौ (सू० २७।२३८)

वचा

ग०—हैमवती वान्या वा (चि० १।४।६)
—पीतवचा (चि० ३।२०५)
—श्वेतवचा (चि० ७।११३)
—हैमवती श्वेतवचा, वचा तदितरा वचा (क० ७।१६)
यो०—वचां श्वेताम् (चि० ३।२०५)

वञ्जुलः

च०—वेतसः (सू० ४।४७; सि० १०।२१)
ग०—वेतसः (सू० ४।४७)
—अशोकवृक्षः (सू० २५।४९)
—तिनिशवृक्षः (सि० १०।२१)
यो०—वेतसः (सू० ४।४७)
—अशोकः (सू० २५।४९)

वटः

जे०—अप्ररोही (चि० ३।२५८)
च०—निष्प्ररोहो वटः (ब०)। वटोऽप्ररोहो वटः (कल०) (चि० ३।२५८)
—वटशुङ्गकाः-वटशुङ्गाङ्कुरविकसितनववटपल्लवाः (चि० ४।८६)
—वटादीनामिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकपीतनानाम् (ब०)। वटादीनामिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षकपीतनानाम् (कल०) (सि० ६।५०)
ग०—वटादीनां जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इत्येषां जम्ब्वाम्रप्लक्षान् वर्जयित्वा वटादीनाम् (सि० ८।४० (पा०)
—वटाद्याः मूत्रसंग्रहणीयदशानां जम्ब्वाम्रप्लक्षवर्ज्जं वटकपीतनादयः सप्त (सि० १०।३१)
यो —प्लक्षवटौ प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८)

—वटशुङ्गकैः-वटस्य शुङ्गकाः नवोद्भूतमुकुलितपल्लवाः (चि० ४।८६)
—वटावरोहैः-वटस्य अवरोहाः अधोविलम्बिलताकारावयवविशेषाः नाम्ना इति वंगेषु ख्याताः (चि० ४।८६)

वत्सकः

जे०—वत्सका इन्द्रयवा अभिप्रेताः, फलशब्दलोपात्। (चि० ३०।९२)
च०—अत्र ये 'द्विवत्सकाम्' इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं ग्राहयन्ति; किंवा वत्सकद्वयमेव द्विवत्सकशब्देन गृह्यते; तथा हि—
"बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत्।
श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलपुष्पैस्तथाऽणुभिः॥" (च० क० ५।५)
इति कल्पे कुटजः स्त्रीपुरुषविभागेन द्विविधः उक्तः (चि० ११।१६)
ग०—इन्द्रयवः (सू० ३।४; चि० १६।१०३; ३०।९२)
—त्वक् च वत्सकात् कुटजत्वगित्यर्थः (सू० २३।१२)
—वत्सकं कुटजबीजम् (चि० ३।२१०)
—वत्सकबीजम् (चि० ३।२४३)
—वत्सकस्य फलानि-वत्सकस्य फलानीन्द्रयवाः (चि० ७।१३२)
—कुटजस्य (चि० १५।१३२)
—वत्सकं कुटजत्वक् (चि० १५।१७९)
—वत्सकफलमिन्द्रयवम् (सू० ४।२५)
—वत्सकस्य फलम् इन्द्रयवः (चि० ४।६०)
यो०—कुटजः (सू० २३।१२; चि० १५।१७९, १८६; १९।५१)
—इन्द्रयवः (चि० ३।२१०)
—वत्सकफलमिन्द्रयवाख्यम् (सू० ४।१८)
—वत्सकफलमिन्द्रयवः (सू० ४।२५; चि० ४।६०; ७।१३२; १५।१२९; १६।४७)
—वत्सकं वत्सकबीजमिति (चि० १६।१०३)
—वत्सकबीजस्य इन्द्रयवस्य (चि० ७।९५)
—वत्सकबीजम् इन्द्रयवम् (चि० ७।१४२; १४।११५; १५।१०३; १९।८५)
—वत्सकस्य च बीजानि-कुटजस्य फलानि इन्द्रयवाः (चि० १९।८०)

वत्सनाभः

च०—[1]एतेषां च संज्ञासम्बन्धे शबरकिरातादय एव तद्विद्याः प्रमाणं, ते हि गुरुपरंपरया व्याख्यानयन्ति (चि० २३।११)

१. 'मुस्तकादीनां' इति पा०।

ग०—मुस्तकादि कन्दविषाणि (चि० २३।११)

वत्सादनी

ग०—गुडूची पल्लवरूपा प्रकरणात (सू० २७।१०६)
यो०—गुडूची (सू० २७।१०६)

वनकः[1]

च०—वनको वनकोद्रवः (सू० २६।८४)

वनतिक्तकम्

च०—पथ्यसुन्दरम् (सू० २७।९५)
ग०—श्वेतबहला (सू० २७।९५)
यो०—वत्सकः (सू० २७।९५)

वनत्रपुषी

च०—बृहत्फला गोडुम्बा (वि० ८।१३९)
ग०—वन्यस्वल्पत्रपुषः (वि० ८।१३९)
यो०—बृहत्फला गोडुम्बा (वि० ८।१३९)

वन्यम्

जे०—वनाकम् (चि० ३।२५८)
च०—कैवर्तमुस्तकम् (सू० ३।८; ५।२२; वि० २१।७४)
—कैवत्तमुक्तकम्[2] (कल०) (सू० ५।२२)
ग०—वन्या वनकर्कोटकी (सू० १।८१)
—कैवर्त्तमुस्तकम् (सू० ३।८; ५।२२, ६४, चि० २१।७४)
यो०—कैवर्त्तमुस्तम् (सू० ३।८; ५।२२, ६४)

वयःस्था

च०—ब्राह्मी (सू० ४।४८; वि० ८।१५१; शा० ८।६१; चि० ९।५७; १७।१४०)
—गुडूची (चि० १०।२७)
—वयःकयस्था–वयःकयस्थेति वयःस्थाकायस्थ-योर्गुडूच्यामलकयोः (चि० २६।८३)
ग०—ब्राह्मीशाकम् (सू० ४।४८)
—विभीतकी (चि० ९।५७; १०।२७)
—हरीतकी (चि० ९।४६(पा०); १०।४८)
—आमलकी (चि० २६।८३)
यो०—ब्राह्मी (सू० ४।४८; वि० ८।१५१; शा० ८।६१)
—धात्री (चि० ९।४६, ५७)

१. यह चक्रसम्मत पाठ है। गंगाधर एवं योगीन्द्रनाथ सेन ने इस स्थल पर 'वरक' स्वीकार किया है।

२. 'कैवर्तमुस्तक' का यह मुद्रणदोषजन्य विकृत रूप प्रतीत होता है।

—क्षीरकाकोली गुडूचीत्यन्ये (चि० १०।२७)
—गुडूची (चि० १०।४८)
—आमलकी, ब्राह्मी इति केचित् (चि० १७।१४०)

वरकः

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः; केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)
—श्यामबीजम् (सू० २७।१८)
ग०—वरको(पा०)वनकोद्रवः (सू० २६।८४)
—'''सर्वं तृणसम्भवाः (सू० २७।१७)
—वोरधान्यम् (वि० ८।१४४)
यो०—कङ्गुः वरकः (पा०) एतौ तृणधान्यविशेषौ (सू० २६।८४)
—वरकः वरटिका शाकम्भरी'''वरकादयः षष्टिकभेदाः। कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)
—'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१७)
—बोरो इति ख्यातो धान्यभेदः (वि० ८।१४४)

वरदा[1] **(पा०)**

जे०—कपिकच्छुः (चि० १।४।१५)

वरा

ग०—त्रिफला (वि० ८।१४३(पा०); चि० २६।२६४(पा०)
यो०—त्रिफला (वि० ८।१४३)

वराङ्गम्

जे०—त्वग्वल्कम्, जातिपत्रिकापत्रमित्यपरे। (चि० ३।२६७)
च०—गुडत्वक् (वि० ८।१५१; चि० ७।८१; सि० १२।९।३)
—गुग्गुलुः (कल०) (चि० ७।८१)
—त्वक् (चि० ८।१४२)
ग०—वराङ्गदलं प्रियङ्गुपत्रम् (चि० ३।२६७)
—गुडत्वक् (चि० ७।८१)
—त्वक् (वि० ८।१४२)
यो०—गुडत्वक् (वि० ८।१५१; वि० ८।१४२)
—वराङ्गदलं प्रियङ्गुपत्रम् (चि० ३।२६७)
—गुग्गुलु (चि० ७।८१)

वरी

जे०—शतावरी (चि० २९।९२)
च०—शतावरी (चि० १९।६२; २९।९२)
ग०—शतावरी (चि० १९।६२)

१. यह पाठ चक्रपाणि, गंगाधर एवं योगीन्द्रनाथ द्वारा सम्मत नहीं है।

यो०—इह शतपुष्पाद्वयीभ्यामिति पाठोऽवगम्यते। शतपुष्पाद्वयी शतपुष्पामधूलिके। चक्रपाणिस्तु शतपुष्पावरीभ्यामिति पठित्वा वरी शतावरीति व्याचष्टे (चि० १९।६२)

वरुकः

च०—शणबीजम् (सू० २७।१८)
ग०—···वरुकाः···सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१८)
यो०—······एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१८)

वरौषधम्

च०—वरौषधैरिति मधुरकविशेषणं; मधुरकाणि जीवनीयानि जीवकर्षभकादीनि (सू० ५।२५)
—वरौषध्य इति तन्त्रान्तरोक्ताः अक्षीवजातपिप्पलाजरुहाकायोषी (?) प्रभृतयः; उक्तं च-"अक्षीवजातस्य पिप्पलस्य मणिः सर्वविषापहः" इत्यादि (च०)। वरौषध्य इति तन्त्रान्तरोक्ताः अक्षीरा-जलपिप्पली-अजरुहा-काकोलीप्रभृतयः (कल०) (चि० २३।२५३)
यो०—वरौषधैः उत्तमौषधैः (सू० ५।२५)

वर्धमानः

च०—एरण्डः (चि० १७।८०)
—वर्धमानक एरण्डः (सि० १०।१९)
ग०—एरण्डः (चि० १७।८०)
यो०—ऐरण्डः (चि० १७।८०)

वर्षाभूः

च०—श्वेतपुनर्नवा (चि० २९।६१)
ग०—वर्षाभू-सपुनर्नवम्-पुनर्नवाद्वयम् (चि० २९।६१)
यो०—पुनर्नवां वर्षाभूं च श्वेतरक्तपुनर्नवाद्वयम् (चि० १३।१०९-११०)
—वर्षाभुः वर्षाभूः पुनर्नवा च। ह्रस्वश्छान्दसः (चि० ८।१७०)

वल्लीजम्

ग०—कूष्माण्डम् (शा० ८।३४(पा०)
यो०—वल्लिजं कूष्माण्डम् (शा० ८।३४(पा०)

वल्लीफलम्

च०—वल्लीफलाद्यैः-फलाद्यैरिति फलानि जीमूतेचवाकुप्रभृतीनि फलमात्रासिद्धि (सि० अ० ११)-पठितानि तैः (चि० २०।२२)
ग०—वल्लीफलाद्यैस्तिक्तालाबूप्रभृतिभिः (चि० २०।२२)
यो०—वल्लीफलाद्यैः तिक्तालाबुप्रभृतिभिः (चि० २०।२२)

वशिरः

च०—सूर्यावर्तः (सू० ४।३५)
ग०—सूर्यावर्त्तः (सू० ४।३५)
यो०—सूर्यावर्त्तः (सू० ४।३५)

वसुकः

च०—वसुहट्टकः (सू० ४।२०)
ग०—वसुहट्टः वकपुष्पमिति लोके (सू० ४।२०, ३५)
यो०—वसुहट्टः (सू० ४।२०, ३५)

वांशी

च०—वंशलोचना (चि० ११।३३)
ग०—वंशलोचना (चि० ११।३३, ५८)
यो०—वंशलोचना (चि० ११।३३, ५८; १८।८९)

वाट्यपुष्पी

च०—पीतबला (शा० ८।२०)
ग०—बला (सू० ४।४९)
—पीतबला (शा० ८।२०)
यो०—बला (सू० ४।४९)
—पीतबला (शा० ८।२०)

वाट्यायनी

च०—श्वेतबला (सू० ४।२)
ग०—श्वेतबला (सू० ४।२)
यो०—महाबला (सू० ४।२)

वातपोथः

जे०—किंशुकम् (चि० ३।२५८)
च०—पलाशः (चि० ३।२५८)
ग०—किंशुकः (चि० ३।२५८)
यो०—पलाशः (चि० ३।२५८)

वातामः

च०—वातामादय औत्तरापथिकाः (सू० २७।१५७)
—वातामाभिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि फलानि (चि० ११।३७)
—अक्षोटवातामादीनि औत्तरापथिकानि (चि० २६।१७१)
—भव्यादय औत्तरापथिकाः (चि० २९।६६)
ग०—लोके वादाम इति ख्यातः (चि० ११।३७)
—वादामश्च लोके तन्नाम्ना प्रसिद्ध एव (चि० २६।१७१)
—भव्यादिकं देशविशेषे स्वनामप्रसिद्धम् (चि० २९।६५)

यो०—वाताम "निकोचकोरुमालानि उत्तरापथ जातानि फलानि। तत्रैव प्रसिद्धानि। वातामः मज्जमधुर-स्निग्धः दीर्घाकारः। बादाम इति ख्यातः (सू० २७।१५७)
—बादाम इति ख्यातम् (चि० ११।३७)

वानीरम्

जे०—तद् (वेतस)भेदोऽसुगन्धमूलम् (चि० ३।२५८)
च०—वेतसः सुगन्धिमूलं, वानीरस्तद्भेदोऽप्यसुगन्धिमूलः (चि० ३।२५८)
—उशीरभेद एव सुगन्धिमूलम् (चि० ४।१०२)
—वञ्जुलः वेतसः, वानीरः तद्भेदः (सि० १०।२१)
ग०—वेतसः पानीयामलकम्, वानीरं तस्य प्रभेदः (चि० ३।२५८)
—वेतसम् (चि० ४।१२०)
—वेतसवृक्षः (सि० १०।२१)
यो०—जलवेतसः (चि० ३।२५८)
—वेतसम् (चि० ४।१०२)

वाप्यम्

च०—कुष्ठम् (चि० ७।१३०)
ग०—कुष्ठम् (चि० ७।१३०)
यो०—कुष्ठम् (चि० ७।१३०)

वायसपीलुकः

जे०—काकाण्डः काकनन्दी, सैव वायसपीलुकः (चि० २३।२१७)
ग०—काकजङ्घा (चि० २३।२१७)

वायसी

च०—[1]काकमाची (चि० २३।२१७)
—काकमाची (चि० १२।६३; १८।८१; २७।२७)
ग०—काकमाची (चि० १२।६३)
यो०—काकमाची (चि० १२।६३; १८।८१)

वारिजम्

ग०—वारिजानां पद्मादीनाम् (चि० ४।१०४, १०७)
यो०—वारिजानां जले जातानां पद्मादीनाम् (चि० ४।१०४)
—वारिजानां पद्मादीनाम् (चि० ४।१०७)

वा(र)रुणः

च०—वारुणो वरुणः (सू० १४।३१)
—वारणः पुन्नागः, वरुणो वा (व०)। वारणस्त्वगावरणं वा (कल०) (शा० ८।३३)
ग०—वरुण एव वारुण इति (सू० १४।३१)
—वारुणानां वरुणकाष्ठानाम् (शा० ८।३३)
यो०—वारुणः वरुणः (सू० १४।३१)

वार्त्ताकम्-वार्त्ताकुः

च०—वार्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खाद्यते यन्नोष्ठवार्ताक-संज्ञकं, तस्येह गुणः, किंवा फलवदसिद्धस्यैव वार्ताकस्योपयोग्यस्यायं गुणः (सू० २७।११२)
ग०—वार्त्ताकुः प्रसिद्धः (सू० २७।९७)
—वार्त्ताकं दक्षिणापथे फलवत् खाद्यते (सू० २७।११२)
—वार्त्ताकुः स्वनामख्यातः (वि० ८।१४३)
—वार्त्ताको गोष्ठवार्त्ताकुः (चि० २३।४१)
—वार्त्ताकी शुष्कवार्त्ताकु (चि० १५।१८३)
यो०—वार्ताकी प्रसिद्धा (सू० २७।९७)
—वार्त्ताकः वार्त्ताकुः (चि० १८।११७)

वासकः-वासा

ग०—वासा वासकः (सू० १४।३१)
यो०—वासा वासकः (सू० ३।३; १४।३१; चि० ७।१२८; १२।३४ (पा०)

वास्तुकम्

च०—टङ्कवास्तुकम् (व०)। टक्कवास्तुकम् (कल०) (सू० २७।८८)
ग०—वथुयाशाकम् (सू० २७।८८)
यो०—टङ्कवास्तुकम् (सू० २७।८८)

विकङ्कतः

ग०—वँइच इति ख्यातम् (सू० २७।१४५)
—वँइच इति लोके (वि० ८।१४३)
यो०—बुँइच इति ख्यातं फलम् (सू० २७।१४५)
—बुँच इति ख्यातः (वि० ८।१४३)

विकसा(शा)

च०—मञ्जिष्ठा (चि० ८।१७५)
ग०—विकशा मञ्जिष्ठा (चि० ८।१७५)
यो०—मञ्जिष्ठा (चि० ८।१७५)

विजया

जे०—अपराजिता (चि० २५।४७)
च०—बला (चि० २५।४७)
ग०—शक्राशनपत्रम् (चि० २५।४७)

[1] इस स्थल पर मूल में 'वायसी' पाठ नहीं है। मूल में 'वायसपीलुक' है, जिसकी कोई व्याख्या नहीं है।

विडङ्गम्

ग०—क्रिमिशत्रुः (वि० ८।१३६)
—विडङ्गतण्डुलम् (चि० १४।१४)
यो०—विडङ्गतण्डुलानां विडङ्गानि उदूखले किञ्चिदाहत्य तण्डुलाकृतानि (चि० १।२।९)
—विडङ्गसारः विडङ्गतण्डुलः (चि० १२।४३)

वितुन्नकम्

जे०—तुत्थं, धान्यकमपरे (चि० २९।९४)
च०—सुनिषण्णकम् (चि० १८।१७६)
—धान्यकम् (चि० २९।९४)
ग०—धान्यकम् (चि० १८।१७६)
—तामलकीप्रभेदः (तामलकी) भागद्वयं वा (चि० २९।९४)
यो०—कैवर्त्तमुस्तम् (चि० १८।१७६)

विदारिगन्धा

च०—विदारिगन्धाद्यं ह्रस्वपञ्चमूलम् (व०) । विदारिगन्धाद्यं पञ्चमूलम् (कल०) (चि० ३।१८३)
—विदारिगन्धाद्यैरिति शालपर्ण्यादिपञ्चमूलम् (चि० ४।५१)
ग०—विदारीगन्धा शालपर्णी (सू० ४।४४; चि० ११।४२)
—शालपर्णी (सू० २५।४०, ४९; चि० ८।९०)
—[1]विदारिगन्धाद्यैः शालपर्ण्याद्यैः (चि० ३।१८३)
—विदारिगन्धाद्यैः शालपर्ण्यादिभिः (चि० ४।५१)
—विदारिगन्धादिगणैः शालपर्ण्यादिभिः (चि० ४।८३)
—विदारिगन्धादिभिः शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः (चि० २६।२६३)
—विदारिगन्धाद्यैः शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः (क० ११।९)
यो —विदारीगन्धा शालपर्णी (सू० ४।४४)
—शालपर्णी (सू० २५।४०, ४९; चि० ११।४२)
—विदारिगन्धादि-विदारिगन्धा, शालपर्णी, पृश्निपर्णी, बृहती, कण्टकारिका (ह्रस्वपञ्चमूलम्) (वि० ८।१३६)
—विदारीगन्धाद्यैः विदारीगन्धादिवर्गेण (चि० ५।१३४)

विदारी

च०—विदारीकन्दः (सू० ३।२१; ४।९)
ग०—भूमिकूष्माण्डम् (सू० ३।२१; चि० २।१।३५, २।२।६; ७।२२; सि० ८।११)

1. इस स्थल पर चरकोक्त चि० १।१।४२ का सन्दर्भ दिया है।

—निःक्षीरभूमिकूष्माण्डम् (वि० ८।१३९)
—क्षीरविदारी (चि० १।४।६)
—विदारीम् विदारीमूलम् (चि० २६।७३)
—विदारिकन्दः-विदारिकन्दो द्विविधः स्वल्पबहुक्षीरभेदात्। तत्राल्पक्षीरो हस्तिपाद इति लोके, बहुक्षीरस्तु दीर्घकन्दः भूमिकूष्माण्ड इति लोके (सू० २७।१२१)
यो०—विदारीकन्दम् (सू० ३।२१; ४।९, २१; चि० १।४।१६; २।२।२२, २।३।१४ इत्यादि)
—भूमिकूष्माण्डम् (चि० २।१।२५)
—क्षीरकाकोली (चि० ८।९०)
—विदारीकन्दः भूमिकूष्माण्डः इति ख्यातः (सू० २७।१२७)

विदुलः

च०—हिज्जलः (सू० ४।२३)
—वेतसः (वि० ८।१३५; क० ११।४; सि० १०।३४)
ग —अम्बवेतसो वर्षा इति ख्यातः (सू० ४।२३)
—[1]जलवेतसः (क० २।८-११)
यो०— जलवेतसः (सू० ४।२३)
—वेतसः (वि० ८।१३५)

विशाला

ग०—गोरक्षकर्कटी (चि० ७।६५)
यो०—गोरक्षकर्कटिका (चि० ६।४०)
—गोरक्षकर्कटी (चि० ६।४१; ७।१०८)
—गवाक्षी (चि० ७।१४५; ९।३५; १२।५३; १३।१२८; १६।६० इत्यादि)
—इन्द्रवारुणी (चि० १४।१४८)

विश्वदेवा

ग०—अरुणपुष्पदण्डोत्पला (वि० ८।१३९)
यो०—अरुणपुष्पा दण्डोत्पला (वि० ८।१३९)

विश्वभेषजम्

ग०—शुण्ठी (सू० २७।२९६)
यो०—शुण्ठी (सू० २७।४, २९६; चि० १।१।२५, ७७; २।२.२१ इत्यादि)
—आर्द्रकं विश्वभेषजं आर्द्रा इति ख्यातं। आर्द्रकमिति विशेषणं शुण्ठीव्यवर्त्तनार्थम् (सू० २७।१६६)
—शुण्ठी (चि० १८।८७)

1. इस स्थल पर क० २।१४ के मूल को उद्धृत कर उसी की व्याख्या की गई है।

विषम्

ग०—मौलविषं वत्सनाभादिकं यौगिकं, न चायौगिकं कालकूटादिकम् (चि० ११।२४)
—मौलविषस्य यौगिकस्य न तु हालाहलादेः धारणात् (चि० ३।३०२)

यो०—मौलविषस्य, न तु हालाहलस्य (चि० ३।३०९)
—विषं स्थावरं प्रयोजयेत्। तथा च अश्वमारगुञ्जाकाकादनीमूलम् (चि० १३।१७८)

विषवृक्षः

च०—अत्र काश्मीराः 'विषवृक्षानिलस्पर्शात्' इत्यादिग्रन्थं विषज्वराभिधायकं पठन्ति, विषजोऽप्यभिषङ्गज एव प्रविशति। ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिषङ्गजे एव विषौषधिगन्धजस्याप्यवरोधः। अन्ये तु विषजं विषजनितपित्तकृतत्वेन दोषज एव क्षिपन्ति (चि० ३।११७)

ग०—विषवृक्षानिलस्पर्शाद् यो ज्वरस्तथान्यैश्चस्पकाद्योषधिगन्धाद्यैः (चि० ३।११७)

यो०—विषवृक्षस्य अनिलः वातः। विषवृक्षो विषानिलो वा (चि० ३।११७)

विषाणिका

च०—आवर्त्तनी (सू० १।७८)
—श्वेता[1] विषाणिका शतावरी (चि० १०।४२)

ग०—मेषशृङ्गी (सू० १।७८)
—अजशृङ्गी द्विधा विषाणी चाजशृङ्गी च तस्माद् भागद्वयम् (चि० ३०।२७३)

यो०—मेषशृङ्गी (सू० २१।७८)
—मेषशृङ्गी शतावरीत्यन्ये (चि० १०।४२)
—गवाक्षी (चि० १३।१६४)

विष्वक्सेनकान्ता

च०—प्रियङ्गुः (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

ग०—प्रियङ्गुः (सू० ४।४९)
—शतमूली (शा० ८।२०)

यो०—विश्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

वीरणम्

ग०—उशीरम् (सू० ४।१७; शा० ८।२९)

यो०—उशीरम् (सू० ४।१७)

१. 'शतविषाणिका' इति पा०

वीरा

जे०—क्षीरकाकोली (चि० २।१।२५)
—जालन्धरीयः शाकः, काकोलीत्यपरे (चि० २५।४७)
—जालन्धरीयं शाकम् (चि० २८।१६१)
—जालन्धरी (चि० २९।६५)

च०—जालन्धरं शाकम् (वि० ८।१३९; चि०[1] ११।४१-५७ (व०)। वीरा जालन्धरं शाकम् (कल०) (चि० ११।४१-५७)
—क्षीरकाकोली (चि० २१।२५)
—क्षीरकाकोली, 'शालपर्णी' इत्यपरे (चि० ९।४५)
—विदारीकन्दः (चि० ११।६२; २१।७८)
—वृद्धिः (चि० २९।६१)

ग०—क्षीरकाकोली (वि० ८।१३९; चि० १४।२३१)
—शालपर्णी (चि० २।१।२५, २।१।३४; ५।११९; १५।१५६; २१।७८ इत्यादि)
—पृश्निपर्णी (चि० ९।४३, ४५; ११।६२)
—पृश्निपर्णी, चतस्रः पर्णिनीरित्यत्रापि पृश्निपर्णी तेन भागद्वयमिति (चि० ११।३५)
—काकोली (चि० २९।६५, १३१; ३०।५०)

यो०—आमलकीभेदः (वि० ८।१३९)
—शालपर्णी (चि० २।१।२५, २।२।३४; ८।७९; १५।१५६)
—पृश्निपर्णी (चि० ५।११९; ८।१०१; ९।४३; ११।६२; १५।१२०)
—काकोली (चि० ९।४५)
—महाशतावरी (चि० ११।३५)
—पृश्निपर्णी। क्षीरकाकोली वा (चि० १४।१२३)
—क्षीरकाकोली (चि० १४।२३६; [2]१८।१०१ (पा०)

वृकधूमकः

च०—भूमिशिरीषः (सू० २७।१०१)

ग०—भूमिशिरीषः (सू० २७।१०१)

यो०—भूमिशिरीषः (सू० २७।१०१)

वृक्षकः

च०—कुटजः (क० १।२२)

ग०—कुटजः (वि० ८।१३५; चि० ७।९७)
—कुटजत्वक् (चि० ६।३०)

यो०—कुटजः (वि० ८।१३५; चि० ६।३०; ७।९७)

१. यहाँ मूल में 'वीरा' का पाठ नहीं है। सम्भवतः जीवनीय पञ्चमूल में 'वीरा' का पाठ चक्रपाणि सम्मत हो।
२. चक्रपाणि सम्मत पाठ वीरा के स्थान पर 'जीवक' है। इसी पंक्ति में पुनः 'जीवक' का उल्लेख है।

वृक्षरुहा—वृक्षरुहा

च०—वृक्षरुहा शतावरी, वृक्षरुहापाठपक्षे वन्दाकः (व०)। वन्दारुः (कल०) (सू० ४।१९)

ग०—वृक्षरुहा वन्दारुः (सू० ४।२०)

यो०—वृक्षरुहा वन्दका (सू० ४।१९, २०)

वृक्षाः(पा०)

ग०—राजवृक्षाः (चि० २३।८०)

वृक्षादनी

च०—वन्दाको विदारिकन्दो वा (सू० ४।२५)

ग०—वन्दारुः विदारीकन्दो वा (सू० ४।२५)

यो०—वन्दका (सू० ४।२५)

वृक्षाम्लम्

च०—वृहदम्लम् (सू० ४।१०)

—महाम्रकम् (सू० २७।१५१)

ग०—महाम्रकम् (सू० ४।१०)

—वृक्षाम्लं तिन्तिडीकं···द्विविधं तिन्तिडीकं वृक्षाम्लमम्लीका च। तत्र यस्य वृक्षोऽप्यम्लः स वृक्षाम्लः, यस्य फलमम्लं साम्लीका। तस्याः पक्वं फलं तस्मात् किञ्चिद्गुणैरन्तरं भिन्नम्। तस्या आमफलमपि तिन्तिडीकामफलवत् (सू० २७।१५१)

—किञ्चिन्मधुरमांसलफलं तिन्तिडीकम् (वि० ८।१४०)

—तिन्तिडीकम् (चि० ३।१८७; ११।८५; २६।२१९)

—तिन्तिडिकफलम् (चि० २४।१५१)

—तिन्तिडीफलम् (चि० १२।६०)

यो०—वृहदम्लः (सू० ४।१०)

—तिन्तिडीकम् (सू० २७।१४९; चि० ९।५३; १२।६०, १५।१०८; १९।२८)

—तिन्तिडीभेदः (वि० ८।१४०)

—तिन्तिडी (चि० ३।१८७)

—पक्वं तिन्तिडीकम् (चि० ११।८५)

वृश्चिकाली

च०—'वृश्चिकपत्री' इति ख्याता (व०)। उत्तोली वृश्चिकापत्री ख्याता (कल०) (चि० ९।४७)

ग०—विछातिः (वि० ८।१५१)

—वृश्चिकपत्री विच्छातीति लोके (चि० ९।४७)

—वृश्चिकपत्री (चि० १०।३४)

—विच्छाटीति लोके (चि० १०।४५)

वृश्चीवः(रः)

जे०—वृश्चीवः श्वेतपुनर्नवा (चि० ३।२६७)

च०—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (सू० ४।२२; क० ४।११; सि० ३।६५)

ग०—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (सू० ४।२२, २६; चि० ८।१३५, १३६, १३९ इत्यादि)

—वृश्चीरं श्वेतपुनर्नवा (चि० ५।७१ (पा०)

यो०—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा (सू० ४।२२; वि० ८।१३५, १३६, चि० ३।२६७; १८।१२६)

—वृश्चीरः श्वेतवर्षाभूः (सू० ४।२६)

—वृश्चीरः क्षुद्रवर्षाभूः (सू० ४।३६)

वृषः

ग०—वासकमूलम् (चि० ३।२४७)

—वासकम् (सू० २७।९६; चि० ५।१२६)

—वृषको वासकः (चि० २६।५२, ६०)

यो०—वृषकः वासा (सू० २३।१४)

—वासा (सू० २७।९६; चि० ११।६४)

—वासकः (वि० ८।१४३; चि० ७।१५३, १५८; १२।६७ (पा०), ७२ इत्यादि)

—वासकमूलम् (चि० ३।२४७)

वृषपर्णिका

च०—आखुपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्भेदः 'फञ्जिपत्रिका' इति ख्याता (सू० ४।१५)

—वृषकर्णिका-वृषकर्णी मूषिकपर्णिका (व०)। [1]वृषपर्णी मूषिकपर्णिका (कल०) (चि० २१।८४)

ग०—वृषपर्णी आखुपर्णीभेदः, फञ्जिपत्रिकेति ख्याता (सू० ४।१५)

—वृषकर्णिका सुदर्शना (चि० २१।८४)

यो०—आखुपर्णी मूषिकपर्णी। वृषपर्णी तद्भेदः (सू० ४।१५)

वेणी

च०—गरागरी चेत्यादि (जीमूतक) पर्यायकथनम् (क० २।३)

वेणुः

च०—वेणुयवः-यवाकाराणि वंशबीजानीत्यर्थः (चि० ६।२४)

ग०—वेणुयवो यवविशेषः (सू० २७।२०)

—वंशः (चि० १४।४५)

यो०—वंशः (चि० १४।४५)

१. मूल में 'वृषकर्णिका' पाठ है।

वेतसम्

जे०—सुगन्धमूलम् (चि० ३।२५८)
च०—सुगन्धिमूलम् (चि० ३।२५८)
ग०—अम्लवेतसम् (सू० ३।२७; चि० ५।६९)
—स्वनामा (चि० ८।१४३)
—पानीयामलकम् (चि० ३।२५८; ४।३८)
—पानीयामलकम् (चि० ६।३२)
—अशोकः (चि० ७।१५२; २९।११०)
—अम्लवेतसः (चि० ८।१२९)
—वेतसतरुः (चि० १२।६८)
—वेतसमूलम्-मूलञ्च वेतसादिस्यशोकस्य मूलं वेतसवृक्षस्य मूलं वा (चि० २९।१३३)
यो०—अम्लवेतसः (सू० ३।२७; चि० ५।६९; ८।१२९)
—निचुलः (चि० ३।२५८)

वेतसाम्लम्

ग०—अम्लवेतसः (चि० १२।५५)
यो०—अम्लवेतसः (चि० १२।५१)

वेत्रम्

ग०—प्रसिद्धम् (चि० ३।२५८(पा०)
—वेत्राग्रम् (चि० ३०।२५८)
—वेत्राग्र वेत्रस्य कोमलाग्रम् (सू० २७।९५)
यो०—वेत्राग्रम् (सू० ३।२६)
—जम्बुवेत्रौ[1] प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८(पा०)
—वेत्राग्र वेत्रस्य अग्रम (सू० २७।४)
—वेत्राग्र वेत्रस्य अग्रं वेत्राग्रम् (सू० २७।९५)
—वेत्राग्रं वेत्रलतायाः कोमलं अग्रम् (चि० ४।३८)

वैगन्धिकः

जे०—त्रिजातकश्चतुर्जातको वा (चि० २३।२२३)
च०—गन्धक एव शोधितः (चि० २३।२२३)
ग०—गन्धकं शोधितम् (चि० २३।२२३)

व्याघ्रकरजः

च०—नखी (चि० २६।१८४)
ग०—व्याघ्रनखः (चि० २६।१८४)

व्याघ्रनखम्

च०—नखी (व०)। व्याघ्रनखा नखी (कल०) (चि० १२।७२)
—नखीभेद एव (चि० १६।१०८)
ग०—हिंस्रा (चि० १२।७२)
—कालाकडः, हिंस्रा नाम (चि० २३।७७(पा०)
यो०—सुगन्धिद्रव्यभेदः (चि० १२।७२)
—व्याघ्रीभेदः (चि० १६।१०८)

व्याघ्री

ग०—कण्टकारीमूलम् (चि० ३।२३६)
यो०—कण्टकारिका (सू० ५।६५; चि० ८।११९)
—कण्टकारी (चि० ३।२३६; ५।१०६; १८।४० (पा०)

व्योषम्

च०—त्रिकटुकम् (चि० २६।५५)
ग०—त्रिकटुकम् (सू० १३।९३)
यो०—त्रिकटुकम् (सू० १३।८४; २३।१९; चि० १०।४६; १४।११४; १६।९७)
—त्रिकटु (चि० ५।६९, ७१, १४२; ७।६१, ७७ इत्यादि)
—त्रिकटु शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि (चि० १२।४३;१९।१४)

शकुनाहृतः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् ।···शकुनाहृतः [1]आवस्त्यां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः (सू० २७।८)
ग—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि। तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातं प्रभवन्ति। तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति।···शकुनाहृतः आवन्तीदेशे प्रसिद्धः (सू० २७।८)
यो०—उत्तरकुरुभ्यः हंसैः आनीतः मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितः विस्तारं गतः। वृद्धवैद्यास्तु प्राहुः—
द्वीपान्तरात् समानीतो गरुडेन महात्मना।
शकुनाहृतः स शालिः स्याद्गरुडापरनामकः॥ इति॥
अतएव शकुनाहृतः इति अन्वर्था अस्य संज्ञा भवति। अयं अवन्तीनगर्यां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः।··· एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धाः। एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नामसंज्ञाभिः अभिधीयते। तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीबलेभ्यः एव ज्ञेयानि। एते नामतः उक्ताः (सू० २७।८)

१. इस स्थल पर चक्रपाणि सम्मत पाठ 'वेतस' है।

१. 'अवन्त्यां' इति पा०।

शकुलादनी

च०—कटुरोहिणी (सू० ४।४; २७।९६)
ग०—कटुकी (सू० ४।४)
—कटुरोहिणीपत्रम् (सू० २७।९६)
यो०—कटुरोहिणी (सू० ४।४)
—कटुका (सू० २७।९६)

शङ्खपुष्पी

ग०—चोरपुष्पी (चि० १३।२४)

शङ्खिनी

जे०—यवतिक्ता (चि० २३।२०९)
च०—श्वेतबुह्ना (सू० १।८१; ४।४) (चि० २६।१३-ब०)
—श्वेतबुन्दा (चि० २६।१३ कल०)
—श्वेतभल्लातकी (?) (चि० १३।१२४)
ग०—चोरपुष्पी (सू० १।८१; ४।४; २५।४९)
—शङ्खपुष्पी (वि० ८।१३६; चि० १३।१२४)
यो०—यवतिक्ता । श्वेतबुध्नेत्यपरे (सू० १।’१)
—तिक्तला (सू० ४।४; वि० ८।१३६)
—चोरपुष्पी (सू० २५।४९)

शटी

च०—स्वनामप्रसिद्धा (सू० २७।८८)
ग०—हरिद्रापत्राकृतिः (सू० २७।८८)
यो०—प्रसिद्धा (सू० ४।३०)
—हरिद्रापत्राकृतिः प्रसिद्धा । तासां शाकं पत्राख्यम्
(सू० २७।८८)

शणः

यो०—शणशाल्मली प्रसिद्धौ (सू० २७।९९)

शणपुष्पी

च०—घण्टारवा (ब०) घण्टारवः (कल०) (सू० १।७८)
—[1]शतपुष्पा घण्टारवा (ब०) । शणपुष्पी घण्टारवा
(कल०) (वि० ८।१३५)
ग०—घण्टारवा (सू० १।७८; ४।२३; वि० ८।१३५;
क० [2]१।८-११)
यो०—घण्टारवा (सू० १।७८; ४।२३; वि० ८।१३५)

१. यहाँ मूल में 'शणपुष्पी' पाठ है । चक्रपाणि ने 'शतपुष्पा' की व्याख्या की है ।
२. कल्पस्थान १।१४ के मूल को व्याख्या में उद्धृत कर उसीकी यहाँ व्याख्या है ।

शतकुसुमा

च०—शतपुष्पा (सि० १२।१६।१)
ग०—शतपुष्पा (सि० १२।१६।१, १२।१८।१(पा०)

शतपत्रम्

जे०—शतदलं, तदेव स्थलपद्ममित्यपरे (चि० ३।२५८)
च०—शतपत्रं स्वरूणम् (सू० २५।४९)
ग०—पद्म-नलिन-पुण्डरीक-शतपत्राणि चत्वारि पद्म-
विशेषाणि (सू० ४।३४)
—अरुणवर्णशतदलपुष्पपद्मम् (सू० २५।४९)
—पद्मम् (चि० ३।२५८)
यो०—रक्तपद्मम् (सू० ४।३४)
—कोकनदम् (सू० ४।४९)
—पद्मभेदः (चि० ३।२५८)

शतपर्वा

जे०—श्वेतदूर्वा (चि० ३।२५८)
च०—श्वेतदूर्वा (चि० ३।२५८)
ग०—दूर्वाभेदः (चि० ३।२५८)
यो०—श्वेतदूर्वा (चि० ३।२५८)

शतपुष्पा

यो०—शताह्वा (सू० ४।२५, २६; चि० ३।२५०; ७।८४, १९५)
—शताह्वया (सू० १४।२६)

शतविषाणिका(पा०)

ग०—बृहदजशृङ्गी (चि० १०।४२)

श्वेता सुरसा

ग०—श्वेतां सुरसामिति श्वेतसुरसा, श्वेतशेफालिकेत्यन्ये
(सू० २।४

शतवीर्या

च०—शतवीर्यासहस्रवीर्ये दूर्वे (सू० ४।४९)
—शतवीर्यासहस्रवीर्ये दूर्वाद्वयम् (शा० ८।२०)
ग०—दूर्वा (सू० ४।४९)
—शतवीर्या सहस्रवीर्या श्वेतकृष्णदलभेदेन दूर्वाद्वयम्
(शा० ८।२०)
—श्वेतदूर्वा (चि० ८।१७५)
यो०—सहस्रवीर्या दूर्वा । शतवीर्या तद्भेदः (सू० ४।४९)
—शतवीर्या-सहस्रवीर्या दूर्वाद्वयम् (शा० ८।२०)
—दूर्वाम् (चि० ८।१७५)

[1]शतारुकम् (पा०)

च०—शतारुकफलं शरका इति ख्यातम् (कल०) (सू० २७।१४५)

ग०—स्वनामख्यातम् (सू० २७।१४५)

शतावरी

ग०—शतमूली (वि० ८।१३५; चि० १।४।६)

यो०—भण्डीशतावर्यौ प्रसिद्धे (सू० २७।१०७)

शताह्वकम्

च०—शताह्वकफलं 'सेंह' इति ख्यातम् (सू० २७।१४५)

यो०—[2]शताह्वकफलं शताह्वायाः फलम् (सू० २७।१४५)

शताह्वा

च०—शताह्वे द्वे-शताह्वे इति शतपुष्पामधुरिके (सू०३।२५)

ग०—शताह्वे-मौरीशलुफाख्ये (सू० ३।२५)

—उभे शताह्वे-मौरीशलुफ इत्याख्ये (सू० ३।२१)

यो०—शतपुष्पा । शलुफा इति प्रथिता (सू० ३।१८)

—शतपुष्पा (सू० ३।२०; चि० ३।२४६; १३।१०४, १२६; १४।१३१)

—उभे शताह्वे-शतपुष्पामधुरिके (सू० ३।२१)

—शताह्वे द्वे-शतपुष्पामधुरिके (सू० ३।२५)

—मधुरिका (वि० ८।१३९ (पा०)

शमी

ग०—शाँईकाँटा (वि० ८।१४४)

यो०—शांयीवृक्षः (वि० ८।१४४)

शमीधान्यम्

च०—शमी शिम्बिः, तदन्तर्गतं धान्यम् (सू० २७।३४)

ग०—सूपयोनि मुद्गमाषादि (सू० १४।४२)

—शमीधान्यानि सूपयोनयः (सू० २५।३८)

—सूपयोनिः शमीधान्यमुच्यते (सू० २७।२३)

—मुद्गादिकमुक्तम् (सू० २७।३०९)

यो०—शमीधान्यानि सूपयोनयः (सू० २५।३८)

—मुद्गादिकम् (सू० २७।३०९)

---

१. व० में इस स्थल पर 'शताह्वक' पाठ है। पाठान्तर 'समार्गकं' है। किन्तु कल० के मूल में उपर्युक्त शब्द है तथा उसकी व्याख्या भी की गई है।

२. यहाँ मूल में पाठ 'ममार्गकं' है किन्तु योगीन्द्रनाथ ने 'शताह्वक' की व्याख्या की है।

शम्पाकः

च०—आरग्वधः (चि० ७।१४४; १०।१९; १८।१५१)

—चतुरङ्गुलः (सि० ३।६१)

—व्यवहारार्थं पर्यायानाह-आरग्वध इत्यादि (क० ८।३)

ग०—चतुरङ्गुलः (चि० २३।५७)

—आरग्वध इत्यादयः पर्यायाः (क० ८।३)

यो०—आरग्वधम् (चि० ७।१४४; १०।१९, २७; १८।१५१)

शम्बरी

च०—तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)

ग०—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

शरः

च०—शरेषीका शरपुष्पस्य नाली 'शरिका' इति प्रसिद्धा (सू० ५।२३)

ग०—शरेषिका शरपुष्पस्य नाली शरिकेति प्रसिद्धा (सू० ५।२३)

—शरेषीका शराग्रभागे या सा ईषिका तस्याः पत्रम् (सू० १४।४३)

यो०—शरेषीका शरकाण्डम् (सू० ५।२३)

शरादिपञ्चमूलम्

च०—शरादिपञ्चमूली तृणपञ्चमूलम् (चि० १८।१००)

—शरपूर्वपञ्चमूलम्-शरपूर्वपञ्चमूलेनेति "शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च" (चि० अ० १, पा० १) इत्यत्रोक्तेन शरादिपञ्चमूलेन (चि० २२।२७)

ग०—शरेत्यादिकं पञ्चकं तृणपञ्चमूलम् (चि० ६।१४४)

—(शरमूलादिभिः) शरमूलादिपञ्चमूलैः (चि० १८।१४१)

—शरपूर्वपञ्चमूलेन शरादिपञ्चमूलेन (चि० २२।२७)

यो०—शरेक्षुदर्भेत्यादि''' एतत् तृणपञ्चमूलम् (चि० १।१४४)

—तृणपञ्चमूलम् (चि० १८।१००)

—शरमूलादिभिस्तृणपञ्चमूलेन (चि० १८।१४१)

शल्लकी

च०—स्वनामप्रसिद्धा (सू० ४।३२; चि० १७।८०)

ग०—शिह्लकवृक्षस्तस्यास्त्वक् (सू० ४।३२)

—शिलारस इति लोके (सू० ५।२३)

—शल्लकीवृक्षः (वि० ८।१४४)

—शिलारसः (चि० ३।२६७)

—शल्लकीवृक्षकाष्ठम् (चि० १७।८०)

—वृक्षविशेषः (चि० ३०।१०८)

यो०—स्वनामप्रसिद्धा (सू० ४।३२)
—शिलारस इति ख्याताम् (सू० ५।२३)
—शल्लकीवृक्षः (वि० ८।१४४)
—शिलारसः (चि० ३।२६७)
—शल्लकीकाष्ठम् (चि० १८।८०)

शाकः

च०—बृहत्पत्रस्तरुः (चि०[1] १।३।३)
ग०—शाकवृक्षः स्वनामख्यातः (क० १।२५ (पा०)

शाद्वलम्

च०—दूर्वा (चि० १६।१२१; २१।७५)
ग०—नवतृणम् (चि० १०।४८)
—सदाहरिते देशे वर्त्तते, तेन यत्र भूमौ सादाख्यं नवतृणं जातं वर्त्तते तत्तृणस्थानमृत्तिका शाद्वल इति ग्राह्यः (चि० १६।१२१)
—नवतृणस्थानमृत्तिका (चि० २९।१३१)
यो०—नवतृणम् (चि० १०।४८; १६।१२१)

शारदः

च०—वरकोद्दालकादयः षष्टिकविशेषाः, केचित् कुधान्यानि वरकादीनि वदन्ति (सू० २७।१४)
यो०—वरकादयः षष्टिकभेदाः। कुधान्यविशेषाः इति केचित् (सू० २७।१४)
—षष्टिकभेदः (चि० १४।९५)

शार्ङ्गेष्टा

च०—काकतिक्ता (सू० २७।९६)
—गुञ्जा (वि० ८।१३५; चि० १८।७१; २७।३३, सि० ३।५९)
ग०—काकतिक्तिका (सू० २७।९६)
—शार्ङ्गेष्टा रक्तगुञ्जा (वि० ८।१३५)
—घण्टारवा (चि० १८।७१)
—काकजङ्घा (चि० ३०।२६०, २६६, २७७)
—काकजङ्घा गुञ्जामूलं वा (क० १।२२)
यो०—अङ्गारवल्लिका (सू० २७।९६)
—गुञ्जा (वि० ८।१३५; चि० १८।७१)

शालः

जे०—साल एव सालसारः (चि० २५।८४)
ग०—शालस्त्रिविधः। तत्र बृहद्वृक्षः शाल इति विवक्षितः (सू० २५।४९)
—शालकाष्ठम् (वि० ८।१४४)
—प्रसिद्धः (चि० ३।२५८)
यो०—शालतालौ प्रसिद्धौ (चि० ३।२५८)

शालकल्याणी

च०—शालिञ्चभेदः (ब०)। शालिञ्चीभेदः (कल०) (सू० २७।१०२)
ग०—शालिञ्चप्रभेदः (सू० २७।१०२)
यो०—शालिञ्चभेदः (सू० २७।१०२)

शालपर्णी

—'शालिपर्णी' शब्द केवल सिद्धिस्थान में उपलब्ध होता है।

शालिः

च०—रक्तशालिः (सू० ५।५, १२; २१।३१)
—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित्। ...अत्र च शालिर्हैमन्तिकं धान्यम् (सू० २७।८)
ग०—हैमन्तिकधान्यम् (सू० ४।१७, ६।४३; चि० ५।११०)
—हैमन्तिकशूकधान्यम् (सू० ५।५)
—शालीनां लोहितशालितण्डुलानाम् (सू० १५।१६)
—शालयो रक्तशाल्यादीनाम् (सू० २१।३१)
—अन्ये शालयः—ये चान्ये शालयः शुभा इति हैमन्तिका येऽन्ये शुभा शूकधान्यविशेषाः कर्दमकपाण्डुकपुष्पाण्डकपुण्डरीकशतभीरुकलोध्रपुष्पककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकप्रभृतयः (सू० २७।९)
—हैमन्तिकधान्यमूलम् (वि० ८।१३९; चि० ३।२५८)
—हैमन्तिकधान्यानि शूकसंज्ञानि (चि० ४।३६)
—शालिधान्यम् (चि० १४।२११)
—शालीन् शाल्यन्नम् (सि० ३।५१)
यो०—अकण्डितशुक्लो हैमन्तः। कण्डनेन विना शुक्ला- हैमन्ताः शालयः स्मृतः। इति। (भा० प्र० धा० ९।३)। कण्डिताः शुक्ला अकण्डिता शुक्लाश्च हैमन्ताः शालय इत्यन्ये (सू० ४।१७)
—रक्तशालिः (सू० ५।५, १२; ६।३८; चि० ५।११०; १९।३९)
—क्षुणः सितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहिरुदाहृतः। इति। (सू० ६।२८)
—शाल्यन्नं शालितण्डुलान्नम् (सू० २१।५२)

१. इस स्थल पर मूल में 'शाक' का पाठ नहीं है।

—(अन्ये शालयः)—अनुक्ता अन्ये च एवंविधाः कर्दमकपुष्पान्तकपुण्डरीकलोध्रशूकशतभीरुकादयः ये शुभा रक्तशाल्यादिसदृशाः शालयः अकण्डितशुक्लाः हैमन्ताः। काण्डनेन ··· स्मृताः (भा० प्र०) इति। कण्डिताः शुक्ला अकण्डितशुक्लाश्च हैमन्ताः शालयः इत्यन्ये (सू० २७।९)

—(··· नैषधकादयः)—आदिशब्देन यवपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते। ते च शालयः शालिविशेषाः (सू० २७।१२)

—शालिषष्टिकमन्नम् (चि० १।१।७६, १।२।११)

—शालिषष्टिकौ प्रसिद्धौ (चि० ४।३६)

—शालीन् शाल्योदनम् (चि० ४।८७)

शालूकम्

ग०—शालूकानि कुमुदादीनां कन्दाः (सू० ५।१०)

—पद्मादीनां कन्दः (सू० २७।११६; चि० ३।२५८; १४।९; २१।७१ (पा०)

यो०—शालूकानि कुमुदादीनां कन्दान् (सू० ५।१०)

—पद्ममूलम् (सू० २७।११६)

—पद्मादीनां कन्दः (चि० ३।२५८; १४।९)

—उत्पलादीनां मूलम् (चि० १७।१५)

शालेयम्

च०—चाणक्यमूलं मरौ प्रसिद्धं, किंवा शालेयमिति मिस्तेयं पाटकप्रसिद्धं, वचनं हि—"चाणक्यमूलमिस्तेये शालेयाभिख्यया जगुः" इति। (सू० २७।१७०)

ग०—चाणक्यमूलं मगधे,प्रसिद्धम् (सू० २७।१७०)

—जम्बूः (चि० ४।७५)

यो०—चानाक्यमूलं मरौ प्रसिद्धम् (सू० २७।१७०)

—जम्बूः (चि० ४।७५)

शाल्मल(लि)कः

च०—शाल्मलिको रोहितकः, स्वल्पशाल्मलिर्वा (ब०)। शाल्मलिको रोहडकः, स्वल्पशाल्मलिर्वा (कल०) (वि० ८।१३५)

—शाल्मलकः शाल्मलीभेदः, रोहितको वा ([1]क० १।८)

यो०—शाल्मलिको रोहितकः (वि० ८।१३५)

शाल्मलिः (ली)

जे०—शाल्मलीवेष्टं खपुरमित्यर्थः। (चि० ३०।९१)

च०—शाल्मलीवेष्टकः शिमलीआठा (ब०)। शाल्मली शिमलीआठा (कल०) (सू० ४।३२)

—शाल्मलं शाल्मलीवेष्टकम् (चि० १५।१३)

—शाल्मलं शाल्मलीवेष्टकम् (ब०)। शाल्मलं शाल्मली (कल०) (चि० २७।२९)

—शाल्मलीश्लेषमिति शाल्मलीवेष्टकम् (चि० ३०।९१)

ग०—शाल्मली शाल्मलीवेष्टः (सू० ४।३२)

—शाल्मली शाल्मलवृक्षः (वि० ८।१३५)

—शाल्मली शाल्मलीवेष्टकम् (चि० १४।२०२)

—शाल्मलंश त्वमस्याः (चि० १४।२२५)

—शाल्मलीनिर्यास मोचरसा (चि० १४।२२७)

—शाल्मलं शाल्मलीवेष्टम् (चि० १५।११३)

यो०—शाल्मली शाल्मलीवेष्टः (सू० ४।३२)

—शणशाल्मली प्रसिद्धौ (सू० २७।९९)

—प्रसिद्धः (वि० ८।१३५)

—शाल्मलं पुष्पं शाल्मलीपुष्पम् (चि० १४।२२५)

—शाल्मलिनिर्यासः मोचरसः (चि० १४।२२७)

—शाल्मलं वेष्टम् (चि० १५।११३)

शावर(कः)

च०—सावरकं लोध्रम् (चि० २३।५५)

ग०—सावरको धवललोध्रः (चि० २३।५३)

—सावरकं पट्टिकाख्यं श्वेतलोध्रम् (चि० २६।२३३)

शिंशपा

ग०—शिशु इति ख्यातः (चि० १।२।१२)

शिग्रुः

जे०—विटशाकं पूर्वदेशे प्रसिद्धम्, मध्यदेशे लोहितफुल्लं शोभाञ्जनकं कथ्यते प्रायः। (चि० ३।२६७)

च०—विटपशोभाञ्जनः (ब०)। विटपं शोभाञ्जनम् (कल०) (सू० २७।१७०)

—शोभाञ्जनभेदः (चि० ३।२६७)

ग०—शिग्रूणि शोभाञ्जनबीजानि (सू० २।३)

—शोभाञ्जनम् (सू० २।२३; १४।३१; वि० ७।१७; ८।१३५; चि० ३।२६७)

यो०—शिग्रूणि-शिग्रु शोभाञ्जनफलम् (सू० २।३)

—शोभाञ्जनः (सू० ३।८; २७।१७०; चि० ७।१०६, ११३; १०।२७ (पा०) इत्यादि।

—रक्तशोभाञ्जनः (चि० ३।२६७)

—शिग्रूणि शिग्रुबीजानि (चि० १७।९८)

---

[1]. इस स्थान पर मूल में 'शाल्मलीमूल' पाठ है। चक्रपाणि ने इसकी व्याख्या में विमान ८।१३५ का सन्दर्भ उद्धृत किया है जिसमें 'शाल्मलक' पाठ है।

शितिवारकः

च०—शालिञ्चः (ब०)। शितिमारकः शालिञ्चः (कल०) (चि० २६।५६)

—[1]शितिमारकः कुन्दकुसुमख्यातः (कल०) (चि० २६।६०)

—शालिञ्चः (सि० ९।८)

ग०—शितिमारकः शालिञ्चः (चि० २६।५६)

शिबि(म्बि)रः

च०—शिबिरस्तीरभुक्तौ 'सिद्ध(क्ता)क' इत्युच्यते (सू० २७।१८)

ग०—'''सर्वे तृणसम्भवाः (सू० २७।१८)

यो०—'''शिम्बिर'''एते तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१८)

शिम्बः (म्बी)

च०—विविधाः शिम्बीजातय इति कृष्णपीतरक्तश्वेतकुशिम्बीभेदा इत्यर्थः (सू० २७।३१)

ग०—शिम्बी वैदलयोनिर्मुद्गादीनां शिम्बी अपरिणतावस्थिकी शिम्बीत्युच्यते (सू० २७।३२)

यो०—विविधाः शिम्बिजातयः–विविधाः कृष्णपीतरक्तश्वेतशिम्बीभेदात् नानाविधाः शिम्बीजातयः (सू० २७।३१)

—इह शिम्बी मुद्गादीनां आर्द्रफलिका (सू० २७।३२)

शिरीषः

ग०—बृहद्वृक्षशिरीषत्वक् (चि० ९।७०)

—शिरीषकुसुमानि द्विरुक्त्या स्वल्पबृहच्छिरीषकुसुमानि (चि० २३।९०–९१)

—शैरीषी शिरीषस्य त्वक् (चि० ७।९६)

यो०—शैरीषी शिरीषसम्बन्धिनी (चि० ७।९६)

शिलोद्भेदः

जे०—पाषाणभेदः (चि० ३०।९०)

च०—[2]शिलोद्भवं शैलजम् (चि० १५।११३)

ग०—शालिञ्चः (चि० १५।११३)

यो०—पाषाणभेदम् (चि० १५।११३)

शिवा

ग०—हरीतकी (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

यो०—हरीतकी (सू० ४।४९; शा० ८।२०)

—सितेत्यत्र शिवेति क्वचित्पाठः । शिवा हरीतकी (चि० १८।८७ (पा०)

१. 'कुन्दुरुक' की व्याख्या में (देखें कुन्दुरुक)

२. इस स्थान पर मूल में 'शिलोद्भेद' पाठ है ।

शीतकः

च०—अम्ललोटः (ब०)। शीतकोऽम्बुलोठकः (कल०) चि० ८।१४०)

ग०—चालिन्नफलम् (चि० ८।१४०)

यो०—अम्बुलोटकः (चि० ८।१४०)

शीतकुम्भिका

जे०—शीतकुम्भी काष्ठपाटला (चि० ३।२५८)

च०—शीत[1]कुम्भिका काष्ठपाटला (चि० ३।२५८)

ग०—कुम्भाड़लता (चि० ३।२५८)

यो०—कुम्भीरिका लता (चि० ३।२५८)

शीतपर्णी (पा०)

जे०—वृषकलम्बुकः, पानीयवल्लीत्यपरे (चि० ३।२६७)

च०—वृषकलम्बुका (चि० ३।२६७)

शीतपाकी

जे०—दूर्वा (चि० ३।२५८)

च०—शीतला (चि० ८।१३९)

—गण्डदूर्वा (ब०) । गन्धदूर्वा (कल०) (चि० ३।२५८)

—शीतली (सि० ३।५३)

ग०—काकोलीप्रभेदः (चि० ८।१३९)

—शीतला (चि० ३।२५८)

यो०—शीतला (चि० ८।१३९)

—काकोली (चि० ३।२५८)

[2]शीतफलम्

यो०—रावणाम्लिकेति प्रसिद्धम् (सू० २७।१४२)

शीतवल्ली

यो०—नीलदूर्वा (चि० ३।२६७)

[3]शुकनासा

जे०—चर्मकारवटः कुब्जक इति लोके । (चि० ३०।५३)

शुकबर्हम्

च०—ग्रन्थिपर्णकम् (सू० ५।२३)

ग०—ग्रन्थिपर्णकम् (सू० ५।२३)

यो०—शुकबर्हं ग्रन्थिपर्णम् (सू० ५।२३)

१. 'श्वेतकुम्भिका' इति पा०

२. यह शब्द मूल में नहीं किन्तु व्याख्या में है ।

३. यह चक्रपाणिसम्मत पाठ नहीं है किन्तु गंगाधर द्वारा अङ्गीकृत है ।

शुक्तिः

च०—शुक्तिः बदरी (सू० २५।४९)
—शौक्तिकैरिति बदरीफलैः (नि० २।४)
—शुक्तिः बदरिका (चि० २५।६७)

ग०—शुक्तिः बदरीवृक्षः (सू० २५।४९)
—शौक्तिकैर्बदरफलैः (नि० २।४)

यो०—शुक्तिः बदरीवृक्षः (सू० २५।४९)

शुक्लसुरसः

च०—सुरस[1]मञ्जरी पर्णासभेदः (चि० २३।१०१)

ग०—सुरसशुक्लमञ्जरी-सुरसस्य शुक्लनिर्गण्ड्या मञ्जरी, श्वेततुलसी-मञ्जरी वा (चि० २३।१०१)

शुक्ला

च०—शर्करा (वि० ८।१३९)

ग०—शुक्लवर्णा निःक्षीरा विदारी (वि० ८।१३९)

यो०—शर्करा (वि० ८।१३९)

शुभा

च०—शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः (चि० ८।१४५)

ग०—वंशलोचना (चि० ८।१४५)

यो०—पिप्पली शुभा-शुभा पिप्पली। शुभेति पिप्पली-विशेषणं। शुभा वंशलोचनेति केचित्। तदन्ये न मन्यते। समानतन्त्रे हारीतादाव दृष्टत्वात्। तथा च-तालीशं मरिचं शुण्ठी पिप्पल्योऽशांशका मता। त्वगेलार्द्धांशके दद्यात् शर्कराष्टपलं भवेत् ॥ इति ॥ (चि० ८।१४५)

शुषा

च०—कासमर्दः (सू० २७।८८)
—[2]शुषा कासमर्दः, रूक्षदेशजं शाकमित्येके (चि० १९।३३)

ग०—कासमर्दः (सू० २७।८८)

यो०—कासमर्दः (सू० २७।८८)

---

१. 'शुक्लमञ्जरी' इति पा०।
मूलपाठ 'शुक्लसुरसमञ्जरी' है। चक्रपाणिदत्त ने सुरस-मञ्जरी की व्याख्या किया है, तथा व्याख्या में उद्धृत शब्द का पाठान्तर 'शुक्लमञ्जरी' दिया है।

२. यहाँ मूल में 'शुष्कशाक' पाठ है, किन्तु चक्रपाणिदत्त ने 'शुषा' की व्याख्या की है।

शुष्कशाकम्

च०—रूक्षदेशजं शाकमित्येके (कल०) (चि० १९।३३)

ग०—पट्टपत्रं नालिताशाकमिति लोके (चि० १९।३३)

यो०—शुष्केण शाकेन शुष्कशाकेन वा। शट्यादीनाञ्चापि शाकेन शुष्कशाकेन। शुष्कपटुशाकेन ललितापाता-इति वङ्गेषु ख्यातेन इति वा (चि० १९।३३)

शूकधान्यम्

च०—शूकवन्ति धान्यानि शूकधान्यानि (सू० २७।६)

ग०—शालिषष्टिकाशुधान्ययवगोधूमादिकञ्च (सू० १४।४२)
—द्विविधं शूकधान्यं सुधान्यकुधान्यभेदात् तत्र सुधान्यं त्रिविधं शालिषष्टिकव्रीहिभेदात् (सू० [1]२७।१३)
—रक्तशाल्यादिकमुक्तम् (सू० २७।३०९)

शूकरी

च०—'वाराहीकन्द' इति ख्याता (चि० ९।४६)

ग०—वाराही (चि० ९।४६)

यो०—वृद्धदारकम् (चि० ९।४६)

शू(सू)र्पपर्णी-सूर्प्यपर्णी

जे०—[2]सूर्प्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च (चि० २८।१५१)

च०—शूर्पपर्ण्यौ मुद्गमाषपर्ण्यौ (चि० १।१।४३)
—सूर्पपर्णी मुद्गमाषपर्ण्यौ (चि० १९।५०)
—सूर्पपर्ण्यौ मुद्गमाषपर्ण्यौ (चि० २८।१५१)

ग०—सूर्पपर्ण्यौ मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ (चि० १।१।४३)
—सूर्पपर्ण्यौ मुद्गमाषपर्ण्यौ (चि० २।२।५)
—[2]सूर्प्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च (चि० २८।१५१)

यो०—सूर्प्यपर्ण्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च (चि० १।१।४३)
—शूर्पपर्ण्योः मुद्गपर्णीमाषपर्ण्योः (चि० २।२।५)
—सूर्पपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च (चि० १९।५०)

शृङ्गवेरम्

च०—शुण्ठी (सू० ४।६)
—शृङ्गवेरमिति शृङ्गवेररसम् (सू० १३।८६)
—शृङ्गवेरार्द्रकशब्देन शुष्कार्द्रकस्य क्वाथनिष्पन्नं रसं निषेधयति (चि० १३।१५३)

ग०—शुण्ठी (सू० ४।६; चि० ८।१२६; १४।८९; २४।१२१; २८।१४७)
—शृङ्गवेरमार्द्रकम् (सू० १३।८६)
—शृङ्गवेरं शुष्कं शुण्ठीति यावत्, आर्द्रकस्य पुनः पाठात् (वि० ८।१४२)

---

१. यहाँ मूल में 'शूकधान्य' पाठ नहीं है।

२. इस स्थल पर चक्रपाणिदत्तसम्मत 'सूर्पपर्णी' पाठ है।

—शृङ्गवेरार्द्रकरसः आर्द्रकरसः (चि० १३।१५३)
यो०—शुण्ठी (सू० ४।६, ४२, ४५; वि० ८।१३५, १४२ इत्यादि)
—शुण्ठीरसम् (सू० १३।८६)
—आर्द्रकम् (सू० २५।३७)
—शृङ्गवेरार्द्रक अशुष्कनागरं आर्द्रकमित्यर्थः (चि० १३।१५३)

शृङ्गवेरिका

च०—शृङ्गवेरी गोजिह्विका, किंवा आर्द्रकाकृतिः शृङ्गवेरी; यदुक्तं—
"शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता।
कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरूणि वदन्ति च ॥" इति
(सू० २७।१७१)

ग०—शृङ्गवेरी शृङ्गवेराकृतिः। उक्तञ्च—
"शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाष्यते।
कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरूणि वदन्ति हि ॥"
(सू० २७।१७१)

यो०—शृङ्गवेरी गोजिह्विका। शृङ्गवेरी आर्द्रकाकृतिर्वा।
तदुक्तं—
"शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषितः।
कुस्तुम्बुरुसमाकृत्या तुम्बुरूणि वदन्ति च ॥" इति ॥
(सू० २७।१७१)

शृङ्गाटकम्

ग०—शृङ्गाटकं पानीयफलम् (सू० २७।११७; चि० ३।२५८)
यो०—जलवल्ली शिङ्गाड़ा इति भाषायाम् (सू० २५।४९)
—शृङ्गाटकं पानीयफलम् (सू० २७।११७; चि० ४।७१; ११।३७, ५८; १४।९ इत्यादि)
—सिंगाड़ा इति ख्यातम् (चि० २।२।१४)
—पानीयफलं। शिंगाड़ा इति ख्यातम् (चि० ३।२५८)
—शृङ्गाटः शृङ्गाटकः पानीयफलम् (सि० ८।१००)

शृङ्गाटिका

ग०—शिङ्गाड़ा (वि० ८।१३५)
—शृङ्गाटकः (वि० ८।१३९)
यो०—शृंगाटः (वि० ८।१३५; १३९)

शृङ्गी

ग०—कर्कटशृङ्गी (सू० ४।३६; चि० १।१।६३)
यो०—कर्कटशृङ्गी (सू० ४।३६; चि० १।१।६३; ८।१००; १७।१०२; १८।११२)
—शृङ्गीकर्कटकस्य-कर्कटकस्य शृङ्गी कर्कटकशृङ्गी (चि० १८।११५)

शृङ्गीविषम्

च०—[1]एतेषां च संज्ञासंबन्धे शबरकिरातादय एव तद्विद्याः प्रमाणं, ते हि गुरुपरंपरया व्याख्यानयन्ति
(चि० २३।१३)
ग०—मुस्तकादि कन्दविषाणि (चि० २३।१३)

शेलुः

च०—श्लेष्मातकः (चि० २३।१८७)
ग०—चालित्रफलवृक्षः (चि० २३।१८७)
—चालित्रफलः (चि० २३।२०१)

शैखरिकः

च०—शैखरिककषायेणेति विडङ्गकषायेण, विडङ्गकषायो हि वैद्यव्यवहारात् शैखरिककषाय उच्यते
(वि० ७।१९)
ग०—अपामार्गः (वि० ७।१९)

शैलेयम्

ग०—शैलजम् (सू० ३।२८; ५।२२)
—भिषिजः (चि० ३।२५८ (पा०)
—शैलजम् (चि० २३।५४)
—शैलेयकं शैलजम् (चि० २६।२४२)
यो०—शिलापुष्पम् (सू० ३।२८)
—शैलजम् (सू० ५।२२)
—तन्नामकगन्धद्रव्यभेदः (चि० १२।६५)
—शिलापुष्पं तदाख्यगन्धद्रव्यम् (चि० ३।२५८ (पा०)
—शैलेयकं-शैलेयं। शैलेयं तिक्तकं शीतं सुगन्धि कफपित्तजिदिति (राजनिघण्टुः) कफपित्तप्रशमनतया शैलेयस्य उभयत्र पाठः (चि० ३।२६७)

शैवालम्

च०—शवालम् (चि० २१।९०)
ग०—शैवलं शैवालम् (चि० ४।१०३)
—शैवलः (चि० ३।२५८)
यो०—प्रसिद्धम् (चि० ३।२५८)
—शैवलं सेवालम (चि० ४।१०३)

शोभाञ्जनः

च०—शोभाञ्जनकः-पुनः शोभाञ्जनग्रहणाद्द्वितीयो विटपशोभाञ्जनो गृह्यते (सू० १४।३२)

---

१. 'मुस्तकादीनां' इति पा०

ग०—शोभाञ्जनकः रक्तशोभाञ्जनोऽथवा किञ्चित् स्थूलफलः शोभाञ्जनकः (सू० १४।३२)

यो०—शोभाञ्जनकः नीलशिग्रुः (सू० १४।३२)

—शोभाञ्जनकः श्वेतः (चि० ३।२६७)

श्यामा

च०—श्याममूला त्रिवृत् (सू० १।७७; ४। (४);वि० ८।१३६)

—त्रिवृद्भेदः (चि० २६।१२)

—त्रिवृताभेद एव च श्यामा, तेन श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पः श्यामात्रिवृत्कल्पः । यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा वक्तव्या, तथाऽप्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया अग्रे पाठेनाशुदोषहन्तृतया श्यामायाः प्रकर्षं दर्शयति । ये चात्र योगा वक्तव्यास्तेऽरुणया वा श्यामया वा उभाभ्यां वा दोषशरीरादिबलाबलमवेक्ष्य कर्तव्याः (क० ७।१)

—प्रियङ्गुः (सि० ६।८३)

ग०—श्याममूला त्रिवृत् (सू० १।७७; २५।४९; वि० ८।१३६; चि० १६।६६)

—श्यामामूलत्रिवृन्मूलस्य फलम् अरुणमूलत्रिवृन्मूलस्य''' (वि० ७।२६)

—श्याममूलत्रिवृत् (चि० ७।१२४)

—श्यामा त्रिवृत् (चि० १०।४४; १२।२५; १४।१४)

—अनन्तमूलम् (चि० ३०।६२)

—श्याममूला त्रिवृता श्यामा (क० ७।७)

—अरुणा (क० ७।३६)

—श्यामा त्रिवृत् (क० ७।५१; सि० ४।३७)

—श्याममूला त्रिवृता (क० ७।६१)

—श्यामारुणमूलत्रिवृते द्वे (क० १०।१८)

—त्रिवृच्छ्यामयोररुणमूलत्रिवृच्छ्याममूलत्रिवृतोः (क० ११।१२)

यो०—श्याममूला त्रिवृत् (सू० १।७७)

—श्याममूला (वि० ८।१३६)

—त्रिवृत् (चि० १०।४४; १२।२५)

—श्यामालता (चि० १४।५४)

श्यामाकः

च०—तृणविशेषः; तस्य च बीजतण्डुला ग्राह्याः (सू० २।२६)

—श्यामाकादयोऽपि तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१६)

ग०—श्यामाका इति श्यामघासबीजानि (सू० २१।२५)

—श्यामाघासस्य बीजम् (सू० २७।१६)

—श्यामाकोऽपि तृणधान्यं श्यामाघास इति लोके, तस्य बीजम् (चि० ४।३६)

—श्याममूला त्रिवृत् (सि० १०।२५ (पा०)

यो०—श्यामाकानां-श्यामाकास्तृणधान्यभेदाः। तेषां तण्डुलैः (सू० २।२६)

—त्रिविधः । श्यामाकः हस्तिश्यामाकः जलश्यामाकश्च । कोरदूषश्यामाकादयः तृणधान्यविशेषाः (सू० २७।१६)

श्योनाकः

च०—स्योनाककट्वङ्गशब्दाभ्यां द्वावपि पृथुशिम्बाल्पशिम्बौ स्योनाकौ गृह्येते (ब०) । श्योनाककट्वङ्गशब्दाभ्यां द्वावपि स्योनाकौ गृह्येते (कल०) (चि० १५।१३४)

ग०—श्योनाकस्य कट्वङ्गशब्देन पुनरुक्तत्वाद् भागद्वयम् (चि० १५।१३४)

यो०—स्वनामप्रसिद्धः (सू० ४।२६)

श्रावणी

जे०—अलाबूः सा (अलम्बुषा ?) (चि० २।२।२१)

—श्रावणीमहाश्रावण्यौ अलम्बुषा स्थूलफला स्वनामख्याता (चि० ३।२५८)

—मुण्डितिका (चि० २८।१५९)

च०—मुण्डितिका (चि० ११।६२)

—मुण्डितिका (ब०) । मुण्डी (कल०) (चि० २९।५५)

ग०—श्वेतमुण्डेरी (वि० ८।१३९)

—रक्तमुण्डेरी (चि० ३।२५८)

—मुण्डेरी (चि० ११।६२; १८।१०१; २८।१५९; २९।५५; ३०।५०)

—रक्तमुण्डीरी (क० ७।१८)

यो०—रक्तमुण्डेरी (वि० ८।१३९)

—रक्तमुण्डीरी (चि० ३।२५८)

—मुण्डीरी (चि० ११।४६)

—मुण्डेरी (चि० ११।६२)

—श्रावणीद्वयं श्रावणीमहाश्रावण्यौ (चि० २।२।२१)

—श्रावणीबृहतीयुगैः-श्रावणीयुगं श्रावणी महाश्रावणी च । श्रावणी मुण्डेरी (चि० १८।१०१)

श्रीपर्णी

जे०—कट्फलम् (चि० ३।२५८)

च०—गम्भारी (चि० १।४।१६)

ग०—गम्भारी (चि० ३।२५८)

यो०—गम्भार्याः (चि० १।४।१६)

—गम्भारी (चि० ३।२५८)

श्रीवेष्टकः

च०—नवनीतखोटी (सू० ४।३२)
—श्रीवेष्टकलता (कल०) (चि० २७।२९)

ग०—श्रीवेष्टो नवनीतखोटी (सू० ४।३२)
—नवनीतखोटी (सू० ५।२३; चि० २३।५५)

यो०—श्र्याह्वः (सू० ४।३२)
—नवनीतखोटीम् (सू० ५।२३)

श्रेयसी

जे०—हस्तिपिप्पली (चि० २८।१४०)
च०—श्वेतास्थाने 'श्रेयसी' इति केचित्, सा रास्नाभेदः (सू० ४।५०)
—हस्तिपिप्पली (चि० १०।२०; १८।५३)
—रास्ना (चि० १८।१६१; २६।९३; सि० ९।८)
ग०—गजपिप्पली (सू० २७।१०७)

यो०—युक्ता युक्तरसा रास्ना । श्रेयसी तद्भेदः (सू० ४।५०)
—गजपिप्पली (सू० २७।१०७)
—हस्तिपिप्पली (चि० १०।२०)
—हरीतकीं हस्तिपिप्पलीमिति केचित् (च० १८।५३)
—रास्ना (चि० १८।१६१)

श्र्याह्वः

च०—'नवनीतखोटिः' इति प्रसिद्धः (सू० ३।३)
ग०—नवनीतखोटी (सू० ३।३)
यो०—नवनीतखोटी (सू० ३।३)

श्लेष्मातकः

च०—बहुवारः (सू० ४।१६)
—'बहुवारक' इति प्रसिद्धः (चि० २१।८९)

ग०—बहुवारः (सू० ४।१६)
—शेलुवृक्षः (चि० २१।८९)

यो०—बहुवारः (सू० ४।१६)
—श्लेष्मातकफलं शेलुफलम् (सू० २७।१५९)

श्वदंष्ट्रा

जे०—गोक्षुरकः (चि० ३।२२४)
ग०—गोक्षुरकः (चि० ८।१०६)
यो०—गोक्षुरः (सू० २।१२, २२; २३।१२; चि० १।१।४२; ३।२५८ इत्यादि)
—गोक्षुरकः (सू० ४।१५, २६, ३५; वि० ८।१३९; चि० २।३।८ इत्यादि)

श्वेतकरवीरः

च०—करवीरः (चि० ७।१०५, १०६)

श्वेतनामा

च०—श्वेताऽपराजिता (सू० १।७७)
ग०—श्वेतापराजिता (सू० १।७७)
यो०—श्वेतापराजिता (सू० १।७७)

श्वेतभण्डी

च०—अपराजिता (चि० २६।२१०)

श्वेत(सित)मरिचम्

च०—मरिचं सितमिति शोभाञ्जनबीजम् (चि० २३।१९३)
—श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् (चि० २६।२४५)
ग०—सितं मरिचं श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् (चि० २३।१९३)
—शुक्लमरिचात् शोभाञ्जनबीजात् (चि० २६।२४५ (पा०)
—श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् (चि० २६।२४६)

श्वेतशालिः

च०—अकण्डितशुक्लधान्यानि (चि० २१।८०)
—श्वेतशालिर्मगधे 'पुण्डरीकशालिः' इति ख्यातः (चि० २१।११३)
ग०—धवलवर्णशालिधान्यम् (चि० २१।८०)

[1]श्वेतश्वेता

यो०—श्वेतापराजिता (चि० १०।४२ (पा०)

श्वेता

जे०—श्वेतस्यन्दः (चि० ३।२६७)
—श्वेतस्यन्दा (चि० २३।२१३)
च०—अपराजिता (सू० ४।२७; ५।२६)
—श्वेतास्थाने 'श्रेयसी' इति केचित्, सा रास्नाभेदः (सू० ४।५०)
—श्वेतापराजिता श्वेतस्यन्दा (ब०)। श्वेतापराजिता (कल०) (चि० १०।४२)
—कटभी (चि० २३।७७)

---

१. चक्रपाणिदत्तसम्मत पाठ 'श्वेता श्वेता विषाणिका' है। इसमें इन्होंने प्रथम 'श्वेता' की पृथक् व्याख्या की है तथा दूसरे 'श्वेता' का 'विषाणिका' के साथ सम्बन्ध स्थापित किया है और इसका पाठान्तर 'शतविषाणिका' दिया गया है।

—श्वेता गिरिकर्णिका—श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं, तेन श्वेताऽपराजिता गृह्यते। केचिद्गिरिकर्णिकां स्यन्दनामाहुः (ब०)। श्वेता चेति गिरिकर्णिका विशेषणम्। तेन श्वेतापराजिता गृह्यते। केचित् गिरिकर्णिकां स्यन्दनमाहुः। (कल०)
(चि० २३।१९५)

ग०—श्वेतापराजिताम्। श्वेतां सुरसमिति श्वेतसुरसा श्वेतशेफालिकेत्यन्ये (सू० २।४)
—श्वेतापराजिता (सू० ४।२७; ५।२६; वि० ८।१५१, चि० ३।२६७; ९।७०; १०।४२)
—श्वेतापराजिता, श्वेतास्थाने श्रेयसीति केचित् पठन्ति स रास्नाविशेषः (सू० ४।५०)
—श्वेतापराजिता (चि० २३।२४३ (पा०)
—श्वेता गिरिकर्णिका-श्वेतापराजिता (चि० २३।१९५)

यो०—श्वेतापराजिता (सू० १।७९; २।४; ४।२७; ५।२६; वि० ८।१५१ इत्यादि)

श्वेता मृद्वीका

जे०—द्राक्षा काचिच्छ्वेता काश्मीरभवा, सा तु गुणैः श्रेष्ठा भवति (चि० २४।१८०)
च०—श्वेतामिति मृद्वीकां, श्वेता च द्राक्षा काश्मीरभवा ज्ञेया (चि० २४।१८०)

श्वेता विषाणिका

च०—[1]श्वेताविषाणिका शतावरी (चि० १०।४२)

षड्ग्रन्था

जे०—वचा (चि० ३।२०४)
च०—वचा (चि० १५।१२५)
ग०—श्वेतवचा (चि० ३।२०४)
—वचा (चि० ७।११३)
यो०—पीतवचा (चि० ३।२०४)
—श्वेतवचा (चि० ७।११३)
—वचा (चि० ७।१४५; १५।१२५, १३७, १७९)

षष्टिकाः

च०—[2]षष्टिकादयश्च ग्रैष्मिका (सू० २७।१२)
—शुद्धषष्टिकमिति गौरषष्टिकम् (चि० २।२।३)
ग०—षष्टिदिनभवधान्यम् (सू० ४।१७)
—षष्टिदिनभवं वार्षिकं शूकधान्यम् (सू० ५।५)
—ग्रैष्मिकं धान्यं शूकाख्यमेव (चि० ४।३६)

१. 'शतविषाणिका' इति पा०।
२. यहाँ मूल में 'षष्टिक' शब्द नहीं है।

—गौरः षष्टिकः शुक्लषष्टिकः (सू० २७।१३)
—षष्टिकधान्यम् (चि० ४।२१; १४।२११)
यो०—ग्रैष्मः प्रायेण गर्भपाकः (सू० ४।१७)
—ग्रैष्माः षष्टिकाः। प्रायेण गर्भपाकः षष्टिकाः इत्यन्ये (सू० २७।७-९)
—षष्टिकान्नम् (चि० १।१।७५, १।३।३७, १।४।२३; २।३।१३)
—शालिषष्टिकमन्नम् (चि० १।१।७६; १।२।११)
—शुद्धषष्टिकं गौरषष्टिकम् (चि० २।२।३)
—षष्टिकचूर्णेन षष्टिकतण्डुलचूर्णेन (चि० २।२।२८)
—शालिषष्टिकौ प्रसिद्धौ (चि० ४।३६)

संवर्त्तकः

जे०—विभीतकः (चि० ३।२५८)
च०—संवर्तकः विभीतकः (चि० ३।२५८)
ग०—मुस्तकम् (चि० ३।२५८)
यो०—संवर्तकः विभीतकः (चि० ३।२५८)

संहर्षा

च —बन्दाकः (वि० ८।१३९)
ग०—वन्दाकः (वि० ८।१३९)
यो०—वन्दाकः (वि० ८।१३९)

सङ्कोचम्

जे०—कुङ्कुमम् (चि० २४।१८७)
च०—कुङ्कुमम् (चि० २।३।२८)
—केचित्तु संकोचं कुङ्कुममाहुः (चि० २४।१८७)
ग०—प्रविरलाः (चि० २।३।२८)
यो०—कुङ्कुमम् (चि० २।३।२८)

सतीनः

जे०—वर्त्तुलकलायः (चि० २४।१३९)
च०—वर्तुलकलायः (चि० २४।१३९; सि० ३।८)
यो०—कलायभेदः (चि० १४।२०५ (पा०)

सदापुष्पा

च —अर्कः (सू० ४।२३)
—[1]रक्तार्कः (ब०)। सदापुष्पी रक्तार्कः (कल०) (वि० ८।१३५)
—सदापुष्पी अर्कपुष्पिका (क० १।१४)
ग०—सदापुष्पी अर्कः (सू० ४।२३)
—सदापुष्पी रक्तार्कः (वि० ८।१३५; क०[2] २।८-११)

१. 'अर्कपुष्पी कुन्दो वा' इति पा०
२. कल्प १।१४ के मूल को इस स्थल पर उद्धृतकर इसी की व्याख्या की गई है।

योo—सदापुष्पी अर्कः (सूo ४।२३)
—सदापुष्पी रक्तार्कः (विo ८।१३५)

सप्तच्छदः–सप्तपर्णः

चo—[1]सप्तपर्णः पियालसालः (कलo) (विo ८।१३५)
गo—सप्तपर्णः सप्तच्छदः (सूo ४।४३; २५।४९; विo ८।१३५)
योo—सप्तपर्णः सप्तच्छदः (सूo २५।४९; विo ८।१३५)
—सप्तच्छदः सप्तपर्णः (चिo ६।३५; ७।१२९, १४४)

सप्तला–सातला

जेo—यवतिक्ताभेदः (चिo २८।८४)
चo—सप्तला चर्मकषा (सूo १।७७)
—सातला चर्मकषा (चिo १३।७०; कo १।२३ (पाo);७।५७)
—सातला चर्मकशा (कo १०।१२)
गo—सप्तला चर्मकषा (सूo १।७७; चिo १५।१७१)
—सप्तला सातला चर्मकषेति ख्याता (सूo २।९)
—सप्तला शङ्खिनीभेदः (विo ८।१३६)
—शातला चर्मकशा (चिo १३।७०)
—शातला चर्मकषा (चिo १३।१२८)
—अत्रापि शातला चर्मकषा (चिo १३।१३४)
—सातलया सप्तलया (चिo २८।८४)
योo—सप्तला चर्मकषा (सूo १।७७; २।९)
—सातला चर्मसाह्वा (विo ८।१३६)
—सातला चर्मकषा (चिo १३।१२८)

समङ्गा

चo—वराहक्रान्ता (सूo ४।५)
—वराहक्रान्ता 'लज्जालुः' इति लोके (बo)।
वराहक्रान्ता लज्जालुरिति (कलo) (चिo ४।७६)
—खादिरी; 'वराहक्रन्ता' इत्यन्ये (बo)। मञ्जिष्ठा, वराहकान्ता इत्यन्ये (कलo) (चिo १९।५३)
गo—वराहक्रान्ता (सूo ४।५)
—वराहक्रान्ता मञ्जिष्ठा वा (सूo ४।७६)
—मञ्जिष्ठा (चिo १४।१९२, २२०; २१।८७)
—मञ्जिष्ठा वराहक्रान्ता वा (चिo १४।२३७)
योo—वराहक्रान्ता (सूo ४।५; चिo ४।७६, ८९)
—मञ्जिष्ठा (सूo ४।३१; विo ८।१४४; चिo ११।६६; १४।१९२, २२७ इत्यादि)
—ससमङ्गः-समङ्गा मञ्जिष्ठा (चिo १४।१८९)

सरलः

योo—प्रसिद्धः (चाo ३।२६७)

सरला

चo—त्रिवृत् (चिo १३।१५५)
योo—त्रिवृत् (सूo ४।४)

सर्जः

गo—धूनक इति (सूo ३।५)
—धूनकः (विo ८।१४४; चिo ६।३१; २६।२४२)
—बृहद्वृत्तः शालः (चिo ३।२५८)
—सर्जा सर्जिकाक्षारः (सिo ७।१८ (पाo)
योo—सर्जरसः धूना इति भाषायाम् (सूo ३।५)
—धूनकः (विo ८।१४४)
—बृहच्छालः (चिo ३।२५८)

सर्जरसः

ग—धूनकः (सूo ५।२२; चिo १४।५१)
योo—धूनकः (सूo ३।१०; ५।२२; चिo १४।५१)
—शालनिर्यासः (चिo १७।७९)

सर्पच्छत्रकम्

चo—सर्पच्छत्रं सर्पफणाकारं छत्रकम्। अन्याश्छत्रजातयः करीषपलालादिजा [1]बहुला ज्ञेयाः (सूo २७।१२३)
गo—मृतसर्पदेहभूतभूभागे जातमुद्भिजं छत्राकृतिकं छत्रम् (सूo २७।१२३)
योo—सर्पफणाकारं छत्रकं उद्भिद्विशेषः (सूo २७।१२३)

सर्पा

योo—सर्पाकारा सर्पसदृशाकृतिः (चिo १।४।७)

सर्षपः

गo—सर्षपानिति अनुक्तौ श्वेतान् (सूo २।३)
—श्वेतसर्षपाः (चिo ३।३०८)
—श्वेतम् (चिo ७।११; ९।६५)
—सार्षपं शाकं सर्षपपत्रम् (सूo २७।११२)
—सर्षपाः-मध्यम सर्षपो रक्तसर्षप उच्यते। सर्षपो हि त्रिविधः-राजसर्षपो मध्यमसर्षपो बृहत्-सर्षपांश्च। यो गौरसर्षप उच्यते। तेन मनुविष्णूक्त-विरोधो न भवति। मनुना हि—'त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्ष्यैका परिमाणतः। ता राजिसर्षपास्ति-स्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः, इत्युक्तम्। एवं विष्णुना चोक्तम्-'तदष्टकं लेख्या तत्त्रयं राजिसर्षपस्तत्त्रयं गौरसर्षपः' इति (कo १२।८०)

---

१. बo में "अश्वकर्णः पियालशालः" है।

१. 'वर्तुला' इति पाo।

सलोमशः

यो०—शिरीषः (सू० ३।४)

सह(हा)चरः

जे०—सहाचरः कण्टशेलियाकः (चि० २८।१६१)

च०—सहचरः झिण्टिका (व०)। सहचरो झिण्टिकी (कल०) (वि० ७।२१)

—सहचरः झिण्टी (चि० २६।२६४)

—सहाचरः सहचरः (चि० २८।१४४)

ग०—सहाचरस्य झिण्ट्याः (चि० २८।१४४)

—सहचरात् झिण्ट्या मूलम् (चि० २९।१३९)

यो०—सहचरः झिण्टिकी (वि० ७।२१)

—सहचरः झिण्टी (शा० ८।१९)

सहदेवा

ग०—पीतपुष्पदण्डोत्पला (वि० ८।१३९)

यो०—पीतपुष्पा दण्डोत्पला (वि० ८।१३९)

सहस्रवीर्या

च०—शतवीर्यासहस्रवीर्ये दूर्वे (सू० ४।४९)

—शतवीर्यासहस्रवीर्ये दूर्वाद्वयम् (शा० ८।२०)

—दूर्वा (सि० १२।१९।३)

ग०—दूर्वाविशेषः श्वेतदूर्वा (सू० ४।४९)

—शतवीर्या सहस्रवीर्या श्वेतकृष्णदलभेदेन दूर्वाद्वयम् (शा० ८।२०)

—दूर्वाभेदः (चि० ४।१०२)

यो०—दूर्वा (सू० ४।४९)

—दूर्वाभेदः (चि० ४।१०२)

सहा

जे०—माषपर्णी (चि० २८।१६२)

च०—वृत्तसहा (कल०) (चि० ३।२६७)

ग०—नीलझिण्टी (चि० २८।१६२)

सारिवा

च०—अनन्तमूलम् (सू० ४।९)

—द्वे सारिवे इति श्यामलताऽनन्तमूली च (चि० १०।२१)

—द्विसारिवेति अनन्तमूलश्यामे (सि० ९।८)

ग०—अनन्तमूलम् (सू० ४।९; ५।६४)

—शा(सा)रिवा अनन्तमूलम् (चि० ३।२५८, ४।७६)

—सारिवा चोभे इति श्यामलतानन्तमूले द्वे (चि० ७।१४५)

—[1]सारिवाद्वयम् अनन्तमूलं श्यामलता च (चि० २३।२०२ (पा०)

—द्विसारिवा श्यामलताऽनन्तमूलञ्च (चि० २३।१०२)

यो०—अनन्तमूलम् (सू० २।२४; ४।८; चि० ३।२०१, २१९, २५८; ४।७६)

—अनन्ता (सू० ४।९, १८, ३९)

—शारिवा अनन्तमूलम् (चि० १९।५०)

—सारिवा चोभे-द्वे सारिवे अनन्तमूले (चि० ७।१४५)

—द्वे सारिवे अनन्तमूलं श्यामलता च (चि० ९।३५)

—द्वे सारिवे श्वेतां कृष्णां च। श्वेतसारिवा अनन्तमूलं, कृष्णसारिवा श्यामलता (चि० १०।२१)

—सारिवाद्वयं श्वेतकृष्णभेदेन। श्वेतसारिवा अनन्तमूलम्। कृष्णसारिवा श्यामलता (चि० १४।१६०)

सिञ्चि(म्बि)तिका

ग०—सिम्बितिकाफलं स्वनामख्यातम् (सू० २७।१४२)

यो०—सौवीरबदरभेदः अतिमधुरः मुष्टिप्रमाणः उत्तरापथजः (सू० २७।१४२)

सितः

यो०—······सितः गौरः। एते तत्तदाख्यशालिभेदाः (चि० १४।९५)

सितगिरिः

च०—श्वेताऽपराजिता (चि० २३।९५)

सिता

च०—श्वेतदूर्वा (सू० ४।८)

ग०—सितालता श्वेतदूर्वा, दूर्वा तु प्रचरिता (सू० ३।२७)

यो०—सिता शर्करा। लता मञ्जिष्ठा। अथवा सितालता श्वेतदूर्वा (सू० ३।२७)

—श्वेतदूर्वा (सू० ४।८)

—सिता शर्करा सितेत्यत्र शिवेति क्वचित्पाठः। शिवा· हरीतकी (चि० १८।८७)

सितालता

ग०—सितालता श्वेतदूर्वा, दूर्वा तु प्रचरिता (सू० ३।२७)

यो०—सिता शर्करा। लता मञ्जिष्ठा। अथवा सितालता श्वेतदूर्वा (सू० ३।२७)

---

१. इस स्थल पर गंगाधर द्वारा दो बार 'सारिवा' पाठ स्वीकार किया गया है। चक्रपाणिसम्मत पाठ में एक स्थल पर 'शिरीष' है।

सिद्धार्थः

ग०—श्वेतसर्षपः (इ० १२।७५)
—सिद्धार्थकः-सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः (चि० ९।६९)
—सिद्धार्थकैः श्वेतसर्षपः (सि० ७।२५)
यो०—सिद्धार्थकः श्वेतसर्षपः (चि० ९।६९)
—श्वेतसर्षपान् (चि० १५।१३५)

सिन्दु(न्धु)वारः

च०—सिन्धुवारः निर्गुण्डी (सू० ३।२८)
ग०—सिन्धुवार इह निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्प इति भेदः (चि० २३।५६)
—सिन्धुवारिका निसुन्दारः (चि० २३।७९)
—सिन्धुवारिका निर्गुण्डी (चि० ३०।२७१)
यो०—सिन्धुवारः निर्गुण्डी (सू० ३।२८)

सुगन्धिकः

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।९)
—हायनकादयो धान्यविशेषाः (नि० ४।५)
ग०—इहाभिहितानां शूकधान्यानां नामानि नानादेशप्रसिद्धानि। तानि सर्वाणि न सर्वे पुरुषा ज्ञातुं प्रभवन्ति। तस्माद् देशान्तरतो नामानि प्रायशोऽनुसंधाय कुशलैः ज्ञातव्यानि भवन्ति (सू० २७।९)
—हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)
यो०—गन्धशालिसंज्ञया जालन्धरमगधादिषु प्रसिद्धः। अयं च देवशालिः इत्युच्यते। ··· एते हि रक्तशाल्यादयः तेषु तेषु देशेषु तैः तैः नामभिः प्रसिद्धा। एकमेव द्रव्यं नानादेशेषु नानासंज्ञाभिः अभिधीयते। तस्मात् शूकशमीधान्यानि नानादेशकृषीबलेभ्यः एव ज्ञेयानि। एते नामतः उक्ताः (सू० २७।९)

सुतश्रेणी

च०—तयोः पर्यायानाह-दन्तीत्यादि (क० १२।३)
ग०—पर्यायैर्दन्तीनामौषधिरुच्यते (क० १२।३)

सुधा

जे०—सेहुण्डः (चि० २५।५३)
च०—गाङ्गेयिका (ब०)। गाङ्गेटिका (कल०) (सू० १।७०)
—सौधं स्नुही (चि० २५।५३)
ग०—दारुमूषगोदन्तादयः पार्थिवविषरूपाः (सू० १।७०)
—स्नुही (चि० ५।१०७; ७।८७; १५।१८३; २१।१२६; २६।१३ इत्यादि)
—सौधं सुधायाः (चि० २५।५३)
यो०—दारुमूषादि पार्थिवविषम् (सू० १।७०)
—महावृक्षः (सू० ३०।६४; चि० ५।१७४)
—स्नुही (चि० ५।१०७, १५३; १३।१३८; १४।५२, ५७ इत्यादि)

सुनिषण्णकः

ग०—निद्रालुः (सू० २७।८८)
यो०—शुशुनि इति वङ्गेषु ख्यातं शाकम्। तल्लक्षणं—
चाङ्गेरीसदृशैः पत्रैः सुनिषण्णश्चतुर्दलः।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पात्रीति कथ्यते॥
(सू० २७।८८)
—सुशुनी इति वङ्गेषु ख्यातः शाकभेदः (चि०१४।२३९)
—सुषणी इति लोके ख्यातं च शाकम् ((चि० १८।८९)

सुमनाः

च०—सुमनःप्रवालाः-सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः (सू० ३।४)
—जाती (वि० ८।१३५)
—सुमनःकोरकाः जातीमुकुलकाः (ब०)। सुमनसः क्षारं जातीसुमनःक्षारः (कल०) ,(चि० २६।२४१)
ग०—सुमनःप्रवालाः-सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः कोमला एव ग्राह्या (सू० ३।४)
—सुमनःप्रवाला-सुमनःप्रवालानिति जात्याः कोमलाङ्कुरितपल्लवान् (सू० ३।१४)
—मालतीपुष्पम् (वि० ८।१३५)
—मालती (वि० ८।१४३)
—सुमनःप्रवालः- सुमनःप्रवालेति मालतीकलिका (चि० ७।९४)
—सुमनसां मालत्यादिपुष्पाणाम् (चि० २६।१५९)
—सुमनः मालती (चि० २६।२४१)
—सुमनः मालतीपुष्पस्य (चि० २६।२५७)
यो०—सुमनःप्रवालाः-सुमनसां जातीनां प्रवालाः पल्लवाः (सू० ३।४)
—सुमनःप्रवाला-सुमनःप्रवालान् जातीपल्लवान् (सू० ३।१४)
—जातिः (वि० ८।१३५, १४३)
—सुमनःप्रवालः-सुमना जाती। तस्याः प्रवालेन पल्लवेन (चि० ७।९४)

सुमुखः

च०—पर्णासभेदः (सू० २७।१७३)
—सुमुखादयः फणिज्झककान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१; चि० ३।२६७)
ग०—तुलसीभेदः (सू० २६।८४)
—सुमुखा पर्णासभेदः (सू० २७।१७३)
—शाकभेदः (वि० ७।१७)
—शाकविशेषः (वि० ७।२१)
—पर्णासभेदः (वि० ८।१४२)
—पर्णासः (चि० ३।२६७)
यो०—अर्जकसुमुखसुरसाः पर्णासभेदाः। आदिना अन्येषां हरितकानां संग्रहः (सू० २६।८४)
—पर्णासभेदः (सू० २७।१७३)
—सुमुखादि फणिज्झककान्ताः तुलसीभेदाः (वि०८।१४२)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः(वि० ८।१५१)
—सुमुखसुरसकुठेरककालमालकपर्णासफणिज्झकाः तुलसीभेदाः (चि० ३।२६७)

सुरदारु

च०—देवदारुः (सू० ३।८, १८, २४, २८; ४।१८ इत्यादि)
—देवदारु (चि० १९।१०५ (पा०)

सुरभिः(भी)

च०—सुरभी शूकशिम्बा (सू० ५।६५)
—सुरभी पर्णासभेदः (चि० २३।२४३)
ग०—सुरभी-सुरभिः शूकशिम्बा (सू० ५।६५)
—सुरभी सुगन्धा गन्धरास्ना (चि० २३।२४३)
यो०—सुरभीं सल्लकीं शूकशिम्बीं वा (सू० ५।६५)
—सुरभिजातीफलम् (चि० १५।८३ (पा०)

सुरभिपर्णी

यो०—तुलसी (सू० २७।१६९ (पा०)

सुरसः

च०—सुमुखादयः फणिज्झककान्ताः पर्णासभेदाः (नि० २।४)
—सुमुखादयः पर्णासभेदाः (वि० ८।१५१; चि० ३।२६७)
—सुरसमञ्जरी पर्णासभेदः (चि० २३।१०१)
ग०—सुरसां पर्णासभेदम्। श्वेतां श्वेतापराजिताम्। श्वेतां सुरसामिति श्वेतसुरसा, श्वेतशेफालिकेत्यन्ये (सू० २।४)
—सुरसा पर्णासः (सू० ४।३७)
—सुरसार्जकौ द्वौ पर्णासभेदौ (सू० १४।३२)
—पर्णाशः (सू० २६।८४; चि० १३।१८३ (पा०)
—पर्णासः (सू० २७।१६९; चि० ३।२६७; १३।१८२ (पा०)
—तुलसीभेदः (वि० ८।१४२)
—श्वेतपर्णासः (चि० ५।७०)
—सुरसार्जकौ पर्णासभेदौ श्वेतकृष्णतुलस्यौ (चि० ७।११२)
—तुलसी (चि० १८।१७१)
—सुरसाग्रं निर्गुण्डी-मञ्जरी (चि० २३।५४)
—सुरसा तुलसी (चि० २३।७९)
—सुरसस्यासितस्य-असितसुरसः कृष्णतुलसी (चि० २३।१८१)
—[1]सुरसमञ्जरी तुलसीमञ्जरी (चि० २३।२१२)
—सुरसस्य कृष्णस्यैव कृष्णतुलसी (चि० २६।२६९)
—श्वेतपर्णाशः (चि० २७।५६)
यो०—सुरसाकुठेरकफणिज्झकाः पर्णासभेदाः (सू० २।४)
—पर्णासम् (सू० ३।८; चि० १८।१६३)
—सुरसा पर्णासभेदः (सू० ४।३७)
—सुरसार्जकौ पर्णासभेदौ (सू० १४।३२)
—अर्जकसुमुखसुरसाः पर्णासभेदाः (सू० २६।८४)
—सुरसादयः तुलसीभेदाः (वि० ७।१७)
—सुमुखसुरसकुठेरककालमालकपर्णासफणिज्झकाः तुलतुलसीभेदाः (चि० ३।२६७)
—श्वेतपर्णासः (चि० ५।७०)
—सुरसार्जकौ पर्णासभेदौ श्वेतकृष्णतुलस्यौ (चि० ७।११२)
—तुलसीभेदः (चि० ८।१०१)
—सुरसा तुलसीभेदः (चि० १४५)
—सुरसः पर्णभेदः (चि० १७।१२३)
—सुरसमञ्जरीम्-सुरसस्य पर्णासभेदस्य मञ्जरीम् (चि० १८।७१)
—पर्णासभेदः (चि० १८।१२३)

सुराह्वः

जे०—देवदारु (चि० २८।११३)
च०—[2]देवदारु (चि० ६।२६)
—[3]सुराह्वा गोरक्षकर्कटिका (चि० १४।१६०)
ग०—देवदारुः (सू० ३।३; ५।६५ (पा०)
—सुराह्व देवदारु (चि० ६।२६)

---

१. यहाँ पर मूल इस प्रकार है "सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च"।

२. ब० में मूल पाठ 'सुराह्वां' तथा योगीन्द्रनाथ के मूल में 'सुराह्वं' पाठ है।

३. यहाँ मूल में पाठ 'सुराह्वं' है।

यो०—देवदारुः (सू० ३।३; ५।६५; चि० ६।२८; १८।११२)
—देवदारु (चि० ६।२६)
—देवदारु। शताह्वेति वृद्धवाग्भटः (चि० १४।१६०)

सुवर्चला

च०—सूर्यभक्तिका, केचित् फल्गुकमाहुः (ब०)। सूर्यभक्तिका, केचिन्न फलकमाहुः (कल०) (सू० २७।९९)
—[1]सुवर्चिका सूर्यावर्तः (चि० १२।६३
—सूर्यावर्ता (चि० १४।१२३)
—सूर्यभक्ता (चि० १९।३२)
—सौवर्चलमिति सूर्यावर्तशाकम् (चि० २९।५३)
—सुवर्चलमिति सुनिषण्णकमाहुः (सि० ७।६१)

ग०—सूर्यभक्तापुष्पम् (सू० २७।९९)
—सूर्यमुखी (चि० १२।६३)
—सूर्यमणिः (चि० १२।७२)
—सूर्यभक्ता (चि० १७।११३; १९।३२; सि० ७।६१)

यो०—सूर्यावर्तः (सू० २७।९९)
—सूर्यभक्तिका (चि० १२।६३, ७२)
—सूर्यभक्ता (चि० १४।१२३; १७।११३; १९।३२)

सुवहा

च०—[2]सुवहा त्रिवृत् (सू० ४।४)
—रास्ना हाफरमाली वा (सू० ४।१६)

ग०—त्रिवृत् (सू० ४।४)
—रास्ना हाफरमाली वा (सू० ४।१६)
—शेफालिका (वि० ७।२१)

यो०—रास्ना। हाफरमाली वा (सू० ४।१६)
—शेफालिका (वि० ७।२१)

सुषवी

च०—कारवेल्लकः (वि० ८।१३५; क० १।२२)

ग०—पर्णासभेदः (वि० ८।१३५)
—वन्यकारवेल्लः (वि० ८।१४३)
—कृष्णजीरकम् (चि० १५।८३)
—कारवेल्लः (क० १।२२)

यो०—कारवेल्लकः (वि० ८।१३५)
—वन्यकारवेल्लः (वि० ८।१४३)
—कृष्णजीरकम् (चि० १५।८३)

१. इस स्थल पर मूल में पाठ 'सुवर्चला' है किन्तु व्याख्या 'सुवर्चिका' की है।

२. 'सरला' इति पा०।

सूक्ष्मैला

यो०—सूक्ष्मायाः क्षुद्रायाः एलायाः फलानि (सू० ५।७७)

सूर्यकान्ता

ग०—सूर्यकान्ता नाम लोके (चि० १।४।७)

सेव्यम्

जे०—उशीरम् (चि० २४।१५९)

च०—उशीरम् (चि० ६।५०; १८।७३)

ग०—उशीरम् (चि० ६।५०; ७।१३२; १८।७३; २०।३२; २३।१००)

यो०—उशीरम् (चि० ६।५०; ७।४६, १२८, १३२; १४।१६४; २०।३२ (पा०)

सैरेयकः

च०—सैरेयः झिण्टी (ब०)। शैरीयः झिण्टी (कल०) (सू० १४।३२)

ग०—शैरीयो झिण्टी (सू० १४।३२)

यो०—शैरीयः झिण्टी। सुरया इत्यपि पाठः (सू० १४।३२)

सोमः

च०—ओषधिराजः पञ्चदशपर्वा (सू० २५।४०)
—सोम इव वर्धते हीयते इति यथा सोमवृद्धिक्षयौ, तथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिक्षयौ भवतः (चि० १।४।७)

ग०—विज्ञानमौषधीनां–विंशतिविधि ओषधीनाम् (सू० २५।४०)
—सोम इव चन्द्र इव कृष्णपक्षे प्रतिपदादिषु एकैकतिथिषु उत्तरोत्तरमेकैककलया यथा चन्द्रो हीयते तथा पञ्चदशपर्णः सोमो नामौषधिराजः कृष्णपक्षे प्रतिपदादितिथिष्वेकैकपत्रेणोत्तरोत्तरं हीयते। तथा शुक्लपक्षे वर्द्धते चन्द्र इवेति बोध्यम् (चि० १।४।७)

यो०—सोम इति। ओषधीनां राजा इति ओषधिराजः। पञ्चदश पर्णानि यस्य स पञ्चदशपर्णः। स सोमश्चन्द्र इव हीयते क्षीयते। वर्द्धते च। यथा कृष्णपक्षे प्रतिपदादिषु पञ्चदशसु तिथिषु प्रतिदिनं चन्द्रस्य एकैककलाक्षयः शुक्लपक्षे च एकैककलावृद्धिः। तथा कृष्णपक्षे प्रतिदिनं सोमस्य ओषधिराजस्य एकैकं पत्रं क्षीयते। शुक्लपक्षे पुनर्जायते च (चि० १।४।७)

सोमराजी

च०—[1]अवल्गुजः (सू० २।२४)

१. 'अवन्तिजः' इति पा०।

—वाकुची (चि० २६।२७२)
ग०—अवल्गुजा (सू० २।२४)
यो०—अवल्गुजा वाकुची (सू० २।२४)

सोमवल्कः

जे०—कट्फलः (चि० २३।२२०)
च०—खदिरः (सू० ४।३३; वि० ८।१३५)
—विटखदिरः (चि० ११।७७; सि० १०।४३)
ग०—खदिरः (सू० ४।३३)
—श्वेतखदिरः (वि० ८।१३५, १४३; चि० ११।७७; ६।३८; २३।२२० इत्यादि)
यो०—खदिरः (सू० ४।३३; वि० ८।१३५)
—श्वेतखदिरः (वि० ८।१४३)
—विट्खदिरः (चि० ११।७७; ६।३८)

सोमवल्ली

च०—सोमलता (वि० ८।१३९)
ग०—सोमलता (वि० ८।१३९)
यो०—सोमलता (वि० ८।१३९)

सौगन्धिकम्

जे०—अत्यर्थं सुगन्धितम् (चि० ३।२५८)
च०—गन्धतृणं गन्धको वा (सू० ३।१०)
—शुन्धी (सू० ४।३४)
—सौगन्ध्यं माणिक्यभेदः (चि० १७।१२६)
ग०—कह्लारपुष्पं सुन्धीति लोके (सू० ३।१०; चि० ३।२५८)
—श्वेतपुष्पं कह्लारम् (सू० ४।३४)
—रक्तपुष्पञ्च (सू० २५।४९)
—कह्लारपुष्पम् (चि० १७।१२६)
यो०—कुवलयं । वाग्भटयोः सौगन्धिकमित्यत्र गन्धोपलः इति पाठः। गन्धोपलः गन्धकः (सू० ३।१०)
—कुवलयम् (सू० ४।३४; चि० ३।२५८)
—नीलोत्पलं, कसेरुकं कसेरु इति ख्यातं च। तत्। सौगन्धिकं माणिक्यभेदः। कसेरुकं ईषन्नीलपीतो-मणिविशेषः-इत्यन्ये (चि० १७।१२६)

सौमनस्यायनी

च०—जातिकलिका जातिकोषो वा (वि० ८।१३५)
—जात्याः सौमनसायिन्या-जाती सौमनस्यायिनी, अन्ये पृथिकां वदन्ति (क० ४।१६)
ग०—जात्याः सौमनसायिन्या-सौमनसायिन्या जात्या इति मालत्याः (क० ४।१६)
यो०—जातिकलिका (वि० ८।१३५)

सौवर्णी(त्वक्)

च०—दारुहरिद्रात्वक् (ब०) । दारुहरिद्रा (कल०) (चि० ७।७७)
ग०—शम्पाकवृक्षस्य त्वक् (चि० ७।७७)
यो०—आरग्वधवृक्षस्य त्वक् (चि० ७।७७)

स्थिरा

जे०—शालपर्णी (चि० २९।९२)
ग०—शालपर्णी (सू० ४।७; चि० ११।५८, १।४।६; ३।२४२; ४।४६; ९।४७ इत्यादि)
—कलसी शालपर्णी·········स्थिरामपिशालपर्णीविशेषं शालपर्ण्या भागद्वयं वा (चि० ३।२२४)
यो०—शालपर्णी (सू० ४।७, ५०; ५।६४; २३।१९; चि० ११।५८; १३।१५९ (पा०) इत्यादि)

स्थिरादिपञ्चमूली

जे०—स्थिरादिभिः पञ्चमूलीद्वयेन (चि० २८।११४)
च०—स्थिरादीनीत्युक्ते विदारिगन्धादिपञ्चमूलम् (चि० ९।४२)
—स्थिरादिवर्गस्येति अल्पपञ्चमूलस्य (चि० २६।२३)
—स्थिरादिभिः पञ्चमूलैः (चि० २६।४५)
—स्थिरादिकानामित्यादौ कतकादिः मधुरस्कन्धे (वि० अ० ८) "०[१]कतककाश्मर्य०" इत्यादिनोक्तो गणो ज्ञेयः (चि० २६।७४)
ग०—स्थिरादिपञ्चमूलेन शालपर्ण्यादिपञ्चमूलेन (चि० ८।१३३)
—स्थिरादिभिः-स्थिरादिः शालपर्ण्यादिपञ्चमूलम् (चि० १६।१४; २६।१६०)
—स्थिरादिवर्गः शालपर्ण्यादिपञ्चमूली (चि० २६।२३)
—स्थिरादिभिः शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः (चि० २६।४५)
—स्थिरादिकानां शालपर्ण्यादिपञ्चमूलानाम् (चि० २६।७४)
—स्थिरादिवर्गस्य-स्थिरादीत्यादि । शालपर्ण्यादिपञ्च-मूलस्य (सि० ३।३६)
—स्थिरादीनां स्वल्पपञ्चमूलानाम् (सि० ८।४०)
—स्थिरादिपञ्चमूलानि बृहत्पञ्चमूलान्तानि (सि० १२।१६।१)
—स्थिरादि स्थिरादिपञ्चमूलः (१२।१८।३)

---

१. 'कालङ्कतककाश्मर्येत्यादिनोक्तो गणो ज्ञेयः । कालङ्कतको विकङ्कतकः' इति पा० ।

योо—स्थिरादिपञ्चमूलेन शालपर्ण्यादिपञ्चमूलेन, तच्च ह्रस्वपञ्चमूलम् (चि० ८।१३३)

— स्थिरादिभि: शालपर्ण्यादिभि: ह्रस्वपञ्चमूलेन (चि० १६।११४)

स्थौणेयकम्

च० — ग्रन्थिपर्णकं.......केचिदत्र स्थौणेयकं परित्यज्यापाकीपाद्या विंशति पूरयन्ति, अपाकीपादी स्वनामख्याता (क० १।२३)

ग० — स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णकम् (चि० ३।२६७)

— थौणेयकं ग्रन्थिपर्णं, छान्दसत्वात् सकारलोप: (चि० १२।६५)

— स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम् (चि० २३।५४)

यो०—ग्रन्थिपर्णम् (चि० ३।२६७)

— थौणेयकं स्थौणेयकं ग्रन्थिपर्णम्। सकारलोपश्छान्दस: (चि० १२।६५)

स्नुक्-स्नुही

ग० — स्नुह्यर्काश्मन्तका: सुधावृक्षाकन्दाख्यवृक्षपाषाणभेदि-नामकवृक्षा-स्तेषामिदम्......... (सू० १।११४)

— स्नुक् स्नुही (सू० २५।४०)

यो०—स्नुही महावृक्ष: (सू० १।११४)

— स्नुक् स्नुही (सू० २५/४०; चि० १३।१४०-१४१; १३।१६७)

स्पृ (पृ) क्का

ग० — पृक्का पिड़ङ्ग इति लोके (चि० १२।६६)

— पृक्का पिड़ङ्ग: (चि० २३।५४)

— पृक्का पिड़ङ्गशाकम् (चि० २३।७७)

यो०—तदाख्य: सुगन्धिशाकभेद: (चि० १२।६६)

स्फूर्जक:

ग० — तिन्दुक: (वि० ८।१४४)

यो०—तिन्दुक: (वि० ८।१४४)

स्यन्दन:

च० — नेमिवृक्ष: (चि० ३।२५८)

ग० — तिनिशवृक्ष: (सू० २५।४९)

— नेमिस्तिनिश इति ख्यात: (वि० ८।१४४)

— नेमिवृक्ष: (चि० ३।२५८)

यो०—तिनिश: (सू २५।४९)

— नेमि: तिनिश इति ख्यात: (वि० ८।१४४)

— तिनिशभेद: (चि० ३।२५८)

स्वयंगुप्ता

च० — शूकशिम्बी (चि० १८।३९)

ग० — स्वयंगुप्ता शूकशिम्बी (चि० ११।५७)

— स्वयंगुप्तात्मगुप्ता (चि० ९।४३; १८।५७)

— शूकशिम्बी (चि० १८।३९)

यो०—स्वयंगुप्ता शूकशिम्बी (चि० ११।५८; १८।५७)

— स्वयंगुप्ताफलस्य आत्मगुप्ताफलानाम् (चि० २।३।१५)

— स्वयंगुप्ता आत्मगुप्ता शूकशिम्बी (चि० ९।४३)

— शूकशिम्बी (चि० ११।४५; १८।३९)

स्वर्णक्षीरी-सुवर्णक्षीरी

जे० — स्थूलवत्या (पत्रा) यवतिक्ता, कंकुष्ठमिति ह लोके (चि० २३।२०३)

च० — स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुष्ठप्रभा (सू० ४।४)
'कङ्कुष्ठप्रभवा' इति पा०।

ग० — स्वर्णक्षीरिणी स्वर्णवर्णनिर्यासा क्षीरिणी स्वनामख्याता (सू० ४।४)

— स्वर्णक्षीरी पटुपर्णी, ब्राह्मीशाकविशेष इति केचित् (चि० १३।१२६)

— स्वर्णक्षीरी स्वर्णवर्णनिर्यासवृक्षविशेष: (चि० १६।६६)

— स्वर्णक्षीरी स्वनामख्याता (क० ७।१६)

यो०—स्वर्णक्षीरिणी स्वर्णक्षीरा स्वनामख्याता (सू० ४।४)

— स्वर्णक्षीरी पटुपर्णी (चि० १३।१२६)

— स्वर्णक्षीरी स्वर्णवर्णनिर्यासवृक्षविशेष: (चि० १६।६६)

स्वादुकण्टक:

च० — विकङ्कत: (क० १।२२)

ग० — वैकङ्कत: (वि० ८।१३५)

— वैकङ्कत:, बुँइछि इति लोके (क० १।२२)

यो०—विकङ्कत: (वि० ८।१३५)

हंसपदी

जे० — हंसपादी प्रसिद्धैव मधुरसा (चि० २३।२३०)

— घृतमण्डा (चि० २९।९२)

च० — स्वनामप्रसिद्धा (सू० ४।९)

— स्वनामख्याता (चि० २९।९२)

ग० — थुलकुड़ी (सू० ४।९; वि० ८।१३९)

यो०—त्रिपादी हंसपदाकारपत्रा पीतपुष्पा जलमुक्तदेशजाता हंसपादी इति लोके ख्याता (सू० ४।९)

— हंसपदाकारपत्रा लता (वि० ८।१३९)

हवुषा

गo — हवुषामिति स्वनामख्याताम् (सू० २३।२०)
— हवुषा स्वनामख्याता (चि० ५।७१, ७९; १४।७२)
— हवुषं आउच इति ख्यातम् (चि० १३।१२५)
— हवुषा आउच इति ख्यातम् (चि० १३।१३३)
— हवुषा आउच इति लोके (चि २६।६१)

यो०—हवुषा मरिचवृन्तवत् दीर्घकृष्णवर्णद्रव्यभेदः। हवुषफल इति ख्याता (चि० ५।७१)
— हवुषा हवुषफलम् (चि० १३।१०५)
— हवुषा स्वनामख्याता (चि० १४।७२)

हयमारकः

च० — करवीरः, तस्य त्वग् ग्राह्या, मध्यं च पृथग्भावेन ग्राह्यम् (सू० ३।१४)

यो०—करवीरः (सू० ३।१४)

हरिचन्दनम्

च० — हरिचन्दनशब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितं, हरिशब्दस्यानेकार्थत्वात्; हरिशब्देन श्वेतस्यैव' ग्रहणं, प्रशस्तत्वात् (शा० ८।९)
१ 'सर्वस्य च श्वेतस्यैव' इति पा०

ग० — श्वेतचन्दनम् (शा० ८।९)

हरिद्रा

ग० — हरिद्रे हरिद्रे द्वे (सू २।५)
— हरिद्रे हरिद्राद्वयम् (सू० ३।३)
— उभे हरिद्रे-हरिद्रे इति द्विवचनेन हरिद्राद्वयलाभे उभे इति पदं स्पष्टार्थम् (३।१४)
— हरिद्रे-द्वे हरिद्रे (सू० ३।२५; चि० ७।१५३)

यो०—हरिद्रे द्वे-हरिद्रां दारुहरिद्रां च (सू० २।५)
— हरिद्रे हरिद्राद्वयम् (सू० ३।३, ८; चि० १६।४७)
— उभे हरिद्रे हरिद्राद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रा च (सू० ३।१४)
— द्वे हरिद्रे हरिद्राद्वयम् (सू० ३।२५)
— द्वे हरिद्रे हरिद्रा दारुहरिद्रा च (सू० २३।१९; चि० ७।१०८)
— हरिद्राग्निना दारुहरिद्राग्निना (सू २६।८४)
— उभे हरिद्रे-उभे द्वे हरिद्रे हरिद्रा दारुहरिद्रा च (चि० ६।२७)
— हरिद्रे-हरिद्रे द्वे (चि० ७।१५३; १६।९४)

हरेणुः-हरेणुका

जे० — कलायः (चि० २३।२२६)

च० — हरेणुका रेणुका (सू० ५।२०)
— वर्तुलकलायः (सू २७।२८)
— हरेणवः वर्तुलकलायः (नि० ४।५ चि० २१।८०)
— हरेणुर्बहलकलायः (नि० ४।५) (क.)

ग० — हरेणुकां स्वनामख्यातां रेणुकामिति (सू० २।४)
— हरेणुः - हरेणुका रेणुकः (सू० ३।५)
— हरेणुका रेणुकेति ख्याता (सू० ५।२०)
— वर्तुलकलायः (नि०४।५; चि० १९।५० २३।२२६)
— हरेणवश्च वर्तुलकलायभेदा न तु सतीनः। स च वर्तुलकलायविशेषो न तु त्रिपुटकलायः (सू० २७।२८)
— रेणुका (वि० ८।१३५)
— हरेणुका-हरेणुकं रेणुकमिति लोके (चि० ३।२६७)
— हरेणुका रेणुकः (चि० ७।१३२)
— हरेणवो वर्तुलकलायाः (चि० २१।८०)
— हरेणवश्चातिवर्तुलकलायाः (चि० २५।६२)

यो०—हरेणुकां रेणुकाम् (सू २।४; ५।२०; चि० ३।२६७)
— रेणुका (सू० ३।५; ५।६५; वि० ८।१३५)
— वर्तुलकलायः मटर इति ख्यातः (सू० २७।२८)
— वर्तुलकलायः (नि० ४।५)
— बर्त्तुलकलायः मटर इति ख्यातः (चि० १९।५०)

हस्तिदन्ती

च० — बृहत्फला गोडुम्बा, 'इयमेव नागदन्ती भण्यते' इत्येके। (ब.)
— बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्ती भण्यते इत्येके (क.) (सू० १।७७)

ग० — नागदन्तीति ख्याता हस्तिदन्तवन्मूला (सू० १।७७)

ग० — नागदन्तीति ख्याता हस्तिदन्तवन्मूला (सू० १।७७)

यो०—बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्तीत्येके (सू० १।७७)

हस्तिपर्णिनी

च० — मोरटः, अस्याश्च शरत्कालभवमेव फलं ग्राह्यं; अत उक्तं-हस्तिपर्ण्याश्च शारदमिति (पू. १।८२)

ग० — हस्तिपर्ण्याश्च शारदं फलम्, न त्वन्यकालजम्। हस्तपर्णी मोरटः (सू० १।८२)
— मोरटः (शा० ८।४१)

यो०—शारदा हस्तिपर्णी हस्तिपर्ण्याः शरत्कालभवं फलं इत्यर्थः (सू० १।८२)
— हस्तिपर्ण्याः शारदं फलम् (सू० १।८३)

हस्तिपिप्पली

यो०—गजपिप्पली (वि० ८।१४२)

— हस्तिपिप्पलि: गजपिप्पली। ह्रस्वश्छान्दस: (चि० १३।१०८)

— चविका (चि० १३।१४८, १५८; १४।१०४)

— पिप्पली हस्तिपिप्पली च पिप्पलीद्वयम् (चि० १४।७२)

हस्तिश्यामाक:

च० — श्यामाकभेद एव (सू० २७।१७)

ग० — वृहच्छ्यामघसवीजम् (सू० २७।१७)

यो०—श्यामिका (सू० २७।१७)

हायनक:

च०—इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि टीकाकृतां, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तल्लेखिष्यामोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किंचित् (सू० २७।१२)

— हायनकादयो धान्यविशेषा: (नि० ४।५)

— हायनको धान्यविशेष: (नि० ४।५)

ग० — हायनकादीनां देशविशेषे स्वनाम्ना ख्यातप्रसिद्धानाम् (नि० ४।५)

यो०—यवकहायनपांशुबाष्पनषधय:। आदिशब्देन यवपत्रिकादय: शालिविशेषा: गृह्यन्ते। ते च शालय: शालिविशेषा: (सू० २७।१२)

हारिद्र:

यो०—कुप्रसव: शाकविशेष: सार्पच्छत्रानुकारी पीताभास: इति केचित् (सू० २६।८४)

हिंस्रा

ग० — कालियाकड़ (चि० ३।२६७)

यो०—जटामांसी (चि० ३।२६७)

हिङ्गु

ग० — हिङ्गुनिर्यास: (सू० २।२९; २७।२९९; चि० १०।३७)

यो०—हिङ्गुनिर्यास: (सू० २।२९; ४।६; चि० १०।३७)

हिङ्गुपर्णी-हिङ्गुशिवाटिका

च०— हिङ्गुपर्णी वंशपत्रिका, अन्ये तु, 'हिङ्गुपर्णी' इति ख्यातामाहु: (चि० ९।५७)

— हिङ्गुपर्णी वंशपत्रिका (चि० ९।५७)

— हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रिका (चि० १०।३५)

ग० — "हिङ्गुपर्णी वेणुपत्री नाड़ी हिङ्गुशिराटिका।" इति पर्याया:। वेणुपाती-वृक्षे। देशभेदे वांशपातीति (चि० ९।५७)

— हिङ्गुशिराटिका हिङ्गुपत्री, न तु हिङ्गुनो भागद्वयम् (चि० १०।३७)

— हिङ्गुशिराटिका हिङ्गुपत्री। हिङ्गुपत्री वेणुपत्री नाड़ी हिङ्गुशिराटिकेति पर्याया:। लोके वेणुपातनामवनजविशेषा: (चि० १५।१०९)

यो०—हिङ्गुपर्ण्या वेणुपत्र्या (चि० ९।५७)

— हिङ्गुशिराटिकां वंशपत्रीम् (चि० १०।३७; १५।१०९)

हेम

जे० — नागकेशरम् (चि० २४।१५९, २५।११६)

च० — नाकगेशरम् (सू० ३।२९; चि० २१।७४; २७।३८)

ग० — नागकेशरम् (सू० ३।२९; चि० १२।६५; २५।११६, ११७; २७।३८)

— नागकेशरपुष्पम् (चि० २१।७४)

यो०—नागकेशरम् (सू० ३।२९)

— नागकेसर (चि० १२।३६ (पा०), ६५)

हेमक्षीरी-हेमदुग्धा.

जे० — हेमक्षीरी कङ्कुष्ठ: (चि० २५।५३)

च० — हेमक्षीरी कङ्कुष्ठम् (चि० २५।५३)

— हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी (क० १२।२३)

ग० — हेमक्षीरी स्वर्णक्षीरी (चि० २५।५३)

— हेमदुग्धं यज्ञोडुम्बरम् (क० १२।२३)

हैमवती

च० — वचा (सू० १।७७; क० ४।१६)

— श्वेतवचा (सू० ४।३)

ग० — श्वेतवचा (सू० १।७७; ४।३; क० ७।५१)

— श्वेतवचा, वचा तदितरो वचा (क० ७।१६)

यो०—श्वेतवचा (सू० १।७७; ४।३)

ह्रीबेरम्

ग० — बालकम् (सू० ५।२१; वि० ८।१३५)

— ह्रीवेरं बालकम् तस्य मूलानि (चि० ४।७५)

यो०—ह्रीवेरं बालकम् (सू० २।२१; ४।२९, ४१, ५।२१, ६४ आदि)

— बालकम् (वि० ८।१३५; १९।५२)

— ह्रीवेरं-ह्रीबेरं बालकम् (चि० १९।२०)

INDEX